

સ્વર્ગવાસી શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મુલજી

ટુંકમાં જન્મચરિત્ર.

શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મુલજી ભાદીયાગાતિમાં નામાંકિત, શ્રીમંત, વિદ્વાન, પરોપકારી, ઉદાર, ધણા દયાળુ, મયાળુ અને સ્વદેશઉન્નતિના પૂર્ણ આચ્છાદી હતા; જેઓ સંવત ૧૮૦૬ ના ચૈત્ર વહી ૩ ને દિવસે શ્રી દ્વારકાપુરી નજીક વરવાળા ગામમાં જન્મ્યા હતા. પછી વિદ્યાભ્યાસ કરવાને લાચક થયા, ત્યારે સ્કુલમાં કાબલ થયા, જ્યાં પોતાની ચંચળ અને તીવ્ર જુદ્ધિથી પૂર્ણ લક્ષ રાખી ગુર્જરભાષાનું અને રાજ્યભાષા ઈંગ્લિશનું સાફ જ્ઞાન મેળવ્યું. ત્યારપછી પોતાતા માનવંતા પિતાની સાથે પોતાના વહીવટ બંધુઓની સંગાતે બહોળા કાપડના વ્યાપારમાં તથા મી-પોના વહીવટમાં જોડાયા; તેમાં પણ ઉત્તમ પ્રકારની ચાલાકી બતાવી સર્વના કીયાના હાર થયા.

સંસાર વ્યવહાર અને વ્યાપારમાં જોડાયા, પરંતુ એઓની મનોવૃત્તિનું વલણ વિદ્યામાં લાગી રહેલું તેથી લોકવ્યવહાર અને વ્યાપારમાંથી બાકીનો વખત સંસ્કૃત શીખવામાં ગાળવો એવો નિશ્ચય કરી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શાસ્ત્રી ભગવાનજી પ્રભુરામ પાસેથી આરંભ્યો. થોડા વખતમાં વાકરણમાં નિપુણતા મેળવી પંચ-કાવ્ય, વેદાંત, અને ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો શીખ્યા, તેમજ વેદકના ગ્રંથો પણ ભણ્યા. હમેશાં પોતાના મનમાં આર્ષઉન્નતિમાટે વિદ્યાનો વધારો કરવાના પ્રયત્નો કરતા, તેથી નકી કશું કે જે સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થાય, તે તેમાંથી જનવર્ગ ધર્મકુશળતાને પામી; થોડા કાળમાં તેઓ આગલી ઉન્નતિને પામે, એમ જાણી, સંવત ૧૮૩૧ ની સાલમાં “સદ્ધર્મશોધક” નામે એક મંડળી રચાવી, જે મહાભારતનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા માંડ્યું અને તે ભારતાર્થપ્રકાશ નામે આપાનું કાઢી પ્રગટ થીયું. એથી સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી આપાન્યાર્પે પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રયત્ન પહેલું માન એ શ્રીમંતે લીધું છે; તે સાથે શ્રીવાદમીકે રામાયણનું ભાષાંતર પણ એવણની સહાયતાથી આપાન્યાર્પે પ્રગટ થયું છે. આ કામમાં પૂર્ણ રીતે રોકાયા છતાં ઉમંગથી રસાલંકાર અને પિંગળનો અભ્યાસ કરી કાવ્યરચના પણ કરવા માંડી. સંવત ૧૮૩૮ માં “શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા” નું પદ્યમાં ભાષાંતર કરી પોતે છપાવીને ભેટદાખલ આપી આર્પભાઈચેની દારી સેવા બજાવી. વળી ખગોળશાસ્ત્રની હિમેદ યદ્ય, તેથી હંચી શોધતું એટું રખીન વિલાપતથી મંગાવ્યું; જે પોતાના મહાલક્ષ્મીના ગંગલામાં રાખી અહમાન થયા આકાશર્શોદયજ્ઞાન મેળવવામાં ગુંથાયા, તેમાં પણ કેટલુંક જ્ઞાન મેળવ્યું, અને તેનો સામ પણ ખીજઓને આપ્યાવગર રહ્યા નહિ. પોતે શ્રીમંત છતાં

સાંજસવારનો વખત સરસ્વતી દેવીની સેવામાં શોષી લોકહિતાર્થે દેટલાએક ગ્રંથો
 પોતે રચ્યા છે, તેમાં છેલ્લા સંવત ૧૯૪૩ માં ધણોજ શ્રમ સહન કરી રચેલો
 “ત્રિમાણસહસ્રી” નામનો લોકોપયોગી મોટો ગ્રંથ છપાવી; તેની નકલો સ્કુલ
 તથા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને, પુસ્તકશાળાઓ તથા ખીબ લોકોને ભેટ દાખલ
 આપી. એટલુંજ નહીં, પણ એ લોકોપયોગી ગ્રંથ હમેશાં લોકોને વાંચવામાં આવે
 એવા હેતુથી એઓએ એક ચોક્કસ ફંડ કાઢી તેમાંથી દર ચોથે વર્ષે એ ગ્રંથ
 છપાવી બહાર પાડવો, અને તે ઉપર મુજબ ભેટ આપવો, એવો બંદોબસ્ત
 કરેલો છે. એઓ જાતે ધણા સદ્ગુણી, સ્વદેશભિમાની અને મિલનસાર હતા.
 તેથી રાજદરબારમાં અને વિદ્વાનમંડળમાં મોટું માન મેળવતા. એઓમાં મો-
 ઠાઈ તોછડાઈ અને ગર્વ મુક્કલ નહોતાં. વળી જેવું સત્યવક્તાપણું એઓમાં હતું
 તેવું ખીબ ચોડાઓમાંજ હશે. એઓના ઉત્તમવિચારના ભેરમાં દેટલીકવાર
 મુખમાંથી એમ બોલતા કે “મલયાચલ જડ છતાં પોતાની આસપાસની ઝાડોને
 મુખડ સરખી કરેછે, અને બીંગારીઓ ખીજ જાતના કીડાઓને લાવી ગુણુ અને
 રૂપે પોતાના સરખા કરેછે. તો આપણે માણસ છઈએ, પરમેશ્વરે આપણામાં
 જુદી આપી છે, અને ચોખ સાધનો આપ્યાં છે, તો આપણા દેશમાંથી વહેમ
 અને મૂર્ખતાને ટાળી સર્વજનને સ્વધર્મી, નીતિમાન, સ્વદેશભિમાની, પરોપકારી
 અને પ્રેમશીર્ષવાન કેમ ન કરાય? સ્વાર્થીવિદ્વાનોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને ખી-
 ચારા લોળીઆઓને વહેમના ઉંડા કૂવામાં ઉતારી દીધા છે, તેનો ઉદ્ધાર કરી
 ફરીથી ખરે રસ્તે દોરવાનું કોઈ યત્ન કરે તો તે નિષ્ફળ નહીં આવે, પણ કાળ
 સપાઈ કરશે. ચોડા કાળમાં આર્યવાસીઓ બગ્યસ્વરૂપે રાજશે.” આવા આવા
 સ્વદેશકથાણના વિચારો હમેશાં પોતાના અંતઃકરણમાં ધુમ્મા કરતા હતા. દયાળુ
 સ્વભાવનેલીધે કોઈનું જરાપણ દુઃખ એઓથી સહન થતું નહોતું. પોતાના તી-
 ધરૂપ પિતાની સેવામાં નમસ્તેવકની પેઠે તત્પર રહેતા, તથા પોતાના બંધુઓમાં
 એક ખીબ પ્રત્યેનો બંધુભાવ રાવે જતોને આશ્ચર્ય થમાડે એવો દીસતો, તે-સાથે
 પોતાના મિત્રમંડળના લેમજ ખીજ જાતના ખરે રસ્તે મનરંજન કરવામાં એઓ
 એકા હતા. એવા પરોપકારી સદ્ગુણી નર દેટલાએક માસગુપ્તી માંદગી ભોગવી
 સંવત ૧૯૪૩ ના દુષ્પ્રદાયક વૈશાક વદી ૧૪ ને રાત્રીવારે રાવારમાં પોતાની ૨૭
 વર્ષની જીવાન વયે સ્વર્ગવાસી થયા. એ ઉદાર અને પરોપકારી શેઠના કવચતના
 સ્વર્ગવાસથી બધેય દાદાકાર થઈ રહ્યો હતો. આપાન્યાં અને ન્યુસગોપરવાળાઓએ
 પણ પોતાની લાગણી ઓછી દેખાડી નહોતી. તેઓનો એઓની સાથે નિકટનો
 ગંભીર હતો, તેઓના અંતઃકરણમાં એઓના કવચતના સ્વર્ગવાસથી પરેસો પા-
 દળુ રહ્યો નથી.

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव विलीयते ।

येनेदं धार्यते चैव तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ १ ॥

शंकर.

જે થકી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થાયછે, જેમાં લીન થાયછે,

ને જણે કરી ધારણ કરાય છે, તે વિશ્વના અંતર્યામિને નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ થવાનો સ્વભાવ નથી, એ નિયમ પ્રમાણે આ ગ્રંથ રચવામાં પણ કંઈ પ્રયોજન હોવું જોઈએ. તો તે વિષે જાણવું જે, આ વર્ષે યથા મારા વાંચવામાં સંસ્કૃત ગ્રંથો આવતા જવાથી, પ્રાચીન આર્ય પુરુષોના સાર્વજનિક ઉત્તમ વિચારો જાણવામાં આવ્યા. જે ઉપરથી મેં વિચાર્યું કે, સાંપ્રત કાળમાં એ ઉત્તમ વિચારો એક ગ્રંથ રચી તેમાં પ્રમાણ દાખલ જણાવવા સારા છે, કેમકે મનુષ્ય જોઈએ ઉપદેશથી મુગ્ધરતો નથી, તેટલો પ્રમાણ વાક્ય વાંચેથી મુગ્ધર છે. ૧જી એ વિચારો અર્વાચીન પ્રજાના વાંચવામાં આવે તો તેને જણાય કે, પ્રાચીન માર્યોએ હમણાના જેવાં સાધન ન છતાં અનેક વિષયસંબંધી કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું ? ૨જી કોઈ પણ વિષય વિદ્યા વગર ગ્રંથની રચના થવાનો સંભવ નથી, મારે કઈ વિષય લેવો જોઈએ એમ વિચારતાં મેં ધાર્યું કે, કોઈ ચોક્કસ વિષય લેવા કરતાં જો સાર્વજનિક અનેક વિષયો લીધા હોય, તો ગ્રંથ સર્વને ઉપયોગી થાય કેમકે ચોક્કસ વિષયના ગ્રંથો તો જુદા જુદા લખાયલા છે, જેથી જેને જે વિષયનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છા થાય, તેને તે જ્ઞાન તે તે વિષયસંબંધી લખાયેલા ગ્રંથ વાંચવાથી મળી શકે છે. ૩જી અનેક વિષયોને જો એક ગ્રંથમાં સંક્ષેપથી સમાવ્યા હોય, તો તે એકજ ગ્રંથ રચવાથી ઘણાક વિષયનાં મૂળતત્ત્વોનું વાંચનારને જ્ઞાન થાય, ને તે સંબંધી વિશેષ ન મેળવવામાં તે પોતાની તેજે પ્રવર્તે. એવા વિચારથી આ ગ્રંથમાં સૃષ્ટિ, આચાર ૧૧ વિચાર નામે ત્રણ પ્રકરણના પેટામાં, ગ્રંથ બહુ વધી ન જાય એ રીતે સંક્ષેપથી જિજ્ઞાસુક વિષયસંબંધી લખાણ કર્યું છે. જે કે એ ત્રણે પ્રકરણમાં ઘણા વિષય છે ત્રણે તે સર્વનો સમાવેશ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે.

અંતસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ
સંભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ ।
અગ્નેરાપઃ । અદ્ભચઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા
ઓપધયઃ । ઓપધીભ્યોન્નમ્ । અન્ના-
દ્રેતઃ । રેતસઃ પુરુષઃ ઇતિ સૃષ્ટિઃ ॥ ૨ ॥

તે અથવા આ પરમાત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી પાણી, પાણીથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓપધિ, ઓપધિથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય અને વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે, એ રીતે સૃષ્ટિ ॥ ૨ ॥

અંસત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા
પ્રમદઃ । આચાર્યાય મિયં ધનમાહુત્ય
પ્રજાતંતું માવ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન પ્રમ-
દિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશ-
લાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
યાન્યનવધાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિત-
વ્યાનિ નો ઇતરાણિ । યાન્યસ્માકં સુ-
ચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો ઇત-
રાણીત્યાચારઃ ॥ ૩ ॥

સાચું બોલ, ધર્મચરણ કર, વિદ્યાભ્ય સમાં પ્રમાદ મ કર, વિદ્યા શુરને પ્રિધન આપી પ્રજાતંતુને ઉચ્છેદ મ કર તારે સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો, સમૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, અનિદિત કર્મ હોય તે કરવાં ખીજાં ના અને જે અમારાં સારાં આચરણ હે તે તારે ગ્રહણ કરવાં ખીજાં નહિ, એ રીતે આચાર ॥ ૩ ॥

અંકિં કારણં વ્રહ્મ । કુતઃ સ્મ જાતા
જીવામઃ કેન । ક ચ સંપ્રતિષ્ઠિતાઃ
કેન સુખેતરેષુ વર્તામહ ઇતિ વિચારઃ ॥ ૪ ॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે? આપ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા? શેણે જીવિયે છિયે ક્યાં રહ્યા છિયે? અને કેનાથી સુખ દુઃખમાં વર્તિયે છિયે એ રીતે વિચાર.

એ રીતે આખા ગ્રંથનો સમાવેશ એ ત્રણ શ્રુતિ વાક્યમાં થઈ શકવાથી આખા ગ્રંથનો આરંભ તથા ઉપસંહાર પણ એથીજ જાણી શકાય. અને જેને અનેક વિષયક ગંધી જ્ઞાન મેલવવા ઇચ્છા હોય તે આ ગ્રંથના અધિકારી જાણવા, ને તેમને તે વિષય સંગંધી જે જ્ઞાન થયું, તે રૂપ આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ છે. હાથ વિના હાથે લખાય નહીં ને વાણી વિના ભાષા બોલાય નહીં; તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જે કંઈ ગ્રંથો રચ્યા થયા છે, તે સર્વ મનુષ્ય રચિત છે; અને મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી જે જે વિષયક ગંધી લખાણ કરે તેમાં તેની ભૂલ થવાનો સંભવ છે. માટે શ્રીમદ્ભાગવતના એ ૧૮ શસ્ત્રકંઠમાં શ્રીદત્તાત્રય મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

અણુભ્યશ્ચ મહદ્ભ્યશ્ચ શાસ્ત્રેભ્યઃ
કુગલો નરઃ । સર્વતઃ સારમા-

સુખે દિવ પદ્મપદઃ ॥ ૫ ॥

કુશળ મનુષ્યે સર્વે નાના મોટા શાસ્ત્રમાંથી, પુષ્પથી ભગવતી પેઠે સાર ગ્રહ કરવો ॥ ૫ ॥

તેમ યોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણના આઠારમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ મહામુનિયે શ્રીરામને કહ્યું છે કે,

અપિ પૌરુષમાદેયં જ્ઞાત્રં ચેયુક્તિ-
વોધકમ્ । અન્યચ્ચાર્પમપિ ત્યાજ્યં
ભાવ્યં ન્યાયૈકસેવિના ॥ ૬ ॥

અપશપાતિ મનુષ્યે, યુક્તિ બોધક શાસ્ત્ર
સાધારણ પુરૂષે રહેલું હોય, તથાપિ રવી-
કરવું; પણ યુક્તિ વિનાનું કપિયે કહેલું
હોય, તોય પણ ત્યાગ કરવું ॥ ૬ ॥

યુક્તિયુક્તમુપાદેયં વચનં વાલ-
કાદપિ । અન્યતૃણમિવ ત્યાજ્ય-
મપ્યુક્તં પરમેષ્ઠિના ॥ ૭ ॥

કેમકે યુક્તિયુક્ત વચન આળકથી પણ અ-
હાનુ કરવા લાયક છે, ને યુક્તિ વિનાનું કદી
પ્રભવતિયે કહેલું હોય, તોપણ તુલની
પેઠે ત્યાગ કરવા લાયક છે ॥ ૭ ॥

યોઽસ્સત્તાતસ્ય કૃપોઽયમિતિ કૌપં
પિવેત્પયઃ । ત્યક્ત્વા ગાંગં પુરસ્થં
તં કોઽનુશાસ્ત્યતિરાગિણમ્ ॥ ૮ ॥

એમ છતાં પણ ને “આ મારા આપને
હૂવો છે,” એવા હઠથી, પાસે રહેલું ગં-
જાનું મીઠું જળ મુઝી હૂવાનું ખાઈ પાણી
પીએ, તેવા આતિ રાગીને કોણ ઉપદેશ
કરે ॥ ૮ ॥

માટે જેમાંથી થોડા શ્રમે કરી ઘણું જ્ઞાન મળે એવો આ પ્રમાણસહસ્ત્રી ગ્રંથ,
ચુસ્તનો શુદ્ધમનથી સુધારી વાંચશે, એવી આશા રાખું છું.

તા. ૧૦ માહે ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૮૭.

ગ્રંથકર્તા.

॥ इति प्रस्तावना ॥

॥ अनुक्रमणिका ॥

सृष्टिप्रकरण.

आरंभ पृष्ठ. आरंभ पंक्ति.

उत्पत्तिवर्णन पृष्ठ १ थी ७.

जगतनुं ईर्ष पणु कारण होतुं जेठजे...	...	...	...	१	१
सृष्टिनुं कारण परमात्मा छे..	...	...	...	२	१
परमात्मा सर्वत्र व्यापक छे.	...	...	...	२	१०
परमात्माथी सृष्टिनी उत्पत्ति...	...	...	...	२	३०
परमात्माना जेठ देशभां जडांशनी स्थिति.	...	...	...	३	१५
परमात्माना सान्निध्यथी जडांशनो विस्तार तथा संकोच...	...	...	...	४	१०
संतिरीय उपनिषद्भां कलाप्रमाणे सृष्टिक्रमनो संभव.	...	...	...	४	३१
सृष्टिनी उत्पत्तिविषे ह्मणाना विद्वानोनो मत...	...	...	...	६	१६
पृथिवीवर्णन पृष्ठ ७ थी २६.					
पृथिवीनो आकार तथा स्थिति,	...	...	...	७	११
पृथिवीना पृष्ठ उपर द्वेद्वार यवाभां बड्पादि कारण अने बड्प					
तथा ज्वाणामुष्णी यवाभां हेतु.	...	...	...	१०	११
क्षणे करी पृथिवीनुं यधनुं तथा घटनुं अने ह्मणु प्राणीना अश यवाभां हेतु.	...	...	...	१०	३३
पृथिवीना पृष्ठ उपर सर्व प्राणीनुं वसतुं.	...	...	...	११	२३
पृथिवी तथा पदार्थोभां रदेढी आकर्षणशक्ति	...	...	...	१२	५
पृथिवीना गोलनुं संक्षेपथी वर्णन.	...	...	...	१४	१
पृथिवीनुं पोताना अंग उपर द्वेद्वार.	...	...	...	१७	३
पृथिवी उपर द्विद्वार नाभी यवानुं कारण.	...	...	...	१६	१०
पृथिवीना पृष्ठ उपर वसता मनुष्योनो परस्पर उपर नीचे आसतुं वृथा छे.	...	...	...	२०	१२
पृथिवीना लुहा लुहा स्थानभां वसता मनुष्यना रंग तथा कदमां भेद					
होवानुं कारण	...	...	...	२१	१६
पृथिवी गोल होवाथी तथा तेनुं भ्रमणु यवाथी तेना उपर वसता मनु-					
ष्योनो सूर्य तथा नक्षत्रोनुं लुदी लुदी रीते भ्रमणु 'आसतुं.	...	...	...	२१	२४
पृथिवी पणु सूर्यने इरनारा अहमांनो जेठ अह छे.	...	...	...	२३	३२
सूर्य अहो सूर्यने इरे छे, पृथिवीने इरता नथी.	...	...	...	२४	१८
सूर्य पोताना आकर्षणथी सर्व अहोने धारणु करी पोतानी आस-					
पास इरे छे	...	...	...	२५	२२
समुद्रभां भरती जोट यवानुं कारण.	...	...	...	२६	१
तेजवर्णन पृष्ठ २६ थी ३३.					

અહ તથા ઉપઅહ સૂચના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે ...	...	...	૨૬	૨૭
ચંદ્રના પ્રકાશની વધધટ થવાનું કારણ...	...	...	૨૭	૩૦
ચંદ્રની પેઠે બુધ, શુક્રના પ્રકાશની પણ વધધટ થાય છે ...	...	...	૨૯	૬
સર્વ પ્રકાશનું મૂળ અગ્નિ છે ને તે સર્વત્ર વ્યાપક છે. ...	...	...	૨૯	૧૭
પ્રકાશનો વેગ. ...	...	...	૩૦	૪
પ્રકાશનું સ્વરૂપ. ...	...	...	૩૦	૧૨
ઇન્દ્રિયનુપ્ તથા મૂર્ધે ચંદ્રને કરતાં કુંડાળાં થવાનું કારણ ...	...	...	૩૦	૨૭
પદાર્થ પરથી પ્રકાશકિરણોને પાછા વળવાનો તથા તેમને વક્ર થવાનો સ્વભાવ ને તેથી થતા અમત્કાર. ...	...	...	૩૧	૧૫
ઝાંઝવાનું પાણી ભાસવામાં કારણ તથા ઉજ્જ્વલતાના ધર્મ...	...	...	૩૩	૨૩
જલવર્ણન પૃષ્ઠ ૩૪ થી ૩૬.				
વૃષ્ટિ થવાનું કારણ. ...	...	...	૩૪	૨
મેઘની ગર્ભતા તથા વિજળી થવાનું કારણ. ...	...	...	૩૫	૧
વરાળના ધર્મ. ...	...	...	૩૫	૧૦
પાણીનું પીગળવું તથા બંધાર્થ જવું. ...	...	...	૩૫	૩૨
પાણીમાં પદાર્થ તરવાનું કારણ. ...	...	...	૩૬	૮
પાણીનું સ્વરૂપ. ...	...	...	૩૬	૧૪
વાયુવર્ણન પૃષ્ઠ ૩૭ થી ૪૦.				
પૃથ્વીથી વાયુની ઉંચાઈ. ...	...	...	૩૭	૨
વાયુનાં પરમાણુ પારદર્શક છે ...	...	...	૩૭	૧૨
વાયુનું દબાણ તથા તેથી થતા અમત્કાર. ...	...	...	૩૭	૧૭
ઉજ્જ્વલતાથી વાયુને પાનળો થવાનો સ્વભાવ ને તેથી થતા અમત્કાર			૩૮	૩૫
શબ્દ સંભળાવાનું તથા પ્રતિધ્વનિ થવાનું કારણ. ...	...	...	૩૯	૯
વાયુનું સ્વરૂપ. ...	...	...	૩૯	૧૩
પ્રાણીવર્ગવર્ણન પૃષ્ઠ ૪૧ થી ૪૬.				
પ્રાણિયોના આર વર્ગ. ...	...	...	૪૧	૧૩
ઉદ્દલિન્ન પ્રાણિનું વિવેચન ...	...	...	૪૨	૧૪
પૃથ્વી પ્રાણિયોથી સર્વત્ર ભરેલી છે. ...	...	...	૪૩	૧૫
વરાયુજ પ્રાણિના બેદ ...	...	...	૪૩	૨૪
અડત પ્રાણિયોમાં બેદ ...	...	...	૪૩	૩૧
સ્વેદન પ્રાણિનો બેદ ...	...	...	૪૬	૬
આરે વર્ગના પ્રાણિયોમાં એક બીજાથી ન્યૂનાવિકપાનું. ...	...	...	૪૪	૧૫
પૃથ્વી તથા આકાશના યુગ્મ...	...	...	૬૧	૨૭.
અગોળવર્ણન પૃષ્ઠ ૬૬ થી ૭૩.				
વક્રકન. ...	...	...	૪૬	૨૨

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

બુધ.	...	...	...	...	...	...	...	૪૭	૭
શુક્ર.	...	...	...	...	...	...	...	૪૮	૧
પૃથ્વી.	...	...	...	...	...	...	...	૪૮	૩૧
મંતુ.	...	...	...	...	...	...	...	૫૧	૩૦
ચંદ્ર.	...	...	...	...	...	...	...	૫૬	૨૦
અહણ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૧	૨૩
મંગળ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૪	૭
અહપઅહ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૫	૫
બહસ્પતિ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૫	૧૧
શનિ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૬	૧૦
ચુરાનસ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૭	૧૭
નેપ્ચ્યુન.	...	...	...	...	...	...	...	૬૮	૫
ધૂમકેતુ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૮	૩૨
અરતા તારા...	...	...	...	...	...	...	...	૬૯	૨૮
સૂર્ય.	...	...	...	...	...	...	...	૭૦	૧૫
તારા.	...	...	...	...	...	...	...	૭૫	૯

ઈશ્વરમહિમાવર્ણન પૃષ્ઠ ૭૭ થી ૮૨.

આચાર્યકરણ.

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૧ થી ૨.

સાચું બોલવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨ થી ૫.

સર્વ જન હંડના ભયથી રસ્તે આવેછે ... ૩ ૫

અનીતિયે વર્તનાર રાજ તથા વડીલ પણ હંડય છે ... ૩ ૧૭

સત્યનો મહિમા ... ૪ ૬

ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૫ થી ૯.

ધર્મ કોને કહેવો ... ૫ ૨૭

ધર્મથી ઉચ્ચતા અને અધર્મથી નીચતા પ્રાપ્ત થાયછે ... ૬ ૧૩

શુભકર્મથી જાતિ ... ૬ ૨૫

વિદ્યાભ્યાસથી ગારહ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૯ થી ૨૭.

વિદ્યાનો મહિમા ... ૯ ૧૦

વિદ્યાવિના મનુષ્યમાં હઠાપણ તથા શોભા આવતી નથી ... ૧૦ ૧૬

અધુરું બણાવવું નહિ ... ૧૧ ૨૩

પુત્રને વિદ્યાભ્યાસમાં બેડવાનો તથા તેને બણવાનો વખત ... ૧૨ ૩૫

મનુષ્યાદિ પ્રાણિયેનું આયુષ્ય ...	...	...	...	...	૧૩	૮
વિદ્યાર્થિને પાળવાના નિયમ ..	...	...	...	...	૧૫	૧
શિષ્યપ્રત્યે શુદ્ધ કેવી રીતે વર્તવું	...	...	...	...	૧૬	૨૯
વિદ્યાદિ શુણુ ગમે તે પાસેથી લેવા	...	...	...	...	૧૭	૫
વિદ્યાજ્ઞ શુદ્ધ યવામાં કારણ છે, જાતી નથી	...	...	...	...	૧૭	૨૦
અર્થસહિત ભણવું	...	...	...	...	૧૭	૨૪
પૂર્વેના આર્યોની સ્થિતિ ..	...	...	...	...	૧૮	૭
વિનાશકાળે વિપરીતશુદ્ધિ	...	...	...	...	૧૮	૩૪
આર્યોએ કઈ ભાષા ભણવાની જરૂર છે...	...	...	...	...	૨૧	૧૫
કસરત કરવાની જરૂર ..	...	...	...	...	૨૬	૫
છોકરાની પેઠે છોકરીને પાણુ મન તથા તનની કેળવણી આપવી...	...	...	...	...	૨૭	૧૦
સ્ત્રીપુરુષને વયમાં આવ્યાનો કાળ	...	...	...	...	૨૭	૧૪
વિદ્યાભ્યાસ પછી લગ્ન કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૮ થી ૩૨.						
ભણવું તેમ ગણવું	...	...	...	...	૨૮	૧૬
કન્યાનાં લક્ષણ	...	...	...	...	૨૯	૧૧
વયમાં આવ્યા પછીજ લગ્ન કરવાં	...	...	...	...	૨૯	૨૦
લગ્ન કર્યા પેઠેલાં વરકન્યાના શુભાદિકની ખાત્રી કરી લેવી	...	...	...	...	૩૦	૨૩
વયમાં આવ્યા પછી પ્રત્યક્ષ પાળી શકાતું નથી	...	...	...	...	૩૧	૧૦
સત્યથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૩૨ થી ૩૩.						
ધર્મથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૩૩ થી ૮૧.						
અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધનનું વિવેચન	...	...	...	...	૩૩	૨૦
સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પરે ધર્મ	...	...	...	...	૪૫	૧૩
સ્ત્રીધર્મે	...	...	...	...	૪૬	૪
પુરુષધર્મે	...	...	...	...	૫૨	૨૩
પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહિ	...	...	...	...	૫૮	૧૩
ઇન્દ્રિયો ઘણી બળવાન હોવાથી વંશ રક્ષી શકતી નથી	...	...	...	...	૬૧	૨૦
અવસ્થા ભેદે શુદ્ધસ્વાચ્છની યવું	...	...	...	...	૬૩	૧૨
ગોતાની પ્રજાપ્રત્યે ગાળાપની ફરજ	...	...	...	...	૬૩	૨૯
કુટુંબનું ગોપણ કરવું...	...	...	...	...	૭૫	૨૬
અપંગોનું પાલન કરવું	...	...	...	...	૭૬	૧૧
ગાતાપિતાદિ વડીલ તથા બહુઆદિ નાનાપ્રત્યે સ્ત્રીપુરુષની ફરજ	...	...	...	...	૭૬	૩૧
કુશળથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૮૧ થી ૧૯૬.						
શારીરિક કુશળ	...	...	...	...	૮૧	૧૧
આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન	...	...	...	...	૮૧	૧૮
નિરોગી વદાણુ તથા તેમ રહેવાનાં સાધન	...	...	...	...	૮૧	૨૪

દિનચર્યા	...	...	...	...	...	...
વેદેલાં ઉઠી, મળમૂનનો ત્યાગ કરી દાતણ કરવું	...	...	...	...	...	...
વેદેલાં ઉઠવાથી થતો લાભ.	...	...	...	...	૮૨	૧૫
પ્રભાતવર્ણન	...	...	...	...	૮૨	૧૮
ચોક્કસ વખતમુધી ઉંઘવાની જરૂર	...	...	...	...	૮૩	૧
ઘણું કરી સર્વ રોગતું કારણ	...	...	...	...	૮૩	૩૦
મળમૂત્રાદિ વેગ રોકવા નહિ	...	...	...	...	૮૩	૩૪
મળમૂત્રનાં દાર સ્વચ્છ રાખવાં.	...	...	...	...	૮૬	૨૨
દાતણ કરવાનું કારણ.	...	...	...	...	૮૫	૧
મુરમાતું અંજન.	...	...	...	...	૮૬	૩
વાળ કતરાવવા પણ છોડાવવા નહિ ને તેલથી કોમળ રાખવા	...	...	...	...	૮૬	૭
કસરત કરવાથી લાભ તથા અતિ કરવાથી ગેરલાભ અને તે કોણે ન કરવી.	...	...	...	...	૮૬	૧૮
શરીરે તેલનો અભ્યંગ કરવાથી લાભ તથા તે કોણે ન કરવું	...	...	...	...	૮૭	૧૬
શરીર ઉપરનો મેલ કાઢી આન કરવાથી લાભ તથા તે કોણે ન કરવું.	...	...	...	...	૮૮	૨૦
સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરવાં.	...	...	...	...	૮૯	૧૮
ભૂખ લાગે ત્યારે જમવું.	...	...	...	...	૮૯	૨૫
છ પ્રકારનો આહાર... ..	...	...	...	...	૯૧	૨૮
છ પ્રકારના રસ તથા તેના ગુણદોષ.	...	...	...	...	૯૨	૧૨
પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત ગુણ વીર્યાદિ શક્તિ હોય છે.	...	...	...	...	૯૪	૧૮
અસદ્ગતું ન ખાવું.	...	...	...	...	૯૪	૨૩
વાત, પિત્ત અને કફ તથા તેનાં સ્વરૂપ.	...	...	...	...	૯૪	૩૧
નાનપણથીજ બધા પદાર્થ ખાવાની રેવ પાડવી સારી છે.	...	...	...	...	૯૫	૧૪
તૃષ્ણા લાગતાં પાણી પીવું તથા તે પાણી કેવું જોઈએ.	...	...	...	...	૯૫	૨૬
જમ્યાપછી મુખપ્રક્ષાલન તથા તાંબુલાદિ ભક્ષણ કરી શતપત્ની કર્યાપછી થોડીવાર ડાળે પડણે મુવું.	...	...	...	...	૯૬	૧૭
દિવસે નિદ્રા ન કરવી પણ કેણે કરવી જોઈએ... ..	...	...	...	...	૯૭	૨
દિવસે સીસેવનનો નિયમ.	...	...	...	...	૯૭	૨૪
ખાદાર નંવા ટાળે પાઘડી, જોડા, લાકડી તથા છત્રી ધારણ કરવાથી થતા લાભ.	...	...	...	...	૯૮	૭
બયોરના સમયનું વર્ણન.	...	...	...	...	૯૮	૨૭
સાંજના સમયનું વર્ણન.	...	...	...	...	૯૯	૧૦
રાત્રિચર્યા.	...	...	...	...	૧૦૦	૬
રાત્રિએ હલકું ભોજન કરવું... ..	...	...	...	...	૧૦૦	૧૬
સીસેવનવિષે નિયમ	...	...	...	...	૧૦૦	૧૯
વખતસર મુવું.	...	...	...	...	૧૦૩	૧૪

મનુષ્યો.	૧૦૩	૨૮
સ્ત્રીજાતિને પુરૂષ કરતાં વિશેષ પાળવાના નિયમ.	૧૦૬	૪
બાળકોને સારી રીતે ઉછેરવાં.	૧૦૭	૨૫
વૈદ્ય કેવો જોઈએ.	૧૧૦	૧૧
રોગની ઉપેક્ષા કરવી નહિ	૧૧૧	૭
રોગીએ પદ્ય પાળવું.	૧૧૧	૧૮
શસ્ત્રવૈદ્ય કેવો જોઈએ.	૧૧૧	૨૬
રૂઝિરજ જીવ છે અને પોતાની નાડીમાં ફરે છે.	૧૧૨	૧૨
કાર્ય સિદ્ધ થવામાં કુદરતની અનુકૂળતાની જરૂર.	૧૧૨	૩૩
ઉવટસુધી ઉપાય કરવા.	૧૧૪	૮
ચિંતાથી થતા ગેરલાભ.	૧૧૪	૧૪
રોગીમાટે ઉવટ પર્યતના ઉપાય નિષ્કળ જતાં જ્ઞાનવિચાર.	૧૧૫	૧
રાજનીતિ.	૧૧૬	૨
વિષ્ણુબાવાની શુભદાયક રાજનીતિ.	૧૧૭	૩
વર્તમાન સમયને લગતી રાજનીતિ.	૧૨૧	૩૩
રાજ્યે રાજનીતિ શીખવી જોઈએ	૧૨૨	૭
રાજ્યવિના પ્રજા નહિ ને પ્રજાવિના રાજ નહિ...	૧૨૨	૨૩
રાજ્યે પિતાની પેઠે પ્રજાનું પાલન કરવું.	૧૨૩	૨
રક્ષણના બદલામાં પ્રજાએ રાજને કર આપવો ને તે કેવો જોઈએ.	૧૨૩	૮
કરના બદલામાં રાજ્યે પ્રજાનું રક્ષણ તથા પાલન કેવી રીતે કરવું.	૧૨૫	૧૮
ચોકલાએ કંઈ બનતું નથી માટે રાજ્યે સારા કાર્યભારી રાખવા...	૧૩૩	૧
રાજ્યે પોતાની વર્તણૂક સારી રાખવી જોઈએ...	૧૩૮	૬
રાજધાની આદિ રચી રાજ્યે કેવી રીતે વર્તવું	૧૪૦	૧૫
ખીજ રાજ સાથે વર્તવાની રીતિ.	૧૪૩	૫
રાજ્યે આપત્તસમય કામ કાઢી લેવું.	૧૪૪	૧૭
જલદી લાય લઈજવ કરનાર તથા સંદેશો પહોંચાડનાર સાધન રાખવાં.	૧૪૫	૧૭
પ્રજાનું પાલન કરવું એજ રાજનો ધર્મ છે	૧૪૬	૮
પ્રજાએ રાજ્યનિયમનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ.	૧૪૭	૮
બ્યાવહારિકનીતિ.	૧૪૭	૧૩
લોકમાં જવા આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવાં.	૧૪૭	૧૫
ખોરાકની જરૂર.	૧૪૮	૭
મનુષ્યે કોઈ પણ પ્રકારે ધંધે લાગી ધન મેળવવું.	૧૪૮	૧૮
ધંધે લાગવામાં ખીજ સાથે ઝાળખાણ કરી આશ્રય મેળવવાની જરૂર.	૧૪૯	૧૫
મૈત્રી સંજ્ઞાનની કરવી.	૧૫૦	૧૯
પોતા ઉપર સર્વની પ્રીતિ થાય તેમ વર્તવું.	૧૫૨	૧
મિત્ર ધણા કરવા	૧૫૩	૨૩

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

મિત્રનો પરસ્પરે ધર્મ	૧૫૪	૧
કામ પડે મિત્રની પરીક્ષા થાયછે	૧૫૫	૨૦
ખરી મિત્રતા યવામાં હેતુ તથા દુર્જન મિત્રનો ત્યાગ	૧૫૬	૧
વિયોગ સમય પણ મિત્રને ભૂલવો નહિ	૧૫૭	૨૮
કોઈપણ પ્રકારનો ધંધો કરવો પણ ભીખ માગવી નહિ. ...	૧૫૮	૧૫
સ્ત્રી, બાળ, રોગ, આકરં, પશુ, ધન, વિદ્યા તથા સત્સેવા ખાતે બેદરકાર રહેવું નહિ.	૧૫૯	૪
માતા, પિતા, ગુરુ, સ્વામિ, ભાઈ, પુત્ર, સખા તથા સ્વજનનો વિરોધ કરવો નહિ, અળવાનું સાથે સ્પર્ધા કરવી નહિ, અને સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ કરવો નહિ	૧૬૬	૧૭
પોતાના શત્રુ, પોતાની શત્રુતા, અપમાન તથા શેઠની અપ્રીતિ પ્રકાશ કરવાં નહિ	૧૬૯	૧૯
માત્ર લેવા લેવામાં ગરજ તથા પોતાની દીનતા દેખાડવી નહિ. અને કામચિના ખીજને ઘેર બાણુ કર્યા વગર જવું નહિ ...	૧૭૦	૨૦
વખત નેમી કામ કરવું પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવું... સદા લાંબો વિચાર કરનાર તથા વખતસર ચેતનાર થવું, પણ સાહસ કરનાર, આળસુ તથા દીર્ઘસૂત્રી થાવું નહિ... ..	૧૭૨	૨૭
કાર્ય તથા મનમુખાને શુભ રાખવા, આપત્ત ટાણે મુઠાવું નહિ, અને શરણાગતને છોડવો નહિ	૧૭૩	૧૮
કોઈનો અતિ વિશ્વાસ કરવો નહિ	૧૭૭	૨૮
વૃત્તિહીન, રોગી તથા શોકથી પીડાયલાને મદદ કરવી અને ઉઘડંડી તથા કડવું બોલનાર થવું નહિ	૧૭૮	૨
નશ્વની ઉપેક્ષા કરવી ને પ્રાપ્તને ગ્રહણ કરવું અને પારકું કંઈ લેવું નહિ	૧૮૧	૧૬
ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ તથા મોટાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવી નહિ સંબંધીયોમાં બેદ પાડવો નહિ... ..	૧૮૩	૬
મિત્ર, ભાઈ તથા સંબંધીયોને પોતાના સમાન ગણવા, તથા બે વાત કરતા હોય તેની વચમાં થઈને જવું નહિ	૧૮૪	૧૬
દેશાટન, રાજસભા પ્રવેશ, સામ્રાજ્યિતન, અને વ્યાપારીની સંગત તથા મૈત્રી કરતા રહેવું... ..	૧૮૫	૧૫
પોતાથી મોટાની બરોબરી કરવી નહિ, સર્પ વ્યાઘ્રાદિ પશુ તથા ચોરને બાધ કરવા એકલાં જવું નહિ	૧૮૬	૨૪
મારવા આવનારને મારવો, કોઈને વઢાડી મારવા નહિ અને ઘણાના પાળનારની રક્ષા કરવી... ..	૧૮૭	૨૩
પિતાએ શ્રોઈ પુત્રોને ભુલ કરી આપવા	૧૮૮	૧૨
૩	૨૨	

આરંભ પૃષ્ઠ, આરંભ પક્ષિ.

તરૂણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન કરવાં નહિ...	...	...	૧૯૪	૧૫
કપટથી વ્યવહાર તથા કોઈની વૃત્તિનો લોપ કરવો નહિ અને મન- વડે પણ કોઈનું અહિત કરવું નહિ	...	...	૧૯૫	૧૮
સમૃદ્ધિ મેળવવામાં ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૧૯૬ થી ૨૨૧				
ધનનો મહિમા...	...	...	૧૯૬	૨૩
આળસ છોડી ધન સંપાદન કરવું	...	...	૧૯૭	૨૫
વિશ્વાસઘાતાદિ અન્યાયથી ધન ન મેળવવું	...	...	૨૦૨	૨૩
ધનનો ગર્વ કરવો નહિ	...	...	૨૦૩	૧૩
ગરીબને રળેડવા નહિ	...	...	૨૦૪	૧૧
દુર્જનની સોબત કરવી નહિ	...	...	૨૦૫	૮
વેશ્યાગમનાદિ દુર્વ્યસનમાં પડવું નહિ	...	...	૨૦૮	૫
સજ્જનની સોબત કરવી ને શુણ્ણી થવું	...	...	૨૧૦	૧
મળેલું ધન કેવી રીતે વાપરવું	...	...	૨૧૫	૧
ગભઉપરાંત પરોપકાર તથા ભોગ ભોગવવા નહિ	...	...	૨૧૬	૨૭
શુભ કર્તવ્ય નિરતર કરતા રહેવું	...	...	૨૧૭	૨૩
કોઈ સાથે વાંધો પડતાં ઘણું કરી સરકાર કરબાર ચડવું નહિ, પણ ધરમેજે ડિંવા લવાહોથી કામ પતાવવું	...	...	૨૧૯	૧
પાકી અવરથામાં ધધાનો મોટો ડોળ કરવો નહિ	...	...	૨૧૯	૪
ઉત્તમ તથા અધમ અહસ્થાશ્રમનાં લક્ષણ	...	...	૨૧૯	૧૨
યથાશક્તિ ધનવડે ઉપભોગ વા પરોપકાર ન કરવાથી અંતે પશ્ચાત્તાપ થાયછે. ૨૨૦				૨૪
અનિહિત કર્મ આચરવાનો તથા નિહિત કર્મ ત્યાગવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૧૧ થી ૨૨૭.				
શુર્યાદિ વડિલોનાં સારાં આચરણ અહણ કરવા ને દૂરાચરણ ત્યાગ કરવાનો ઉ- પદેશ પૃષ્ઠ ૨૨૭ થી ૨૨૯.				
અધામાંથી સાર લેવો...	...	...	૨૨૭	૨૦
ધ્વિરસ્તુતિ	...	...	૨૨૮	૧૦ /

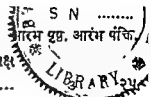
વિચારપ્રકરણ.

આરંભ પૃષ્ઠ, આરંભ પક્ષિ.

પ્રશ્ન પૃષ્ઠ ૧ થી ૨.

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે? પૃષ્ઠ ૨ થી ૮.

તર્ક કરી વિચાર કર્યાં સિવાય પદાર્થનું યથાર્થપણું જણાય નહિ	...	૦	૧૦
સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોનો જડ ચૈતન્યમાં સમાસ થાયછે	...	૦	૨૨
સ્વભાવવાદ	...	૨	૨૬
સામાન્ય ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ.	...	૩	૧૩

સામાન્ય ચૈતન્ય મન, વાણીઆદિ ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ જણાતું નથી		
સામાન્ય ચૈતન્ય જડ ચૈતન્યના વિવેકથી જણાઈ શકાય છે ...		૧૬
સામાન્ય ચૈતન્યની વ્યાપકતા ને તેની સત્તાવડે પ્રાણીઓને જ્ઞાનનો પ્રકાશ.	૫	૧૭
સામાન્ય ચૈતન્ય સમ્યક્દાનંદરૂપ કહેવાય છે.	૫	૩૦
સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશની સ્થિતિ ને તે ચૈતન્યના સાન્નિધ્યથી જડાંશનો થતો વૃદ્ધિ સંકોચ... ..	૬	૯
સામાન્ય ચૈતન્ય અવિનાશી તથા જડાંશ વિનાશી છે	૬	૨૧
જગતની સત્યતા	૭	૫
આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા અને શાવડે જીવિયે છિયે પૃષ્ઠ ૮ ૧૦.		
પ્રાણિયોનાં શરીર જડાંશથી અને આત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં છે.	૮	૨૭
એકજ સામાન્ય ચૈતન્યથી ઈશ્વર તથા જીવ થવાનો સંભવ ...	૯	૧૪
ઈશ્વર જણાતો નથી તથાપિ તેનું અસ્તિત્વ છે	૯	૨૧
ઈશ્વરેશ્વર અનુકૂળ ન હોય તો પ્રાણિયો જીવે નહિ	૧૦	૮
આપણે ક્યાં રહ્યા છિયે પૃષ્ઠ ૧૦ થી ૧૧.		
આપણે શાથી સુખદુઃખમાં વર્તિયે છિયે પૃષ્ઠ ૧૧ થી ૧૩.		
જ્ઞાની પણ પાપથી મુક્ત થતો નથી.	૧૧	૮
જેવું કરે તેવું પામે	૧૨	૬
લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા ધર્મનિયમને અનુસરી ચાલવું. ...	૧૨	૧૬
ઈશ્વરને પોતાના હૃદયમાં જોઈ ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો	૧૩	૪

ઇત્યનુક્રમણિકા.

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ सृष्टिप्रकरणप्रारंभः ॥

उत्पत्तिवर्णन,

यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।

य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्यै देवाय नमो नमः ॥ १ ॥

શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્

જે દેવ અગ્નિ તથા પાણીમાં છે, જે સમસ્ત લોકને વ્યાપી રહ્યો છે,

જે ઓષધિ તથા વનસ્પતિમાં છે, તે દેવને વારંવાર નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

આ અંતત આકાશમાં આધાર વિના રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષ-
ત્રાદિ અસંખ્ય તેજસ્વી ગોલ, વાયુ, અગ્નિ તથા જલ અને પૃથિવી ઉપરના પર્વત,
વન, નદી, સમુદ્ર તથા નાના પ્રકારના અનેક સ્થાવર જંગમઆત્મક પ્રાણિવર્ગોદિ અપાર
અમત્કારવાળા સૃષ્ટ પદાર્થોને જોઇને, કોઈપણ વિદ્વાન પુરુષ તેની ઉત્પત્તિસંબંધી વિચાર
કરે, તો આશ્ચર્ય પામ્યાવગર રહે નહીં; તેના મનમાં આ સૃષ્ટ પદાર્થરૂપ કાર્યનું કંઈપણ
કારણ હોતું જોઇએ એવો વિચાર આવે. કેમકે વૈશેષિક દર્શનમાં પહેલા અધ્યાયના
ખીજ આદિકના આરંભમાં કણુદ્ધ મુનિએ કહ્યું છે કે,

कारणामावात्कार्यभावः ॥ २ ॥ कारणं विना कार्यं नोत्पत्तिरिति न ॥ २ ॥

અનુભવ પણ સર્વને એમજ થયેલ છે, તો આ આશ્ચર્યકારક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કા-
રણ વિના થઈ હોય એમ સંભવતું નથી. માટે મૂક્ય ખીજરૂપ કારણથી જેમ મહાન
વટ વૃક્ષરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાયછે, તેમ મનથી જેનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવી શકતું
નથી એવાં કંઈ પણ અદ્ભુત કારણથી આ મહા સૃષ્ટિરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ હોય
એમ સંભવે છે. એવિયે આર્ય પ્રજાના અતિ પ્રાચીન ધર્મને પ્રતિષ્ઠાદન કરનાર વેદના
અંત ભાગમાં સારી રીતે વિચાર કરેલ છે. અવેદના એતરેયારણ્યકના ઉપનિષદ ભા-
ગના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

આત્મા વા ઇદમેક एवाग्र आसीत् ॥ ૩ ॥ સ્પષ્ટિની પૂર્વે આ જગત એક આત્મરૂપ જ હતું ॥ ૩ ॥

તેમ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકમાં ઉપનિષદ ભાગના પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

आत्मैवेदमग्र आसीत् ॥ ૪ ॥ આ જગત પૂર્વે આત્માજ હતું ॥ ૪ ॥

૪મી સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ ૫ ॥ હે સૌમ્ય, સ્પષ્ટિની પૂર્વે આ જગત એકજ અદ્વિતીય સતસ્વરૂપ હતું ॥ ૫ ॥

અથર્વ વેદના ગોપથ બ્રાહ્મણના આરંભમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે,

ब्रह्म हवा इदमग्र आसीत् ॥ ૬ ॥ પૂર્વે આ જગત બ્રહ્મજ હતું ॥ ૬ ॥

એપ્રભાણે વેદમાં સ્પષ્ટિતું કારણ એક અદ્વિતીય પરમાત્માજ કહેલ છે, ને તેજ સર્વજ્ઞ સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા આ કાર્યરૂપ અખિલ જગતમાં કારણરૂપે સર્વત્ર શુભ રહેલ છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના ચેતાચતર ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ પ્રભાણે કહેલ છે.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ૭ ॥

એકજ દેવ સર્વ પ્રાણીને વિષે શુભ રહેલ,
સર્વ વ્યાપક, સર્વ પ્રાણીનો અંતરાત્મા,
કર્મનો અધિષ્ઠાતા, સર્વ જૂતમાં વસનાર,
સર્વનો સાક્ષી અને સર્વને ચેતન આપ-
નાર કેવળ નિર્ગુણ છે ॥ ૭ ॥

તેમજ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પાંચમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो,
यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि
क्षरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त
आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ૮ ॥

જે સર્વ જૂતમાં રહેતાં સર્વ જૂતથી
જુદો છે, જેને સર્વ જૂત જાણતા
નથી, જેનું સર્વ જૂત શરીર છે,
જે જુદો રહીને સર્વ જૂતને નિય-
મમાં રાખે છે, એ તારો અંતર્યામી
આત્મા અમર છે ॥ ૮ ॥

અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ કહેલ છે કે,

दिव्यो ह्यमूर्चः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अमाणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥ ૯ ॥

તે તેજસ્વી તથા મુર્તિ રહિત પુરૂષ,
આહાર તથા માદે રહેનાર, અજન્મા
પ્રાણ તથા મનની ઉપાધિ રહિત,
શુદ્ધ અને ગાયાથી પર છે ॥ ૯ ॥

તેજ પરમાત્માથી આકાશાદિ પંચમહાજૂત સ્પષ્ટિ કરેકરી સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું છે.
કૃષ્ણ યજુર્વેદના તેજીરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવક્ષિમાં કહ્યું છે કે,

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ,
આકાશાદ્વાયુઃ, વાયોરગ્નિઃ, અગ્નેરાપઃ,
અદ્ભ્યઃ પૃથિવી, પૃથિવ્યા ઓપધયઃ,
ઓપધીમ્બોડનં, અન્નાદ્રેતઃ, રેતસઃ
પુરુષઃ ॥ ૧૦ ॥

તે અથવા આ પરમાત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી પાણી, પાણીથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓપધી, ઓપધીથી, અન્ન, અન્નથી વીર્ય, અને વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે ॥ ૧૦ ॥

તેમ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,
યથાગ્નેર્વિસ્ફુલિંગા વ્યુચ્ચરંત્યેવમેવાસ્માદા-
ત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ
સર્વાણિ ભૂતાનિ વ્યુચ્ચરંતિ ॥ ૧૧ ॥

જેમ અગ્નિથી તણખા ઉડે છે, તેમજ આ આત્માથી સર્વપ્રાણુ, સર્વલોક સર્વદેવ તથા સર્વ ભૂત નીકળે છે ॥ ૧૧ ॥

અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે,
એતસ્માજ્ઞાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેદ્રિયાણિ ચ ।
સ્વં વાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥ ૧૨ ॥

આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઈન્દ્રિય, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ તથા વિશ્વને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૧૨ ॥

પણ પરમાત્મા નિરાકાર છે, ને સૃષ્ટિ આકારવાળી છે, અને નિરાકારમાંથી આકારવાળી વસ્તુની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ગૌતમ મુનિના ન્યાયદર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

દેખાતી વસ્તુથી દેખાતી વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે ॥ ૧૩ ॥

વ્યક્તાદ્યવ્યક્તાનાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

દેખાતી વસ્તુથી દેખાતી વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે ॥ ૧૩ ॥

એજ દર્શનના એજ અધ્યાયના બીજા આનંદિકમાં કહેલ છે કે,
મૂર્તિમતાં ચ સંસ્થાનોપપત્તેરવયવસ-
જ્ઞાવઃ ॥ ૧૪ ॥

મૂર્તિમાન પદાર્થોની સ્થિતિ હોવાથી પરમાણુરૂપ અવયવનો સહભાવ છે ॥ ૧૪ ॥

વળી કણાદમુનિપ્રણીત વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

કારણગુણપૂર્વકઃ કાર્યગુણો દૃષ્ટઃ ॥ ૧૫ ॥

કારણ ગુણ પૂર્વકે કાર્ય ગુણ જોયો છે ॥ ૧૫ ॥

એ નિયમ પ્રમાણે આ પરિદેશમાન જગતરૂપ કાર્ય અવયવવાળું છે, તો તેનું કારણ પણ અવયવવાળું હોવું જોઈએ. માટે સમ્યક્દાનંદરૂપ નિરવયવ પરમાત્માના એક દેશમાં જડરૂપ માયાની સ્થિતિ કહી છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડલના નેત્રુમા સૂક્તમાં કહ્યું છે કે,

પાદોડસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં
દિવિ ॥ ૧૬ ॥

આ પરમાત્માના સ્વપ્રકાશરૂપમાં એક અંશ સર્વ વિશ્વ છે, ને ત્રણ અંશ અમૃત છે ॥ ૧૬ ॥

શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા પ્રપાઠકના ત્રીજા બ્રાહ્મણમાં કહેલ છે કે,

દ્વે ઘાવ વ્રહ્મણો રુપે મૂર્તે ચૈવામૂર્તે જગતરૂપે મૂર્તિમાન્ અને આત્મરૂપે અ-
ચ ॥ ૧૭ ॥ મૂર્તિમાન્ એમ બ્રહ્મતાં બે રૂપ છે ॥૧૭॥

અર્થ વેદના મૂર્તિસહ ઉત્તરતાપનીમાં કહ્યું છે કે,

અનુભૂતેર્માયા ચ તમોરૂપા અનુભૂતેસ્તદેત- અનુભવથી માયા તમોરૂપ છે, ને તેનું
જ્ઞાન મોહાત્મકમ્ ॥ ૧૮ ॥ સ્વરૂપ જડ તથા મોહાત્મક છે ॥ ૧૮ ॥

દ્વૈશેષિક દર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહેલ છે કે,

સદકારણવન્નિત્યમ્ ॥ ૧૯ ॥ કારણુવગરનું પરમાણુરૂપ સત્ નિત્ય છે. ૧૯
તસ્ય કાર્યં લિંગમ્ ॥ ૨૦ ॥ તે પરમાણુનું કાર્ય દર્શ્ય વસ્તુ છે ॥ ૨૦ ॥
કારણભાવાત્ કાર્યભાવઃ ॥ ૨૧ ॥ કારણુ હોવાથી કાર્ય થાય છે ॥ ૨૧ ॥

એ જડરૂપ માયા નિરંતર નિર્વિકાર પરમાત્માના સાન્નિધ્યથી કાળેકરી બીજનાંથી
વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી બીજની પેઠે વિસ્તાર તથા સંકોચને પામે છે. વિસ્તાર સમય આ
દર્શ્ય જગતરૂપ થાય છે, ને સંકોચ સમય અદર્શ્ય પરમાણુરૂપે રહે છે. સુંડકોપનિષદના
પ્રથમ ભાગમાં કહેલ છે કે,

યથોર્ણનાભિઃ સ્જજતે મુક્કતે ચ યથા પૃથિ- જેમ કરોલિયો તંતુને સજે છે, ને મુકલુ
વ્યામોપધયઃ સંભવંતિ । યથા સતઃ પુરુ- કરે છે, જેમ પૃથિવીમાં ઓપથી ઉત્પન્ન
પાત્ કૈશલોમાનિ તથાઽક્ષરાત્ સંભવતીહ થાય છે, જેમ જીવતા પુરૂષથી કેશ તથા
વિશ્વમ્ ॥ ૨૨ ॥ લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અક્ષર માયાથી
આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૨૨ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૪ મા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ । માયા આત્મસ્વરૂપના સાન્નિધ્યથી માયા
હેતુનાનેન કૌતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૨૩ ॥ ચરાચર વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે, હે અર્જુન,
એજ હેતુથી વારંવાર જગત્ ઉત્પન્ન થા-
ય છે ॥ ૨૩ ॥

તેમ કૃષ્ણ યજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ । માયાને પ્રકૃતિ બાણુવી અને માયાવીને
તસ્માવયવભૂતૈસ્તુ વ્યાપ્તં સર્વમિદં જગત્ ૨૪ મહેશ્વર બાણુવા, તે મહેશ્વરના અવયવ
કરી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત છે ॥ ૨૪ ॥

પણ એ માયા સ્વભાવે જડ હોવાથી સ્વતંત્ર રહી કંઈ પણ કરી શકતી નથી, ત-
થાપિ નિત્ય સમ્યગ્દાનંદરૂપ પરમાત્માથી વ્યાપ્ત છે, તેથી વિસ્તાર તથા સંકોચને પામી
શકે છે; માટેજ આ દર્શ્ય જગત્ પૂર્વે બ્રહ્મરૂપ હતું, ને બ્રહ્મથીજ થયું છે, એમ વેદના
ઉપનિષદોમાં કહેલ છે. માટે તૈત્તરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લિમાં કહ્યા પ્રમાણે સહિક્રમ
સંભવે છે. એજ ઉપનિષદની એજ વલ્લિમાં કહ્યું છે કે,

સત્ય જ્ઞાનમનંતં વ્રહ્મ ॥ ૨૫ ॥

સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપ બ્રહ્મ છે ॥ ૨૫ ॥

અને કારણવિના કાર્યની સ્થિતિ રહી શકતી નથી, એ નિયમપ્રમાણે જેના સ્વરૂપનો અંત નથી એવા પરમાત્માવિના આકાશની સ્થિતિ સંભવતી નથી. કેમકે આકાશ અનંત છે, તે અનંત આત્માવિના રહી શકે નહીં; માટે આત્માથી આકાશની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. જેકે આકાશ કંઈ પરમાત્માથી ભુદી વસ્તુ નથી, તોપણ કોઈ જે અથવા તેથી વધારે વસ્તુની વચ્ચેનો અવકાશ પ્રકાશ અને તિમિરની ઉપાધિવડે દેખાય છે, માટે આકાશની ઉત્પત્તિ કહી છે. આકાશમાં સૂક્ષ્મ બીજરૂપે રહેલી માયા બ્રહ્મના સાન્નિધ્યથી વૃદ્ધિ પામીને પ્રથમ વાયુરૂપ થઈ. તે વાયુ આકાશવિના રહી શકતો નથી, માટે તેની આકાશથી ઉત્પત્તિ કહી છે. તેમ અગ્નિ વાયુવિના ઠરી જાય છે, જેમ કે દીવા ઉપર માટી અથવા ધાતુનું પાત્ર ઢાંકવામાં આવે, તો તે તરત પાત્રની પોલાણમાંનો વાયુ બળી જતાં, બીજે બાહારનો વાયુ ન મળવાથી ઠરી જાય છે; પણ જે પાત્રમાં છિદ્ર હોય, તો તે દ્વારા બાહારનો વાયુ પ્રાપ્ત થવાથી ઠરી જતો નથી, માટે અગ્નિ વાયુથી ઉત્પન્ન થએલો ભાંસે છે; અર્થાત્ વાયુમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અગ્નિ વિશેષ રૂપ થએલ છે. તેમજ અગ્નિવિના જલ પણ પ્રવાહિરૂપે રહી શકે નહીં, ને ધટ્ટ બની રૂ-પાંતરને પામી જાય, માટે તે અગ્નિનું કાર્ય જણાય છે; અર્થાત્ અગ્નિમાંજ બાષ્પરૂપે રહેલ જલ શીતતાને પામી વિશેષતાને પામેલ છે. એજ રીતે જલવિના પૃથિવીની સ્થિતિ પણ રહી શકતી નથી, કેમકે તે વિના ભીનાસનો નાશ થતાં, સૂર્ય તથા પૃથિ-વીના પેટમાંની હબ્બુતાવડે પૃથિવીના ગોળનો સમગ્ર નાશ થાય, માટે પૃથિવી જલનું કાર્ય ધટે છે; અર્થાત્ જલમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પૃથિવી વિશેષપણને પામેલ છે. જેમ હઠીમાંનો શીણરૂપ કઠિણ ભાગ હણાવાથી માખણ થાય છે, તેમ જલથી પૃથિવી થયેલી છે. શુકલ યલુર્થેદના બૃહદારણ્યકના પેહેલા અધ્યાયના બીજા બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,

તદ્યદર્પાં શર આસીત્તત્સમહન્યત સા પૃ- પાણીમાં જે કઠણુ ભાગ હતો તે હણુ-
થિવ્યમવત્ ॥ ૨૬ ॥ થાથી ધટ્ટ બની પૃથિવી થઈ છે ॥ ૨૬ ॥

અનુભવમાં પણ આવે છે કે, પક્ષીના ઇંડાંમાં પાણી જેવો રસ હોય છે, તે ધટ્ટ બની પક્ષીનું શરીર થાય છે; તેમ પાણીમાં રહેલ પૃથિવીના સૂક્ષ્મ પરમાણું ધણેક કાળે ધટ્ટ બની પૃથિવીરૂપ થએલ સંભવે છે. હવે પૃથિવીથી વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે; કોઈપણ ક્ષાર વગરના સ્થાનથી સુકી માટી લઈ તેઉપર પાણી સીંચ્યા કરચુ હોય, ને તે માટી હવા તથા પ્રકાશમાં રાખી હોય, તો કાળેકરી તેમાં વનસ્પતિ થાય છે. તો પૂર્વે પૃથિવીના ભુદા ભુદા સ્થાન ઉપર વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે, હવા ભેદ-કરી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વનસ્પતિની સ્થિતિ પૃથિવી વિના રહી શકતી નથી, માટે તે પૃથિવીનું કાર્ય છે; અર્થાત્ પૃથિવીમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વનસ્પતિ વિશેષતાને પામેલ છે. તેમ અગ્નિની સ્થિતિ વનસ્પતિ વિના બની શકે નહીં, ને અગ્નિ વનસ્પતિથી થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ વનસ્પતિમાંજ

સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અન્ન વિશેષરૂપ થાયછે. તેજપ્રભાણે વીર્યની સ્થિતિ અન્ન વિના બની શકિત નથી એ સર્વના જાણવામાં છે, માટે અન્નથી વીર્ય થાયછે; અર્થાત્ અન્નમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વીર્ય વિશેષપણીને પામેછે. અને વીર્ય વિના પુરૂષની સ્થિતિ રહી શકિત નથી ને વીર્યથી પુરૂષની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે, માટે પુરૂષ વીર્યનું કાર્ય છે; અર્થાત્ વીર્ય-માંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પુરૂષ વિશેષતાને પામેલ છે. હમણું જન્મ સર્પ, વીંછી, ખ-જુરા, દેડકા તથા મત્સ્યાદિ નાહાના મોહોટા અનેક પ્રકારના જીવજંતુઓ, પ્રથમ પદાર્થોનો સંયોગ બની તે સડવાથી ઉત્પન્ન થાયછે, ને તે પછી તેમનામાં મૈથુન ધર્મ જોવામાં આવેછે, તેમ પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી નાના પ્રકારના મનુ-ષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોનાં જોડલાં પણ પદાર્થોનો સંયોગ થઈ તે સડવાથી ઉત્પન્ન થયાં હશે. તેમ થવાને તે સમયનાં હવા, પ્રકાશ તથા પાણી અનુકૂલ હશે. પછી તે ઉ-ત્પન્ન થએલ જંગમ પ્રાણિયોમાં મૈથુનધર્મ હોવાથી, તેમની વસ્તીનો વધારો થયેલો છે. હવે પ્રથમ પ્રત્યેક જાતિના મનુષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોનું એક એક જોડલું ઉત્પન્ન થયું કે, પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી અનેક જોડલાં થયાં, તેવિષે કંઈ નિ-શ્ચય કેહેવાતું નથી. કેમકે શાંત સમુદ્રમાં આવેલા ધણુ છેટના ટાપુઓમાં પણ ત્યાંની હવાપ્રમાણે નાના પ્રકારનાં જંગમ પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થયેલાં દેખાયછે, જેવાં અહીં ચતાં નથી. તે જો એક એક જોડલાંથી પૃથિવી ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ થઈ હોય, તો તે ટાપુઓમાં પૂર્વે તેમને કોણ મુકવા ગયો હશે! ને પૃથિવી ઉપર સર્વજ્ઞ એક સરખાં પ્રાણિયો કેમ દેખાતાં નથી! એ રીતે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહેલા ક્રમથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. એવિષે હમણાના વિક્ષાનો પણ આ પ્રમાણે કહેછે કે, સૃષ્ટિની પૂર્વે આ પૃ-થિવી વાયુરૂપ હતી. તે વાયુ અગ્નિરૂપ થઈ અતિ ઉષ્ણ પ્રવાહિ પિંડરૂપે પૃથિવી થયો. તે સમય કોઈ પણ પ્રાણી અથવા વનસ્પતિ પૃથિવી ઉપર ન હતાં. પછી સ-મય જતાં તેમાં રહેલી ઉષ્ણતા કિરણોકરી અનંત આકાશમાં પ્રસરી જવાથી અને તે વારંવાર જલની વૃષ્ટિવડે હણાયાથી કંઈ શીતતાને પ્રાપ્ત થતાં, પ્રથમ એક આવરણરૂપ પુટવાળી થઈ. તે પછી વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે તે ઉપર અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં ને નારા પામ્યાં. એમ વારંવાર થવાથી ધણે કાળે તેમના રૂપાંતરે-કરી પૃથિવી અનેક આવરણવાળી થઈ ને પ્રાણિયોને વસવા યોગ્ય થઈ, તેથીજ હમણા કોઈ પણ ઠંડાણે પૃથિવીને ખોદી જોતાં અનેક જાતિના પાષાણ મૃત્તિકાદિના યશો જો-વામાં આવેછે. પૃથિવી ઉપર મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સર્વ પ્રાણિયોથી છેલ્લી થયેલી છે. જે ક્રમે આ પૃથિવી વાયુથી થયેલી છે, તે ક્રમે વા તેથી કંઈ દેરફારથી આ અનંત આકા-શમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ અસખ્ય ગોળ વાયુથી થયેલા છે. બૃહદ્દ-રણ્યક ઉપનિષદના પાંચમા પ્રપાઠકના ત્રીજા ગ્રાંથણમાં કહ્યું છે કે,

વાયુરેવ વ્યવિર્વાયુઃ સમષ્ટિઃ ॥ ૨૭ ॥

વાયુજ પ્રથકરૂપ તથા વાયુજ અખિલ-રૂપ છે ॥ ૨૭ ॥

તેમ શ્રીમાદાભારતમાંતર્જત વનપર્વના ૩૧૩ મા અધ્યાયમાં યુવિષ્ટિરે યજ્ઞને કહ્યું છે કે,

વાયુઃ સર્વમિદં જગત્ ॥ ૨૮ ॥

આ સર્વ જગત્ વાયુ છે ॥ ૨૮ ॥

હવે જેમ આ પૃથિવી ઉપર હવા ભેદેકરી અનેક પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમાત્મક પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલી છે, તેમ આકાશમાં દેખાતા અસંખ્ય તેજસ્વી ગોળ ઉપર પણ ત્યાંની હવા પ્રમાણે પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલી હશે. જ્યારે આ પૃથિવી ઉપરની થોડામાં થોડી જગ્યા પણ કોઈપણ જાતના સૂક્ષ્મ શુભ વગરની નથી, તો આ પૃથિવીથી કેટલાક ઘણા મોટોટા, કેટલાક નાના તથા કેટલાક તેના જેવડા ગોળો પ્રાણિઓની વસ્તિ વગરના હોય એમ મનાતું નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગશ્યે રચેલ પ્રમાણસહસીના સદ્વિપ્રકરણમાં પેહેલું ઉત્પત્તિ વર્ણન.

॥ પૃથિવી વર્ણન ॥

હવે જેની ઉપર આપણે વસિયે છે, એવી આ પૃથિવીનિયે પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવે છે. આ પૃથિવી ગોળાકાર છે. ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના તેતરીશમા મૂકની આઠમી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

चक्राणासः परीणहं पृथिव्याः ॥ ૨૯ ॥ પૃથિવીની પરિધિને ફરતાં ફરતાં ॥ ૨૯ ॥

વળી સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

मध्ये समंतादंदस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति ।

વિભ્રાણઃ પરમાં શક્તિં વ્રહ્મણો ધારણાત્મિકાં ૩૦

ચામેરથી બ્રહ્માંડની મધ્યે રહેલો ભૂગોળ, બ્રહ્મની પરમ એવી ધારણાત્મક શક્તિને ધારણ કરતાં આકાશમાં રહે છે ॥ ૩૦ ॥

તેમ આર્યસિદ્ધાંતના ગોળ પાદમાં કહ્યું છે કે,

वृत्तभर्पंजरमध्ये कक्ष्या-

परिवेष्टितः स्वमध्यगतः ।

મૃજ્જલશિખિવાયુમયો ભૂગોલઃ

સર્વતો દૃતઃ ॥ ૩૧ ॥

ગોળ એવાં નક્ષત્ર પંજરની મધ્યમાં ચંદ્રાદિના માર્ગે કરી વિંટાયેલો અને આકાશની વચ્ચેમાં રહેલો પૃથિવી, જલ, તેજ તથા વાયુમય ભૂગોળ ચામેરથી ગોળ છે ॥ ૩૧ ॥

તેમજ ભાસ્કરાચાર્યકૃત સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

भूमेः पिंडः शशांकज्ञकविरविक्रुजेज्यार्कि-
नक्षत्रकसाष्टचैर्दृत्तो दृतः सन् मृदनिलस-
लिलव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः
स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य-
पृष्ठे निष्ठं विश्वं न शश्वत् सदनुजमनुजा-
दित्यदैत्यं समंतात् ॥ ૩૨ ॥

ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગલ, શુક્ર, શનિ તથા નક્ષત્રોના વર્તુલ માર્ગે કરી વિંટાયેલો અને કોઈ ણીજના આધાર વગરનો, પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ તથા આકાશમય આ ભૂમિનો પિંડ, ગોળાકાર થઈ પોતાની શક્તિવડેજ આકાશમાં નિરંતર રહે છે. એના આ પૃષ્ઠ ઉપર દાનવ, માનવ, દેવ તથા દૈત્યો સહિત વિશ્વ ચામેર રહેલું છે ॥ ૩૨ ॥

એજ પ્રમાણે જ્યોતિષના બીજા બ્રહ્મ સિદ્ધાંતાદિ ગ્રંથોમાં પૃથિવી ગોળ કહી છે. વિચાર કરિયે તો પ્રતિ દિવસે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ ગોળ પૂર્વમાં ઉદય પામી પશ્ચિમ દિશામાં જઈને પાછા પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામેછે, માટે પૃથિવી અનંત નથી, પણ એક પરિચિત્ર એટલે હલવાળો પદાર્થ છે, ને આકાશમાં નિરાધાર રહેલ બાસેછે. સિદ્ધાંત સિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

भपंजरस्य भ्रमणावलोकादाधारशून्या
कुरिति प्रतीतिः ॥ ३३ ॥

નક્ષત્ર પંજરનું ભ્રમણ દેખાવાથી પૃથિવી
આધાર વગરની છે, એમ જણાય છે ॥૩૩॥

જે આધાર હોય તો આ પ્રમાણે ભાસ્કરે ત્યાં રાકા કરેલ છે.

मूर्तौ धर्ता चेद् धरित्र्यास्ततोऽन्य-
स्तस्याप्यन्योऽस्यैवमज्ञानवस्था ।
अंत्वे कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये
कि नो भूमेः साष्टमूर्तेश्च मूर्तिः ॥ ३४ ॥

પૃથિવીને ધારણ કરનાર કોઈ મૂર્તિમાન
પદાર્થ હોય, તો તે પદાર્થને ધરનાર કોઈ
બીજો હોવો જોઈએ, અને તેને ધરનાર
નીજે, ને એ રીતે વળી તેને ધરનાર
ચોથો હોવો જોઈએ! એમ થતાં અનવસ્થા
એટલે જોના છોડા આવે નહિ એવો દોષ
પ્રાપ્ત થાયછે. માટે શું છેલ્લામાં સ્વશક્તિ
કહપવી! એમ હોય તો પહેલામાં શું
કામ નહિ! અર્થાત્ પૃથિવીનીજ સ્વશક્તિ
છે, કારણ તે ઈશ્વરની આડ મૂર્તિમાંની
એક મૂર્તિ છે ॥ ૩૪ ॥

એ ઉપરથી પૃથિવીનું પરિચિત્રપણું સિદ્ધ થતાં ગોળાકારપણું પણ યુક્તિથી સિદ્ધ
થાયછે. કોઈ યાત્રાતુ પુરૂષ પૃથિવીના કોઈ પણ સ્થાનથી પૂર્વ દિશામાં સન્મુખ જતાં
પ્રવાસ કરે, તો તે પાછો તેજ સ્થાને આવેછે, એમ સાંપ્રત એટલે હમણાના કાળમાં
અનુભવ કરાયછે, તેથી પૃથિવી પૂર્વ પશ્ચિમ ગોળાકાર લાગેછે. દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી
પણ પૃથિવી ગોળ છે. મૂર્ધસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ध्रुवोन्नतिर्भचक्रस्य नतिर्मैत्रं प्रयास्यतः ।
निरक्षाभिमुखं यादुर्विपरीते नतोन्नते ३५

પૃથિવીની ઉત્તર અથવા દક્ષિણ ટોચની
સન્મુખ જનારા પુરૂષને, તે તે દિશાનો
ધ્રુવનો તારો હોય અને નક્ષત્રમંડળ નીચે
થતાં દેખાયછે. તેમ ત્યાંથી પૃથિવીની
વર્તુલ મધ્યરેખાના પ્રદેશ સન્મુખ આવ-
નારને તેથી ઉલટું દેખાય છે અર્થાત્ ધ્રુવ
નીચે ને નક્ષત્રમંડળ હોય થતાં દેખા-
યછે ॥ ૩૫ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંત સિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्नतमृक्षमंडलम् ।

उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेः ॥ ૩૬ ॥

જેમ જેમ પુરૂષ ઉત્તર દિશામાં જાયછે,
તેમ તેમ નક્ષત્ર મંડળને આકાશથી ન-
મતું અને ઉત્તર ધ્રુવના તારાને પૃથિવીથી
ઉંચે દેખે છે ॥ ૩૬ ॥

પૃથિવી દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી ગોળ હોય તોજ એમ દેખાય, બીજી રીતે હોય તો
દેખાય નહીં. વળી સપાટ પ્રદેશમાં ઉભેલો પુરૂષ, કોઈ પણ દિશાથી દૂરનાં ગૃહ વૃ-
ક્ષાદિને જોય તો, તેને પ્રથમ તેમના ઉપરના ભાગ જોવામાં આવે છે. પછી જેમ જેમ
તે પુરૂષ તે ગૃહ વૃક્ષાદિની પાસે જતો જાય, તેમ તેમ તેને તેમના નીચલા ભાગ જો-
વામાં આવે છે. તેમ પૃથિવીની કોઈ પણ દિશામાં સમુદ્રના કિનારા પાસે આવેલ
વાહાણમાંના કુવા ઉપર બેસનારા મનુષ્યને, વાહાણના તુલક ઉપર બેસનાર મનુષ્યથી
પ્રથમ કિનારા ઉપરના પર્વત વૃક્ષાદિ દેખાય છે; પૃથિવી સપાટ હોય તો એમ થવું ન
જોઈયે, પણ સર્વને એક સરખી રીતે દૂરના પદાર્થો દેખાવા જોઈયે. વળી ધણે છેટેના
ઉંચા પર્વત વૃક્ષાદિ પણ દૃષ્ટિયે પડવા જોઈયે. લક્ષ્યસિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

समता यदि विद्यते भुव-

स्तरवस्तालनिभा बहूच्छ्रयाः ।

कथमेव न दृष्टिगोचरं नुरहो

यांति सुदूरसंस्थिताः ॥ ૩૭ ॥

પૃથિવી નો સપાટ હોય તો ધણે દૂર ર-
હેલા તાલ વૃક્ષ સમાન ધણા ઉંચા વૃક્ષો
મનુષ્યની દૃષ્ટિયે કેમ પડતા નથી ! ॥૩૭॥

તેમ સિદ્ધાંતશિશેષભણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यदि समा मुकुरोदरसन्निभा

भगवती धरणी तरणिः क्षितेः ।

उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन्

किमु नरैरमरैरिव नैक्ष्यते ॥ ૩૮ ॥

જો ભગવતી પૃથિવી દર્પણના ઉદર જેવી
સપાટ હોય, તો તેની ઉપર ફરતો સૂર્ય દૂર
મયેલો હોય તોપણ ઉત્તર ટોચવાસી જ-
નોની પેઠે મધ્યપ્રદેશવાસી જનોને કેમ
દેખાતો નથી ! ॥ ૩૮ ॥

यदि निशाजनकः कनकाचलः

किमु तदंतरगः स न दृश्यते ।

उदगयं ननु मेरुरथाश्रुमान्

कथमुदेति च दक्षिणभागके ॥ ૩૯ ॥

જો રાત્રિ ઉત્પન્ન કરનાર મેરૂપર્વત હોય,
ને સૂર્ય તેણે કરી દંકાયલો હોય, તો તે
મેરૂ કેમ દેખાતો નથી ! જો એ મેરૂ ઉ-
ત્તર દિશામાં હોય, તો સૂર્ય દક્ષિણ ભા-
ગમાં કેમ ઉદય પામેછે ! ॥ ૩૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, પૃથિવી સર્વ દિશાથી ગોળ છે, તથાપિ સમાન
અને અકાકાર દેખાયછે, તેનું કારણ સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અલ્પકાયતયા લોકાઃ સ્વસ્થાનાત્સર્વતોમુલ્લમ્ ।

પશ્યન્તિ વૃત્તામપ્યેતાં ચક્રાકારાં વસુંધરામ્ ॥૪૦॥

પૃથિવી ગોળ છે તથાપિ એને શ-
રીંગના અક્ષપણુએકરી લોકો પો-
તાના સ્થાનથી ચારેકોર ચક્રાકાર
દેખેછે ॥ ૪૦ ॥

તેમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાન્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

સમો યતઃ સ્યાત્પરિધેઃ શતાંશઃ
પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરાં તનીયાન્ ।
નરશ્ચ તત્પૃષ્ઠગતસ્ય કૃત્ત્લા સમેવ
તસ્ય પ્રતિભાલ્યતઃ સા ॥ ૪૧ ॥

પૃથિવી મોઢોટી છે ને મનુષ્ય અતિ ના-
હાતું છે, અને પૃથિવીના ઘેરાવાનો શેકડામો
અંશ સરખો છે, માટે પૃથિવીની પીઠ ઉ-
પર વસનાર મનુષ્યને ગમત્ર ઝોટલે આખી
પૃથિવી સરખી હોય એમ દેખાયછે ॥૪૧॥

એ પ્રમાણે પૃથિવી ચોમેરથી ગોળ છે ખરી, પણ તેઉપર પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો હોવાથી હંચીનીચી છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચ આગળ ચપટી છે, અને મધ્યમાં ઉપસેલી છે. પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ અનુમાન કરેછે કે, પૃથિવીના પેટમાં ગંધક તથા મુરોખાર વિગેરે જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થો છે, તેમની સાથે કોઈ ચોગથી ઉબ્બુતાનો સંબંધ થતાં તે વરાળરૂપ થઈ, અથવા જલના પરમાણુ પણ પૃથિવીના પટોને ભેદીને તેના પેટમાંના ઉબ્બુ રસ સાથે સંયોગ પામવાથી વરાળ-રૂપ થઈ, પોતાની પ્રસરણશક્તિવડે પૃથિવીના પૃષ્ઠને કપાવી ઝોટલે ભૂકંપ કરીને જ્યાં ત્યાં ઉંચો નીચો કરી નાખેછે, જેથી પર્વતાદિ થાયછે. કોઈ ઠેકાણે તે વરાળ સંકોચા-યાથી પૃથિવીના પૃષ્ઠને ભેદી નાખેછે, જેથી તોપ કુટવા જેવો મોઢોટો શબ્દ થઈ, તે વરાળ સાથે પૃથિવીમાંનો ઉબ્બુ રસ બહાર આવેછે, જે કરી જતાં ગોળ પૃથ્થરરૂપ ટેકરા બની જાયછે, અને ભેદ પામી છિદ્રરૂપ થયેલ બૃષ્ઠ જ્વાલામુખી દેહેવાયગે. એ પ્રમાણે હાળેકરી ભૂકંપથી પૂર્વના પર્વત, ટેકરા, જ્વાલામુખી, ખાડા તથા ખીણો થયેલી છે, જેવાં કાર્ય થવાનો હમણા પણ કોઈ કોઈ વેળા અનુભવ થાયછે. જ્યારે ભૂકંપ ભેદમાં થાયછે, ત્યારે જલ ત્યાં સ્થલ ને સ્થવ ત્યાં જલ કરી નાખેછે. વળી પર્વતાદિ હંચા ભાગ ઉપર પ્રતિવર્ષે વૃદ્ધિ થવાથી, નીચાણુ પ્રત્યે વેહેવાના સ્વભાવને લીધે, જલની નાનાપ્રકારના પ્રવાહરૂપ નદિયો બની આગળ જતાં મળી જઈ મોઢોટી નદીરૂપ થઈને સમુદ્રમાં મળી જાયછે, તેના પ્રવાહના પ્રતિવર્ષે નાનાપ્રકારના આઘાત-વડે તથા કઈ કારણમાટે મનુષ્યથી પણ પૃથિવી ખાડાવાળી થયેલી છે, જેમ હમણા પણ થતું ભેવામાં આવેછે. પૃથિવી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચ આગળ ચપટી અને મધ્યમાં ઉપસેલી થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ કહેછે કે, જેમ કોઈ ચોડા નરમ પદાર્થને દેરવો હોય, તો તે બાલુમાથી ચપટો થઈ મધ્યમાં ઉપસી આવેછે, તેમ પૃથિવી પણ પૂર્વે જ્યારે નરમ હશે ત્યારે તેને સૂર્યના આકર્ષણથી પોતાના અંગ ઉપર ફરવાની ગતિ પ્રાપ્ત થવાથી, મધ્યમાં ઉપસેલી તથા બાલુમાંથી ચપટી થઈ છે. એવા પ્રકારના ભૂગો-લની પ્રતિવર્ષે વૃદ્ધિ થાયછે, કેમકે એના ઉપર સ્થાવર તથા જનમાત્રક પ્રાણિયોના

વારંવાર ઉત્પત્તિ લય થવાથી એના પરમાણુમાં વધારો થાયછે; ઉપરાંત આકાશમાંના અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પરમાણુ પ્રતિવર્ષે આકર્ષણથી એને આવી મળેછે, જેથી જાણવામાં આવતું નથી એવી રીતે ચોમેરથી એનું કદ વધતું જાયછે, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર જાણનારા કહેછે કે, પૃથિવીના પૃષ્ઠથી આસરે દશથી પંચર ડોશ નીચે એટલી તો ગરમી છે કે પૃથિવીની સપાટી ઉપરની કંઈ પણ વસ્તુ તે ઠંડાણે પીગળી શકેછે. માટે પૃથિવીના ગર્ભમાં ઉષ્ણ રસ છે, જે કંઈ કારણથી ગંધકાદિ જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થના સંયોગને લીધે બુકંપ તથા પાણીના ઉષ્ણ ઝરા થવાનું પણ કારણ છે, તે ઉપર કાળેકરી થરો થઈ પૃથિવી વધીને હમણાની સ્થિતિયે પોહ્યાંચી છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કશું છે કે,

બ્રહ્મદિવસેન ધૂમે-
રુપરિષ્ઠાદ્યોજનં ભવતિ વૃદ્ધિઃ ।
દિનતુલ્યયૈવ રાત્ર્યા
મૃદુમચિતાયાસ્તદિદ્દ હાનિઃ ॥ ૪૨ ॥

બ્રહ્માના દિવસે એટલે ચાર અબજ ને બીસ કોડ વર્ષે કરી પૃથિવીની ઉપર એક યોજન વૃદ્ધિ થાયછે; અને પાછી તે દિવસ જેવડીજ રાત્રિયે કરી આ માટીથી વધેલી પૃથિવીની તેટલીજ હાનિ થાયછે ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંતસિદ્ધાંતભણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

વૃદ્ધિર્વિધેરક્તિ ધ્રુવઃ સમંતાત્
સ્યાદ્યોજનં ભૂભવભૂતપૂર્વઃ ।
ગ્રાણે લયે યોજનમાનટલ્લેર્નાશો
ધ્રુવઃ પ્રાકૃતિકેઽસિલાયાઃ ॥ ૪૩ ॥

બ્રહ્માના દિવસમાં, પૂર્વે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં સ્થાવર જગમાત્રક ગરીરોવડે ચોમેરથી પૃથિવીની એક યોજન વૃદ્ધિ થાયછે, ને બ્રહ્માની રાત્રિસંબંધી લયમાં, તે યોજનમાત્ર વૃદ્ધિનો નાશ થાયછે; પણ આખી પૃથિવીનો નાશ મહાપ્રવયમાં થાયછે ॥ ૪૩ ॥

એવા બુગોલની પીઠ ઉપર નાના પ્રકારના વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગની વસ્તી થયેલી છે. આદ્યમટે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કશું છે કે,

યદ્વત્ કર્દવપુષ્પપ્રંથિઃ
મચિતસ્સમંતતઃ કુમુદૈઃ ।
તદ્વદ્ધિ સર્વસર્તૈર્જલજૈઃ
સ્વલજૈશ્ચ ભૂગોલઃ ॥ ૪૪ ॥

જેમ કદંબ પુષ્પની મંથી ચોમેરથી પુષ્પ જાત છે, તેમજ બુગોલ જગ તથા સ્વલજન્ય ગવં પ્રાણિયોથી જાત છે ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંતસિદ્ધાંતભણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહેવ છે કે,

સર્વતઃ પર્વતારામગ્રામચૈત્યચૈશ્વિતઃ ।
કર્દવકુમુમપ્રંથિઃ કેસરમસરૈરિવ ॥ ૪૫ ॥

જેમ કદંબ વૃક્ષના ફુવની ગાંઠ કેમરના પ્રગારે કરી જાત છે. તેમ બુગોલ ચોમેરથી પર્વત, બગીચા, ગ્રામ તથા વનગાગા મખૂદે કરી જાત છે ॥ ૪૫ ॥

એ રીતે પૃથિવીની પીઠઉપર મર્વ પ્રાણી રહેલાં છે, ને પૃથિવીજ સર્વને આધાર છે. માટે ઋગ્વેદના મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૧૪ માં કહ્યું છે કે,

વંધુર્મે માતા પૃથિવી મહીયમ્ ॥ ૪૬ ॥

આ મોહોટી પૃથિવી મારી બધું તથા માતા છે ॥ ૪૬ ॥

પૃથિવિયે સર્વને ધારણ કરી રાખવાનું કારણ કે તેનામાં ખેંચવાની શક્તિ છે, તેથી તે પદાર્થોને પોતાની તરફ ખેંચીને ધરી રાખે છે. સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

આકૃષ્ટશક્તિશ્ચ મહીતયા યત્
સ્વસ્થં ગુરુ સ્વાભિમુખં સ્વશક્ત્યા ।
આકૃપ્યતે તત્પતતીવ ભાતિ
સમે સમંતાત્ ક પતલિયં સ્વે ॥ ૪૭ ॥

પૃથિવી આકર્ષણશક્તિવાળી છે. તે આકાશમાં રહેલ જે ભારી વસ્તુને પોતાની તરફ સ્વશક્તિયે કરી ખેંચે છે, તે પડે છે, એમ ભાસે છે. ચામેરથી સમાન આકાશમાં આ પૃથિવી ક્યાં પડે । ॥ ૪૭ ॥

યુક્તિમાં પણ આવે છે કે, એક માટીનો મોહોટો પિંડ આસરે દસ અથવા બાર હાથના ઘેરાવાનો બનાવ્યો હોય, ને તેની એક ધરી કરી હોય; પછી તે પિંડ ઉપર તેની શક્તિ પ્રમાણે ઝીણી વનસ્પતિ વાવી હોય, તેમાં ઘણાજ નાહાતા ખાડા કરી માથ પાણી ભર્યું હોય, ને તેની પીઠ ઉપર ઝીણા કીટ પતમાદિ પ્રાણિયોની વસ્તી કરી હોય, અને પછી તેને ફેરવ્યો હોય, તો કઈ પણ વસ્તુ, ભેકે તેના ઉપર પાસેની પૃથિવીનું મહત્ત્વ આકર્ષણ છતાં પણ તે માટીના પિંડના આકર્ષણને લીધે તે ઉપરથી નીચે પડશે નહીં, પણ તેને વળગી રહેશે, તો જેની પાસે ખીજાં કોઈનું મહદાકર્ષણ નથી એવી પૃથિવી ઉપર આકર્ષણથી વસ્તુ માત્ર વળગી રહે તેમાં આશ્ચર્ય નથી વૈશેષિકદર્શનસભ્યે તર્કસમ્રથ અથમા કહ્યું છે કે,

ગંધવતી પૃથિવી સા દ્વિવિધા નિત્યા- પૃથિવી ગંધવતી છે. તે નિત્ય અને અ-
નિત્યા ચેતિ । નિત્યા પરમાણુરૂપા નિત્ય એમ બે પ્રકારની છે પરમાણુરૂપે
અનિત્યા કાર્યરૂપા ॥ ૪૮ ॥ નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૪૮ ॥

જે અદ્ય વસ્તુથી પણ અદ્ય છે, તે પરમાણુ કેહેવાય છે ન્યાયદર્શનમાં એવા અધ્યાયના ખીજા આનંદકમા ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયને કહ્યું છે કે,

યતો દિ નાલ્પતરમસ્તિ સ પરમાણુઃ ॥ ૪૯ ॥ જેનાથી વધારે અદ્ય નથી તે પરમાણુ કેહેવાય છે ॥ ૪૯ ॥

એ પરમાણુમાત્રમાં ખેંચવાની શક્તિ છે, જેથી તેમની સાથે જલ જેવા દ્રવ પદાર્થોનો સંયોગ થવાથી તેઓ પરસ્પરે ખેંચાઈ એકઠા મળી પદાર્થરૂપ થાય છે. તર્કસમ્રથમાં કહ્યું છે કે,

ચૂર્ણાદિપિંડીભાવદેતુર્મુળઃ સ્નેહઃ ॥ ૫૦ ॥

આર્ણદિતું પિંડરૂપ થવું તેમાં સ્નેહ ગુણ કારણ છે ॥ ૫૦ ॥

ગૌતમ મુનિના ન્યાયદર્શનમાં ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ આનંદિકમાં કહેલ છે કે,

અનેકદ્રવ્યસમવાયાત્ રૂપવિશેષાચ રૂપો-
પલવિઃ ॥ ૫૧ ॥

અનેક દ્રવ્યના દૃઢ સંબંધથી રૂપ વિશેષ કરી રૂપની પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૫૧ ॥

કણ્વાદ મુનિયે પણ વૈશેષિકદર્શનમાં ચોથા અધ્યાયના પ્રથમ આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

મહત્વનેકદ્રવ્યવત્ત્વાત્ રૂપાચોપલવિઃ ૫૨

મોહોદય પદાર્થનેવિષે અનેક દ્રવ્યવાન-
પણુથી રૂપની પ્રાપ્તિ છે ॥ ૫૨ ॥

એ રીતે પદાર્થ માત્ર પરમાણુના સંયોગથી બનેલા છે, ને પરમાણુમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તે “કારણ ગુણ પૂર્વક કાર્ય ગુણ હોય છે,” એ નિયમ પ્રમાણે પદાર્થમાં પણ આકર્ષણ શક્તિ છે. પણ તે શક્તિ પૃથિવી ઉપર પડેલા પદાર્થોમાં દેખવામાં આવતી નથી, કારણ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પદાર્થો પૃથિવી સાથે વળગી રહેલા છે, જેથી પરસ્પરે ખેંચાય છે, તેપણુ પૃથિવીનું આકર્ષણ તોડી ન શકવાથી ત્યાંજ પડ્યા રહે છે. પણ પાણી જેવા દ્રવ પદાર્થમાં પદાર્થોમાંની આકર્ષણ શક્તિ બળુવામાં આવી શકે છે. પાણીથી ભરેલું એક વાસણ લેવું અને જ્યાં વાયુ વાતો ન હોય તેવા સ્થાનમાં મુકવું; ત્યારે પાણી સ્થિર થાય ત્યારે તેમાં તરીશકે એવા પદાર્થના કટકા છુટા છુટા મુકવા. થોડી વારમાં તે કટકા એક બીજા પાસે જતા દેખાઈને સાથે વલગી જશે, અથવા તે વાસણની કીનારી પાસે હશે, તો તે સાથે જઈ અથડાશે. પાસે આવતી વેળા તેઓ વેગથી દોડે છે, કારણ આકર્ષણ શક્તિનું બળ દીપકના તેજની પેઠે પાસેથી વધારે ને છેડેથી થોડું હોય છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે. સમુદ્રની મધ્યમાં ભાંગેલા વાહાણનો તરીશકે એવો માલ તથા ડુબેલા પ્રાણીયો પાસેના કિનારા ઉપર ખેંચાઈ આવે છે, તેવું કારણ પણ કિનારાની આકર્ષણ શક્તિ છે. વળી લોહચુંબક સોઈને પોતાની તરફ ખેંચે છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અને સમુદ્રમાં ફરનારા નાવિકો દિશા બળુવામાટે વાહાણમાં હોડાલંચ રાખે છે, જેની સોઈનજ છેડા નિરંતર ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવની તરફ રહે છે; ને જેમ જેમ તે ધ્રુવો પાસે જવામાં આવે છે, તેમ તેમ તે સોઈના છેડા પૃથિવીની સપાટી ભણી નમતા બન્ય છે. અને છેક ઉત્તર ધ્રુવ સમીપ સોઈનો ઉત્તર છેડો ને દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ સોઈનો દક્ષિણ છેડો પૃથિવીની સપાટી ભણી થઈ શોઈ ઉભી થઈ બન્ય છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, પૃથિવીની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચા લોહચુંબક ધાતુનો ગુણ ધરાવે છે. એ પ્રમાણે વિશેષ આકર્ષણ શક્તિ સ્પષ્ટ દેખવામાં આવે છે, ને સામાન્ય શક્તિ પણ પાણીમાં મુકેલા પદાર્થોમાં દેખાય છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પદાર્થ માત્રમાં ખેંચવાની શક્તિ છે, ને તેજ શક્તિ, આ જગત પદાર્થોથી યથેલી છે, માટે એમાં પણ રહેલી છે. તેથીજ એની પીઠ ઉપર સ્થાવર તથા જંગમમાત્રક સર્વ પદાર્થ રહેલા છે, પણ જંગમ પ્રાણીમાં એનું આકર્ષણ

તોડી ગતિ કરવાની શક્તિ હોયછે. આ ભૂગોળના બે ભાગ જલથી તથા એક ભાગ રથલથી રોકાયેલા છે. એના ઉત્તર ભાગમાં પૃથિવી વિશેષ છે ને દક્ષિણ ભાગમાં જલ વિશેષ છે. એની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેની પૃથિવી નિરંતર ઘંડીને લીધે થીજી ગએલા ખારા સમુદ્રથી ઘેરાયેલી છે. ઉત્તર તરફના સમુદ્રને ઉત્તર સમુદ્ર, ને દક્ષિણ તરફના સમુદ્રને દક્ષિણ સમુદ્ર કહેછે. તે પછી પૂર્વ અર્ધ ગોલમાં પરસ્પરે જોડાયેલા એશિયા, આફ્રીકા તથા યૂરોપખંડ અને આસ્ટ્રેલિયાદિ મોઢોટા તથા ઘણાક નાના નાના દ્વીપો છે, તેમાં આફ્રીકાખંડ તથા આસ્ટ્રેલિયા મહાદ્વીપના દક્ષિણ છેડા દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ લંબાયેલા છે. પશ્ચિમ અર્ધ ગોલમાં ઉત્તર ધ્રુવ પાસેથી આરંભી દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ પર્યંત અમેરિકા ખંડ તથા ઘણાક નાના મોઢોટા દ્વીપો છે. બન્ને અર્ધ ગોલની પૃથિવીને પૂર્વે પશ્ચિમ મહાન ક્ષાર સમુદ્રથી અંતર પડેલો છે, તેથી એક બીજામાં જવું હોય તો જલ માર્ગે જવાય છે. પણ પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનનો ઇશાન કોણુ તથા પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનનો વાયવ્ય કોણુ એટલા તો પાસે પાસે આવી ગયા છે કે, તેમની વચ્ચે માત્ર અઢાર કોશ પોહોળી સમુદ્રની ખાડી છે; તો તે રસ્તે એક અર્ધગોલની જમીનમાંથી બીજા અર્ધગોલની જમીનમાં, રથલ-માર્ગે જવાયછે. પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનની પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને શાંત સમુદ્ર કહેછે. અને પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનની પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને આટ્લાનટીક સમુદ્ર કહેછે. બન્ને સમુદ્રો ઉત્તર તથા દક્ષિણ સમુદ્રને મળેલા છે. શાંત સમુદ્ર વધુમાં વધુ ચાર હજાર કોશ પોહોળો અને આટ્લાનટીક સમુદ્ર વધુમાં વધુ બે હજાર કોશ પોહોળો છે. પૂર્વાર્ધ ગોલનો એશિયાખંડ ભ્રમંડલના સર્વ ખંડોથી મોઢોટો છે. એની લંબાઈ એમાં આવેલા આરબસ્થાન દેશના નેહત કોણુના છેડાથી તે એની ઉત્તરમાં આવેલા સાઈબીરિયા દેશના ઇશાન કોણુના છેડામુધી ત્રણ હજાર ચારસો કોશ તથા પોહોળાઈ એના વાયવ્ય કોણુની સીમામાં આવેલ યુરલ પર્વતથી તે ચીન દેશના અગ્નિ કોણુના છેડામુધી અઢારસો કોશ છે. અગ્નિકોણુમાં આઠસો કોશમુધી એક બીજાને લગતા અનેક દ્વીપોદ્ધારા એ ખંડ આસ્ટ્રેલિયા નામે મહાદ્વીપ સાથે સંબધ ધરાવેછે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીના પર્વતો કરતાં હંચામાં હંચો હિમાલય પર્વત ભરતખંડની ઉત્તરે છે, જેનાં ગીરી-સંકર, ટિચિનગંગા તથા ધવલગિરિ નામે ત્રણ શિખરો આસારે ત્રણુત્રણુ કોશ સીધી-લીટીમાં હંચાં છે. એ ખંડમાં મોઢોટામાં મોઢોટી અઢારસો કોશ લાંબી પાંગડગી-કિમાંગ નામે નદી ચીનદેશમાં છે. આ ભરત ખંડ એ ખંડના દક્ષિણ છેડામાં છે, ને તેની દક્ષિણે લંકા નામે મહાદ્વીપ છે. વળી એ ખંડની પશ્ચિમ સીમામાં મોઢોટામાં મોઢોટું ખારા પાણીનું કારિપન નામે સરોવર છે, જે ત્રણસો પચાસ કોશ લાંબું તથા એકાદી બસો કોશ પોહોળું છે. મીઠા પાણીનું બેકત નામે સરોવર એકસો ને નેવું કોશ લાંબું તથા વીગથી ત્રીગ કોશ પોહોળું એની ઉત્તરમાં સાઈબીરિયા દેશમાં છે. એ ખંડના ભરત ખંડ, સીયામ તથા અલરેસાદિ દક્ષિણ દેશે ચરમ છે, તોય પણ તેઓ ભ્રમંડળની વર્તુલ મધ્યરેયા પાને દોવાથી ત્યાં વર્ષાનું યજ્ઞ પડેછે, તેથી માન્ય

ફલદ્રૂપ છે. ઉત્તરના દેશો ધ્રુવ નજીક હોવાથી ઘણા યંડા છે, ને દક્ષિણના દેશોએવા ફલદ્રૂપ નથી. એ ખંડમાં ધવરાવનારા પ્રાણિયો એટલે પશુવર્ગની ત્રણસો અડતાલીશ જાતિ છે, જેમાં બસો ચોવીસ જાતિ નવાઈની છે, જે બીજા ખંડોમાં દેખાતી નથી. એ નવાઈની જાતિમાં તેરીસ જાત તો ફક્ત વાંદરાઓની છે. પક્ષિયોની નવમે ને સાડત્રીસ જાતિ છે, જેમાં છસો ને એકવીસ નવાઈની છે. પેટે ચાલનારા પ્રાણિયોની છાતેર જાતિ છે, જેમાં ઓગણપચાસ નવાઈની છે. એ ખંડમાં સુમારે પંચોતેર કોટી મનુષ્ય વસે છે, જેમના શરીરના ઘાટ તથા વર્ણ હવા સેદે દરી નાના પ્રકારના થયેલા છે. એશિયા-ખંડથી નાહાનો આફ્રીકાખંડ છે, જે ઉત્તર દક્ષિણ લગાઈમાં બે હજાર પાંચસો કોશ તથા પૂર્વ પશ્ચિમ પોહોળાઈમાં સુમારે એકથી બે હજાર કોશ છે. એ ખંડના વાયવ્ય કોણમાં રેતીનાં મોહોટાં વેરાન મેદાનો છે, ને મધ્યભાગમાં મોહોટાં જંગલો છે. એની દક્ષિણે મહાગાસ્કર નામે મહાદ્વીપ છે. એ ખંડમાં હંચામાં હંચા પર્વત જંગલાર દેશની પશ્ચિમે ટેનિયા નામે છે, જે બે કોશ સીધી લીટીમાં હંચા છે. એમાં મોહોટી નદી નાઈલ નામની બે હજાર કોશ લાંબી ખાસર દેશમાં છે. એ ખંડમાં મીઠા પાણીના મોહોટા સરોવરો નિયાનજા, નિયાસા તથા ટાંગનિકા નામના છે, જેમાંનો છેલ્લો સરોવર બસો પચીસ કોશ લાંબો છે. એ ખંડમાં ધવરાવનારા પ્રાણિયોની ચારસો ને છતાલીશ જાતિ છે, જેમાંની ત્રણસો ને ઓગણચાલીશ જાતિ બીજા ખંડમાં દેખાતી નથી. એમાં અનેક જાતિનાં પક્ષી છે ને પેટે ચાલનારી ઘણીક સર્પ જાતિ છે. એમાં સુમારે બાર કોટી મનુષ્ય વસે છે, જે ત્યાં નિરંતર ઉષ્ણ હવા હોવાને લીધે શરીરે શ્યામ થાય છે. એ બન્ને ખંડોથી નાહાનો ત્રીજો યૂરોપ ખંડ, લંબાઈમાં તેના નૈરત કોણમાં આવેલ પોર્ટુગલ દેશના દક્ષિણ છેડાથી તે તેના ઈશાન કોણમાં આવેલ યુરલ પર્વતસુધી સત્તર સો કોશ તથા પોહોળાઈમાં તેના અગ્નિકોણમાં આવેલ ખારાપાણીના કાર્પિયન સરોવરથી તે તેના વાયવ્ય કોણમાં આવેલ નાઈ દેશના છેડાસુધી અગ્યારસો કોશ છે. એ ખંડમાં હંચામાં હંચા પર્વત જ્વાલ નામે કાન્સ દેશમાં છે, જે સીધી લીટીમાં આસરે હોઠ કોશ હંચા છે. એમાં મોહોટી નદી વાલ્ગા નામે ખારસો કોશ લાંબી રશિયા દેશમાં છે. એ ખંડ ઉત્તર ધ્રુવ સમીપે આબ્યાથી ઘણો યંડો છે, ને તેમાં યંડા દેશને લગતી વનસ્પતિ થાય છે. પશુ વર્ગની ત્યાં કંઈ ધણી જાતિ નથી, પણ પક્ષી તથા પેટે ચાલનારાં પ્રાણિયોની ઘણી જાતિ છે. એ ખંડમાં ત્રીસ કોટી મનુષ્ય વસે છે, જેમનાં શરીર ત્યાં ઉષ્ણતા ચોટી હોવાને લીધે કદમાં હંચાં, દઢ તથા રવેત વર્ણનાં હોય છે. એ ત્રણે ખંડોથી નાહાનો મહાદ્વીપ આસ્ટ્રેલિયા પૂર્વ પશ્ચિમ સાડાબારસો કોશ લાંબો તથા ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર કોશ પોહોળો છે. એમાં સૌથી હંચા કુક નામે પર્વત એના ઇશાન કોણમાં છે, જે સુમારે એક કોશ સીધી લીટીમાં હંચા છે. એમાં મરે નામની મોહોટી નદી ખારસો કોશ લાંબી છે તથા આમેડીઅસ, એઈર, ગેર્ડનર તથા ટોરેન્સ નામે મોહોટા સરોવરો સુમારે સો સો કોશ લાંબા છે. એ મહાદ્વીપનો મધ્યભાગ હજીપૂર્ણ શોધમાં આવ્યો નથી, એમાં મોહોટામાં મોહોટાં જંગલો છે. એની જુનીવસ્તિ જંગલી શ્યામવર્ણની છે. એમાં વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગ ઘણા નવાઈનાં છે. કેટલાક બે પગવાળા પક્ષિયોને

રૂંવાડી ને કેટલાક ચાર પગવાળા પશુઓને ચાંચ હોયછે. પક્ષિયોની આસરે છસો જાતિછે, જેમાં પાંચસો પચાસ નવાઈની છે. એ મહાદ્વીપ ઉપરાંત પૂર્વાર્ધ ગોલમાં એથી ઉતરતા માંડાગારકર, લંકા, સુમાત્રા, બોર્નિયો, ચેલીબીસ, જાવા, ન્યુગીની તથા ટાસ્માનિયા નામે મોટોટા અને ઘણાક બીજા નાહાના દ્વીપો છે, જે સર્વમાં હવા ભેદે કરી નાનાપ્રકારની વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, કીટ તથા મનુષ્યની વસ્તિ ગયેલી છે. હવે પશ્ચિમાર્ધ ગોલમાં અમેરિકા ખંડ છે, જેના ઉત્તર તથા દક્ષિણ એવા બે ભાગ કલ્પેલા છે. ઉત્તર ભાગનો દક્ષિણ છેડો દક્ષિણ ભાગના ઉત્તર છેડા સાથે ઓછામાં ઓછી પચીસ કોશની પોહોળી જમીનથી મળેલો છે; એમ ન હોત તો બન્ને ભાગ જુદા દ્વીપો વા ખંડો કેહેવાત. ઉત્તર અમેરિકાની લખાઈ ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર સાતસો ત્રીસ કોશ તથા પોહોળાઈ પૂર્વે પશ્ચિમ એક હજાર છસો પાંચાક કોશ છે. એમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત પોપોકેટ્લેટ નામે પોણાબે કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીમાંની નદિયોમાં સીધી મોહોટી નદી મીસીસીપી નામની બે હજાર બસો કોશ લાંબી છે. એમાં સુપીરિયર, હુરન, મીચીગન, ઇરી તથા આન્ડેરિયો નામે મોહોટા સરોવરો છે, જેમાં સુપીરિયર તથા મીચીગન બન્ને મળી આસરે સાડા ચારસો કોશ લાંબા છે. એ ખંડનો ઉત્તર ભાગ ધ્રુવપાસે આઝાથી ધણેા યંડો તથા દક્ષિણ ભાગ મધ્યરેખા પાસે આઝાથી ગરમછે, ત્યાં ઘણી જાતિની વનસ્પતિ, અનેક તરેહના પશુ પક્ષી તથા સર્પોદિ પ્રાણિઓની વસ્તિ છે. ત્યાંના અસલી રહેવાસી જંગલી છે, જે ઉત્તર તરફના શ્વેત તથા દક્ષિણ તરફના ઘેઉલા વર્ણના છે. એમાં પોણાપાંચ કોટી મનુષ્યોની વસ્તિ છે. દક્ષિણ અમેરિકા ત્રિકોણાકારે દ્વીપકલ્પ જેવોછે. એ ઉત્તર દક્ષિણ બે હજાર ત્રણસો કોશ લાંબો છે, અને પૂર્વે પશ્ચિમ વધુમાં વધુ એક હજાર છસો કોશ તથા ઓછામાં ઓછો દોઢસો કોશ પોહોળો છે; એમાં ઉંચામાં ઉંચો આકનકાગુઆ નામે પર્વત સીધી લીટીમાં અઢીકોશ ઉંચો છે એમાં મોહોટામાં મોહોટી નદી એમેઝોન નામની બે હજાર કોશ લાંબી છે. એ ખંડમાં વનસ્પતિ પણ ઘણી જાતિની ઐશ્વર્ય યાયછે, જેમાં કેટલીક જાતિ તદ્દન નવાઈની છે. ત્યાં ધવરાવનારા પ્રાણિયોની પાંચસો સાડત્રીસ જાતિછે, જેમાં ચારસો ઝેરી તો બીજા ખંડમાં દેખાતી પણ નથી. પક્ષિયોની જાતિ પણ ઘણી છે, જેમાંની એક હજાર જાતિ તો અત્યંત નવાઈની છે. એ ખંડના અસલી રહેવાસી જંગલી છે. એમાં સૂચક કોટિ મનુષ્યની વસ્તિ છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકાની અસલની વસ્તિ પૂર્વે એશિયા ખંડના ઇરાન કોણમાંથી ગયેલી લાગેછે, ને તે મુઘરેલી હોવી જોઈયે, કેમકે એ ખંડના કેટલાક ભાગમાં ખોદી જોતાં સુધરેલી બાંધણીનાં ધરો નીકળે છે; પણ કાળે-કરી એ લોકો જેમ ચતુર પુરુષના પુત્રો મૂર્ખ થાયછે, તેમ જંગલી થઈ ગયા હશે. પશ્ચિમ ગોલાર્ધમાં એ ઉપરાંત ઘણા નાહાના તથા મોટોટા દ્વીપો છે, જે સર્વમાં હવા ભેદેકરી નાનાપ્રકારના સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેલા છે. એ સઘળા ખંડો તથા દ્વીપોમાં કુલ મનુષ્યની વસ્તિ આસરે એક અબજ ત્રીસ કોટિની ધારવામાં આવેછે. એપ્રમાણે જુઓલના સ્થલ ભાગ ઉપર જેમ નાનાપ્રકારના પ્રાણિયોની વસ્તી થઈ છે, તેમ જલ ભાગમાં પણ હવા ભેદેકરી નાનાપ્રકારના મત્સ્યાદિ લઈ અનેક

જાતિનાં પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેછે; જેમાં દરિયાર્થ મનુષ્ય, ઘોડા, હાથી, વાઘ, સર્પ, કાચબા તથા પોપટ ઇત્યાદિ પ્રાણિયો કેટલેક અંશે સ્થલભાગ ઉપરના તેજ જાતિનાં પ્રાણિયો સરખા હોયછે. એવો આ બુગોલ પોતાના અંગે ચક્રની જેમ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં મધ્યભાગ ઉપર કલાકે પાંચસો કોસના વેગથી ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહેછે. જેથી એમાં દિવસ તથા રાત્રિ ચાયછે, ને આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, અહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વે ગોલ નિત્ય ઉદય પામી અસ્ત થતા દેખાય છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

અનુલોમગતિર્નાંસ્યઃ
પશ્યત્યચલં વિલોમગં યદ્વત્ ।
અચલાનિ ભાનિ તદ્વત્
સમપશ્ચિમગાનિ લંકાયામ્ ॥ ૫૩ ॥

તેમ બૃહદાર્યસિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

ભંજરઃ સ્થિરો ભૂરેવાદૃત્યાદૃત્ય પ્રાતિદૈવ-
સિકૌ । ઊદયાસ્તમયૌ સંપાદયતિ ગ્રહનક્ષ-
ત્રાણામ્ ॥ ૫૪ ॥

આર્યભટ્ટ પછીના જ્યોતિષિયોએ, પૃથિવી પોતાના અંગે ફરેછે તેવિયે આ પ્રમાણે શંકા કરી છે. અણશુભ કહેછે કે,

આવર્તનમુર્વાશ્વેન પતંતિ સમુચ્છ્રયાઃ ક-
સ્માત્ ॥ ૫૫ ॥

લક્ષે પણ કહ્યું છે કે,

યદિ ચ ભ્રમતિ ક્ષમા તદા
સ્વકુલાયં કથમામુયુઃ સ્વગાઃ ।
ઇપવોઽભિનભઃ સમુજ્જિતા
નિપતંતઃ સ્યુરપાંપતોર્દિશિ ॥ ૫૬ ॥

પૂર્વાભિમુલ્હે ભ્રમે મુલ્હો
વરુણાશાભિમુલ્હો વ્રજેદ્ધનઃ ।
અય મંદગમાત્ તથા ભવેત્
કયમેકેન દિવા પરિભ્રમઃ ॥ ૫૭ ॥

જેમ સન્બુખ ગતિયે જતો વાહાણમાં બેઠેલો પુરૂષ, અચલ એવી કિનારાપરની વૃક્ષ પર્વતાદિ વસ્તુને ઉલટી ગતિયે જતાં દેખેછે, તેમ પૃથિવીના પૂર્વ તરફ ફરવાથી અચલ એવાં નક્ષત્રોને મનુષ્ય લંકાને વિષે પશ્ચિમદિશામાં સરખાં જતાં દેખે-
છે ॥ ૫૩ ॥

નક્ષત્રમંડળ સ્થિર છે, અને પૃથિવીજ પોતાના અંગે વારંવાર ભ્રમણ કરીને અહ તથા નક્ષત્રના પ્રતિ દિવસના ઉદય અને અસ્તને ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૫૪ ॥

પૃથિવી ફરતી હોય તો હંચા પદાર્થો કેમ પડી જતા નથી ! ॥ ૫૫ ॥

જો પૃથિવી ફરતી હોય તો પશ્ચિમે પોતાના માળા પ્રત્યે કેમ આવી શકેછે ! વળી આકાશમાં હંચે ફેંકેલા યાણુ પશ્ચિમ દિશામાં પડવા નોંધયે ! ॥ ૫૬ ॥

પૃથિવીનું પૂર્વ દિશામાં ભ્રમણ હોય તો, વાદળાં પશ્ચિમ દિશામાં જવાં નોંધયે ! પણ કદિ પૃથિવીનું ભ્રમણ મંદ હોય ને તેને લીધે વાદળાં પશ્ચિમ દિશામાં જતાં દેખાય નહીં, એમ હોય તો એક દિવસમાં પૃથિવીનું ભ્રમણ કેમ ચાય ! ॥ ૫૭ ॥

‘ક્ષિયોની આસરે છસો
 હેં એવમાં એથી હતઃ
 ધીનિ તથા યાસ્માનિ
 ના ભેદે કરી નાના

શ્રીપતયે પણ એમજ કહેલ છે કે,

યદ્યેવમંવરચરા વિહંગાઃ સ્વનીહ-
 માસાદયંતિ ન સ્વલુ ભ્રમણે ધરિત્ર્યાઃ ।
 કિંચાંબુદા અપિ ન ભૂરિપયોમુચઃ સ્યુ-
 ર્દેશસ્ય પૂર્વગમનેન ચિરાય હંત ॥ ૫૮ ॥

ભૂગોલવેગજનિવેન સમીરણેન
 કેલાદયોઽપ્યપરદિગ્ગતયઃ સદા સ્યુઃ ।
 પ્રાસાદભૂપરશિરાંસ્યપિ સંપતંતિ
 તસ્માદ્ભ્રમત્સુહૃગણસ્ત્વચ્છાઽચ્છલં ॥ ૫૯ ॥

એ એરીતે પ્રથિવીનું હવે પશ્ચિમાર્ધે
 આકાશમાં ઉડનારાં કહેલા છે. ઉત્તર
 તાના માળાપ્રત્યે આવે પશ્ચીમ દેશની
 ભૂખમણ સાથે દેશનું જે ખરો કહેવાત.
 હોવાને લીધે વાદળાં તથા વાહોળાઈ
 ધણું પાણી વર્ષનારાં કેમ વેળાવાકેળોત ન

વળી ભૂગોલના ફરવાના વેળેયોમાં શોધી
 યથેલા વાયુવટે ધ્વજાદિ નિર્દેશક છુરત,
 દિશા ભણી ઉડવા ભેદે, ને તથા મીચી
 પર્વતના શિખરો પણ પડી જવાવપાસે ન
 માટે નક્ષત્રમુદ્ધ ફરેલે, ને પૃથિ ધણી
 ચળત છે ॥ ૫૮ ॥ ત્યાંના

પણ પૃથિવીમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તેથી હંચા શિખરો પડતા નથી, ને પૃથિ
 પોતાના વાતાવરણ સહિત ફરેલે, તેથી પક્ષી, બાણ, મેઘ તથા ધ્વજાદિ વિષે સંકેત કંઈ
 પ્રમાણે થતું નથી. એ કોઈ ચાલતી બળદની, ઘોડાની વા આગની ગાડીમાં અથવા
 ચાલતા વાહાણ વા આગબોટમાં બેઠેલા પુરુષ કંઈપણ વસ્તુને સીધી લીટીમાં ઉઠે કે
 કશે, તો તે વસ્તુ પાછી તેના હાથમાંજ આવશે, પણ પછવાડે પડશે નહીં. વળી
 ઉડનારાં મક્ષિકાદિ જીવોં જંતુઓ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણમાં આવ્યા પછી તેની
 આસપાસ ઉડેલે, તોપણ પછવાડે રહી જતા નથી. કારણ ચાલતી ગાડી અથવા વા-
 હાણનો વેગ તે વસ્તુ તથા જંતુઓમાં આવેલે, ને તે વસ્તુ તથા જંતુઓ તે ગાડી
 અથવા વાહાણ કરતાં અલગ હોવાથી તેના વેગમાંથી છુટી શકતા નથી, માટે તેની
 સાથેજ રહેલે; એ અનુભવસિદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે આ ભૂગોલનો ફરવાનો વેગ
 તેની આસપાસ ફરતા વાતાવરણમાં તથા વાતાવરણમાં રહેલા પદાર્થો પદાર્થોમાં
 આવેલે, તેથી તે પૃથિવીની સાથેજ નિરંતર ફરતા ફરેલે. માટે પૃથિવીના ફરવાથી
 વાતાવરણમાં કંઈ ઉલટો વેગ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી શિખરો પડતા નથી, પશ્ચિમે
 પણ ગાડી અથવા વાહાણમાંની માંખીની જેટ પોતાના નિત્ય ગયાનમાં આવી શકેલે;
 હવે કહેલો બાણ પશ્ચિમ દિશામાં જતો નથી પણ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણમાં
 ઉછાળેલા પદાર્થની જેટ પાછો ત્યાંજ પડેલે; અને વાદળ તથા ધ્વજાદિ પણ નિત્ય
 પશ્ચિમ તરફ જતા નથી. માટે આર્વભટ્ટે કહ્યા પ્રમાણે ભૂગોલ ફરેલે, ને નક્ષત્રો સ્થિર
 છે, પણ સ્થા બ્રમણથીજ તેમનો નિત્ય ઉદયાસ્ત દેખાયડે; અને તેથીજ દિવસ તથા
 રાત્રિ થાયડે. વળી પૃથિવી ફરતી ન હોય તો હવેથી મુશી દીધેલો કોઈ પણ ભારી પદાર્થ
 પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પોતાના પડવાના સ્થાનની નીચેના ભિદુ ઉપરજ પડવે
 ભેદેજે, પણ તેમ ન થતાં તે નિત્ય નીચેના ભિદુથી પૂર્વમાં ચોરેક ફર પડેલે; માં
 પૃથિવી પશ્ચિમથી પૂર્વમાં ફરેલે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલ છે. જેમ કોઈ ચાલ

જાતિનાં પ્રાણિયો ઉત્પન્નવા ઉપરના બિંદુ તે ચક્રની ધરી પાસેના બિંદુ કરતાં વધારે કાચખા તથા પોપટ પાસેના બિંદુ કરતાં દૂરના બિંદુને વધારે પ્રદેશ દરવા પડેછે; જેથી પ્રાણિયો સરખા હોય, ફરતી વસ્તુના પાસેના બિંદુ કરતાં દૂરના બિંદુમાં વધારે વેગ મધ્યભાગ ઉપર કેન્દ્રાણે આ ફરનારી પૃથિવીના પાસેના બિંદુ કરતાં ગિરિ, મંદિર તથા એમાં દિવસ તથા રહ્યા ભાગના બિંદુનો વેગ વધારે હોયછે, જે તે ઠંડાણેથી મૂકી સર્વ ગોલ નિત્ય તેના પૃથ્વી ઉપર આવતા મુઘી ચાલુ રહેછે, તેથી તે પદાર્થ પોતાની કંઈ છે કે,

પૂર્વમાં ચોડેકે દૂર નિત્ય પડેછે, એ અનુભવસિદ્ધ છે માટે પૃથિવી આર્ધેણુ શક્તિના નિયમ પ્રમાણે મોડોટા પદાર્થ નાહાના પદાર્થને ફરતા અનુલોમગતિ તથા નક્ષત્રો પૃથ્વીના ગોલકરતાં ધણા મોડોટા હોવાથી તેને ફરવા ન પડત્યવલં પૃથિવીના ફરવાથીજ ફરતા ભાસવા ભ્રમરૂપે. પૃથિવીના અર્ધગોળ સૂર્યકિ-અચલાન્નિકન સમય પ્રકાશિત થાયછે, જ્યાં દિવસ કહેવાય છે; ને જેમ જેમ પૃથિવી સમપરિભ્રમ્ય છે, તેમ તેમ તેનો પશ્ચિમ ભાગ સૂર્યની સામે આવતાં પ્રકાશિત થતો, ને પૂર્વ ભાગ પૃથિવીતુંજ અંગ સૂર્યની આડે આવ્યાથી અપ્રકાશિત થાયછે, રાત્રિ કહેવાય છે. પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઉપર જે જે સ્થાને સૂર્યનો ઉદય તથા નાન્હ થાયછે, તે તે સ્થાનથી પૂર્વ પશ્ચિમે છ હજાર કોશ ઉપર સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્ય રાત્રિ થાયછે. એશિયાખંડના આ હિંદુસ્થાન દેશથી અમેરિકાખંડનો મેક્સિકો દેશ છ હજાર કોશ પૂર્વ પશ્ચિમ દૂર છે, તેથી કલા પ્રમાણે તે એક દેશમાં ને સૂર્યનો ઉદય તથા મધ્યાન્હ હોયછે, તો બીજા દેશમાં સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્યરાત્રિ હોયછે, એમ હમણાં વિજળીના તારથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે. આર્ધસિદ્ધાંતના ગોલાપાદમાં કહ્યું છે કે,

ઉદયો યો લંકાયાં
સોડસ્તમયઃ સવિતુરેવ સિદ્ધપુરે ।
મધ્યાહ્નો યમકોટ્યા
રોમકવિપયેર્ધરાત્રિસ્સ્યાત્ ॥ ૬૦ ॥

લંકામાં જે સૂર્યનો ઉદય, તેજ સિદ્ધપુ-
રમાં અસ્ત, યમકોટિમાં મધ્યાન્હ અને
રોમક દેશમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૦ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

લંકાપુરેડર્કસ્ય યદોદયઃ સ્યા-
ત્તદા દિનાર્થં યમકોટિપુર્યામ્ ।
અયસ્તદા સિદ્ધપુરેડસ્તકાલઃ
સ્યાદ્રોમકે રાત્રિદલં તદૈવ ॥ ૬૧ ॥

લંકાપુરીમાં જ્યારે સૂર્યનો ઉદય હોયછે,
ત્યારે યમકોટિ પુરીમાં મધ્યાન્હ, નીચેના
સિદ્ધપુરમાં અસ્તસમય અને રોમક પુ-
રમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૧ ॥

પૃથિવી ઉપરની એ ચારે પુરીનાં સ્થાન તથા અને ધ્રુવની વસ્તી વિષયમાં ભા-
સ્કરાચાર્યે ગોલાધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

લંકાકુમધ્યે યમકોટિરસ્યાઃ
પ્રાક્પશ્ચિમે રોમકપત્તનં ચ ।
અધસ્તતઃ સિદ્ધપુરં સુમેરુઃ
સૌમ્યેઽથ યામ્યે વડવાનલશ્ચ ॥ ૬૨ ॥

લંકા પૃથ્વીની મધ્યમાં છે, એની પૂર્વે
યમકોટી, પશ્ચિમે રોમક શેઠેર તથા નીચે
સિદ્ધપુર છે. અને ઉત્તરમાં સુમેરુ એટલે
પૃથ્વીની ઉત્તર ટોચ તથા દક્ષિણમાં
વડવાનળ એટલે પૃથ્વીની દક્ષિણ
ટોચ છે ॥ ૬૨ ॥

કુટ્ટપાદાંતરિતાનિ તાનિ
સ્થાનાનિ પદ્મગોલવિદો વદંતિ ।
વસંતિ મેરૌ મુરસિદ્ધસંઘા
ઔર્વે ચ સર્વે નરકાઃ સદૈત્યાઃ ૬૩ ॥

તે છ સ્થાન પૃથ્વી ગોલના ચોથા ચોથા
ભાગને અંતરે છે, એમ બુગોલ જાણનારા
કહે છે. ઉત્તર ટોચમાં દેવતા તથા સિદ્ધના
સમૂહ વસે છે અને દક્ષિણ ટોચમાં દૈત્યો
સહિત સર્વ નરકો છે ॥ ૬૩ ॥

આ બુગોલ ઉપર રહેનારા મનુષ્યોને પરસ્પરે આ પ્રમાણે લાગે છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના
બુગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ઉપર્યાત્માનમન્યોન્યં
કલ્પયંતિ મુરામુરાઃ ।
અન્યેઽપિ સમસૂનસ્થા
મન્યંતેઽધઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૬૪ ॥

ઉત્તર ટોચવાસી દેવ અને દક્ષિણ ટોચ-
વાસી દૈત્ય પોતપોતાને એક બીજાની
ઉપર કલ્પે છે. બીજા પાશુ બુગોલના
સમસૂનમાં રહેનારા પરસ્પરે નીચે
માને છે ॥ ૬૪ ॥

તેમ આર્યભટ્ટે પણ ગોલપૌદમાં કયું છે કે,

સ્વર્મેરુસ્થલમધ્યે
નરકો વડવામુલશ્ચ જલમધ્યે ।
અમરમરા મન્યંતે
પરસ્પરમધઃસ્થિતાન્નિયતમ્ ॥ ૬૫ ॥

સ્વર્ગરૂપ ઉત્તર ટોચ સ્થિતના મધ્યમાં,
ને નરકરૂપ દક્ષિણ ટોચ જલના મધ્યમાં
છે. દેવ અને દૈત્યો નિત્ય પરસ્પરે નીચે
રહેલા માને છે ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

યો યત્ર તિષ્ઠત્યવર્નાં તલસ્થા-
માત્માનમસ્યા ઉપરિ સ્થિતં ચ ।
સ મન્યતેઽતઃ કુચતુર્યસંસ્થા-
મિથથ તે તિર્પગિવામનંતિ ॥ ૬૬ ॥

જે જ્યાં રહે છે, તે જ્યાં પૃથ્વીને પોતાના
પગની નીચે અને પોતાને તેની ઉપર
રહેલો માને છે. આટલે પૃથ્વી ગોલના ચોથા
ચોથા ભાગને અંતરે રહેનારા મનુષ્યો
પરસ્પરે જાકા રહ્યા હોય તેમ
માને છે ॥ ૬૬ ॥

અયઃશિરસ્કાઃ કુદલાંતરસ્થા-
શ્ચાયામનુપ્યા ઇવ નીરતીરે ।
આનાકુલાસ્તિર્યગધઃસ્થિતાથ
તિષ્ઠંતિ તે તત્ર ચયં યયાત્ર ॥ ૬૭ ॥

પૃથિવીના ધીજ અર્ધગોલમાં રહેનારા
મનુષ્ય, પાણીના ક્ષીનારા ઉપર ઉભેલા
મનુષ્યની પાણીમાં દેખાતી છાયાની જેઠે
જાણે ઉંધે મસ્તકે રહેલાં છે, અને એ
રીતે નીચે તથા વાંકા રહેલ તેઓ, કેંપણ
આકુળતા વગર આપણે જેમ અહીં
રહિયે છે, તેમ ત્યાં રહે છે ॥ ૬૭ ॥

પણ ભૂગોલ એમરથી ગોલ છે, ને તેને ફરતું આકાર છે, તેથી તેના કોઈ પણ
સ્થાન ઉપર ઉભેલા મનુષ્યના માથા ઉપર નિરંતર આકાશ હોય છે, માટે નીચે ઉંચેની
કલ્પના બ્યર્થ છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વત્રૈવ મહીગોલે
સ્વસ્થાનમુપરિસ્થિતમ્ ।
મન્યંતે ર્વે યતો ગોલ-
સ્તસ્ય કોઽર્ધ્વં ક્વાપ્પધઃ ॥ ૬૮ ॥

પૃથિવી અધી આજુથી ગોલજ છે, માટે
મનુષ્ય પોતપોતાના સ્થાનને ઉપર રહેલું
માનેછે. પણ આકાશમાં ગોલ છે, તેવું
ઉંચાપણું અથવા નીચાપણું ક્યાં છે ?
અર્થાત્ નથી ॥ ૬૮ ॥

આ ભૂગોલની વર્તુલમધ્યરેખા તથા તેની બન્ને આજુનો પ્રદેશ જે ઉત્તર તથા
દક્ષિણ અયનની વચમાં આવેલ છે, ત્યાં સૂર્યકિરણ સીધાં પડવાથી ઉષ્ણતા અધિક
હોયછે; માટે તેટલા પ્રદેશને ઉષ્ણકટિબંધ કહેછે, ને ત્યાંની વસ્તી કહે નાકાની અને રંગે
શ્યામ તથા ધઉલા વર્ણુ યાયછે. ઉત્તર અયન તથા ઉત્તર ધ્રુવની વચ્ચે અને દક્ષિણ અયન
તથા દક્ષિણ ધ્રુવની વચ્ચે આવેલા હેશે ઉપર સૂર્યકિરણો વાંકાં પડવાથી ત્યાં ઉષ્ણતા
ન્યૂન હોયછે; માટે તેટલા પ્રદેશને સમશીતોષ્ણ કટિબંધ કહેછે, ને ત્યાંના લોક શરીરે
દૃઢ, ઉંચા તથા રવેત યાયછે. અને છેક ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેના હેશેમાં સૂર્ય-
કિરણ તદન આડાં પડેછે, જેથી ત્યાં ઉષ્ણતા નહીં જેથી હોવાથી તે શીત કટિબંધ
કહેવાય છે; ને ત્યાંના મનુષ્યો શરીરે ઠાંગણા, ભરેલા તથા રવેત યાયછે. એ સર્વ
ઠેકાણે વસનારા મનુષ્યોને પૃથિવી ગોલ હોવાથી તથા તેના ફરવાથી સૂર્ય તથા નક્ષત્રો
આ પ્રમાણે ફરતા દેખાયછે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સવ્યં ઞ્રમતિ દેવાના-
મપસવ્યં મુરદ્વિપામ્ ।
ઉપરિષ્ઠાન્નગોલોડ્યં
વ્યક્ષે પશ્ચાન્મુલ્લઃ સદા ॥ ૬૯ ॥

આ નક્ષત્રમંડલ ઉત્તર યૌચવાસી દેવોને
ચુલકી રીતે એટલે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ,
તથા ઉત્તર દિશાના ક્રમથી અને દક્ષિણ
યૌચવાસી દેવોને એથી ઉલટા એટલે
પૂર્વ, ઉત્તર, પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ દિશાના
ક્રમથી ફરેછે. પણ મધ્ય પ્રદેશવાસી મ-
નુષ્યોને સદા માથે રહી પૂર્વથી પશ્ચિમ
દિશાતરફ ફરેછે ॥ ૬૯ ॥

દેવાસુરા વિપુવતિ
ક્ષિતિજસ્થં દિવાકરમ્ ।
પશ્યંત્યન્યોન્યમેતેપાં
વામસવ્યે દિનક્ષપે ॥ ૭૦ ॥

બ્રહ્મગુપ્તે પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

સૌમ્યમપમંડલાર્ધ
મેપાર્ધં સવ્યગં સદા દેવાઃ ।
પશ્યન્તિ તુલાધર્ધ
દક્ષિણમપસવ્યગં દૈત્યાઃ ॥ ૭૧ ॥

આર્યશિક્ષાંતના ગોવપાદમાં પણ કહેલ છે કે,

દેવાઃ પશ્યંતિ ભગોલાર્ધ-
મુદદ્મેરુસંસ્થિતાઃ સવ્યમ્ ।
અપસવ્યગં તથાર્ય
દક્ષિણવદવામુલ્લે પ્રેતાઃ ॥ ૭૨ ॥

સિક્ષાંતશિરોમધિમાં પણ કહ્યું છે કે,

નિરક્ષદેશે ક્ષિતિમંડલોપગૌ
ધ્રુવૌ નરઃ પશ્યતિ દક્ષિણોત્તરૌ ।
તદાશ્રિતં ત્રેજલયંત્રવત્તથા
ભ્રમદ્વચક્રં નિજમસ્તકોપરિ ॥ ૭૩ ॥

સૌમ્યં ધ્રુવં મેરુગતાઃ સમધ્યે
યામ્યં ચ દૈત્યા નિજમસ્તકોર્ધ્વે ।
સવ્યાપસવ્યં ભ્રમદ્વચક્રં
વિલોકયતિ ક્ષિતિજમસક્તમ્ ॥ ૭૪ ॥

દિવસ રાત્રિ સરખાં યવાના સમયે દેવ
અને દૈત્યો સૂર્યને, ક્ષિતિજ એટલે જ્યાં
પૃથ્વી અને આકાશ મળેલાં ભાસેછે, તે
વૃત્તમાં રહેલો દેખેછે; એમનાં દિવસ રાત્રિ
એક બીજાથી ઉલટાં થાયછે ॥ ૭૦ ॥

રાશિચક્રના મેષથી કન્યા રાશિપર્યંત ઉ-
ત્તર તરફના અર્ધભાગને સદૈવ દેવો મુ-
લદી રીતે અને તુલાથી મીન રાશિપર્યંત
દક્ષિણ તરફના અર્ધભાગને દૈત્યો ઉલટી
રીતે ફરતા દેખેછે ॥ ૭૧ ॥

ઉત્તર ટોચમાં રહેનારા દેવો નક્ષત્ર મંડ-
ળના અર્ધભાગને મુલદી રીતે અને બા-
કીના અર્ધભાગને દક્ષિણ ટોચમાં રહેનારા
દૈત્યો ઉલટી રીતે ફરતા દેખેછે ॥ ૭૨ ॥

પૃથ્વીની વર્તુલમધ્યરેખા ઉપર રહેનાર
મનુષ્ય દક્ષિણ તથા ઉત્તર ધ્રુવના તારાને
પૃથ્વીગોલની સાથે લાગેલા દેખેછે અને
આકાશમાં બાણે તે બન્ને ધ્રુવના આધારે
રહેલ નક્ષત્રમંડળને પોતાના માથાઉપર
પાણીના રાંધાંટની પેઠે ફરતું દેખેછે ॥ ૭૩ ॥

પૃથ્વીની ઉત્તર ટોચમાં રહેલા દેવ, ઉત્તર
ધ્રુવના તારાને આકાશની મધ્યમાં અર્ધાનુ
પોતાના માથાઉપર તથા દક્ષિણ ટોચમાં
રહેલા દૈત્ય દક્ષિણ ધ્રુવના તારાને પોતાના
માથાઉપર દેખેછે. અને તે બન્ને લોકો
એક બીજાથી ઉલટી રીતે નક્ષત્રમંડ-
ળને પૃથ્વી સાથે લાગેલું તથા ફરતું
દેખેછે ॥ ૭૪ ॥

ઉત્તરગોલે સિતિજા-
ર્ધ્વે પરિતો ભ્રમંતમાદિત્યમ્ ।
સવ્યં ત્રિદશાઃ સતતં
પશ્યંત્યસુરા અસવ્યંગં યામ્યે ॥ ૭૬ ॥

વિપુવદૃત્તં યુસદાં
સિતિજલમિતં તથા ચ દૈત્યાનામ્ ।
ઉત્તરયામ્યૌ ક્રમશો મૂર્ધો-
ર્ધ્વગતૌ ધ્રુવૌ યતસ્તેપામ્ ॥ ૭૬ ॥

યો હિ પ્રદેશોઽપમમંડલસ્ય
તિર્યક્સ્થિતો યાત્યુદયં તથાસ્તમ્ ।
સોલ્પેન કાલેન ય ઊર્ધ્વસંસ્થોઽ-
નલ્પેન સોઽસ્માદુદયા ન તુલ્યાઃ ॥ ૭૭ ॥

ત્ર્યંશયુઙ્ગવરસાઃ પલાંશકા
યત્ર તત્ર વિપયે કદાચન ।
દૃશ્યતે ન મકરો ન કાર્મુકં
કિંચ કર્કિમિથુનૌ સદોદિતૌ ॥ ૭૮ ॥

યત્ર સાંઘ્રિગજવાજિસંમિતા
તત્ર વૃશ્ચિકચતુષ્ટયં ન ચ ।
દૃશ્યતેઽથ વૃષભાચતુષ્ટયં
સર્વદા સમુદિતં ચ લક્ષ્યતે ॥ ૭૯ ॥

યત્ર તેઽથ નવતિઃ પલાંશકા-
સ્તત્રં કાંચનગિરૌ કદાચન ।
દૃશ્યતે ન ભદ્રલં તુલાદિકં
સર્વદા સમુદિતં ક્રિયાદિકમ્ ॥ ૮૦ ॥

ઉત્તર ગોલમાં દેવ તથા દક્ષિણ ગોલમાં
દૈત્ય, પરસ્પરે ઉલટી રીતે સૂર્યને ક્ષિતિજથી
ઉપર ચારે દિશામાં નિરંતર ફરતો
દેખેછે ॥ ૭૫ ॥

દેવ તથા દૈત્યોને ખગોળની વર્તુલમધ્ય-
રેખા પૃથિવી સાથે લાગેલી દેખાયછે,
કારણ ક્રમથી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવના
તારા તેમના માથા ઉપર હોયછે ॥ ૭૬ ॥

રાશિચક્રને જે ભાગ અર્થાત તારા વાંકા
રહેલા બાસેછે, તે થોડા વખતે અને જે
ભાગ એટલે તારા ઉંચે રહેલા બાસેછે,
તે ઘણા વખતે ઉદય તથા અસ્તને
પામેછે માટે તારાઓનો ઉદય એકસરખો
નથી ॥ ૭૭ ॥

પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખાથી ઉત્તરે જ્યાં,
પૃથિવીની ઉત્તર દક્ષિણ પરિધિના દૃષ્ટેલા
૩૬૦ અંશમાંના દૃષ્ટે અંશ આવેછે, તે
દેશમાં કોઈ કાળે મકર તથા ધનુષ્
રાશિના તારા દેખાતા નથી, પણ કર્ક
તથા મિથુન રાશિના તારા સદા ઉદય
પામેલા હોયછે ॥ ૭૮ ॥

અને જ્યાં ૭૮૬ અંશ આવેછે, તે દેશમાં
વૃશ્ચિકથી કુંભ પર્વત ચાર રાશિના તારા
દેખાતા નથી, પણ વૃષભથી શિંક પર્વત
ચાર રાશિના તારા સદા ઉદય પામેલા
જણાયછે ॥ ૭૯ ॥

તેમ જ્યાં તે ૯૦ અંશ આવેછે, તે ઉત્તર
દોંય સંબંધી દેશમાં કોઈ કાળે તુળાથી
મીન પર્વત નક્ષત્રમંડલનું અર્ધ દેખાતું
નથી, પણ સદા કર્કથી ધનુષ્ પર્વત અર્ધ
નક્ષત્રમંડળ ઉદય પામેલું દેખાયછે ॥ ૮૦ ॥

આ ભૂગોલ પણ અનંત આકાશમાં દેખાતા યુધ યુધાદિ ગ્રહ જેવો એક ગ્રહ છે.
એ સર્વ ગ્રહ ચક્રની ચેદે પોતાના અંગે ફરેછે, જેથી તેમના ઉપર દિવસ તથા રાત્રિ

થાયછે. અને પોતાના અંગે ફરતાં ફરતાં તેઓ સૂર્યને ફરી આવેછે, તેવા એક ફેરાનો તેમનો વર્ષ કેહેવાયછે, ને તેટલા વખતમાં તેમના ઉપર ઋતુઓ થાયછે. કેટલાક ગ્રહને ફરનારા ઉપગ્રહો છે, જે ચંદ્રો કેહેવાય છે; તેમના પણ પોતાના અંગે ફરવાથી દિવસ રાત્રિ થાયછે, અને પોતાના ગ્રહ સાથે રહી સૂર્યને ફરવાથી વર્ષ તથા ઋતુઓ થાયછે. સર્વ ગ્રહો પોતાની વચમાંના એક ગોળને મધ્યમાં રાખી તેને ફેરેછે, અને મધ્ય ગોળથી જે ગ્રહ પાસે હોયછે, તેને આકાશમાં થોડો પ્રદેશ ફરવો પડેછે, એટલે તે થોડા વખતમાં રાશિ ચક્ર ફરી રહેછે; પણ જે ગ્રહ દૂર હોયછે, તેને ઘણો પ્રદેશ ફરવો પડેછે, જેથી બારે રાશિ ફરી રહેતાં તેને ઘણો વખત લાગેછે. સૂર્યસિદ્ધાંતના બ્રજોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ઉપરિસ્થસ્ય મહતી
કક્ષાલ્પાધઃસ્થિતસ્ય ચ ।
મહત્યા કક્ષયા ભાગા
મહાંતોડલ્પાસ્તથાલ્પયા ॥ ૮૧ ॥

ઉચ્ચેના ગ્રહનો ફરવાનો માર્ગ મોહોટો
તથા નીચેના ગ્રહનો નાહોનો હોયછે.
અને મોહોટા માર્ગે ફરી રાશિચક્રના મો-
હોટા તથા નાહોનાએ ફરી નાહોના ભાગ
થાયછે ॥ ૮૧ ॥

કાલેનાલ્પેન ભગર્ણ
મુંક્તેડલ્પભ્રમણાશ્રિતઃ ।
ગ્રહઃ કાલેન મહતા
મંડલે મહતિ ભ્રમન્ ॥ ૮૨ ॥

નાહોના માર્ગે ફરી ફરનાર ગ્રહ રાશિચ-
ક્રમે થોડો કાલ અને મોહોટા માર્ગે ફરી
ફરનાર ગ્રહ ઘણો કાળ ભ્રમવેછે ॥ ૮૨ ॥

સર્વ ગ્રહો પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જઈ લખગોલ માર્ગે ફરી સૂર્યને ફેરેછે, પૃથિવીને ફરતા નથી, કેમકે જે પૃથિવીને ફરતા હોય તે પૃથિવીના ચંદ્રની જે તેઓ એક સરખી રીતે ફરવા જોઈયે. પણ તેમ ન થતાં તેઓ કોઈ સમય જલદી તથા કોઈ વેળા આસ્તે જતા જણાયછે. કોઈ વેળા પાછા હઠતા તથા કોઈ સમય સ્થિર ભાસેછે. વળી કોઈ વેળા પૃથિવીથી ઘણા દૂર જાયછે, ને કોઈ સમય ઘણા પાસે આવેછે; માટે તેઓ પૃથિવીને ફરતા નથી, પણ પૃથિવી સહિત તે સર્વ સૂર્યને ફેરેછે, તેથીજ એમ દેખાયછે. બુધ તથા શુક્ર ગ્રહ નિરંતર સૂર્યની આગળ પાછળ દેખાયછે, કોઈ કાલે પણ સૂર્યની સામે દેખાતા નથી, એટલે તેમની તથા સૂર્યની વચ્ચે પૃથિવી આવતી નથી કેમકે તેઓ સૂર્યને પાસેના ગ્રહ છે, ને પૃથ્વી તે પછીનો ગ્રહ છે, તેથી તેમના સૂર્યને ફરવાના માર્ગ પૃથિવીના માર્ગની અદર આવેલા છે. જ્યારે તેઓ ફરતા ફરતા સૂર્ય અને પૃથિવીની વચમાંથી જાયછે, ત્યારે પાછા હઠતા દેખાયછે, ને પૃથિવીની પાસે આવેછે. પણ જ્યારે સૂર્યની બીજી બાજુએ જાયછે, ત્યારે આગળ જતા દેખાયછે, ને પૃથિવીથી હટા થાયછે. જ્યારે પોતાના માર્ગમાં વળીને પૃથિવીના માર્ગની પાછળથી સામે આવતા હોય અથવા આગળથી ગામે જતા હોય, ત્યારે પ્રથમ સ્થિર ભાસી પછી ચારેતે જતા જણાઈ બાજુએ આવવાથી જલદી જતા જણાયછે. તેમ જોના સૂર્યને ફરવાના માર્ગ પૃથિવીના માર્ગથી બાદર છે, એવા પૃથિવી પછીના મંજળાદિ ગ્રહમાંના કોઈ ગ્રહના માર્ગની પાછળથી

પૃથિવી મામે જતી હોય, તો તે અહ પ્રથમ સ્થિત ભામે છે પછી જેમ જેમ પૃથિવી પોતાના માર્ગમા વળતી જાય છે, તેમ તેમ તે અહ પાછો હજો દેખાય છે, પછી ગ્રિયર દેખાઈ જ્યારે પૃથિવી વધારે વળે છે, ત્યારે ફરી પૂર્વમા પ્રથમ આસ્તે જતો જણાઈ જાણુમા આનંદથી જલદી જતો દેખાય છે. વળી પૃથિવી પોતાથી બાહારના અહ કરતા સૂર્યને જલદી જી રહે છે, તેથી ફરતી જતી જ્યારે તે અહ અને સૂર્યની વચ્ચે આમે છે, ત્યારે તે અહ પૃથિવીની પામે અને મૂર્ચની સામે હોય છે, તેથી નારે પ્રકાશિત દેખાય છે પણ જ્યારે પૃથિવી મૂર્ચની બીજી તરફ જાય છે, ત્યારે તે અહ પૃથિવીથી થોડો દૂર અને મૂર્ચની તરફ હોય છે, જેથી જોઈએ પ્રકાશિત દેખાય છે ભારતીયાર્યે સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોવાંચાયમા કયું ને છે,

ઉચ્ચસ્થિતો ઓમચરઃ સુદૂરે
નીચસ્થિતઃ સ્પાન્નિકટે ધરિત્વ્યાઃ ।
અતોઽણ્ણનિઃ પૃથુલશ્ચ ભાતિ
ખાનોસ્તયા સન્નમુદૂરવર્તી ॥ ૮૩ ॥

જ્યારે અહ ઉચ્ચનો થાય છે, ત્યારે પૃથિવીથી દૂર અને જ્યારે નીચનો થાય છે, ત્યારે પૃથિવીની પામે હોય છે, તેથી ના હોનો તથા મોટોટો અને મૂર્ચની મનીષ તથા દૂર ભામે છે ॥ ૮૩ ॥

એથી એમ જણાય છે કે, પૃથિવી સહિત સર્વ અહો મૂર્ચને રહે છે, અને તેને દરનારા હરકોઈ અહ ઉપરથી તે અહના દરવાના માર્ગની અદર જેમના માર્ગ છે એના અહ, પૃથિવી ઉપરથી બુધશુક્રની પેઠે દેખાય છે. વળી જેમના કરવાના માર્ગ તે અહના માર્ગથી બાહર છે એના અહ, પૃથિવી ઉપરથી મંગલાદિ અહની પેઠે દેખાય છે પણ સૂર્યઉપરથી તો બધા અહ એકજ રીતે પોતપોતાના માર્ગમા ફરતા દેખાય છે, કારણુ તે સર્વની મધ્યમા છે સર્વ અહ પરમાણુના કાર્ય છે, ને પરમાણુ તેમના કારણુ છે પરમાણુ મા મમા પરસ્પરે ખેંચવાની શક્તિ છે, જે “કારણુગુણુપૂર્વક કાર્યુગુણુ હોય છે” એ નિયમ પ્રમાણુ તે સર્વ અહોમા પણ વર્તમાન છે પણ મૂર્ચ સર્વ કરતા મોટોટો હોવાથી તો નામા સર્વ કરતા વધારે છે, જેથી તે પોતે મધ્યમા રહી સર્વ અહોને ધારણુ કરી પોતાની આસપાસ ફરવે છે જગદના ત્રીજા મહળના ૫૮ સૂક્તની પેહેલી સ્તવામા જણુ છે કે,

મિત્રો દાયાર પૃથિવીમુત યામ્ ॥ ૮૪ ॥

મૂર્ચ પૃથિવી અને અહોને ધારણુ કરેલ છે ॥ ૮૪ ॥

એજ વેદના જોયા મહળના સૂક્ત ૫૭ ની બીજી સ્તવામા કહેલ છે કે,

દિવો ધર્તા યુવનસ્ય મજાપતિઃ ॥ ૮૫ ॥

પ્રકાશ તથા વૃષ્ટ્યાદિયે કરી પાલન કર નાર સૂર્ય, અહો તથા જ્યોત્સ્ને ધારણુ કરનાર છે ॥ ૮૫ ॥

વળી એજ વેદના દશમા મહળના સૂક્ત ૧૪૯ ની પેહેલી સ્તવામા કયું છે કે,
સવિતા યજ્ઞેઃ પૃથિવીમરમ્ણાત્ ।
અસ્કંખને સવિતાયામદહત્ ॥ ૮૬ ॥

નિરાધાર પ્રદેશમા સર્વના મધ્યસ્થાનમા રહેલા સૂર્યે યજ્ઞકરી પૃથિવીને ગ્રાસી છે, ને અહોને દહ કર્યા છે ॥ ૮૬ ॥

એજ આકર્ષણશક્તિવડે ચંદ્ર તથા સૂર્ય સમુદ્રના પાણીને ખેંચેછે, જેથી તેમાં ભરતી તથા ઓટ થાયછે. અમાવાસ્યાયે તે બન્ને એકજ બાજુ હોવાથી સમુદ્રઉપર તેમનું બેવડું આકર્ષણ હોયછે, જેથી ભરતી મોહોટી થાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યથી દુરે થઈ પૃથિવીની બીજી બાજુમાં આવતો જાયછે, તેમ તેમ ભરતી ઓછી થતી જાયછે. એ ક્રમ શુક્રવર્ણની સાતમ આઠમ મુધી રહેછે; એ બન્ને દિવસે ભરતી ઓછામાં ઓછી થાયછે, કારણ ચંદ્ર સામે હોયછે, ને સૂર્ય બાજુમાં હોયછે, તેથી એકબે સામેથી ને બીજાનું બાજુમાંથી આકર્ષણ થવાને લીધે ભરતી વંટાઈ જાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યની સામે આવતો જાયછે, તેમ તેમ પાછી ભરતી મોહોટી થતી જાયછે. એ ક્રમ પૌર્ણિમામુધી રહી તે દિને ભરતી મોહોટી થાયછે, કારણ સમુદ્ર ઉપર એક તરફથી ચંદ્રનું ને બીજી તરફથી સૂર્યનું પૂર્ણ આકર્ષણ હોયછે. તે પછી ચંદ્ર પાછો સૂર્યની તરફ જાયછે, તેથી શુક્રવર્ણની પેઠે કૃષ્ણવર્ણમાં પણ સાતમ આઠમ મુધી ભરતી ઓછી થવાનો ક્રમ તથા તે પછી અમાવાસ્યા પર્યંત વધવાનો ક્રમ ચાલુ રહેછે. આકર્ષણ અમમૂલમાં થાયછે, તેથી પૃથિવીના જે ભાગઉપર ભરતી હોયછે, તે ભાગથી પૂર્વ પશ્ચિમ છ હજાર કોશે પણ ભરતી થાયછે. ભેદે સૂર્ય તથા ચંદ્ર બન્નેના આકર્ષણથી ભરતી થાયછે, તોયપણ ચંદ્ર પૃથિવીથી ઘણો નજીક છે, ને સૂર્ય ઘણો દુરે છે, તેથી ભરતીનો બધો આધાર ચંદ્રઉપર છે. માધકાવ્યના બીજા સર્ગમાં કહ્યું છે કે,

પૂર્ણચંદ્રોદયાકાંક્ષી દૃષ્ટાંતોઽન્ન
મહાર્ણવઃ ॥ ૮૭ ॥

પૂર્ણ સમુદ્ર ચંદ્રોદયની ઇચ્છા રાખેછે એ
દૃષ્ટાંત ॥ ૮૭ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે પચતંત્રના બીજા તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

નદીશઃપરિપૂર્ણોઽપિ ચંદ્રોદયમપેક્ષતે ॥ ૮૮ ॥ સમુદ્ર પરિપૂર્ણતાં ચંદ્રોદયને ઇચ્છેછે ॥ ૮૮ ॥

ભગોક્તના ચંદ્રની સંખુખના ભાગઉપર જે વખતે પાણી વધેછે, તેજ વખતે બાજુના ભાગ ઉપર પાણી ઘટેછે. જ્યાં પાણી વધેછે, ત્યાં ભરતી ને જ્યાં ઘટેછે, ત્યાં ઓટ કેદેવાયછે, પણ મૂલ પાણીમાં કંઈ વધારો કે ઘટારો થતો નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રમેશ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં
• પૃથિવીવર્ણન.

॥ તેજોવર્ણન ॥

હવે ચંદ્ર તથા ઉપગ્રહોમાં જે પ્રકાશ દેખાયછે, તે તેમનો પોતાનો નથી પણ સૂર્યનો છે, કેમકે તેમના ઉપર સૂર્યનો જે પ્રકાશ પડેછે, તેજ પ્રતિફલિત થઈને દેખાયછે. માટે તેઓ પરપ્રકાશ અને સૂર્ય સ્વપ્રકાશ ગણાવે કહેવાયછે. અગ્રેદનાં મંડલ ૪ નક્ષ ૧૩ અથવા ૮ માં કહ્યું છે કે,

અદ્રાખ્યો મુવનાનિ પ્રચાકગત્ ॥ ૮૯ ॥ અવિનાશી સૂર્ય, ચંદ્ર તથા ઉપગ્રહાદિ
લોકોને પ્રકાશ કરનારો છે ॥ ૮૯ ॥

વળી એજ વેદનાં મંડલ ૧૦ સૂક્ત ૮૪ ઋચા ૧૫ માં પણ કહ્યું છે કે,

અત્રાહગોરમન્વત નામ તપુરપીચ્યમ્ ।
ઇત્યાચંદ્રમસો શ્વે ॥ ૧૦ ॥

પૃથિવીને ફરનારા આ ચંદ્રમંડલમાં રાત્રીની વખતે જે તેજ છે, તે સૂર્યનું છે એમ પ્રાચીન પુરુષોએ માન્યું છે ॥ ૯૦ ॥

આર્યમદ્વે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં પણ કહ્યું છે કે,

ભૂગ્રહમાનાં ગોલાર્ધાનિ
સ્વચ્છાયયા વિવર્ણાનિ ।
અર્ધાનિ યયાસારં
સૂર્યાભિમુલ્લાનિ દીપ્યંતે ॥ ૧૧ ॥

પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષત્રોના અર્ધગોલ પોતાની છાયાએ ફરી પ્રકાશહીન હોયછે, ને અર્ધગોલ જે સૂર્યની સન્મુખ હોયછે, તે પોતપોતાના કદ પ્રમાણે પ્રકાશે-
છે ॥ ૯૧ ॥

તેમ ભારકરાચાર્યે પણ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

તરણિકિરણસંગાદેય પીયૂષપિંડો
દિનકરદિશિ ચંદ્રચંદ્રિકામિશ્રકાસ્તિ ।
તદિતરદિશિ ચાલાકુંતલશ્યામલશ્રી-
ર્ધટ્ઠેન્નિજમૂર્તિચ્છાયયૈવાતપસ્થઃ ॥ ૧૨ ॥

તડકામાં રાખેલા ધડાની પેઠે સૂર્યકિરણના સંગથી આ અમૃતપિંડરૂપ ચંદ્ર, પોતાના સૂર્ય તરફના ભાગમાં ચંદ્રિકાએ ફરી પ્રકાશેછે, ને બીજા ભાગમાં પોતાના અંગનીજ છાયાએ ફરી કુમારી સ્ત્રીના શુભ-લિખાળા કેશ જેવી રચામ શોભાવાળો હોયછે ॥ ૯૨ ॥

શ્રીપતિથે પણ એમજ કહ્યુંછે:—

ચાન્ના ધામનિધેરયં જલમયો
ધત્તે મુષાદીધિતિઃ
સઘઃ કૃત્તમૃણાલકંદવિશદ-
ચ્છાયાં વિવસ્વદિશિ ।
હર્મ્યે ધર્મઘૃણૈઃ કરૈર્ધટ્ઠેન્નિજ-
મ્પસ્મિન્ વિભાગે પુન-
ર્વાલાકુંતલકાલતાં કલયતિ
સ્વચ્છાં તનોશ્છાયયા ॥ ૧૩ ॥

જેમ ધરમાં રાખેલા ધડો સૂર્યકિરણે ફરી અર્ધ પ્રકાશિત તથા અર્ધ અપ્રકાશિત થાયછે, તેમ આ જલમય અમૃતકિરણવાળો ચંદ્ર, સૂર્યના પ્રકાશે ફરી પોતાના સૂર્ય તરફના અર્ધ ભાગમાં તત્કાળ છેદેલા કમલકંઠ જેવી રવેત કાંતિને ધારણ કરેછે, ને ફરી બીજા અર્ધ ભાગમાં પોતાની છાયાવડે કુમારી સ્ત્રીના કેશ જેવી સ્વચ્છ રચામતાને ધારણ કરેછે ॥ ૯૩ ॥

સૂર્યનો પ્રકાશ ગ્રહ વા ઉપગ્રહોના અર્ધગોલ જે સૂર્યની સામે હોયછે, તેના ઉપર નિરંતર પડેછે, તેથી જ્યારે ચંદ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે પૃથિવી હોયછે, ત્યારે ચંદ્રનો પૃથિવી ઉપરથી દેખાતો અર્ધગોલ સૂર્યની સામે હોયછે, જેથી તે પૂર્ણ પ્રકાશવાળો દેખાયછે, ને તે દિવસે પીંછિમા કહેવાયછે. પછી કૃષ્ણપક્ષમાં જેમ જેમ ચંદ્ર પૃથિ-

વીની બીજી બાજુમાં અર્થાત્ પૃથિવી અને સૂર્યની વચ્ચેમાં આવતો જાય છે, તેમ તેમ તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ ઓછો થઈ, બીજી તરફના અર્ધગોળ ઉપર વધતો જાય છે. તે અમાવાસ્યાપર્યંત એ ક્રમ ચાલુ રહી, તે દિને ચંદ્ર સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે આવેલ હોય છે, એટલે તેનો સૂર્ય તરફનો અર્ધભાગ પ્રકાશિત અને પૃથિવી તરફનો પ્રકાશ વગરનો હોય છે. ફરી શુક્રવપક્ષમાં પૌર્ણિમાપર્યંત ચંદ્ર ફરતાં ફરતાં પૃથિવીને પોતાની અને સૂર્યની વચ્ચે આવતો જાય છે, તેથી પ્રતિદિવસે તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર પ્રકાશ વધતો જઈ બીજી તરફના અર્ધગોળ ઉપર ઓછો થતો જાય છે. ચંદ્રના એક તરફના અર્ધગોળનો જેટલો ભાગ પ્રકાશિત હોય છે, તેટલોજ તેની બીજી તરફના અર્ધગોળનો ભાગ પ્રકાશ રહિત હોય છે. વરાહમિહિરે પોતાની સહિતાના ચોથા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યમધસ્થસ્વેદો-

ર્માભિર્માનોઃ સિતં ભવત્યર્ધમ્ ।

સ્વચ્છાય્યાન્યદસિતં

કુંભસ્વેવાતપસ્યસ્ય ॥ ૧૪ ॥

તડકામાં મુકેલા ઘટની જેમ સૂર્યના તેજ કરી, નીચે રહેલા ચંદ્રનો અર્ધભાગ સફા શ્વેત થાય છે, ને બીજો અર્ધભાગ તેની પોતાનીજ છાયાએ કરી રયામ થાય છે ॥ ૧૪ ॥

સલિલમયે શશિનિ રવે-

ર્દીધિતયો મૂંચ્છિતાસ્તમો નૈશમ્ ।

ક્ષપયંતિ દર્પણોદર-

વિહતા इव मंदिरस्यांतः ॥ ૧૫ ॥

જેમ દર્પણમાં પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થઈને ગૃહમાના અંધકારને નાશ કરે છે, તેમ જલમય ચંદ્રને વિષે પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થઈને રાત્રિસંબધી અંધકારને નાશ કરે છે ॥ ૧૫ ॥

ત્યજતોડર્કતલં શશિનઃ

પથ્વાદવલંબતે યથા શૌલ્હચમ્ ।

દિનકરવશાત્તથેદોઃ

પ્રકાશતેડયઃ પ્રભૃત્યુદયઃ ॥ ૧૬ ॥

જેમ સૂર્યની નીચેના ભાગને મુક્તા ચંદ્રહું શ્વેતપણુ તેની પછવાડેની બાજુમાં હોય છે, તેમ સૂર્યનાજ પ્રકાશથી ચંદ્રના પૃથિવી તરફના અર્ધભાગનો ઉદય નીચેથી આરંભી થાય છે ॥ ૧૬ ॥

પ્રતિદિવસમેવમર્કાત્

સ્થાનવિશેષેણ શૌરુચપરિવૃદ્ધિઃ ।

ભવતિ શશિનોડપરાદ્દે

પથ્વાન્નાગે ઘટસ્થેવ ॥ ૧૭ ॥

ત્યાર ક્રેડે જેમ મધ્યાન્હ પછી ઘટની પછવાડેના ભાગમાં પ્રકાશ વધતો જાય છે, તેમ પ્રતિદિવસે સૂર્યથી સ્થાનવિશેષે કરી ચંદ્રની શ્વેતતા વધતી જાય છે ॥ ૧૭ ॥

વળી સિદ્ધાન્તગિરિમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્યાદયઃસ્થસ્ય વિચોરઘસ્ય-

મર્ધં નટદયં સકલાસિતં સ્યાત્ ।

દર્શેડય માર્ધાન્તરિતસ્ય શુરં

તર્પાર્ણિમાસ્યાં પરિવર્તનેન ॥ ૧૮ ॥

અમાવાસ્યાએ સૂર્યથી નીચે રહેલા ચંદ્રનું મનુષ્ય તરફનું અર્ધ સમગ્ર રયામ હોય છે. ને જામણે કરી પૌર્ણિમાએ સૂર્યથી છ રા શિના અંતરે આવેલા તેનું તેજ અર્ધ શ્વેત હોય છે ॥ ૧૮ ॥

उपचितिमुपयाति शौक्यमिदो-
स्त्वजत इनं व्रजतश्च मेचकत्वम्।
जलमयजलजस्य गोलकत्वात्
प्रभवति तीक्ष्णविपाणरूपतास्य ॥ ९९ ॥

મૂર્ધની છેટે જતાં ચંદ્રની શ્વેતતા ને પામે
જતા રથામતા વધતી જાય છે, અને જલથી
ઉત્પન્ન થયેના જલમય ચંદ્રનું ગોળપણ
હોવાથી એને પીઞ્જને દિગ્મે ક્રીણો
સિંગડા જેવો આકાર થાય છે ॥ ૯૯ ॥

પૃથિવીના અતઞ્ઠં બુધ તથા શુક્ર પણ નરિકાથી જોવા હોય, તો ચંદ્રની જે
ઓછા વધતા પ્રકાશિત દેખાય છે તેનું કારણ એ કે, જ્યારે તેઓ પૃથિવી અને મૂર્ધની
વચ્ચે આવતા જાય છે, ત્યારે તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર પ્રકાશ ઓછો થઈ
પીઞ્જ તરફના અર્ધગોળ ઉપર વધતો જાય છે તે જ્યારે પૃથિવી અને સૂર્યની વચ્ચે
આવેલ હોય છે, ત્યારે પૃથિવી તરફનો તેમનો આખો અર્ધગોળ પ્રકાશ રહિત થાય છે,
ને પીઞ્જ બાજુનો અર્ધગોળ પ્રકાશિત થાય છે. પછી જેમ જેમ તેઓ સૂર્યની પેલી
બાજુએ જાય છે, એટલે સૂર્યને પોતાની અને પૃથિવીની વચ્ચે આવેલા જાય છે, તેમ
તેમ તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર મૂર્ધનો પ્રકાશ આવે થઈ વધતો જાય છે, ને
પીઞ્જ અર્ધગોળ ઉપર પ્રકાશ ઓછો થતો જાય છે. પછી ફરતા ફરતા જ્યારે તેઓ
પોતાની અને પૃથિવીની વચ્ચે આવેલ છે, ત્યારે તેમનો પૃથિવી તરફનો અર્ધગોળ
આખો પ્રકાશિત હોય છે. એ જ રીતે સૂર્યને જગત્ હરકોઈ થઈ ઉપરથી તેના અત-
ઞ્ઠં ન્યૂનાધિગ પ્રકાશવાળા દેખાય છે સર્વ પ્રકાશનું મૂલ અગ્નિ છે કૃણુપણુર્દના
તૈત્તિરીયારણ્યકમા ચોથા પ્રપાઠના દશમા અનુનાકમા કહેલ છે કે,

अग्निर्ज्यોतिर्ज્યોतिरग्निः ॥ ૧૦૦ ॥

અગ્નિ જ પ્રકાશ છે ને પ્રકાશ અગ્નિ
છે ॥ ૧૦૦ ॥

અગ્નિ પદાર્થમાત્રમાં રહેલ છે, માટે જ જગતના જેલેલા મહત્વના ૭૦ મા મૂક્તની
પીઞ્જ ઋચામા કહ્યું છે કે,

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां
गर्भधरयां गर्भश्च स्थाताम् ॥ ૧૦૧ ॥

જે અગ્નિ પાણી, વન, જગત પ્રાણી
તથા સ્થાવર વસ્તુમા ગર્ભરૂપે રહેલ
છે ॥ ૧૦૧ ॥

તે પોતાના સામાન્યરૂપે હોવાથી જાસતો નથી, પણ જ્યાં પદાર્થો પરસ્પરે ઘસા-
ય છે ત્યાં વિશેષરૂપ થઈ જાય છે. મેઘકપ જલમા રહેલ સામાન્ય અગ્નિ, વર્ષાનુભા
મેરો પરસ્પરે ઘસાય છે, ત્યારે વિશેષપણુને પામી વિજલીરૂપ થાય છે એ જ સામાન્ય
અગ્નિ વનમા વાયુના જ્વેરથી વૃક્ષો ઘસાય છે, ત્યારે વિશેષપણુને પામી વનને બાળી
નાખે છે તે જ અગ્નિ પર્યંતને અક્ષાત કરવાથી પ્રત્યાઘાતમા તણુખાડે વિશેષરૂપ
જણાય છે, અને જગત પ્રાણિયોમા જઠરાગ્નિરૂપે પ્રગિહ છે, ને તેમના શરીર પણ પર-
સ્પરે ઘસ્યા હોય તો તે વિશેષપણુને પામે છે અગ્નિ સર્વત્ર છે, તેથી જ પદાર્થોના
સંયોગરૂટે વિજલી ઉત્પન્ન થાય છે, જેની સહાયતારૂટે હમણાના વિદ્વાનોએ દૂરશ્વરણ
તથા દૂરઅકેતાદિ ઘણા અમલકારી યંત્રો સિદ્ધ કર્યા છે, ને હવે પછી પણ ઘણા યંત્રો

આગા શમે છે. જોન સામાન્ય અગ્નિ સૂર્યગ્રહમાં વા તેના વાતાવરણમાં જો
રમાયની દિવા થવાથી વિશેષજાનુને પામી પ્રગ્નતિત થાય છે. તેનો પ્રગ્ન
દગનાર ગર્ભ અદ તથા ઉપગ્રહ ઉપર, એક એક જોડે એક વિપલમાં આગ
હવર દોગના વેગથી પડે છે. પ્રકાગને વેગ આ પ્રમાણે સોયી કહે છે. ઉપ
સ્પતિના એટલા અદભુ થવાનો વખત હમણાના જ્યોતિષિઓ નિમિત્તથી નિર્ણય
તે જ્યારે પૃથિવી બૃહસ્પતિની પામેમાં પાડે દોાય છે, ત્યારે તેના એકગ્રહ પૃથિ
ઉપરથી દૂરદર્શક લેન્ઝરે જરાબર આગી કહેલા વખતે દેખાય છે. પણ જો તે દેખે
બૃહસ્પતિથી હેરામાં હેરી દોાય છે, ત્યારે આગી કહેલા વખતથી તે અદા
મોડા દેખાય છે; બૃહસ્પતિથી પામેના કરતાં પૃથિવીનું છેડેનું અંતર આસારે
પચાસ લાખ કોસ વધારે દોાય છે, કારણ પૃથિવીના સૂર્યને કરવાના મા
તેટલા કોસનો છે. તેટલે અંતરે અદભુ દેખાવાને ને વખત લાગે છે, તે વખતે
શને આવતાં થાય છે એમ મનનું. પ્રકાગમાં સામાન્ય રીતે તેજસ્વી શુક્ર
ઉપરુ સ્પર્શ એવા બે ગુણ છે. કણાદ મુનિએ વૈજયંતિકર્ત્તવના બીજા અધ્યાયના
આનંદક્રમા કહ્યું છે કે,

તેજો રૂપસ્પર્શવત્ ॥ ૧૦૨ ॥

તેજ ૩૫ અને સ્પર્શવાણુ છે ॥ ૧૦૨ ॥

પણુ જો તેજ કાર્ય દોવાથી નિરોજાવને પામે છે, માટે અનિત્ય કેદેવાય છે, ને આ
માન્ય અગ્નિ તેનું કાગળ દોવાથી નિત્ય કેદેવાય છે. તર્કસાદકમા કહ્યું છે કે,

તત્ત્વ દ્વિવિધં નિત્યમનિત્યં ચનિત્યં પર-
માણુરૂપં અનિત્યં કાર્યરૂપમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય જોવા બે પ્રકાર
નું છે; પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે
અનિત્ય છે ॥ ૧૦૩ ॥

અગ્નિ નિગ્તર ગોતાના સામાન્ય રૂપમાં દોાય છે, પણ ઉપાવિથી વિશેષરૂપ થાય છે,
ને ટળી જતા કરી ગોતાના મૂળરૂપે રહે છે, પણ કોઈ કાળે તેનો નાશ થતો નથી. પ્ર-
કાશનું સ્વરૂપ આધારણુ દૃષ્ટિયે રચિત જણાય છે, પણ તેમ નથી. તેમા સાત પ્રકારના
રમ છે, ને મિશ્રિત થઈને એકરૂપે બાસે છે. પણ બે ત્રિકોણનાર કાચમાથી પ્રકાશના
કિરણુ પમાર થતા હઈ નેવા દોાય, તે તેઓ પૃથક્કતાને પામી સાત રંગના જણાય છે.
તેમ જગથી બનેલ કાચનુ એક પાત્ર ગોતાના અસ્તકથી દિવા સ્થાને મૂકી, તે પાત્ર અને
સૂર્યની વચમા ઉભી તે પાત્ર તરફ નેણુ દોાય, તે તેમાં સૂર્યકિરણુ પૃથક્કતાને પામી
અનેક રંગના દેખાય છે. જોન રીતે વાષીકળમા પડતા જલમિદુસમૂહમાં સૂર્યકિરણુ
પૃથક્ પૃથક્ થઈ લુધ લુધ રંગના બાસે છે, જેને ઇન્દ્રધનુષ કહે છે. વરાહમિહિરે બૃહ-
ત્સહિતાના ૩૫ મા અધ્યાયના આરમમાં કહ્યું છે કે,

મૂર્યસ્ય વિવિધવર્ણાઃ પવનેન વિપટિતાઃ
કરાઃ સાન્ને ॥ વિયતિ ઘનુઃસંસ્થાના યે
દ્વયંતે તદિન્દ્રધનુઃ ॥ ૧૦૪ ॥

સૂર્યના નાનાપ્રકારના કિરણુ, ને વાદળ-
વાળાં આકાશમા વાયુપડે વિશીર્ણુ થઈ
ઘનુપ્ આકારે દેખાય છે, તે ઇન્દ્રધનુષ કે-
હેવાય છે ॥ ૧૦૪ ॥

તેમ વર્ષાઋતુમાં મૂર્ય અને ચંદ્રને ફરતા કુંડાળા જેવું થઈ રહેછે તેનું કારણ પણ બહારસંહિતાના ૩૪ મા અધ્યાયના આરંભમાં વરાહગિહિરે કહ્યું છે કે,

સંમૂર્ચિતા રવીંદ્રો:

કિરણાઃ પવનેન મંડલીભૂતાઃ ।

નાનાવર્ણા કૃતય-

સ્તન્વન્ને વ્યોમ્નિ પરિવેપઃ ॥ ૧૦૬ ॥

મૂર્ય તથા ચંદ્રના કિરણો જે અદ્ય વા-
દળાંવાળાં આકાશમાં ચોમેરથી પ્રસરવાને
લીધે પવનેકરી મંડલાકાર તથા નાનાવ-
ર્ણાકૃતિવાળાં થાયછે, તે કુંડાલારૂપ ભા-
મેછે ॥ ૧૦૫ ॥

વળી પ્રકાશ કિરણોના સાત રંગવિષે ઋગ્વેદના પેહેલા મંત્રલના મૂક્ર ૧૦૫ ની ન-
વમી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

અમીયેસમ્પ્રસ્થસ્ત્રામેનાભિરાતતા ॥ ૧૦૬ ॥ આ જે સૂર્યના સાત કિરણો છે,
તેમાં મારી નાલી બાંધેલી છે ॥ ૧૦૬ ॥

એજ વેદના ૮ મા મંડલમાં મૂક્ર ૭૨ ની ઋચા ૧૬ મી માં કહ્યું છે કે,

સૂર્યસ્ય સમ્પ્રસ્થિભિઃ ॥ ૧૦૭ ॥

સૂર્યના સાત કિરણોએ કરી ॥ ૧૦૭ ॥

એ સાત રંગ આ પ્રમાણે છે:-જામણ, નીલો, આસ્માની, શુક્લાળી, પીળો, નારંગી
તથા લાલ. પ્રકાશકિરણોમાં પરાવર્તન પામવાનો સ્વભાવ છે, તેથીજ દર્પણમાં મુખ દે-
ખાયછે ને રત્નાદિ સ્વચ્છ વસ્તુઓ ચક્રચક્રે, પણ અધારામાં તેમ થતું નથી; કારણ
ત્યાં પ્રકાશનો અભાવ છે. એમ છતાં પણ જે જે પદાર્થમાં અગ્નિ વિશેષ અર્શે છે તે અં-
ધારામાં પણ સેજ પ્રકાશેછે. પ્રકાશકિરણો પદાર્થઉપર પડીને પાછા વળેછે, તેથીજ
તેમની સહાયતાવડે હમણાના વિદ્વાનોએ છળી પાડવાદિ યંત્રો સિદ્ધ કર્યાં છે, ને હવે પછી
પણ એજ સહાયતાથી ઘણા થવા ધારેછે. સરલ પડતા પ્રકાશકિરણો તેજ દિશામાં પાછા
વળેછે, પણ ડાબી બાજુમાંથી પડતા કિરણો તેથીજ રેખામાં જમણી બાજુએ પાછા
વળેછે, તેથીજ દર્પણમાં બાજુની વસ્તુઓ દેખાયછે; આપણું જમણું અંગ ડાબાની પેઠે ને
ડાણું અંગ જમણાની પેઠે ભાસેછે. અને દર્પણ કદિ નાહાતું હોય તોપણ તેમાં આ-
પણા કદનો મોહોટો ભાગ દેખાયછે. કેટલાક પદાર્થ ઉપરથી કિરણો પાછા વળવાને બ-
દલે તેમાં સુસાર્થ લયછે, ને કેટલાકપરથી થોડા કિરણો વિખરાઈ જઈ અથવા સુસાર્થ
આક્રીના પાછા વળેછે. પારદર્શક વસ્તુમાંથી કિરણો આરપાર ન્તયછે. જે પદાર્થપરથી
કિરણો મુદત પાછા ફરતા નથી તે કાળો હોયછે, ને જેનાપરથી ધણું કરી બધા કિરણો
પાછા ફરેછે, તે સપેત હોયછે. પણ જેનાપરથી ચોક્કસ રમના કિરણો પાછા ફરેછે, તે
પદાર્થ તે રંગનો હોયછે, ને આક્રીના રંગના કિરણો તેમાં સમાઈ જાયછે એમ સમજવું.
પારદર્શક વસ્તુમાંથી પ્રકાશકિરણો જે સરલ રેખામાં પસાર થાયછે, તો વાંકા વળતા
નથી, પણ જે વાંકી રેખામાં પસાર થાય, તો વાંકા વળેછે; તેથીજ ખાલામાં મૂકેલો
સિક્કો જે ખાલાની કોર આડે દોવાથી દેખાતો નથી, તે ખાલામાં પાણી રેડવાથી દે-
ખાયછે. પાણીમાં વાંકી ધરેલી લાકડી ડુંકી તથા ભાંગ્યા જેવી દેખાયછે તેનું કારણ પણ

કિરણોની પાછા ફરવામાં વક્રતા છે. એજ કારણથી નદી તથા તલાવાદિ જલસ્થાનોનાં તળિયાં હંચાં દેખાયછે, જેથી પાણી છાંડું હોય તોપણ થોડું ભાસેછે. સૂર્ય તથા ચંદ્રાદિ ગોલ પણ ઉદય તથા અસ્ત થવાસમય ક્ષિતિજથી નીચે હોય તોપણ હંચા તથા મો- હોટા દેખાયછે, તેનું કારણ પણ વાતાવરણમાં કિરણોની વક્રતા છે. અને પ્રથમ તેજો લાલ દેખાયછે, કારણ તેમના પ્રકાશના લાલ કિરણો સૌથી પેહેલાં વક્ર થઈ દૃષ્ટિ પ- રેછે. સાંજસવાર આકાશમાં લાલાશ દેખાયછે તેનું કારણ પણ એ કે, વાતાવરણમાં સૂ- ર્યના કિરણો વક્ર થઈ પ્રથમ લાલ કિરણ આપણી દૃષ્ટિ પડેછે. કોઈ સમય સવારસાંજ આકાશમાં છુટાં છુટાં થયેલ પાતળાં વાદળાં હોય, તો તેમાં પૃથક્કરતાને પામેલ સૂર્યકિ- રણોના વિચિત્ર રંગો દેખાયછે. પણ જો ધટ્ટ થએલ વાદળ હોય, તો સૂર્યકિરણોથી માત્ર પ્રકાશિત દેખાયછે. સૂર્ય અસ્ત થવાપછી પણ પ્રકાશ રહેછે તેનું કારણ કે, સૂર્યના કિ- રણો વાતાવરણમાં પરાવર્તન પામેછે. સવારસાંજ આકાશમાં લાલાશ દેખાવાનું કારણ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ૨૬૮ પાને ટિપ્પણમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

ધૂમ્યુત્પિતૈ રજો ધૂર્મદિગન્તવ્યોન્નિ સં-
સ્થિતૈઃ । સૂર્યાલ્પકિરણૈર્મિશ્રૈરારુણ્યમવ-
ભાસતે ॥ ૧૦૮ ॥

પૃથિવીથી ઉડેલી, દિશારૂપ અંતવાળા આકાશમાં રહેલી અને સૂર્યના અલ્પ કિ- રણોથી મિશ્રિત થયેલી રજૂપ ધૂમવટે આકાશમાં રતાશ ભાસેછે ॥ ૧૦૮ ॥

વિરલાવયવં વસ્તુ યદ્દદૃષ્ટ્યેવધાયકમ્ ।
તેનાન્નમરુણીભૂતં દૃશ્યતે
શક્રચાપવત્ ॥ ૧૦૯ ॥

છુટા પડ્યા છે અવયવ જેના એવી દૃષ્ટિને આડે આવનારી જે રજૂપ વસ્તુ, તેણે- કારી ઇંદ્રધનુષની પેઠે વાદળ લાલ થયેલું ભાસેછે ॥ ૧૦૯ ॥

સંધ્યારાગઃ સ વિજ્ઞેયો દિનાદાં ચ દિના-
ત્યયે । રાકાર્યાં તુ નિશાવક્રે તથૈવેદુક-
રોચમે ॥ ૧૧૦ ॥

દિવસના આદિ તથા અંતમાં, પૌર્ણિમાએ, તથા રાત્રિમુખમાં તેમજ ચંદ્રકિરણના ઉદય સમયમાં જે રતાશ દેખાયછે, તે તેજ જાણવી ॥ ૧૧૦ ॥

પ્રકાશના કિરણો જેમ જેમ દૂર જાયછે, તેમ તેમ અધિક અધિક પ્રસારને પા- મતા જાયછે. એક હાથને અંતરે જેટલો પ્રકાશ પડેછે તેનો $\frac{1}{4}$ બે હાથને અંતરે $\frac{1}{16}$ ત્રણ હાથને અંતરે અને $\frac{1}{64}$ ચાર હાથને અંતરે પડેછે. એ ઉપરથી જે ગ્રહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી જેટલાગણો પામે હોયછે, તેટલાના વર્ગ જેટલો તે ગ્રહઉપર કિરણોનો પ્રસાર ઝાંછો થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો મોટો દેખાયછે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા તેટલાં અ- ધિક પડેછે. તેમ જે ગ્રહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી જેટલા ગણો દૂર હોયછે, તેટલાના વર્ગ જેટલો તે ગ્રહઉપર કિરણોનો પ્રસાર અધિક થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો ન્હાનો દેખાયછે. ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા તેટલાં ઝાંછાં પડેછે. પ્રકાશકિરણો વક્ર થવાના સ્વભાવને લીધે મધ્યમાં ધટ્ટ કરેલ કાચમાં વધારે એકઠા થાયછે, જેથી સાદી આંખ કરતાં તેવા કાચમાં પદાર્થો દેખાડવાનું ખળ વધારે હોયછે. તેવડે જોવાથી સૂક્ષ્મ પદાર્થો પાસે

તથા મોટા દેખાયછે, જેથી તેને સૂક્ષ્મદર્શક કહેછે. તેવા કાચોમાં સૂર્યકિરણો એટલા તો એકઠા ચાયછે કે તેમની ગરમીથી પાસે રાખેલ વસ્તુઓ વસ્તુ પણ સળગી ઉઠેછે. જેમ પ્રકાશકિરણો મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચની સર્વ બાજુથી વક્ર થઈ તેના મધ્ય-બિંદુમાં એકઠા ચાયછે, તેમ મનુષ્યની આંખના અગ્રભાગમાં પણ સ્વચ્છ જલ-નિર્મિત નેત્રાંશમાં પ્રકાશકિરણો વક્ર થઈ એકઠા ચાયછે; જેથી પદાર્થ સ્પષ્ટ દેખાયછે. ઘણું કરી વૃદ્ધ મનુષ્યના નેત્રમાંનું જલોંશ ઘટી જવાથી ત્યાં પ્રકાશકિરણોની વક્રતા થોડે અંશે ચાયછે, જેથી તેની દૃષ્ટિ ઝાંખી પડેછે. પણ ચરમાની સહાયતાવડે તે મનુષ્યને બરાબર દેખાયછે, કારણ તેના નેત્રમાંની કિરણવક્રતાનું ન્યૂનપણું ચરમામાં થતી કિરણવક્રતાવડે પૂરાયછે. જે પાતળા ત્રાંબાનાં પત્રામાં ગોલ છિદ્ર કરી તેમાં પાણી ટેરવ્યું હોય, તો તે મધ્યોત્તર કાચની પેઠે બની સૂક્ષ્મદર્શક ચાયછે. વળી દિવસે કોઈ અંધારા ઘરમાં બેસી તે ઘરના દ્વારમાં છિદ્ર કરી તેની સામે રથેત વસ્ત્ર ધરવું હોય, તો તેઉપર તે ધરની બાહાર રહેલ મનુષ્ય, શૃદ્ધ તથા વૃક્ષાદિનાં પ્રતિબિંબ પડેછે. તે તે છિદ્રમાં મધ્યોત્તર કાચ ગોઠવ્યો હોય, તો બાહારની વસ્તુના પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ-તાથી પડેછે. એજ રીતે નેત્રમાં પણ પ્રતિબિંબ પડવાથી પદાર્થ દેખાયછે. મધ્યમાં પાતળા કરેલ કાચમાં મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચથી ઉલટી રીતે કિરણો વક્રતા પામેછે, જેથી તે મધ્યોત્તર કાચના મધ્યબિંદુમાં જેમ કિરણો એકઠા થઈ પદાર્થ મોટા દેખા-કેછે, તેમ તે મધ્યનિઘ્ન કાચના મધ્યબિંદુમાં કિરણો ઓછા થઈ પદાર્થ નાનો દેખાડેછે. જેમનાં નેત્ર એ મધ્યનિઘ્ન કાચના જેવાં હોયછે, તેમને પદાર્થ ઘણા પાસે હોય તોજ સ્પષ્ટ રીતે દેખાયછે. મોટેજ વાંચતી વખતે તેઓ પુસ્તકાદિને પોતાની આંખની અત્યંત પાસે એટલે નાકના અગ્રભાગ આગળ ધરેછે. વાસ્તે દૂરદર્શક યંત્રોમાં સ્પષ્ટ દેખાવામાટે એ બન્ને જાતિના કાચો ગોઠવવામાં આવેછે. હાલના વિ-દ્વાનોએ સાદી આંખ કરતાં ચારસોથી એક હજાર ગણા મુઠ્ઠી વધારે દેખાય તેવા બ-લના દૂરદર્શક યંત્રો બનાવેલા છે. પ્રકાશની ઉષ્ણતાવડે મેદાનોમાં પાણીની બાફની પેઠે બાફ નીકળેછે, તેથી મૃગજલ એટલે ઝાંઝવાનું પાણી ભાસેછે. વળી ઉષ્ણતાવડે પ-દાર્થ વિસ્તારને પામેછે, તેથીજ કાચની નલીમાં પારો ઉંચો ચડેછે, જેથી ઉષ્ણતા માપી શકાયછે. પણ ઉષ્ણતામાં કાંઈ શુરત્વ જણાતું નથી, કેમકે તપાવેલી વસ્તુ વળનમાં વધતીનથી. ઉષ્ણતામાં આકર્ષણ તોડવાનો ધર્મ છે, તેથી જે પદાર્થ ગરમ કસ્યા હોય તો તેમના પરમાણુ છુટા થવા માડેછે, જેથી તે વિસ્તારને પામ્યા જણાયછે. અ-ધિક ઉષ્ણતા આપ્યાથી ઘટ્ટ પદાર્થ પણ પ્રવાહિરૂપ બનેછે, ને જે અત્યંત ઉષ્ણતા આપી હોય, તો તેજ પ્રવાહિરૂપ પદાર્થ વાયુરૂપ થઈ ઉડી જાયછે. કેટલાક પદાર્થ ઉ-ષ્ણતાવડે પ્રવાહિરૂપ બન્યાવગર પણ વાયુરૂપ થઈ જાયછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસીના સહિપ્રકરણમાં તેજવર્ણન.

॥ જલવર્ણન ॥

જલની વૃદ્ધિ પણ પ્રકાશની ઉજ્જ્વલતાવડે થાયછે. જેમ હરકોઈ વાસણમાં પાણી ભરી ગરમ કરવા ચુલાઉપર મુક્યું હોય, ને તે વાસણઉપર જો કંઈ ઢાંકવામાં આવ્યું હોય, તો તે ગરમ થતા પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વરાળ ઢાંકણુ આડે આવવાથી તેને વળગી રહેછે; જે ઢાંકણુ ઉપાડતી વેળાએ આહારના વાયુની શીતતાને સ્પર્શ થતાં પાણી પાણીરૂપ થાયછે, એ ઘણાના અનુભવમાં આવેલ હોયછે. તેમજ સૂર્યકિરણોની ઉજ્જ્વલતાવડે પૃથિવી ઉપરનાં સઘળાં જલસ્થાનકોમાંથી નિરંતર પાણી વરાળરૂપ થઈ, એ રૂપમાં વાયુ કરતાં હલકું હોવાથી આકાશમાં ઉડી જઈ, જ્યાં વાયુસાથે સમતોલપણાને પામેછે, ત્યાં શીતતાને પામી ધટ્ટ બની મેઘરૂપે રહેછે; જે ધણું એકું થવાથી ગુરૂ પણાને પામી ફરી ઉજ્જ્વલતાવડે પ્રવાહિરૂપ બની પૃથિવી ઉપર પડેછે, જેને વૃદ્ધિ કહેછે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના બીજા કાંડમાં ચોથા પ્રપાઠકના દશમા અનુવાકમાં કહેલ છે કે,

અગ્નિર્વાં ઇતો વૃદ્ધિમુદીરયતિ

મરુતઃ સુદ્રાં નયન્તિ યદા

સ્વસ્ત્ર વા અસાવાદિત્યોન્યદ્વર-

રિમિભિઃ પર્યાવર્તેતેઽથ વર્ષતિ ॥ ૧૧૧ ॥

અગ્નિજ વૃદ્ધિને પ્રેરેછે, અર્થાત્ આ પૃથિવીમાંથી વરાળરૂપ પાણીદ્વારા આકાશમાં વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરેછે, તેને વાયુ બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થલે લઈ જાયછે, અને જ્યારે આ મૂલ્યે તીવ્ર કિરણોએ ફરી અતિશય તાપ કરેછે, ત્યારે વર્ષેછે ॥ ૧૧૧ ॥

વળી એજ વેદના તેત્તિરીચારપુષ્કમાં દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

યામિરાદિત્યસ્તપતિ રિમિમિસ્તામિઃ પર્જ-
ન્યો વર્ષતિ ॥ ૧૧૨ ॥

જે કિરણોએ ફરી આદિત્ય તપેછે, તે કિરણોવડે વર્ષાત્ પડેછે ॥ ૧૧૨ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિમાં ત્રીજા અધ્યાયના ૭૬ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે,

આદિત્યાજ્ઞાપતે વૃદ્ધિર્દિષ્ટિરન્નં તતઃ
મજાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સૂર્યથી વૃદ્ધિ થાયછે, વૃદ્ધિથી જ્ઞાત અને અજ્ઞથી પ્રજા થાયછે ॥ ૧૧૩ ॥

કણ્વાદ મુનિએ પણ પોતાના દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આન્ધિકમાં કહ્યું છે કે,

અપાં નાહ્યો વાયુસંયોગાદારો-
દ્વનમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

વાયુના સંયોગથી ગર્ભકિરણો પાણીને ઉદ્ભવડાવેછે ॥ ૧૧૪ ॥

એ રીતે પાણીજ ઉજ્જ્વલતાથી વરાળરૂપ થઈ આકાશમાં જઈ મેઘરૂપ બનેછે. એ મેઘમાં પણ અગ્નિ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના પાંચમા કાંડના પાંચમા અધ્યાયના પેદેશ્વા અનુવાકમાં કહેલ છે કે,

યા અગ્નિર્ ગર્ભ દષિરે સુવર્ણાઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જે સ્વચ્છ પાણિયે અગ્નિને ગર્ભમાં ધારણ કરેછે ॥ ૧૧૫ ॥

પણુ જ્યારે એ મેઘો પરસ્પરે ધસાયછે, ત્યારે ગર્જના થાયછે, ને તેમા રહેલ સા-
માન્ય અગ્નિ વિગ્નલિપ્તે વિગ્નપણાને પામી ભાસેછે વૈશેષિકદર્શનમા કણ્ણાદ મુનિયે
પાત્રમા અધ્યાયના બીજા આનંદિકમા કહ્યું છે કે,

તત્ર વિસ્ફૂર્જ્યથુલિંગમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

મેઘમા અગ્નિ છે, એ વિષયમા વિગ્નલિ
સહિત ગર્જના ચિન્હ છે ॥ ૧૧૬ ॥

અપાં સંયોગાદ્વિભાગાચ સ્તન
વિત્તોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

એ ગર્જના, મેઘના પાણીનો વાયુવટે સંયોગ
અને વિભાગ થવાથી થાય છે ॥ ૧૧૭ ॥

વાદળા વર્ષાકાળમા ભારી હોનાથી ઘણા નીચે આપેછે, તે સમય તેઓ પૃથિવીથી
ઘણુ ઠરી અર્વાંથી એક કોરા મુઘી છેટે હોયછે બીજા કાળમા મુમારે ૩ થી ૪ કોશ
ફરે હોયછે. પાણીની વરાળ વાયુથી હલકી હોવાને લીધે તેમા જંચે હડી જવાનો
સ્વભાવ છે, તેથી જો કોઈ પદાર્થમા તે સકોચ પામી રોપ, તો તે એટલુ તો બલ કરેછે
કે, તે પદાર્થને તોડી નાખી બાહાર નીકળી હડી જાયછે એ જાણવામા આવ્યાથી
હમણાના વિદ્વાનોયે તેને મહાન યત્રોમા ચોજી અગ્નિરથાદિ અનેક કાર્ય સિદ્ધ કર્યા છે
પાણીને વરાળરૂપે રેહેવામા અતિઉષ્ણતાની જરૂર છે, કારણુ તે વિના વરાળ ચડી થઈ
પાણીરૂપ થઈ જાયછે એથીજ દિનસની ગરમીથી ચયેલી વરાળમાથી જેટલી વરાળ
આવશ્યમા પોતાના રેહેવાના સ્થાન મુવી પોહોચતી નથી, તેને રાત્રિની શીતતા લાગ-
વાથી તે પાણીરૂપ થઈ પાડી પૃથિવીઉપર પડેછે, જેને ઝાકળ -ભે છેયે શિયાળામા સ
વાર સાજ બહુ ધુમસ પડેછે, તેવિધે સિદ્ધાંતશિવોમણિના ૨૦૭ તથા ૨૬૮ મે પાને
રિપ્પણુમા કહેલ છે કે,

વર્ષતિ નિર્જલા મેવા વાયુના
વિરલીકૃતાઃ । ઈપદ્વાપ્વાવશે-
પાસ્તુ પતતિ વમુધાતલે ॥ ૧૧૮ ॥

વર્ષાકાળના અંતમા, જેમા થોડી વરાળ
બાકી રહેલી છે, એમા જલ વિનાના મેઘો,
વાયુવટે છુગા થઈ પૃથિવીના પૃષ્ઠઉપર
પડેછે ॥ ૧૧૮ ॥

ધૂમાવયવરૂપૈસ્તૈઙ્ગાયંતે ગિરયો
દ્રુમાઃ । રામા રામાદયસ્તે તુ
પુનરર્કાશુશોભિતાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તેમના ધૂમ જેવા અવયવેકરી ગિરિ, વૃ
ક્ષ તથા મુઠર બગીચા આદિ ઢકાઈ જા
યછે ફરી સૂર્યકિરણોવડે શોભિતા તે
ઓ ॥ ૧૧૯ ॥

ભૂવાયુના વિશીર્ણાસ્તુ વિલીયંતે નમ
સ્તલે । તદ્રજઃસહતિર્થેન્નુમહિષી-
ક્ષીરનાશકૃત્ ॥ ૧૨૦ ॥

પૃથિવીના વાયુયેશ્વરી મુકાઇને આકાશ
પ્રદેશમા લીન થઈ જાયછે તેજ ગાય
તથા હંસના દુધને નાશ કરનાર ધુમસ
કેહેવાયછે ॥ ૧૨૦ ॥

પાણીજ અતિ શીતતાને પ્રાપ્ત થતા હિમરૂપ બનેછે, જે વર્ષાકાળમા આકાશ-
માથી કરારૂપે પડેછે, ને શીતકાળમા પૃથિવી ઉપરના પર્વત તથા ચડા દેશમા બધાઈ બર

ફરે ભાસેછે. પર્વતોઉપર બંધાયલું હિમ ઉષ્ણ કાળમાં પીગળેછે, જ્યાં તે તરફની નદિયોમાં તેવા વખતે પણ પૂર આવેછે. હિમ જેટલી ગરમીથી પીગળેછે, તેટલીજ ગરમી જો જલને આપી હોય તો તે બંધાઈ જાયછે; એથી એવું જણાયછે કે પદાર્થોનું પીગળવું અને બંધાઈ જવું એ બન્ને એકજ ઉષ્ણમાને થાયછે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિક-દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આન્હિકમાં કહ્યું છે કે,

અપાં સંઘાતો વિલયનં ચ
તૈજઃસંયોગાત્ ॥ ૧૨૧ ॥

પાણીનું બંધાવું તથા પીગળવું તેજના
સંયોગથી થાયછે ॥ ૧૨૧ ॥

પાણીમાં શુદ્ધપણું હોવાથી તેનાથી હલકા પદાર્થો તેમાં તરી શકેછે, કારણ તે પદાર્થ પાણીમાં જેટલી જગ્યા રોકેછે, તેટલી જગ્યાનું પાણી તે પદાર્થ કરતાં ભારી હોય છે. પણ જો પદાર્થ પાણીમાં ઘુડી જાયછે, તે પદાર્થના આકાર જેટલું પાણી તે પદાર્થથી હલકું હોયછે; એટલે તે પદાર્થ પાણીથી ભારી કેહેવાયછે. પાણી પ્રાણીમાત્રનું જીવન છે, માટે ઋગ્વેદના પેહેલા અઠત્તના સૂક્ત ૨૩ માં કહ્યું છે કે,

અપ્સ્વન્તરમૃતમપ્સુ ભેપજમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ પાણીમાંઅમૃત તથાપાણીમાંઔપધ છે ॥૧૨૨॥

સામાન્ય રીતે પાણીમા શુક્ર ૩૫, મધુર ૨૨૨, અને શીત સ્પર્શ એવા ત્રણ ગુણ છે. વૈશેષિકદર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આન્હિકમાં કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

રૂપરસસ્પર્શવત્ય આપઃ ॥ ૧૨૩ ॥

પાણીરૂપ, રસઅને સ્પર્શગુણવાળું છે ॥૧૨૩॥

પણ તે પાણી વિશેષરૂપે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય કેહેવાયછે, ને સામાન્યરૂપે પરમાણુ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

તાથ્થ દ્વિવિધાઃ નિત્યા અનિત્યાથ્થ ।

નિત્યાઃ પરમાણુરૂપાઃ

અનિત્યાઃ કાર્યરૂપાઃ ॥ ૧૨૪ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારનું છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૧૨૪ ॥

સામાન્ય રૂપમાં પાણી બાષ્પરૂપે, ને વિશેષરૂપમાં પ્રવાહિરૂપે હોયછે. બાષ્પરૂપ થયેલ પાણી મેઘરૂપ થઈ આ ભૂગોળને ફરતા વાતાવરણમાંજ રહેછે, ને દૂધમાં મલાઈ તથા પાણીમાં શીણની પેઠે તેમાં તરસા કરેછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગઽયે રચેલ પ્રભાણુસહસીના સહિપ્રકરણમાં જલવર્ણન.

॥ वायुवर्णन ॥

વાયુનું આવરણ પૃથિવીથી મુમારે પચાસ કોશ મુધી છે. બાસ્કરાચાર્યે પોતાના શિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

भूमेर्वहिर्द्वादशयोजनानि
भ्रूवायुरत्रांबुदविद्युदाद्यम् ॥ १२५ ॥

પૃથિવીને ફરતો બાર યોજન પર્યંત હંચે ભ્રૂવાયુ છે, એમાં વાદળ તથા વિજળી આદિ રહેલાં છે ॥ ૧૨૫ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

निर्यातोल्कायनसुरधनुर्विद्युदन्तः कुवायोः
संहस्यंते खनगरपरीवेप-
पूर्वं तथान्यत् ॥ १२६ ॥

ગર્જના, હંબાડિયાં, વાદળ, ઇંદ્રધનુષ, વિજળી, ગંધર્વનગર, તથા કુડાળા આદિ લઈ અન્ય જે દેખાયછે, તે સર્વે ભ્રૂવાયુની અંદર છે ॥ ૧૨૬ ॥

વાયુના પરમાણુ પારદર્શક હોવાથી તે ચક્ષુવડે દેખાતો નથી, પણ તેનો ત્વચા ઇન્દ્રિયને સ્પર્શ થાયછે તથા તેના ધક્કાથી વૃક્ષાદિ ઠગેછે, જેથી તેનું અસ્તિત્વ જણાયછે. જો તેના પરમાણુ પારદર્શક ન હોય, તો આકાશ તથા પૃથિવી ઉપરનો કોઈ પણ પદાર્થ દૃષ્ટિયે પડે નહીં. પૃથિવી ઉપરની સર્વે આકાશવાણી જગ્યામાં વાયુ ભરેલો હોયછે, જે સેજ જણાતો નથી, પણ જો પંખા વિગેરે વસ્તુને તે ઠંકાણે હલાવી હોય, તો તેનો ધક્કો વાગવાથી વાયુ અભાયમાન થાયછે; જે સ્પર્શ થવાથી જણાયછે. વાયુમાં શુરપણું છે, તેથી પૃથિવી ઉપરની સર્વે સ્થાવર જંગમાત્મક વસ્તુ ઉપર તેનું દબાણ થાયછે. જંગમ પ્રાણિયોને તે દબાણ જણવામાં આવતું નથી, કારણ તેમના શરીરમાં પણ વાયુ હોયછે, જેનું દબાણ અંદરથી હોવાને લીધે બહારનો વાયુ સમતોલપણાને પામેછે. વાયુનું દબાણ ઓભેરથી હોયછે, તેથી પદાર્થો બરાબર સ્થિતિમાં રહી શકેછે. હરકોઈ વસ્તુ ઉપર એક આબુથી વાયુનું દબાણ હોય ને બીજી આબુથી ન હોય તો તેની સ્થિતિમાં ફેર પડેછે. વાયુમાં શુરપણું હોવાથી તેના પરમાણુ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પૃથિવીની નજીક ધણા એકઠા થાયછે; જેથી પૃથિવી પાસેનો વાયુ ભરો હોયછે. ઠીવાના પ્રકાશની પેઠે આકર્ષણનું જોર પણ અંતરના પ્રમાણમાં ઓછું થતું જાયછે. તેથી હંચે હંચેના વાયુઉપર પૃથિવીનું આકર્ષણ ઓછું થતું જાયછે, જેથી તે તે ઠંકાણે વાયુના પરમાણુ ધણા એકઠા ન થવાથી વાયુ પાતળો હોયછે. એથી પૃથિવી પાસેના વાયુનું જેટલું દબાણ થાયછે, તે કરતાં હંચેના વાયુનું દબાણ ઓછું થાયછે. ધણા હંચા પર્વતો ઉપર પ્રાણિયોથી બરાબર સ્વાસ લેવાતો નથી, તેમની ચામડી ફાટેછે તથા તેમના નાકમાંથી લોહી નીકળેછે, તેનું કારણ કે ત્યાં બહારના વાયુનું દબાણ ઓછું, ને તેમના શરીરની અંદરના વાયુનું દબાણ વધારે હોયછે. એ રીતે વાયુના સમતોલપણામાં ફેર પડવાને લીધે એમ થાયછે. જો મુદલે બહારના વાયુનું દબાણ ન હોય, તો અંદરના વાયુના દબાણથી પ્રાણિયોનાં શરીર તદ્દન ફાટી

જઈ નાશ પામેછે! જે કોઈ એક છેદવાળો તથા એક વગર છેદનો એવા બે સરખી ધારવાળા વાટકા લઈ, એક બીજા સાથે અંદર હવા જઈ શકે નહીં એવી રીતે બરાબર બેસાડ્યા હોય, ને તે છેદવાળા વાટકામાંથી બંધાવડે હવાને બાહાર બેસી કાઢાવી તે છેદને ધ્રુવવડે બંધ કર્યો હોય તો તે બન્ને વાટકા એવા તો પરસ્પરે ચોંટિ જશે કે, ઘણા ભેરથી પણ ઉખેડી સકશે નહીં. એમ થવાનું કારણ એ કે, તે વાટકાની અંદરનો વાયુ કાઢાવી લેતાં તેમના ઉપર એકલા બાહારનાજ વાયુનું દબાણ થાયછે. બન્ને બાજુથી છેદવાળી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, તે પાણીથી ભરી તેના બન્ને છેદો આંગળિયોથી ઢાંકીને તે નળી ઉભી ધરવી. પછી ઉપરના છેદને ઢાંકેલ આંગળી કાયમ રાખીને, નીચેના છેદઉપર ઢાંકેલ આંગળી ખસાડી લીધી હોય, તો તે નળીમાંનું પાણી પૃથિવીઉપર પડવાને બદલે તેમાંજ ઝીલાઈ રહેછે. તેનું કારણ કે વાયુનું દબાણ તે નળીના પાણીઉપર નીચેના છેદથી થાયછે. ઉપરનો છેદ ઢાંકેલ હોવાથી ત્યાં વાયુનું દબાણ થતું નથી. પણ જે તેના ઉપરની ઢાંકેલ આંગળી ખેસવી હોય, તો પાણી તદ્દન પૃથિવી ઉપર પડેછે; કેમકે ઉપરથી વાયુનું દબાણ ચાલુ થાયછે. એક છેડેથી છેદવાળી આસરે બે હાથ લાંબી તથા ટૂં આંગળ આસવાળી કાયમી નળીમાં પાસે ભરી, તેના છેદ આંગળીવતે ઢાંકી પારાના વાસણમાં તે નળી ઉધી રાખી આંગળી ખસાડી લેવી. તો તે નળીમાંનો પારો વાસણમાંના પારાઉપર થતા વાયુના દબાણથી, નળીમાં વાસણના પારાની સપાટીથી હંચે ઝીલાઈ રહેછે. એ ધંત્રથી વાયુના દાબનું માપ નીકળી શકેછે, ને પર્વતોની હંચાઈ પણ એથી જણાઈ આવેછે. કેમકે પૃથિવીની સપાટી ઉપરનો વાયુ જરો હોવાથી તેના દાબ વધારે હોવાને લીધે, ત્યાં નળીમાંનો પારો જટલી હંચાઈયે રહેછે, તેના કરતાં હંચા હંચા સ્થાનમાં ઝોછી હંચાઈયે રહેછે. કારણ તે તે સ્થાને વાયુ પાતળો હોવાથી તેનું દબાણ ઝોછું થતું જાયછે. બે છેડેથી છેદવાળી અંકુશ જેવી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, પાણીથી ભરીને તેના બન્ને છેદો આંગળીયોવતે ઢાંકી, એક છેડો પાણીથી ભરેલા હંચા વાસણમાં, ને એક છેડો નીચેના વાસણમાં, એકજ વખતે છોડી દીધા હોય, તો તે હંચા વાસણમાંનું પાણી તે નળી-દ્વારા સધળું નીચેના વાસણમાં વહી આવેછે; કારણ હંચા વાસણના પાણી ઉપર વાયુનું દબાણ હોયછે. બ્યારે બન્ને વાસણના પાણીની સપાટી સરખી થશે, ત્યારે પાણી વહેતું બંધ થઈ જશે. કેમકે વાયુનું દબાણ બન્ને વાસણના પાણી ઉપર સરખું થાયછે. ભારકંડાચાચે સિદ્ધાંતસિદ્ધોમણિના ત્રયાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તાન્નાદિમયસ્યાંકુશરૂપનલસ્યામ્બુપૂર્ણસ્ય ।
 एकं कुंडं जलांतर्द्वितीयमग्रं त्रयोमुखं च
 वहिः ॥ युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुंडा-
 द्दहिः पतति ॥ १२७ ॥

પાણીથી ભરેલા, તામ્ર આદિ ધાતુના અંકુશ જેવા નળનો એક છેડો, કુંડના જલની અંદર અને નીચે જેનું મુખ છે એવો બીજો છેડો બાહાર રાખી એકદમ છોડી દીધા હોય, તો નળે કરી પાણી કુંડમાંથી બાહાર પડેછે ॥ ૧૨૭ ॥

વાયુ પણ બીજા પદાર્થની પેઠે ઉર્જાતાથી પાતળો થાયછે, કેમકે તેનાં પરમાણુ

પણ ગરમી લાગવાથી પૃથ્વ્યપણુને પામી ઉઞ્ચ ચડેછે. એ રીતે જે ઠંડાણે વાયુ પા-
તળો થાયછે, તે ઠંડાણે ઘટ વાયુને રેહેવા જગ્યા મળવાથી તે બીજા સ્થાનથી એકદમ
આવેછે, એટલે વાયુ ભેરમાં વાતો જણાયછે. અને જ્યારે તે ખાલી જગ્યા ઘટ વાયુથી
ભરાઈ જાયછે, ત્યારે ભેરનો વાયુ વાતો બંધ પડેછે. ઉષ્ણતામિશ્રિત વાયુ ગરમ
હોયછે, ને વરાળમિશ્રિત વાયુ શીત લાગેછે. પાતળા વાયુમાં વજન ઓછું હોયછે,
તેથી તે હંચ જાયછે. જેમાં દીવો મુક્યો હોય એવું કાગળનું ફાનસ હંચે ઉડેછે, તેનું
કારણ કે દીવાની ગરમીથી ફાનસમાંનો વાયુ પાતળો થાયછે, તેથી બાહારના વાયુ કરતાં
હલકો થવાથી ફાનસને હંચે લઈ જાયછે. વિમાન આકાશમાં હંચે ઉડેછે, તેનું કારણ
પણ એજ કે તેમાં પાતળો વાયુ ભરવામાં આવેછે. શબ્દ સંભળાવાનું કારણ પણ
વાયુ છે. પદાર્થો ઉપર આઘાત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનો ધક્કો વાયુના પરમાણુને
લાગવાથી, પાણીની પેઠે વાયુરૂપ સાગરમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાયછે; જે કાનને આવી
પોહ્યાંથવાથી શબ્દ સંભળાયછે. એજ તરંગ પર્વત શૃંગાદિને અડકાઈને પાછા વળેછે,
તેથી શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ થાયછે. સામાન્ય રીતે વાયુ સ્પર્શશુણ્ણવાળો છે. કણાદ મુનિયે
વૈશેષિકદર્શનના બીજા અધ્યાયના પહેલા અનુક્રમાં કહ્યું છે કે,

સ્પર્શવાન્ વાયુઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સ્પર્શશુણ્ણવાળો વાયુ છે ॥ ૧૨૮ ॥

પણ તે બે પ્રકારનો કહેલ છે. તર્કસમૂહમાં કહ્યું છે કે,

સ દ્વિવિધો નિત્યોઽનિત્યશ્ચ નિત્યઃ પરમા- તે બે પ્રકારનો છે, નિત્ય અને અનિત્ય-
નુરૂપો અનિત્યઃ કાર્યરૂપઃ ॥ ૧૨૯ ॥ પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિ-
ત્ય ॥ ૧૨૯ ॥

વાયુના એકઠા થયેલા પરમાણુ કાર્ય કેહેવાયછે, ને તેનો સ્પર્શ થાયછે, પણ તે ટળી
જાયછે, માટે અનિત્ય કેહેવાયછે. તેજ પરમાણુ પોતાના સૂક્ષ્મરૂપે કારણ કેહેવાયછે.
જે કે તે ઘણા નૂક્રમ હોવાથી તેમનો સ્પર્શ જણાતો નથી, તોય પણ કોઈ કાળે તેમનો
નાશ થતો નથી, માટે નિત્ય કેહેવાયછે. સામાન્ય વાયુ જે કે એક તત્ત્વ ભાસેછે, પણ
રસાયની ક્રિયાથી ઑકિસજન એટલે ગ્રાણુપ્રદ, નાઇટ્રોજન એટલે જ્વાંતક, હાઇડ્રોજન
એટલે જલકર તથા હેરબૉન એટલે હરિત એવા ચાર પ્રકારના વાયુ જણાયલા છે.
ગ્રાણુપ્રદ એટલે ગ્રાણુને દેનાર વાયુવિના ગ્રાણી જીવી શકતા નથી. એ વાયુમાં કંઈ
સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી. તેમ એને કાચપાત્રમાં ભર્યો હોય તો એનો વર્ણ પણ
જણાતો નથી. એ વાયુમાં દહનશક્તિ અતિ હોવાથી એનો સામાન્ય વાયુથી ભેદ
જણાયલો છે. લોહ પણ સુકા કાણી પેઠે એ વાયુમાં બળેછે. ગ્રાણુયોના અસ્થિ-
માંથી મળી આવતો પ્રકાશદ એટલે પ્રકાશ આપનાર ફોસ્ફરસ નામે પદાર્થ એ
વાયુમાં બાળ્યો હોય તો સૂર્યની પેઠે પ્રકાશેછે, પણ સામાન્ય વાયુમાં એટલો પ્રકાશતો
નથી. સામાન્ય વાયુમાં ગ્રાણુ દેનાર વાયુનો સદ્ભાવ છે, એટલે તેવડે ગ્રાણુયો જીવી
શકેછે. પણ ગ્રાણુપ્રદ વાયુ જેટલી જ્વલનશક્તિ સામાન્ય વાયુમાં નથી; કારણ તે
જ્વાંતક વાયુથી મિશ્રિત છે. જ્વાંતક વાયુમાં પણ કંઈ સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી,

તેમ તે કાચપાત્રમાં ભર્યો હોય તો તેનો વર્ણ પણ જણાતો નથી. બળતો પદાર્થ ને શુદ્ધ જીવાંતક વાયુમાં મુક્યો હોય તો તરત ઓલહાઈ જાયછે. ને સામાન્ય વાયુ એકજ જીવાંતક વાયુરૂપ હોત, તો કોઈ પણ વસ્તુ બળી તથા જીવી શકત નહીં. તેમ તે કદિ એકજ પ્રાણુપ્રદ વાયુરૂપ હોત, તો એકજ અગ્નિકણના સ્પર્શથી વસ્તુ માત્ર બળીને ભસ્મ થઈ જત. પણ બન્ને વાયુના મિશ્રણથી સામાન્ય વાયુ થયેલો છે, તેથી તેમ થતું નથી. જલથી ભરેલા પાત્રમાં સળગતી વર્તિકા એવી રીતે મુકવી કે જલમાં તરતી રહે. પછી તે ઉપર ઘટા જેવું કાચપાત્ર એવી રીતે ઢાંકવું કે, તે પાત્રની કીનારી કંઈક પાણીમાં જુડે. એમ થવાથી થોડી વારમા તે બળતી વાટ પાત્રમાનો પ્રાણુપ્રદ વાયુ બળી જતાં ઓલહાઈ જાયછે, ને પાણી તે પાત્રના પાંચમા ભાગ સુધી ઉંચે ચડેછે. એથી એવું જણાયછે કે, સામાન્ય વાયુમાં ચાર અંશ જીવાંતક વાયુના તથા એક અંશ પ્રાણુપ્રદ વાયુનો છે. કેમકે તે પાત્રમાંના સામાન્ય વાયુમાં ને પ્રાણુપ્રદ વાયુ હતો, તે બળી જવાથી પાત્રમાંની તેટલી જગ્યા ખાલી થવાને કીધે તેમાં જલ ભરાઈ જાયછે તે પાત્રના પાંચમા ભાગસુધી ભરાયછે. માટે સામાન્ય વાયુમાં તેટલો ભાગ પ્રાણુપ્રદ વાયુનો સમજવો. ત્રીજા જલકર વાયુમાં પણ કહેલા બન્ને વાયુની પેઠે રૂપ, રસ તથા ગંધ હોતા નથી. પ્રાણુપ્રદ વાયુની સાથે એનો સંયોગ થવાથી જલ હત્પન્ન થાયછે, માટે એને જલકર વાયુ કહેછે. રસાયની પ્રયોગથી પાણીમાંના એ બન્ને વાયુ જુદા પાડી કાચપાત્રમાં ભરી શકાયછે. ને પાછા તેજ પાત્રોના મુખ સાથે રાખી એક પાત્રમા મુક્યાં હોય, તો તે બન્ને વાયુ મળી જઈ પાછા પાણીરૂપ થતા દેખાયછે. દહન કરવામાં એ પ્રાણુપ્રદ વાયુથી વિપરીત ધર્મવાળો છે. એમાં સળગતી બતી નાખીયે, તો ઓલહાઈ જાયછે, પણ એ પાતે સળગી ઉઠેછે. આજ પર્વત જેટલા લઘુ પદાર્થ જાણુવામાં આવ્યા છે, તે સર્વથી એ વાયુ ધણીજ હલકો છે. તેથી એને ને અડાકાર વસ્તુમાં ભર્યો હોય, તો તે વસ્તુ પક્ષિ-ગમ્ય માર્ગથી પણ ઉંચે જાયછે. વિમાન પણ એ વાયુ ભર્યાથી ઉડેછે. ચોથા હરિત વાયુમાં ધણુ કરી હરિત રૂપ અને અસલ રસ તથા ગંધ હોયછે. એ વાયુ જગમ પ્રાણુયોનાં જીવનને હાનિ કરનાર તથા વૃક્ષાદિ સ્થાવરોને શુકલ કરનારો છે વસ્ત્રાદિ શ્વેત કરવામાં તથા દુર્ગંધનો નાશ કરવામાં એ ધણુ ઉપયોગી છે. એ ચારે વાયુમાનો પ્રાણુપ્રદ વાયુ ધણું કરી પૃથિવીપરના સર્વ પદાર્થોમાં હોયછે. સૃષ્ટિનો કુલ ભાગ એ વાયુથી બનેલો છે પદાર્થો બનેછે તે પણ તેમાં રહેલ એ વાયુજ બનેછે, તેથી એ સામાન્ય અગ્નિ છે એમ અનુમાન કરાયછે. પ્રાણુપ્રદ વાયુ તથા જલકર વાયુ મળીને પાણી થયેલ છે. બન્ને વાયુ સળગી ઉઠેછે, માટે સામાન્ય અગ્નિરૂપ છે, ને અગ્નિજીવન થયેલ છે.

એ રીતે યદુવશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના સ્પષ્ટિકરણમાં વાયુવર્ણન.

॥ પ્રાણિવર્ગવર્ણન ॥

એ ચાર વાયુ તથા ગંધકાદિ બીજા ૧૧ અધાતુરૂપ અને મુવર્ણાદિ ૪૬ ધાતુરૂપ મળી ૬૧ મૂલતત્ત્વો છે; જેનું અનેક રીતે મિશ્રણ થવાથી આ અપાર ચમત્કારવાળી સૃષ્ટિ થયેલી છે. એ સર્વ મૂલતત્ત્વોમાં ગંધક તથા હીરકાદિ રત્નો અને મુવર્ણ, રૂપું, ત્રાંબું, લોહ, સીસું તથા પારદાદિ બાર ધાતુઓ પૃથિવીમાંથી સ્વતંત્ર મળી આવેછે, બાકીનાં તત્ત્વો મિશ્રિત પદાર્થોમાંથી પ્રાપ્ત થાયછે. પૃથિવી, જલ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતમાં સઘળાં મૂલતત્ત્વોનો સમાવેશ થયેલ છે, ને એ ચારે ભૂત આકાશથી વ્યાપ્ત છે, મારે પંચમહાભૂતથી સૃષ્ટિ કહેલી છે. મનુએ પોતાની સ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અળ્યો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્પાનાં
તુ યાઃ સ્મૃતાઃ । તાભિઃ સાર્જ્ઞયિદં
સર્વ સંભવત્યનુપૂર્વશઃ ॥ ૧૩૦ ॥

પંચમહાભૂતની પરિણામને પામનારી
જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વાત્રા કહેલી છે, તેસહિત
આ સર્વ જગત્ ક્રમે કરી ઉત્પન્ન થાય-
છે ॥ ૧૩૦ ॥

એ પંચમહાભૂતના સંયોગથી પ્રાણિયોનાં શરીર ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થાયછે. કણુ-
દિવિવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે,

શરીરં જરાયુજાંદજસ્વેદજો-
દ્વિજ્જમેદાચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

શરીર જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, તથા
ઉદ્ભિજના ભેદે કરી ચાર પ્રકારનું છે ॥ ૧૩૧ ॥

એ વિષે મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ વ્યાલાશ્ચોમય-
તોદતઃ । રક્તાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ
મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પશુ, વનચરપશુ, બંને બાળુ કાંતવાળા
શીકારી પશુ, રાક્ષસ, પિશાચ અને મ-
નુષ્ય, એ જરાયુજ એટલે જેના ગર્ભને
મૂક્રમ ચર્મ વિદાયથું હોયછે, એવા પ્રાણી
કહેવાય છે ॥ ૧૩૨ ॥

અંદજાઃ પક્ષિણઃ સર્પા નક્રા મત્સ્યાશ્ચ
લુપાઃ । યાનિ ચૈવંમકારાણિ
પલજાન્યૌદકાનિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

પક્ષી, સર્પ, જુડ, માછલાં તથા કાચબા,
એ રીતનાં સ્વજ તથા જલમાં રહેનાર
જે પ્રાણિયો છે, તે અંડજ એટલે ઇંડાંથી
ઉત્પન્ન થનાર કહેવાય છે ॥ ૧૩૩ ॥

વેદજં દંશમશકં પૂકામશ્નિક-
ત્કુળમ્ । ઉષ્મણશ્ચોપજાયંતે
યચાન્યત્કિંચિદીદ્દશમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

હાંસ, મચ્છર, ભૂં, માંખ, માંકડ તથા એના
જેવા જે કંઈ બીજા પ્રાણિયો ગર્ભથી
ઉત્પન્ન થાયછે, તે સર્વ સ્વેદજ એટલે
પસીનાથી ઉત્પન્ન થનાર કહેવાયછે ॥ ૧૩૪ ॥

અદ્વિજ્ઞાઃ સ્થાવરાઃ સર્વે

વીજકાંઢપ્રરોહિણઃ ।

ઓપધ્યઃ ફલપાકાંતા

વહુપુષ્પફલોપગાઃ ॥ ૧૩૫ ॥

અપુષ્પાઃ ફલવંતો યે તે વનસ્પતયઃ

સ્મૃતાઃ । પુષ્પિણઃ ફલિનથૈવ વૃક્ષા-

સ્તુભયતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૩૬ ॥

શુચ્છગુલ્મં તુ વિવિધં તથૈવ

તૃણજાતયઃ । વીજકાંઢરૂહાણ્યેવ

મતાના વલ્લય એવ ચ ॥ ૧૩૭ ॥

પૃથિવીમાં બીજ અને શાખા વાવવાથી ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સ્થાવર એટલે વૃક્ષ-
જાતિ ઉદ્ભવિજ એટલે ઉંચે બેઠીને ઉત્પન્ન થનાર કેહેવાય છે; તેમાં ફલનો પાક આ-
વવાથીજ જેનો નાશ થાયછે એવા ઘણા પુષ્પ તથા ફળવાળા જે હોય, તે આપણી કેહેવાય છે ॥ ૧૩૫ ॥

જે ફલવિનાના પાણુ ફળવાળા હોય, તે વનસ્પતિ કહેવાય છે; ને ફલ તથા ફળ એ બન્ને યુક્ત વૃક્ષ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૬ ॥

વિવિધ પ્રકારના શુચ્છ, શુદ્ધ, તેમજ તૃણજાતિ, વેલા તથા વેલો કોઈ બીજ તથા કોઈ શાખાથી ઉગનારાં છે ॥ ૧૩૭ ॥

પૃથિવીમાં રોપેલું બીજ મનુષ્ય શક્તિથી અસાધ્ય શુભોને વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન કરેછે. તે પોતાના યોગ્ય વખતે પૃથિવીની અંદર તથા બાહર અંકુર કાઢાડેછે. બાહરનો અંકુર શાખા ને અંદરનો મૂલ થાયછે. તે પૃથિવીમાંથી નીકળતો અંકુર જાણે પ્રકાશનેજ ઇચ્છતો હોય તેથી રીતે પ્રકાશની સામે વધેછે, ને તે ન મળે તો કરમાઈ જાયછે; પછી વધતાં વધતાં તે વૃક્ષ થાયછે. વૃક્ષો પોતાના શરીરના ધોણુ માટે અનુકૂલ પદાર્થોને પૃથિવીમાંથી મૂલવડે, ને વાયુમાંથી પત્રવડે ખેંચી ગ્રહણ કરેછે. ઘણુંકરી પ્રાણુપ્રદ, જલકર તથા હરિતવાયુ અને પ્રકાશથી વૃક્ષ જાતિ વધેછે. કેમકે તેમને ઉછરવા માટે તેમના મૂળમાં જલના સિંચનની તથા બાહરથી વાયુ અને પ્રકાશ મળવાની અત્યંત જરૂર પડેછે. મૂળમાં સિંચેલા પાણીમાંથી તેમને પ્રાણુપ્રદ તથા જલકર વાયુ પ્રાપ્ત થાયછે, ને બાહરથી સામાન્ય વાયુમાં આવતો હરિત વાયુ તથા મૂર્ચ્છી આવતો પ્રકાશ પત્રદ્વારે મળેછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જેમ ફેફસાં, ધમની, રક્તવાહિની તથા આશુ વિગેરે હોયછે, જેથી તેમણે કરેલા ખાન પાનની ક્રિયા થઈ તેમનું રક્ષણ થાયછે, તેમ વૃક્ષમાં પણ પાત્રાં, ધમની અને મોહોટી તથા ઝીણી રક્તવાહિની રેખાઓ વિગેરે હોયછે, જેવડે તેમણે પૃથિવી તથા વાયુમાંથી સુસી લીધેલા પદાર્થો ક્રિયાને પામી તેમના શરીરના સર્વ ભાગોમાં પ્રસરેછે; જેથી તેમનું રક્ષણ થાયછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં ફેફસાંવડે જે કાર્ય થાયછે, તે વૃક્ષમાં પત્રોવડે થાયછે, જેમ જંગમ પ્રાણિ ફેફસાંવડે પ્રાણુપ્રદ વાયુને ગ્રહણ કરી હરિત વાયુને બાહાર કાઢેછે, તેમ વૃક્ષ પત્રોવડે હરિત વાયુને ગ્રહણ કરી વધારાના પ્રાણુપ્રદ વાયુને બાહાર કાઢાડેછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં દ્યુવિતનું રક્ષણ થવા માટે જેમ ભેજું તથા મનન હોયછે, તેમ વૃક્ષમાં તેમના રક્ષણ માટે ગાબો તથા જડ હોયછે. ગાબો સર્વ વૃક્ષોમાં હોયછે, જે તેમની પૂર્વ અવસ્થામાં વધતો જાયછે, ને ઉત્તર અવસ્થામાં

ધરતો નતયછે. તે જ્યારે વૃક્ષ નાશ પામવા આવેછે, ત્યારે તદ્દન જતો રહેછે. વૃક્ષોમાં કેટલાક નર તથા કેટલાક નારી જાતિના વૃક્ષ હોયછે. નર જાતિના વૃક્ષના કુલમાં જે સૂક્ષ્મ રજ હોયછે, તે પવનમાં ઉડી નારી જાતિના વૃક્ષના કુલમાં પડેછે, જેથી ફળ ઉત્પન્ન થાયછે; તેમ યથા વિના ફળ થતાં નથી. એ નર જાતિના યુષ્મની ઝીણી રજ છેદેથી પણ વાયુ સાથે આવેછે. કેટલેક ઢેકાણે એમ પણ જોવામાં આવેછે કે, સ્ત્રી જાતિના વૃક્ષની નજર પુરૂષ જાતિના વૃક્ષ સામે થતાંજ તેને ફળ ઉત્પન્ન થવા માંડેછે. જોકે વૃક્ષ જાતિમાં જંગમ પ્રાણિયોની પેઠે બાહ્યજ્ઞાન જોવામાં આવતું નથી, તોય પણ તેમનામાં અંતર્જ્ઞાન છે એમ અનુમાન કરાય છે. કેમકે તેમના વધવામાં કંઈ આડે આવેછે, તો તેઓ બાહ્યમાં યઇને વધેછે. વળી તેમને તાડન કરવાથી દુઃખ થાયછે, જે રીસામણીના ઝાડમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે. મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મસા વહુરૂપેણ વેદિતાઃ
ર્મહેતુના । અંતઃસંજ્ઞા ભવંત્યેતે
ઉચ્ચદુઃસ્વસમન્વિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રારબ્ધ કર્મ જેમનો હેતુ છે એવા વિચિત્ર પ્રકારના તમોચુણે કરી વિંટાપલા વૃક્ષાદિ સ્થાવર પ્રાણિયો, અંતર્જ્ઞાનવાળા હોવાથી સુખ-દુઃખે કરી યુક્ત હોયછે ॥ ૧૩૮ ॥

જેમ પૃથિવી ચોતરફ અસંખ્ય ઉદ્ભિન્નજ એટલે વૃક્ષજાતિથી ભરેલી છે, તેમ અસંખ્ય જરાયુજ, અંડજ તથા સ્વેદજ પ્રાણિયોથી પણ સર્વેજ ભરેલી છે. વનસ્પતિનાં પ્રત્યેક કુલ તથા પત્રમાં ઝીણા જતુઓ હોયછે. તેમજ આપણા પગની નીચેની જમીન પણ સૂક્ષ્મ જીવોથી ભરેલી છે. આપણી આસપાસનું વાતાવરણ પણ જીવોથી વ્યાપ્ત છે. પ્રત્યેક પર્વત, વન, સાગર, સરોવર, નદી તથા નાળાં સર્વ પ્રાણિયોથી ભરેલાં હોયછે. દોઈ દોઈ ઉષ્ણ પાણીના ઝરામાં પણ કેટલીક જાતિનાં માછલાં તથા કીટ જણાયલા છે. વધારે શું કહેવું! પ્રત્યેક પાણીનાં ટીપાં તથા તિલ જેટલાં સ્થાનમાં પણ મૂક્ષમદર્શક યંત્રવરે જોવાથી જીવો દેખવામાં આવેછે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ત્રિજ્ઞ પ્રપાઠકમાં કહેલ છે કે,

સર્વમિદમખ્યાત્તઃ ॥ ૧૩૯ ॥

આ સર્વને આત્મા બ્યાપિ રહ્યો છે ॥ ૧૩૯ ॥

જરાયુજ પ્રાણિયોને સ્તન હોયછે, તેમનામાં જે હાથવાળા મનુષ્ય, ચાર હાથવાળા વાનરો, હાથે ઉડનારાં વાઘલાં, કીટને ખાનાર છતુંદરાદિ, માંસ ખાનાર સિંહ, વ્યાઘ્ર, જરખ, શિયાળ, વરૂ, કુમા તથા ખિલાડાદિ, જલમાં રહેનાર શિશુમારાદિ, જાડી ચાંચ-ઝીવાળા ગેંડા, હાથી તથા વરાહાદિ, ઓગાળવાળાનાર ઉંટ, ગાય, ભેંસ તથા હરિણાદિ, દાંત વગરના અથવા લઘુ દાંતવાળા સ્વાથ એટલે વજ્રકીટ, આરખાડિલો વિગેરે, કરડી ખાનાર ઉંદર તથા સરાલાદિ અને આગ્રલિયા મહાદ્વીપમાં વસનાર પેશીવાળા કાંગાડૂ તથા મળમૂન કરવાનો જેને એકજ માર્ગ છે એવા ચાર પગ તથા ચાંચવાળા પ્રાણી વિગેરે, પ્રાણિયોના એવા બાર ભેદ છે. અંડજ પ્રાણિયોમાં પક્ષિવર્ગ, સર્પવર્ગ તથા મત્સ્યવર્ગ એવા ત્રણ ભેદ છે. તેમાં પક્ષિયોમાં બીજા પક્ષીને મારી ખાનાર ગૃધ્ર, ગરૂડ,

આજ તથા ધ્રુવડ વિગેરે, વૃક્ષોપર વસનાર કાગડા, કોયલ, તથા લક્ષ્મીદાદિ, ધ્રુવનારા કથુતર, હોલા, કુકડા તથા શાહાશુભાદિ, જલમાં ચાલનાર બગલા વિગેરે અને પાણીમાં તરનારા અતક, હંસ તથા રાજહંસાદિ એવા પાંચ ભેદ છે. સર્પવર્ગમાં કાચબા, કાકીડા, સર્પભાસી, દેડકા તથા સઘળી સર્પજાતિ અને જલ તથા સ્થલપર પેટે ચાલનાર સઘળાં પ્રાણિયોનો સમાવેશ કરેલ છે. મત્સ્યવર્ગમાં સઘળા પ્રકારના મત્સ્યની ગણના કરેલી છે. સ્વેદજવર્ગમાં પણ અસંખ્ય જાતિના પ્રાણિયોનો સમાવેશ થયેલ છે. ભેદે તેમની પણ ઇડાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ તે ઇડાં ધણું મૂકમ હોવાથી દૃષ્ટિ પડતાં નથી, ને તે ગરમીથી થાય છે, માટે સ્વેદજ કેહેવાય છે. માંકડનાં ઇડાં ધણી વેળા ભેવામાં આવે છે, ને માંકડ સ્વેદજ કેહેવાય છે. એ સઘળાં પ્રાણિયોમાં જેને પીઠમાં બરડો હોય છે, તેની ગણના પૃથ્વરાવિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં થયેલી છે. અને જેને પીઠમાં બરડો હોતો નથી, તેવા પ્રાણિયો પૃથ્વરાહીન અર્થાત્ કોમલ શરીર-વિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં ગણેલા છે. વળી એક એવો નિયમ છે કે, જેને કાનને ડેકાણે છીંડું હોય છે, તે પ્રાણી ઇંડું મૂકે છે, ને જેને કાન હોય છે, તે પ્રાણી બચ્ચાને જન્મ આવે છે, ને તેને ધવરાવવા માટે ચાન હોય છે. અર્થાત્ છીંડાં તેને ઇડાં, ને કાન તેને ચાન હોય છે. એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં જુદી જુદી રીતે આહાર, નિદ્રા, ભય તથા મૈથુનધર્મ ભેવામાં આવે છે. જરાધુજ તથા અંડજ વર્ગમાં જે સ્થલચર પ્રાણિયો છે, તેમનામાં તો એ ચારે ધર્મ પ્રસિદ્ધ રીતે સર્વના દેખવામાં આવે છે, અને એ બન્ને વર્ગના જે જલચર પ્રાણિયો છે, તેમનામાં પણ એ ચારે ધર્મ હોય છે, જે તપાસ કરનારને જણાઈ આવે છે. સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં આહાર, નિદ્રા તથા ભય, એ ત્રણ ધર્મ તો સારી રીતે દેખાય છે, પણ મૈથુનધર્મ મત્સ્ય મક્ષિકાદિમાં કોઈ કોઈ વખતે ભેવામાં આવે છે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે, ઉત્પન્ન થયા પછી સર્વ સ્વેદજમાં કોઈ રીતે પણ એ ધર્મ હોવો ભેધે. ઉદ્ભિન્ન એટલે વૃક્ષ, જાતિમાં પણ એ ચારે ધર્મ છે, કેમકે એ વધે છે ને તાજ રહે છે; તેથી એને આહાર જણાય છે. રાત્રિયે શ્વાનિ પામે છે, માટે એ નિદ્રાવશ થાય છે, એમ અનુમાન કરાય છે. એના વધવાના માર્ગમાં પથ્થરાદિ કંઈ આટે આવેતો એ બાલુમાં ધબને વધે છે, માટે એને ભય થાય છે, એમ ધારવામાં આવે છે. એમાં સ્ત્રી તથા પુરુષ જાતિ છે, ને એમના પુષ્પરવ્તો સંયોગ થાય છે, માટે એ જાતિમાં પણ એવા પ્રકારે મૈથુન ધર્મ રહેતો છે. એ ઉપરથી આ સર્વ જગત્ પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સંયોગથી જ થયેલું છે, એમ જે આર્ય પ્રજાના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કહેલું છે, તે સિદ્ધ થાય છે, જ્ઞાન પણ એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં ન્યૂનાતિકપણાએ જણાય છે. મનુષ્યમાં સર્વ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન છે, તેમનામાં સારા-સારા લાલુવાનો વિવેક છે. તેઓ ભેદે શરીર રાત્રિયે સિદ્ધ, વ્યાધિ તથા દસ્તિ આદિ બળવાન પ્રાણિયોથી ધણા ન્યૂન છે, તોપણ તેમનામાં તે પ્રાણિયો કરતાં જ્ઞાનરાત્રિ અવિક્ત હોવાથી તેમને વશ કરી શકે છે. સ્ત્રિમાંના અનેક પદાર્થોને, તેમની જુદી જુદી રીતે યોજના કરીને, તેઓ પોતાના ખાન, પાન, વસ્ત્ર, ઘર તથા વાહનાદિ વેશ-વનાં સાધનો માટે, તેમજ શેઠ મમનાર્થ આદિ માટે ઉપયોગમાં લાવી, પોતાની

ગરજ પુરી પાડી શકેછે. વિમાનવડે આકાશમાં ગમન કરી શકેછે. અગ્નિરથ તથા અગ્નિનૌકા જેવા વાહનોવડે આખા ભૂગોલ ઉપર રહેજ વખતમાં ફરી આવી શકેછે. વિદ્યુદ્યંતથી પલવારમાં દૂરદેશના ખખર જાણી શકેછે. દૂરથ્રવણુ યંત્રવડે ઘણે છેટેથી સાંભળી શકેછે અને દૂરદર્શક યંત્રવડે આકાશમાં રહેલ અસંખ્ય પ્રકાશિત ગોલોની નિરીક્ષા કરી તેમનાં સ્વરૂપ જાણી શકેછે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે સાધારણ દૃષ્ટિએ નહીં ભાસતા મૂઢમ પદાર્થોને જોઈ શકેછે. અને ટુંકામાં કહે તો આ અપાર ચમત્કારવાળી સૃષ્ટિની રચનાસંબંધી રસાયન શાસ્ત્રવડે વિચાર કરી એના ચૂલતત્ત્વોને જાણી, એના અદ્ભુત કારણ સ્વરૂપ નિરાકાર, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, અખંડાકાર, સમ્બિદ્યાનંદરૂપ પરમાત્માને જાણી શોધીને પામી શકેછે. બીજા પ્રાણિયોમાં એનો સહસ્રાંશ પણ જોવામાં આવતો નથી. જોકે તેમનામાં પણ જ્ઞાન છે, પણ તે ઘણું ઉતરતું ભાસેછે. મનુષ્યથી ઉતરતું જ્ઞાન નરાયણ જાતિના બીજા પ્રાણિયોમાં જણાયછે. તેમાં પણ કેટલીક વાનર જેવી જાતિમાં વિશેષ, ને કેટલીકમાં ન્યૂન હોયછે. મનુષ્યની પેઠે તેઓમાં પણ દશ ઇન્દ્રિય તથા મન હોય એમ જણાયછે. તેમનું ભોલતું એકજ રીતનું ભાસેછે, પણ તેમ નથી; તેમાં તેમને પોતાને શુભ, અશુભ, પ્રિય તથા અપ્રિયાદિ સૂચક અનેક રીતના ભેદ હોયછે; જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. તેમને પણ પોતાને અનુકૂલ તથા પ્રતિકૂલ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયનું જ્ઞાન થાયછે; વળી કેળવવાથી તેઓ સુધરીને પોતાના પાલકની આજ્ઞા પાલનાર થાયછે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરાયછે કે, તેમનામાં પણ થોડે અંશે વિચાર કરવાની શક્તિ છે. નરાયણ પ્રાણિયોથી ઉતરતું જ્ઞાન અંડજ પ્રાણિયોમાં હોયછે. તેમાં પણ કેટલીક જાતિમાં જોઈ ને કેટલીકમાં વધતું હોયછે. પક્ષિયોમાં સર્વ અંડજ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન હોય એમ દેખાયછે, કેમકે તેઓ પણ કેળવવાથી સુધરીને આજ્ઞા પાલનાર થાયછે. તેમનું ભોલતું પણ પોતાને પ્રિય તથા અપ્રિય સૂચક હોયછે, જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. અંડજથી ઉતરતું જ્ઞાન સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં હોયછે, ને ઉદ્ભિજન વર્ગના પ્રાણિયોમાં તો તેથી પણ ઘણુંજ ઉતરતું જણાયછે. એ રીતે વિચિત્ર પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયો આ પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસેછે, તેમ પૃથ્વીના પેટમાં પણ અનેક રીતના મિશ્રિત તથા અમિશ્રિત પદાર્થો ભરેલા હોયછે, જે ખનન કરવાથી પ્રાપ્ત થાયછે, માટે ખનિજ કહેવાયછે. એવી આ પૃથ્વી સામાન્ય રીતે ચાર શુભવાળી કહેલ છે. કણાદ મુનિએ કહ્યું છે કે,

રૂપરસગંધસ્પર્શવતી પૃથિવી ॥ ૧૪૦ ॥

રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળી પૃથિવી છે ॥ ૧૪૦ ॥

તેમાં રૂપના નીલ, શુક્ર, પીત, રક્ત, હરિત, કપિશ તથા ચિત્રાત્મક એવા સાત ભેદ છે. રસના કષાય, મધુર, લવણ, કટુ, તિક્ત તથા આમ્લ એવા છ ભેદ છે. ગંધના સુગંધ તથા દુર્ગંધ એવા બે ભેદ છે, ને સ્પર્શના શીત, ઉષ્ણ, કઠિણ, તથા દોષળ એવા ચાર ભેદ છે. પૃથ્વીની અંદર તથા બાહર જળ રહેલ છે, તેજ પણ એના પેટમાં અને બાહર રહેલ છે, વાયુ પણ એના પરમાણુ વચ્ચેના તથા બાહરના આકા-

શમાં રહી એને વ્યાપી રહોછે અને આકાશ પણ એના પરમાણુ વચ્ચે તથા આદેર હોયછે, માટે એ પૃથિવીનો પંચમહાભૂતાત્મક ગોલ કહેલો છે. એના જેવા અસંખ્ય વસ્તિવાળા ગોળ-આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈ રહેલા છે. માટેજ ઋગ્વેદ મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪ માં કહ્યું છે કે,

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र ॥ ૧૪૧ ॥ અકાશ મારો પિતા, ઉત્પન્ન કરનાર તથા આદિ કારણ છે ॥ ૧૪૧ ॥

આકાશનો અંત નથી માટે એ અનંત કહેવાયછે. આકાશમાં શબ્દગુણ કહેલ છે, પણ વસ્તુતાથી જોતાં એ ગુણ વાયુમાં છે, આકાશમાં તો એનો આરોપ કરેલ ભાસેછે. કોઈ પણ એક બાળુથી છિદ્રવાળા ઘડા અથવા હાંડી જેવા પદાર્થોમાંથી અંબાવડે વાયુને ખેંચી લીધો હોય ને પછી તેમાં ઘંટા વગાડી હોય, તો તેનો શબ્દ જાણે ધણેજ દૂર થતો હોય તેવો જીણો સંભળાયછે. એ ઉપરથી શબ્દગુણ વાયુમાં રહેલ ભાસેછે, પણ વાયુ નિઃશેષ ખેંચી શકતો નથી, ને થોડે અંશે પણ તે પદાર્થ-માના આકાશમાં રહેછે, જેથી જીણો પણ શબ્દ સંભળાયછે, માટે શબ્દગુણ આકાશમાં આરોપિત કરેલ છે. તર્કસમૂહમાં કહ્યું છે કે,

शब्दगुणमाकाशम् ॥ ૧૪૨ ॥

આકાશ શબ્દગુણવાળું છે ॥ ૧૪૨ ॥

આકાશનું કંઈ સ્વરૂપ નથી પણ તેમાં ક્ષિતિ પ્રકાશ તથા ક્ષિતિ તિભિરના મિશ્રિત યોગથી નીલતા ભાસેછે; અને પૃથ્વી ગોળ છે, ને તેની સર્વ બાળુએ આકાશ છે, એટલે તેના અર્ધગોલની સાથે લાગેલું આકાશ ધ્રુવ જેવું ભાસેછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસીના સ્થિતિપ્રકરણમાં પ્રાધિવર્ગવર્ણન.

॥ खगोलवर्णन ॥

વલકન્

સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફરેછે, તેમાં પેહેલો વલકન્ નામનો ગ્રહ છે. ધણા વર્ષો થયા સૂર્યની પાસેનો ગ્રહ બુધજ નજીવલો હતો, પણ તેની ગતિમાં કંઈ અનિયમિતપણું જાણાયાથી, તેની અને સૂર્યની વચ્ચે કોઈ બીજો ગ્રહ હોવો જોઈએ, એમ થોડા વર્ષ પેહેલાં હમણાંના જ્યોતિષિઓના ધારવામાં આવ્યું. પછી તેનો શોધ કરવા માંડયો, પણ તે સૂર્યની પાસે હોવાથી તેના પ્રકાશમાં દેખાઈ શકતો નહીં. છેવટ ઇસ્વી-સન ૧૮૦૮ માં ખગોલ સૂર્યઅદ્યય યવા વખતે, અમેરિકાના એક જ્યોતિષિયે દૂરદર્શક ધંત્રવડે અવલોકન કરી એ ગ્રહ શોધી કાઢાડ્યો. એ સૂર્યની ઘણેજ પાસે હોવાથી તેણે એનું નામ વલકન્ એટલે અગ્નિ પાડ્યું. એનું કદ ૯૭ ધંત્રવડે માપી શકાયું

નથી, પણ એ સૂર્યથી ૬૫ લાખ કોશ દૂર છે તથા સૂર્યને પૃથ્વીના વીસ દિવસમાં ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાહાડી શકાયો છે. એના ઉપરથી આપણા કરતાં સૂર્ય આશરે ૫૦ ગણો મોટો દેખાય છે, તેથી પ્રકાશ અને જીભ્વતા આપણા કરતાં એના ઉપર તેટલાં વધારે પડેછે; જેને પોહોંચતાં ૧૬ મિનિટ લાગેછે. એની સઘળી નક્કુઓ પણ આપણા વીસ દિવસમાં યાયછે, તો એના ઉપર ગ્રાણિયોની વસ્તિ પણ એને ઘટતી થઈ હશે.

બુધ.

વહકન્ પછી સૂર્યને ફરનાર અહ બુધ છે. તેનો બ્યાસ એટલે સરસ મધ્ય-
રેખા અર્થાત જડાઈ સુમારે એક હજાર પાંચસો કોશની છે. માટે તે આપણી પૃથ્વી કરતાં ધનક્રળમાં અર્થાત પોતાના આખા અંગે ઓગણીસ ગણો નહાનો છે. તે સૂર્યથી આશરે એક કોડ એસી લાખ કોશ દૂર છે, ને ક્યારેય પણ સૂર્યની આગળ પાછળ દોઢ કલાકથી વધારે વખત જાયતો ના આયમતો નથી. તેથી તે જો દૃષ્ટિયે પડે તો ક્ષિતિજ આગળજ પડેછે. તે સૂર્ય પ્રકાશના જોરથી ઘણું ફરી દેખાતો નથી; પણ વર્ષમાં એક વેળા સૂર્યોદયની પેહેલાં પૂર્વે ને એક વેળા સૂર્યાસ્તની પછી પશ્ચિમે એ રીતે જ વખત આપણા દેશમાં પંદર અથવા વીસ દિવસ મુધી ક્ષિતિજ આગળ દેખાયછે. તે એક કલાકમાં ચોપન હજાર પાંચસો કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા અઠવાસી દિવસમાં ફરી રહેછે. બારકરે અહગણિતધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સિંધુસિંધુરનવાણ્ગોક્ષપદ્-

અક્ષસપ્તશશિનો જ્ઞશીઘ્રજાઃ ॥ ૧૪૩ ॥

આર અળજ જમીન કોડ સૌર વર્ષમાં
બુધની ૧૭૬૩૬૬૮૮૪ શીઘ્ર પર્યય યાય-
છે, એ હીસાબે તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા
થવાને આપણા ૮૮ દિવસ લાગે છે ॥૧૪૩॥

એથી તેના ઉપર વસનારાઓનું આપણા ત્રણ માસ જેટલું વર્ષ હોયછે. તે પોતાના અંગ ઉપર ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહે છે, એમ અનુમાન થયેલ છે, માટે તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પૃથ્વીના દિવસ રાત્રિ જેવડા હોયછે. તે પૃથ્વીનો અંત-
ર્જાંહ હોવાથી તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક ચંચલડે દેખાય છે. પ્રકાશ વિષયમાં કહેલા પ્રકાશ કિરણોના પ્રસરણ ધર્મ પ્રમાણે તે અહ ઉપરથી આપણા કરતાં સૂર્ય છથી સાતગણો મોટો દેખાયછે, ને ત્યાં પ્રકાશ તથા જીભ્વતા પણ તેટલાં અધિક પડેછે; જેને પહોંચતાં ૩ મીનીટ લાગેછે. એ ઉપરથી ગ્રાણિ-
યોની વસ્તિ પણ તેના ઉપર ઘટતી થઈ હશે. કોઈ કોઈ વખત તે સૂર્ય અને પૃથિ-
વીની વચમાંથી જતાં સૂર્યબિંબની આડે આવેછે, પણ સૂર્યકદના પ્રમાણમાં તે ઘણો નહાનો હોવાથી દેખાતો નથી; પરંતુ દૂરદર્શક ચંચલડે સૂર્યબિંબ ઉપર કાળા ડાઘની પેઠે દેખાઈ રહે છે. જ્યારે તે પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં થઈને જાયછે, ત્યારે પૃથિવીની પાસે ને જ્યારે સૂર્યની પેલી બાજુએ જાયછે ત્યારે પૃથિવીથી છટે હોયછે.

શુકે.

બુધ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ શુક છે. તેનો બ્યાસ આશરે ત્રણ હજાર આઠસો કોશનો છે, જેથી ઘણું કરી તેનું મહત્ત્વ પૃથિવીના મહત્ત્વ જેવડું છે સૂર્ય ચંદ્ર મિત્રાણ આકાશમાના સર્વ ગોળ કરતા તે અધિક તેજસ્વી દેખાય છે. જ્યારે તે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે આવે છે, ત્યારે ચંદ્ર વિના સર્વ ગ્રહ કરતા તે પૃથિવીની અવિક પાસે હોય છે, કારણ તેના ફરવાના માર્ગની પછી પૃથિવીને ફરવાનો માર્ગ છે, અને જ્યારે તે સૂર્યની બીજી બાજુએ જાય છે ત્યારે પૃથિવીથી છેદે હોય છે તે સૂર્યથી ત્રણ કોડ પાત્રીશ લાખ કોશ દૂર છે, ને એક કલાકમા આડત્રીશ હજાર આઠસો કોશના વેગથી આપણા ખસો ચોવીશ દિવસમા સૂર્યને ફરી રહે છે ભાસ્કરાચાર્ય ગ્રહગણિતાધ્યાયમા જણાવે છે,

દ્વિતન્દવેદાઙ્ગજાગ્નિલોચન-

દ્વિશૂન્યશૈલાસિતશીઘ્રપર્યાયાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ સોર વર્ષમા શુકની ૭૦૨૨૩૮૮૪૬૨ શીઘ્ર પર્યાય થાય છે, એ હીસાએ તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૨૨૪ દિવસ લાગે છે ॥૧૪૪॥

એટલે તે ઉપરના રહેવાસીનું સુમારે આપણા સવાસાત માસનું વર્ષ થાય છે તેટલા વખતમા ત્યા સઘળી ઋતુઓ થવી જોઈએ તે પોતાના અગે સવા ત્રીસ કલાકમા ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાહાડી રાકાયો છે જેથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પાંચ ઘણું કરી આપણા દિવસ રાત્રિ જેવડા હોય છે. તે પણ પૃથિવીથી અત-ગ્રંથ છે, માટે તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક યત્રવડે દેખાય છે તે જ્યારે સૂર્યની પૂર્વમા હોય છે ત્યારે સૂર્ય અસ્ત થયા પછી ૨૬૨ દિવસ સુધી દેખા ય છે, જેથી સાજનો તારો કેહેવાય છે અને જ્યારે સૂર્યની પશ્ચિમે હોય છે ત્યારે સૂર્યોદય થયા પહેલાં તેટલા દિવસ સુધી દેખાય છે, જેથી સવારનો તારો કેહેવાય છે, તે સવારે વા સાજે ત્રણ કલાકથી વધારે વખત સૂધી દેખાતો નથી તે સૂર્યને આપણા ૨૨૪ દિવસમા ફરી રહે છે, ને તેની આગળ પાછળ ૨૬૦ દિવસ સૂધી દેખાય છે, તેનું મારણુ એ કે, આપણી પૃથિવી પણ મહ ગતિથી તેની પાછળ પાછળ જતા સૂર્યને ફરે છે, જેથી તે વધારે વખત સુધી દેખાય છે પૃથ્વી સ્થિર હોય તો એમ ચાલ નહિ પ્રમાણ ધર્મ પ્રમાણુ શુક ઉપર પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વળતા પૃથિવીના કરતા આશરે બમણા પડે છે, જેને ત્યા પહોંચતા છ મિનિટ લાગે છે ત્યાથી સૂર્ય પણ આપણા ૨૨૪ દિવસમા દેખાય છે, તેથી તેના ઉપર પ્રાપ્તિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી ચર્ધ હશે શુક પણ જ્યારે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે થઈને જાય છે, ત્યારે કોઈ કોઈ વખત સૂર્યની આડે આવે છે, ને દૂરદર્શક યત્રવડે અવલોકન કરતા સૂર્યમંથ્ર ઉપર કાળા ડાઘની પેઠે દેખાઈ રહે છે

પૃથિવી.

શુક પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ આપણી પૃથિવી છે એ સૂર્યથી સુમારે ચાર કોડ

આસઠ લાખ કોશ દૂર છે. એનો પૂર્વ પશ્ચિમ વ્યાસ આસરે પણ હજાર નવસો સાઠ કોશ અને પરિધિ અર્થાત્ ઘેરાવો ૧૨૩૭૫ કોશ છે. કેમ કે પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઉપર જે સ્થાને સૂર્ય ઉદય પામે છે, તે સ્થાનથી પશ્ચિમે પાંચસો કોશ ઉપર તેનો ઉદય થવાને નજદીક એક હોરા એટલે કલાકનો વખત લાગેછે. એમ હમણાં વિજ્ઞાનીનો તાર આખી પૃથિવીના ઘેરાવા ઉપર ગોઠવેલ હોવાથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે. હવે જે સ્થાને સૂર્ય ઉદય પામેછે, તેજ સ્થાને પાછો ઉદય પામવાને તેને નજદીક ચોવીસ કલાક લાગેછે, માટે એક કલાકનો વખત બે પાંચસો કોશે થાયછે, તો ચોવીસ કલાકનો વખત આર હજાર કોશે થવો જોઈયે. એમ થાયછે, માટે પૃથિવીના પૂર્વ પશ્ચિમ ઘેરાવાવિષે કંઈ શંકા રહેત નથી. હરકોઈ ગોળનો ઘેરાવો સિદ્ધ થતાં તેની જડાઈ ભૂમિતિના ગણિતથી તરત શોધી કઢાય છે. માટે પૃથિવીના ગોળની જડાઈ અર્થાત્ વ્યાસવિષે પણ કંઈ શંકા રહેતી નથી. કાશીવિદ્યામુદાનિધિમાં કાશીના બાપુદેવ શાસ્ત્રિયે જ્યોતિષસંબંધિ લખી મોકલેલ વિષયમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાસેભનન્દામિહતે વિભક્તે
હરકોઈ ગોળના વ્યાસને ૩૬૨૭ થી ગુણી
૧૨૫૦ થી ભાગિયે તો તે ગોળની સૂક્ષ્મ
લવાણસૂર્યે: પરિધિસ્તુ સૂક્ષ્મ: ॥ ૧૪૫ ॥ પરિધિ નીકળેછે ॥ ૧૪૫ ॥

કારણ ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિમાં ગ્રહગણિતાધ્યાયના શ્રદ્ધગ્રહણાધિકારના ભાષ્યમાં કહેલ છે કે,

મનન્દામિમિતપરિધે:
૩૬૨૭ ચોળન પરિધિ એટલે ઘેરાવાનો
૧૨૫૦ ચોળન વ્યાસ એટલે જડાઈ થા-
યછે ॥ ૧૪૬ ॥

વળી આર્યભટ્ટે પણ આર્યસિદ્ધાંતના ગણિતપાદમાં કહ્યું છે કે,

ચતુરધિકં શતમષ્ટગુણં દ્વાપટિસ્તયા
ગોળનો વ્યાસ વીસ હજાર ચોળન હોય
સહસ્રાણામ્ । અયુતદ્વયવિષ્કંભસ્યા-
તો તેની પાસે પાસેની પરિધિ એટલે
ઘેરાવો ૬૨૮૩૨ ચોળન થાયછે ॥ ૧૪૭ ॥
સન્નો વૃત્તપરિણાહ: ॥ ૧૪૭ ॥

ઉત્તર દક્ષિણ ટોચ તરફ પૃથિવી ચપટી હોવાથી પૂર્વ પશ્ચિમ કરતાં જડાઈમાં આસરે ૧૩ ને પરિધિમાં આસરે એકતાલીસ કોશ ઓછી છે. એ રીતનું પૃથિવી ગોળનું મહત્વ ભૂમિતિના ગણિતથી હમણાના જ્યોતિષિયોયે નક્કમ યંત્રોની સહાયત્વે શોધી કઢાડ્યું છે જેને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે તેને એ શોધી કઢાડેલું મહત્વ જાણે પ્રત્યક્ષ માખી કઢાડયું હોય એમ જણાયો. ભાસ્કરાચાર્યોદિ પૂર્વના આર્ય જ્યોતિષિયોયે પણ એજ ગણિતથી પૃથિવીનું મહત્વ શોધી કઢાડેલ છે, પણ તે સમય હમણાના જેવાં સૂક્ષ્મ યંત્રો નોતાં, તેથી તેમણે કાઢાડેલા મહત્વમાં કાંઈક ફરક આવેલ છે. સિદ્ધાંત-શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરે કહેલ છે કે,

પુરાન્તરં ચેદિદમુત્તરં સ્યા-
ત્તદક્ષવિશ્લેષલવૈસ્તદા કિમ્ ।
ચક્રાંશકૈરિત્યનુપાતયુક્ત્યા
યુક્તં નિરુક્તં પરિધેઃ પ્રમાણમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

કોઈ પણ ઉત્તર દક્ષિણના બે શેઠેર વ-
ચ્ચેના અક્ષાંશની બાદબાકી કરી જેટલા
અંશ બાકી રહે તેટલા અંશ બરોબર બે
તે પુરોનો ઉત્તર તરફનો યોજનાત્મક
અંતર આટલો છે, તો આખા ભૂગોલ-
ચક્રના ૩૬૦ અંશે કરી કેટલો ? એ ત્રિ-
શશિના હીરાબે ભૂગોલના ઘેરાવાતું જે
પ્રમાણુ કહ્યું, તે યોગ્યજ છે ॥ ૧૪૮ ॥

નિરક્ષદેશાત્ ક્ષિત્તિપોઢશાંશે
ભવેદવન્તી ગણિતેન યસ્માત્ ।
તદન્તરં પોઢશસંગુર્ણં સ્યાદ્-
ભૂમાનમસ્માદ્ઘુ કિં તદુક્તમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

ઉજ્જન નગરી વિપુલવૃત્તથી પૃથિવીના
સોલભા અક્ષાંશ ઉપર ગણિતે કરી આવે
છે, માટે વિપુલવૃત્તથી તેનો યોજનાત્મક
અંતર એક અક્ષાંશના યોજનાત્મક અંત-
રથી સોલગણો હોય છે. એ ઉપરથી પૃ-
થિવીના ઘેરાવાતું એ પ્રમાણુ કહ્યું, બહુ
કહેવા વડે શું ? ॥ ૧૪૯ ॥

પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલ મધ્યરેખા લંકા ઉપર ચઢીને જાયછે, એમ પ્રાચીન
આર્યે જ્યોતિષિયો ધારતા હતા, તેથીજ ઉજ્જન શેઠેર વિપુલવૃત્ત અર્થાત્ વર્તુલમધ્ય-
રેખાથી ૧૬ અંશને અંતરે કહેલ છે. વસ્તુતાથી પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલમધ્યરેખા
લંકાથી સાત અંશ દક્ષિણે છે, તેથી સાંપ્રત ઉજ્જન શેઠેર ૨૩ અંશને અંતરે આવેલ
છે; પણ લંકાથી તો સોલ અંશને અંતરેજ છે. એ રીતતું ગણિત કરી ભારકરે શિરો-
મથિના એજ અધ્યાયમાં પૃથિવીનું ઉત્તર દક્ષિણ મહત્વ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

પ્રોક્તો યોજનસંખ્યયા કુપરિધિઃ સપ્તાઙ્ગ-
નન્દાન્ધયસ્તદ્વ્યાસઃ કુશુજઙ્ગસાયકમુવઃ
સિદ્ધાંશકેનાધિકાઃ ॥ ૧૫૦ ॥

પૃથિવીનો ઘેરાવો ૪૯૬૭ યોજન અને
વ્યાસ ૧૫૮૧૩૬ યોજન કહેલ છે ॥૧૫૦॥

પૃથિવી પોતાના અંગપર આશરે ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહેછે, જેટલા વખતમા
એના ઉપર દિવસ રાત્રિ થાયછે; જેને જ્યોતિષિયો સાવન દિવસ કહેછે. ભારકરાચાર્યે
શિરોમથિના અહગણિતાધ્યાયના મધ્યમાધિકારમાં કહેલ છે કે,

જ્ઞોદયદ્વયાંતરં તદર્કસાવનં દિનમ્ ।
તદેવ મેદિની દિનં ભવાસરસ્તુ મધ્યમઃ ૧૫૧

સૂર્યના બે ઉદયનો જે અંતર તે સૂર્યનો સા-
વન દિવસ, તેજ પૃથિવીનો દિવસ અને
નક્ષત્ર ચંડળનો જે ભ્રમ તે નક્ષત્ર સાવન
દિવસ કહેવાયછે ॥ ૧૫૧ ॥

જેમ એક ગોળ દડાની વચમાં સળી ખરોવીને તે દડાને તે સળી ઉપર વેગથી

ફરવે હોય, તો તેના ઊપસેલા મધ્ય ભાગ ઊપર ધણો વેગ હોય છે, ને સળી સાથે લાગેલા તેના છેડા ઊપર વેગ હોતો નથી, તેમ પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખા પાસે એના ફરવાનો વેગ કલાકે પાંચસો કોશનો છે, જે ઊત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવો તરફ જતાં ઘટતો જાય છે, તે છેક ધ્રુવો પાસે તો ભાસતો પણ નથી. એ રીતે પોતાના અંગે ફરતાં ફરતાં પૃથિવી એક કલાકમાં ૩૨૫૦૦ કોશના વેગથી સૂર્યને ફરે છે. તે પોતાના માર્ગમાં સૂર્યને પ્રદક્ષિણા કરતાં પ્રત્યેક માગે આકાશમાંના ચોક્કસ તારાસમૂહ વા રાશિ નીચેથી ખસીને બીજા તારાસમૂહ વા રાશિ નીચે જાય છે. જે રાશિના તારા નીચે પૃથિવી હોય છે તેથી સાતમી રાશિના તારા નીચે સૂર્ય દેખાય છે. જોકે સૂર્ય ખસતો નથી તોય પણ તેની આસપાસ પૃથિવીના ફરવાથી જે જે રાશિ પૃથિવી બદલતી જાય છે તે તે રાશિથી સાતમી રાશિ સૂર્ય બદલતો જણાય છે અને પૃથિવી ઊપરની રાશિનો જોડ્ય તથા સૂર્ય ઊપરની રાશિનો અસ્ત કહેવાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યોડમ્યુદેતિ સમયેન ચેન તત્
સપ્તમોડસ્તમુપયાતિ તેન ચ ।
રાશિર્હર્ષમપમંડલં કુજા-
દર્દમેવ સતતં યતઃ સ્થિતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

જે કાળે જે રાશિ જોડ્ય પામે છે, તેજ કાળે તેથી સાતમી રાશિ અસ્તને પામે છે. જેથી રાશિચક્રનું અર્ધ મંડળ અર્થાત્ છ રાશિ નિરતર ક્ષિતિજથી ઊપર રહે છે ॥ ૧૫૨ ॥

એ રીતે ફરતાં ફરતાં આકાશમાં જે રાશિના તારાનીચેથી પૃથિવી નીકળી હોય તેજ રાશિના તારા નીચે પાછી આવતાં તેને બાર માસ લાગે છે. મારે આકાશની મધ્યમાં દેખાતા તારાઓના પૂર્વ જયોતિષિયોએ બાર ભાગ કહેવા છે, જેને રાશિ કહે છે. પૃથિવીના ગમનથી જે રાશિમાં સૂર્ય જતો જણાય છે, તે રાશિની સંક્રાંતિ કહેવાય છે; ને એક માસ પર્વત તે રાશિ સાથે સૂર્ય દેખાય છે, મારે તેટલા વખત મુખી તે રાશીના સૂર્ય કહેવાય છે, જેને સૌર માસ કહે છે. એવા બાર સૌર માસમાં પૃથિવી સૂર્યને ફરી રહે છે, જેમ થવાને ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિવસ લાગે છે, જેને સૌર વર્ષ કહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પંચાંગરામાસ્તિથયઃ સ્વરામાઃ
સાર્દદ્વિદ્વિસાઃ કુદિનાદ્યમન્દ્રે ।
અસ્યાર્કમાસોડર્કલઘ્વઃ પ્રદિષ્ટ-
ત્રિશદિનઃ સાવનમાસ एव ॥ ૧૫૩ ॥

એક સૌર વર્ષમાં પૃથિવીના ૩૬૫ દિવસ ૧૫ ઘડી ૩૦ પદ્મ તથા ૨૨ $\frac{1}{2}$ વિપળ હોય છે. એનો બારમો ભાગ સૌર માસ કહેલો છે, ને સાવન માસ તો ત્રીશ દિવસનોજ કહેલ છે ॥ ૧૫૩ ॥

ઋતુ.

પૃથિવી ઊપર સઘળી ઋતુ તથા દિવસ રાત્રિની વધઘટ પણ તેના સૂર્યને ફરી આવવાથી એક સૌર વર્ષમાં થાય છે. ઋગ્વેદ મં. ૪ સ્ત. ૫૩ ઋત્યા ૭ માં કહ્યું છે કે,

આગન્ દેવઋતુભિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

મૃથ ઋતુએ સહિત આવે ॥ ૧૫૪ ॥

પૃથિવીનો ગોળ સૂર્યની સામે આકાશમાં કંઈક વાંકો રહેવ છે, એટલે તેના સૂર્યને ફરવાના માર્ગમાં તેની ઉત્તર ટોચ તેની દક્ષિણ ટોચથી નિરંતર કંઈક ઊંચી રહે છે. તે જ્યારે આકાશમાં મેષ રાશિના તારાઓ નીચે હોય છે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે સૂર્ય તુલારાશિના તારા સાથે દેખાય છે. તે સમય પૃથિવી યથાર્થ મૃથની પશ્ચિમ બાજુમાં હોય છે, જેથી તેની બન્ને ટોચો ઉપર મૃથનો પ્રકાશ સરખો પડવાથી તેના બન્ને ગોલાધર્મમાં દિવસ રાત્રી સરખાં હોય છે. તે દિવસથી પૃથિવી મેષરાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કરાશિના તારાઓ નીચે સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં આવતી જાય છે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન તથા મકરરાશિના તારાઓ નીચે દેખાતો જાય છે. અને પૃથિવીની દક્ષિણ ટોચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઊપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડે છે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસના દિવસનો આરંભ થાય છે. તેમ ઉત્તર ટોચના વાસિયોને, પૃથિવીનો ઊપસેલો મધ્ય ભાગ આડે આવ્યાને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો બંધ થવાથી છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે. દિવસે દિવસે દક્ષિણ ગોલાધર્મના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાય છે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રી નાની થતી જાય છે. એથી ઊલટું ઉત્તર ગોલાધર્મના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી ઉત્તર ગોલાધર્મમાં શરૂ, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય દક્ષિણમાં ઊગવાથી ઉત્તર ગોલાધર્મમાં તેનાં ફિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને ચંડી વધારે થતી જાય છે. દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં એથી ઊલટું થાય છે, એટલે સૂર્ય ફિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડ્યાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે વસત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના ભેદવાળી ઊન્હાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે. મકર રાશિના તારાઓ નીચે સૂર્ય દેખાય છે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી ડીસેમ્બરે પૃથિવી સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં યથાર્થ આવી રહે છે, જેથી તેની દક્ષિણ ટોચ સૂર્ય તરફ જેટલી થવાની હોય તેટલી થઈ રહે છે, તેથી તે દિવસે દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં મોટામાં મોટો દહાડો ને નાનામાં નાની રાત થાય છે. એથી ઊલટું ઉત્તર ગોલાધર્મમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ ને નાનામાં નાનો દિવસ થાય છે. ત્યાંસુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે તે મટીને ત્યારથી ઉત્તરાયનના થાય છે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી કર્કરાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની ઉપલી બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા નીચે મૃથની પૂર્વ બાજુમાં જવા માંડે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી કુંભ, મીન અને મેષ રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની દક્ષિણ તથા ઉત્તર બન્ને ટોચો મૃથની સામે આવતી જવાથી દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે, તથા ઉત્તર ગોલાધર્મમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ મોટો થવા માંડે છે. અને નિત્ય મૃથ ઉત્તર તરફ ખસતી ઊગતો જણાય.

યથે, માટે ઉત્તરાયણનો સૂર્ય દેહેવાયછે. ત્યારથી એટલે તારીખ ૨૧ મી ડીસેમ્બરથી દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં વર્ષાઋતુ બેસેછે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ સપ્ટેમ્બરથી તે ગોલાધર્મમાં સીધાં પડતાં સૂર્ય ફિરતોયે ખેંચેલું પાણી પાણું પડવા માટેછે. એવ રાશિનો સૂર્ય થાયછે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી માર્ચ પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાં આવી રહેછે, જેથી સૂર્ય પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેવા ઉપર ઉગેછે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોચો સૂર્યની સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાધર્મમાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો પડવાનેલીધે બેઉ ઠેકાણે પાણાં દિવસ રાત્રિ સરખાં થાયછે. તે દિવસથી પૃથિવી તુલા રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન તથા મકર રાશિના તારા નીચે સૂર્યની નીચલી બાજુમાં આવતી જાયછે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કના તારાઓ સાથે દેખાતો જાયછે. અને પૃથિવીની ઉત્તર ટોચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડેછે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસની રાત્રિ પુરી થઇને છ માસના દિવસનો આરંભ થાયછે. તેમ દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો ઉપસેલો મધ્યભાગ આડે આવ્યાને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો અંધ થવાથી છ માસનો દિવસ પુરો થઇને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાયછે. દિવસે દિવસે ઉત્તર ગોલાધર્મના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાયછે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રિ નાની થતી જાયછે. એથી ઉલટું દક્ષિણ ગોલાધર્મના વાસિયોને સૂર્ય ઓટો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના ભેદવાળી ઊન્હાળાની ઋતુ પુરી થઇને શરદ, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની ઋતુનો આરંભ થાયછે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય ઊત્તરમાં ઊગવાથી દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં તેનાં ફિરતો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને યંડી વધારે થતી જાય છે. ઊત્તર ગોલાધર્મમાં એથી ઉલટું થાયછે, એટલે સૂર્યફિરતો ત્યાં સીધાં પડવા માંડ્યાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે શરદ, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની ઋતુ પુરી થઇને વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના ભેદવાળી ઊન્હાળાની ઋતુનો આરંભ થાયછે. કર્કરાશિનો સૂર્ય થાયછે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી જુને પૃથિવી સૂર્યની નીચે આવી રહે છે, જેથી તેની ઉત્તર ટોચ સૂર્ય તરફ નેટલી થવાની હોય તેટલી થઈ રહેવાથી તે દિવસે ઉત્તર ગોલાધર્મમાં મોટામાં મોટો દહારો ને નાનામાં નાની રાત થાયછે. એથી ઉલટું દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ તથા નાનામાં નાનો દિવસ થાયછે ત્યાંસુધી સૂર્ય ઊત્તરાયણનો હોય છે તે મટીને ત્યારથી દક્ષિણાયનનો થાયછે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી મકર રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની નીચલી બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી કુંભ, મીન તથા મેષ રાશિના તારા નીચે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં આવવા માટે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની ઊત્તર તથા દક્ષિણ બન્ને ટોચો સૂર્યની સામે આવતી જવાથી ઊત્તર ગોલાધર્મમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે. તથા દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ

મોટા થતા જાય છે; અને નિત્ય સૂર્ય દક્ષિણ તરફ ખસતાં જાય છે, માટે દક્ષિણાયનનો સૂર્ય કહેવાય છે. ત્યારથી જોડે તારીખ ૨૧ મી જુનથી જિત્તર ગોલા-
ર્ધમા વર્ષાઋતુ બેસે છે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ મી માર્ચથી તે ગોલાર્ધમાં સીધાં પડતાં
ગ્ર્યંકિરણોએ ખેંચેલું પાણી પાછું પડવા માટે છે. તુલા રાશિનો મૂર્ધ થાય છે, ત્યારે
જોડે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં આવી રહે છે,
જેથી મૂર્ધ પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખા જીપર જાય છે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોચા સૂર્યની
સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો પડવાને લીધે બેઠી
ઠેકાણે દિવસ રાત્રિ સરખાં થાય છે. તે દિવસથી જિત્તર ટોચના વાસિયોનો જી મા-
સનો દિવસ પુરો થાય છે, ને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે; અને દક્ષિણ ટોચના
વાસિયોને તેથી જીલકું થાય છે. જિત્તર ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ ને વર્ષાના ભેદવાળી
જીન્ડાળાની ઋતુ પુરી થાય છે, ને દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એથી જીલકું થાય છે. ભારતરાષ્ટ્રમાં
શિરોમણિના અઢગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સ્વેશ્વરુભોગોર્કવર્ષં પ્રદિષ્ટં
ધુરાત્રં ચ દેવાધુરાણાં તદેવ ॥ ૧૫૫ ॥

મૂર્ધસિદ્ધાંતના જુગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મેપાદાવુદિતઃ સૂર્યસ્ત્રીન્ રાશી-
નુદયુત્તરમ્ । સંચરન્ પ્રાગર્ધમધ્યં
પૂર્યન્મેરુવાસિનામ્ ॥ ૧૫૬ ॥

કર્કાદીન્ સંચરંસ્તદ્-
વન્હઃ પથાર્ધમેવ સઃ ।
તુલાદીસ્ત્રીન્મૃગાર્દીશ્વ
તદ્દેવ સુરદ્વિપામ્ ॥ ૧૫૭ ॥

અતો ઢિનક્ષપે તેપામન્યોન્યં હિ
વિપર્યયાત્ । અહોરાત્રપ્રમાણં ચ
માનોર્મગણપૂરણાત્ ॥ ૧૫૮ ॥

વાગ્મહે પછુ પોતાના અષ્ટાગદ્દય નામના વૈદ્યક અથવા ઋતુચર્યાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

માસૌર્દ્ધિસંલયૈર્માઘાદ્યૈઃ કમાત્ પઙ્કતવઃ
સ્મૃતાઃ । શિશિરોઽથ વસંતશ્ચ ગ્રીષ્મવ-
ર્ષાશરદ્ધિમાઃ ॥ ૧૫૯ ॥

સૂર્યનો રાશિચક્ર લોગવવાનો કાળ શૌર
વર્ષ કહેલ છે, ને તેજ દેવ તથા અમુરોનાં
દિવસ રાત્રિ કહેલાં છે ॥ ૧૫૫ ॥

મેષાદિ રાશિમાં જીલ્લ પામેલો મૂર્ધ કમે-
કરી જિત્તરની ત્રણ રાશિમાં જતાં પૃથિ-
વીની જિત્તર ટોચવાસી જનોના દિવસતુ
પહેલું અર્ધ પુરૂ કરે છે ॥ ૧૫૬ ॥

તેની પેઠે કર્કોદિ ત્રણ રાશિમાં જતાં તે
દેવોના દિવસતુ પાછલું અર્ધ પુરૂ કરે છે,
અને તેજ ગીતે તુલાદિ તથા મૃગાદિ ત્રણ
રાશિમાં જતા અમુરોના દિવસતુ
પૂર્વાર્ધ તથા પશાર્ધ પુરૂ કરે છે ॥ ૧૫૭ ॥

એથી દેવ તથા દેવોનાં દિન રાત્રિ પરસ્પરે
જીલટા થાય છે, ને એ દિવસ રાત્રિનું પ્ર-
માણ સૂર્યના એક વખતના રાશિચક્રલો-
ગથી થાય છે ॥ ૧૫૮ ॥

ક્રમથી માઘાદિ બધે માસે કરી શિશિર,
વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ તથા હેમત,
એ છ ઋતુ કહી છે ॥ ૧૫૯ ॥

એ રીતે મેયના સૂર્યથી તે કન્યાના સૂર્ય સુધી ઊત્તર ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુના ભેદવાળો ઊન્દાળો અને દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં શરદ્, હેમંત અને શિશિર ઋતુના ભેદવાળો શિયાળો થાયછે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્યસુધી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુના ભેદવાળો ઊન્દાળો તથા ઊત્તર ગોલાર્ધમાં શરદ્, હેમંત અને શિશિર ઋતુના ભેદવાળો શિયાળો થાયછે. એમ છતાં પણ મકર રાશિથી આરંભી અર્ધાંત પોપ માસથી મિથુન રાશિ પર્યંત અર્ધાંત જ્યેષ્ઠ માસ સુધી સૂર્ય ઊત્તરાયણના હોય છે, તેટલા વખતમાં ઊત્તર ગોલાર્ધમાં કેટલેક ઠંડાણે દર બળે માસે શિશિર, વસંત તથા ગ્રીષ્મ ઋતુ, ને કર્કે રાશિથી આરંભી અર્ધાંત આપાડ માસથી ધનરાશિ પર્યંત અર્ધાંત માગસર માસ સુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે, તેટલા વખતમાં પ્રત્યેક બળે માસે વર્ષા, શરદ્ તથા હેમંત ઋતુ થાયછે. દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એ બંને વખતે એથી ઊલટું સમજવું. સૂર્યસિદ્ધાંતના માનાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માનોર્મકરસંક્રાન્તેઃ પળ્માસા ઉત્તરા-
યણમ્ । કર્કાદેસ્તુ તથૈવ સ્યાત્ પળ્મા-
સા દક્ષિણાયનમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

સૂર્યની મકર સંક્રાંતિથી છ 'માસ ઊત્તરા-
યન, તેમજ કર્કે સંક્રાંતિથી છ માસ દક્ષિ-
ણાયન કહેવાય છે ॥ ૧૬૦ ॥

દ્વિરાશિનાથા ઋતવ-
સ્તતોઽપિ શિશિરાદયઃ ।
મેપાદયો દ્વાદશૈતે
માસાસૈરેવ વત્સરઃ ॥ ૧૬૧ ॥

તે મકર સંક્રાંતિથી શિશિરાદિ છ ઋતુઓ
બળે માસની થાયછે; અને મેપાદિ બાર
રાશિ એ બાર સૌર માસ ને તે બાર સૌર
માસે કરી એક સૌર વર્ષ થાયછે ॥ ૧૬૧ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહેલ છે કે,

મૃગાદિરાશિદ્વયમાનુભોગાત્
પઢર્તવઃ સ્યુઃ શિશિરો વસંતઃ ।
ગ્રીષ્મશ્ચ વર્ષાશ્ચ શરદ્ધ તદ્-
દ્વૈર્મંતનામા કથિતોઽન્ન પઘ્નઃ ॥ ૧૬૨ ॥

સૂર્યના મકરાદિ બળે રાશિના ભોગથી છ
ઋતુઓ થાયછે, તેમાં શિશિર, વસંત,
ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્ તેમજ હેમંત નામની
છઠ્ઠી ઋતુ કહી છે ॥ ૧૬૨ ॥

વળી મેયથી આરંભી કન્યાના સૂર્ય પર્યંત આપણા જુગોલના ઉત્તર ધ્રુવ વા ટોચ ઉપર વસનારા જનોનો દિવસ તથા દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોચ ઉપર વસનારા જનોની રાત્રિ થાયછે. કારણ તેટલા વખત સુધી ઉત્તર ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને દક્ષિણ ટોચના, વાસિયોને સૂર્યની આડે આવેછે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્ય પર્યંત આપણા જુગોલના દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોચ ઉપરના વાસિયોનો દિવસ ને ઉત્તર ટોચના વાસિયોની રાત્રિ થાયછે. કારણ તેટલા સમયમાં દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને ઉત્તર ટોચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવેછે. એમ છતાં પણ કેટલાકે એમ મા-

નેછે કે, મકરના સૂર્યથી આરંભી મિથુનના સૂર્ય પર્યંત ઉત્તરાયન સમયમાં ઉત્તર ટોચ વાસિ જનોનો દિવસ ને દક્ષિણ ટોચ વાસિ જનોની રાત્રિ થાયછે. અને કર્કના સૂર્યથી આરંભી ધનના સૂર્ય પર્યંત દક્ષિણાયન સમયમાં દક્ષિણ ટોચ વાસિયોનો દિવસ ને ઉત્તર ટોચ વાસિયોની રાત્રિ થાયછે, પણ તેમ થતું નથી. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

दिनं मुराणामयनं यदुत्तरं
निगेतरत् सांहितिकैः प्रकीर्तितम् ।
दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं
निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् ॥ १६३ ॥

ઉત્તર અયન દેવોનો દિવસ, ને દક્ષિણ અયન તેમની રાત્રિ એમ જે સંહિતાવાળાઓએ કહ્યું છે, તે માત્ર અયનના ફળ કહેવા માટે છે. પણ તેમનો મત તો જ્યારે દિવસને વધારનાર મેષરાશિના સૂર્ય થાયછે, ત્યારથીજ દેવોનો દિવસ, ને દિવસને ઘટાડનાર તુલા રાશિના સૂર્ય થાય છે, ત્યારથીજ દેવોની રાત્રિ થાયછે, એવો હોવો જોઈએ ॥ ૧૬૩ ॥

द्वन्द्वान्तमारोहति यैः क्रमेण
तैरेव दृष्टैरवरोहतीनः ।
यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवै-
स्तत्रैव तिष्ठन्न विलोकयते किम् ॥ १६४ ॥

કારણ ક્રમે કરી જે રીતે સૂર્ય બધે રાશિના અતસુધી ચઢે છે, તેજ રીતે પાછો ઊતરે છે; તે જે ઠેકાણે પ્રથમ દેવોને તે દેખાણું તેજ ઠેકાણે રહેલ તે પાછો કેમ ન દેખાય ! ॥ ૧૬૪ ॥

ચંદ્ર.

જેમ સૂર્યને ફરનારા ગોલને ગ્રહ કહે છે, તેમ ગ્રહને ફરનારા ગોલને બિપગ્રહ અથવા ચંદ્ર કહે છે. આપણી પૃથિવી પણ એક ગ્રહ છે, ને તેને ફરનાર ચંદ્ર એનો ઉપગ્રહ છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૦૮૦ કોશનો છે. માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ધનુજમાં અર્થાત્ સૂર્ય અંગે પચાસ ગણો નાનો છે. તે પૃથિવીથી મધ્યમ અંતરે વ્યાસરે એક લાખ વીસ હજાર કોશ દૂર છે, ને દર કલાકે ૧૧૫૦ કોશના વેગથી સુમારે સન્વાસ-ત્તાવીશ દિવસમાં પૃથિવીને ફરી રહે છે. પણ તેટલા વખતમાં પૃથિવી પોતાના માર્ગમાં આગળ વધી જાય છે, જેને પાંદોળી વળતાં તેને બે દિવસ અધિક લાગે છે. માટે તેનો સૂર્ય સાથે યોગ થવાને રહ્યું દિવસ થાયછે, જેને ચાંદ્રમાસ કહે છે. તે પંદર દિવસ ઉત્તર તરફ તથા પદર દિવસ દક્ષિણ તરફ ખસતો દેખાયછે, કારણ તેની પૃથિવીને ફરવાની ગતિ સર્પગમન પ્રમાણે છે. ચંદ્ર પોતાની એકજ બાજુ પૃથિવી તરફ રાખીને ફરેછે, કોઈ કાળે પણ તેની બીજી બાજુ પૃથિવી ઉપરથી દેખાતી નથી; તેથી એકું સિદ્ધ થયેલું છે કે, તે પોતાના અંગ ઉપર એક ચાંદ્રમાસમાં એકજ વખત ફરી રહેછે. તેથી તેની એક બાજુ સૂર્ય તરફ સુમારે આપણા પદર દિવસ રહેવાથી ત્યાંના વાસિયોને આપણા પદર દિવસનો દિવસ ને તેટલાજ વખત થાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના કાળમાનાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

રવીન્દોર્યુતેઃ સંયુતિર્વાવદન્યા
વિધોર્માસ एतच्च पैत्र्यं चुरात्रम् ॥ ૧૬૬ ॥

એજ ગ્રંથના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કાલેન યેનેતિ પુનઃ શશીનં
ક્રામન્ ભવક્રં વિવરેણ ગત્યોઃ ।
માસઃ સ ચાન્દ્રોઽઙ્કયમાઃ કુરામાઃ
પૂર્ણેપવસ્તત્કુદિનપ્રમાણમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

દિનં દિનેશસ્ય યતોઽત્ર દર્શને
તમી તમોહન્તુરદર્શને સતિ ।
કુપૃષ્ઠગાનાં ઘુનિશં યથા તૃણાં
તથા પિતૃણાં શશિપૃષ્ઠવાસિનામ્ ॥ ૧૬૭ ॥

વિપૂર્ણમાગે પિતરો વસન્તઃ
સ્થાયઃ સ્થાદીધિતિમામનન્તિ ।
પશ્યન્તિ તેઽર્કં નિજમસ્તકોર્ધ્વે
દર્શે યતોઽસ્માદ્શુદલં તદૈપામ્ ॥ ૧૬૮ ॥

માર્ધાન્તરત્વાન્ન વિધોરઘઃસ્થં
તસ્માન્નિશીયઃ સ્વલ્લ પૌર્ણમાસ્યામ્ ।
કૃષ્ણે રવિઃ પક્ષદલેઽભ્યુદેતિ
શુક્લેઽસ્તમેત્યર્થત एव સિદ્ધમ્ ॥ ૧૬૯ ॥

આર્યભટે ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

રવિવર્ષાર્ધે દેવાઃ
અન્યુદિતં રવિં તથા પ્રેતાઃ ।
રવિસાર્ધે પિતરઃ
ને કુદિનાર્ધમિહ મનુજાઃ ॥ ૧૭૦ ॥

સૂર્ય અને ચંદ્રના અમાવાસ્યાના યોગથી
બીજા અમાવાસ્યાના યોગપર્યંત ચાંદ્રમા-
સ કેહેવાયછે. ને એજ પિતૃના દિવસ
રાત્રિ છે ॥ ૧૬૫ ॥

ગતિના જુદાપણાએ કરી અર્થાત્ શીઘ્ર
ગતિએ ચંદ્ર, નક્ષત્રમંડળ નીચે જતાં જે
કાળે સૂર્યને દરીથી પામેછે, તે ચાંદ્રમાસ
કેહેવાયછે ને તેમાં પૃથિવીના ૨૯ દિ-
વસ ૩૧ ધડી ને ૫૦ પળ થાયછે ॥ ૧૬૬ ॥

જે પ્રમાણે પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર
મનુષ્યોને, સૂર્યનાં દર્શન સમય દિવસ ને
અદર્શન સમય રાત્રિ થાયછે, તેજ પ્રમાણે
ચંદ્રગોલના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર પિતૃઓને
પણ દિવસ રાત્રિ થાયછે ॥ ૧૬૭ ॥

ચંદ્રગોલના છેક ઉપલા ભાગમાં રહેનાર
પિતૃઓ પોતાની નીચેના ભાગને પૃથિ-
વીના ચંદ્ર માને છે; તેઓ અમાવાસ્યાએ
સૂર્યને પોતાના માથા ઉપર જુએ છે,
જેથી તે તેમને મધ્યાન્હ છે ॥ ૧૬૮ ॥

અને પૌર્ણિમાએ ચંદ્રગોલ સૂર્યથી ■ રા-
શિને અંતરે હોવાથી તેના છેક નીચલા
ભાગમાં રહેનારાઓને મધ્યાન્હ હોય છે,
જે છેક ઉપલા ભાગ વાસિયોના મધ્યાન્હ
નહીં, પણ મધ્યરાત્રિ હોય છે. એથી
એમ સિદ્ધ થાયછે કે, ચંદ્રગોલના છેક
ઉપલા ભાગને વિષે કૃષ્ણપક્ષના અર્ધમાં
સૂર્ય ઉદય પામે છે, ને શુક્લપક્ષના અ-
ર્ધમાં અસ્ત પામે છે ॥ ૧૬૯ ॥

છ સૌર માસ પર્યંત દેવ તથા દૈત્યો,
અર્ધ ચાંદ્રમાસ પર્યંત ચંદ્રમાં રહેલા પિ-
તૃઓ તથા અહીં રહેલા મનુષ્યો બાર
કલાક પર્યંત, સૂર્યને નિરંતર ઉદય પામેલો
દેખેછે ॥ ૧૭૦ ॥

મૂર્ધશિક્ષાંતમાં કથું છે કે,

સક્રુદુદ્રતમબ્દાર્થ પશ્યન્ત્યર્કે સુરાઽસુરાઃ ।
પિતરઃ શશિગાઃ પક્ષં સ્વદિનં ચ નરા
શુચિ ॥ ૧૭૧ ॥

દેવ તથા દેવો અર્થાં વર્ષં પર્યંત, ચદ્રમાં
રહેલા પિતરો પક્ષ પર્યંત તથા ભૂમિમાં
રહેલા મનુષ્યો ચોતાના દિવસ પર્યંત તઃ
ચને એકવાર ઉદય પામેલો જોયછા ॥૧૭૧॥

૫ળી ૨૮^૧ દિવસનો આંદ્રમાસ થાયછે, ને તેના બાર માસનું એટલે ૩૫૪ દિવસનું એક આંદ્રવર્ષ કહેવાયછે. પણ સઘળી ઋતુઓ એક સૌરવર્ષમાં આવી રહે-
છે, ને તે વર્ષ ૩૬૫ દિવસનો હોવાથી તેમાં આંદ્રવર્ષ કરતાં ૧૧^૧ દિવસ વધારે હોય-
છે. માટે પ્રત્યેક સંવત્ પાંચ સૌરવર્ષમાં આંદ્રમાસ કરતાં ૫૯ ને કંઈક અધિક દિવસ
જે વધે છે, તેના મૂર્ધજ્યોતિષિયોયે તેટલા વખતમાં જ વખત આદ્રમાસ ગણી તેમને
અધિક માસનાં નામ આપી આંદ્રમાસને સૌરમાસ સાથે મેળવી દીધેલ છે. એમ ન
કહું હોત તો સૌરમાસ પ્રમાણે થતી ઋતુઓ હમણાં જ આદ્રમાસ પ્રમાણે પણ થતી
જોવામાં આવેછે, તે આવત નહીં પણ જે આન્દ્રમાસમાં જે ઋતુ આવી હોત, તેજ
ઋતુ ખીજે વર્ષે તેજ આંદ્રમાસથી ૧૧^૧ દિવસ ને ત્રીજે વર્ષે ૨૨^૧ દિવસ એ રીતે મોડી
આવ્યા કરત, જેથી ઘણી શુભવણુ થાત. સંવત્ પાંચ સૌરવર્ષમાં જે વખત અધિક
માસ આવતાં જે વર્ષમાં ક્ષય માસ આવે તે વર્ષમાં જે અધિકમાસ આવેછે. ને ક્ષય-
માસમાં જે માસની ગણતી થાયછે.

ભારકરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કથું છે કે,

અસંક્રાન્તિમાસોઽધિમાસઃ સ્ફુટં સ્યાદ્-
દ્વિસંક્રાન્તિમાસઃ ક્ષયાખ્યઃ કદાચિત્ ।
ક્ષયઃ કાર્તિકાદિત્રયે નાન્યતઃ સ્યા-
ત્તદા વર્ષમધ્યેઽધિમાસદ્વયં ચ ॥ ૧૭૨ ॥

જેમાં સૂર્યની સક્રાંતિ નથી, એવો આં-
દ્રમાસ સ્ફુટ અધિમાસ થાયછે, ને કોઈક
કાળે જેમાં સૂર્યની જ સક્રાંતિ આવેછે
એવો આંદ્રમાસ ક્ષયમાસ થાયછે. ક્ષયમાસ
અતિક્રાંતિ ત્રણ માસમાં આવેછે, ખીજા
કોઈ માસમાં આવતો નથી, ને જે વર્ષમાં
ક્ષયમાસ આવેછે, તે વર્ષમાં જ અધિ-
માસ થાયછે ॥ ૧૭૨ ॥

ગતોઽધ્યદ્રિનન્દૈર્મિતે શાકકાલે
તિથીશૈર્ભવિપ્યત્વયાદ્વાસસૂર્યઃ ।
ગજામ્યગ્રિભૂમિસ્તયા પ્રાયશોઽયં
કુવેદેન્દુવર્ષઃ કચિદ્લોકુભિથ ॥ ૧૭૩ ॥

ક્ષયમાસ શાકે ૬૭૪ ના વર્ષમાં આવી
ગયો, તેમ, શાકે ૧૧૧૫, ૧૨૫૬ તથા
૧૩૭૮ ના વર્ષમાં થશે. ઘણું ફરી એ
૧૪૧ વર્ષે આવેછે, પણ કોઈ કોઈ વેળા
૨૧૨ વર્ષે તથા ૧૬૦ વર્ષે પણ આવેછે ॥૧૭૩॥

શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સૌરાન્માસાદંદવઃ સ્પાહુધીયાન્
યસ્માત્તસ્માત્સંહયયા તેઽધિકાઃ સ્યુઃ ।
ચાન્દ્રાઃ કલ્પે સૌરચાન્દ્રાન્તરે યે
માસાસ્તર્જ્જ્ઞસ્તેઽધિમાસાઃ પ્રદિષ્ટાઃ ૧૭૪

સૌરમાસથી ચાંદ્રમાસ નહાના હોયછે,
આટે તે એક કલ્પમાં સંખ્યાયે કરી અ-
ધિક થાયછે. તે સૌરમાસથી જેટલા અ-
ધિક થાયછે, તેટલા ન્યોતિય જાણનારા-
ઓએ અધિમાસ કતા છે ॥ ૧૭૪ ॥

ચંદ્ર પણ પૃથિવીની સાથે સહી એક સૌરવર્ષમાં મૂર્ચને ફરી રહેછે, તેથી તેન
ઉપર પણ સપ્તળી ઋતુઓ તેટલાજ વખતમાં થવી નેધયે. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ એવો
તર્ક કરેલો છે કે ચંદ્રમાં જેટલો જળનો ભાગ છે તેટલો તેમાં મૂર્ચકિરણો પ્રતિક્ષિત
થવાથી પ્રકાશિત ભાસેછે, ને જેટલો સ્થળનો ભાગ છે, તેટલો તેમાં સૂર્યકિરણો પ્ર-
તિક્ષિત ન થવાથી કાળો દેખાયછે. કૃષ્ણ ચતુર્વેદના પેહેલા કાંડના પ્રપાઠક ૧ ના
અધ્યાય ૯ માં કહ્યું છે કે,

યાર્મરયં ચંદ્રમસિ સ્વધામિઃ ॥ ૧૭૫ ॥

જે ભૂમિને ચંદ્રગોલમાં અમૃત કણો સાથે
સ્થાપન કરી છે ॥ ૧૭૫ ॥

પણ આર્યાચીન વિદ્વાનોએ ચંદ્રને દૂરદર્શક ધનવડે વારંવાર નેહ તપાસ કરીને
એવો તર્ક કર્યો છે કે, ચંદ્રમાં જળ નથી તેમ વાતાવરણ તથા વાદળાં પણ નથી; પણ
માત્ર ઊંચા નીચા પર્યતો છે, જેના ઉપર સૂર્ય કિરણો પડવાથી ચંદ્રનો તેટલો ભાગ
પ્રકાશિત દેખાયછે, ને તે પર્યતોની છાયા જે મેદાન, કોતર તથા ખીણોમાં પડેછે,
તેટલો ભાગ કાળો દેખાયછે. ચંદ્રમાં જળ હોત તો દૂરદર્શક ધનવડે તેટલો ભાગ
સપાટ હીસો પ્રકાશિત દેખાવો નેહતો હતો, પણ તેમ ભાસવાને બદલે ઊંચા નીચા
પ્રકાશિત ભાગ ભાસેછે, જેથી ત્યાં જળ નથી પણ પર્યતો છે, એમ અનુમાન કર-
વામાં આવ્યું છે. વળી ચંદ્રની આસપાસ વાતાવરણ તથા વાદળાં હોત તો દૂરદર્શક
ધનવડે તે જેવો સાફ દેખાયછે તેવો ન દેખાત, પણ તેની આસપાસ ધુમેર જેવું દે-
ખાત, ને તેમાં વાદળાંની ચીલી હીલચાલ જોવામાં આવત. એ રીતે ચંદ્રમાં ને જળ,
વાતાવરણ તથા વાદળાં નજ દોષ, તો ત્યાં કાંઈ વનસ્પતિ વા આપણી પૃથિવી પરના
પ્રાણી જેવાં દોષ પ્રાણીયો પણ ન હોવાં નેધયે! ત્યારે શું ત્યાં માત્ર ઉગ્ગડ એવાં
ભયંકર, પર્યત, ટેકરા, કોતર તથા મેદાનોજ હશે? એમ હોય તો એમજ સમજવાનું
કે હજી ચંદ્રગોળ પ્રાણીયોને વસવા લાયક થયો નથી. પણ ચંદ્રપર મૂર્ચકિરણો પડેછે,
તેજ પ્રતિબિંબ પામવાથી ચંદ્ર આપણને પ્રકાશિત ભાસેછે, એમ પ્રાચીન તથા અ-
ર્વાચીન વિદ્વાનોએ સારી પેઠે જાણ્યું છે. કેમ કે ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા યવાનું
કરણ તેની પૃથિવી તરફની બાજુનું ક્રમથી સૂર્ય તરફ સન્મુખ તથા વિમુખ થવાપણું
છે. ત્યારે ને ચંદ્રમાં વાતાવરણ તથા જળ બને ન હોય, ને માત્ર ઉગ્ગડ પર્યતોજ
હોય, તો તેમનાપરથી પાછાં વળતાં મૂર્ચકિરણો ઉજ્જ્વળ રહેવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપ-

યુને ઊભણ લાગવો જોઈયે. કારણ આપણા ભૂગોલમાં પણ ત્યાં પર્યટની જમીન
 તે ઊપરથી પાછા વળતા સૂર્યકિરણો ઊભણ લાગે છે. કદી એમ ધારવામાં આવે
 પૃથિવી ઊપર સૂર્યકિરણોની ઊભણતાથી દિવસે થતી પાણીની વરાળ, જે પૃ
 થાસેના ઘટ વાયુ કરતાં હલકી હોવાથી અંતરીક્ષમાં પોતાની સમતોલ વાયુ
 રહેવા જાયે નયછે, તેમાંથી સૂર્ય અસ્ત પામતાં મુખી જેટલી ત્યાં પેહોંચતાં
 રહી જાય છે, તેટલી રાત્રિયે સૂર્યકિરણોની ઊભણતા બધે થવાથી થંડી થઈ
 થઈને પાછી પૃથિવી ઊપર પડે છે. તેને લીધે આપણું વાતાવરણ શીત થઈ
 છે, ને તેમાંથી આવતા ચંદ્રકિરણો પણ શીત થઈ જવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને
 લાગે છે. તો એમ ઘટે નહીં, કેમકે પૌષ્ણિમાનો ચંદ્ર પૂર્ણ પ્રકાશિત હોય છે, ને
 સૂર્યાસ્ત થતાં જ લાગવો ઉદય પામે છે, જેથી આપણા વાતાવરણ તથા તેમાં રહે
 પાણીની વરાળને સૂર્યની ઊભણતા બધે થતાં જ ચંદ્રની ઊભણતા લાગુ પડવાથી રાત્રિ
 પણ ગરમી રહેવી જોઈયે. પણ તેમ થતું નથી, માટે ચંદ્રમાં જ કંઈ વિલક્ષણ રીતે તો
 તથા વાતાવરણ બંને હોવાં જોઈયે; જેથી તેનાપર પડતા સૂર્યકિરણો ત્યાં થકા થઈ
 પાછા વળે છે, જે પૃથિવી ઊપર આવતાં પૃથિવીના વાતાવરણની લીનાસ વડે વિશેષ
 થંડા થવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને અત્યંત શીત જાસે છે. કેમકે ચંદ્રની ઝીક
 બાણ સૂર્ય તરફ ને ઝીક બાણ તેથી જિવડી દિશામાં આપણા પક્ષે દિવસ મુખી રહે
 વાથી તેના દિવસે ત્યાં ઘણી જ ઊભણતા તથા તેની રાત્રિયે ત્યાં ઘણી જ શીતતા હોવી
 જોઈયે. તેથી ઊભણતાને લીધે ત્યાં જ વાતાવરણ પણ ઘણું પાતળું હોતું જોઈયે, ને
 ત્યાં પર્વતોની છાયા જેમાં પડે છે, એવા કાળા કેખાતા મેદાનોમાં જળ હોય તો,
 તેમાંથી થતી વરાળ પણ રાત્રિયે, અતિ શીતતાને લીધે જળરૂપ થઈ સુરપણાને પામી,
 એવા પાતળાં વાતાવરણમાં ન રહી શકવાથી પાછી વર્ષારૂપે પડી જવી જોઈયે. જેથી
 ત્યાં વાદળાં હોય તોપણ નહીં જેવાં જ હોવાં જોઈયે. વાયુના પરમાણુ પારદર્શક
 હોવાથી વાતાવરણ કેખાતું ન જોઈયે, પણ વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિથી તે ધુમેર
 જેવું દેખાય ખરૂં. જેમ ચંદ્ર ઊપર ન દેખાવાતું કારણ ત્યાં અતિ ઊભણતાને લીધે
 ત્યાંના વાતાવરણમાં વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિ અતિ સૂક્ષ્મ હોવી જોઈયે. માટે
 કદી ચંદ્ર ઊપર દૂરદર્શક યત્નવડે પણ ન અટકવાય એવું, સૂક્ષ્મ વરાળ તથા વાદ
 લાંની ઉપાધિવાળું પાતળું વાતાવરણ તથા જેમ પૃથિવી ઊપર અંધારામાં રહેલું જળ
 દેખાતું નથી તેમ પર્વતોની છાયારૂપ અંધારામાં આવેલ મેદાનોમાં નહીં દેખાય એવું
 જળ હોય, તો તેને ચોગ્ય એવાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ ત્યાં થવી જોઈયે. ન્યારે
 આ ભૂમડળમાં નાનામાં નાનું સ્થાન પણ સૂક્ષ્મ પ્રાણિયોથી ભરેલું છે, તે ચંદ્ર જેવો
 જોલક પ્રાણી વગરનો હોય એમ માનવામાં આવતું નથી. આપણી પૃથિવીમાં પ્રાણિ-
 યોનાં સરીર મિશ્રિત પચમહાભૂતનાં બનેલાં જાસે છે, તે ઊપરથી જણાય છે કે, પ્રા-
 ણિયો થવા માટે પાંચ મહાભૂતની જરૂર છે. તેમ છતાં પણ કોઈ જાતના પ્રાણિ-
 યોના સરીરમાં પૃથિવીનો, કોઈના સરીરમાં જળનો, કોઈનામાં અગ્નિનો તથા કોઈ
 જાતના પ્રાણિયોના સરીરમાં વાયુનો ભાગ વધારે નેવાયા આવે છે, તેમ કોઈ જાતના

પ્રાણિયોમાં બે ભૂતનો તો કોઈમાં પણ ભૂતનો ભાગ વધારે ભાસેછે. માટે ચંદ્રમંડ-
ળમાં કદિ વાયુ તથા જળ, એ બન્ને મહાભૂત થોડે અંશે હોય તો શું થયું? ત્યાં તેવા
પ્રકારના પ્રાણિયો થયા હશે. કારણ વિષમાં પણ ક્રીડા થાયછે, ને તે વિષમાં રહી-
નેજ જીવેછે, એમ જોવામાં આવેછે, તો એવી કંઈ વિલક્ષણતાથી ચંદ્રમંડળમાં પણ
તેને યોગ્ય એવા પ્રાણિયો હત્યજ થઈ જીવી શકતા હોય, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય ભાસતું
નથી. જેમ ચંદ્રગોળ સૂર્યપ્રકાશ વડે રાત્રિયે આપણને પ્રકાશિત થયેલો ભાસેછે,
તેમ ચંદ્રગોળ ઉપર જે મનુષ્યની વસ્તી હશે, તો તેને ત્યાંની રાત્રિયે આપણો ભૂગોળ
પણ સૂર્યપ્રકાશ વડે પ્રકાશિત થયેલ ભાસતો હશે. માટે ચંદ્રગોળ જેમ પૃથિવીનો ચંદ્ર
છે, તેમ ભૂગોળ ચંદ્રગોળનો ચંદ્ર સમજવો. ચંદ્રગોળ કરતાં ભૂગોળનું ક્ષેત્રફળ ચૌદમણું
છે, માટે તેવડા મોટા કદથી તથા તેટલા વધુ પ્રકાશથી એ ચંદ્ર ઉપરથી દેખાતો હશે.
ચંદ્રની એકજ બાજુ જે નિરંતર પૃથિવી તરફ રહેછે, તેના ઉપરથી ત્યાંથી રાત્રિયે
આપણો ભૂગોળ પ્રકાશિત દેખાયછે; પણ તેની બીજી બાજુ જે પૃથિવી ઉપરથી
કોઈ કાળે પણ દેખાતી નથી, ત્યાંની વસ્તિને તેની રાત્રિયે આપણો પ્રકાશિત થયેલ
ભૂગોળ કોઈ સમય પણ દેખાતો નથી. ચંદ્રની પૃથિવી તરફની બાજુમાં કોઈ કાળે
પણ અંધાર પડતું નથી, કારણ ત્યાં દિવસે સૂર્યનો ને રાત્રિયે પૃથિવીનો પ્રકાશ હોય-
છે. પણ તેની બીજી બાજુમાં રાત્રિયે મુક્ત પ્રકાશ હોતો નથી, કારણ ત્યાંથી પૃ-
થિવી દેખાતી નથી. જેમ ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા થતી આપણે જોઈએ છિયે,
તેમ ચંદ્રઉપરથી આપણા ભૂગોળની કળા ઓછી વધતી થતી દેખાતી હશે. વળી જેમ
આપણે ચંદ્ર ઉપર પર્વતાદિ દેખિયે છિયે, તેમ ચંદ્રની વસ્તિ પણ આપણી પૃથિવી
ઉપરના સ્થલ તથા જળના વિભાગ કદાચ દેખતી હશે. આપણે ચંદ્રની એકજ બાજુ
દેખિયે છિયે, કારણ તે પોતાને અંગે એક ચંદ્રભાસમાં ફરી રહેછે, પણ ચંદ્રઉપરથી
પ્રાપણા ભૂગોળની સઘળી બાજુ દેખાતી હશે, કારણ એ ચોવિસ કલાકમાં પોતાને
તોડે ફરી રહેછે.

૪

અહણુ.

ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવી એ ત્રણે ગોળ બ્યારે એક સમસત્રમાં હોયછે, ત્યારે
અહણુ થાયછે. પીણિમાને દિવસે પૃથિવી વચમાં હોય છે, ને તેની એક બાજુમાં ચંદ્ર
ને બીજી બાજુમાં સૂર્ય હોય છે. માટે જે પુનેમે એ ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં હોય,
તે પુનેમે ચંદ્રઅહણુ થાયછે; કારણ જેમ દીપક અને ભીંતની વચમાં મૂકેલા પદાર્થપર
દીપકનો પ્રકાશ પડવાથી તે પદાર્થની છાયા ભીંત ઉપર પડેછે, તેમ ચંદ્ર અને સૂર્યની
વચમાં પૃથિવી હોવાથી પૃથિવીની ઉપર સૂર્યપ્રકાશ પડવાને લીધે પૃથિવીની છાયા
ચંદ્ર ઉપર પડેછે; જેને ચંદ્રઅહણુ કહેછે. જે સમય પૃથિવી ઉપર ચંદ્રઅહણુ દેખાયછે,
તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસિ જનોને સૂર્યઅહણુ ભાસેછે, કેમકે પૃથિવી વચમાં હોવાથી
તેમને સૂર્યનું દર્શન થતું નથી. એજ રીતે અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર વચમાં હોય છે, ને તેની
એક બાજુમાં સૂર્ય ને બીજી બાજુમાં પૃથિવી હોય છે. માટે જે અમાવાસ્યાએ એ

ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં હોય, તે અમાવાસ્યાયે સૂર્યગ્રહણ થાયછે, કારણ જેમ દી પકની વચમાં પદાર્થ આનુપાતી હીપક દેખાતો નથી, તેમ પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં ચંદ્ર આવવાથી સૂર્ય દેખાતો નથી, માટે સૂર્યગ્રહણ કેહેવાયછે. જે સમય પૃથિવી ઉપર સૂર્યગ્રહણ દેખાયછે, તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસી જનોને તેમના ચંદ્રનું ગ્રહણ ભાસેછે, કેમકે ચંદ્રગોળની છાયા પૃથિવી ઉપર પડેછે ભાસ્કગચાર્યે શિરોમણિના ગોવાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शरी
विशति । तेन प्राक् ग्रहणं पश्चान्मोक्षो-
ऽस्य निःसरतः ॥ १७६ ॥

ચંદ્ર પૂર્વ પૂર્વમાં જતા પૃથિવીની છા-
યામાં પ્રવેશ કરેછે, જેથી તેમાંથી નીકળતાં
તેને આગળથી ગ્રહણ ને પાછળથી મોક્ષ
થાયછે ॥ ૧૭૬ ॥

पश्चाद्भागाज्जलदबदधःसंस्थितोऽभ्येत्य
चंद्रो भानोर्विवं स्फुरदसितया छादयत्या-
त्ममूर्त्या । पश्चात्स्पर्शो हरिदिशि ततो
मुक्तिरस्यात एव कापिच्छन्नः कचिदपि
हितो नैप कक्षान्तरत्नात् ॥ १७७ ॥

વાદળની પેઠે નીચે રહેલો ચંદ્ર, પાછળથી
આવીને સૂર્યબિંબને, પાતાની સ્ફુરાયમાન
ચમ્પેલી મળી મૂર્તિવડે ઢાકેછે, તેથી સૂર્યને
પાછળથી ગ્રહણ ને આગળથી મોક્ષ થા-
યછે, માટેજ ગતિમાર્ગના ભેદથી કયાક ચંદ્ર-
વડે ઢાકાયેા સૂર્ય દેખાતો નથી, ને કયાક
ઢાકાયેા ન હોવાથી દેખાયછે ॥ ૧૭૭ ॥

એજ નયના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

भूमा विधुं विधुरिनं ग्रहणे पिघत्ते ॥ १७८ ॥

ગ્રહણ સમય પૃથિવીની છાયા ચંદ્રને અને
ચંદ્ર સૂર્યને ઢાકેછે ॥ ૧૭૮ ॥

આર્ષભટ્ટે પણ ગોવપાદમાં કહ્યું છે કે,

चन्द्रो जलमर्कोऽग्निर्मृद्भूदलायापि या तम-
स्तद्धि । छादयति शशी सूर्यं शनिनं मह-
ती च भूच्छाया ॥ १७९ ॥

ચંદ્ર જળમય, સૂર્ય અગ્નિમય તથા પૃથિવી
માટીમય છે, ને જે છાયા તે અધકાર છે
માટે સૂર્યને ચંદ્ર, ને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા
ઢાકેછે ॥ ૧૭૯ ॥

અર્ષશિદ્ધાંતના ચંદ્રગ્રહણાવિકારમાં પણ આ પ્રભાણે કહ્યું છે કે —

छादको भास्करस्येन्दुरधःस्यो घनवद्भ-
वेत् । भूच्छायां प्रादमुखचन्द्रो निश्रत्यस्य
भवेदमा ॥ १८० ॥

ગ્રહની પેઠે નીચે રહેલ ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંક-
નારો થાયછે, ને પૂર્વમાં જતો ચંદ્ર ભૂચા-
યામાં પ્રવેશ કરેછે, તેથી એને ભૂચાયા
ઢાંકનારી થાયછે ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ ગ્રહલાઘવમાં પણ કહ્યું છે કે,

છાદયત્વર્કમિન્દુર્વિધું ભૂમિમા ॥ ૧૮૧ ॥

સૂર્યને ચંદ્ર અને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા ઢાંકે છે ॥ ૧૮૧ ॥

વળી બૃહત્સંહિતાના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ભૂચ્છાયાં સ્વગ્રહણે
ભાસ્કરમર્કયુદ્ધે પ્રવિશતીન્દુઃ ।
પ્રગ્રહણમતઃ પશ્ચા-
ન્નેન્દોર્ભાનોઽથ પૂર્વાર્ધાત્ ॥ ૧૮૨ ॥

ચંદ્ર ગોતાના ગ્રહણ સમય પૃથિવીની છાયામાં અને સૂર્યગ્રહણ સમય સૂર્યની આડે પ્રવેશ કરે છે, તેથી કોઈ કાળે ચંદ્રનું પાછલા અર્ધથી, ને સૂર્યનું આગલા અર્ધથી ગ્રહણ થતું નથી ॥ ૧૮૨ ॥

સૂર્યાત્ સપ્તમરાશૌ યદિ
ચોદગદક્ષિણે ન નાતિગતઃ ।
ચન્દ્રઃ પૂર્વાભિમુખશ્ચાયામૌર્ચી
તદા વિશતિ ॥ ૧૮૩ ॥

પૂર્વ પૂર્વમાં જનારો ચંદ્ર, જ્યારે સૂર્યથી સાત-મી રાશિને વિષે ઉત્તર તથા દક્ષિણ ગતિયે કરી અતિ ખસી ગયેલો ન હોય, ત્યારે પૃથિવીની છાયામાં પ્રવેશ કરે છે ॥ ૧૮૩ ॥

ચંદ્રોઽધઃસ્થઃ સ્થગયતિ રવિમમ્બુદ્ભવત્સ-
માગતઃ પશ્ચાત્ । પ્રતિદેશમતશ્ચિન્નં દૃષ્ટિવશા-
ન્નાસ્કરગ્રહણમ્ ॥ ૧૮૪ ॥

મેઘની જેટલી નીચે રહેલો ચંદ્ર, સૂર્યને પછવાડેથી આવીને ઢાંકે છે, જેથી દેશ દેશમાં દૃષ્ટિવશથી વિચિત્ર પ્રકારનું સૂર્ય ગ્રહણ દેખાય છે ॥ ૧૮૪ ॥

આવરણં મહદિન્દોઃ
કુણ્ડવિપાણસ્તતોઽર્ધસચ્છન્નઃ ।
સ્વર્ણં રવેર્યતોઽત-
સ્તીક્ષ્ણવિપાણો રવિર્ભવતિ ॥ ૧૮૫ ॥

ચંદ્રને ઢાંકનારી પૃથિવીની છાયા મોટી હોવાથી, ગ્રહણ સમય ચંદ્ર ધેરાયલા શીંગડાવાળો તથા અર્ધ ઢંકાયેલો, અને સૂર્યને ઢાંકનાર ચંદ્ર નહાનો હોવાથી સૂર્ય તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળો થાય છે ॥ ૧૮૫ ॥

પ્રવમુપરાગકારણમુક્તમિદં દિવ્યદગ્ધિમ-
રાચાર્યઃ । રાહુરકારણમસિન્નિત્યુક્તઃ
શાસ્ત્રસન્નાવઃ ॥ ૧૮૬ ॥

એ રીતે ખગોલ જાણનારા આચાર્યોયે ગ્રહણનું કારણ કહ્યું છે, માટે ગ્રહણ યવામાં રાહુ કારણ નથી, એમ શાસ્ત્રનો ખરેખરો અભિપ્રાય કહેલો છે ॥ ૧૮૬ ॥

થાંકરી પ્રત્યેક અઢાર વર્ષ ને દશ વા આગિયાર દિવસે એનાએ સૂર્ય તથા ચન્દ્રગ્રહણ ફરીથી થાય છે. કારણ આકાશમાં ફરતાં ફરતાં પૃથિવી તથા ચંદ્ર જે ચોક્કસ સ્થાનથી ખસેલાં હોય, તેજ ચોક્કસ સ્થાને પાછા આવતાં તેમને તેટલો વખત લાગે છે, અને ત્યારથી પાછા પૂર્વ પ્રમાણેજ ગ્રહણો થવા માંડે છે. ચંદ્ર તથા સૂર્યગ્રહણ થતી વખતે તેમના વર્ણ આ પ્રમાણે દેખાય છે. સિરોમણિના અડગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સ્વલ્પે છન્ને ધૂન્નવર્ણઃ સુધાંશો-
ર્ધે કૃષ્ણઃ કૃષ્ણરક્તોઽધિકેઽર્ધાત્ ।
સર્વચ્છન્ને વર્ણ ઉક્તઃ પિશંગો
માનોઽચ્છન્ને સર્વદા કૃષ્ણ એવ ॥ ૧૮૭ ॥

ચંદ્રનો વર્ણ, સ્વલ્પ ગ્રહણમાં ધૂન્ન જેવો,
અર્ધા ગ્રહણમાં કાળો, અર્ધાથી અધિક
ગ્રહણમાં લાલમિશ્રિત કાળો, ને આખા
ગ્રહણમાં ભુરો કહેલ છે. અને સૂર્યનો
વર્ણ ગ્રહણસમય સર્વદા કાળોજ કહેલ
છે ॥ ૧૮૭ ॥

મંગળ.

પૃથિવી પછી સૂર્યને કરનાર ગ્રહ મંગળ છે. તેનો વ્યાસ આસરે ૨૧૦૦ કોશનો
છે માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ધનક્ષણમાં અર્થાત્ આખા અંગે સાત ગણો ન્હાનો
છે. તે સૂર્યથી આસરે સાત કોઠ પાંચ લાખ કોશ દૂર છે. તે જ્યારે સૂર્યોસ્તની વ-
ખતે હૃદય પામેછે, ત્યારે પૃથિવીની પાસેમાં પાસે હોયછે, ને તેનું અંતર પૃથિવીથી
કેવળ એક કોઠ પંચોતેર લાખ કોશનું થાયછે. પણ જ્યારે તે સૂર્યની પેલી બાજુમાં
હોઈને સૂર્યની સાથેજ અસ્ત પામેછે ત્યારે પૃથિવીથી છેડામાં છેડે હોયછે, ને તેનું
અંતર મુમારે અગિયાર કોઠ સીતેર લાખ કોશનું થાયછે. તે દર કલાકે ૨૭ હજાર
કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૬૮૭ દિવસમાં ફરી રહેછે. આસરે ગ્રહગણિતાધ્યા-
યમાં કહ્યું છે કે,

યુગ્મયુગ્મશરનાગલોચન-
વ્યાલપણ્ણવયમાશ્વિનોઽસૃજઃ ॥ ૧૮૮ ॥

આર અબજ બત્રીસ કોઠ સૌર વર્ષમાં,
મંગળની ૨૨૬૬૮૨૮૫૨૨ પરિક્રમા થાયછે,
એ હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને
આપણા ૬૮૭ દિવસ લાગેછે ॥ ૧૮૮ ॥

જેથી તેના ઉપરના વાસિયોને મુમારે આપણા બે વર્ષ જેવડું વર્ષ થાયછે, ને
તેમની એક એક ઋતુ પણ આપણા કરતાં બમણા વખતની હોયછે. તે મુમારે સાડી
ચોવીસ કલાકમાં પોતાના અંગે ફરી રહેછે, તેથી આપણા કરતાં તેના ઉપરનાં દિવસ
રાત્રિ રહેજ મોટાં હોયછે. તેના ઉપર સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં બાર મીનીટ લાગેછે,
ને આપણા કરતાં ત્યાં અર્ધું અજવાળું તથા ઉજ્જ્વલતા પડેછે, જેથી ત્યાંના પ્રાણિયો
પણ તેને ઘટતાં યતાં હશે. ત્યાં સૂર્ય પણ આપણા કરતાં અર્ધો દેખાયછે. એ ગ્ર-
હને ફરનારા બે ઉપગ્રહ અથવા ચંદ્રો છે, જેમાનો એક મુમારે ૬૧૫૦ કોશ તેનાથી
દૂર છે, ને ત્રીસ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. બીજો ઉપગ્રહ કેવળ તેનાથી આસરે અ-
ઠારસો કોશ દૂર છે, ને મુમારે ૭૬ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. એ ઉપગ્રહોનાં મહત્ત્વ
હજી શોધી શકાયાં નથી. સારા દૂરદર્શક ચંચવડે મંગળ જોયો હોય, તો તેના ઉપ-
રના જળ તથા સ્થળના આકારો ઓળખાઈ આવેછે, ને તેનું વાતાવરણ પણ વાદળોંથી
ભરેલું દેખાયછે. એ ગ્રહ લાવ અગ્નિ જેવો પ્રકાશિત બાસેછે, તે કાંતો એની જ-
મીન લાલ છે, વા કાંતો એના વાતાવરણમાંથી સૂર્યનાં લાલ રંગનાં કિરણો પરાવર્તન
પામેછે. એ ગ્રહના વાગિયોને આપણી પૃથિવી, આપણને શુક જેવડો મોટો દેખા-

યછે, તેવડી મોટી દેખાતી હશે; ને જેમ કોઈ સમય આપણને બુધ, શુક્ર સૂર્ય ઉપર યઈને જતા દેખાયછે, તેમ તેના ઉપરથી બુધ, શુક્ર તથા આપણી પૃથિવી, એ ત્રણે અહો કોઈ સમય સૂર્ય ઉપરથી જતા દેખાતા હશે; કારણ તે એ ત્રણેથી બાહેર રહીને સૂર્યને ફરેછે.

અદ્યપગ્રહ.

મંગળ પછી સૂર્યને ફરનાર સીરીસ, પાલાસ, જુનો અને વેસ્ટા આદિ લઘુ આસરે બસો અદ્યપગ્રહો જણાયલા છે, જે સાદી આંખે કોઈ વેળા દેખાતા નથી; પણ દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં દેખાઈ આવેછે. તે સર્વે સૂર્યથી સુમારે દશથી તેર કોડ કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા આસરે ત્રણથી છ વર્ષમાં ફરી રહેછે. એ સર્વે અહો એટલા તો નાના છે કે, તેમનાં કદ તથા અંગે ફરવાના કાળ હજી શોધી શકાયા નથી.

બૃહસ્પતિ.

સૂર્ય અદ્યપગ્રહો પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ બૃહસ્પતિ છે. સૂર્ય અહો કરતાં તે મોટો છે. તેના વ્યાસ આસરે ૪૩ હજાર કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ધનકેળે અર્થાત્ પોતાના સૂર્ય અંગે બારસો પચાસ ગણો મોટો છે. તે સૂર્યથી ૨૪ કોડ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૧૪૫૦૦ કોશના વેગથી તેને આસરે આપણા બાર વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપર તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાયછે, ને ત્યાં એક એક ઋતુ પણ આપણા બધે વર્ષની દોષી જોઈએ. ભાસ્કરાચાર્યે શિવોમણિના અહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પંચ પંચ યુગપદ્મલોચન-

દ્વ્યન્વિપદ્મગુણમિતા મુરોર્મતાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

આર અબજ બત્રીશ કોડ વર્ષમાં બૃહસ્પ-
તિની ૩૬૪૨૨૬૪૫૫ પરિક્રમા થાયછે, એ
હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને આ-
સરે આપણાં ૧૨ વર્ષ લાગેછે ॥ ૧૮૯ ॥

તે પોતાને અંગે આપણા દશ કલાકમાં ફરી રહેવાથી તેના ઉપરના વાસિયોને નજીક આપણા અર્ધા દિવસ જેવડો દિવસ ને અર્ધા રાત્રિ જેવડી રાત્રિ થતી હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં ૪૦ મીનીટ લાગેછે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં સત્તા-વીસ ગણો નાનો દેખાયછે અને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વલતા પણ તેટલાં જોઈતાં પડેછે. માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તી પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં એ ગ્રહના અંગ ઉપર ભાભા કાળા પટા દેખાયછે, જેમનાં સ્થાન વારંવાર ખસતાં દેખા-વાથી એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, એ ગ્રહના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાના વેગથી એની આસપાસના વાતાવરણમાં રહેલ વાદળાંના પટા થઈ રહેતા હશે. વળી આપણી પૃથિવીને ફરનાર જેમ આપણો ચંદ્ર છે તેમ દૂરદર્શક યંત્રવડે એ ગ્રહને જોતાં એને ફરનારા ચાર ઉપગ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાયછે; જેમનાં વારંવાર થતાં અહલો પણ એ યંત્રવડે જોવામાં આવેછે. એમાંના પહેલા અદ્યનો વ્યાસ આસરે બારસો કોશનો

છે, ને તે બૃહસ્પતિથી મુમારે એક લાખ ચોતરીશ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા એક દિવસ ને અઢાર કલાકમાં બૃહસ્પતિને ફરી રહેછે. ખીજા ચંદ્રનો વ્યાસ મુમારે એક હજાર કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી બે લાખ બાર હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા ત્રણ દિવસ ને તેર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ સત્તરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી વ્યાસરે ત્રણ લાખ ચાળીસ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા સાત દિવસ ને ચાર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ આસરે પંદરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી મુમારે છ લાખ કોશ દૂર છે; અને આપણા સોલ દિવસ ને સોલ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. એ સઘળું દૂરદૂરીકું ચંત્રવટું અવલોકન કરી સિદ્ધ કરેલું છે.

શનિ.

બૃહસ્પતિ પછી સૂર્યને ફરનાર મહા શનિ છે. તેનો વ્યાસ મુમારે ૩૫ હજાર કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ધનકૃષ્ણમાં અર્ધાંત સર્વ અંગે સાંતસો ગણી ગોટો છે. તે સૂર્યથી વ્યાસરે ૪૪ કોડ ને ૫ લાખ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં ૧૦ હજાર ૫ સો કોશના વેગથી તે સૂર્યને આપણા મુમારે ત્રીસ વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપરના રેહેવાસિયોને તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાયછે, ને તેથી તેમની એક એક ઋતુ આપણાં પાંચ પાંચ વર્ષની હોવી બેઠયે. ભાસ્કરાચાર્યે મહાગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મુજક્ષનન્દદિનગાઙ્ગવાળપદ્

કૃતન્દયઃ સૂર્યસુતસ્ય પર્યાયાઃ ॥ ૧૯૦ ॥

ચાર અબજ બત્રીસ કોડ વર્ષમાં શનિની ૧૪૬૫૯૭૨૯૮ પરિક્રમા થાયછે, એ હી-સામે તેની એક પરિક્રમા થવાને આપણાં મુમારે ત્રીસ વર્ષ લાગેછે ॥ ૧૯૦ ॥

શનિ પોતાને અંગે આપણા ૧૦૬ કલાકમાં ફરી રહેછે, જેથી તેના ઉપરનાં દિવસ રાત્રિ આપણા કરતાં અર્ધાં વખતનાં થાયછે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૧૬ કલાક લાગેછે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૬૦ ગણો નાનો બાસેછે, તેથી પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વલતા પણ ત્યાં તેટલાં ઓછાં પડેછે; માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી યઈ હશે. દૂરદૂરીકું ચંત્રવટું જોતાં બૃહસ્પતિની પેઠે શનિના અંગ ઉપર ઉભા પડા બાગે છે, ને તેને ફરનારા આઠ લિપગ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાયછે. જેમાંના પહેલા ચંદ્રનો વ્યાસ ૫ ચો કોશનો છે, ને તે શનિથી મુમારે ૬૦ હજાર ૫ ચો કોશને અંતરે છે. અને તેને આપણા ૨૨૬ કલાકમાં ફરી રહેછે. ખીજા ચંદ્રનો વ્યાસ ૮૭ માપી શકાયો નથી પણ તે શનિથી ૭૭ હજાર ૫ ચો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા એક દિવસ ને નવ કલાકમાં ફરી રહેછે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ અઢીચો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૯૫ હજાર ૫ ચો કોશને અંતરે છે અને આપણા ૧ દિવસ ને ૨૧ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ પણ ૨૫૦ કોશનો છે, ને તે શનિથી

મુમારે ૧ લાખ ૨૩ હજાર કોશને અંતરે છે અને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. પાંચમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૬ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧ લાખ ૭૧ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૪ દિવસ ને ૧૨૨ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. છઠ્ઠા ચંદ્રનો વ્યાસ ૧ હજાર ૬ સો ૫૦ કોશનો છે, તે શનિથી ૩ લાખ ૯૮ હજાર કોશ દૂર છે, અને આપણા ૧૫ દિવસ ને ૨૩ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. સાતમા ચંદ્રનો વ્યાસ હજી આખી શકાયો નથી, પણ તે શનિથી ૪ લાખ ૬૯ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૨૧ દિવસ ને ૭ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. આઠમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૬ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧૧ લાખ ૫૬ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૭૯ દિવસ ને ૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. વળી શનિ ઉપર સર્વ ગ્રહોથી એવું એક વિલક્ષણપણું છે કે, તેના અંગને ફરતાં એક પછી એક એમ ત્રણ ગોળ ચપટાં ચક્રો છે, જેમાંનું ઉપરું ચક્ર ૫ હજાર કોશ ને વચ્ચું આઠ હજાર બસો પચાસ કોશ પોહોળું અને નીચાઈમાં આસરે ૫૦ થી ૧૦૦ કોશ છે. વચ્ચું ચક્ર શનિથી મુમારે ૯ હજાર કોશ દૂર છે. એ બન્ને ચક્રો ધણું તેજસ્વિ ભાસે છે, ને તેમની નીચે એક ત્રીજું ઝાંખું ચક્ર દેખાય છે. એ સઘળું દૂરદર્શક ચંત્રવડે નોંધને સિદ્ધ કર્યું છે; અને જ્યારે એ ત્રીજે શનિગ્રહને ફરતાં તેજસ્વિ ચક્રો તથા આઠ ચંદ્રો છે, ત્યારે એ સઘળાના પ્રકાશવડે ત્યાંના વાસિયોની રાત્રિ કેવી રળિયામણી થતી હશે !

युरानस.

[illegible]

બાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૧૩ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. આપણા મૂર્ધને ફરનાર સર્વ ગ્રહ તથા ગ્રહોને ફરનાર સર્વ ઉપગ્રહ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જતાં એક જ સામાન્ય રીતે ફરે છે, પણ એ ચુરાનસ ગ્રહના ચાર ચંદ્રો તો વિલક્ષણ રીતે પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જતાં તેને ફરે છે.

નેપ્ચ્યુન.

ચુરાનસ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ નેપ્ચ્યુન છે. તે સૂર્યથી આસરે ૧ અબજ ૩૮ કોડ ને ૭૫ લાખ કોશ દૂર છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૭ હજાર ૨ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્ધાંત સર્વે અંગે પંચાસી ગણો મોટો છે, ને તે એક કલાકમાં ૬૦૪૮ કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૧૬૪૬ વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું વર્ષ થાય છે, ને તેમની એક એક ઋતુ આપણા નજદીક ૨૭૬ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરતાં હજી સુધી તેના અંગ ઉપર પણ કોઈ ચોક્કસ ચિન્હ જોવામાં આવ્યું નથી, જેથી તેના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાનો કાળ જાણવામાં ન આવવાથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૯ સો ગણો નાનો દેખાય છે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા પણ તેટલાં ઓછાં પડે છે, જેથી ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૪ કલાક લાગે છે. વળી દૂરદર્શક યંત્રવડે કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તેને ફરનાર એક ઉપગ્રહ જણાયેલો છે. જે તેનાથી ૧ લાખ ૧૯ હજાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૫ દિવસને ૨૧ કલાકમાં ફરી રહે છે. એ પણ ચુરાનસના ઊપગ્રહો પ્રમાણે ઉલટી દિશામાં ફરે છે. આપણા જેવા જેને જોવાની શક્તિ હોય એવા જનો જો બૃહસ્પતિ, શનિ, ચુરાનસ તથા નેપ્ચ્યુન ઉપર વસતાં હશે, તો સૂર્યને ફરનાર સર્વગ્રહોમાં માત્ર તેમને એ ચારે ગ્રહ પરસ્પરે દેખાતા હશે. પણ જેમાં આપણી પૃથિવી પણ આવી જાય છે, એવા વલ્કનથી અલ્પગ્રહો સુધીના સર્વગ્રહો દેખાતા નહિ હોય! કારણું તે સર્વે એ ચારે ગ્રહોથી ઘણા દૂર ને તે સાથેના પ્રમાણમાં ઘણા જ ન્હાના છે. માટે જો આપણા કરતાં એ ચારેના વાસિયોની જોવાની શક્તિ અધિક હશે, અથવા જો તેમની પાસે આપણા જેવાં દૂરદર્શક યંત્રો હશે, તો તો તેમને સ્થિતિમાં આપણી પૃથિવી જેવા પદાર્થોના અસ્તિત્વનું કંઈક જાન થતું હશે. નહિતર તેમના મનથી તો વલ્કનથી અલ્પગ્રહ સુધીના સર્વ ગ્રહોનું અસ્તિત્વ મળે કાળમાં નથી! છેલ્લા શોધ પ્રમાણે સૂર્યને ફરનાર ગ્રહોમાં છેલ્લો ગ્રહ નેપ્ચ્યુન જણાયેલો છે, તે પછી કોઈ ગ્રહ જણાતો નથી. પણ કદિ હવે પછી હમણાના કરતાં વધારે શક્તિવાળાં યંત્રો થાય તો કદાચિત્ તે પછી પણ કોઈ ગ્રહ જણાઈ આવે! તેવિયે કંઈ કહેવાય નહીં.

ધૂમકેતુ.

ગ્રહો ઉપરાંત સૂર્યને ફરનાર ધૂમકેતુઓ છે, જે યુછડિયા તારા કહેવાય છે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં તેઓ કંઈ નક્કર પદાર્થ ભાસતા નથી, પણ વરાળના ગોટાજેવા

ભાંગેછે. માટે તેઓ કંઈ અહ વા ઉપઅહની પેઠે વસ્તિવાળા ગોળ હોય તેમ ભાંસતું નથી. તેમની પુછડિયો સૂર્યની સામી બાજુમાં હોય છે, તેથી છાયાની પેઠે જાણે સૂર્ય-પ્રકાશવટે તેમનાપરની વરાળ વિસ્તાર પામી પ્રકાશતી હોય, તેમ જણાયછે. વળી તે પુછડિયોમાંથી તેમની પેલી મેરના તારા દેખાયછે. તે જો તેઓ નક્કર હોય તો દેખાય નહીં. એ ધૂમકેતુઓ કેટલા છે, તે હજી યથાર્થ જાણી શકાયું નથી, કારણ તેમનું સૂર્યને ફરતું કંઈ અંદોળની રીતે નથી. તેઓ અંદોળા માર્ગ બેઠી સૂર્યની ધણેજ પાસે આવેલા પાછા ધણેજ છેટે જાયછે; એ રીતે તેઓ સૂર્યને એક બીજાથી છેટે હોઈને ફરેછે. જેથી જેમના ફરવાના માર્ગ ન્હાના છે, તે સૂર્ય પાસે જલદી આવવાથી થોડા વર્ષને અંતરે પાછા દેખાયછે, અને જેમના ફરવાના માર્ગ મોટા છે, તે સૂર્ય પાસે ધણેક કાળે આવવાથી હજારો વર્ષને અંતરે પાછા દેખાયછે; જેથી તેમનું ગણિત પણ યથાર્થ થઈ શકતું નથી. જોકે ધૂમકેતુઓની સંખ્યા નક્કી કહેવાતી નથી તોયપણ ધણા પ્રાચીન કાળથી આજદિન સુધી ધણુંકરી તેઓ બસોથી વધારે જણાયલા નથી. તેઓ આકાશના સઘળા ભાગમાં દેખાયછે, ને સઘળી દિશાએ ફરેછે. એ ધૂમકેતુઓવિષે વરાહ-મિહિરે બૃહસ્પતિના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

दर्शनमस्तमयो वा नगणितविधिनास्य श-
क्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरिक्षभौमास्त्रिविधाः
स्युः केतवो यस्मात् ॥ १९१ ॥

ધૂમકેતુનાં જોડાય તથા અસ્ત ગણિતે કરી જ-
ણાઈ શકાતાં નથી, કારણ તે દિવ્ય, અંતરિક્ષ
તથા ભૌમ એવા ત્રણ પ્રકારના છે ॥૧૯૧॥

अहुताग्नेऽनलरूपं
यस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् ।
खद्योतपिशाचालय-
मणिरत्नादीन् परित्यज्य ॥ १९२ ॥

અહોત, પિશાચનું સ્થાન, મણિ તથા ર-
ત્નાદિને છોડીને જે અગ્નિવિનાના સ્થાનમાં
અગ્નિરૂપ બાસે છે, તે ધૂમકેતુનું સ્વરૂપ ક-
હેલું છે; અર્થાત્ તે વરાળરૂપ છે ॥ ૧૯૨ ॥

घतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतू-
नाम् । बहुरूपमेकमेव ग्राह्यं मुनिर्नारदः
केतुम् ॥ १९३ ॥

ધૂમકેતુની સંખ્યા કેટલાક એકસો એકની
ને કેટલાક હજારની કહેછે, પણ નારદ
મુનિ તો, એકજ કેતુ બહુરૂપે બાસે છે,
એમ કહેછે ॥ ૧૯૩ ॥

ખરતા તારા.

વળી જેમ અહ તથા ઉપઅહો ઉત્પન્ન થયાછે, તેમ આકાશમાં રહેલા અનેક જન-
તિના સૂક્ષ્મ પરમાણુ પરસ્પરે આકર્ષણના ધર્મથી એકઠા મળી, કાળે કરી ન્હાના
ન્હાના ગોળ થાયછે. જેઓ પણ અંદોળી પેઠે સૂર્યને ફર્યા કરેછે. તે ફરતાં ફરતાં જે
અંદોળા આકર્ષણમાં આવી જાયછે, તે અહ ઉપર જઈને પડેછે. પડતાં પડતાં તે અંદોળા
પાતાવરણ સાથે તેનો ઘસારો લાગવાથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાયછે. એ પડતા ગોળ ખ-

રતા તારા અથવા ઉલ્કા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૃથિવી ઉપર એવા ઘણા પડે છે તેમાં મોટામાં મોટા સાતસો કુટના ઘેરાવાનો તારો પડેલ જણાયેલો છે. એ ખરતા તારા વિષે શિરોમણિના પાને ૨૬૭ ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

યાસાં ગતિર્દિવિ ભવેદ્ગણિતેન ગમ્યા
તાસ્તારકાઃ સકલલેખરતોઽતિદૂરે ।
તિષ્ઠન્તિ યા અનિયતોદ્વતયથ તારાચન્દ્રા-
દયો હિ નિવસન્તિતદાશ્રિતાસ્તાઃ ॥૧૯૪॥

આકાશમાં જે તારાઓની ગતિ ગણિતે કરી જણાયેલી છે, તે તારાઓ સઘળા ગ્રહોથી અતી દૂર રહેલ છે, ને જેની ગતિ જણાઈ નથી એવા જે તારા છે, તે ચંદ્રનો આશ્રય કરી તેની નીચે રહેલ છે ॥ ૧૯૪ ॥

શ્રીતાંશુવજ્જલમયાસ્તપતાત્સ્ફુરન્તિનાશ્વાવ-
હમ્વહમારુતસંધિસંસ્થાઃ । પૂર્વાનિલૈઃ સ્તિ-
મિતભાવમુપાગતેઽસિંસ્તારા પતન્તિ કુહ-
ચિદ્ધુરુતાવશેન ॥ ૧૯૫ ॥

તે ચંદ્રની પેઠે જળમય હોવાથી સૂર્યવડે પ્રકાશે છે, ને આવહ તથા પ્રવહ નામના વાયુની સધિમાં રહેલા છે, અને પૂર્વ પા-
વને કરી સંધિ અલાયમાન થતાં ભારી હોવાનેલીધે ક્યાંક પડે છે ॥ ૧૯૫ ॥

સૂર્ય.

હવે ઉપગ્રહો સહિત ગ્રહ, ધૂમકેતુ તથા ઉલ્કા જેને ફરે છે, એવા સૂર્ય તે સર્વનું મધ્યમાં છે. તે પોતે સ્વપ્રકાશ છે, એટલે તેનામાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરવાની અને તે ખીજ પદાર્થો ઉપર નાખવાની સ્વતઃશક્તિ છે. તે પોતાની આકર્ષણ શક્તિવડે ગ્રહાદિનું ધારણ કરી પોતાની આસપાસ ફેરવે છે, ને તેમને પ્રકાશ આપે છે. સર્વ ગ્રહો ઉપર ઋતુસંબંધી ફેરફાર તેનાથીજ થાય છે, ને તેવડેજ પ્રાણિ માત્ર જીવી શકે છે. માટે ઋગ્વેદના મંડળ ૧ સ્ત. ૧૧૫ ની ખંડા ૧ લીમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્યુપથ ॥ ૧૯૬ ॥ સૂર્યસ્થાવરતથાજંગમનો આત્મા છે ॥૧૯૬॥

સૂર્યનો બારા એટલે ઉભી મધ્યરેયા અર્થાત્ લગાઈ ૪ લાખ ૩૦ હજાર કોશની છે; માટે ધનુષ્યમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ૧૨ લાખ ૫૦ હજાર ગણો મોટો છે. દરદર્શક યંત્રવડે સૂર્યને જોતાં તેના ઉપર નાનાપ્રકારનાં કાળાં ધાખાં તથા હંચા નીચાપણું દેખાય છે. વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તામસકીલકસંસા
રાહુસુતાઃ કેતવસ્યપ્સિંદાત્ ।
વર્ણસ્વાનાકાર-
સ્તાન્ દદ્ધાર્કે ફલં ત્રયાત્ ॥ ૧૯૭ ॥

સૂર્યમાં જે કાળાં ધાખાં દેખાય છે, તે ત-
મથી ઉત્પન્ન થનાર તામસકીલક નામના
તેતરીય કેતુ કહેવા છે; તેમને વર્ણ,
સ્વાન તથા આકારે કરી સૂર્યમાં જોઈને
ફળ કહેવું ॥ ૧૯૭ ॥

એ ધાખાં તથા હંચા નીચાપણું ખસતાં જણાય છે, માટે એમ અનુમાન થાય છે કે, સૂર્ય પોતાના અંગે ફરે છે. જે મોક્ષ હંચા નીચાપણું એક વખત દેખાણું દોષ, તેજ

ફરી દેખાવાને આપણા રૂપ દિવસ લાગેછે, માટે તેટલા દિવસમાં સૂર્ય પોતાને અંગે ફરી રહેછે, એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. સૂર્ય અહોનું પોતાના અંગ ઉપરનું ફરતું પાશ્વમથી પૂર્વમાં છે, પણ સૂર્યનું તો પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જણાયતું છે, માટે જેમ કોઈ દાંતાવાળું ચક્ર પોતાની સામે વળગેલા તેવાજ ચક્રને પોતે ફરતાં પાતાથી ઉલટી દિશામાં ફરવેછે, તેમ સૂર્ય જાણે આકર્ષણ અથવા પ્રકાશ કિરણરૂપી દાંતાવડે પોતાની સામે વળગેલા અહોને તેમના અંગ ઉપર પોતાના અંગે ફરવાની દિશાથી ઉલટી દિશામાં ફરવેછે. સૂર્ય ઉપરના ડાઘવિષે એવી અટકળ કરવામાં આવી કે, સૂર્યની આસપાસ નિરંતર રસાયણ ક્રિયાવડે પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરનાર વાતાવરણ છે, તેમાં મોટો ક્ષાભ ઉત્પન્ન થઈ ખાંચા પડેછે; જેમાંથી સૂર્યનું કાનું અંગ નજરે પડી આપણને ડાઘરૂપે માંસેછે. વળી કેટલાક વિક્ષાનો એમ પણ ધારેછે કે, સૂર્યના અંગમાંજ વારંવાર હઝારો બળતાં ઉત્પન્ન થઈ પ્રકાશે છે, ને જે સ્થાને બળતું ઠરી જાયછે, તે સ્થાન કાળા ડાઘની પેઠે ભાંસે છે. સૂર્યની ઉજ્જ્વળતા ભેતાં તે ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તી મુક્ત સંભવતી નથી, પણ કદિ હોય તો તેવી ઉજ્જ્વળતા ખમી શકે એવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલી હોવી જોઈએ. એવિયે માનવી જ્ઞાન ઘણું અદ્વપશક્તિવાળું હોવાથી કંઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતું નથી. એ સૂર્ય, અહ તથા ઉપઅહોના અંતર અને કદ ત્રિકોણમિતિના ગણિતથી શોધી કઢાડેલ છે. જેમને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે, તેમને તો એવિયે કંઈ સંશય રહેશે નહીં, પણ જાણે પ્રત્યક્ષ આપી કાઢાડ્યાં હોય એમ જણાશે. એ ગણિતથી પૃથિવી ઉપરના ફરના પદાર્થનું અંતર તથા કદ છોટી શોધી કાઢ્યું હોય તો તે યથાર્થ હશે છે, ત્યારે આકાશમાં રહેલ ફરના પદાર્થોના અંતર તથા કદ એજ ગણિતથી શોધી કાઢાડ્યાં છે, તે યથાર્થ હોવાં જોઈએ, ને કંઈ ફર આવે તો ઘણા આશ્ચર્ય ન જોઈએ. પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષવેત્તાઓએ પણ એજ ગણિતથી અહોના અંતર વેળા ન જોઈએ. પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષવેત્તાઓએ પણ એજ ગણિતથી અહોના અંતર તથા કદ શોધી કાઢાડ્યાં છે, પણ તેમની પાસે સૂક્ષ્મ રીતે નિર્ણય કરવા માટે હમણાના જેવાં ફરફરીકાદિ યંત્રો નોતાં, તેથી તેમણે શોધી કાઢાડેલા અંતર તથા કદમાં ફરક આવેલ છે. તેમણે પણ જોડે વાંસની નલિકાઓ કરી તે દ્વારે જોઈને સિદ્ધ કરેલું છે, પણ તે નલિકાઓમાં હમણાની પેઠે કાચની સહાયતા નહિ હોવાથી સાદી આંખ-વડે જોયેલું, માટે હમણાના જેવા સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંત થઈ શક્યો નથી. ભારકરે અહગણિત તાત્કાલમાં કહ્યું છે કે,

દ્યુચ્ચમૂલં નલકં નિવેશ્ય

વંશદ્વયાધારમથાસ્ય રંધ્રે ।

વિલોકયેત્સે સ્વચરં કિલેવં

જલે વિલોમં તદપિ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૯૮ ॥

જે વાંસને આધારે રહેલ નલિકાને, જ્યાંથી દષ્ટિ રાખી જોવાય તે રીતે ગોઠવી, તેના મૂલના છિદ્રદ્વારે આકાશમાં અહોને જોવો અને એમજ જળનેવિષે તેથી ઉલટી રીતે જોવો તે પણ હું કહું છું ॥ ૧૯૮ ॥

સૂર્ય અહો સૂર્યને ફરેછે, એમ પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયોને પણ ખબર હોવી જોઈએ; કારણ કોઈની અહ પૃથિવીથી છોટમાં છોટે હોયછે; ત્યારે સૂર્ય તે અહ અને પૃથિવીની વચમાંજ હોયછે; અને ત્યારે કોઈ પણ અહ પૃથિવીથી પાસેમાં પાસે

હોયછે, ત્યારે તે ગ્રહ અને પૃથિવી બન્ને સૂર્યની એકજ બાજુમાં હોયછે. ને સૂર્ય નેજ સર્વ ગ્રહો પ્રરતા હોય, તોજ એમ થાય. પૃથિવીને ફરતા હોય તો, તેમના છે-
ટેમાં છેટે હોવા વખતે સૂર્ય વચમાંજ હોવો જોઈએ અને પાસેમાં પાસે હોવા વખતે
પૃથિવી અને તે ગ્રહ બન્ને સૂર્યની એકજ બાજુમાં હોવાં જોઈએ, એવો નિયમ રહે
નહિ. એ વાતથી પૂર્વ જ્યોતિષિયો અબલુવા હોય એમ જણાતું નથી, તથાપિ પ્ર-
ત્યક્ષ લોકદૃષ્ટિમાં, સૂર્યસહિત સર્વ ગ્રહો પૃથિવીને જુદી જુદી ગતિયે ફરેછે, એમ આ-
વવાથી તેમણે પણ એમજ વર્ણન કર્યું છે; કારણ તેમ કરતાં ગ્રહોનું ગણિત કરવામાં
કંઈ ફેર આવતો નથી, ને લોકમતથી વિરુદ્ધ જતું પડતું નથી, જેમ કરવું અસમ્ભવ
વખતમાં ધણું મુશ્કેલ હતું. માટે ભારકરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

કક્ષાઃ સર્વા અપિ દિવિપદાં ચક્રલિપ્તાં સર્વ ગ્રહોના પ્રવાના માર્ગ ચક્રને યિદા-
કિતાસ્યા વૃત્તે લઘ્વ્યો લઘુનિ મહતિ ચલાની પેઠે ગોળ છે, ને નહાના વૃત્તમાં
સ્યુર્મહત્યશ્ચ લિપ્તાઃ ॥ તસ્માદેતે શશિજમ્ભુ નહાના અને મોટા વૃત્તમાં મોટા હોયછે;
જાદિત્ય મૌમેજ્યમન્દા મન્દાક્રાન્તા ઇવ શ- માટે બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગળ, શુર તથા
શયરાદ્રાન્તિ યાન્તઃ ક્રમેણ ॥ ૧૯૯ ॥ શનિગ્રહ ક્રમે કરી ચંદ્રથી મંદ ગતિયે
જતા ભાસેછે ॥ ૧૯૯ ॥

તેમ આર્યભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના કાળક્રિયાપાદમાં કહ્યું છે કે,

માનામધ્યશનૈશ્વર
સુરગુરુમાર્કશુક્રબુધચન્દ્રાઃ ।
તેપામધ્યશ્ચ ભૂમિ-
મેધીભૂતા રવમધ્યસ્થા ॥ ૨૦૦ ॥

નક્ષત્રોની નીચે ક્રમે કરી શની, શુર, મંગળ,
સૂર્ય, શુક્ર, બુધ તથા ચંદ્ર રહેલા છે, ને તે
સર્વની નીચે આકાશના મધ્યમાં ધાણીના
ચાંભડાની પેઠે પૃથિવી રહી છે ॥ ૨૦૦ ॥

મળ્દલમલ્પમધસ્તાત્ કાલેનાલ્પેન પૂરયતિ
ચન્દ્રઃ । ડ્યરિષ્ટાત્સર્વેષાં મહત્ત મહતા જ-
નૈશ્વારી ॥ ૨૦૧ ॥

સર્વની નીચે હોવાથી ચંદ્ર, પોતાના અલ્પ
માર્ગને થોડા કાળે કરી ફરી રહેછે ને
સર્વની ઉપર હોવાથી શનિ પોતાના મોટા
માર્ગને ઘણે કાળે કરી ફરી રહેછે ॥ ૨૦૧ ॥

એ ગ્રહો પૃથિવીથી દેટલા દૂર છે તે વિષયમાં શિરોમણિના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં
ભારકરે કહ્યું છે કે,

નગનગાગ્નિવાપ્તરસા રવે
રસરસેપ્રમહીપુમિતા વિષોઃ ।
નિગદિતાવનિમલ્લયત ઉચ્છિત્તિઃ
શ્રુતિરિયં કિલ યોજનસંસ્થયા ॥ ૨૦૨ ॥

પૃથિવીના મધ્યથી સૂર્યની ઉંચાઈ ૬૮૯૩૭૭ !
અને ચંદ્રની ૫૧૫૬૬ ચોળનની કદી છે,
એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૨૦૨ ॥

અને શિશેમણિના પૃષ્ઠ ૧૫૪ ની ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

ભૌમસ્ય ગોકુરસપણ્ણવસૂર્યસંખ્યા
દન્તા ભ્રપણ્ણપમિતાશ્રુતિરિન્દુજસ્ય ।
પૂજ્યસ્ય નાગગુણપચ્ચરસાદ્રિભૂમિનાગાચ
સર્પગજલાઘ્વિયમાઘ્યયોઽય ॥ ૨૦૩ ॥

પૃથિવીથી મંગળની ઊંચાઈ ૧૨૯૬૬૧૯
ચોળનની.
બુધની ૧૬૬૦૩૨ ચોળનની.
શુક્રની ૮૧૭૬૫૩૮ ચોળનની.
શુક્રની ૪૨૪૦૮૮ ચોળનની ॥ ૨૦૩ ॥

શુક્રસ્ય સૂર્યતનયસ્ય કુસમ્પલાઙ્ક
ભૂચ્યઞ્ચદસ્યમિતયોજનકર્ણ એવમ્ ।
નાગાક્ષપદ્યમરસામિકુવેદસંખ્યો
નસન્નમળલભવશ્રવણો નિરુક્તઃ ॥૨૦૪॥

શનિની ૨૦૩૧૯૦૭૧ ચોળનની.
અને નક્ષત્રમંડળની ૪૧૩૬૨૬૫૮ ચોળનની
કહી છે ॥ ૨૦૪ ॥

પૃથિવીની આસપાસ ઝડોના ફરવાના માર્ગની લંબાઈવિષે સિદ્ધાંતશિશેમણિના
અહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સાર્ધાદ્રિગૌમનુસુરાઘ્વિમિતાર્કકક્ષા
ચાન્દ્રીસહસ્રગુણિતાજિનરામસંખ્યા ૨૦૬

સૂર્યની કક્ષા ૪૩૩૧૪૯૭૬ ચોળનની.
અને ચંદ્રની ૩૨૪૦૦૦ ચોળનની કહી છે ૨૦૫

આઝીના ઝડોની કક્ષાના ચોળન શ્રીપતિયે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

અષ્ટપદ્મપન્નનુગજાઃ સિત્તિનન્દનસ્ય
શસ્યેશદન્તકૃતલેન્દુમિતાથ સૂરેઃ ।
રૂપાશ્વિનાગયુગશૈલગુણેન્દુવાણાઃ
લામ્યદ્રસાગરરસોત્કૃતયઃ સિતસ્યા ॥૨૦૬॥

મંગળની કક્ષા ૮૧૪૬૬૧૬ ચોળનની.
બુધની ૧૦૪૩૨૧૧ ચોળનની.
શુક્રની ૫૧૩૭૪૮૨૧ ચોળનની.
શુક્રની ૨૬૬૪૬૩૦ ચોળનની ॥ ૨૦૬ ॥

ભૂધરાહિનગનાગરસર્તું
ક્ષમાધરાશ્વિશશિનઃ શનિકક્ષા ॥ ૨૦૭ ॥

અને શનિની કક્ષા ૧૨૭૬૬૮૭૮૭ ચોળ-
નની કહેલ છે ॥ ૨૦૭ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્રગોળના વ્યાસવિષે શિશેમણિના ચંદ્રઅહણ્યાધિકારમાં કહેલ છે કે,

વિંશં રવેર્દ્વિદ્વિશરર્તુંસંખ્યા-
નીન્દોઃસ્વનાગામ્બુધિયોજનાનિ ॥ ૨૦૮ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૨૨ ચોળન ને ચંદ્રનો
વ્યાસ ૪૮૦ ચોળન છે ॥ ૨૦૮ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

વ્યાસા રવીન્દુસિતિગોલકાનાં ક્રમેણ તેજો
જલમૃન્મયાનામ્ । સ્પુર્યોજનૈરાકૃતિવાણપ-
દ્ભિર્વ્યોમાષ્ટવેદૈઃ કુગજેષુ ચન્દ્રૈઃ ॥૨૦૯॥

ક્રમથી તેજ, જળ અને માટીમય એવા
સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથિવીના વ્યાસ ૬૫૨૨,
૪૮૦ તથા ૧૫૮૧ ચોળનના છે ॥ ૨૦૯ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ચંદ્રઅહણાધિકારમાં કહ્યું છે કે,

સાર્થાનિ પદ્મહસ્તાણિ યોજનાનિ વિવ-
સ્વતઃ । વિષ્કમ્ભો મળ્ડલસ્યેન્દોઃ સહાશી-
ત્યા ચતુઃશતમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૦૦ યોજનનો અને ચંદ્ર-
મંડળનો ૪૮૦ યોજનનો છે ॥ ૨૧૦ ॥

બીજા અહોના વ્યાસ સૂર્યસિદ્ધાંતના અહયુત્યધિકારના ૧૩ મા રસોકમાં કહેલી ગ-
ણિતની રીતે કાશીવિદ્યાસુધાનિધિમાં આપૂઢેવ શાસ્ત્રિયે આ પ્રમાણે લખી જણાવેલ છે —

સિતિજસ્યાન્ધિવાળાદિમમિત્તિલવા-
ન્વિતઃ । દિગંશોનેષુ વેદેન્દુમમિતઃ
શશિજસ્ય ચ ॥ ૨૧૧ ॥

મંજળનો વ્યાસ ૭૫૪ $\frac{૩}{૪}$ યોજન,
બુધનો વ્યાસ ૧૪૪ $\frac{૬}{૬}$ યોજન ॥ ૨૧૧ ॥

વ્યંઘ્રીપુ દન્તવસવો ગુરોરય મૃગોસ્તયા ।
વિંશત્યંશો ન સાર્થામિનન્દાન્ધિમમિત-
સ્તયા ॥ ૨૧૨ ॥

શુક્રનો વ્યાસ ૮૩૨૪ $\frac{૩}{૪}$ યોજન,
શુક્રનો વ્યાસ ૪૯૩ $\frac{૬}{૬}$ યોજન ॥ ૨૧૨ ॥

શનેઃ પંચગુણાર્કાશરસાદ્રચદ્રીન્દ્રસંયુતિઃ ।
વિષ્કમ્ભો યૌજનૈરિત્થ-
મર્કાધુક્તિમમાળતઃ ॥ ૨૧૩ ॥

તથા શનિનો વ્યાસ ૧૮૭૭ $\frac{૫}{૬}$ યોજનનો
છે. એ રીતે સૂર્યસિદ્ધાંતથી યુક્તિ અને
પ્રમાણે કરી અહોના વ્યાસ યોજન કલા
છે ॥ ૨૧૩ ॥

એજ વિષયપર આર્યભટે આ પ્રમાણે કહેલ છે —

નૃપિ યોજનં વિલાભૂ
વ્યાસોડકેન્દ્રોઘ્નિઆગિણકમેરોઃ
મૃગુગુરુબુધશનિમૌપાશ્વ-
શિઢજનનમાંશકાસ્તમાર્કસમાઃ ॥ ૨૧૪ ॥

આકે હજાર ૬૩નો એક યોજન, એવા
૧૦૫૦ યોજન પૃથ્વીનો, ૪૪૧૦ યોજન
સૂર્યનો, ૩૧૫ યોજન ચંદ્રનો તથા એક
યોજન મેરુનો વ્યાસ છે. અને શુક્ર, શુક્ર,
બુધ, શનિ તથા મંજળના વ્યાસ ક્રમે કરી
૫૧૮, ૪૯૬, ૬૮, ૬૨૦૬, તથા ૩૧૭ યો-
જનના છે ॥ ૨૧૪ ॥

સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય બાકીના અહોના વ્યાસવિષે ભારકરાચાર્યે આ પ્રમાણે કહેલ છે—

વ્યંઘ્રીપવઃ સચરણા ઋતવસિભાગયુક્તા-
દ્રયો નવ ચ સત્રિલવેપવથ્ર । સ્પુર્મધ્યમા-
સ્તનુકલાઃ સિતિજાદિકાનામ્ ॥ ૨૧૫ ॥

મંજળ, બુધ, શુક્ર, શુક્ર તથા શનિ અહોના
બિંબોની અધ્યમકળા ક્રમથી ૪૬૬, ૬૬૬ ૭ $\frac{૩}{૪}$,
૯ તથા ૫ $\frac{૩}{૪}$ છે, તેના ચંદ્રકક્ષા પ્રમાણે સા-
ધતાં ૧૭૯૧, ૩૦૧, ૧૭૪૪૨, ૧૧૧૦ તથા
૩૧૫૨૩ યોજન વ્યાસ થાયછે ॥ ૨૧૫ ॥

પણ હમણાના વિદ્વાનોએ સફળ યત્નોવડે વારંવાર વેધ કરી અહોના ને વ્યાસ

વાથી પૃથિવીનો મધ્ય પૃથ્વભાગ આપણને આડો આવેછે. એજ રીતે પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખાની દક્ષિણે આવેલ દેશવાસિયોને ઉત્તરધ્રુવ દેખાતો નથી. સાદી આં ખેદેખાતા તારા ઉપરાંત આકાશમાં ઝાંખાં ઝાંખાં શ્વેત ધાખાં દેખાયછે, જે દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં ધાખાં નથી, પણ ધણે છટેના તારા જે નરી આંખે દેખાતા નથી, તેમનો પ્રકાશ છે. એવાં ધાખાં અનેક દેખાયછે, ને તેમાં અનેક તારા જોવામાં આવેછે. સૌથી મોટામાં મોડું શ્વેત ધાણું લાંબા ગોળ પદ્ધતિ આકારે આકાશના મધ્યભાગમાં દક્ષિણધ્રુવથી તે ઉત્તરધ્રુવપર્યંત વાંકું ગચ્છું દેખાયછે. જેને આકાશગંગા કહે છે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં તેમાં લાખો તારા દેખાયછે. વળી સાદી આંખે આકાશનો જે ભાગ તારાવગરનો દેખાતો હોય, તેજ ભાગ દૂરદર્શક યંત્રવડે જોવાથી તેમાં અનેક તારા દેખાયછે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, જેમ આકાશ અનંત છે, તેમ તેમાં ઉત્પન્ન થઈ રહેલ ગોળોની સંખ્યાનો પણ અંત નથી. પાણીમાં જેમ ખરફ બંધાઈને તરેછે તેમ આકાશમાં રહેલ સૂક્ષ્મ પરમાણુ બધાઈ ગોળરૂપ થઈને તરેછે. એ અસંખ્ય સ્વયંપ્રકાશ ગોળો જે સૂર્ય છે, તેમની આસપાસ રહેલ ગોળો આપણી પૃથિવીની પેઠે અહરૂપ થઈ તેમને ફરતા હશે; ને તે અહો પાસેના ગોળ આપણા ઉપગ્રહોની પેઠે તેમના ઉપગ્રહો થઈ તેમને ફરતા હશે. આપણને તે પ્રત્યેક સૂર્ય તારા જોવો દેખાયછે, પણ તેના અહ ઉપગ્રહાદિ ગોળ મુદ્દવ દેખાતા નથી, કારણુ તેમનું કદ નહાતું હશે ને અંતર ઘણું છે. એજ રીતે તે અહો ઉપરના વાસિયોને પણ આપણો સૂર્ય તારા જોવો દેખાતો હશે, પણ તેને ફરનાર આપણા ગ્રહાદિ દેખાતા નહીં હોય. સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરનિર્મિત આકર્ષણશક્તિ સર્વ ગોળમાં વ્યાપ્ત હોવાથી એવો નિયમ થએલ છે કે, અનંત આકાશમાં હર કોઈ ન્હાના ગોળે પોતાની પાસેના મોટા ગોળને ફરવું જોઈએ. એ નિયમને લીધે ઉપગ્રહો અહને ફરેછે, જેની ઉપગ્રહમાળા કેહેવાય છે. ઉપગ્રહે મહિત અહો સૂર્યને ફરેછે માટે તેમની અહમાળા કેહેવાય છે. અહોયે સહિત સૂર્યો પોતાથી મોટા કોઈ સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેને સૂર્યમાળા કહેછે. એ સૂર્યો પોતાના મંચમાં રહેવ તે મોટા સૂર્ય ગોળથી એટલા તો દૂર છે કે, તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં કોરો વર્ષ થાયછે. માટે તેમની ગતિ આપણને જણવામાં આવી શક્તી નથી, જેથી તેઓ સ્થિર ભાગેછે, પણ વસ્તુતાથી જોતાં સ્થિતિમાં કોઈ પણ પદાર્થ સ્થિર નથી. તે મોટા સૂર્ય ગોળ તથા તેના જેવા બીજા ગોળ પોતાને ફરનાર સૂર્યો સહિત કોઈ મહાન સૂર્યને ફરેછે, જેમની સૂર્યમાળાસમૂહ કહેવાયછે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણા અબ્બે વર્ષ થાયછે. એવા સૂર્યમાળાસમૂહ ઘણા છે, ને તે પણ પોતાની વચ્ચેના કોઈ અતિ મહાન સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેથી નક્ષત્ર જગ્યાની માળાઓ થઈ છે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં ખર્ચેથી પણ ઉપરની સંખ્યાનાં વર્ષો થાયછે, જેથી તે સમળા સ્થિર ભાગેછે. તે નક્ષત્ર જગ્યાની માળાઓ આપણને તાગજ્ઞાના લુદા લુદા હુમખાડપે દેખાય છે. તેમાંના અહો ઉપરથી આપણે સૂર્ય દેખાતો નહીં હોય, ને કદિ દેખાતો હશે તો, તે કોઈ નક્ષત્ર જગ્યાની માળામાં ઘણા સૂક્ષ્મ તારા જોવો દેખાતો હશે.

દેહવદ્દધાનાદૌ મુવિચાર્ય વિલો-
ક્યતામ્ । કથાના કુત્ર વા વૃક્ષ-
સ્તસ્માન્માયેતિ નિશ્ચિનુ ॥ ૨૧૯ ॥

દેહની પેઠે વટાદિ વૃક્ષોના બીજવિષે પણ
સારી રીતે વિચાર કરી જોવું; ક્યાં તે
બીજ અને ક્યાં તે વૃક્ષ ! માટે એ ઈશ્વરી
શક્તિ છે, એમ નિશ્ચય કર ॥ ૨૧૯ ॥

આહા ! શુ એ ઈશ્વરની શક્તિનો મહિમા ! કે આપણા પ્રત્યક્ષ ભૂગોળસંબંધી ર-
ચનાનો વિચાર કરતાં આપણું મન મુંઝાઈ જાયછે, તો તેના જેવા બીજા અસંખ્ય પ-
રોક્ષ ગોળો ઉપર સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોની કેવી રીતની રચના થઈ હશે, તેનો
વિચાર કેમજ કરી શકે ! જોકે ઉપગ્રહમાળા, ગ્રહમાળા, સૂર્યમાળા, સૂર્યમાળાસમૂહ
અને નક્ષત્ર જગ્યાની માળા એ સર્વનો હમણાં દરદરેક યત્નવડે શોધ થયેલો છે, ત-
થાપિ અનંત આકાશમાં સર્વ ગોળની એજ પ્રમાણે બ્યવસ્થા થયેલ છે, એમ કંઈ નિ-
શ્ચય કહેવાતું નથી. કારણ માનવી બુદ્ધિની શક્તિ યોડી, ગોળોની સંખ્યા મોટી અને
આપણુથી તે એટલા દૂર કે, એ વિષયપર કંઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. જગત્
ઉપર જગત્ અને માળા ઉપર માળા ! એ જોઈને સ્પષ્ટિના મહત્વનો વિચાર કરવામાં
આપણું મન તદ્દન હારી જાયછે ! યોગવાસિષ્ઠના ઉત્પત્તિપ્રકરણના ત્રીશમા સર્ગમાં
વસિષ્ઠે શ્રીશમને કહ્યું છે કે,

યથા વિધ્યવનાભોગે
પ્રસ્ફુરંતિ કરેણવઃ ।
તથા તસ્મિન્ પરાભોગે
બ્રહ્માંડવસરેણવઃ ॥ ૨૨૦ ॥

જેમ વિંધ્યાચળ પર્વત સંબંધિ વનના, સ-
પૂર્ણ ઉપચારે કરી પરિપૂર્ણ સ્થાનમાં હા-
થણિયો વિચરેછે, તેમ તે પરમાત્માના
સપૂર્ણ શક્તિયુક્ત સસ્થાનમાં બ્રહ્માંડરૂપી
વસરેણુઓ ફરે છે ॥ ૨૨૦ ॥

પ્રત્યેકસ્યાંદગોલસ્ય સ્થિતઃ
કટકરજવત્ । भूताकृष्टिकरो
भावः पार्थिवः स्वस्वभावतः ॥ २२१ ॥

એ પ્રત્યેક ગોળમાં, પાતપોતાના સ્વભા-
વથી પદાર્થોને ઝેંચનારી પૃથિવી સંબંધી
આકર્ષણ શક્તિ રજ જડિત કડાની પેઠે
એમરે હોયછે ॥ ૨૨૧ ॥

यः सर्वविभवोऽस्माकं धियां
न विपयस्ततः । तज्जगत्कयने
शक्तिर्न ममास्ति महामते ॥ २२२ ॥

હે મહાબુદ્ધિમાન, પરમાત્માની શક્તિનો
જે સર્વ વૈભવ છે, તે મારી બુદ્ધિનો વિ-
ષય નથી, માટે એ સર્વ સ્પષ્ટિ કહેવાને
મારી શક્તિ નથી ॥ ૨૨૨ ॥

भीमांधकारगहने मुमहत्परण्ये
नृत्यंत्यदग्धितपरस्परमेव मत्ताः ।
यक्षा यथा प्रव्रितते परमांवरेंऽत-
रेवं स्फुरंति मुवह्नि महाजगंति ॥ २२३ ॥

ભયકર અંધકારે કરી ગહન એવાં અત્યંત
મોટાં અરણ્યમાં જેમ મદોન્મત્ત યક્ષો પ-
ગરે ન દેખાતાં નાચેછે, તેમ અનંત
એવા પરમાકાશમા અગ્રંખ્ય મોટાં જગતો
કંપી કરેછે ॥ ૨૨૩ ॥

એ રીતે ગ્રંથાંશની મધ્યાનો અન નથી, ત્યારે જે આપમે જોઈએ છીએ તે ગર્વ ઉત્પત્તિનો કાંકિ ભાગ માત્ર છે. આદા! નિષ્ઠિપ્રકારની મિશ્રિ ગામે મગખાવતાં માનવિશક્તિ અનિ તુચ્છ છે કારણ આપનો બૂબોળ જે અનન આમારામા રહેવ અમ્ય જોગમાનો એક જોગ છે, તેના ઉપરના એક ખડમા, તે ખડના પાત્ર એક દે-રામાં, તે દેખના પાત્ર એક પ્રાતમા, તે પ્રાતના પાત્ર એક મેદેરમાં, અને તે શેદેરના પાત્ર એક ગદમા અને તે ગદના પાત્ર એક આમા રહેનાર આપનો મી નાનુતિમા છો! અર્થાત્ નર નર્દી. એવું છતાં સ્ત્રી પુત્રોને જાતાના રૂપ, ધ્યાન, વિદ્યા તથા ધનાદિ મપત્તિનો ગર્વ આપના વાગે નહોતો નથી. પણ ત્યારે એવો નર્વ અરે ત્યારે તેમને વિચારનું કે, એવડા મોગ વિગ્નાગ્રાની નિષ્ઠિમા તેમના વર્તમાન મગર્વે તેમના જેવા રૂપ, ધ્યાન, વિદ્યા તથા ધનાદિ મપત્તિમાના કેવળા મગે! વળી જૂનકા-ળમા તેમના જેવા દેશમા ગયા મગે! ને બહિઃવકાળમા દેશમા મગે! અને નીચે એ બધા નાશન. એવો વાગાર વિચાર કરી ગર સ્ત્રી પુત્રોએ નરથી મુખ નેદરાનો પ્રયત્ન મદા જરી મખમે, ને દેખો તિરંગાર કરો નર્દી નાનુ નિગરકારથી પ્રાપ્તિમાત્રના અતગરમા દુખિત થાયછે મારે શ્રીમદ્ભાગવતના આદિપર્વના અ પાઞ ૯૭ મા યથાનિ રાનયે કરું છે કે,

નદીદયં સંયનનં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।
દયા મૈત્રી ચ ભૂતેષુ દાનં ચ
મધુરા ચ વાક ॥ ૨૨૪ ॥

પ્રાણીમાત્રને વિશે દયા, મૈત્રી દાન તથા મધુર વાણીથી વર્તેક, એના જેવું વશી કરણ ત્રણ લોભમા બીજું કંઈ નથી ॥૨૨૪॥

એ રીતે વર્તતા નિત્ય મનુષ્યે નિષ્ઠિપ્રકારની ઈશ્વરસખથી વિચાર કરી તેને સરણુ રહેવું એમ કરનાથી ગત કરણુ શુદ્ધ થાયછે, ને પાપમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પ્રાચીન આર્ય ધર્મ પ્રતિપાદન કરનાર વેદના અતભાગ અર્થાત્ વેદાતનામથી પ્રગિદ્ધ આરણ્યકના અ તર્જન ઉપનિષદ મગેમા ગાની રીતે વિચાર કરી ઈશ્વરના સ્વરૂપ તથા મહિમા આ-પ્રમાણે કહેલ છે રૂપાનુસંદના તંત્રિરીચારણકના દશમા પ્રપાઠકમા કરું છે કે,

યતઃ પ્રમૂતા જગતઃ પ્રમૂતી તોયેન જીવાન્
વ્યવસર્જ્યમૂમ્યામ્ । યદોપધીભિઃ પુરુષાન્
પશુંચ વિદેશ ભૂતાનિ ચરાચરાણિ ॥૨૨૫॥

જેમથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ને જે પૃથિવીને વિશે જલનું જલુને અને આ પધિરડે મનુષ્ય તથા પશુને જલુને ચ રાચર જલમા વ્યાપક છે ॥ ૨૨૫ ॥

અતઃ પરં નાન્યદ્દનીયસંહિ પરાત્પર યન્મ-
હતો મહાન્તમ્ । યદેકમવ્યક્તમનંતરુપં
વિશ્વં પુરાણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૨૨૬ ॥

એનાથી બીજું મોટ તથા અતિ મૂઢમ ઈ નથી, એ શ્રેષ્ઠમા અણ, મહનમા મહત, એક, અબાધ, અનત, વિશ્વરૂપ, અનાદિ તથા અજાનથી પર છે ॥ ૨૨૬ ॥

ઐઞ વેદના એતાશ્વતર ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

યસ્માત્પરં નાપરમસ્તિ કિંચિત્ ।
યસ્માન્નાનીયો નજ્યાયોઽસ્તિ કિંચિત્ ।
વૃક્ષ ઇવ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠત્યેક-
સ્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ ॥ ૨૨૭ ॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિર્જિતમ્ ।
સર્વસ્ય પ્રશુભીશાનં
સર્વસ્ય શરણં સુહૃત્ ॥ ૨૨૮ ॥

અપાણિપાદો જવનો ગૃહીતા
પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ।
સ વેતિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા
તમાહુરઽયં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

નૈનમૂર્ધ્વં ન તિર્યચં ન મધ્યે
પરિજગ્રમત્ । ન તસ્ય પ્રતિમા
અસ્તિ યસ્ય નામ મહદ્દયઃ ॥ ૨૩૦ ॥

સર્વાદિશ ઈર્ધ્વમધ્યથ તિર્યક્
પ્રકાશયન્ બ્રાજતે યદ્વદનદ્વાન્ ।
एवं स देवो भगवान् वरेण्यो
યોનિસ્વભાવાનધિતિષ્ઠત્યેકઃ ॥ ૨૩૧ ॥

યચ્ચ સ્વભાવં પચતિ વિશ્વયોનિઃ
પાચ્યાંશ્ચ સર્વાન્ પરિણામયેદઃ ।
સર્વમેતદ્વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેકો
ગુણાંશ્ચ સર્વાન્ વિનિયોજયેદઃ ॥ ૨૩૨ ॥

સ્વભાવમેકે કવયો વદન્તિ
કાલં તથાન્યે પરિમુલમાનાઃ ।
દેવસ્યૈપ મહિમા તુ લોકે
યેનેદં બ્રામ્પતે વ્રહ્મચક્રમ્ ॥ ૨૩૩ ॥

જેનાથી એક, અતિમૂઢમ તથા અતિ-
મોઢું બીજું કંઈ નથી, તે એકજ ઈશ્વર
ચેતાના પ્રકાશરૂપ મહિમામાં વૃક્ષની પેઠે
નિશ્ચળ રહેછે, ને તેણે કરી આ સર્વ
વ્યાપ્ત છે ॥ ૨૨૭ ॥

તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણને પ્રકાશ કરનાર,
સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત અને સર્વનો પ્રભુ,
નિર્યતા, રક્ષણ કરનાર તથા બંધુ છે ॥ ૨૨૮ ॥

તે હાથ અને પગ વિનાનો છતાં વ્રહ્મણ
તથા ગમન કરેછે, ને ચક્ષુ અને કાન વિ-
નાનો છતાં શ્રુતિ તથા સાંભળેછે; તે વ-
સ્તુમાત્રને જાણેછે, પણ તેને જાણનાર
કોઈ નથી; તેને આદિકારણ, પૂર્ણ તથા
મહાન્ કહેછે ॥ ૨૨૯ ॥

જેનું મહદ્ યશ નામ છે, એવા એ પર-
મેશ્વરને ઉચે, આડે તથા મધ્યે કોઈ અ-
હણ કરી શકતું નથી, કારણ તેની પ્ર-
તિમા નથી ॥ ૨૩૦ ॥

મૂર્ધ જેમ સર્વ દિશામાં ઉપર નીચે તથા
આડે પ્રકાશ કરતાં શોભેછે, તેમ તે પ્રા-
ર્થના કરવા યોગ્ય સ્વપ્રકાશ એકજ પ-
રમેશ્વર જગતના ઉપાધાન કારણ પૃથિવ્યાદિ
પંચબૂતોને નિયમમાં રાખેછે ॥ ૨૩૧ ॥

જે, પદાર્થોમા સ્વાભાવિક ધર્મ નિર્માણ
કરેછે, સર્વ પાકવા યોગ્ય વસ્તુને પરિ-
ણામ પમાડે છે, અને સર્વ ગુણોને ધ-
રતી રીતે યોજેછે, તે વિશ્વના આદિ કા-
રણ એકજ પરમેશ્વર આ સર્વ વિશ્વને
નિયમમાં રાખેછે ॥ ૨૩૨ ॥

કેટલાક મોહ પામેલા પડિતો જગતનું કાર-
ણ સ્વભાવ, ને કેટલાક કાળ કહેછે; પણ
જેણેકરી આ મોઢું સ્પષ્ટિયક કરે છે, એ,
લોકમાં દેવનોજ મહિમા કહેવાયછે ॥ ૨૩૩ ॥

ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિચિત્રે
ન તત્ મમત્વાભ્યધિકત્વ દ્વયતે ।
પરાસ્ય શક્તિર્ધિવિધૈર્વ શ્રૂયંતે
સ્વાભાવિકી જ્ઞાનચલક્રિયા ચ ॥ ૨૩૪ ॥

તેને શરીર તથા દન્દિયો નથી, તેની સ-
માન તથા તેથી વિશેષ કોઈ દેખાતો નથી;
એની શક્તિ દૃષ્ટ શક્તિ વિવિધપ્રકારની સંભ-
ળાય છે, અને એમાં જ્ઞાન તથા બળની
દ્વિધા સ્વાભાવિક છે ॥ ૨૩૪ ॥

ન તસ્ય કશ્ચિત્ પતિરસ્તિ લોકે
ન ચેશ્વિતા નૈવ ચ તસ્ય લિંગમ્ ।
સ કારણં કરણાધિપાધિષો
ન चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ૨૩૫ ॥

લોકમાં તેનો કોઈ સ્વામી તથા નિર્ધના
નથી, તેમ તેનું ચિન્હ પણ નથી; તે સર્વનું
કારણ તથા મનનો અધિપતિ છે, ને એનો
કોઈ પિતા તથા અધિપતિ નથી ॥ ૨૩૫ ॥

ન તत्र मूर्धो भानि न चन्द्रतारकम्
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्व
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ૨૩૬ ॥

તેને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા તથા આ વિદ્યુળી
પણ પ્રકાશ કરી શકતાં નથી, ત્યારે આ
અગ્નિ તો ક્યાંથી પ્રકાશ કરી શકે! તે
સ્વયંપ્રકાશની પાછળ સર્વ મેળે છે, ને તેના
પ્રકાશવડે આ સર્વ પ્રકાશે છે ॥ ૨૩૬ ॥

स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनि-
र्ज्ञः कालकारो गुणी सर्वविद्यः ।
प्रधानसेत्रागपतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिव्यवहेतुः ॥ ૨૩૭ ॥

તે સ્રષ્ટિનો કર્તા તથા જાતા, સ્વયંબુ, પ્ર-
જાતા, કાળનો કર્તા, ગુણી, સર્વજ્ઞ, માયા
તથા શ્રવણ પ્રભુ, ગુણનો નિર્ધતા, અને
સંસારનાં મોક્ષ, સ્થિતિ તથા બંધનું કા-
રણ છે ॥ ૨૩૭ ॥

એવા ઈશ્વરને પોતાના હૃદયમાંજ જોઈ તેની ઉપાસના કરી તેને શરણુ રેદેવા
જોઈ ઉપનિષદમાં કહેલ છે કે,

आदिः स संयोगनिमित्तदेतुः
परस्त्रिकालादकालोऽपि दृष्टः ।
तं विश्वरूपं भवभूतमीदृयं
देवं स्वचित्तस्थमुपस्थ पूर्वम् ॥ ૨૩૮ ॥

તે સર્વનો આદિ, સર્વ અયોગ નિમિત્ત-
કારણ, ત્રણે કાળથી પર તથા કાળરહિત
જાણાયલો છે; તે વિશ્વરૂપ, વિશ્વના કા-
રણ, સત્ ૨૪૩૫, સ્તુતિ કરવા લાયક
તથા પોતાના ચિત્તમાં રહેલા દેવને પ્રથમ
જાપાસી ॥ ૨૩૮ ॥

सदृशकालाकृतिभिः परोन्यो
यस्मात् प्रपंचः परिवर्तते यम् ।
धर्मावहे पापमुदं भगेशं
ज्ञातात्मस्यममृतं विश्वधाम ॥ ૨૩૯ ॥

તથા જેવળી આ પ્રપંચ વારંવાર થાય છે,
ને જે પ્રપંચથી બહો છે, તે સંસારરૂપ વૃક્ષ,
કાળ તથા આકૃતિથી પર, ધર્મને વહન
કરનાર, પાપને ટાળનાર, મરણધર્મ રહિત
અને વિશ્વના આધારશૂન ઈશ્વરને પોતાના
આત્માવિષે રહેલ જાણીને ॥ ૨૩૯ ॥

તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં
તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ ।
પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાદ્
વિદામ દેવં ભુવનેશમીઙ્યમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

યો બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વ
યો વૈ વેદાંશ્ચ મહિણોતિ તસ્મૈ ।
તં હ દેવમાત્મબુદ્ધિપ્રકાશં
સુમુધુર્વે શરણમહં પ્રપદ્યે ॥ ૨૪૧ ॥

તે નિયમમાં રાખનારાઓને પણ નિયમમાં
ગાખનાર, પ્રકાશ કરનારાઓને પણ પ્રકાશ
કરનાર, સ્વામીના પણ સ્વામી, માયાથી
પર, જગતના નિયતા તથા સ્તુતિ કરવા
યોગ્ય દેવને બાંધીએ છિયે ॥ ૨૪૦ ॥

જે પૂર્વે પિતામહને સજે છે, ને તેને જ્ઞાન
પ્રેરે છે, તે જીવોની બુદ્ધિને પ્રકાશ કર-
નાર દેવને, મોક્ષની ઇચ્છાવાળો હુ શરણુ
બાંધે છું ॥ ૨૪૧ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણુસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં
ધમ્મિરમહિમા વર્ણન.

॥ इति सृष्टिप्रकरणम् ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ आचारप्रकरणप्रारंभः ॥

उपदेश.

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्दर्शननेकान् निहितार्थो दधाति ।
विचैति चान्ते विभ्रमादौ न देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषद्.

જે એકજ વર્ણરહિત છતાં પ્રાણિયોનાં પ્રયોજન માટે વિવિધ પ્રકારના
શક્તિના યોગથી અનેક વર્ણના પદાર્થોને સૃજેછે, ને જેને વિષે આદિ,
મધ્ય તથા અંત સમય વિશ્વ રહ્યું છે, તે સ્વયંપ્રકાશ પરમેશ્વર અમને
શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડે. અર્થાત્ સારી બુદ્ધિ આપો ॥ ૧ ॥

પેહેલા પ્રકરણમાં સૃષ્ટિસંબંધી વિચાર કર્યો છે, ને આ બીજા પ્રકરણમાં આચાર-
વિષે વિચાર કરવામાં આવેછે. આચારના સદાચાર અને દુરાચાર એવા બે ભેદ છે.
સદાચરણથી ઉલટી રીતે વર્તવું તેને દુરાચરણ કહેછે. જેમ સૃષ્ટિસંબંધી જ્ઞાન મેળ-
વવાની જરૂર છે, તેમ સદાચાર જાણી લેવાની ઘણીજ અગત્ય લાગેછે. કેમકે જેમ
સૃષ્ટિની વિચિત્ર રચનાનું જ્ઞાન થતાં તેના કર્તા સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ-
વિષે નિશ્ચય થવાથી મનુષ્ય આસ્તિક બની, તેને શરણ રહી સાંતિરૂપ મુખ પામેછે;
તેમ સદાચાર જાણતાં તે પ્રમાણે વર્તવાથી તે જીવતાં સારી પ્રતિષ્ઠાને પામી મરણ
પછી સદ્ગતિને પામેછે. કૃષ્ણબ્રહ્મવેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાબલ્લિમાં આચારો
શિખ્યને સદાચરણવિષે આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે:—

સત્યં વદ । ધર્મે ચર । સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ।
 આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહૃત્ય પ્રાજતન્તું મા
 વ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધ-
 મન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । યાન્યનવદ્યાનિ ક-
 મ્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો ઇતરાણિ ।
 યાન્યસ્માકં સુચરિતાતિ તાનિ સ્વયોપા-
 સ્યાનિ નો ઇતરાણિ ॥ ૨ ॥

સાચુ બોલ, ધર્મચરણ કર, વિદ્યાભ્યા-
 સમાં પ્રમાદ મ કર, વિદ્યાશુરને પ્રિય ધન
 આપી પ્રભ તંતુનો ઉચ્છેદ મ કર, તારે
 સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ
 ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો, સ-
 મૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, જે
 અનિદિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજાં
 નહિ, અને જે અમારાં સારાં આચ-
 રણ હોય તે તારે ગૃહણુ કરવાં બીજાં
 નહીં ॥ ૨ ॥

॥ સત્યં વદ ॥

હવે પ્રથમ ઉપદેશ સત્ય બોલવા માટે છે, કારણુ સર્વ સદાચરણું મૂળ સત્ય છે.
 સત્યવડે સર્વ નહાના મોટા રાજ્યોની વ્યવસ્થા ચર્ચાર્થે રહી શકેછે. કેમકે રાજા, પ્રધાન,
 કાર્યભારી તથા પ્રજા પરસ્પરે સત્ય રાખી વર્તતાં-હોય, તોજ રાજ્યમાં સુખશાન્તિ ર-
 હેછે. તેમાથી કોઈ પણ અસત્ય રીતે વર્તે તો સુખશાન્તિનો નાશ થતાં કલેશ ઉત્પન્ન
 થાયછે. માટે જે રાજ્યમાં અસત્યની વૃદ્ધિ થાયછે, તે રાજ્ય સમૂલ નાશ પામેછે. સર્વ
 પ્રકારની ખેતી કરનાર, કારીગર તથા વ્યાપારી આદિ લઈ સર્વે પ્રજાનો વ્યવહાર પર-
 સ્પરે સત્યવડે સમાધાનથી ચાલેછે. ક્યાંય અસત્ય વર્તે તો ત્યાં કલેશ થાયછે, જેને શ-
 માવવા તથા કરી સત્યને પ્રવર્તાવવા માટે, રાજાએ નિર્માણુ કરેલા ન્યાયાધીશ પાસે
 પ્રજાએ જવું પડેછે. પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પુરુષ, ભાઈઓ તથા મિત્રોની પરસ્પરે ગમે એવી
 પ્રીતિ હોય, તથાપિ અસત્યવડે તુટી જાયછે. એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, સ-
 દ્ધિનો સર્વ વ્યવહાર સત્યવડે ચાલેછે, માટે સર્વ સ્ત્રી પુરુષોએ સત્ય બોલવું અને સત્ય
 આચરવું. તેમ કરવાથી પ્રતિષ્ઠા વધેછે, ને સર્વના વિશ્વાસને પાત્ર થવાયછે. અને જેનો
 વિશ્વાસ બેઠો તેનો વ્યવહાર સારી ગતિ ચાલેછે.

• વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

વિશ્વાસઃ સંપદાં મૂલં
 તેન યૂથપતિર્ગજઃ ।
 સિંહો મૃગાધિપત્યેઽપિ
 ન મૃગઃ પરિવાર્યતે ॥ ૩ ॥

પોતા ઉપર મેળવેલો વિશ્વાસ સંપત્તિનું મૂળ
 છે; કેમકે વિશ્વાસથી હાથી યૂથપતિ થાય-
 છે, ને સિંહ જોડે વનચર પશુનો પતિ
 કહેવાયછે, તો પણ વિશ્વાસ વિના તેમ-
 નાથી વીંદાતો નથી ॥ ૩ ॥

સર્વને સત્ય રીતે વર્તાવવા માટે છેક પ્રાચીન કાળથી રાજાઓ નિયમ બાંધતા આત્મા છે. આર્ય પ્રજાના પ્રથમ નિયમ મનુએ બચિલા છે. તે નિયમથી વિરુદ્ધ વર્તનારને તેણે શિક્ષા કરવા કહેલ છે. કારણ માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં તેણે કહ્યું છે કે,

સર્વો દંડજિતો લોકો
દુર્લભો हि भुचिर्नरः ।
દંડસ્ય हि भयात्सर्व
जगद्भोगाय कल्पते ॥ ૪ ॥

શિક્ષાથી સર્વ જન નિયમમાં રહે છે, કેમકે
કેવળ નિરપરાધી મનુષ્ય મળી આવવો
કઠિણ છે. દંડના ભયથીજ સર્વ જગત
ભોગ ભોગવવા સમર્થ થાય છે ॥ ૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નિયતવિપચવર્તી પ્રાયશો દંડયોગા-
જ્ઞગતિ પરવશેऽस्મિन्दુર્લભः साधुवृत्तः ।
કૃશમપિ विकलं वा व्याधितं वा धनं वा
पतिमतिकुलनारी दंडभीत्याभ्युपैति ॥ ૫ ॥

મનુષ્ય ઘણું કરી દંડના ચોગથીજ વિપ-
ચમાં નિયમથી વર્તનાર થાય છે, કેમકે આ
પરવશ જગતમાં સારા આચરણવાળો
પુરૂષ દુર્લભ છે. શરીરે દુર્બલ, વિકલ,
રોગી વા નિર્વન પતિને કુળવાળા સ્ત્રી પણ
દંડના ભયથી ભજે છે ॥ ૫ ॥

વળી સત્ય રીતે વર્તવળી એટલી તો અગત્ય છે કે, કહી વડીલ, મિત્ર અથવા
સંબંધી વા રાજા પોતે અસત્ય રીતે વર્તતાં હોય, તો તેમને પણ શિક્ષા કરવી, એમ
આર્ય શાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા છે. મનુરમૃતિના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः
पुरोहितः । न दंड्यो नाम राज्ञो-
ऽस्ति यः स्वधर्मं न तिष्ठति ॥ ૬ ॥

પિતા, ગુરુ, મિત્ર, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર તથા
પુરોહિત, એમાંથી પણ જે સ્વધર્મમાં ન
રહે, અર્થાત્ અન્યાયથી વર્તે તેને રાજાએ
શિક્ષા કરવી પડે છે ॥ ૬ ॥

कार्पापणं भवेद्दंड्यो
यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।
તત્ર રાજા ભવેદ્દંડ્યઃ
सहस्रमिति धारणा ॥ ૭ ॥

વળી જે અપરાધ માટે કોઈ સાધારણ
મનુષ્યને એક રૂપીયે દંડ કરવામાં આ-
વતો હોય, તેવો અપરાધ જે રાજા કરે
તો તેનો ન્યાયાધીશે એક હજાર રૂપીયા
દંડ કરવો એમ શાસ્ત્રનો ઠેરાવ છે ॥ ૭ ॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિપર્વના ૫૭ મા અધ્યાયમાં સીષમપિતામહે યુધિષ્ઠિ-
રને, તથા આદિ કાવ્ય રામાયણના અયોધ્યાકાંડના એકવીશમા સર્ગમાં લક્ષ્મણે રામને
કહ્યું છે કે,

गुरोरप्यबलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ॥
उत्पथमतिपन्नस्य कार्यं भवतिशासनम्॥૮॥

ઉદ્ધત યદ્ જયેલા, કાર્યોકાર્યને નહીં જા-
ણનાર તથા અવળે માર્ગે ચાલનાર ગુ-
રને પણ શિક્ષા કરવી ॥ ૮ ॥

જેમ સત્ય વર્તવવા માટે રાજાએ બાંધેલા નિયમ પ્રમાણે મનુષ્યો દંડના ભયથી વર્તેછે, તેમ મૃદ્ધિકર્ત્તા પરમેશ્વરની સ્વતઃસિદ્ધ અદ્ભુત શક્તિવડે બંધાયેલા નિયમો-પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો બાણે હાનિના ભયથી વૃત્તતા હોય એમ જણાયછે! કોઈનાથી પણ તે નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી, કારણ તેમ ચલાથી તે પદાર્થને મહા હાનિ થાયછે; જે તેને નિયમથી ઉલટી રીતે વર્તવાનો બાણે દંડ હોય એમ ભાસે છે! માટે તેમનું નિયમ પ્રમાણે વર્તવું એ સત્યનોજ મહિમા છે. તૈત્તિરીયોપનિષદની ધ્રુ-લાનંદવધ્વીમાં કહ્યું છે કે,

भीपास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । ईश्वरना ભયથી વાયુ વાયછે, મૂર્ધ ઉદય પામેછે, અને અગ્નિ, મેઘ તથા પાંચમો મૃત્યુ હોરછે ॥ ૯ ॥

તેમ તૈત્તિરીયારણ્યકના ૧૦ મા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन वायुरावाति । सत्येनादित्यो रोच- सत्यવડે વાયુ વાયછે તથા મૂર્ધ આકાશમાં પ્રકાશેછે, સત્ય વાણીની પ્રતિષ્ઠા છે, સ-
ते दिवि । सत्यं वाचः प्रतिष्ठा । सत्ये सर्व- त्यમાં સર્વ રથુ છે, માટે સત્યને શ્રેષ્ઠ
प्रतिष्ठितं । तस्मात्सत्यं परमं वर्तति ॥ १०॥ કહેછે ॥ ૧૦ ॥

જેમ રીતે વાણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः । सत्यवડે પૃથ્વી ધારણુ કરાયછે, મૂર્ધ તપેછે,
सत्येन याति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं १? તથા વાયુ વાયછે, માટે સર્વ સત્યમાં રથું
છે ॥ ૧૧ ॥

સત્યમાં સર્વ રથું છે અર્થાત્ તેની સર્વ કાર્યમાં જરૂર પડેછે. તે વિના કોઈ પણ કાર્યની નિહિ થતી નથી. દુષ્ટ પુરુષો પણ બીજાને શરીર અથવા સંપત્તિ સંબંધી હાનિ કરવામાં ઉપરથી મત્ત દેખારેછે. જે તેમ ન કરે તો તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. કારણ પ્રાણિમાત્રને સત્ય પ્રિય છે, કેમકે સત્યમાં તેમનું કલ્યાણ રથું છે. જેથી ઉપર ઉપરના સત્યને ખરૂં માની તેઓ પોતાનું કલ્યાણ યવાના લોભને લીધે વિશ્વા-સથી, દુષ્ટોએ રસેત પાશમાં ફગાઈ જાયછે. મત્ત સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠાને પામેછે, ને તેનોજ ગર્વત્ર જળ થાયછે. અર્થર્થવેદના મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

सत्यमेव जयते नानृतं ॥ १२ ॥

સત્યજીતેછે, અમત્ય હીનતું નથી ॥૧૨॥

વળી મત્ત બોલવાથી પ્રપચ કરવો પડતો નથી, પણ જે એક અસત્ય બોલાયું હોય તો તેને ઠાકવા વળી બીજું અમત્ય બોલવું પડેછે. અને જે રીતે જે કોઈ તપાસનાર મળે તો અમત્ય બોલવાનો પાર આવે નહીં, ને જેવટ સત્ય બોલવું પડે છે,

માટે પ્રથમથીજ સત્ય જોણવું. શ્રીમહાભારતના આદિપર્વના ૭૪ મા અધ્યાયમાં શકું-
તલાએ દુષ્યંતને કહ્યું છે કે,

નાસ્તિ સત્યસમો ધર્મો ન સત્યાદિવતેર્ધર્મો આ લોકમાં સત્ય સમાન ધર્મ નથી, સ-
ત્યથી કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી અને અસત્યથી ખીજું
નહિ તીવ્રતરં કિંચિદનૃતાદિહ વિદ્યતે ॥ ૧૩ ॥

કારણ, કલ્પતરુમાં કહ્યું છે કે,

નાસત્યવાદિનઃ સર્વ્યં ન પુણ્યં ન યશો જગતમાં જુદું જોણનારને મિત્રના, પુણ્ય
શ્રુતિ । દૃષ્યતે નાપિ કલ્યાણં કાલકૂ- તથા યશ મળતાં નથી, ને જેર ખાનાગની
ટમિવાશ્રતઃ ॥ ૧૪ ॥ પેડે તેનું ક્યાંય કલ્યાણ દેખાતું નથી ॥ ૧૪ ॥

માટે સદા સત્ય જોણવું. પણ કોઈ વેળા જોવો પ્રસંગ આવે કે, સત્ય જોણવાથી
મહા અનર્થ થવાનો સંભવ હોય, તો તે વેળા ચાલતાં સુધી મૌન રહેવું, પણ કદી
જોણવાની જરૂર પડે તો ચુકિતથી જોણવું પણ અનર્થ થવા દેવો નહીં. એ પ્રમાણે
આચાર્યે શિષ્યને સત્ય જોણવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર્યપ્રકર-
ણમાં પ્રથમ સત્ય જોણવાનો ઉપદેશ.

॥ ધર્મ ચર ॥

ખીજે ઉપદેશ ધર્મ આચરવા માટે ક્યો છે, કારણ કૃષ્ણ યજુર્વેદના તેતિરીયાર-
પુષ્કના દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા ધર્મ સર્વ પ્રાણિને આશ્રય છે, જગતમાં
લોકે ધર્મિષ્ઠં પ્રજા ઉપસર્પતિ । ધર્મોધર્મ જાણવા માટે લોકો ધર્મિષ્ઠની પાસે
ધર્મેણ પાપમપનુદંતિ ધર્મે સર્વ જાય છે, ધર્મ કરી પાપને દાળે છે, ને
પ્રતિષ્ઠિતં તસ્માદ્ધર્મે પરમં વદન્તિ ॥ ૧૫ ॥ ધર્મમાં સર્વ રહ્યું છે; માટે ધર્મને શ્રેષ્ઠ
કહે છે ॥ ૧૫ ॥

પણ એ ધર્મ શું છે તે સર્વ મનુષ્યે જાણવું આવશ્ય છે, માટે આપરતં ધર્મ-
સૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના સાતમા પટલમાં કહ્યું છે કે,

યં ત્યાર્યાઃ ક્રિયમાણં પ્રશંસન્તિ સ ધર્મો- જે આચરણને આર્ય પુરુષો વખાણે, તે
યં ગૃહંતે સૌઽધર્મઃ ॥ ૧૬ ॥ ધર્મ, અને જેને નિંદે તે અધર્મ કહે-
વાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ વૈશેષિકદર્શનના પેદેલા અધ્યાયના પ્રથમ આનંદિકમાં કહેલ છે કે,

યતોમ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સધર્મઃ ॥ ૧૭ ॥ જેનાથી ઉદય તથા કલ્યાણ થાય તેજ
ધર્મ ॥ ૧૭ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૨૦૭ મા અધ્યાયમાં ધર્મવ્યાધે કૌશિકે પ્રાક્ષ-
ણને કહ્યું છે કે,

આરંભો ન્યાયયુક્તો યઃ સ હિ ધર્મં ઇતિ
સ્મૃતઃ । અનાચારસ્ત્વધર્મેતિ એતચ્છિષ્ટા-
નુશાસનમ્ ॥ ૧૮ ॥

જે કાર્ય આરંભયીજ ન્યાય યુક્ત હોય,
તેજ ધર્મ, અને જે અનાચાર તે અ-
ધર્મ કહેલ છે; એ આર્ય પુરુષોનું કહેવું
છે ॥ ૧૮ ॥

એ રીતે પ્રાણિમાનું જેથી હિત થાયછે, એવા સદાચરણને ધર્મ કહેલ છે,
માટે મનુષ્યે નિરંતર સદાચારે વર્તે, જેથી તે આ લોકમાં સુખ તથા યશને પામેછે,
અને મરણ પછી દુર્ગતિને પામતો નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે
અર્જુનને કહ્યું છે કે,

નહિ કર્યાનકૃત્ કથિત્
દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

હે તાત, શુભાચરણ કરનાર કોઈ પણ
દુર્ગતિને પામતો નથી ॥ ૧૯ ॥

વળી સદાચરણરૂપ ધર્મવડે ઉચ્ચતા તથા અસદાચરણરૂપ અધર્મવડે નીચતા પ્રાપ્ત
થાયછે. આપસ્તંબ ધર્મમ્ત્રના ખીજ પ્રક્રિયા એવા પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મચર્યયા જયન્ત્યો વર્ણઃ પૂર્વે પૂર્વે વર્ણમા-
પદ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨૦ ॥

જાતિ બદલવામાં હલકો વર્ણ પણ, ધર્મ-
ચરણ કરી પોતાથી ઉત્તમ ઉત્તમ વ-
ર્ણપણાને પામેછે ॥ ૨૦ ॥

અધર્મચર્યયા પૂર્વો વર્ણો જયન્ત્યં જયન્ત્યં
વર્ણમાપદ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨૧ ॥

અને ઉત્તમ વર્ણ પણ અધર્મચરણ કરી
પોતાથી હલકા હલકા વર્ણપણાને પામે-
છે ॥ ૨૧ ॥

કારણ શુકનીતિના એવા અધ્યાયના એવા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

વિશ્વામિત્રો વસિષ્ઠશ્ચ મતંગો નારદાદયઃ ।
તપોવિશંપેઃ સંપ્રાપ્તા ઉત્તમત્વં ન જાતિતઃ ૨૨

વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, મતંગ તથા નારદાદિ
ઋષિઓ, તપોવિશેષે કરી ઉત્તમપણાને
પામ્યા પણ જાતિથી નહીં ॥ ૨૨ ॥

કેમકે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિપર્વના ૧૮૮ મા અધ્યાયમાં ભૃગુ ઋષિયે ભા-
રદાજને કહ્યું છે કે,
તમેય

ન વિ પોસ્તિ વર્ણાનાં સર્વે બ્રાહ્મમિદ
જગત્ । બ્રહ્મણા પૂર્વસૃષ્ટં હિ કર્મભિર્વ-
ર્ણતાં ગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

બ્રહ્માએ સૃષ્ટેલું આ સર્વે જગત્ પૂર્વે
બ્રાહ્મણ જાતિવાળું હતું, કંઈ વર્ણભેદ
ન હતો; પણ પછી કર્મ કરી વર્ણપણાને
પામ્યું ॥ ૨૩ ॥

કામભોગપ્રિયાસ્તીક્ષ્ણાઃ
ક્રોધનાઃ પ્રિયસાહસાઃ ।
ત્યક્તસ્વધર્મા રક્તાંગા-
સ્તે દ્વિજાઃ ક્ષત્રતાં ગતાઃ ॥ ૨૪ ॥

ગોમ્બો દૃષ્ટિં સમાસ્થાય
પીતાઃ કૃપ્યુપજીવિનઃ ।
સ્વધર્માન્નાનુતિષ્ઠંતિ
તે દ્વિજા વૈશ્યતાં ગતાઃ ॥ ૨૫ ॥

હિંસાવૃત્તમિયા લુબ્ધાઃ
સર્વકર્મોપજીવિનઃ ।
કૃષ્ણાઃ શૌચપરિશ્રષ્ટા-
સ્તે દ્વિજાઃ શૂદ્રતાં ગતાઃ ॥ ૨૬ ॥

ઇત્યેતૈઃ કર્મભિર્વ્યસ્તા દ્વિજા વર્ણાન્તરં
ગતાઃ । ધર્મો યજ્ઞક્રિયા તેષાં નિત્યં ન
પ્રતિપિધ્યતે ॥ ૨૭ ॥

૫ળી એજ પર્વના ૧૮૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં દાનમથાત્રોહ આનૃશંસ્યં ત્રપા ઘૃણા ।
તપશ્ચ દૃશ્યતે યત્ર-સ ગ્રાહણ ઇતિ સ્મૃતઃ ૨૮

ક્ષત્રજં સેવતે કર્મ
વૈદાધ્યયનસંગતઃ ।
દાનાદાનરતિર્યસ્તુ
સ વૈ ક્ષત્રિય ડચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

વાણિજ્યા પશુરક્ષા ચ કૃપ્યા
દાનરતિઃ શુચિઃ । વૈદાધ્યય-
નસંપન્નઃ સ વૈશ્ય ઇતિ સંજ્ઞિતઃ ॥ ૩૦ ॥

સર્વમક્ષરતિર્નિત્યં સર્વકર્મકરો-
ડશુચિઃ । ત્યક્તવેદસ્ત્રનાચારઃ
સ વૈ શૂદ્ર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૧ ॥

તેમાં જે બ્રાહ્મણો, કામ તથા ભોગમાં
પ્રીતિ રાખનાર, તીક્ષ્ણ સ્વભાવવાળા,
ક્રોધી, સાહસિક, સ્વધર્મને છોડી દેનાર
તથા રમેશુણવાળા હતા, તે ક્ષત્રિયપણાને
પામ્યા ॥ ૨૪ ॥

જે બ્રાહ્મણો, પશુઓને ઉછેરી તેથી પો-
તાની વૃત્તિ ચલાવનાર, રમેશુણ તથા
તમેશુણવાળા, ખેતી કરનાર અને પો-
તાના ધર્મથી વિશુષ્ણ હતા, તે વૈશ્યપ-
ણાને પામ્યા ॥ ૨૫ ॥

જે બ્રાહ્મણો, હિંસા તથા અસત્યમાં પ્રીતિ
રાખનાર, લોભી, હર કોઈ કંઈ કરી પો-
તાનું શુભરાત ચલાવનાર તમેશુણી તથા
અપવિત્ર હતા, તે શૂદ્રપણાને પામ્યા ॥ ૨૬ ॥

એ રીતે કહેલાં કંઈ કરી જુદા થઈ બ્રા-
હ્મણો વર્ણાન્તરને પામ્યા, પણ તે સર્વ
વર્ણને ધર્મ તથા યજ્ઞન ક્રિયા કરવાની
નિરંતર મના નથી ॥ ૨૭ ॥

જેને વિષે સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અકૂરતા,
લજ્જા, દયા, તથા ઈદ્રિયનિગ્રહ દેખાતાં
હોય, તે બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥ ૨૮ ॥

જે યુદ્ધકર્મ કરનાર, યુદ્ધવિદ્યા શિખેલો
અને દાન આપવામાં તથા પ્રજાપાસેથી
તેના રક્ષણ બદલ પોતાનો હક લેવામાં
પ્રીતિવાળો હોય, તે ક્ષત્રિય કહેવાય છે ॥ ૨૯ ॥

જે વેપારી, પશુ પાળનાર, ખેતીથી નીપજ
કરવામાં પ્રીતિવાળો, પવિત્ર તથા વિદ્યા-
ભ્યાસ કરેલો હોય, તે વૈશ્ય કહેલ છે ॥ ૩૦ ॥

જે અભક્ષ્યનું પણ ભક્ષણ કરવામાં પ્રી-
તિમાન, નિરંતર બધું કામ કરનાર, અ-
પવિત્ર, મૂર્ખ, તથા આચાર વગરનો હોય,
તે શૂદ્ર કહેલ છે ॥ ૩૧ ॥

વળી શુક્રનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ન જાત્યા બ્રાહ્મણઃ ક્ષાત્રક્ષત્રિયો
વૈશ્ય એવ ન । ન ચ શૂદ્રો ન વૈ
મ્લેચ્છો ભેદિતા ગુણકર્મભિઃ ॥ ૩૨ ॥

જ્ઞાનકર્મોપાસનાભિર્દેવતા-
રાધને રતઃ । શાન્તો દાન્તો
દયાલુશ્ચ બ્રાહ્મણશ્ચ ગુણૈઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૩ ॥

લોકસંરક્ષણે દક્ષઃ શૂરો દાન્તઃ
પરાક્રમી । દુષ્ટનિગ્રહશીલો યઃ
સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

ક્રયવિક્રયકુશલો યે નિત્યં પ-
ણ્યજીવિનઃ । પશુરક્ષાઃ કુ-
પિકરાસ્તે વૈશ્યાઃ કીર્તિતા શ્રુતિ ॥ ૩૫ ॥

દ્વિજસેવાર્ચનરતાઃ
શૂરાઃ શાન્તા જિતેન્દ્રિયાઃ ।
સીરકાષ્ટવૃણવહા-
સ્તે નીચાઃ શૂદ્રસંઘ્રકાઃ ॥ ૩૬ ॥

ત્યક્તસ્વધર્માચરણા નિર્ઘૃણાઃ પર-
પીડકાઃ । ચળ્હાશ્ચ હિંસકા નિત્યં મ્લે-
ચ્છાસ્તે હાવિવેકિનઃ ॥ ૩૭ ॥

વળી એજ અથવા ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

કર્મણોત્તમનીચત્વં
કાલતસ્તુ ભવેદ્ગુર્ણઃ ।
વિદ્યાકલાશ્રયેણ
તન્નામ્ના જાતિરુચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

આ લોકને વિષે જન્મથી કોઈ બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને મ્લેચ્છ નથી,
પણ શુણ્ધ તથા કર્મ કરી થયેલ છે ॥ ૩૨ ॥

જે, જ્ઞાન, કર્મ તથા ઉપાસનાએ કરી ઈ-
શ્વરભજન કરવામાં પ્રીતિ રાખનાર, શાંત,
અતેન્દ્રિય તથા દયાળુ હોય, તે, એવા
શુણ્ધે કરી બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥ ૩૩ ॥

જે, પ્રભાતું સંરક્ષણ કરવામાં નિપુણ, શૂ-
રવીર, અતેન્દ્રિય, પરાક્રમી તથા દુષ્ટોને
દંડ દેવાના સ્વભાવવાળો હોય, તેજ ક્ષ-
ત્રિય કહેવાય છે ॥ ૩૪ ॥

જે, નિત્ય માલ લેવા તથા વેંચવામાં કુ-
શળ વ્યાપારી, પશુ પાળનાર અને ખેતિ
કરનાર હોય, તે પૃથિવીને વિષે વૈશ્ય ક-
હેલ છે ॥ ૩૫ ॥

જે, ધીળ વર્ણુની હલકરી ચાકરી તથા
તાબેદારી કરવામાં પ્રીતિમાન, કામ કર-
વામાં સમર્થ, સારા સ્વભાવવાળો, અર્જુ-
ન્દ્રિય, અને હળ, કાષ્ઠ તથા ધાંસ ઉપા-
ડવાતું હલકું કામ કરનાર હોય, તે શૂદ્ર
કહેલ છે ॥ ૩૬ ॥

જે, સ્વધર્માચરણ રહિત, નિર્ઘૃય, પારકા-
ઓને પીડા કરનાર, દૂર, નિરતર હિંસા
કરનાર તથા અવિવેકી હોય, તે મ્લેચ્છ
કહેવાય છે ॥ ૩૭ ॥

મનુષ્યને કર્મ તથા શુણ્ધવડે કાળે કરી
ઉત્તમ તથા નીચપણું પ્રાપ્ત થાયછે; ને
જે જે વિદ્યા તથા કળાના આશ્રયથી તે
થેતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે, તે તે વિદ્યા
તથા કળાના નામથી તેની જાતિ કહે-
વાય છે ॥ ૩૮ ॥

પણુ જેમાં અસદાચરણુ ન હોય એવો કોઈ પણ પ્રકારનો ધંધો કરવામાં હલકાઈ નથી, કેમકે હલકાઈને દેનાર તો કેવળ અસદાચરણુ છે. એ રીતે આપણા આર્ય શાસ્ત્રમાં જ્યારે સદાચરણુરૂપ ધર્મ પાળવાવડે ઉત્તમતા તથા અસદાચરણુરૂપ અધર્મ પાળવાવડે અધમતાની પ્રાપ્તિ કહી છે, ને જેવામાં પણ એમજ છે, ત્યારે સર્વ ત્રી પુરુષોએ અસદાચરણુનો ત્યાગ કરી સદાચરણુ વર્તવું યોગ્ય છે, માટેજ આચાર્ય શિષ્યને ધર્મ આચરવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાવસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ॥

ત્રીજો ઉપદેશ વિદ્યાભ્યાસમાં સાવધાન રહેવાનો છે; કારણુ જેમ ખેડથી મુધારેલી જમીન, તેમાં ફેણેલા ખીજને ઉછેરી વૃક્ષરૂપ કરવામાં ઘણી સહાયતા કરેછે, તેમ વિદ્યાભ્યાસથી કેળવાએલી બુદ્ધિ, પ્રાપ્ત થયેલા હરકોઈ મોટાં કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં ઘણી સહાય થઈ પડેછે. જેની બુદ્ધિ કેળવાએલી નથી તે વગર ખેડેલી જમીન જેમ છાંડને ઝુંડવી દેછે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યને ઝુંચવી નાખેછે. માટે વિદ્યાભ્યાસરૂપ ખેડથી બુદ્ધિરૂપ જમીનને જરૂર મુધારવી જોઈયે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य
दर्शकं ॥ सर्वस्य लोचनं शाल्वं
यस्य नास्त्यंथ एव सः ॥ ३९ ॥

અનેક સંશયને દાળનાઈ તથા પરોક્ષ અર્થને દેખાડનાઈ શાસ્ત્ર સર્વતું નેત્ર છે, માટે તે જેને નથી, તે આંધળોજ છે ॥ ૩૯ ॥

ભર્તૃહરિયે પણ નીતિશતકમાં કહેલ છે કે,

विद्यानाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं
धनं विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या
गुरुणां गुरुः । विद्या बंधुजनो विदेश-
गमने विद्या परं देवर्त विद्या राजसु पूज्य-
ते नहि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ४० ॥

વિદ્યાજ નરનું અધિકરૂપ તથા ઢાંકેલું ગુપ્ત ધન, ભોગ, યશ તથા સુખને આપનારી, ગુરૂની પણ ગુરૂ, પ્રવાસમાં બંધુજન સમાન અને પરમ દેવતરૂપ છે; રાજા-રજાઓમાં વિદ્યાજ પૂજ્ય છે, ધન પૂજ્યું નથી, માટે વિદ્યાહીનને પશુ સમાન જાણવો ॥ ૪૦ ॥

તેમ ભોળપ્રબંધના આંદાજમાં કહ્યું છે કે,

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुंक्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदं ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु किर्तिं
किंकिन्न साधयति कल्पलतेव विद्या॥४१॥

વિદ્યા માતાની જેટલે રક્ષા કરેછે, પિતાની જેટલે હિતમાં જોડેછે, સ્ત્રીની જેટલે ખેદને દાળી આનંદ પમાડેછે, લક્ષ્મીને વધારેછે અને સર્વ દિશામાં કીર્તિને વિસ્તારેછે; માટે તે કલ્પલતાની જેટલું શું શું મેળવી આપતી નથી! અર્ચાત બધું મેળવી આપેછે ॥ ૪૧ ॥

વળી સિદ્ધાંતશિરોમણિના અહનિપુતાધ્યાયના ત્રિપ્રશ્નાવિકારના ભાષ્યમાં કહેલ છે કે,

વિદ્યાનામ નરસ્ય કીર્તિરતુલા ભાગ્યસયે
ચાત્રયો ધેનુઃ કામદુધા રતિશ્ચ વિરહે નેત્રં
તૃતીયં ચ સા । સત્કારાયતનં કુલસ્ય મ-
હિમા રત્નૌર્વિના શ્રૂપણં તસ્માદન્યશ્રુપેક્ષ્ય
हेतुविषयं विद्याधिकारं कुरु ॥ ४२ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

न चोरहार्यं न च राजहार्यं
न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्द्धत एव नित्यं
विद्याधनं सर्वधनमघानं ॥ ४३ ॥

જેમણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો નથી, તેમના માટે લોહો ધણું ઉંચું મત ગણતા નથી, કેમકે વિદ્યા વિના તેમનામાં ડહાપણ ધણું ઓછું હોયછે. જેથી તે કાર્યપ્રસંગમાં તેમણે આપેલા વિચાર ઉપર ધણું વજન રાખવામાં આવતું નથી. સભામાં બોલવું હોય તો તેમનાથી કંઈ બોલાતું નથી, મુંગા બેસી સાંભળ્યા કરતું પડેછે. માટે માતા-પિતાએ બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ અવશ્ય કરાવવો જોઈયે. વિષ્ણુશર્મણે કહ્યું છે કે,

मातृपितृकृताभ्यासो शुणितामेति वालकः ।
न गर्भच्युतिमानेन पुत्रो भवति पंडितः ४४

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो
न पाठितः । न शोभते सभामध्ये
हंसमध्ये वकी यथा ॥ ४५ ॥

रूपर्यावनसंपन्ना विशालदुल-
संभराः । पिपादीना न शो-
भन्ते निर्गन्धा इय किंशुकाः ॥ ४६ ॥

विद्या रूपं शुरुषाणां समा रूपं तपस्विनां ।
तौलिमानां स्वरो रूपं स्त्रीणां रूपं पण्डितानां ४७

વિદ્યા મનુષ્યને અતુલ શ્રીર્તિ આપનારી, પડતી દશામાં આશ્રયરૂપ, કામદુધાની જેટલું ઇચ્છિત ક્ષણ દેનારી, સ્નેહિયોના વિશેષ સમયે પણ આનંદ આપનારી, ત્રીજી નેત્રરૂપ, માન અપાવનારી, કુળનો મહિમા વધારનારી તથા રત્ન વિનાનું શ્રૂપણ છે, માટે બીજી પડતું મેલી વિદ્યા સંપાદન કર ॥ ૪૨ ॥

વિદ્યારૂપી ધન ચોર તથા રાજાથી હરાતું નથી, ભ્રાતૃયાથી વગાતું નથી, કંઈ ભાર કરતું નથી અને કોઈને આપવાથી ધટવાને બદલે નિરંતર વધેછે, માટે વિદ્યાધન સર્વ ધનમાં મુખ્ય છે ॥ ૪૩ ॥

માતાપિતાએ અભ્યાસ કરાવેલો બાળક શુણિતાનુ યાપછે, જન્મ માત્રથી કંઈ પુત્ર પડિત થતો નથી ॥ ૪૪ ॥

જેમણે બાળકને ભણાવ્યો નહીં, તે માતાપિતા અને તેના મનુ બાળકના, કારણ તે હજીમાં અગત્યની જેટ વિદ્યાનોની રા-ભામાં શોભતો નથી ॥ ૪૫ ॥

રૂપાળા, યુવાન તથા મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પણ જો વિદ્યાનીન હોય, તો મુન્ય વિદ્યાનાં દેશુદાંતી જેટ શોભતા નથી ॥ ૪૬ ॥

કદરૂપાનુ વિદ્યા, તપસ્વિનું દામા, હોય-
વનુ અર, તથા શ્રીનું પતિનન, રૂપ
છે ॥ ૪૭ ॥

મૂર્ખોપિ શોભતે તાવત્સભાયાં વસ્ત્રવેષ્ટિતઃ ।
યાવન્નભાષતે કિંચિત્પંડિતાનાં પુરઃસવૈ ૪૮

સભામાં મુશોભિત વસ્ત્ર પેહેરેલો મૂર્ખ,
ત્યાંમુખી પંડિતોની આગળ કંઈ બોલતો
નથી ત્યાંમુખીજ શોભે છે ॥ ૪૮ ॥

૫૫ી શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

કૃષ્ણં વપુર્વદત્તુ ચુંવતુ સત્ફલોત્તમ
રમ્યેષુ સંવસતુ ચાપ્રવનાંતરેષુ ।
પુંસ્કોલિકસ્ય ચરિતાનિ કરોતુ કામં
કાકઃકલધ્વનિવિધૌ સતુ કાકપૃથ ॥૪૯॥

ભલે કાગડો કાણુ શરીર વહન કરે, સારાં
ફળ ખાય, તથા મનોહર આંખાના વ-
નમાં રેહેલા રૂપ કોયતનાં ચરિત્ર. ઇચ્છા-
પ્રમાણુ કરે, પણ મધુર શબ્દ બોલવા
સમયે તો કાગડો તે કાગડોજ ॥ ૪૯ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

વિદ્યાવિનયોપેતો હરતિ ન ચેતાંસિ
કસ્ય મનુજસ્ય । કાંચનમણિસંયોગો
નો જનયતિ કસ્ય લોચનાનંદં ॥ ૫૦ ॥

વિદ્યા તથા વિનયવાન પુરૂષ ક્યા મનુ-
ષ્યનાં ચિત્તને હરણુ કરતો નથી ! કારણુ
સુવર્ણ તથા મણિને સંયોગ કેનાં નેત્રને
આનંદ પમાડતો નથી ॥ ૫૦ ॥

યઃ પઠતિ લિખતિ પશ્યતિ પરિપૂચ્છતિ
પણ્ડિતાનુપાસયતિ । તસ્યદિવાકરકિ-
રર્જનંલિનીદલમિવવિકાસ્યતેબુદ્ધિઃ ॥૫૧॥

જે બોલે, લખે, વિચારે, પૂછે તથા
પંડિતોની સોબત રાખે, તેની બુદ્ધિ,
સૂર્યકિરણુ કરી કમળની પાંખડીની જેમ
પ્રકાશિત થાય છે ॥ ૫૧ ॥

કુત્ર વિધેયો યત્રો વિદ્યાભ્યાસે સદૌ-
પથે દાને ॥ અવધીરણા ક કાર્યા સ્વ-
લપરયોપિત્પરધનેષુ ॥ ૫૨ ॥

યલ ક્યાં કરવો ? તો કે વિદ્યાભ્યાસ, સ-
દૌપથ તથા પરોપકારમાં; તેમ અનાદર
ક્યાં કરવો ? તો કે દુર્ગત, પારકી સ્ત્રી,
તથા પરધનમાં ॥ ૫૨ ॥

માટે બાળકને વિદ્યાધ્યયન કરાવડું, પણ તે અધુરું કરાવડું નહીં. કારણુ અધુરા
અભ્યાસથી તે અધુરા ઘડાની જેમ છતકાર્થ નયછે, અર્થાત્ તેને વિદ્યા ભણવાનો ગર્વ
થાયછે; જેથી પોતે પંડિતમન્ય થઈ બેસેછે એટલે કોઈની સારી શિખામણુ સ્વીકારતો
નથી, તે પોતાના વિચાર મુજબ ચાલવા નયછે; તેથી ઘણા ખત્તા ખાઈ છેવટ ભ-
વિષ્યમાં મુખી થવું દોષ તો ઠેકાણુ આવેછે. આણુકચનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્ય નાસ્તિ સ્વયં પ્રજ્ઞા શાસ્ત્રં તસ્ય ક-
૧ રોતિ કિમ્ । લોચનાભ્યાં વિહીનસ્ય
દર્પણઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૫૩ ॥

જેને પોતાની બુદ્ધિ નથી, તેને ઉપદેશ
શું કરી શકે ! કેમકે નેત્રરહિત મનુષ્યને
દર્પણુથડે શું ? ॥ ૫૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

અજ્ઞઃ સુખમારાધ્યઃ

સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ।

જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધં

બ્રહ્માપિ નરં ન રંજયતિ ॥ ૫૪ ॥

શક્યો વારયિતું જલેન હુતશુક્ છેત્રેણ સૂ-
ર્યાતપો નાગેન્દ્રો નિશિતાંકુશેન સમદો
દંદેન ગોગર્દભૌ । વ્યાધિર્ધેષજસંગ્રહૈશ્ચ
વિવિધૈર્મત્રપયોગૈર્વિષં સર્વસ્યોપધમસ્તિ શા-
સ્ત્રવિહિતં મૂર્ખસ્ય નાસ્ત્યૌપધં ॥ ૫૫ ॥

વળી કહ્યપત્રમાં કહ્યું છે કે,

મૂર્ખસ્ય પંચ ચિહ્નાનિ ગર્વો દુર્વચનં તથા ।
ક્રોધશ્ચ દ્વંદ્વવાદશ્ચ પરવાક્યેષ્વનાદરઃ ૫૬

વળી કહ્યું છે કે,

સંપૂર્ણકુંભો ન કરોતિ શબ્દ-
મદ્ધો ઘટો ઘોષમુપૈતિ નૂનં ॥
વિદ્વાન્કુલીનો ન કરોતિ ગર્વ
ગુણૈર્વિહીના વહુજલ્પયંતિ ॥ ૫૭ ॥

પણ તે પંડિતમન્ય પુરૂષ કદી વિક્ષાનોની સભામાં જાય તો તેને પોતાની અપૂ-
ણતા જણાઈ આવેછે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

યદા કિંચિદ્જ્ઞોહં દ્વિપ્તિર્વ મદાંધઃ સમ-
ભવં તદા સર્વજ્ઞોક્ષીત્યભવદવલિપ્તિં મમ
મનઃ । યદા કિંચિર્કિંચિદુધજનસકાશ-
દવગતં તદા મૂર્ખોક્ષીતિ જ્વર ઇવ મદો
મે વ્યપગતઃ ॥ ૫૮ ॥

સાચ અજ્ઞાની મનુષ્ય સેહેલી રીતે સમ-
જાવવા યોગ્ય છે, તેમ વિશેષ જાણનાર
પણ વધારે સેહેલાઈથી સમજાવી શકાય
છે; પણ જ્ઞાનના લેશ માત્રથી પોતાને
પંડિત માનનાર મનુષ્યને પ્રભાપતિ પણ
સમજાવી શકે નહીં ॥ ૫૪ ॥

અગ્નિ જળવડે, તડકે છત્રવડે, મહોન્મત્ત
હસ્તી તીક્ષ્ણ અંકુશવડે, બળદ તથા ગ-
ધેડો લાકડીવડે, રોગ વિવિધ પ્રકારનાં
ઔષધ સેવવાવડે અને વિષ વિચાર પૂર્વક
ઔષધના પ્રયોગવડે નિવારણ કરી શકાય
છે; એ રીતે સર્વનો ઉપાય શાસ્ત્રે કહ્યોછે,
પણ પંડિતમન્ય મૂર્ખને સમજાવવાનો ઉ-
પાય છેજ નહીં ॥ ૫૫ ॥

પંડિતમન્ય મૂર્ખનાં ગર્વ, દુર્વચન, ક્રોધ,
હઠ, તથા પારકાં વચનનો અનાદર, એ
પાંચ ચિન્હ હોય છે ॥ ૫૬ ॥

સંપૂર્ણ ભરેલો કુંભ જેમ શબ્દ કરતો નથી,
પણ અધુરોજ શબ્દ કરેછે; તેમ કુલીન
વિક્ષાન ગર્વ કરતો નથી, પણ શુણ્ઘીન
મનુષ્યોજ બહુ બકવાદ કરેછે ॥ ૫૭ ॥

જ્યારે હું થોડું જાણુ ત્યારે હાથીની
પેઠે મદાંધ થતો, ને સર્વજ્ઞ હું એમ માઁ
મન ગર્વિષ્ઠ થતું; પણ જ્યારે મેં પંડિત
જનોની પાસેથી થોડું થોડું વધારે જા-
ણવા માંડ્યું, ત્યારે હું મૂર્ખ હું એમ
મને ભાસ્યું, ને જ્વરની પેઠે મારો મદ
જતો રહ્યો ॥ ૫૮ ॥

બાળકને આઠ વર્ષ પુરાં થાય કે તેને વિદ્યાભ્યાસમાં ભેડવો યોગ્ય છે, કેમકે તે-
ની વય યતાં તેની સ્મરણશક્તિ સીખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ થાયછે. અને કુ-

મળું જાડ જેમ વાળિયે તેમ વળે છે પણ મોટું થઈ દૃઢ થવાથી વળતું નથી, તેમ તે પણ નહાનપણમાં જેમ કેળવિયે તેમ કેળવાય છે, મોટપણે કેળવાઈ શકાતો નથી. માટે આઠથી વીસ વર્ષનો યાવ, ત્યાંસુધી તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, કારણ તેટલો કાળ અભ્યાસ કર્યાવિના વિદ્યાજ્ઞાન સારી રીતે સંપાદન થઈ શકતું નથી. આશ્વલાયન ગૃહ-સૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની બાવીસમી કુંડિકામાં કહ્યું છે કે,

દ્વાદશવર્ષાણિ વેદવ્રહ્મચર્ય ॥ ૫૯ ॥

વિદ્યાભ્યાસનું બ્રહ્મચર્ય બાર વર્ષ પર્યંત કહ્યું છે ॥ ૫૯ ॥

હવે મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કહેલ છે, પણ તે સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણે સૃષ્ટિનિપમથી ઉલટી રીતે ચાલતાં વેહેલું મરણ પામે છે. તથાપિ કોઈ કોઈ સો વર્ષ વા તેથી પણ કંઈક અધિક કાળસુધી જીવેછે, માટે ઋગ્વેદ મંડળ ૧ સૂક્ત ૮૯ ઋચા ૯ મીમાં કહ્યું છે કે,

શતમિશ્રુશરદો અંતિ દેવા ॥ ૬૦ ॥

હે દેવ, મનુષ્યનું આયુષ્ય તમારે સો વર્ષનું નિર્માણ કર્યું છે ॥ ૬૦ ॥

એજ વેદના મંડળ ૩ સૂક્ત ૩૬ ઋચા ૧૦ મીમાં કહ્યું છે કે,

અસ્મે શતં શરદો જીવસેષાઃ ॥ ૬૧ ॥

હે દેવ, અમને જીવવા માટે સો વર્ષ આપો ॥ ૬૧ ॥

વળી મંડળ ૭ સૂક્ત ૬૬ ઋચા ૧૬ મીમાં કહ્યું છે કે,

પદ્મયેમ શરદઃ શતં જીવેમ શરદઃ શતમ્ ૬૨ અમે સો વર્ષ જીવેશ્ચ તથા જીવિષે ॥ ૬૨ ॥

તેમ મંડળ ૧૦ સૂક્ત ૧૬૧ ઋચા ૪ થીમાં કહ્યું છે કે,

શતં જીવ શરદો વર્ધમાનઃ શતં હેમંતાન્શ-
તમ્ વસંતાન્ ॥ ૬૩ ॥

વૃદ્ધિને પામનાર તું સો શરદઃ ઋતુ, સો હે-
મંત ઋતુ અને સો વસંત ઋતુ જીવ ॥ ૬૩ ॥

વળી ઋગ્વેદના કૌષિતકિ ગ્રાહ્યોપનિષદના બીજા અધ્યાયમાં પુત્રને આ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપવા માટે મંત્ર કહેલ છે:—

અંગાદંગાત્ સંભવસિ હૃદયાદધિ-
જાયસે આત્મા વૈ પુત્રનામાસિ
સજીવ શરદઃ શતમ્ ॥ ૬૪ ॥

હે પુત્ર, તું મારા પ્રત્યેક અવયવ તથા હૃદયથી ઉત્પન્ન થયો છે, માટે પુત્ર ના-
મથી માફજ સ્વરૂપ છે, તે તું સો વર્ષ
જીવ ॥ ૬૪ ॥

સૃષ્ટિમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેની વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં નહીં હોય; એ નિયમ કોઈને થોડે કાળે તો કોઈને ઘણે કાળે પણ પ્રાપ્ત થાયછે. જેને ઘણે કાળે પ્રાપ્ત થાયછે, તે પદાર્થ અનાદિ જેવા ભાસે છે, પણ તેમ નથી. સ્થાવર જંગ-

માત્ર સર્વ જીવત પ્રાણિયોનાં શરીર જુદા જુદા વખત સુધી વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં જોવામાં આવેછે; એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, પ્રત્યેક જાતિનાં પ્રાણિયોનાં શરીર જીવતા માટે ચોક્કસ અવધિ નિર્માણ થયેલી છે, જેને આયુષ્ય કહેછે. શુક્રની-
તિના ચોથા અધ્યાયના સાતમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

શતમાયુર્મનુપ્યાનાં ગજાનાં પરમં સ્મૃતં ।
મનુપ્યગજયોર્વાલ્યં યાવદ્વિશતિવત્સરં ૬૫

મનુષ્ય તથા હસ્તિયોનું આયુષ સો વર્ષનું
કહ્યું છે ને તેમની આયુષ્યવસ્થા વીસ વર્ષ-
પર્યંત હોયછે ॥ ૬૫ ॥

ઘૃણાં હિ મધ્યમં યાવત્ પષ્ટિવર્ષં વયઃ સ્મૃતં ।
અશ્વીતિવત્સરં યાવદ્ગજસ્ય મધ્યમં વયઃ ૬૬

મનુષ્યની મધ્યમ અવસ્થા સાઠ વર્ષ પ-
ર્યંત ને હસ્તિની ઓશી વર્ષ પર્યંત કહી
છે ॥ ૬૬ ॥

ચતુર્વિંશત્તુ વર્ષાણામશ્વસ્યાયુઃ પરં સ્મૃતં ।
પંચવિંશતિવર્ષં હિ પરમાયુર્ઘૃણોદ્ધૃયોઃ ॥ ૬૭ ॥

ચોડાનું આયુષ ઓશીસ વર્ષનું અને બ-
ળદ તથા ઉંટનું પચીસ વર્ષનું કહેલું
છે ॥ ૬૭ ॥

વાલ્યમશ્વઘૃણોદ્ધૃયાણાં પંચમં વત્સરં
સ્મૃતં । મધ્યં યાવત્ શોઢશબ્દં
વાર્ધક્યં તુ તતઃ પરમ્ ॥ ૬૮ ॥

ચોડા, બળદ, તથા ઉંટની પાંચ વર્ષ પ-
ર્યંત આયુષ્યવસ્થા, સોળ વર્ષ પર્યંત મધ્યમ
અવસ્થા ને તે પછી વૃદ્ધ અવસ્થા કહેલી
છે ॥ ૬૮ ॥

મનુષ્ય શરીરને કંઈ વિદ્ય ન આવે તો વૃદ્ધિનો નિયમ આવીશથી પચાસ વર્ષ પર્યંત ને તે પછીનાં પચાસ વર્ષ સુધી ક્ષયનો નિયમ લાગુ પડેછે, તે ઉપરથી તેનું આયુષ્ય સો વર્ષનું નિર્માણ થયેલું ભાસે છે. તે સંપૂર્ણ રીતે ભોગથી શકાય માટે પ્રાચીન આર્યોએ તેના ચોથા ભાગ અર્થાત્ પચીસ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવા આજ્ઞા કરેલ છે. કારણ જેમ સારી રીતે ઉછેરી ઓટું કરેલું વૃક્ષ તથા ઘણી સંભાળથી ઉછેરી બ્રહ્મચર્ય પળાવેલ પશુ અંગે દૃઢ થવાથી પોતાપોતાનું નિર્માણ થયેલું આયુષ્ય કંઈ વિદ્ય ન આવે તો સંપૂર્ણ રીતે ભોગથી શકે છે, તેમ પેદેલી અવસ્થામાં રૂડી રીતે સાચવી બ્રહ્મચર્ય પળાવેલ મનુષ્ય પણ અંગે દૃઢ થવાથી પોતાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય ધણું કરી કંઈ વિદ્ય ન આવે તો પૂર્ણપરણથી ભોગથી શકે છે. વળી જો પાંચે દૃઢ નાખ્યો હોય તો તે ઘણા કાળ સુધી, કંઈ વિદ્ય ન આવે તો ઘરને ટેકવી રાખેછે, તેમ જો પેદેલી અવસ્થામાં શરીરનાં જાત્ર નિયમથી દૃઢ કર્યાં હોય, તો તે શરીરને કંઈ વિદ્ય ન આવે તો ઘણા કાળ સુધી જીવતી શકે છે. માટે પચીસ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળી શરીર દૃઢ કરવું, ને તે કાળમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી લેવો. કારણ શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યાર્થમસચારીસ્યાત્સર્વેપાંપાલનેદૃદી ૬૯

વિદ્યા ભણવામાં માટે અભ્યાસી અને સાર્વજનિક
પાલન કરવા સારૂ ચૃદરથ થવું ॥ ૬૯ ॥

હવે વિદ્યાર્થિને બ્રહ્મચર્ય પળાવવા તથા વિદ્યાભ્યાસમાં તત્પર રાખવા માટે આર્ય શાસ્ત્રોમાં કેટલાક નિયમો પાળવાની આજ્ઞા કરી છે. આચાર્યના મૃદુસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની ૨૨ મી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

દિવા મા સ્વાપ્તીરાચાર્યાધીનો
વેદમધીષ્વેતિ ॥ ૭૦ ॥

દિવસે હાંધીશ માં, વિદ્યાશુરને આધીન
રહી વિદ્યાભ્યાસ કર ॥ ૭૦ ॥

તેમ આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના પહેલા પટલમાં કહ્યું છે કે,

હિતકારિ ગુરોરમતિલોમયન્વાચા ।
ઉત્તન્નશ્લાયઃ । અનૃત્તદર્શી ।
અજનવાદશીલઃ । રહઃશીલઃ
સ્ત્રીભિર્યાવદર્થસંભાપી । મૃદુઃ । જ્ઞાન્તઃ ।
દાન્તઃ । હ્રીમાન્ । દૃઢવૃત્તિઃ ।
અગ્લૌસ્તુઃ । અક્રોધનઃ । અનમ્સુયુઃ ॥૭૧॥

વિદ્યાર્થિએ વાણીવટે રામે ન બોલતાં વિ-
દ્યાશુરના હિતમાં તત્પર રહેવું, પોતાનાં
વખાણુ કરવાં નહીં, વિશેષે કરી નાચ
રંગ નોવા નહિ, લોકો સાથે વાદ કરવો
નહીં, પાઠ કરતી વેળા ઓકાન્તમાં બેસવું,
સ્ત્રીઓ સાથે કામ પડતું બોલવું, કઠોર ન
બોલવું, શાન્ત રહેવું, ઇન્દ્રિયો નિયમમાં
રાખવી, વડીલોની શરમ રાખવી, દૃઢ
ધર્મ રાખવું, કાપર થવું નહીં, ક્રોધ કરવો
નહીં અને કેળવણી અદેખાર્થ કરવી
નહિ ॥ ૭૧ ॥

વળી માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વર્જયેન્મધુમાંસે ચ ગંધં માલ્યં
રસાન્સ્ત્રિયઃ । શુક્લાનિ ચાનિ
સર્વાણિ પ્રાણિનાં ચૈવ હિંસનમ્ ॥ ૭૨ ॥

વિદ્યાર્થિએ મદિરા, માંસ, ગંધ, પુષ્પમાળા,
નાનાપ્રકારના રસ, સ્ત્રીઓ, સોડવેલા ગાદક
પદાર્થ, પ્રાણિયોની હિંસા ॥ ૭૨ ॥

દ્યુતં ચ જનવાદં ચ
પરિવાદં તથાનૃતં ।
સ્ત્રીणां च प्रेक्षणालम्भ-
मुपयातं परस्य च ॥ ७३ ॥

ભુગાર, લોકો સાથે વાદ, નિંદા, બુકું,
ખોરા ભાવથી સ્ત્રીઓ સામે જોવું તથા તે-
મનું આલેખન અને ચારકાની ખરાબી
કરવી, ઓટલાં વાંનાં ત્યાગ કરવાં ॥ ૭૩ ॥

શરીરં ચૈવ વાચં ચ વુર્દ્ધોદ્રિયમાનાં-
સિ ચ । નિયમ્ય પ્રાંજલિસ્તિષ્ઠેદ્વી-
ક્ષમાણો ગુરોર્મુલં ॥ ૭૪ ॥

વળી શરીર, વાણી, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અને
મનને નિયમમાં રાખી, હાથ નેડી શરૂ
મુખ જોતાં ઉભા રહેવું ॥ ૭૪ ॥

નિત્યમુદ્વૃતપાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ
સુસંયતઃ । આસ્યતામિતિ ચોક્તઃ
સન્નાસીતાભિમુલ્લં ગુરોઃ ॥ ૭૫ ॥

એ રીતે શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા જી-
તેન્દ્રિય યર્ધ, નિત્ય હાથ ભેડી ઉભો રહે,
ને બ્યારે શુર બેસવાનું કહે, ત્યારે તેની
સન્મુખ બેસે ॥ ૭૫ ॥

નીચમેવાસનં ચાસ્ય સર્વદા ગુરુસન્નિધૌ ।
ગુરોસ્તુ ચક્ષુર્વિપયે ન યયેષ્ટાસનો ભવેત્ ॥ ૭૬ ॥

પણુ શુરની પાસે એનું આસન મદા નીચું
હોતું બેઠયે, ને એણે શુરના દેખતાં મ-
ર્યાદા મૂકી બેસતું નહિ ॥ ૭૬ ॥

નોદાહરેદસ્ય નામ પરોક્ષમપિ
કેવલમ્ । ન ચૈવાસ્યાનુકુર્વૌત
ગતિભાપિતચેષ્ટિતમ્ ॥ ૭૭ ॥

વળી શુરની ગેરહાજરીમાં તેનું કેવળ નામ
ઉચ્ચારતું નહીં, પણુ માનપૂર્વક ઉચ્ચાર-
તું, ને તેની ગતિ, આપણુ તથા આ-
ચરણના આજ્ઞા પાડવા નહીં ॥ ૭૭ ॥

ય આઘૃણોત્યવિતથં બ્રાહ્મણઃ શ્રવ-
ણાણુભૌ । સ માતા સ પિતા જ્ઞેય-
સ્તં ન હુલ્લેત્ કદાચન ॥ ૭૮ ॥

કારણ જે વિદ્વાન્ સદ્વિદ્યાના ઘોષથી બંને
કાન પૂરેછે, તેને માતા તથા પિતા સ-
માન બાણુવો, ને તેને ક્યારે પણુ દ્રોહ
કરવો નહિ ॥ ૭૮ ॥

અહો ભવતિ વૈ વાલઃ પિતા ભવતિ
મંત્રદઃ । અહં હિ વાલમિત્યાહુઃ
પિતૈત્યેવ તુ મંત્રદં ॥ ૭૯ ॥

અસાની બાળક અને જ્ઞાન દેનાર પિતા
કહેવાયછે, કારણુ ઋષિયો પૂર્વે અસાનિને
બાળક તથા જ્ઞાન દેનારને પિતાજી કે-
હેતા ॥ ૭૯ ॥

વળી આઘુમ્બનીતિમા પણુ કહ્યું છે કે,

કામં ક્રોધં તથા લોભં સ્વાદુ ઝંઘા-
સ્કૌતુકમ્ । આલસ્યમતિનિદ્રાં ચ
વિચાર્યાં શ્વૃષ્ટ વર્જયન્ત્ ॥ ૮૦ ॥

વિદ્યાર્થિયે નાનાપ્રકારની ઇચ્છા, ક્રોધ,
લોભ, સ્વાદ, શૃંગાર, નાચરગ, આવશ્ય
તથા અતિ નિદ્રા, એ આત્મેના ત્યાગ
કરવો ॥ ૮૦ ॥

એ રીતના નિયમ પાળવાવડે વિદ્યાર્થિ, દુર્ગુણથી દૂર રહી, અશ્વચર્ય પાળી વિદ્યા
ભણી ગકેછે, માટે એ નિયમ પાળવામાં કોઈ પણુ વિચારિએ અનાદર કરવો નહિ.
કદી અનાદર કરે તો તેને માતાપિતાદિ વડીલોયે ગમગ્રાણી, મમગ્રાણી પગાવવા, અને
કોઈ પણુ રીતથી તે દુર્ગંઢતમાં પડી શરીરને ખરાબ કરવો દોષ તો તેને તરત અ-
ટકાવવો. વળી શુરે પણુ શિષ્યને બાળાવવામાં નિર્ભર ગાવધાન રહેવું, તેના ઉપર
પુત્ર જેવો સ્નેહ રાખી તેને વિદ્યાભ્યાસમાં અગિરનિ શાય એવી, ગિરિમાં માંદોમાંપ
સરસાસન્ની ઉત્પત્ત કરવારૂપ, ને પરિભ્રમે જે વિદ્યાભ્યાસમાં ગરગ ઉતરે, તેને પદ-
રિયે મદાવવારૂપ મુશ્કિલી સજાવવો, પણુ કૃતા વાપરતી નહિ. માનવ મમંચામના,
બીજા અધ્યાપકા કહ્યું છે કે,

અહિંસયૈવ શિષ્યાણાં કાર્યં ત્રેયો-
નુશાસનં । વાક્ ચૈવ મધુરા શ્લક્ષ્ણા
મયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥ ૮૧ ॥

ધર્મને ઇચ્છનાર વિદ્યારુચે શિષ્યોને માર્યા-
વિના સારી રીતે શીખામણુ દઇ બહુ-
વવા, ને વાણી પણ ધીમી તથા મધુર
બોલવી ॥ ૮૧ ॥

હવે ચોક્કસ નતિવાળા પાસેથી વિદ્યા શીખવી એવો કંઈ નિયમ રાખવો નહીં,
કારણ કદિ તે નતિમાં વિદ્યા થોડી હોય, તો વિશેષ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે
સર્વ પાસેથી વિદ્યા શીખી લેવી. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શ્રદ્ધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદદી-
તાવરાદપિ । અંત્યાદપિ પરં ધર્મ
સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૮૨ ॥

ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે નીચ પાસેથી પણ
સારી વિદ્યા, ચંડાલ પાસેથી પણ ઉત્તમ
ધર્મ અને હલકાં કુળમાંથી પણ ઉત્તમ
કન્યા, હોય તો ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૨ ॥

વિપાદપ્પમૃતં ગ્રાહ્યં વાલાદપિ
સુમાપિતમ્ । અમિત્રાદપિ સ-
દૃત્તમમેધ્યાદપિ કાંચનમ્ ॥ ૮૩ ॥

વિષમાંથી અમૃત, બાળકથી પણ સારી
વાણી, રાત્રુ પાસેથી પણ સહાયાર તથા
ગંદો વસ્તુમાંથી પણ સુવર્ણ, હોય તો
ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૩ ॥

સ્ત્રિયો રત્નાન્યયો વિદ્યા ધર્મઃ શૌર્ચ
સુમાપિતમ્ । વિવિધાનિ ચ શિ-
લ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥ ૮૪ ॥

સ્ત્રી, રત્ન, વિદ્યા, ધર્મ, પવિત્રતા, મુંદર
વચન તથા અનેક પ્રકારની કળા, સર્વ-
પાસેથી ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૪ ॥

વળી શુક્રગીતિના એવા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

યોડધીતવિદ્યઃ સકલઃ સ સર્વેપાં
ગુરુર્ભવેત્ । ન ચ જાત્યાનધીતો
હિ ગુરુર્ભવિતુર્મર્હતિ ॥ ૮૫ ॥

જે વિદ્યા બહુલો તથા કળામાં કુશળ
હોય, તે સર્વનો ગુરુ થઈ શકે, પણ વગર
બહુલો કેવળ નતિવડે ગુરુ થવા યોગ્ય
નથી ॥ ૮૫ ॥

એવા એક વા અનેક વિદ્વાન્ ગુરુ પાસેથી ગારુડાનાં વા ખાનગી રીતે વિદ્યા
ગ્રહણુ કરવી, પણ તે અર્થ સહિત ગ્રહણુ કરવી, કેવળ મુખપાઠ કરતાં શીખવું નહીં,
કેમકે અર્થ જાણ્યા વગર વિદ્યા બહુવાનો કંઈ લાભ થતો નથી. યાસ્કમુનિયે નિરૂપ્તમાં
કહ્યું છે કે,

સ્વાણુર્યં મારવાહઃ કિલામૂ-
દધીત્ય વેદાન્ન વિજાનાતિ યોડર્થઃ ।
યોડર્થજ્ઞઃ સન્ સકલં મદ્રમશ્નુતે
નાકમેતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્યા ॥ ૮૬ ॥

જે વિદ્યાભ્યાસ કરી તેનો અર્થ જાણતો
નથી, તે આ વૃથા ભાર ઉપાડનાર યાં-
બલા સરખો છે, ને જે અર્થ જાણનાર
હોય, તે જ્ઞાને કરી ધોવાઈ ગયેલા પાપ-
વાળો થઈ, ઉત્તમ લોકને પામી સમગ્ર
મુખ બોમવે છે ॥ ૮૬ ॥

નિત્યમુદ્ધૃતપાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ
સુસંયતઃ । આસ્યતામિતિ ચોક્તઃ
સન્નાસીતાભિમુલ્લં ગુરોઃ ॥ ૭૫ ॥

નીચમેવાસનં ચાસ્ય સર્વદા ગુરુસન્નિધૌ ।
ગુરોસ્તુ ચક્ષુર્વિપયે ન યથેષ્ટાસનો ભવેત્ ॥ ૭૬ ॥

નોદાહરેદસ્ય નામ પરોક્ષમપિ
કેવલમ્ । ન ચૈવાસ્પાનુકુર્વૌત
ગતિભાપિતચેષ્ટિતમ્ ॥ ૭૭ ॥

ય આદૃણોત્યવિતથં બ્રાહ્મણઃ શ્રવ-
ણાણુભૌ । સ માતા સ પિતા જ્ઞેય-
સ્તં ન દુદ્ધેત્ કદાચન ॥ ૭૮ ॥

અહો ભવતિ વૈ વાલઃ પિતા મયતિ
મંત્રદઃ । અહં હિ વાલમિત્યાહુઃ
પિતૈત્યેવ તુ મંત્રદં ॥ ૭૯ ॥

વળી આણુમ્બનીતિમા પણ કશુ છે કે,

કાર્મ ક્રોધં તથા લોભં સ્વાદુ શૃંગા-
રકૌતુકમ્ । આલસ્યમતિનિદ્રા ચ
વિદ્યાર્થી હાષ્ટ વર્જયેત્ ॥ ૮૦ ॥

એ રીતના નિયમ પાળનાવડે વિદ્યાર્થી, દુર્ગુણોથી દૂર રહી, શ્રદ્ધાચર્ય પાળી વિદ્યા ભણી શકે, માટે એ નિયમ પાળવામાં ઠોઈ પણ વિદ્યાર્થીએ અનાદર કરવો નહિ. કહી અનાદર કરે તો તેને માતાપિતાદિ વડીલોએ સમજાવી, ધમકાવી પણાવવા, અને ઠોઈ પણ રીતથી તે કુમંગતમા પડી શરીરને ખરાબ કરતો હોય તો તેને તરત અટકાવવો. વળી શુર્યે પણ શિષ્યને ભણાવવામા નિરતર આવધાન રહેતું, તેના ઉપર પુત્ર જેવો સ્નેહ રાખી તેને વિદ્યાભ્યાસમા અભિરૂચિ થાય એવી, શિષ્યોમા માદોમાય સરગામરસી ઉત્પન્ન કરવારૂપ, ને પરિભ્રામે જે વિદ્યાભ્યાસમા ગરમ ઉત્તરે, તેને પદ-રિયે ચઢાવવારૂપ મુખિથી ભણાવવો, પણ દૂરતા વાપરતી નહિ માનવ ધર્મસાક્ષના, બીજા અધ્યાયમા કનુ છે કે,

એ રીતે શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા છ-
તેન્દ્રિય યર્ધ, નિત્ય હાથ નેડી ઉભો રહે,
ને ભ્યારે શુર બેસવાતુ કહે, ત્યારે તેની
સન્મુખ બેસે ॥ ૭૫ ॥

પણુ શુરની પાસે એતુ આસન સદા નીચુ
હોતુ બેઠયે, ને એણે શુરના દેખતાં મ-
ર્ચાદા મૂકી બેસતુ નહિ ॥ ૭૬ ॥

વળી શુરની ગેરહાજરીમાં તેતુ કેનળ નામ
ઉચ્ચારતુ નહોં, પણ માનપૂર્વક ઉચ્ચા-
રતુ, ને તેની ગતિ, ભાવણુ તથા આ-
ચરણુના ચાળા પાડવા નહોં ॥ ૭૭ ॥

કારણુ જે વિદ્વાન સદ્વિદ્યાના ધોપથી બને
કાન પૂરેછે, તેને માતા તથા પિતા સ-
માન ભણુવો, ને તેનો ક્યારે પણ દ્રોહ
કરવો નહિ ॥ ૭૮ ॥

અજ્ઞાની બાળક અને જ્ઞાન દેનાર પિત
કેહેવાયછે, કારણુ ઋષિયો પૂર્વે અજ્ઞાનિને
બાળક તથા જ્ઞાન દેનારને પિતાજ કે-
હેતા ॥ ૭૯ ॥

વિદ્યાર્થિયે નાનાપ્રજારની ઈચ્છા, ક્રોધ,
લોભ, રનાદ, શુભાર, નાશરમ, આવરમ
તથા અતિ નિદ્રા, એ આક્રનો ત્યાગ
કરવો ॥ ૮૦ ॥

અહિંસયૈવ શિષ્યાણાં કાર્યં શ્રેયો-
નુશાસનં । વાક્ ચૈવ મધુરા શ્લક્ષ્ણા
પ્રયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥ ૮૧ ॥

ધર્મને ઇચ્છનાર વિદ્યારુદ્ધે શિષ્યોને માર્યા-
વિના સારી રીતે શીખામણુ દઇ ભણુ-
વવા, ને વાણી પણ ધીમી તથા મધુર
બોલવી ॥ ૮૧ ॥

હવે ચોક્કસ જાતિવાળા પાસેથી વિદ્યા શીખવી એવો કંઈ નિયમ રાખવો નહીં,
દારણુ કદિ તે જાતિમાં વિદ્યા થોડી હોય, તો વિશેષ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે
સર્વ પાસેથી વિદ્યા શીખી લેવી. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શ્રદ્ધાનઃ શ્રુમાં વિદ્યામાદદી-
તાવરાદપિ । અંત્યાદપિ પરં ધર્મ
સીરત્વં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૮૨ ॥

ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે નીચ પાસેથી પણ
સારી વિદ્યા, અંડાલ પાસેથી પણ ઉત્તમ
ધર્મ અને હલકાં કુળમાંથી પણ ઉત્તમ
કન્યા, હોય તો શ્રદ્ધા કરવાં ॥ ૮૨ ॥

વિપાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યં વાલાદપિ
સુમાપિતમ્ । અમિત્રાદપિ સ-
વૃત્તમમેષ્યાદપિ કાંચનમ્ ॥ ૮૩ ॥

વિષમાંથી અમૃત, બાળકથી પણ સારી
વાણી, શત્રુ પાસેથી પણ સદાચાર તથા
ગંદી વસ્તુમાંથી પણ સુવર્ણ, હોય તો
શ્રદ્ધા કરવાં ॥ ૮૩ ॥

સ્ત્રિયો રત્નાન્યથો વિદ્યા ધર્મઃ શૌચં
સુમાપિતમ્ । વિવિધાનિ ચ શિ-
લ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥ ૮૪ ॥

સ્ત્રી, રત્ન, વિદ્યા, ધર્મ, પવિત્રતા, મુંદર
વચન તથા અનેક પ્રકારની કળા, સર્વ-
પાસેથી શ્રદ્ધા કરવાં ॥ ૮૪ ॥

બધી શુકનીતિના એવા અધ્યાયના બીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

યોડધીતવિદ્યઃ સકલઃ સ સર્વેપાં
ગુરુર્ભવેત્ । ન ચ જાત્યાનધીતો
હિ ગુરુર્ભવિતુમર્હતિ ॥ ૮૫ ॥

જે વિદ્યા ભણેલો તથા કળામાં કુશળ
હોય, તે સર્વનો ગુરુ થઈ શકે, પણ વગર
ભણેલો કેવળ જાતિવડે ગુરુ થવા યોગ્ય
નથી ॥ ૮૫ ॥

એવા એક વા અનેક વિદ્યાનુ ગુરુ પાસેથી શીખનારો પોતાની જાતની વિદ્યા
અહણુ કરવી, પણ તે અર્થ સંહિત અહણુ કરવી, કેવળ સુખપાઠ કરતાં શીખવું નહીં,
કેમકે અર્થ જાણ્યા વગર વિદ્યા ભણ્યાનો કંઈ લાભ થતો નથી. ચારકમુનિયે નિરૂપનાં
કહ્યું છે કે,

સ્થાનુરયં મારવાહઃ કિલામૂ-
દધીત્ય વેદાન્ન વિજાનાતિ યોડર્થે ।
યોડર્થઃ સન્ સકલં મદ્રમશ્રુતે
। નાકમેતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા ॥ ૮૬ ॥

જે વિદ્યાભ્યાસ કરી તેનો અર્થ જાણતો
નથી, તે આ વૃથા ભાર ઉપાડનાર થા-
નલા સરખો છે, ને જે અર્થ જાણનાર
હોય, તે જાને કરી ધોવાઈ ગયેલા પાપ-
વાળો થઈ, ઉત્તમ લોકને પામી સમગ્ર
શુખ ભોગવે છે ॥ ૮૬ ॥

બોલવા તથા લખવામાં કાળે કરી ફરક પડવા લાગ્યો, એટલે શબ્દો અપ્રકાશ થઈ નવી ભાષાઓ તથા અક્ષરોની વલણ ફરતાં નવી લીપિયો ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારથી આર્ય-જન તે પોતપોતાની નવી ભાષા તથા લીપિ શીખતા. પણ સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી તે શિષ્યાવિના સંપૂર્ણ વિદ્યાન થવાતું નહીં, તેથી કોઈ કોઈ સંસ્કૃત ભાષા પણ શીખતા હતા. એ રીતે આર્યજનોને જે ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડતી, પણ તેમનો ધણો ભાગ સંપૂર્ણ વિદ્યા શિષ્યા વિનાનો રહેવાથી તેમનામાં જે સામાન્ય લાભ તથા અલાભ કરનાર કાર્યો બાણુવાની સમજ હતી, તે ઓછી થવા માંડી અને સૌ પોતપોતાનો લાભ ભેગા લાગ્યા. જેથી તેઓમાં જે ઐશ્ય હતું તે તુટી ગયું. એટલે સ્વાર્થ જનોએ વેહેમોના ગ્રંથો રચી તેવડે તેમના મત ભેદ કરી પોતપોતાની સત્તા નીચે તેમના અનેક વર્ગો ઉત્પન્ન કર્યા. જે પછી મતભેદને લીધે પરસ્પરે દ્વેષ રાખી કાર્યપરત્વે વઢવા લાગ્યા. જેથી આર્ય પ્રજાનું બળ ક્ષીણ થઈ ગયું. એ વાત સુમારે નવસો વર્ષ ઉપર પરદેશવાસી જનોના બાણુવામાં આચારી તેમજો સ્થળ માર્ગે આ ભરતખંડ ઉપર વારંવાર સ્વારિયો કરી આર્યજનોનું દ્રવ્ય હારણ કરવા માંડયું; તેવામાં મતલબી જનોએ માત્ર પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવા તેમને રસ્તો બતાવ્યો, જેથી “ધર શીદે ધર બાધ” એ કેહેવત પ્રમાણે અંતે તેઓ આ ખંડને છુટી, આપોને વશ કરી અહીંજ રહી, પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. કારણ સંભારંગમાં કહ્યું છે કે,

યત્રાત્મીયો જનો નાસ્તિ
ભેદસ્ત્ર ન વિદ્યતે ।
કુઠારે દંઢનિર્મુક્તે
મિથંતે તરવઃ કથમ્ ॥ ૯૩ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કુઠારમાલિકાં દ્વષ્ટા
કંપિતાઃ સકલા દ્રુમાઃ ।
દૃઢસ્ત્રાસ્ત્યાચેદં
સ્વજાતિર્નિય દરપતે ॥ ૯૪ ॥

ત્યાં પોતામાંનો જન પારકા સાથે મળી જતો નથી, ત્યાં પારકાથી પોતાને નુકસાન થતું નથી; કેમકે લાકડાનો હાથો મળ્યા વિના એકલા કુચાડાથી વૃદ્ધો કેમ કપાય ! ॥ ૯૩ ॥

દોરડામાં પરોવેલી કુચાડાની માળાને ભેઈ સર્વ વૃદ્ધો કંપવા લાગ્યા; ત્યારે પૂરૂ પુસ બોલ્યો કે, તમે બીદો માં, તજ તેમાં આપણી જાત મળી દેખાતી નથી ॥ ૯૪ ॥

પછી તેઓએ સર્વ રાજ્યસંબંધી વનિવટમાં પોતાની ભાષા તથા લીપી રાખવ કરી, આર્યજનોને તે શીખવાની ફરજ પાડી. વિપ્લુસાગ્રે કહ્યું છે કે,

મહાનપ્યેકજો દૃષ્ટો
વમવાન્મુમનિદ્રિતઃ ।
પ્રસન્ન ણવ પાનન
વસયો પરંપિતું રાજાન્ ॥ ૯૫ ॥

સારી રીતે પ્રવિધીમાં બંધેતો મોટો બ-ભવાન વૃદ્ધ પણ ભે એકલો ઉગ્રો દોષ, તો તેને તેમની વાપુ અવાલકારથી હાનુ-આગમાં ઉમેરી નાખવા સમિમાન થાય, ૯૫ ॥

एवं मनुष्यमप्येकं शौर्येणापि
समन्वितम् । शक्यं द्विपंतो
मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम् ॥ ९६ ॥

એ રીતે એકલું મનુષ્ય પણ શૌર્યદિ ગુણ-
કરી યુક્ત હોય, તથાપિ તેને શત્રુઓ પ-
રાભય કરવા શક્ય માનેછે, ને પછી વ-
ખત આવે મારેછે ॥ ૯૬ ॥

પછી તે પરદેશવાસી જનો પણ આર્યજનોની પેઠે વૈભવમાં પડી આળસુ થવા
લાગ્યા, જેથી તેમની પણ પડતી થવા માંડી. જેનો લાભ લઈ મુગારે બસો વર્ષ ઉપર
આ ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગવાસી આર્યોએ તેમની સત્તાનો નાશ કરવા માંડ્યો. તે
આસરે એક સૈકામાં તો ઘણું કરી સમગ્ર નાશ કરી પોતાની સત્તા બેસાડી, પણ તે
ઘણું કાળ નહીં શકી નહિ. કારણ તેટલામાં કુસંપે તેમને પણ વશ્ય કર્યા, જેથી માં-
હેમાંહે લડી તેઓ તુરત નખળા પડી ગયા. તેનો લાભ લઈ, તે સમયમાં આપાર
માટે જળમાર્ગે આવેલા ખીજા પરદેશવાસી જનોએ, તેમની સત્તા તોડી પોતાની સત્તા
બેસાડવા માંડી. તે એટલે મુધી કે, આજે તેઓ આ ભરતખંડના ઘણી થયા છે,
અર્થાત્ ચક્રવર્તિ પદને પામ્યા છે. તેમણે પણ પોતાની ભાષા તથા લીપિ સર્વ રાજ્ય-
વહિવટમાં દાખલ કરી છે. એટલે આર્યજનોને પેઢેલાને બદલે આ ખીજા પરદેશિયોની
ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડેછે. મારે સર્વ આર્ય જનોએ પેઢેલી સ્વભાષા એટલે પો-
તાના દેશની ભાષા તથા લીપિ જરૂર જાણવી જોઈએ; કારણ તેવિના પોતાના દેશિયો-
સાથેના વહિવટમાં તેમને ઘણી અડચણ પડેછે. ખીજા મૂળભાષા એટલે જેમાંથી પો-
તાની સ્વભાષા ઉત્પન્ન થઈછે, એવી સંસ્કૃત ભાષા પણ અવશ્ય જાણવી જોઈએ. કેમકે
પ્રાચીન આર્યોના સર્વ વિધાના ગ્રંથો તે ભાષામાં છે; જીપરાંત તે મૂળભાષા જાણેથી તે-
માંથી ઉત્પન્ન થયેલી પોતાના જેવી ખીજા ભાષાઓ પણ સ્હેજ રીતે સમજી શકાય છે.
ખીજા રાજકીય ભાષા એટલે જેમનું રાજ્ય હોય તેમની ભાષા પણ જરૂર શીખવી જો-
ઈએ, કારણ તેવિના તેમની સાથેના વહિવટમાં ઘણી અગવડ પડેછે. હરકોઈ ભાષા
જાણતાં તેની સાથે તે ભાષાના વ્યાકરણ તથા કોશ અવશ્ય જાણવા, કેમકે તે વગર તે
ભાષાનું શુદ્ધ તથા સંપૂર્ણ અર્થસહિત જ્ઞાન થતું નથી. કારણ કહું છે કે,

यद्यपि बहुधाधीतं
तदपि पठ खं पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः स्वजनो माभूत्
सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥ ९७ ॥

હે પુત્ર, જોકે તું ઘણું જાણ્યો તોપણ વ્યા-
કરણ જાણ, તેવિના સ્વજન એટલે પો-
તાના જનને ઠેકાણે સ્વજન એટલે કુત-
રાના જન, સકલ એટલે સમગ્રને ઠેકાણે
સકલ એટલે કટકો અને સકૃત એટલે
એકવારને ઠેકાણે સકૃત એટલે વિદ્યા મ
થાઓ ॥ ૯૭ ॥

अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरं-
गिणीतरणम् । भेषजमपथ्यसहितं
त्रयमिदमकृतं वरं न कृतम् ॥ ९८ ॥

વ્યાકરણ વિનાનું જાણવું, ભાંગેલી હોડી-
વડે નદીને તરવું, તથા પથ્યવિના ઔ-
પધ લેવું, એ ત્રણ ન કર્યા સારાં, પણ
કર્યા સારાં નહીં ॥ ૯૮ ॥

કોશસ્યેવ મહીપાનાં કોશસ્ય વિદુષા-
મપિ । ઉપયોગો મહાન્ યસ્માત્ ક્લેશ-
સ્તેન વિના ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

સભના ભંડારની જેઠે વિદ્વાનોને કોશ એ-
ટલે સખ્તના ભંડારની ઘણી ખપતી પડેછે,
કેમકે તેવિના કલેશ થાયછે ॥ ૯૯ ॥

હવે ભાષા ભણુતાં સાથે કઈ કઈ વિદ્યા તથા કળાનો અભ્યાસ કરવો તેવિધે વિ-
ચાર કરિયે તો પાર આવે નહિ; કારણુ જેમ અનુભવમાં આવેછે, તેમ શુક્રનીતિના
ચાથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં પણ કહ્યું છે કે,

વિદ્યા જ્ઞાનન્તાથ કલાઃ
સંખ્યાતું નૈવ શક્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

વિદ્યા તથા કળાઓ અનંત છે, તેથી તે-
મની ગણના કરી શકાતી નથી ॥ ૧૦૦ ॥

યદ્ યત્સ્યાદ્ વાચિકં સમ્યક્ કર્મ
વિદ્યાભિસંજ્ઞકમ્ । શક્તો મૂકોડપિ
યત્કર્તુ કલાસંજ્ઞં તુ તત્સમૃતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

માટે વાણીથી જે સારી રીતે શિખી શ-
કાય, તે વિદ્યા, ને જે મુગો પણ કરવા
સમર્થ થાય, તે કળા કહેવાયછે ॥ ૧૦૧ ॥

તથાપિ વિદ્વાનોયે તેના આ પ્રમાણે વર્ગ કર્યા છે:—

નિર્વાહ માટેની વિદ્યા તથા કળા.

૧ વૈદ્યશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારની ઔષધિના તત્ત્વોનું જ્ઞાન, ઔષધિનાં સ્વરૂપ,
શુણ્ઘોપ તથા ઉત્પત્તિ સ્થાન, સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, તેમને યતા
રોગનાં કારણ, સ્વરૂપ તથા તે ઉપર ઔષધિ અને ન ચાલતાં શસ્ત્ર ઉપચાર ઇત્યાદિ
વૈદ્યસંબંધિ સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ વ્યવહારશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર સારી રીતે ચલાવવા માટે
જાન્યે બાધેલા નિયમ અર્થાત્ કાયદાસંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ યુદ્ધશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના બૂહ અર્થાત્ કવાયત કરવાની તથા અનેક
પ્રકારનાં શસ્ત્ર, અસ્ત્ર તથા રાખી વાપરવાની રીત, ઇત્યાદિ યુદ્ધસંબંધિ બધી વિદ્યા
આવી જાયછે.

૪ કૃષિશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના છોડ સારી રીતે જાણે તેમાંથી ગાડ કૃષ
મેળવવા માટે જમીન કેવી રીતે કેળવવી, તેમાં કમ ઘટતાં કઈ જાતના છોડને કઈ
જાતનું ખાતર લાભકારી થયે અને પ્રત્યેક વર્ષે કઈ જાતનું બી વાવ્યાથી જમીનમાં પાછો
કસ આવેછે, ઇત્યાદિ ખેતીસંબંધી બધી વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ નૌકાશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીના એક સ્થાનથી નીકાને જળમાં બીજા સ્થાન
ઉપર યથાર્થ નિર્મિત લઈ જવાસંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ વ્યાપારશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના વ્યાપારમાં ઉપયોગી પડતાં લખાણ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ શિક્ષણશાસ્ત્ર:—એમાં મેહેલ, ઘર, તળાવ, વાવ, ખૂલ તથા સડકાદિ બાંધકામ કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ કળાશાસ્ત્ર:—એમાં કડિયા, સુતાર, હુહાર, ચોની, કંસારા, કુંભાર, ધાંચી, મોચી, હાતમ, ઘોળી, રંગાર, દરજી, કાંતનાર, વણુનાર, ગુંથનાર, ભરનાર, જડિયા, રાંધનાર, ચિત્રકાર, છાપનાર તથા કોતરનાર ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના કારિગરોની કળાઓ, તે કળાઓમાં તથા સર્વ વિદ્યામાં ઉપયોગી પડતા યંત્રો બનાવવાની કળાઓ અને તે યંત્રો બનાવવામાં જોઈતી તથા તે કળાઓ દ્વારે વપરાતી અનેક પ્રકારની કાચી વસ્તુઓ, પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુમાંથી શોધી કહાડી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાની કળાઓ, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારના હુન્નર તથા કળાકૌશલનો સમાવેશ થાયછે.

નિર્વાહની વિદ્યા સાથે ઉપયોગી પડતી વિદ્યા.

૧ ગણિતશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના હિસાબ ગણવાની વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ અનિજપદાર્થવિજ્ઞાન:—એમાં ખાણમાંથી નીકળતા ધાતુ, ક્ષાર, તેલ, કોલસા તથા રત્ન વિગેરે વસ્તુના વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન:—એમાં સૃષ્ટિમાં જોડલાં મૂળતત્ત્વો છે તેટલાંનાં નામ તથા સ્વાભાવિક ધર્મવિષે વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૪ રસાયનશાસ્ત્ર:—એમાં મૂળતત્ત્વો એકઠાં મળી અનેક પદાર્થો થયેલા છે, તે તથા પદાર્થોનું મિશ્રણ થવાથી ઉત્પન્ન થતા અનેક અમલકાર સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ ભૂગોળશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીનો આકાર, તે ઉપરના દેશ, નગર, ગ્રામ, પર્વત, નદી, સરોવર અને સમુદ્ર વિગેરેનાં સ્થાન તથા વર્ણન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ જ્યોતિષશાસ્ત્ર:—એમાં આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનાં સ્વરૂપ, મહત્ત્વ, અંતર તથા ગતિ સંબંધી કાળ જણાવનાર સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે..

૭ સામાન્યનીતિ:—એમાં મનુષ્યે સર્વ વ્યવહારમાં દેવી રીતે વર્તવું ઇત્યાદિ નીતિની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ રાજનીતિ:—એમાં રાજ્યે પ્રજાનું પાલન, દેશનું રક્ષણ, અને કળાકૌશલ તથા વ્યાપારની વૃદ્ધિ, એ કેમ કરવાં અને શનુને કેમ વશ કરવા વિગેરે સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવી કુશળ થવાની વિદ્યા.

૧ ભૂગર્ભશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીના પેટમાં રહેલ ઉષ્ણ પ્રવાહી રસ ઉપર કાળે-કરી અનેક પ્રકારના થરો થઈ પૃથિવીનો પૃષ્ઠ હમણાની સ્થિતિયે કેમ પોહોંચ્યો, તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ મનુષ્યજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર મનુષ્યોનાં જીવંત જીવંત કદ, વર્ણ, ચહેરા તથા રીતભાત જણાવના સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ પશુજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પશુની જાતિ, વર્ણ તથા રીતભાત જણાવના સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૪ પક્ષીજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પક્ષિયોની જાતિ, કદ, વર્ણ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ કીટપતંગાદિ જાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પેટે ચાલનાર કીટ તથા તેમને પાંખ આવી થતા પતંગાદિ જંતુની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જણાવના સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ મત્સ્યાદિ જળચરજાતિવિચાર:—એમાં પૃથિવીના સર્વ ભાગના ખારા અથવા મીઠા પાણીમાં થનારા અનેક પ્રકારના મત્સ્યાદિ પ્રાણિયોની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જણાવના સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ વનસ્પતિજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલ અનેક પ્રકારના વૃક્ષની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જણાવના સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ પાષાણજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાંથી નીકળતા પાષાણની જાતિ, રંગ તથા બનાવટ જણાવના સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

અવકાશનો સમય નિર્ગમન કરી જ્ઞાન મેળવવાની વિદ્યા.

૧ ઇતિહાસ:—એમાં યદ્ય ગયેલા રાજા તથા પ્રજાઓનાં સર્વ વૃત્તાંતો આવી જાયછે.

૨ ચરિત્રલેખન:—એમાં વર્તમાન સમયના રાજા વા પ્રજાનાં ચરિત્ર લખવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ રસાલંકારશાસ્ત્ર:—એમાં સાંભળવાથી મીઠાસ ઉત્પન્ન થાય એવી અલંકારિક ભાષા કેમ લખવી તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૪ હંદશાસ્ત્ર:—એમાં ગદ્યાત્મક વાક્યોને પદ્યાત્મક કરવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ ગાયનવિદ્યા:—એમાં સર્વ પ્રકારના રાગ રાગણી ગાવાની વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ તર્કવિદ્યા:—એમાં સર્વ પ્રકારના તર્કસંબંધી વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ યોગવિદ્યા:—એમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, ચિત્તને સ્થિર કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૮ બ્રહ્મવિદ્યા:—એમાં જગત્, જીવ, ઇશ્વર તથા પરમાત્મા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

એ સર્વ વિદ્યા તથા કળાઓનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા માટે સંકડો વર્ષ જોઇયે, ને મનુષ્યશરીરથી અને એમ નથી; કેમકે તેનું આયુષ્ય માત્ર સો વર્ષનું છે. માટે ભાષા તથા લીપિ શીખી સંસારમાં જોનાથી પોતાનો નિર્વાહ ચાલી શકે એવી એક વિદ્યા અથવા કળાનો સંપૂર્ણ દૃઢ અભ્યાસ કરવો. કારણ કહ્યું છે કે,

एकापि विद्या गुणवत्तराणां એક પણ ને પરીક્ષકોના ચિત્તમાં ઠસે,
याचित्तमारोहति सैव धन्या ॥ ૧૦૨ ॥ તેજ વિદ્યા ધન્ય છે ॥ ૧૦૨ ॥

માટે કાચો અભ્યાસ કરવો નહિ, કારણ કાચા અભ્યાસથી વિદ્યા વા કળા ને સમય જોઇયે તે સમય યથાર્થ યાદ આવતી નથી; જેથી કરેલો શ્રમ વૃથા જાય છે, ને ફરી પોથીમજાને પડે છે. પણ એ પોથીની વિદ્યા કંઈ વખતસર કામ આવતી નથી આણુકામનીતિમાં કહ્યું છે કે,

पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यदनं । પુસ્તકમાં ને વિદ્યા તથા પારકાના હાથમાં ને ધન હોય, તે ખપ પડે કામ આવતાં નથી ॥ ૧૦૩ ॥

માટે એક વિદ્યા વા કળા પાકી કરી આકીની સર્વ વિદ્યાનું તથા બની શકે તેટલી કળાનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી સર્વ વાતે કુશળ થવું. જેથી નિર્વાહ પણ ચાલે, ને કોઇથી કંગાઈ પણ ન જવાય. વળી અવકાશ સમય તે તે વિદ્યા વા કળાના શ્રેયો વાંચવાથી કંટાળો પણ ન આવે, ને કંઈ નવો શોધ હાથ લાગે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधि- જેમ જેમ પુરુષ શાસ્ત્ર વિચારે છે, તેમ તેમ
गच्छति । तथा तथा विजानाति જાણે છે, ને તેને વિશેષ જ્ઞાન રહે છે ॥ ૧૦૪ ॥
विज्ञानं चास्य रोचते ॥ ૧૦૪ ॥

પણ ઘણું કરી શ્રેયો દિવસે વાંચવા, રાત્રિયે વાંચવા નહિ. કેમકે દીપક તથા તમળની ગરમીથી રાત્રિયે આંખને ઈજા યાય છે; ને તે ખંચવી પડે છે, જેથી તેની પીકીમાંનું પાણી ઓછું થઈ જોવાની શક્તિ મંદ થાય છે, એટલે ઉપનેત્ર અર્થાત્ ચરમા પરણુ કરવાની જરૂર પડે છે. બધી વિદ્યા વા કળા સંપૂર્ણપણે જાણી શકાતી નથી, માટે આણુકામનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અનંતશાસ્ત્રં વહુલાશ્વ વિદ્યા
હલ્પશ્વ કાલો વહુવિગ્નતા ચ ।

યત્સારભૂતં તદુપાસનીયં
હંસૈર્યથા ક્ષીરમિવાંયુમધ્યાત્ ॥ ૧૦૫ ॥

શાસ્ત્ર અનંત છે ને નિદા ધણી છે, આ-
યુષ્ થોડુ છે ને તેમા વિદ્યા ધણુ છે,
માટે જેમ હસપક્ષી દૂધમિશ્રિત જળ-
માથી દૂધને ગ્રહણ કરેછે, તેમ તે સર્વ-
માથી સાર ગ્રહણ કરવુ ॥ ૧૦૫ ॥

હવે જેમ ભરિધ્યમા સુખી થવા માટે પ્રથમ અવસ્થામા બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા
લ્યાસ વરી મનને કેળવવાની જરૂર છે, તેમ તનને પણ વ્યાયામવડે કેળવવાની અત્યંત
અગત્ય ભાસેછે. કેમકે, કેવળ મનની કેળવણી લેતા મનને ઘણો શ્રમ પડવાથી તે
થાકી જઈ નબળુ પડેછે, જેની અસર તન ઉપર થાયછે, જેથી યથાર્થ આરોગ્ય રહે-
વાતુ નથી વળી એકને એક વિષયથી કરાજો આવવાનો સ્વભાવ છે, માટે દિવસના
એકસા સમય સુધી વિદ્યાલ્યાસ કરી મનને અને કસરત કરી તનને કેળવવુ. ઘટતી
રીતના વિદ્યાલ્યાસથી જેમ મન સુધરેછે, તેમ તન પણ ઘટતા વ્યાયામથી મુધરેછે
મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર નથી જણાયછે. કારણ મન
પ્રસન્ન રહેવાથી તન આરોગ્ય રહેછે, ને તન આરોગ્ય રહેવાથી મન પ્રસન્ન રહેછે
પણુ જો મન ચિંતાતુર રહેતુ હોય તો તન બગડેછે, ને તન બગડયુ હોય તો મ-
નને સુખ રહેતુ નથી શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના નાજધર્મના ૧૬ મા અધ્યાયમા
કહ્યુ છે કે,

શારીરાજ્યાયતે વ્યાધિર્માનસો
નાન સંશયઃ । માનસાજ્યાયતે
ચાપિ શારીરં ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૦૬ ॥

શરીર સખધી વ્યાધિ મનનો વ્યાધિ થા-
યછે, એમા સંશય નથી, તેમ મનના વ્યા-
ધિથી શરીર સખધી વ્યાધિ થાયછે, એમ
નિશ્ચય જણવુ ॥ ૧૦૬ ॥

એ રીતે બન્નેનો પરસ્પર સખધ છે, માટે બન્ને શારી સ્થિતિમા ગ્રહે તે રીતે
વર્તવુ જેથી લાંબુ આયુષ્ય લોગથી શકાયછે શરીરને કેળવવા તથા તેથી થતા લાભ
વિશે આયુર્વેદની ચરકસહિતાના સાતમા અધ્યાયમા કહ્યું છે કે,

શરીરચેષ્ટા યા ચેષ્ટા સ્વૈર્યાર્યા
વલવાદ્દિની । દેહવ્યાયામસં-
સ્થાતા માત્રયા તા સમાચરેત્ ॥ ૧૦૭ ॥

શરીરની જે ચેષ્ટા હિત કરનારી, દૃઢતા
દેનારી તથા બળને વધારનારી હોય, તે
શરીરની કસરતમા ગણી છે, માટે તે
થોડી થોડી કરવી ॥ ૧૦૭ ॥

લાઘવ કર્મસામર્થ્ય સ્થૈર્ય ક્લેશ-
સહિષ્ણુતા । દોષક્ષયોઽમિદ્વદ્ધિશ્ચ
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૧૦૮ ॥

ઝરણુ કસરતથી શરીરમા હલકાપણુ, કામ
કરવાનુ સામર્થ્ય, દૃઢતા, મેદનત સહન
કરવાપણુ, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જ-
ઠરાશિની વૃદ્ધિ થાયછે ॥ ૧૦૮ ॥

ધ્રમઃ ક્રમઃ ક્ષયસ્તુષ્ણા રક્તપિત્તં
મતામકઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસો
જ્વરહર્દિશ્ચ જાયતે ॥ ૧૦૯ ॥

પણ અતિ ક્ષયરત કરવાથી યાક, ગ્ઝાની,
ક્ષયરોગ, તૃષ્ણા, રક્તપિત્તરોગ, પ્રતામક
નામે આસ, ઉધરસ, જ્વર તથા બ્રાહ્મી
આય છે ॥ ૧૦૯ ॥

એ ઉપરથી એમ પણ સમજી લેવું કે, જ્યારે અતિ વ્યાયામથી શરીરમાં એટલા
દોષ ઉત્પન્ન થાયછે, ત્યારે એટલામાંથી કોઈ પણ દોષ જ્યારે શરીરમાં દોષ ત્યારે વ્યા-
યામ કરવો નહિ. વળી શરીર કરાચ તે રીતની રચવ ઉપરની તથા તરવા વિગેરે
જળ ઉપરની અનેક રમતો પણ શીખવી, કારણ તેથી શરીર મુદ્ધરેછે; તેમ મન ક-
સાચ તે રીતની બુદ્ધિબળાદિ રમતોના અભ્યાસ કરવો કારણ તે પણ વિચારશક્તિને
વધારેછે. હવે પુરુષજાતિની પેઠે ભવિષ્યમાં મુખી થવા માટે સ્ત્રીજાતિયે પણ પાતાની
પેદેશી અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી તન તથા મનની કેળવણી લેવાની જરૂર છે, માટે
માતાપિતાદિ વડીલોયે પુત્રની પેઠે પુત્રિને પણ બંને કેળવણી આપવી. પુત્રને જેમ
પુરુષપુરુષદ્વારા વીસ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ પુત્રિને સ્ત્રીપુરુષદ્વારા તેર વર્ષની વય પર્યંત
વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. કારણ બેકે સામાન્ય રીતે આયુઃ સારખી કહી છે, તેપણુ પુરુષ
કરતાં સ્ત્રી ઉમ્મરમાં વેદેશી આવેછે. વેદશાસ્ત્રના મુશ્વત ગ્રંથના મૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પંચવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્ નારી તુ
પોદ્ધયે । સમત્તાગતવીર્યા તૌ જા-
નીયાત્ કુજલો મિપરુ ॥ ૧૧૦ ॥

કુશળ વૈદે જન્મથી પચીસમે વર્ષે પુરુષ
તથા મોતમે વર્ષે સ્ત્રી, બંને સમાન વીર્યને
પ્રાપ્ત થાયછે એમ જ્ઞાણુ ॥ ૧૧૦ ॥

માટે પુત્રને જેમ આઠ વર્ષ તેમ પુત્રિને પાંચ વર્ષ પુરં થયેથી વિદ્યાભ્યાસમાં
બેડવી. તે તેર વર્ષની અર્થાત્ રજોદર્શન થાય ત્યાંમુધી તેને લીપિ તથા ભાષા ભણા-
વતાં શ્રિયોના ઉપયોગમાં આવે એવી વિદ્યા તથા શીખવા ભરવા વિગેરેની કળા સારી
રીતે શીખવવી, ને બાકીની સર્વ વિદ્યાનું બની શકે તેટલું સામાન્ય જ્ઞાન આપી મનની,
અને શરીર કરાચ તે રીતની તનની કેળવણી આપવી. જેથી તે બંધી વાતમાં કુશળ
થઈ ભવિષ્યમાં મુખી થાયછે. વળી તેને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા ભણી શકવા માટે,
પુરુષવિદ્યાર્થિને જે નિયમો પાળવા કલા છે, તે અવરૂપ પળાવવા. અંતર માન એટલોજ
કે, જ્યાં એ નિયમોમાં પુરુષ કલોછે, ત્યાં સ્ત્રી અને જ્યાં સ્ત્રી કલી છે ત્યાં પુરુષ સમ-
જવો. એ રીતે પ્રથમ અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી સર્વ સ્ત્રીપુરુષોયે વિદ્યાભ્યાસથી મ-
નને અને વ્યાયામથી તનને કેળવવાં, જેથી ભવિષ્યમાં મુખી થવાયછે; માટે આચાર્ય
શિષ્યને વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે મહુર્વશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર્યપ્રકર-
માં વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ આચાર્યાયપ્રિયંધનમાહૃત્યપ્રજાતંતુંમાવ્યવચ્છેત્સીઃ ॥

ચાચો ઉપદેશ આચાર્યને ઇચ્છિત ધન આપ્યા પછી લગ્ન કરી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો છે; કારણ જેની પાસેથી ભવિષ્યમાં સુખી થવા માટે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય, તેની મેહેનતનો બદલો અવશ્ય તેને આપવો જોઈએ. માટે આયુષ્યના પ્રથમ ભાગમાં આ-કથી તે વીસ વર્ષની વય થાય, ત્યાંસુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી બાકીનાં પાંચ વર્ષ સુધી ધન કમાતાં શીખવું. તેટલા સમયમાં મેળવેલાં ધનમાંથી, જો શુરુએ કંઈ માસિક બદલો લિધા વિના ભણાવ્યો હોય તો તેને ઇચ્છિત આપવું; પણ પ્રતિભાસે ભણાવ્યા બદલ ઠેરવેલું ધન લીધું હોય તો કાંઈ આપવું નહીં. પણ આપ્યા વા સંબંધી આદિ લઈ જે કોઈએ, તે શુરુને માસિક લવાજમ આપવાનો તથા ભણવાનાં પુસ્તક ખરીદવાનો ખર્ચ કરી પોતાને ભણાવ્યો હોય તેને ઇચ્છિત આપવું, એટલે વિદ્યા ભણવાના જાણ-માંથી સુક્ત થવાયછે. સ્ત્રિયોને તેમ કરવાની જરૂર નથી, કારણ તે અખળા જાતિ હોવાથી ઉપકારને પાત્ર છે, તેથી તેમની સ્ત્રીવિદ્યાશુરુને તેમણે કરેલા વિદ્યાભ્યાસનો બદલો તેમના માતાપિતાદિ વડીલોએ આપવો ચોગ્ય છે. અને તેના બદલામાં તેમણે લગ્ન થયા પહેલાં માતાપિતાદિ વડીલોનાં ધરનાં કાર્ય કરવામાં સાવધાન રહેવું, ને લગ્ન થયા પછી પણ કામ પડે ત્યારે પોતાના સ્વામી તથા સાસુ સસરાદિ વડીલોનો અનુ-મત લઈ માતાપિતાદિ વડીલોના કાર્યમાં હાજર થવું. હવે સંસારમાં ધન કમાતાં શી-ખવું પડેછે, કેમકે હરકોઈ વિદ્યા વા કળાના અભ્યાસ કરવા માત્રથી કાંઈ ધનન પ્રાપ્તિ થતી નથી; પણ તે અભ્યાસ કરેલી વિદ્યા વા કળાવડે જો જોનાને ઉપયોગ થવાય, તોજ તેના બદલા તરીકે તેમની પાસેથી ધનની પ્રાપ્તિ થાયછે. જેમ કરત ધણા સાથે ઓળખાણુ કરી, તેમને અનુકૂળ રહીને તેમની પ્રીતિ મેળવવી પડેછે ઇત્યાદિ વર્તણુકને “ધન કમાતાં શીખવું વા ભણવું તેમ ગણવું” કહેછે. જેના પાંચ વર્ષના અભ્યાસથી પુદ્ગિ દૃઢ થાયછે, ને સ્વતંત્ર કમાવાની હિમત આવેછે. વિષ્ણુ સર્મોએ કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રાણ્યધીત્યાપિ ભવંતિ મૂર્ખા
યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષઃ સ વિદ્વાન્ ।
મુચિંતિતં ચૌપથમાતુરાણાં
ન નામમાત્રેણ કરોત્યરોગમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્ર ભણ્યા છતાં પણ જે ઉદ્યોગ રહિત હોય તે મૂર્ખ, ને જે ઉદ્યોગી હોય તે વિ-દ્વાન્ કહેવાયછે, કેમકે સારી રીતે ચિ-તન કરેલું ઔપથ નામ માત્રે કરી રોગી-ઓને આરોગ્ય કરતું નથી, પણ બાધેથી કરેછે ॥ ૧૧૧ ॥

અપિ શાસ્ત્રેષુ કુશલા લોકાચા-
રવિવાર્જિતાઃ । સર્વે તે હાસ્યતાં
યાન્તિ યયા મૂર્ખાઃ સુસોમિતાઃ ॥૧૧૨॥

જે શાસ્ત્રમાં કુશળ પણ લોકાચારથી ર-હિત હોય, તે સર્વે, સુસોમિત મૂર્ખની પેઠે હાસ્યપણુને પામેછે ॥ ૧૧૨ ॥

વરં બુદ્ધિવરં વિદ્યા
વિદ્યાયા બુદ્ધિરુત્તમા ।
બુદ્ધિર્યસ્ય વલં તસ્ય
નિર્બુદ્ધેશ્ચ કુતો વલમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

બુદ્ધિ તથા વિદ્યા બન્ને સારી છે, પણ
તેમાં વિદ્યા કરતાં બુદ્ધિ ઉત્તમ કહેવાય-
છે, કારણ જેને બુદ્ધિ હોય તેનું બળ
છે, બુદ્ધિહીનને બળ ક્યાંથી? ॥ ૧૧૩ ॥

જો રીતે ધન ક્રમાંતાં શીખવામાં પાંચ વર્ષ કહાડતાં પચીસ વર્ષની વય થાયછે,
એટલે બ્રહ્મચર્ય માટેનો કાળ પૂર્ણ થઈ ગૃહસ્થ થવા માટેના કાળની શરૂઆત થાયછે.
માટે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં પુરૂષ પોતાના માતાપિતાદિ વડીલો દ્વારા કોઈ સારા
ગુણવાળી તથા અવસ્થામાં આવેલી કન્યાનો શોધ કરાવી, તેને પસંદ કરી પરણવું.
માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવ્યક્તાર્જી સૌમ્યશીલાં હંસવારણ-
ગામિનીમ્ । તતુલોમકેશદંશનાં
મૃદંગીમુદ્રહેતુ સ્ત્રિયમ્ ૧૧૪ ॥

અંગે ખોડ વિનાની, શાંત સ્વભાવવાળી,
હંસ તથા હાથીના સરખી ગતિવાળી, કો-
મળ લોભ, દેશ તથા નાણુક હાંતવાળી અને
સુવાળાં અંગવાળી કન્યા પરણવી ॥૧૧૪॥

વળી કહ્યું છે કે,

અનિન્દિતાંકન્યાંવરયેત્કુલતોલક્ષણતથ્ ।
યવીયસીમ્ ઘયસા વપુષા ચ ॥ ૧૧૫ ॥

કુળ તથા લક્ષણથી અનિન્દિત અને આ-
વસ્થા તથા સરીરે પોતાથી નહાની ક-
ન્યાને પરણવું ॥ ૧૧૫ ॥

પ્રથમ અવસ્થામાં પુરૂષ બ્રહ્મચર્ય પાળી તતની કેળવણીથી અંગે દૃઢ તથા મનની
કેળવણીથી સર્વ વાતમાં કુશળ થઈ, ધન ક્રમાંતાં શીખેલ હોવાથી, ધરસંસારનો ભાર
રહેજ રીતે ઉપાડી શકેછે. પણ તેટલી પૂર્ણતા મેળવ્યા સિવાય કદિ સંસારનો બોલો
ઉપાડવા નય, તો ધણુ ભારથી કાચી અવસ્થાવાળા પશુની પેઠે અંગે તુટી જઈ બે-
હેલો નાશ પામેછે. માટે પ્રાચીન આર્યોએ, પૂર્ણતા મેળવી અવસ્થામાં આવ્યા પછીજ
ત્રીપુરૂષોને ગૃહસ્થાશ્રમી થવાની આજ્ઞા કરી છે. કદી તેની પેહેલાં જો ગૃહસ્થ બની
પ્રભ ઉત્પન્ન કરી હોય, તો તે સારી થતી નથી, તેવિષે આધુર્વેદના સુશ્રુત ગ્રંથના
શારીરસ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઝનપોઢશ્વર્પાયમપ્રાપ્તઃ પંચવિં-
શતિમ્ । યદ્યાપતે પુમાન્ ગર્ભ
ક્લિપ્તિયઃ સ વિનશ્યતિ ॥ ૧૧૬ ॥

સોલ વર્ષ પુરાં યયા વિનાની સ્ત્રીને વિષે
પચીસ વર્ષ પુરાં યયા વિનાનો પુરૂષ જો
ગર્ભધાન કરે, તો તે ગર્ભ કુખમાંજ ના-
શ પામે ॥ ૧૧૬ ॥

જાતોવાનચિરંજીવેજીવેદ્વાદુર્વલેન્દ્રિયઃ ।
તસ્માદત્યંતવાલાયાંગર્ભધાનંનકારયેત્ ૧૧૭

અને કદી જન્મે, તો એવે નહીં, ને એવે
તો દુર્બળ રહે; તેથી અતિ બાળક સ્ત્રીને-
વિષે ગર્ભધાન કરવું નહીં ॥ ૧૧૭ ॥

માટે પુરૂષે જેમ પચીસ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ સ્ત્રીએ માળ વર્ષની વય પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું. તેમાં, પૂર્ણ આઠથી તે વીસ વર્ષ સુધીના વિદ્યાભ્યાસ પછી પાંચ વર્ષ પર્યંત જેમ પુરૂષે ધન ક્રમાંમાં શીખવું, તેમ સ્ત્રીએ પણ પૂર્ણ પાંચથી તે તેર વર્ષ અર્થાત્ રત્નેદર્શન પર્યંતના વિદ્યાભ્યાસ પછી, તેની આવૃત્તિ કરતાં ત્રણ વર્ષ સુધી માતાપિતાદિ વડીલોના હાથ નીચે ગૃહસંબંધી રાધવા વિગેરે સર્વ કાર્ય શીખી લેવાં. જેથી તે પણ પુરૂષની જેઠે, પોતાની પૂર્ણ ઉમ્મરમાં આવી, સર્વ વાતે કુશળ થવાથી, ધર-સસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાયછે. પછી તેણે પણ પુરૂષની જેઠે, પોતાના માતા-પિતાદિ વડીલો દ્વારા કોઈ સારા ગુણવાળા તથા અવસ્થામાં આવેલા પુરૂષનો શોધ કરાવી તેને પસંદ કરી પરણવું. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃતુ-
મતી સતી । ડર્ધ્વે તસ્માચુકા-
લાદેવિદેત સદશં પતિમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

કન્યાએ ઋતુમતિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ પોતાથી અધિક ગુણવાળા વરની વાટ જોવી; તેટલામાં તેવો વર ન મળે તો પછી પોતા સરખા ગુણવાળા વરને પર-ણવું ॥ ૧૧૮ ॥

એ રીતે ઉમ્મરમાં આવી ધરસસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થયેલાં સ્ત્રીપુરૂષોએ વડીલોની મર્યાદામાં રહી એક બીજાને પસંદ કરી સ્વીકારવાં, અને તેમને માતાપિ-તાદિ વડીલોએ પોતાની સમતિ આપી પરણાવી દેવાં, તેને પ્રાણપત્ય વિવાહ કહેછે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સહ નૌ ચરતં ધર્મમિતિ વાચા
ત્રુભાપ્ય ચ । કન્યામદાનમભ્યર્ચ્ય
પ્રાજાપત્યો વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તમે બન્ને બંધુતાં ગાયે મળી અમારી રીતે ધર્મીયરણ કરજો, એમ કહી, પૂજા કરી કન્યાને જે દાન આપવું, તે પ્રાણ-પત્ય વિવાહ કહેલ છે ॥ ૧૧૯ ॥

પણ એક બીજાને સ્વીકાર્યા પેહેલાં વર-કન્યાએ તથા તેમને સંમતિ આપી પર-ણાયા પેહેલાં બન્ને પક્ષના વડીલોએ પરસ્પરે કુળ તથા વરકન્યાના ગુણોની ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ; કારણ હરકોઈ સાધારણ કામ પણ તપાસી કરવામાં આવેછે, તો જેથી સ્ત્રીપુરૂષને જીવતાં જગી સાથે રહી ધરસસાર ચલાવવો પડેછે, એવું લગ્નરૂપ જોડું કાર્ય પૂર્ણ તપાસ કર્યા વગર દેમન થાય! આશિવાયનગૃહસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની પાંચમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

કુલમગ્ને પરીક્ષેત સુદ્ધિમતે કન્યાં
મયન્હેત્ । સુદ્ધિરૂપત્રીલલણ-
સંપન્નામરોગામુપયન્હેત્ ॥ ૧૨૦ ॥

કુળની પરીક્ષા પ્રથમ કરવી, સુદ્ધિમાનને કન્યા દેવી, અને મુંદર સુદ્ધિ, રૂપ, રા-ખાવ તથા લક્ષણવાળી નિરોગી કન્યાને સ્વીકારવી ॥ ૧૨૦ ॥

વળી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કશું છે કે,

પર્તરેવ ઈર્ણ્યુક્તઃ સચળઃ યોગિયો
વરઃ । યત્રાત્પરીક્ષિતઃ પુંસ્ત્વે યુવા
ધીમાન્ જનમિયઃ ॥ ૧૨૧ ॥

અને વર પદ્ય એવા મુલે કરી યુક્ત, સ-
માન વર્તુલાગ્રી, વિદ્વાન્, પુરુષપણામાં પ-
ત્તી પરીક્ષા કરેલો, યુવાન, બુદ્ધિમાન્
તથા લોકપ્રિય હોયો ભેધે ॥ ૧૨૧ ॥

તેમ ગુફનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કશું છે કે.

આદ્યૌ કુલં પરીક્ષેત તતો ત્રિણં
તતો વયઃ । ત્રીલં ધનં તતો રૂપં
દેશં પશ્ચાદ્વિગ્રહયેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

પ્રથમ કુળની, પછી વિદ્યા, અવસ્થા, રૂપ-
ભાવ, ધન, રૂપ તથા દેશની પરીક્ષા કરી
વગરના પગપાવવાં ॥ ૧૨૨ ॥

એ પ્રમાણે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં ગર્વ સ્વીયુત્તરોએ લગ્ન કરવાની જરૂર છે,
કેમકે એ અવસ્થામાં સ્વભાવથીજ હૃદયે એટલી તો બળવાન થાયછે કે, કોઈથી પણ
નિયમમાં રાખી ગણતી નથી, જેથી અભિચાર પાળતું થતું કાળુ થઈ પડેછે. ભર્તૃહરિયે
કશું છે કે,

વિશ્વામિત્રપરાગરમમૃતયો વાતાંપુષ્પર્ણાગ-
નાસ્તેપિ સ્ત્રીમૃતપંકજં મુલલિતં દૃઢં વ મો-
હં ગતાઃ । શાલ્પ્યન્નં સઘૃતં પયોદધિયુતં
શૃંગંતિ યે માનવાસ્તેપાર્મિદ્રિપનિગ્રહો યદિ
મનેત્ વિંધ્યસ્તરેત્સાગરે ॥ ૧૨૩ ॥

વિશ્વામિત્ર તથા પરાશરાદિ લઈ જે, વાયુ,
પાત્તી અને પાદસ ખાનાર ઋષિયો હતા,
તે પદ્ય સ્ત્રીનું મનોહર મુખકમળ ભેતાંજ
મોહ પામ્યા, તો જે મનુષ્ય ધી, કૃધ, વા
હદી સાથે મુગધી ભાત ખાયછે, તેમની
ઇન્દ્રિયો જે વશ રહે, તો સમુદ્રમાં વિ-
ંધ્યાચલ પથંત પણ તરે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિ-
યો વશ રહેતીજ નથી ॥ ૧૨૩ ॥

એ રીતે ત્યારે પુરુષોથી હૃદયે વશ ગાખી શકાય નહિ, ત્યારે સ્ત્રિયોથી તો કેમજ
ગાખી શકાય । કેમકે તેમનામાં પુરુષો કરતા કામનો જુસ્મો અવિક્ક હોયછે. આણક્ય-
નીતિમાં કશું છે કે.

આહારો દ્વિગુણઃ સ્ત્રીણાં લજ્ઞા ચાપિ
ચતુર્ગુણા । સાહસં પદ્મગુણં ચૈવ કા-
મશ્ચાષ્ટગુણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

ધાતુ કરી સ્ત્રિયોને પુરુષ કરતા આહાર બ
મળે, લજ્જા ચાર ગણી, સાહસ છ ગણું
તથા કામ આઠ ગણો હોયછે, એમ કહ્યું
છે ॥ ૧૨૪ ॥

એ કામનો વેગ સ્થાવર જગમાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતા
સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાયછે તેવા સમયમાં લોહ તથા મુખકની પેઠે તે તે ભતિનાં
નરનારી કઈ વિવશાત્ આકર્ષણશક્તિના બળથી પરસ્પરે ખેંચાયછે. સહિની ઉત્પત્તિ

આકર્ષણશક્તિથી થયેલી છે, ને તેની સ્થિતિ પણ એજ શક્તિથી રહી છે. સર્વ પદાર્થ એજ શક્તિના યોગથી પોતપોતાના ગુણને ધારણુ કરી રહ્યા છે. જહની પેટે જંગમ પ્રાણિયોની ક્રિયા પણ એજ શક્તિથી થાયછે. નર તથા નારીજાતિના સયોગ, ગર્ભા-શયે ગર્ભને ધારણુ કરવું, ગર્ભે પોતાને યોગ્ય પોષણ મેળવી વૃદ્ધિ પામવું, જન્મ્યા પછી પોષણની વસ્તુ મળ્યાની ઇચ્છા, ને તે પ્રાપ્ત થતાં તેનું પાચન થઈ રૂધિર થવું અને તેથી શરીરની પુષ્ટિ તથા વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ સર્વ આકર્ષણથીજ થાયછે. સ્થાવર પ્રાણિયોમાં પણ એના જેવી સર્વ ક્રિયા ખીજી રીતે થતી જણાયછે. સંક્ષેપથી જોતાં સૃષ્ટિના સર્વ વ્યવહાર આકર્ષણશક્તિથી ચાલેછે, જ્યાં એ શક્તિનું સત્ત્વ ઘટેછે, ત્યાં ક્રિયા થતી બધ પડવા માંડેછે; માટે એ સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થતા કામરૂપ આકર્ષણને તોડવું ઘણું કઠણુ છે, જેથી યુવાનીમાં સ્ત્રીપુરૂષ પરણે નહિ તેા આડે રસ્તે ખેંચાઈ જાયછે. શાર્ફધરપ-દ્વિતિમાં કહ્યું છે કે,

હૃદયવૃણકુટીરે દીપ્યમાને

સ્મરાન્નાવુચિતમનુચિતં

વા વેત્તિ નો પંઢિતોપિ ॥ ૧૨૫ ॥

જ્યારે હૃદયરૂપ ધાંસના ધરમાં કામરૂપ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે, ત્યારે પંઢિત પણ યોગ્યાયોગ્ય વિચારતો નથી ॥ ૧૨૫ ॥

કદી બલાત્કારથી બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે તથાપિ ગૃહસ્થોમાં તે સંબંધી પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી. વળી કામના વેગને બલાત્કારે રોકવા જતાં શરીરમાં તે સબંધી વ્યાધિ થવાનો સભવ રહેછે. માટે આચાર્યે, વિદ્યાભ્યાસ કરાવનાર ગુરૂને પ્રિય ધન આપ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ પ્રભ ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણુસહસ્રીના આચારપ્રકર-ણમાં લખ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ સત્યાન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

પાંચમો ઉપદેશ ગૃહસ્થ થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણુ સર્વ સ્ત્રીપુરૂષ સત્યાચરણે વર્તવાથીજ મુખી થાયછે. જો કોઈ અસત્ય રીતે વર્તતા જાય, તો તેની ગૃહસ્થોમાં પ્રતિષ્ઠા ઘટેછે, ને તે વિશ્વાસને પાત્ર થતો નથી. જેથી પોતાનો નિર્બીહ ચલાવવામાં તેને ઘણી અગવડ પડેછે. વળી અસત્ય રીતે વર્તવાની છાપ જો તેના ઉપર પ્રમિદ્ધમાં પડી હોય, તો તેની ક્યાંય પણ પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી, ને તે શન્યદરબાર વા ગૃહસ્થોની સભામાં હલકો પડી જાયછે. પછી કદી તે સારી રીતે વર્તવા માટે, તોય પણ ગૃહસ્થોને તેના ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી. માટે સર્વ સ્ત્રી-પુરૂષોએ સત્યાચરણે વર્તવું યોગ્ય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં બીષ્મો યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતા-
ત્પાતકં પરમ્ । શ્રુતિર્હિ સત્ત્વં
ધર્મસ્ય તસ્માત્સત્ત્વં ન લોપયેત્ ॥ ૧૨૬ ॥

સત્યથી બીજો શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી અને અ-
સત્યથી બીજું અધિક પાપ નથી; કારણ
સત્યજ ધર્મ સંભળાયછે, માટે તેનો લોપ
કરવો નહિ ॥ ૧૨૬ ॥

કદી અસત્ય રીતે વર્તી કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ ચોતાનો નિર્ગોહ ચલાવતાં હોય
તો તેમને પણ ઉપરથી સત્ય બતાવવાની જરૂર પડેછે, કારણ અસત્ય કોઈને પ્રિય નથી,
પણ સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વે વ્યવહાર ચાલેછે. શ્રીમહાભારતના વન-
પર્વમાં કહ્યું છે કે,

સત્યે કૃત્વા પ્રતિષ્ઠાં તુ પ્રવર્તન્તે પ્રવૃત્તયઃ । પ્રવૃત્તિ માત્ર સત્યમાં રહીનેજ પ્રવર્તેછે, માટે
સત્યમેવગરીયસ્તુ શિષ્ટાચારસમન્વિતમ્ ॥ ૧૨૭ ॥ સદાચારયુક્ત સત્ય અતિ શ્રેષ્ઠ છે ॥ ૧૨૭ ॥

તેથીજ આચાર્યે શિષ્યને શૂદ્રસ્થાગ્રમી થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા
કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં સત્ય રીતે વર્તવાનો ઉપદેશ.

॥ ધર્માન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

છટ્ટો ઉપદેશ શૂદ્રસ્થ થયા પછી ધર્મોચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ સર્વ
સ્ત્રીપુરૂષો ધર્મોચરણવટે મુખી થાયછે. આરભથીજ જે ન્યાયયુક્ત તે ધર્મ અને અન્યા-
યયુક્ત તે અધર્મ કેહેવાયછે. યાજ્ઞવલ્ક્યપરમૃતિના આચારાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિદ્રિ-
યનિગ્રહઃ । દાનં દયા દમઃ
જ્ઞાન્તિઃ સર્વેષાં ધર્મસાધનમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, પવિ-
ત્રતા, ઘૃદ્રિયનિગ્રહ, પરોપકાર, દયા, મ-
નનું દમન તથા જ્ઞાના, એ નવ સર્વને ધ-
ર્મનાં સાધન છે ॥ ૧૨૮ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, .

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા
મનસા ગિરા । અનુગ્રહશ્ચ
દાનં ચ સત્તાં ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૧૨૯ ॥

મન, વાણિ તથા કર્મે કરી પ્રાણિ મા-
ત્રનો દ્રોહ ન કરવો, દયા સખથી તથા
ઉપકાર કરવો, એ સત્પુરૂષોના સનાતન
ધર્મ છે ॥ ૧૨૯ ॥

અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન છે, એમ ન્યાયી પુરૂષોના અનુભવમાં
આવેછે; કેમકે, કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષને ચોતા માટે એ સર્વ પ્રિય છે. જેમકે
હિંસા કરનારને પણ ચોતાની વા ચોતાના પ્રિયની હિંસા રચતી નથી. અસત્ય બો-

લનારને પણ પોતાની પાસે અસત્ય બોલનાર પર રીસ ચરેછે. ચોરને પણ પોતાની વસ્તુ ચોરનાર પર ક્રોધ આવેછે. મલીન રેહેનારને પણ બીજાથી પોતાને થતું મલીનપણું ગમતું નથી. ઇન્દ્રિયો વશ નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની વશ નહીં રહેલી ઇન્દ્રિયો સહન થતી નથી. પરોપકાર ન કરનારને પણ પોતા ઉપર બીજાના ઉપકારની ઇચ્છા રહેછે. નિર્દયને પણ પોતા ઉપર બીજાની દયા ગમેછે. મન વશ નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાનું શાંત મન રૂચેછે. અને ક્ષમા નહીં રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની ક્ષમા ગમેછે. એ ઉપરથી એ અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન સિદ્ધ થયેલાં છે, માટે એ, સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ અવશ્ય અન્યરવાં. સ્ત્રીમાં એક બીજાનું ભક્ષ કરી પ્રાણિયો જીવેછે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે; જે ઉપરથી શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમસ્કંધમાં કહ્યું છે કે,

જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

જીવ જીવનું જીવન છે ॥ ૧૩૦ ॥

પરંતુ જે પ્રાણિયોમાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક નથી તે ભલે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાઢાડવા અશક્ત હોવાથી જંગમ જીવોનું ભક્ષણ કરે. પણ જેમનામાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક, તે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાઢાડવાની શક્તિ છે, એવા મનુષ્ય જે ધાતકી પ્રાણિયોની પેઠે નિરપરાધિ જંગમ જીવોના દેહનો ધાત કરી, તેમના માંસથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે, તો તે મનુષ્ય અને ધાતકી પ્રાણિયોમાં શું ફેર સમજવો ! અર્થાત્ કઈજ નહીં, કેમકે, ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

આહારનિદ્રાભયમંથુનં ચ
સામાન્યમેતત્પશુર્ભિર્નરાણામ્ ।
एको विवेको ह्यधिको मनुष्ये
विवेकहीनाः पशुभिः समानाः॥ ૧૩૧ ॥

આહાર, નિદ્રા, ભય તથા મંથન એ ચારે, પશુ તથા મનુષ્યોમાં સામાન્ય છે, પણ એક વિવેકજ મનુષ્યમાં અધિક છે, માટે જે વિવેકથી હીન હોય, તે પશુ સમાન જાણવા ॥ ૧૩૧ ॥

તેથી વિવેક વિચારી પ્રાણિયોના શરીરનો ધાત કર્યાવગર અન્નાદિ વનસ્પતિથી મનુષ્યે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ કરવો યોગ્ય છે. એ વિષે વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

योत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः
पश्यतान्तरम् । एकस्य क्षणि-
का मीतिरन्यः मार्णवमुच्यते ॥ ૧૩૨ ॥

ન્યારે જે કોઈ જોતું માંસ ખાયછે, ત્યારે તે બન્નેનો અંતર જુવો, તો ખાનારને પેટ ભરાવા જેટલો ક્ષણિક હવેલ થાયછે, ને બીજાના પ્રાણ જાયછે ॥ ૧૩૨ ॥

मर्त्यमिति यदुःखं पुरुषस्यो-
पजायते । शक्यस्तेनानुमानेन
परोऽपि परिरक्षितम् ॥ ૧૩૩ ॥

પુરૂષને મરણ સંબંધી જે દુઃખ થાયછે તે અનુમાનથી અન્ય પ્રાણી પણ રક્ષા કરવા યોગ્ય છે ॥ ૧૩૩ ॥

સ્વચ્છન્દવનજાતેન શાકૈનાપિ
પૂર્યતે । અસ્ય દગ્ધોદરસ્યાર્થે
કઃ કુર્યાત્પાતકં મદત્ ॥ ૧૩૪ ॥

તેમ શ્રીમદ્દાભારતાંતર્ગત અનુશાસનપર્વના ૧૧૫ તથા ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં
કહેલ છે કે,

માણા યયાત્મનોઽધીષ્ટા ભૂતાના-
મપિ વૈ તથા । આત્મોપમ્યેન મં-
તવ્યં બુદ્ધિમદ્ભિઃ કૃતાત્મભિઃ ॥ ૧૩૫ ॥

જેમ પોતાના પ્રાણુ પોતાને પ્રિય છે,
તેમ પ્રાણિયોને પણ હશે, એમ પોતાની
ઉપમાવડે બુદ્ધિમાન જાનિયોએ વિચા-
રું ॥ ૧૩૫ ॥

સ્વમાંસં પરમાંસેન યો વર્ધયિતુ-
મિચ્છતિ । નાસ્તિ હુદ્રતરસ્તસા-
ત્સ તૃગંસતરો નરઃ ॥ ૧૩૬ ॥

જે પારકા માંસે કરી પોતાના માંસને
વધારવા ઇચ્છે, તેનાથી વધારે કોઈ અ-
ધમ નથી, ને તે અતિ દૂર છે ॥ ૧૩૬ ॥

નહિ માણાત્મિયતરં લોકે કિંચ ન વિચિતે ।
તસ્માદ્દયાં નરઃ કુર્યાદ્ધયાત્મનિ તથા પરે ૧૩૭

જગતમાં પ્રાણુથી અધિક પ્રિય બીજું કંઈ
નથી, માટે મનુષ્યે પોતાની જેઠે બીજા
ઉપર દયા રાખવી ॥ ૧૩૭ ॥

માણદાનાત્પરં દાનં ન ભૂતં ન भ-
વિષ્યતિ । નદ્યાત્મનઃ મિયતરં
કિંચિદસ્તીદ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રાણુદાનથી બીજું શ્રેષ્ઠ દાન થયું નથી
તેમ થશે પણ નહીં; કેમકે આ લોકમાં
આત્માથી અધિક પ્રિય બીજું કંઈ નથી
એ નિશ્ચય છે ॥ ૧૩૮ ॥

અનિષ્ટં સર્વભૂતાનાં મરણં નામ
મારત । મૃત્યુકાલે હિ ભૂતાનાં
સન્ધ્યો જાયતિ વેપથુઃ ॥ ૧૩૯ ॥

પ્રાણિમાત્રને મરણ અપ્રિય છે, કારણ
મરણ સમય તેમને તત્કાળ કંપ થા-
ય છે, ॥ ૧૩૯ ॥

માટે પોતાના અલ્પ સુખ વાસ્તે નિરપરાધિ જીવોનું હિંદગી પર્યંતનું સુખ તોડી
નાખવું, એના જેવું પાપાચરણ બીજું કંઈ નથી. વળી પ્રાણિયોની સર્વ જાતિમાં આ-
નંદ રહેલ છે, જેથી તેમને પણ મનુષ્યની જેઠે જીવવાની ઘણી હોંસ હોય છે; અને પો-
તાપોતાના કુટુંબમાં ઘણો સ્નેહ બંધાય છે, જેથી એક બીજાનો વિચાર થતાં ભારે દુઃખ
થાય છે, જે પ્રત્યક્ષ આપણા અનુભવમાં આવે છે. કહિ એ નિરપરાધિ પ્રાણિયોની હિંસા
ન થાય તો, તેમની વસ્તિ ઘણી વધી જઈ મનુષ્યને પીડાકારી થઈ પડે, એવો વિચાર
લાવી મનુષ્યના નિર્વાહ માટેજ પ્રાણિયોનાં સરીર સ્વજન્યતાં છે,” એમ ધારી તેમની
હિંસા કરવી, એ મનુષ્ય જેવા વિવેચી પ્રાણીને સુદલ છાજતું નથી. કારણ નિરપરાધી
પશુઓની વૃદ્ધિ ન થવા દેવી, એ તો મનુષ્યના હાથમાં છે. કેમકે જ્યારે જરૂર ન

હોય ત્યારે તેમનાં ભેદજ્ઞાને એકકાં થવાનો યોગ થવા દેવો નહીં. વળી સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ છે કે, જેની ઘણી વૃદ્ધિ થાય, તેનો પાછો ક્ષય પણ પોતાની મેળેજ થાયછે. તેપ્રમાણે વૃદ્ધિ પામેલા પશુ પક્ષિયોનો પણ સ્વભાવથીજ દુષ્કાળ વા રોગાદિ ઉત્પન્ન થઈ પાછો ક્ષય થાયછે; એટલે તે વધીને મનુષ્યને પીડાકારી થઈ પડતાં નથી. હજારો વર્ષથી જ્યાં હિંસા થતી નથી, ત્યાં હમણાં પણ પશુપક્ષિયોની, મનુષ્યને પીડા થઈ પડી હોય એવી ભીડ ભેવામાં આવતી નથી ! કદી શરીરમાં બળ તથા વીર્ય વધારવા માટે માંસાહારની જરૂર છે, એવા વિચારથી પણ પ્રાણિયોની હિંસા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે ઘરમાં બેસી રહેનાર માંસાહારી કરતાં મહેનત કરી શરીરને કસનાર અન્નાહારીમાં વિશેષ બળ તથા વીર્ય ભેવામાં આવેછે. એ ઉપરથી જણાયછે કે શરીરને કસવાથીજ બળ તથા વીર્યની પ્રાપ્તિ થાયછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

લાયવં કર્મસામર્થ્યં વિભક્તયન-
ગાત્રતા । દોષક્ષયોઽમિદૃદ્ધિશ્ચ
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૧૪૦ ॥

કસરતથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, અવયવોનું છુટા પડતું તથા દૃઢતા, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાયછે ॥ ૧૪૦ ॥

હવે મુકમ જતુઓ કઈ કામના નથી એવા વિચારથી તેમનો પણ નાશ કરવો યોગ્ય નથી, કારણ તેઓને પણ પોતપોતાની જીવગીતનું મુખ્ય હોયછે. જેથી તેમને સ્પર્શ કરતાજ તેઓ મરવાના ભયને લીધે નાહાસ ભાગ કરેછે. માટે પ્રથમથીજ તેઓ જે રીતે ઉત્પન્ન ન થાય, તે રીતની મનુષ્યે સ્વચ્છતા રાખવી; અને ઉત્પન્ન થયાં હોય તો તેમને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી દેવાં. પછી સ્વચ્છતા રાખેથી નવાં ઉત્પન્ન થશે નહિ. કદી પારકી બ્યથા ન લાલુનાર તે જતુઓથી મનુષ્યને થોડી પીડા થાય, તો તેને માટે તેમને દેહાંતની શિક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે એવી શિક્ષા તો મનુષ્યના પ્રાણનો ધાત કહે તેનેજ કરવી ભેદ્ય, એમ ન્યાય ભાસેછે. માટે તે અલ્પ પીડાકારી પ્રાણિયોને સ્થાનભ્રષ્ટ કરવા, એજ તેમણે કરેલા અપરાધની શિક્ષા યોગ્ય ભાસેછે. પછી તેમનો નાશ તો સ્વભાવથીજ થઈ જવાનો છે. અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિમાં પણ જીવન છે, તથાપિ તેમનો આહાર કરવામાં કાંઈ હિંસા થતી નથી. કેમકે સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયોની જ્ઞાન ગતિની સ્થિતિમાં ઘણો અંતર છે. યદ્યપિ સ્થાવરજંગમભાત્મક સર્થ પ્રાણિયોમાં મનુષ્યની જેમ જ્ઞાનની લગ્નત, સ્વપ્ન તથા મુપુત્તિ એવી ત્રણ અવસ્થાઓ છે, તથાપિ તે મનુષ્યની અવસ્થાઓ કરતાં ઉત્તરોત્તર ન્યૂન શક્તિવાળી છે. જેમ કે મનુષ્યની લગ્નત અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા કોઈ પણ પ્રાણિયોમાં દેખાતું નથી. પણ ઘણું કરી સ્વપ્ન અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા જંગમ પ્રાણિયોની લગ્નત અવસ્થામાં અને મુપુત્તિ અવસ્થા જેવું જ્ઞાન સ્થાવર પ્રાણિયોની લગ્નત અવસ્થામાં દેખાયછે. અર્થાત્ મનુષ્યની ત્રણ અવસ્થા જેવી બીજા જંગમ પ્રાણિયોની લગ્નત અવસ્થા તથા મુપુત્તિ અવસ્થા જેવી સ્થાવર પ્રાણિયોની લગ્નત અવસ્થા હોયછે, ત્યારે તેમની બીજી અવસ્થા તો ઘણીજ ન્યૂન શક્તિવાળી હોવી ભેદ્ય. મનુષ્યની સ્વપ્ન અવસ્થાની સ્મૃતિની

યેઠે બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જાગૃત અવસ્થાની સ્મૃતિ ધણી કાળ સ્થિર રહી શકતી નથી, માટે તે બન્ને અવસ્થાના જ્ઞાનને એક સરખાં ગણ્યાં છે. પણ જેમ સ્વપ્નમાં મનુષ્યને તે અવસ્થાનાં સુખદુઃખનું ભાન, જીવવાની ઇચ્છા તથા મરણનો ભય હોયછે, તેમ જંગમ પ્રાણિયોમાં પણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે; માટે તેમના દેહનો ધાત કરવો, એ પ્રસિદ્ધપણે હિંસા સિદ્ધ થાયછે. પરંતુ મુપુષ્ઠિ અવસ્થાના મનુષ્યની યેઠે અત્તાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોમાં જીવનની ક્રિયા ચાલુ રહેતાં સુખદુઃખનું ભાન, જીવવાની ઇચ્છા તથા મરણનો ભય પ્રસિદ્ધપણે જોવામાં આવતાં નથી, જેથી તેમના જ્ઞાનને મનુષ્યની મુપુષ્ઠિ અવસ્થાના જ્ઞાન જેવું ગણેલું છે; અને મુપુષ્ઠિમાંથી જેમ મનુષ્ય જાગૃત થાયછે, તેમ સ્થાવર પ્રાણિને જાગૃત થવાનો સંભવ નથી, માટે તેમનો આહાર કરવામાં કંઈ હિંસા ગણેલી નથી. વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં જંગમ પ્રાણિયોનું જીવન સ્થાવર તથા સ્થાવર પ્રાણિયોનું જંગમ પ્રાણિયો જીવન છે. કારણ અત્તાદિ સ્થાવર વનસ્પતિનાં શરીરમાં જે તત્ત્વો છે, તે જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરને તથા જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરમાં જે તત્ત્વો છે, તે અત્તાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોનાં શરીરને પુષ્ટિ આપનારાં છે. તેથીજ અત્તાદિ વનસ્પતિના લક્ષણથી જંગમ પ્રાણિયો સુખે જીવી બળવાન થાયછે, ને જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરસમ્બંધી ખાતરથી અત્તાદિ વનસ્પતિ સારી રીતે ઉછરી દૃઢ થાયછે. એ રીતે બન્નેને પરસ્પર સમ્બંધ છે, ને જંગમનું જીવન સ્થાવર છે, માટે જેમ બંને તેમ અત્તાદિ વનસ્પતિની વૃદ્ધિ કરવી યોગ્ય છે. તૈત્તિરીયારણ્યકનાં ૮ મા તથા ૯ મા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

અન્નં ન નિન્દ્યાત્ । અન્નં વહુ કુર્વોત ।
અન્નામ્ભૂતાનિ જાયંતે । જાતાન્યન્નેન
વર્ધન્તે । અન્નં હિ ભૂતાનાં જ્યેષ્ઠં ।
તસ્માત્સર્વાંપયમુચ્યન્તે ॥ ૧૪૧ ॥

અન્નની નિંદા ન કરવી ને તેની વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું. અન્નથી પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થાયછે ને તેથીજ વૃદ્ધિ પામેછે. અન્નજ પ્રાણિયોથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું છે, માટે સર્વનું ઔપચ કેહેવાયછે ॥ ૧૪૧ ॥

માટે અત્તાદિ વનસ્પતિ જેમ ધણી પાકે તેમ કરવું. કહિ તેના પાકને, દુષ્કાળ પડે એ રીતની હાનિનો સંભવ બીજા જીવજતુઓથી થાય, તો તે જીવજતુઓનો નાશ કરી પાકનું રક્ષણ કરવું, એ ન્યાય લાગેછે. કારણ અન્ન એ મુખ્યત્વે કરી મનુષ્યનું જીવન છે, ને મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિયોમાં ઉત્તમ છે, માટે તેના રક્ષણ પ્રત્યે સૌથી પ્રથમ ધ્યાન પાઠવવાનું જોઈએ. જળી સિંહ, વ્યાઘ્ર આદિ લઈ દૂર પ્રાણિયો, જે મનુષ્ય તથા તેમના પશુઓના પ્રાણધાત કરનારા છે, તેમનો નાશ કરવો, એ પણ ન્યાય લાગેછે. કેમકે એ દૂર પ્રાણિયો જો વૃદ્ધિ પામે, તો મનુષ્ય અને તેમના ઉપયોગી પશુઓને પૃથિવી ઉપર મુખે વસવા દે નહી. આજ્ઞાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કૃતે પ્રતિકૃતં કુર્યાદ્દિસને પ્રતિ-
હિંસનમ્ । તત્ર દોષો ન પતતિ
દુષ્ટે દુષ્ટવદાચરેત્ ॥ ૧૪૨ ॥

જે જેવું કરે તેની સામે તેવું કરવું ને મારે તેને મારવું, તેમાં દોષ લાગતો નથી; કેમકે દુષ્ટપ્રત્યે દુષ્ટની યેઠે આચરવું એ ન્યાય છે ॥ ૧૪૨ ॥

વળી શ્રીમદ્ભાગવતના આત્મા સ્કંધના નવમા અધ્યાયમા કહ્યું છે કે,

મોદેત સાધુરપિ વૃથિકસર્પદત્ત્યા ॥૧૪૩॥ વીછી તથા સર્પાદિ કૂર પ્રાપ્તિયોના નાશ થવાથી સત્પુરુષ પણ હર્ષ પામેછે ॥૧૪૩॥

એ રીતે ન્યાય અન્યાય વિચારી સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ અહિંસા ધર્મ પાળવો શ્રેષ્ઠ છે કેમકે એ સર્વ ધર્મોચરણુમા મુખ્ય છે શ્રીમદ્ભાગવતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૬ મા અધ્યાયમા કહ્યું છે કે,

અહિંસા પરમો ધર્મસ્તથા હિંસા
પરો દમઃ । અહિંસા પરમં દાન
માહિંસા પરમં તપઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અહિંસા એ ઉત્તમ ધર્મ, ઉત્તમ દમ, ઉત્તમ દાન તથા ઉત્તમ તપ છે ॥ ૧૪૪ ॥

સત્ય બોલવું તથા અત્ય આચરવું, એ ધર્મનું બીજું સ્વાભાવિક આધન છે, કેમકે સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વ વ્યવહાર ચાલેછે, પણ અસત્ય કોઇને પ્રિય નથી, માટે તેના ત્યાગ કરી સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ સત્યનેજ અહણ કરવું યોગ્ય છે કટપત રૂમા કહ્યું છે કે

અસત્યમમત્યયમૂલકારણં
કુવાસનાસદ્મ સમૃદ્ધિવારણમ્ ।
વિપન્નિદાનં પરવંચનોર્જિતં
કૃતાપરાધં કૃતિર્ભિર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

જુદું બોલવું એ અવિશ્વાસનું મૂળ કારણ, ખરાબ વાચનાનું સ્થાન, સમૃદ્ધિને અડ કાવનાર, વિપત્તિનું કારણ, પારકાને ઠગ વામા શક્તિમાન અને અપરાધ કરાવનાર કૃતાપરાધં કૃતિર્ભિર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥ છે, માટે વિદ્વાનોએ ત્યાગ કર્યું છે ॥ ૧૪૫ ॥

ચોરી ન કરવી, એ ધર્મનું ત્રીજું સ્વાભાવિક આધન છે, કેમકે કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરુષને, જેના ઉપર તેની મમતા બધાઈ હોય એવી વસ્તુનું, તેની મરજી ઉપરાત હરણ થતા રૂબેગ થાયછે બીજાની ચત્તા જેના ઉપર હોય એવી હરકોઈ પ્રમારની વસ્તુ તેના ધણીની ગત મેળાયા વિના પોતાના ઉપયોગ માટે લેવી, તેને ચોરી કહેછે ચોરી કરનારની પ્રતિષ્ઠા નુકસાનોમા થયેછે, ને તેના કોઈ વિશ્વાસ કરતુ નથી જેથી પોતાને નિર્મોહ ચનાનતા તેને પતીજ અગવડ પડેછે પરતુ જેની નિષ્ઠા સ્વચ્છ હોયછે, એવાનો મર્મ જન વિશ્વાસ કરેછે, ને તે પોતાનો નિર્મોહ ધણી અચ્છી રીતે કરી ના યેછે માટે મર્મ સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાની નિષ્ઠા ચોખી ગમ્ખી કોઈનું કઈ હરણ કરવું નહીં

નિષ્ણગર્મોએ કહ્યું છે કે,

માતૃવત્ પરદારાણિ પરદ્રવ્યાણિ
લોપ્તવત્ । આત્મવત્ સર્વભૂતાનિ
ચીત્તે ધર્મયુદયઃ ॥ ૧૪૬ ॥

ધર્મ જુદિવાળા મનુષ્ય પારકી સ્ત્રીને માતા સમાન, પારકા ધનને માની ગે માન, અને મર્મ પ્રાપ્તિને પોતા ગમાન । જુવેછે ॥ ૧૪૬ ॥

સ્વચ્છતા રાખવી, એ ધર્મનું ચોથું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે એ સર્વને ગમે છે, મલીનતા કોઈને ગમતી નથી. અજ્ઞાન બાળક પણ સ્વચ્છતા ઇચ્છે છે. શરીર સ્વચ્છ રાખેથી તથા સાદાં પણ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેથી અંતઃકરણ પ્રસન્ન રહે છે, ને ધણું કરી ત્વચ્ચાસંબધી રોગ થવાનો ભય રહેતો નથી. ગૃહસ્થોમાં જતાં લગ્ન થતી નથી, પણ સન્માનની પ્રાપ્તિ થવાનો સભવ રહે છે. ગૃહ તથા તેની આસપાસની જગ્યા, વાપરવા તથા પીવાનું જલ, ખાનપાનના પદાર્થ, હવા અને પેદેરવાનાં વસ્ત્ર, એ સર્વે સ્વચ્છ હોય તો ધણું કરી નીરોગી રહેવાય છે. મલીનતા રાખનારને એથી ઉલટું થાય છે, માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ બધી રીતની સ્વચ્છતા રાખવી યોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયો વચ્ચે રાખવી એ ધર્મનું પાંચમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સર્વ જનને પોતા પ્રત્યે બીજાની ઇન્દ્રિયોનો પ્રકોપ રૂચતો નથી. ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે. કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય. જેવડે ક્રિયા થાય છે, તેને કર્મેન્દ્રિય કહે છે અને જેવડે જ્ઞાન થાય છે તેને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહે છે. વાણી, હાથ, પગ, શુદ્ધ અને ઉપસ્થ, એ કર્મેન્દ્રિય છે, કેમકે વાણીથી શબ્દ બોલાય છે, હાથથી વસ્તુ ગ્રહણ કરાય છે, પગથી પથ કરાય છે, શુદ્ધાથી મળ ત્યજાય છે અને ઉપસ્થથી પ્રજોત્પત્તિ કરાય છે. તેમ કાન, ત્વચ્ચા, આંખ, જીભ તથા નાક, એ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે. કેમકે કાનથી શબ્દ સંભળાય છે, ત્વચ્ચાથી સ્પર્શ જણાય છે, આંખથી રૂપ જોવાય છે, જીભથી રસ ચખાય છે અને નાકથી ગંધ મુઘાય છે. એ દશે ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખવી અર્થાત્ વિવેક વિચારી કોઈને તથા પોતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ થાય એ રીતે તેમનો ઉપયોગ કરવો નહિ, તેને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કહે છે. એ ઇન્દ્રિયો એટલી તો બળવાન છે કે, પોતપોતાના વિષય પ્રત્યે મનને ખેંચી લાય છે. તે બે નિયમમાં રાખવાની રેવ ન પાડી હોય તો મનને એટલું તો વિષયોમાં આસક્ત કરે છે કે, તે સારાસાર જાણવાનો વિવેક છુટી જઈ મનુષ્યને મહા હાનિરૂપ આરામાં ઉતારી દે છે. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે.

ન પીઠયેદિન્દ્રિયાણિ ન ચૈતાન્યતિ-

લાલયેત । ઇન્દ્રિયાણિ મમાર્થીનિ

હરન્તિ । મનઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ઇન્દ્રિયો બળવાન હોવાથી હઠાત્કારે કરી મનને વિષયોમાં ખેંચી લાય છે, માટે તેમને અતિ પીડવી નહીં તેમ અતિ ખડેકાવવી પણ નહીં ॥ ૧૪૭ ॥

एणो गजः पतंगश्च भृंगो मीनस्तु पंचमः ।

शब्दस्पर्शरूपगंधरसैरेते हताः खलु १४८

કેમકે હરિણ, હસ્તિ, પતંગ, ભ્રમર તથા પાંચમું મત્સ્ય, એ ક્રમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, ગંધ અને રસે કરી નાશ પામે છે ૧૪૮

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી યોગ્ય છે. દાન આપવું, એ ધર્મનું છઠું સ્વાભાવિક સાધન છે; કેમકે, પોતા પ્રત્યે સર્વને એ પ્રિય છે. કંઈ પણ પ્રતિઉપકારની ઇચ્છા રાખ્યાવિના કોઈ પણ પ્રાણીને હરકોઈ પ્રકારની જરૂરિયાતની વસ્તુ, પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી મેળવી દેવી, તેને દાન કહે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૭ મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે,

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેऽનુપ-
કારિણે । દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ
તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

વળી વિષયુશર્માએ કહેલ છે કે,

મરુસ્થલ્પાં યથા દૃષ્ટિઃ ક્ષુધાર્તે
ભોજનં તથા । દરિદ્રે દીયતે
દાનં સફલં પાણ્ડુનન્દન ॥ ૧૫૦ ॥

દરિદ્રાન્ધર કૌતેય યા પ્રયચ્છેશ્વરે
ધનમ્ । વ્યાધિતર્સ્યૌપધં પથ્યં
નીરુજસ્ય કિમૌપધૈઃ ॥ ૧૫૧ ॥

તેમ આણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દૃથા દૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ દૃથા વૃષેષુ
ભોજનમ્ । દૃથા દાનં ધનાઢ્યેષુ
દૃથા દીપો દિવાપિ ચ ॥ ૧૫૨ ॥

જલે તૈલં સ્વલે ગુણં
પાત્રે દાનં મનાગપિ ।
પ્રાજ્ઞે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ
વિસ્તારં વસ્તુશક્તિતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

જે કે સસારમાં અનેક વસ્તુની ગરજ પડેછે, તથાપિ જેના વિના આલેજ નહિ
એવી ગરજ અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, ઔષધી, સ્થાન તથા વિદ્યાકળાની હોયછે, બુદ્ધ્યાને
અન્ન, તર્ક્યાને જળ, ઉધારાને વસ્ત્ર, રોગીને ઔષધ, થાકેલાને સ્થાન તથા બાળકને
વિદ્યાકળા આપવારૂપ દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અન્નથી સરીરનું પોષણ થાયછે, ને એ
વિના જીવાતું નથી, એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે. માટે એની અત્યત જરૂર છે, જેથી
એનું દાન શ્રેષ્ઠ કહેલું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૬૭ મા અધ્યાયમાં
કહેલ છે કે,

અન્નાદ્દાનં ચ તેજશ્ચ પ્રાણિનાં
વર્ધતે સદા । અન્નદાનમતસ્ત-
સ્માચ્છ્રેષ્ઠમાહ પ્રજાપતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

જેની પાસેથી પ્રતિઉપકાર મેળવ
ઈચ્છા નથી એવા યોગ્યને, દેશ કાળ તથા
દેવા લાયક જે દેવાય, તે સાત્ત્વિક, દાન
કહેવાયછે ॥ ૧૪૯ ॥

જેમ મારવાડમાં વૃષ્ટિ થવી તથા ભુખ્યાને
ભોજન દેવું સકળ છે, તેમ દરિદ્રને જે
દાન દેવાય, તે સકળ જાણવું ॥ ૧૫૦ ॥

દરિદ્રોને દાન આપી પોષણ કર, સમર્થને
ધન મ આપ, કારણ રોગીને ઔષધ
હિતરૂપ છે, પણ નીરોગીને ઔષધે કરી
શું ? ॥ ૧૫૧ ॥

સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ વધી, વૃક્ષને ભોજન દેવું,
ધનવાનને દાન આપવું તથા દિવસે દિવસ
કરવો, એ સર્વે વૃથા જાણવાં ॥ ૧૫૨ ॥

પણ જળમાં નાખેલું તેલ, દુર્જનને કહેલું
ગુણ, યોગ્યને આપેલું દાન, તથા બુદ્ધિ-
માનને શિખવેલું શાસ્ત્ર થોડું હોય, તો-
પણ વસ્તુ શક્તિવડે પોતાની મેળે વિસ્તા-
રને પામેછે ॥ ૧૫૩ ॥

અન્નથી પ્રાણિયોનું બળ તથા તેજ સદા)
વધેછે, તેથી પ્રજાપતિએ અન્નદાન શ્રેષ્ઠ
કહ્યું છે ॥ ૧૫૪ ॥

માટે શક્તિમાન જનોએ મુખ્યાને અન્ન મળે એ રીતના ધર્મની અન્નશાળા સ્થાપવી છે, એવું છે. તેમ પાણીચિના પણ જીવી શકાતું નથી, એ સર્વના જાણવામાં છે; જેથી એ પણ અત્યંત જરૂરની વસ્તુ હોવાથી એનું દાન પણ એક કહેણું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

પાનીયં પરમં દાનં દાનાનાં મનુ-
રન્નવીત્ । તસ્માત્કૂપાંશ્ચ વાર્પીશ્ચ
તદાગાનિ ચ જ્ઞાનયેત્ ॥ ૧૫૫ ॥

મનુએ સર્વ પ્રકારનાં દાનમાં પાણીનું દાન
એક કહ્યું છે, માટે કુવા, પગથીઆળી વાવ
તથા તળાવ જોદાવવાં ॥ ૧૫૫ ॥

અને જ્યાં જલસ્થાન ન હોય ત્યાં પાણી પાવાનાં પરમ બંધાવવાં. વળી જેમ કુદા તથા તુષાથી શરીરને બચાવવા માટે અન્ન તથા જળના આહારની જરૂર છે, તેમ શીતોષ્ણતાથી શરીરનું રક્ષણ-કરવા માટે તેને વસ્ત્રવડે ઢાંકવાની પણ જરૂર છે. ભુખ્યા તર્સ્યાથી હજી મનુષ્યમાં કરી શકાય છે, પણ ઉધાડા અમવાળાથી તો મુદલ ફરી શકાતું નથી. કેમકે તેમ કરતાં તે પશુ જેવો કરે છે, ને તેને એટલી તો લગભગ લાગે છે કે મરણથી પણ અધિક દુઃખ થાય છે, તેથી વસ્ત્રનું દાન પણ એક ગણેણું છે. માટે શક્તિમાન જનોએ ઉધાડાને વસ્ત્ર આપવાં યોગ્ય છે. ઔષધીની જરૂર તો અત્યંત જણાયેલી છે, કેમકે શરીર ઉત્પન્ન થતાંજ તેને નાનાપ્રકારના રોગ થવાનો સંભવ હોય છે. રોગ શરીરને પીરે છે, ને વધી જતાં તેનો નાશ કરે છે. માટે જેને રોગ થયો હોય, તેને પીડા થવા ઉપરાંત પ્રાણનો વિયોગ થવાનો ભય રહે છે. જેથી તે જેમ અને તેમ રોગથી તુરત મુક્ત થવાને ઇચ્છે છે. તેવા સમયમાં તેને ઔષધી આપી સારો કરવો, એ તેને મૃત્યુથી અભય આપ્યા સમાન છે, અને અભયદાન અતિએક કહેલ છે. વિ-
ધુશર્માએ કહ્યું છે કે,

ન ગોમદાનં ન મહીમદાનં ન ચાન્નદાનં
હિ તથા પ્રધાનમ્ । યથા વર્દંતીહ વૃધાઃ
પ્રધાનં સર્વપ્રદાનેષ્વભયપ્રદાનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

આ લોકમાં પડિતો સર્વ દાનમાં જે રીતે
અભયદાનને મુખ્ય ગણે છે, તે રીતે ગો-
દાન, મહીદાન તથા અન્નદાનને મુખ્ય
ગણતા નથી ॥ ૧૫૬ ॥

તેથી ઔષધીનું દાન પણ એક ગણેણું છે. માટે સમર્થ જનોએ જેમાંથી ઔષધ મળે એવી ધર્મની ઔષધશાળા સ્થાપવી યોગ્ય છે. વળી યાકેલાને આરામ લેવામાટે સ્થાનની ફેટલી જરૂર પડે છે, એ યાત્રાળુ જનોના અનુભવમાં સારી રીતે આવે છે. કે-
મકે માર્ગનો યાક લાગ્યાથી અતિ કષ્ટ થઈ જવાય છે, જેથી વિશ્રાંતિ લેવાની અત્યંત જરૂર પડે છે. તેવા સમયમાં તેમને ઉતરવા માટે સ્થાન આપવું, એ અતિ ઉત્તમ ક-
હેણું છે. મહાનિર્વાણતત્રમાં કહ્યું છે કે,

જલાગયાશ્ચ વૃક્ષાશ્ચ વિશ્રામ-
મૃદમધ્વનિ । સેતુઃ પ્રતિષ્ઠિતો
યેન તેન સર્વે વશીકૃતમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

જે વાવ આદિ જળ સ્થાન કરાવે, વૃક્ષો
રોપાવે અને ધર્મશાળા તથા પાજ બધાવે
તેણે સર્વ વશ કર્યું જાણવું ॥ ૧૫૭ ॥

વળી આજકને વિદ્યા તથા કળા શિખવવાની તો ધણીજ અગત્ય છે. કેમકે તેને ભવિષ્યમાં પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી મુખી થવાનો સર્વ આધાર તે શીખવા ઉપર છે. કારણ સસારમાં એવો કોઈ નથી જે સ્વાર્થવિના પ્રીતિ કરે. કહ્યું છે કે,

સ્વાર્થસ્તુ સર્વમિયઃ ॥ ૧૫૮ ॥

સ્વાર્થ સર્વને પ્રિય છે ॥ ૧૫૮ ॥

વળી શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૩૮ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન કશ્ચિત્કસ્યચિન્મિત્રં ન કશ્ચિત્કસ્ય-
ચિદ્રિપુઃ । અર્થતસ્તુ નિવર્ધ્યંતે મિત્રાણિ
રિપવસ્તથા ॥ ૧૫૯ ॥

કોઈ કોઈનો મિત્ર નથી તેમ કોઈ કોઈને શત્રુ નથી, પણ સ્વાર્થથીજ મિત્ર તથા શત્રુ થાયછે ॥ ૧૫૯ ॥

માટે જેમાંથી કોઈનો સ્વાર્થ સરતો નથી, તેના ઉપર કોઈ પ્રીતિ કરતું નથી, જેથી તેનો નિર્વાહ આવી શકતો નથી. પણ જેમાંથી સ્વાર્થ સરેછે, એવી વિદ્યા તથા કળા શિખેલો પુરૂષ જોનાના ઉપયોગમાં આવવાથી તેમને પ્રિય થઈ પડેછે, ને તેમની પાસેથી પોતાના શ્રમનો બદલો મેળવી મુખે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકેછે. વિશ્વ-શર્માયે કહ્યું છે કે,

વિદ્યા દદાતિ વિનયં
વિનયાદ્યાતિ પાત્રતામ્ ।
પાત્રતાદ્ધનમામોતિ
ધનાદર્મ તતઃ સુખમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

મુખ્યને વિદ્યા વિનય આપેછે, ને વિનયથી તે બ્વહારમાં પાત્ર અર્થાત્ લોકોના વિશ્વાસને યોગ્ય થાયછે; જેથી ધન મેળવી શકેછે અને ધનથી પરોપકાર થઈ શકે ને તેથી અતઃકરણને મુખ થાયછે ॥ ૧૬૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અન્નદાનાત્પરં દાનં વિદ્યાદાનમતઃ
પરમ્ । અન્નેન ક્ષણિકા તૃપ્તિર્પાવ-
જીવં તુ વિધયા ॥ ૧૬૧ ॥

સર્વ દાનથી અન્નદાન શ્રેષ્ઠ છે ને વિદ્યા-દાન તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે અન્ન વડે ક્ષણિક પણ વિદ્યા વડે તો અવિત પર્યત તૃપ્તિ થાયછે ॥ ૧૬૧ ॥

તેથી વિદ્યા કળાનું દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે ગર્જિમાન જોનાયે ધર્માયે વિદ્યા તથા કળાની શાળાઓ સ્થાપવી યોગ્ય છે. એ જીતે અન્નથી તે વિદ્યા પર્યતનાં સર્વ દાન એક બીજાથી શ્રેષ્ઠ છે, માટે પ્રત્યેક આતિ શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. એ સિવાય અગત્યનાં જે જે વસ્તુની ગરજ પડે તે તે વસ્તુ આપવારૂપ અનેક પ્રકારનાં દાન છે. એ સર્વ દાનમાંથી જે જે પોતાથી બંની શકે તે તે સર્વ ત્રીપુરુષોયે આપવાં અવશ્ય છે. કેમકે વિશ્વશર્માયે કહેલ છે કે,

યસ્મિન્જીવતિ જીવન્તિ વદ્ધવઃ સ
તુ જીવતિ । કાકોપિ કિં ન કુ-
રુતે ચંચ્વા સ્તોદરપૂરણમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

જેના આશ્રયથી ધનુ અરેછે, તેજ અરેછે । એમ બાપુકું; કારણ પોતાનું પેટ તો શું કામ પણ આંચે કરી નથી બારતો? ૧૬૨

પ્રાણિયો ઉપર દયા રાખવી. એ ધર્મનું શાત્રું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે પોતા પ્રત્યે સર્વ કોઈ બીજાની દયાનેજ ઇચ્છેછે. દયા રાખનારને સર્વ વશ થાયછે; ધાતું કરી તેનો કોઈ શત્રુ થતો નથી, જેથી તેને બીજાથી ભય થવાનો સંભવ થોડો હોયછે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૨૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અભયં સર્વભૂતેભ્યો યો દદાતિ દયાપરઃ
અભયં તસ્ય ભૂતાનિ દદતીત્યનુશુશ્રુમ?૬૩
જે દયાળુ મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિને અભય આપેછે, તેને પ્રાણિયો પણ અભય આપેછે, એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૧૬૩ ॥

માટે પ્રાણિયોપર દયા રાખવી એ વિશે વિધ્યુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પ્રાણા યથાત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાના-
મપિ તે તથા ॥ આત્માપમ્યેન મૂ-
તેષુ દયાં કુર્વતિ સાધવઃ ॥ ૧૬૪ ॥
જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાને વહાલા છે, તેમજ પ્રાણિયોને પણ તેમના પ્રાણ વહાલા છે; તેથી પોતાની ઉપમાયે કરી સત્યુચ્ચે પ્રાણિયોપર દયા કરેછે ॥ ૧૬૪ ॥

માટે બધા સ્ત્રીપુરુષોયે અતઃકરણમાં સર્વ ઉપર દયા રાખવી, તેમનું પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી હરકોઈ પ્રકારનું ભક્તું કરવું, પણ બુદ્ધ કરવું નહીં. મનને નિયમમાં રાખવું, એ ધર્મનું આઠમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે કોઈને પણ પોતા પ્રત્યે બીજાનું કઠોર મન રૂઝવું નથી. ઇન્દ્રિયો વડે વિષયો પ્રત્યે ખેંચાતા મનને રોકવું તથા વિવેક વિચારી તેને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ દુર્ગુણોથી દૂર રાખવું, તેને મનનું દમન કહેછે. જેનું મન શાંત હોયછે તેના પ્રત્યે ધાતું કરી સર્વ પ્રેમ રાખેછે; ને સ્વભાવથીજ તેનો કોઈ દ્રોહી થતો નથી. શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૬૦ મા અધ્યાયમાં બીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

દમસ્તેજો વર્ધયતિ પવિત્રથ
દમઃ પરઃ । વિપામ્મા તેજસા
યુક્તઃ પુરુષો વિંદતે મહત્ ॥ ૧૬૫ ॥
દમ તેજને વધારેછે ને અતિ પવિત્ર છે, અને પાપ રહિત તથા તેજ્યુક્ત પુરુષ મહતાને પામેછે ॥ ૧૬૫ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોયે વિવેક વિચારી કોઈને તથા પોતાને કોઈ રીતની હાનિ થાય એ રીતે મનને ઉપયોગ કરવો નહિ. ક્ષમા રાખવી એ ધર્મનું નવમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સૌ કોઈ પોતાપ્રત્યે બીજાની ક્ષમાનેજ ઇચ્છેછે. ક્ષમા રાખનાર સર્વને પ્રિય થાયછે, ને તેનો અપરાધ કરનાર પોતેજ પશ્ચાત્તાપને પામેછે. કહ્યું છે કે,

નરસ્યાભરણં રૂપં રૂપસ્યાભરણં
ગુણઃ । ગુણસ્યાભરણં જ્ઞાનં
જ્ઞાનસ્યાભરણં ક્ષમા ॥ ૧૬૬ ॥
નરનું ભૂષણ રૂપ, રૂપનું ભૂષણ ગુણ, ગુણનું ભૂષણ જ્ઞાન અને જ્ઞાનનું ભૂષણ ક્ષમા છે ॥ ૧૬૬ ॥

વળી શ્રીમહાભાગતના ઉલ્લેખ તથા વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

ક્ષમા ચલમશક્તાનાં શક્તાનાં શૂપણં
ક્ષમા । ક્ષમા વશીકૃતિલોકે ક્ષમ-
યા કિં ન સિદ્ધયતિ ॥ ૧૬૭ ॥

અવુદ્ધિમાશ્રિતાનાં તુ સંતવ્યમપ-
રાધિનામ્ । ન હિ સર્વત્ર પાણ્ડિત્યં
સુલભં પુરુષેણ વૈ ॥ ૧૬૮ ॥

પૂર્વોપકારી યસ્તે સ્યાદપરાધે
ગરીયસિ । ઉપકારેણ તત્તસ્ય
સંતવ્યમપરાધિનઃ ॥ ૧૬૯ ॥

જગતમાં ક્ષમા અગત્યોત્તમ બળ, શમિ-
માનન બુધ્ધિ તથા વશીકરણ છે, માટે
તેનાથી શુ મિદ્ધ થતુ નથી । ॥ ૧૬૭ ॥

ગમજ વિનાના અપરાધિયોનો અપગ્રથ
ક્ષમા કરવો, કેમકે પુરૂષને મર્વ વિપયમાં
પરિતપણુ સુવબ નથી ॥ ૧૬૮ ॥

જેણે પૂર્વે તારો ઉપકાર કયા દોષ, તે
મ્હી મોઢોટો અપરાધ કરે, તો તેના ઉ-
પકારને યાદ કરી તેનો અપગ્રથ ક્ષમા
કરવો ॥ ૧૬૯ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ વિવેક વિચારી ક્ષમા રાખવી ચોખ્ખ છે તદ્દિમા એવો
નિયમ છે કે, હરમેઘ કાર્ય થાય તો તેનું પ્રતિકાર્ય થતુ જોઈએ જેથી મિશ્રતુ પ્રતિમિશ્ર,
આધાતનો પ્રત્યાધાત અને મનિનો પ્રતિમનિ થાયછે એજ રીતે આચરણતુ પવુ
પ્રત્યાચરણુ થાયછે જેમ કે આપણે કોઈના ઉપગ્ર ક્ષેધ કરિયે, તો તે આપણા ઉપર
ક્ષેધ કરેછે કુકામાં જેનું આપણે તેના પ્રત્યે આચરિયે તેનું તે આપણા પ્રત્યે આચ-
રેછે અજ્ઞાન બાળક તથા પશુ પપુ પ્રેમ કરિયે તો પ્રેમ ને ક્ષેધ કરિયે તો ક્ષેધ કરેછે
જેમ બાળક હમીને પ્રેમ તથા રડીને ક્ષેધ દેખાડેછે, તેમ પશુ પુછકુ હવાની, પામે
આવી આની તથા મસ્તક ધરીને પ્રેમ તથા મામે ધુરકીને ક્ષેધ દેખાડેછે માટે વિવેક
વિચારી મન, નાણી તથા કમ્બે કરી સૌપ્રત્યે રૂડી રીતે આચરતુ, જેથી કોઈને તેમ
પોતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થતા ઉલટો લાભ થાયછે કોઈનું પપુ મેઘ પ્રકારનું
અન્યાયથી અહિત કરતુ એ પાપ, અને ન્યાયથી હિત કરતુ એ પુણ્ય કેહેવાયછે
ધર્મના અહિસાદિ નવ સાધન આચરવાથી પ્રાપ્તિઓતુ હિત થાયછે, માટે એ પુણ્ય
અને એથી ઉલટા હિંસાદિ આચરતા અહિત થાયછે, માટે એ પાપ સમજરા શુકની
તિના ત્રીજા અન્યાયમાં કહ્યું છે કે,

હિંસાસ્તેયાન્યથા કામં પૈશ્ચન્યં પર-
પાવૃતે । સંભિન્નાલાપવ્યાપાદમભિ-
ધ્યા દગ્વિપર્ણયમ્ । પાપં કર્મેતિ
દશથા કાયવાહ્માનસૈસ્ત્યજેત્ ॥ ૧૭૦ ॥

હિંસા, ચોરી તથા અગમ્ય ગમન એ ત્રણ
કાચિક, ચાડી, કઠોર ભાષણ, ભુલું બોલતુ
તથા યથેન્ધ લવલવાટ એ ચાર વાચિક
અને પારકા શ્રોહતુ ચિંતન, પરધનની
ઇન્ધા, તથા ઇશ્વરમાં અનાસ્તા એ ત્રણ
માનસિક મળી દશ પ્રકારના પાપ શરીર-
વાણી તથા મને કરી ત્યાગ કરવા ॥૧૭૦॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ હિંસાદિ અધર્મનો ત્યાગ કરી અહિંસાદિ ધર્મનું પાલન કરવું યોગ્ય છે. એમ કરવામાં કદિ અનાદર આવે તો પોતાની ઉપમાએ જોવું, જેથી અનાદર મળી જઈ ધર્મોચ્ચરણમાં પ્રીતિ થાય છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પત્નારુયાને ચ દાને ચ

મૃલદુઃસ્વે પ્રિયાપ્રિયે ।

આત્માપમ્યેન પુરુષઃ

પ્રમાણમધિગચ્છતિ ॥ ૧૭૧ ॥

બીજાને તિરસ્કાર કરવામાં, દાન આપવામાં, મુખ દુઃખ દેવામાં તથા પ્રિય અપ્રિય કરવામાં કેવું લાગે છે, તેનું પ્રમાણ, મનુષ્ય પોતાની ઉપમા વડે કરી શકે છે ॥ ૧૭૧ ॥

એ અહિંસાદિ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન, આગકથી તે વૃદ્ધ પર્વત સર્વ સ્ત્રીપુરુષને આચરવામાં સાધારણ હોવાથી સામાન્ય ધર્મ કહેવાય છે. એ ઉપરાંત સ્ત્રી તથા પુરુષ જાતિયે પોતાના હરકોઈ પ્રકારના સત્સંબધમાં આવનાર સાથે કેવી રીતે વર્તવું, એ સંબંધી જે વિવેક છે, તેને વિશેષધર્મ કહે છે. પ્રથમ લગ્ન કર્યા પછી સ્ત્રીપુરુષે પરસ્પર પ્રીતિથી રહેવું, એ વિશે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અન્યોન્યસ્યાવ્યભીચારો મયેદામ-

રણાંતિકઃ । એપ ધર્મઃ સમાસેન

જ્ઞેયઃ સ્ત્રીપુંસયોઃ પરઃ ॥ ૧૭૨

મરતાં મુખી સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પર ભાવ ચાલુ રહે, એજ તેમનો સંજોગથી પરમ ધર્મ જાણવો ॥ ૧૭૨ ॥

તથા નિત્યં યતેયાતાં સ્ત્રીપુંસૌ તુ
કૃતશ્રિયૌ । યથા નાભિચરેતાં તૌ
વિયુક્તાવિતરંતરમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

માટે પરજોડા સ્ત્રીપુરુષનાં જોડાંએ, એક બીજાથી જુદાં પડતાં પણ, જેમ પરસ્પરે અભાવ ન આવે, તેવી રીતે સદા યત્ન કરવો ॥ ૧૭૩ ॥

પ્રજનાર્થં સ્ત્રિયઃ સ્ત્રાઃ સંતાનાર્થં
ચ માનવાઃ । તસ્માત્સાધારણો
ધર્મઃ શ્રુતાં પત્ન્યા સહોદિતઃ ॥ ૧૭૪ ॥

ગર્ભધારણ કરવા સાથે સ્ત્રિયોને અને ગર્ભધાન કરવા સાથે પુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યાં છે; માટે વેદમાં સાધારણ ધર્મકાર્ય પતિયે પત્નિ સહિત કરવા કહેલ છે ॥૧૭૪॥

સંતુષ્ટો માર્યયા મર્તા મર્ત્તા માર્યા
તથૈવ ચ । યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં
કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રીથી પુરુષ અને પુરુષથી સ્ત્રી સંતુષ્ટ રહે છે આશ્રીત બન્નેને પરસ્પરે પ્રીતિ હોય છે, તે કુળનું સદા કલ્યાણજ થાય છે ॥ ૧૭૫ ॥

માટે વેદમાંએ કહ્યું છે કે,

સમ્યક્ધર્માર્થકામેષુ દંપતીભ્યામર્હનિશમ્ ।
 એકચિત્તતયાભાવ્યસમાનવ્રતવૃત્તિતઃ ॥ ૧૭૬ ॥

સારી રીતે ધર્મ, અર્થ તથા કામ સંપા-
 દન કરવામાં સ્ત્રીપુરૂષે નિરતર સમાનવ્ર-
 તથી એક ચિત્તે વર્તવું ॥ ૧૭૬ ॥

હવે સ્ત્રિયોયે સદા પોતાના સત્સખધી પુરૂષોના રક્ષાણુમાં રહેવું, કદી સ્વતત્ર રહેવું નહીં; કારણ તેમનામાં પુરૂષ જાતિ કરતાં સ્વભાવથીજ તન તથા મનનું બળ ઓછું હોયછે. તેથી તેઓ જો અવતત્રપણે ગ્રહે, તો કપટી પુરૂષો તેમને લોભાવી પોતાના ફાંદામાં ફસાવી દે. જેથી તેમનું શિયળ ભગ થાય, ને તેઓ મોટા અપયશને પામી સંસારમાં પ્રતિઘાથી રહી શકે નહીં. માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વાલયા વા યુવત્યા વા વૃદ્ધ્યા વા-
 પિ યોપિતા । ન સ્વાતંત્ર્યેણ કર્ત-
 વ્યં કિંચિત્કાર્યં ગૃહેષ્વપિ ॥ ૧૭૭ ॥

બાળક, યુવાન વા વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પણ ગૃ-
 હને વિષે ભર્તાદિ વડીલોને પૂછ્યા વગર
 કંઈ પણ કાર્ય સ્વતત્રપણે કરવું નહીં ॥ ૧૭૭ ॥

વાલ્યે પિતૃર્વશે તિષ્ઠેત્પાણિગ્રાહસ્ય
 યૌવને । પુત્રાણાં મર્તરિ પ્રેતે ન
 મજેત્સ્ત્રી સ્વતંત્રતામ્ ॥ ૧૭૮ ॥

સ્ત્રીએ બાળપણમાં માતાપિતાને, યુવાવ-
 સ્થામાં પતિને અને કદી પતિ મરણ
 પામે તો પુત્રને વરા રહેવું, પણ ક્યારેય
 સ્વતત્રપણે રહેવું નહીં ॥ ૧૭૮ ॥

એ રીતે પોતાના સત્સખધિયોના સ્વાધીનમાં રહી સ્ત્રિયોયે નિત્ય ગૃહ સખધી સર્વ કાર્ય કરવામાં તત્પર રહેવું, આળસ્ય રાખી પડી રહેવું નહિ. કેમકે તેમ કરેથી કામ બગડેછે, સર્વને અપ્રિય થવાયછે, શરીર જડ થાયછે, ને ખાધેણુ બરાબર પચતું નથી. જેથી બળ ધટેછે, ને તુરત રોગ થવાનો સભવ રહેછે. પણ એથી ઉલટું કામમા તત્પર રહેવાથી કામ સાફ થાયછે, સર્વને પ્રિય થવાયછે, શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવેછે, ને ખાધેણુ તુરત પચી જાયછે. જેથી બળ વધેછે, ને રોગ થવાનો સભવ યોડો રહેછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાયામદ્દગાત્રાણં
 વ્યાધિર્નૈવોપજાયતે ॥ ૧૭૯ ॥

મહેનતથી દૃઢ કરેલા શરીરવાળાને ધણું
 કરી રોગ થતો નથી ॥ ૧૭૯ ॥

સ્વભાવથીજ પુરૂષશરીર કરતાં સ્ત્રીશરીર દુર્બળ સૂબળયણુ છે, જેથી પુરૂષમાં જે-
 યુ તન તથા મનનું બળ હોયછે, તેટલું સ્ત્રીમાં હોતું નથી. માટે અનાદિ કાળથી
 એવી સમજૂત થયેલી દીસેછે કે, પોતાના તથા કુટુંબના ભરણપોષણ માટે સ્ત્રિયે ઘરનું
 તથા પુરૂષે બહારનું કાર્ય કરવું. પણ ન આવતાં સ્ત્રિયે બહારનું તથા પુરૂષે ઘરનું પણ
 કરવું. સ્ત્રિયોયે શું શું કર્તવ્ય છે તેવિષે ઋગ્વેદના અષ્ટક ૮ ના અધ્યાય ત્રીજામાં સ્ત્રીને
 આજ્ઞા કરેલ છે કે,

સમ્રાજી શ્વશુરે ભવ સમ્રાજી
શ્વશ્ર્વાં ભવ । નનાંદરિ સમ્રા-
જી ભવ સમ્રાજી અધિ દેવપુ ॥ ૧૮૦ ॥

સાસુ, સસરા, નાનુંદ તથા દેવરાદિવિષે
ધરતાં આચરણથી તેમને વશ કરનારી
યા ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ શુક્રનીતિના ચાથા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પત્યુઃ પૂર્વં સમુત્થાય દેહશુદ્ધિ
વિધાય ચ । ઉત્થાપ્ય શયની-
યાનિ કૃત્વા વેશ્મવિશોધનમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

સ્ત્રિયે પતિની પેદેલાં ઉઠી, દાતણપાણી
કરી, યુખ ઘેઈ, પથારી ઉપાડી, ધરને
ઝાડી, સાફ કરી ॥ ૧૮૧ ॥

માહાનસસ્યપાત્રાણિ વહિઃ પ્રસાલ્ય
સર્વશઃ । મૃદ્ધિસ્તુ શોધયેશુર્હીં ત-
ત્રાગ્નિં સેન્ધનં ન્યસેત્ ॥ ૧૮૨ ॥

તથા રસોડાનાં બધાં વાસણુ ધરની બા-
હેર સારી રીતે માંછ, માટીવડે ચુલાને
લીપવેા ને તેમાં રસોઈ માટે કાષ્ઠ સહિત
અગ્નિ ચૂકવેા ॥ ૧૮૨ ॥

સ્મૃત્વા નિયોગપાત્રાણિ
રસાન્નદ્રવિણાનિ ચ ।
કૃતપૂર્વાઢ્ઢકાર્યેયં
શ્વશુરાવભિવાદયેત્ ॥ ૧૮૩ ॥

પછી શુદ્ધમાં વાપરવાનાં ખીનં વાસણુ,
ધી, તેલ વિગેરે રસ, ધાન્ય તથા નિત્ય
ખર્ચે માટેના પૈસા તપાસવા. એ રીતે
સવારતું કામ કરી, નાહી ઘેઈ સ્વચ્છ
થઈને, તેણે સાસુ તથા સસરાને પગે
લાગવું ॥ ૧૮૩ ॥

તાભ્યાં ભર્ત્તા પિતૃભ્યાં વા ભ્રાતૃ-
માતુલવાન્ધર્મૈઃ । વસ્ત્રાલંકારરત્ના-
નિ પ્રદત્તાન્યેવ ધારયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

પછી તેમણે, સ્વામિયે, માતાપિતાયે, અને
બાઈ, મામા તથા સંબંધિયોયેઆપેલાં વસ્ત્ર,
અલંકાર તથા રત્ન ધારણ કરવાં ॥ ૧૮૪ ॥

મનોવાકર્મભિઃ શુદ્ધા પતિદેશાનુ-
વર્તિની । છાયેવાનુગતા સ્વચ્છા
સત્તેવ હિતકર્મણુ । દાસીવ દિષ્ટકા-
ર્યેપુ ભાર્યા ભર્તુઃ સદા ભવેત્ ॥ ૧૮૫ ॥

અને સદા મન, વાણી તથા કંઈ કરી શુદ્ધ,
પતિની આજ્ઞા પાલનારી, તેને છાયાની
પેઠે અનુસરનારી, સ્વચ્છ, તેનાં હિત કા-
ર્યમાં મિત્રસમાન તથા હુકમ ઉઠાવવામાં
દાસી સમાન થવું ॥ ૧૮૫ ॥

તતોડન્નસાધનં કૃત્વા પતયે વિ-
નિવેધ સા । વૈશ્વદેવોદ્ધૃતૈરન્ન-
ભોજનીયાંશ્ચ ભોજયેત્ ॥ ૧૮૬ ॥

પછી રસોઈ તૈયાર કરી, પતિને કહી,
તેણે કરેલી પરમેશ્વરની પ્રાર્થનાવડે પ-
વિત્ર કરેલાં અને કરી સસરાદિને જ-
માડવા ॥ ૧૮૬ ॥

પતિ ચ તદનુજ્ઞાતા
શિષ્ટમન્નાદ્યમાત્મના ।
શુક્ત્વા નયેદહઃશેષં
સદાયવ્યયચિન્તયા ॥ ૧૮૭ ॥

પુનઃ સાયં પુનઃ પ્રાતર્ગૃહશુદ્ધિ
વિધાય ચ । કૃતાન્નસાધના
સાધ્વી સમૃત્યં ભોજયેત્ પતિમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

નાતિતૃપ્તા સ્વયં શુક્ત્વા ગૃહનીતિ
વિધાય ચ । આસ્તૃત્ય સ્નાત્તુ શય-
નં તતઃ પરિચરેત્ પતિમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

સુષ્પે પત્યૌ તદધ્યાસ્ય સ્વયં તદ્વ્રત-
માનસા । અનન્ના ચામમત્તા ચ
નિષ્કામા ચ જિતેન્દ્રિયા ॥ ૧૯૦ ॥

નોર્ચૈર્વદેન્ન પરુપં
ન વદાહુતિમપ્રિયમ્ ।
ન કેનચિદ્ધ વિવદે-
દમલાપવિવાદિની ॥
ન चास्य व्ययशीला स्या-
न्न धर्मार्थविरोधिनी ॥ ૧૯૧ ॥

પ્રમાદોન્માદરોપેર્પ્યાં વચનાન્યતિનિ-
ન્દિતામ્ । પેશૂન્યર્હિસાવિપયા મો-
દાદંકારદર્પતામ્ । નાસ્તિમયસાદસ-
સ્તેયદંભાન્ સાધ્વી ચિત્તર્જયેત્ ॥ ૧૯૨ ॥

કૃપિપણ્યાદિ પુદ્ગલત્વે ભવેયુસ્તાઃ
પ્રસાધિકાઃ । સંમીર્તર્મપુરાલાર્પેઃ
સ્વાયત્ત્વસુ પતિર્યથા ॥ ૧૯૩ ॥

અને પતિને પણ જમાડી તેની રળ લઈ
બાકી રહેલાં અન્નમાંથી પોતે હોળન કરી
ત્રીજો પોહોર, ઘરમાં બેઠતી વસ્તુ સ્વચ્છ
કર્યા તથા તેની આવક ખર્ચનો વિચાર
કર્યામાં કંઠાડવો ॥ ૧૮૭ ॥

એ રીતે રૂડી સ્ત્રિએ ફરી સાંઝ તથા સ-
વારે નિત્ય ગૃહને શુદ્ધ કરી, રસોઈતૈયાર
કરીને સસરાદિ સહિત પોતાના પતિને
જમાડવો ॥ ૧૮૮ ॥

અને રાત્રિયે પોતે રૂચી પ્રમાણે જામી,
ગૃહનું બાકી રહેલું કામ કરી તથા સાગી
રીતે શય્યા છીછાવીને, પતિની સેવામાં
હોળર થવું ॥ ૧૮૯ ॥

અને પતિ નિદ્રાવશ થાય ત્યારે તેમાં મન
રાખી તેજ શય્યા ઉપર નિષ્કામ તથા
છોતેન્દ્રિય થઈ, સાવધાન રહી વસ્ત્રે સ-
હિત મુઠું ॥ ૧૯૦ ॥

તેણે હંચે સ્વરે, કંઠોર, અગ્રિય તથા બાહુ
જેમાં બોલાવવું હોયછે એવું વાક્ય બો-
લવું નહિ, કોઈ સાથે વાદ કરવો નહિ,
ને વાદ કરતાં કદી અનર્થરૂપ વચન બો-
લવું નહિ; વળી પતિને ધણું ખર્ચ કરાવ-
નાર તથા તેના ધર્મ, અર્થે સપાદન કર-
વામાં વિરોધી થવું નહીં ॥ ૧૯૧ ॥

અને આફલતા, ને અધિવેક, ક્રોધ તથા
અદેખાઈનાં વચન, અતિ નિદિત એવાં
ચાડી, હિંસા, વિષયમાં મોહ, અતંકાર,
પોતાની બડાઇ, ઈશ્વરમાં અનાસ્તા, મા-
દસ, ચોરી અને જાનોત્યાગ કરવો ॥ ૧૯૨ ॥

વળી નિયોગે બેતી તથા બાપારાદિ પુરૂષ
રૂપમાં ગદાપકારી થવું, અને મંચીન તથા,
મધુર બાષ્પે કરી જેમ પોતાનો પતિ
વશ થાય, તે રીતે આચરવું ॥ ૧૯૩ ॥

મંડનં વર્જયેન્નિત્યં તથા પ્રોપિતમ-
ર્ત્વકા । ધારયેન્મંગલાર્થાનિ કિંચિ-
દાભરણાનિ ચ । દેવતારાધનપરા
તિષ્ઠેદ્ઋર્વહિતે રતા ॥ ૧૯૪ ॥

નાસ્તિ ભર્તૃસમો નાથો નાસ્તિ
ભર્તૃસમં મુલમ્ । વિમુઞ્ચ્ય ધન-
સર્વસ્યં ભર્તા વં શરણં સ્ત્રિયાઃ ॥ ૧૯૫ ॥

મિતં દદાતિ હિ પિતા
મિતં ભ્રાતા મિતં મુતઃ ।
અમિતસ્ય પ્રદાતાતરં
ભર્તારં કા ન પૂજયેત્ ॥ ૧૯૬ ॥

અને જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તે
સ્ત્રિયે વિશેષ ધરેલાં પેહેરવાં નહિ, પણ
માત્ર સૌભાગ્ય ખતાવનાર આભરણુ ધારણુ
કરવાં, ને ધણીના હિતમાં પ્રીતિ રાખી
દેવના આરાધનમાં તત્પર રહેવું ॥ ૧૯૪ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિ સમાન કોઈ પાલનાર
તથા ખીલું મુખ નથી, માટે ધનાદિ સર્વ
વસ્તુ જતાં પણ તેજ આશ્રય છે ॥ ૧૯૫ ॥

વળી સ્ત્રીને પિતા, ભાઈ તથા પુત્ર ગણુ-
તીથી આપનારા છે, માટે ગણુતી વિના
સર્વસ્વ આપનાર પતિની સેવા કંઈ સ્ત્રી
ન કરે! “અર્થાન્ બધી સ્ત્રિયે પતિની
સેવા કરવી જરૂર છે” ॥ ૧૯૬ ॥

તેમ જ્ઞાનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા તથા નવમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પિત્રા ભર્ત્રા મૃતૈર્વાપિ
નેષ્ઠેદ્વિરહમાત્મનઃ ।
एपां हि विरहेण स्त्री
गर्वे कुर्यादुभे कुले ॥ ૧૯૭ ॥

સ્ત્રિયે માતા, પિતા, પતિ અથવા પુત્રોથી
છેડે રહેવાની કદી ઇચ્છા કરવી નહીં;
કેમકે એમના વિયોગથી એકલી હોવાને
લીધે સારી સ્ત્રી પણ પોતાના પિતા તથા
પતિના કુળને નિંદાવે છે ॥ ૧૯૭ ॥

विधाय प्रोपिते वृत्ति
जीवेन्नियममास्थिता ।
• प्रोपिते सविधायैव
जीवेच्छिल्परगर्हितः ॥ ૧૯૮ ॥

અને ભરણુપોષણનો બંદોબસ્ત કરી પતિ
પરદેશ જાય ત્યારે સરીરશૃંગારાદિ છોડી
નિયમથી રહેવું, ને કદી પોષણની ગોઠ-
વણુ કર્યા વગર પતિ ગયો હોય, તો નેથી
નિંદા ન થાય એવી કારીગરીનો ધંધો
કરી રાખવું ॥ ૧૯૮ ॥

વળી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ક્રીડાં શરીરસંસ્કારં
સમાજોત્સવદર્શનમ્ ।
• हास्यं परगृहे यानं
त्यजेत् प्रोपितभर्तृका ॥ ૧૯૯ ॥

જે સ્ત્રીનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તેણે
રમત, શરીરશૃંગાર, માણસોના મેલાવ
રાની ધામધૂમ જોવી, અતિ હાસ્ય તથા
પારકે ઘેર જવું, એટલાં વાનાં ત્યાગ
કરવાં ॥ ૧૯૯ ॥

એ રીતે સદા વર્તતા તથા ગૃહકાર્ય કરતાં સ્ત્રિયે પોતાના સ્વામીને પ્રસન્ન રાખવો. કદિ શ્રીમંતાઈ હોય ને ગૃહકાર્ય આકરોથી થતાં હોય, તથાપિ પોતાનું શરીર કસાય તે રીતે સ્ત્રિયે, તે કાર્યો યથાર્થ યાચછે કે નહિ, તેની પૂર્ણ તપાસ રાખવી પણ પોતાના પતિ સખધી કાર્ય તો સ્ત્રિયે પોતેજ કરી તેને પ્રસન્ન કરવો, કોઈ રીતે પણ તેને અપ્રસન્ન થવા દેવો નહિ. કારણ સ્ત્રીના સર્વ મુખનો આધાર તેનો સ્નામિ છે, જેથી તેણે પતિના મુખે મુખ તથા પતિના દુઃખે દુઃખ માનવું શોભે છે. સર્વ સંબંધમાં પતિ પત્નિનો સખધ અતિ નિકટનો છે, જેથી પત્નિના મુખદુઃખની લાગણી જેટલી તેના પતિને યાચે, તેટલી બીજને થતી નથી, અને પતિ જેટલો પત્નિના કલ્યાણમાં તત્પર રહેછે, તેટલો બીજે કોઈ રહેતો નથી. એવા પતિની સેવા કરી એ સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૪૬ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મુસ્ત્રભાવા મુવચના

મુવૃત્તા મુલદર્શના ।

અનન્યચિત્તા મુમુક્ષી

મર્તુઃ સા ધર્મચારિણી ॥ ૨૦૦ ॥

જે સ્ત્રી પતિ પ્રત્યે સારા સ્વભાવવાળી, મધુર બોલનારી, રૂડાં આચરણવાળી, મુખરૂપ દેખાવવાળી, પતિમાંજ ચિત્ત રાખનારી તથા પ્રસન્ન મુખવાળી હોય, તે ધર્મચારિણી બનુવી ॥ ૨૦૦ ॥

પરુપાણ્યપિ ચોક્તા યા દૃષ્ટા

દુષ્ટેન ચમુપા । મુમસન્નમુક્તી

મર્તુર્યા નારી સા પતિવ્રતા ॥ ૨૦૧ ॥

પતિયે કઠોર વચન કહ્યાં હોય, તથા દોષદૃષ્ટિયે જોયું હોય, તોપણ તેના પ્રત્યે જે નારી સારી રીતે પ્રસન્ન મુખવાળી રહે, તે પતિવ્રતા કેહેવાયછે ॥ ૨૦૧ ॥

શુશ્રૂષાં પરિચર્યા ચ કરોત્યવિ-

મનાઃ સદા । મુપ્રતીતા વિની-

તા ચ સા નારી ધર્મમાગિની ॥ ૨૦૨ ॥

જે સ્ત્રી પ્રસન્ન મને કમી નિરતર ધણીની સેવા આકરી કરે, મર્યાદામાં રહે અને વિનય રાખે તે ધર્મિણી બનુવી ॥ ૨૦૨ ॥

પતિર્દિ દેવો નારીણાં પતિર્ન્યધુઃ

પતિર્ગતિઃ । પત્યા સમા ગતિર્ના-

સ્તિ દેવતં વા યયા પતિઃ ॥ ૨૦૩ ॥

કારણ સ્ત્રીઓને પતિજ દેવ, રનેદિ તથા ગતિ છે, ને તેના સમાન કોઈ બીજું ગતિ તથા દેવત નથી ॥ ૨૦૩ ॥

મશ્ચૂમશ્ચુરયોઃ પાટૌં જોપયંતી

ગુણાન્વિતા । માતાપિતૃપરા-

નિત્યં યા નારી સા તપોયના ॥ ૨૦૪ ॥

વળી જે શુભુચાર સ્ત્રી નિત્ય સામું સારાનાં ચરણ સેવે અને માતાપિતાની ભક્તિમાં તત્પર રહે, તેને પરમ તપસ્વિની બનુવી ॥ ૨૦૪ ॥

તમ મહાનિઃસંપૂતચમા કહેલ છે કે,

નેમેત્ પતિં શૂરદૃષ્ટ્યા શ્રાવયેન્નૈવ
દુર્વચઃ । નાપ્રિયં મનસા વાપિ
ચરેત્પત્યુઃ પતિવ્રતા ॥ ૨૦૫ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રિયે પતિને કૂર દૃષ્ટિયે જોવો
નહિ, તેને ખરાબ વચન સંભળાવવાં
નહિ અને મનથી પણ તેનું અપ્રિય કરવું
નહીં ॥ ૨૦૫ ॥

વળી શાર્દૂલધરકૃત નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

કાર્યેષુ મંત્રી કરણેષુ દાસી
મોઝ્યેષુ માતા શયનેષુ રંભા ।
ધર્માનુકૂલા ક્ષમયા પરિત્રી ॥
પાઙ્ગુણ્યમેતદ્ધિ પતિવ્રતાનામ્ ॥ ૨૦૬ ॥

સ્ત્રિયે, પતિને કાર્ય કરવામાં સલાહ આપ-
નાર મંત્રી જેવી, કામ કરવામાં દાસી
સરખી, જામાડવામાં ચાડ રાખનાર માતા
સમાન, શયનને વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કર-
નારી રંભા સરખી, ધર્મકાર્યમાં અનુકૂળ,
અને ક્ષમા કરવામાં પૃથ્વી સમાન થવું;
એ પતિવ્રતાના છ ગુણ છે ॥ ૨૦૬ ॥

અભ્યુત્થાનમુપાગતે શૂદ્રપતૌ તદ્દ્વાપણે
નમ્રતા તત્પાદાર્પિતદ્દિશિરાસનવિધિ-
સ્તસ્યોપચર્યા સ્વયમ્ । મુષ્તે તથ શ-
યીત તત્પ્રથમતો જઘાચ શય્યામિતિ
પ્રાચર્યઃ પુત્રિ નિવેદિતઃ કુલવધૃતિ-
ર્દાંતધર્માગમઃ ॥ ૨૦૭ ॥

વળી સ્ત્રિયે, પતિ ઘરમાં આવે ત્યારે ઉઠી
હોમાં થવું, તેની સાથે બાપળું કરવામાં
નમ્રતા રાખવી, તેનાં ચરણમાં દૃષ્ટિ રાખી
આસન આપવું, તેની શેવામાં પોતે હા-
જર રહેવું, તેના મુતા પછી મુવું અને
તેની પેદેલાં ઉઠવું, એ હે પુત્રી, પ્રાચી-
ન પુરુષોએ કુળવાન સ્ત્રીના ધર્મનો સિ-
દ્ધાંત કહ્યો છે ॥ ૨૦૭ ॥

વળી આણાકપનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન દાનઃ શુદ્ધયતે નારી નોપવાસ-
શત્તરપિ । ન તીર્થસેવયા તદ્વદ્વર્તુઃ
પાદોદર્કયથા ॥ ૨૦૮ ॥

સ્ત્રી પતિના ચરણોદકે કરી જેવી શુદ્ધ
યાચછે, તેવી દાન, સંકડો ઉપવાસ તથા
તીર્થસેવનવડે પણ શુદ્ધ થતી નથી ॥ ૨૦૮ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

નગરસ્યો વનસ્યો વા પાપો વા
યદિ વા શુચિઃ । યાસાં સ્ત્રીણાં
મિયો ભર્તા તાસાં લોકે મહોદયઃ ॥ ૨૦૯ ॥

જે સ્ત્રિયોને, પોતાનો પતિ નગરમાં વા
વનમાં હોય, તેમ પાપી વા પવિત્ર હોય
તો પણ પ્રિય હોયછે, તે સ્ત્રિયોનો લોકમાં
મેટો ઉદય યાચછે ॥ ૨૦૯ ॥

ભર્તા હિ પરમં નાર્યાં શૂપણં
શૂપણૈર્વિના । ણ્યા વિરહિતા
તેન શોભનાપિ ન શોભના ॥ ૨૧૦ ॥

કારણ સ્ત્રિયોને શૂપણુ વિના પણ પ-
તિજ પરમ શૂપણુ છે, કેમકે પતિ વિ-
નાની સ્ત્રી શોભતી હોય, તો પણ શોભતી
નથી ॥ ૨૧૦ ॥

ન સા સ્ત્રીત્યભિમંતવ્યા યસ્યાં
ભર્તા ન તુપ્યતિ । તુષ્ટે ભર્તરિ
નારીણાં તુષ્ટઃ સ્યાત્પરમેશ્વરઃ ॥ ૨૧૧ ॥

તેમજ પ્રસંગરત્નાવલીમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્વત્કવયઃ કવયઃ કેવલકવયસ્તુ
કેવલં કવયઃ । કુલજાયા સા જાયા
કેવલજાયા તુ કેવલં માયા ॥ ૨૧૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

ન કામેષુ ન ભોગેષુ નૈશ્વર્યે ન
મુક્તે તથા । સ્પૃહા યસ્યા યથા
પત્યૌ સા નારી ધર્મભાગિની ॥ ૨૧૩ ॥

ભર્તા દેવો ગુરુર્ભર્તા ધર્મતીર્થત્ર-
તાનિ ચ । તસ્માત્સર્વ પરિત્ય-
જ્ય પતિમેકં ભજેત્સતી ॥ ૨૧૪ ॥

સા કવિતા સા વનિતા યસ્યાઃ શ્રવણેન
દર્શનેનાપિ । કવિહૃદયં પતિહૃદયં
સરલં તરલં ચ સત્તરં ભવતિ ॥ ૨૧૫ ॥

હવે સ્ત્રી જેને પ્રાપ્ત થઈ છે, એવો પુરૂષ ગૃહસ્થ કહેવાય છે. તેણે સસારમાં કેની રીતે વર્તવું તેવિષે મહાનિર્વાણુતત્રમાં કહ્યું છે કે,

ગૃહસ્થઃ પાલયેદારાન્ વિધામભ્યાસયે-
ત્મુતાન્ । ગોપયેત્સજનાન્ વંધૂનેષુ
ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૨૧૬ ॥

જે સ્ત્રીમાં પતિ સતોષ પામતો નથી,
તેને સ્ત્રી માનવી નહિ, સ્ત્રિયોને પતિ
પ્રસન્ન થયે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય છે ॥૨૧૧॥

વિદ્વાન્ કવિ તેજ કવિ, કેવળ કવિ તો
કંપી જાણુવા, તેમ જે સારા આચરણુ-
વાળી હોય તેજ સ્ત્રી, કેવળ સ્ત્રી તો
માયા જાણુવી ॥ ૨૧૨ ॥

જે સ્ત્રીને જેવી પતિમાં ઈચ્છા રહે તેવી
કામ, ભોગ, એશ્વર્ય તથા મુખમાં પણ
રહેતી નથી, તે સ્ત્રી ધર્મિષ્ઠ જાણુવી ॥૨૧૩॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિજ દેવ, ગુરુ, પોષણુ
કરનાર, ધર્મ, તીર્થ તથા મતરૂપ છે;
માટે સર્વને છોડી તેણે એક પતિનીજ
એવા કરી ॥ ૨૧૪ ॥

કાશુ જેના શ્રવણુ તથા દર્શન માત્રે
કરી કવિ તથા પતિનું હૃદય તત્કાળ સ-
રલ તથા ચચળ થાય છે, તેજ કવિતા ને
તેજ વનિતા જાણુવી ॥ ૨૧૫ ॥

ગૃહસ્થે સ્ત્રિયોની રક્ષા કરવી, બાળકોને
વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને સ્ત્રીના તથા
જાણુવર્ગની રક્ષા કરવી એજ સનાતન
ધર્મ છે ॥ ૨૧૬ ॥

ગૃહસ્થે ગર્વ પ્રકાશી સ્ત્રીનું અવગ્ર્ય પાલન કરવું, કેમકે તેના સંગારના ગર્વ મુ-
ખનો આધાર સ્ત્રી છે. નિર્મોહ માટે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહેવા તેને કાર્ય કરવામાં,
જે શ્રમ થાય છે, તે ઘરમાં આવતાંજ સ્ત્રીની આશ્વાસનાથી ટળી જાય છે. જેના ધ-
રમા સ્ત્રી છે, તેને ઘરગણી કાર્યની કાંઈ ચિંતા રહેતી નથી જેમ પુરૂષ સ્ત્રીના ભોગ

શ્રી પુરૂષના મુખદુઃખમાં બાગ લેનારી દેવાથી અર્ધાંગના ઝોટલે પુરૂષનું અર્ધ અંગ કેદેવાય છે.

શ્રીમદ્વામારતના અનુશાસનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

યાવન્ન વિદતે જાયાં
તાવદર્દો ભવેત્પુમાન્ ।
નાર્દ મજાયતે પૂર્ણઃ
મજાયેતેત્સપિ શ્રુતિઃ ॥ ૨૧૭ ॥

જ્યાંમુખી પુરૂષ શ્રી પરપુષા નથી, ત્યાં-
મુખી અર્ધો કેદેવાય છે; કારણ એકલા
પુરૂષથી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ
સૌને પરણી પૂર્ણ થાય ત્યારે તેનાથી પ્રજા
ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ॥ ૨૧૭ ॥

માટે સર્વ રીતે શ્રીનું પાલન કરવું, એ પુરૂષને પોતાના અર્ધી અંગનું પાલન કર્યો
અશક્ય છે. શ્રી ધરની ઝાણા છે, ને તે વિના ધર ચૂન્ય જેવું બાસે છે. શ્રીમદ્વામાર-
તના શાંતિપર્વના ૧૪૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાદ્યુદ્દિષ્ટિની ગૃહમુચ્યતે ।
ગૃહં તુ ગૃહિણીદીનમરણ્યસદ્ગ્રં મયેત્ ૨૧૮

ધરને ધર નથી કેહેતા પણ સ્ત્રીનું ધર
કેહેવાય છે; કેમકે સ્ત્રીવિનાનું ધર અરણ્ય
સરખું લાગે છે ॥ ૨૧૮ ॥

ઘૃક્ષમૃલેડપિ દ્રવિતા યસ્ય તિષ્ઠતિ
તદ્ગૃહમ્ । પ્રાસાદોડપિ તયા હીનઃ
કાંતાર ઇતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

ઝાડ નીચે પણ જે પુરૂષની શ્રી દોાય છે,
તે તેનું ધર બાળકું, પણ સ્ત્રીવિનાનો મે-
હેલ તે વન જેવોજ! એમ નિશ્ચય ક-
હેલ છે ॥ ૨૧૯ ॥

ધર્માર્થકામકાલેષુ માર્યા પુંસઃ
સહાયિની । વિદેગમને ચા-
સ્ય સૈવ વિશ્વાસકારિકા ॥ ૨૨૦ ॥

શ્રી ધર્મ, અર્થ તથા કામ સમય પુરૂષને
સહાય કરનારી છે અને પરદેશ જવા
સમય તેને વિશ્વાસ કરવા લાયક પણ
તેજ છે ॥ ૨૨૦ ॥

તથા રોગાભિભૂતસ્ય નિત્યં કૃચ્છ્ર-
ગતસ્ય ચ । નાસ્તિ માર્યાસમં કિં-
ચિન્નરસ્યાર્તસ્ય મેપજમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

તેમજ રોગથી ખીડાયલા તથા કષ્ટને પા-
મેલા દુઃખી પુરૂષને નિર્જન સ્ત્રીસમાન
ખીજું કેઈ પણ ઔષધ નથી ॥ ૨૨૧ ॥

નાસ્તિ માર્યાસમો વંધુર્નાસ્તિ માર્યા-
સમા ગતિઃ । નાસ્તિ માર્યાસમો
લોકે સહાયો ધર્મસંગ્રહે ॥ ૨૨૨ ॥

પુરૂષને લોકમાં શ્રી સમાન કોઈ સગું,
ગતિ તથા ધર્મસંગ્રહ કરવામાં સહાય ક-
રનાર નથી ॥ ૨૨૨ ॥

૫૫ી એજ અંથના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

અર્દ્ધં માર્યા મનુષ્યસ્ય માર્યા શ્રેષ્ઠતમઃ
સત્વા । અસહાયસ્ય લોકેઽસ્મિન્
લોકયાત્રા સહાયિની ॥ ૨૨૩ ॥

આ લોકમાં સ્ત્રી, પુરુષનું અર્ધું અંગ તથા
ઉત્તમમાં ઉત્તમ સખા છે, કારણ સહા-
યતા વગરના પુરુષને લોકવ્યવહારમાં સ-
હાય કરનારી છે ॥ ૨૨૩ ॥

કાંતારેષ્વપિ વિશ્રામો જનસ્ય
ગૃહિણી મતા । યઃ સદારઃ સ
વિશ્વાસ્યસ્તસ્માદારાઃ પરા ગતિઃ ॥ ૨૨૪ ॥

પુરુષને જંગલમાં પણ સ્ત્રી વિશ્રામરૂપ
માનેલી છે; જે સ્ત્રીસહિત હોય તે વિ-
શ્વાસ કરવા યોગ્ય થાય છે, માટે સ્ત્રી પ-
રમ ગતિ છે ॥ ૨૨૪ ॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવલીમાં કશું છે કે,

સરસા સાલંકારા મુપદન્યાસા
સુવર્ણમયમૂર્તિઃ । આર્યા તથૈવ
માર્યા ન લભ્યતે યત્નહીનેન ॥ ૨૨૫ ॥

રસ તથા અલંકારે સહિત, મુંદર પદન્યા-
સવળી તથા સુવર્ણમય છે મૂર્તિ જેવી
સ્ત્રી આર્યા તેમજ આર્યા યત્નહીનને ભ-
ળી નથી ॥ ૨૨૫ ॥

વળી કશું છે કે,

અનુકૂલાં વિમલાંગીં કુલજાં કુશલાં
સુશીલસંપન્નામ્ । एतादृशीं सुभार्या
પુરુષો યત્નોદયાલ્લભતે ॥ ૨૨૬ ॥

અનુકૂળ, નિર્ભળ અંગવાળી, કુશીલ, કુ-
શળ તથા સારા સ્વભાવવાળી, સ્ત્રી
સારી સ્ત્રી પુરુષને યત્નને ઉદય થવાથી
ભળે છે ॥ ૨૨૬ ॥

માટે શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કશું છે કે,

પૂજનીયા મહાભાગાઃ પુણ્યાથ
ગૃહદીપ્તયઃ । ત્રિયઃ ત્રિયો ગૃ-
હસ્યોક્તાસ્તસ્માદ્રક્ષ્યા વિશેષતઃ ॥ ૨૨૭ ॥

સદાચરણવાળી, પવિત્ર તથા ઘરમાં દીવા-
રૂપ, સ્ત્રી સત્કાર કરવા લાયક સ્ત્રિયો ધ-
રની શોભા છે; તેથી વિશેષપણાએ રક્ષણ
કરવા યોગ્ય છે ॥ ૨૨૭ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કશું છે કે,

પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિર્થતાઃ પતિભિર્દે-
વૈસ્તયા । પૂજ્યા મૂપયિતવ્યાથ
વહુકલ્યાણમીષ્મુમિઃ ॥ ૨૨૮ ॥

જાતુ દેવપણને ઇચ્છનાર પિતા, ભાઈ,
પતિ અને દેવરાદિયે સ્ત્રિયોને સત્કાર ક-
રવો તથા તેમને બુદ્ધિદાયક કરી શો-
ભાવવી ॥ ૨૨૮ ॥

જોચંતિ જામપો યત્ર વિનયસ્યાગૃ
તત્કુલમ્ । ન જોચંતિ તુ યત્રૈતા
વર્તેને તદ્દિ સર્વદા ॥ ૨૨૯ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રિયો દુઃખી થતી હોય, તે
કુળ તત્કાળ નાશ પામે છે, ને જે કુળમાં
સ્ત્રિયો દુઃખ પામતી નથી, તે કુળ સદા
વૃદ્ધિ પામે છે ॥ ૨૨૯ ॥

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા
શ્રૂયણાચ્છાદનાશનૈઃ ।
શ્રૂતિકામૈર્નરૈર્નિલ્યં
સત્કારેષૂત્સવેષુ ચ ॥ ૨૩૦ ॥

માટે સમૃદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરૂષોએ સ્ત્રિઓનો
સદા શ્રૂયણ, વસ્ત્ર ઝાને ખાનપાને કરી
સત્કાર કરવો, તેમજ સપરમે દિવસે તથા
વિવાહાદિ કાર્યવિષે પણ નિરંતર તેમનો
આદર કરવો ॥ ૨૩૦ ॥

સ્ત્રિયાંતુરોચમાનાયાંસર્વતદ્રોચતેકુલમ્ ।
તત્સ્યાંતુરોચમાનાયાંસર્વમેવનરોચતે ૨૩૧

કેમકે સ્ત્રિઓને શોભાવવાથી સર્વ કુળ
શોભેછે, ને નહિ શોભાવવાથી શોભતું
નથી ॥ ૨૩૧ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

શાશ્વતોડયં ધર્મપથઃ સદ્ધિરાચરિતઃ
સદા । યદ્ધાર્યાઃ પરિરક્ષન્તિ ભર્તા-
રોડ્વલ્પલા અપિ ॥ ૨૩૨ ॥

અહ્ય શક્તિવાળા પુરૂષોએ પણ પોતાની
સ્ત્રિઓનું રક્ષણ કરવું; કેમકે સત્પુરૂષોએ
સદા આચરણ કરેલો એ સનાતન ધર્મ
છે ॥ ૨૩૨ ॥

એ રીતે સ્ત્રિઓનું પાલન કરતાં તેમને શુદ્ધકાર્યમાં ભેડવી, કેમકે જેમ પુરૂષે ધંધા
રેખજારમાં તેમ સ્ત્રિયે ઘરનાં કાર્યમાં પડી પોતાના તન તથા મનને રોકવું. જોથી તન
આરોગ્ય રહેછે, ને મનને અવકાશ ન મળવાથી ખોટું માર્ગ ચઢી જવાતું નથી. મા-
નવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઈત્ય સંગ્રહે ચૈનાં
મયે ચૈવ નિયોજયેત્ ।
તૈચે ધર્મેડન્નપવત્યાં ચ
રિણાશ્વસ્ય ચેક્ષણે ॥ ૨૩૩ ॥

શ્રીને ઘર ખર્ચતું ધન સાચવવામાં, તેનો
ખર્ચ કરવામાં, ઘર મનિષ્ય રાખવામાં, પ-
તિસંબંધી કાર્ય કરવામાં, રસોઈ તૈયાર ક-
રવામાં, તથા ઘરમાંની વાસણુ વિગેરે
સર્વ વસ્તુ સંભાળવામાં ભેડવી ॥ ૨૩૩ ॥

પણ શુદ્ધકાર્યથી અવકાશ મળતાં શ્રીઓ ભે નિર્દોષ રમત ગમતમાં ભેડાવી દોષ
॥ તેમને તેથી અટકાવવી નહિ. કારણ એકને એક કાર્યમાં ઝુંપવાથી સર્વમાં તન
તથા મન થાકીને કંટાળી જાયછે. તેલો થાક તથા કંટાળો ટાળવા માટે સર્વને થોડી-
મારે રમતગમતની જરૂર રહેછે. એકે સ્વભાવથીજ તન તથા મનપડે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી
તદા દુર્બલ હોવાથી, સ્વતંત્ર રહે તે નીચ પુરૂષોના ફાંદામાં ફસી જઈ પોતાની તથા
પોતાના ઉભય કુળની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખ લગાડે, એવા ભયથી માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પેતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ
ગૌવને । રક્ષંતિ સ્યવિરે પુત્રા ન-
ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥ ૨૩૪ ॥

શ્રીતું બાળપણમાં પિતા, યુવા અવસ્થામાં
પિતે ને વૃદ્ધપણમાં પુત્રો રક્ષણ કરેછે;
કેમકે તે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી ॥ ૨૩૪ ॥

તથાપિ કોજ શાસ્ત્રના કોજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અસ્વતંત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ

સૈદિવાનિશમ્ । વિપયેષુ ચ સ-

જંત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥૨૩૫॥

સ્ત્રિયોને તેમના ભર્તાદિ પાલન કરનારે દિ-

વસ રાત્રિ પોતાને વશ રાખવી, પણ તે બે

નિર્દોષ રમત-ગમતમાં બેઠાયલી હોય તો

તેમાં તેમને સ્વતંત્ર રહેવા દેવી ॥ ૨૩૫ ॥

બેઠે સ્વતંત્રતા સર્વને ત્રિય છે, પણ તે નિયમમાં હોવી બેઠયે. રાજધી રંક અને બાળકથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વને સ્વતંત્રપણે રહેવું ગમેછે. પણ જે જે વિષયમાં અજ્ઞાનતા હોયછે, તે તે વિષયમાં સ્વતંત્રતા હાનિકારક છે. મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી સ્વતંત્રપણે વર્તતાં મોટી ભૂલ કરી મહા હાનિરૂપ ખાડામાં આવી પડેછે; માટે જે જે વિષયનો જે જ્ઞાતા હોય તેની તે તે વિષયસંબંધી કંઈ કાર્ય આવી પડતાં સલાહ લેવી યોગ્ય છે. અનુભવમાં પણ કોમ આવેછે કે, સર્વ કોઈયે નિયમમાં રહી છુટ ભોગવવી. કેમકે વધારે છુટ ભોગવતાં નિશ્ચે પીડા આવી પડેછે. માટે સ્ત્રિયોને નિયમમાં રહેલી છુટ મુખે ભોગવવા દેવી, પણ તેમને ઘરમાં ગોંધી રાખવી નહીં; કેમકે તેમ કદે કંઈ તેઓ પવિત્ર રહી શકે કોમ નથી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અરસિતા મૃદે રુદ્ધાઃ

પુરુષૈરાસકારિભિઃ ।

આત્માનમાત્મનાયાસ્તુ

રસેયુસ્તાઃ મુરસિતાઃ ॥ ૨૩૬ ॥

કદાચ સ્ત્રિયોને, ચોક્કસી રાખનાર પુરુષોએ

ઘરમાં રૂંધી રાખી હોય, તોપણ તેઓ

મુરસિત રહેતી નથી. પણ જે સ્ત્રિયો પો-

તાના મનવરે પોતાનું રક્ષણ કરેછે, તેજ

મુરસિત થાયછે ॥ ૨૩૬ ॥

વળી એવો સ્વભાવ છે કે સૌને અપ્રાપ્તની ઇચ્છા ને પ્રાપ્તિનો અનાદર થાયછે. કહ્યું છે કે,

લોકે સ્વભાવઃ પરિદ્રવ્યતે ચૈ

લબ્ધેષ્વવગ્નાનુપલબ્ધવાંછા ॥ ૨૩૭ ॥

જગત્માં મળેલી ઇચ્છાની અવગણ ને તકિ

મળેલની ઇચ્છા થવાનો સ્વભાવ જણા-

યછે ॥ ૨૩૭ ॥

તેમ ઘરમાં બેસી રહેનારને બહાર ફરવાની અને બહાર ફરનારને ઘરમાં આવી બેસવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે. હર કોઈ વસ્તુ બેઈ ન હોય, ત્યાંમુધી તેમાં મોઢ રહેછે, પણ બેયા પછી કંઈ રહેતો નથી. તે રીતે ઘરમાં બેસનારને જ્યાં બહારનાં વિચિત્ર સ્થાનોત્રિયે સાંભળવામાં આવે, ત્યારે તે બેવાની તેને ઇચ્છા થાયછે. તે જગ જગ રોકવા જઈયે, તેમ તેમ તેને વધુ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાયછે. તે એટલે મુધી કે લાગ આવે તો છાની રીતે બેઈ આવવાની પણ તે હિંમત કરેછે. માટે જેમાં ૧) બાપ ન દોય, એનાં નિર્દોષ બહારનાં વિચિત્ર સ્થાન બેવાની કદી સ્ત્રિયોને ઇચ્છા

યાય, તો કુટુંબના વડીલે પોતે સાથે જઈ તેમને અવશ્ય દેખાડવાં. પણ તેમને એ-
કલાં દરવા દેવા મના કરેલ છે, કારણ સ્વભાવથીજ તેઓ તન તથા મનવડે દુર્બળ
હોવાથી ધરના કોઈ પણ પુરૂષની રક્ષાને પાત્ર છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્સવે લોકયાત્રાયાં
તીર્થેષ્વન્યનિકેતને ।

ન પર્વાં પ્રેપયેત્ પ્રાજઃ

પુત્રામાત્યવિવર્જિતામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષે સ્ત્રીને ઉત્સવમાં, લોક
મેલાવડામાં, તીર્થોમાં અને પારકાને ઘેર,
સાથે પુત્ર અથવા વિશ્વામ્ય માનુસ આપ્યા
વગર એકલી મોકલવી નહિ ॥ ૨૩૮ ॥

એ રીતે સ્ત્રિયોને ઘટતી છૂટ આપવી, પણ અતી છૂટ આપવી નહીં; અર્થાત્
ઇશ્વરામાં આવે તે રીતે તેમને વર્તવા દેવી નહિ. કેમકે ઇશ્વરા પ્રમાણે વર્તવા જતાં
કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ સુખી યતાં નથી. સર્વને ઉપર ઉપરથી એમ જણાય છે કે,
ઇશ્વરાપ્રમાણે વર્તવાથીજ સુખી થવાયછે; પણ વિચાર દૃષ્ટિએ જોતાં કોઈ પણ સ્ત્રી વાં
પુરૂષ ઇશ્વરાપ્રમાણે વર્તવાથી સુખી થયેલાં નથી. પણ જેઓ સદ્વિનિયમ, રાજ્યનિયમ
તથા લોકનિયમને આધીન રહી, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ રાખી સંસારમાં વર્તી
છે, તેઓજ સુખી થયાછે. ઇશ્વરાપ્રમાણે વર્તતાં સદ્વિનિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો
રોગ થાયછે, રાજ્યનિયમનું ઉલ્લંઘન કરાય તો અપરાધી યતાં દડને પાત્ર થવાયછે,
લોકનિયમ મૂકાય તો જનોના તિરસ્કારમાં આવી દુઃખી થવાયછે, અને આવકના પ્ર-
માણમાં ખર્ચ ન રખાય તો દરિદ્રી થવાયછે. ત્યારે ઇશ્વરાપ્રમાણે વર્તવાથી સુખ ક્યાં
રહ્યું! માટે જેથી કંઈ હાનિ થયાને સંભવ રહેતો હોય, તે રીતે સ્ત્રિયો વર્તવા ઇચ્છે
તો તેમને અટકાવવી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહો-
ડનમ્ । સ્વમોડન્યગેહવાસશ્ચ નારી-
સંદૂષણાનિ પદ્ ॥ ૨૩૯ ॥

મદિરાપાન, દુર્જનની સોળત, પતિનો
વિયોગ, રખડવું, સમય વિના સુવું તથા
પારકા ઘરમાં વસવું, એ ■ સ્ત્રિયોને દૂ-
ષણરૂપ છે ॥ ૨૩૯ ॥

મૂક્ષોમ્યોપિ પ્રસંગેભયઃ
સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ।
દ્વયોર્હિ કુલયોઃ શોક-
માવહેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૨૪૦ ॥

માટે સ્ત્રિયોની યોગ્ય પણ કુસંગથી વિ-
શેષે કરી રક્ષા કરવી; કારણ તેમ રક્ષણ
કરવામાં ન આવે તો તેઓ, સાસરાં તથા
પિયર બન્ને કુળને હાથ લગાડી ખેદ
પમાડે છે ॥ ૨૪૦ ॥

યાદશં મજતે હિ સ્ત્રી સુતં સુતે
ત્રયાવિધમ્ । તસ્માત્પ્રજાવિશ્વ-
ક્ષયર્થે સ્ત્રિયં રસેત્પ્રયજ્ઞતઃ ॥ ૨૪૧ ॥

કેમકે સ્ત્રી જેવા પુરૂષને સેવે તેવો પુત્ર
જન્મેછે; માટે પ્રજાની શુદ્ધિને અર્થે પ્રય-
ત્નથી સ્ત્રિયોની રક્ષા કરવી ॥ ૨૪૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કથુ છે કે,

ભ્રમન્સંપૂજ્યતે રાજા ભ્રમન્સંપૂજ્યતે
ધની । ભ્રમન્સંપૂજ્યતે વિદ્વાન્ સ્ત્રી
ભ્રમન્તી વિનશ્યતિ ॥ ૨૪૨ ॥

બહાર ફરવાથી રાજા, ધનવાન તથા વિ-
દ્વાન પૂજાય છે, પણ સ્ત્રી બ્રહ્મ થાયછે ॥૨૪૨॥

સ્વાતંત્ર્યં પિતૃમંદિરે ચ વસતિ-
ર્યાત્રોત્સવે સંગતિર્ગોષ્ઠી પૂરુષસં-
નિધાવનિયમો વાસો વિદેશે
તથા । સંસર્ગઃ સહપુંશ્વલીભિર-
સકૃદ્વૃત્તેર્નિજાયાઃ ક્ષતિઃ પત્યુ-
ર્વાર્થકમીપ્સિતં મવસનં નાશસ્ય
દેહુઃ સ્ત્રિયાઃ ॥ ૨૪૩ ॥

સ્વતંત્રતા, પિતાને ઘેર નિવાસ, મનુષ્યના
મેલાવડા તથા ઉત્સવમાં એકલું જવું,
પરપુરુષ સાથે છાની વાતો, મેઢ મૂકી
વર્તવું, ધણું કરી પતિનો પરદેશમાં વાસ,
વારવાર ખરાબ સ્ત્રીની સોબત, પોતાના
ભરણપોષણની ક્ષતિ, પતિની વૃદ્ધ અ-
વસ્થા તથા ઇન્છાપ્રમાણે પ્રવાસ એ-
ટલાં વાનાં સ્ત્રિયોને બ્રહ્મ થવામાં કા-
રણ છે ॥ ૨૪૩ ॥

માટે એટલાંથી એમનું રક્ષણ કરવું. એ રીતે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતાં ગૃહસ્થે કોઈ
કાળે પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહીં. કારણ જેમ પતિ, પોતાની સ્ત્રીને પરપુરુષમાં
આસક્ત જોય તો ખેદ પામેછે, તેમ સ્ત્રી પણ, પોતાના પતિને પરસ્ત્રીમાં લાગેલો જોય
તો નિશ્ચય ક્લેશ પામેછે. એમ બનવું સ્વાભાવિક છે, કેમકે સદૃષ્ટિમાં એવો નિયમ
છે કે, જેનો હક લુંટાય તેને ખેદ થાયછે. પતિનો હક પત્નીમાં અને પત્નીનો હક પ-
તિમાં હોયછે, તે જો અન્યથી હણાય તો ક્લેશની ઉત્પત્તિ થાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી,
માટે પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવાની પોતાના ઘરમાં પોતાની સ્ત્રીનું મન અને પારકાના
ઘરમાં તે સ્ત્રીના પતિનું મન દુઃખાવાને લીધે બન્ને ઠંડણું ક્લેશ થાયછે. જેનું કારણ
તે પરસ્ત્રી ગમન કરનાર પુરુષ કહેછે, માટે બન્ને ઘરમાં જે જીવતાં લગી સ્ત્રીપુરુષના મ-
નને વિરોધ રહેછે, તેનો સમજો હોય તેને લાગેછે. કોઈનું પણ કોઈ પ્રકારે અન્યાયથી
અહિત કરવું, એ દોષ કહેવાયછે. વળી પરસ્ત્રીગમન એ એક જાતની ચોરી છે, કેમકે
પરસ્ત્રી ઉપર ખીજની સત્તા છે, ને ખીજની સત્તા જોના ઉપર હોય એવી વસ્તુ, તેના
ધણીની રત્ન મેળવ્યા વિના પોતાના ઉપયોગમાં લેવી, એ ચોરી કહેવાયછે. ચોરી
કરનાર જેમ દંડને પાત્ર થાયછે, તેમ પરસ્ત્રીગમન કરનાર પણ શિક્ષાને પાત્ર થાયછે.
માટે કોઈયે પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહીં. કદી મન વશ ન રહે, તો તેણે પોતા
ઉપરથી વિચારી જોવું કે, કદાચ અન્ય પુરુષ તેની પોતાની સ્ત્રીમાં આસક્ત રહે તો
તેને કેવું દુઃખ થાય! એવા વિચારથી મન વશ રાખી શકાયછે. કેમકે ખીજની
સાથે વર્તવામાં માણસ જો વારંવાર પોતાની ઉપમા લે, તો કોઈ કાળે પણ આડે
રસ્તે ચંડે નહીં. વળી પુરુષોનું કહેવું એવું છે કે, અભિચાર થવાનું કારણ સ્ત્રિયો છે,
કેમકે તેમના હાવભાવથી પુરુષો લવચાઈને દુઃખાઈ જાયછે. પણ વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં

સ્ત્રિયો કંઈ બિભિચારનું કારણ ભાસતી નથી; કેમકે તેઓ જેમ હાવભાવથી પુરૂષોનાં મન ખેંચેછે, તેમ પુરૂષો પણ પોતાની ચેષ્ટાથી તેમનાં મન હરણ કરેછે. એ તો બન્નેમાં સરખું છે, પણ સ્ત્રિયો કયાંય પુરૂષોની પ્રાર્થના કરતી બળુવામાં આવી નથી, અને પુરૂષો તો તેમની પ્રાર્થના કરેછે, એ પ્રસિદ્ધ છે; માટે બિભિચાર થવાનું કારણ પુરૂષોજ છે. જો પુરૂષો પોતાનું મન વશ રાખી સ્ત્રિયોની પ્રાર્થના ન કરે, તો કોઈ કાળે પણ બિભિચાર થાય નહિ; કેમકે સ્ત્રિયો કદી પોતાની મેળે પુરૂષોની પ્રાર્થના કરનાર નથી. કદી કોઈ પુરૂષને મૂળથીજ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય, અથવા યથા પછી સ્ત્રી મત થઈ ગઈ હોય, ને હજી સ્ત્રીની ઈચ્છા તેની પૂર્ણ થઈ ન હોય, તો તેણે જેના ઉપર કોઈની સત્તા નથી એવી યોગ્ય સ્ત્રી પાસે જવું; કેમકે તેની પાસે જતાં કોઈના હકને નુકસાન ન થવાથી દોષ લાગતો નથી. પણ જે પુરૂષના ઘરમાં સ્ત્રી છે, તેણે તેવી સ્ત્રી પાસે પણ જવું નહીં, કારણ તેમ કરતાં તેની પોતાની સ્ત્રીના હકને નુકસાન થાયછે, જેથી તેને દોષ લાગેછે. માટે વિધુર પુરૂષોજ ઈચ્છા થાય તો તેવી સ્ત્રી પાસે જવું, પણ જેના ઉપર બીજાની સત્તા છે, એવી ગૃહસ્થ સ્ત્રીની કોઈ કાળે પણ તેણે ઈચ્છા કરવી નહીં. કેમકે તેમ કરતાં લોકમાં નિંદા થાયછે. જેના હકને નુકસાન થાય તેના અંતઃકરણને કલેશ ઉત્પન્ન કરવાનો દોષ લાગેછે અને તેના તરફથી ભય થવાની શંકા રહેછે. કહ્યું છે કે,

પરદારા ન ગંતવ્યા પુરુષેણ વિપ-
શ્રિતા । યતો ભવંતિ દુઃસ્થાનિ
નૃણાં નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૨૪૪ ॥

શુદ્ધિમાન પુરૂષે પારકી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહીં, કેમકે તેથી દુઃખ થાયછે, એમાં સંશય નથી ॥ ૨૪૪ ॥

પરિહરતુ પરાંગનાનુપંગં.
શ્દમતિઝીવિતમસ્તિ વહ્નમં ચેત્ ।
હરિહરિહરિણીદશોનિમિત્તં
દશ દશકંધરમૌલયો છુટન્તિ ॥ ૨૪૫ ॥

વળી જેને ધણું જીવવાની ઈચ્છા હોય, તેણે પારકી સ્ત્રીને સંગ ત્યાગ કરવો; કારણ આહા । હરિણી સરખાં નેત્રવાળી સીતા નિમિત્ત રાવણનાં ઠરા માથાં પણ રખડ્યાં ॥ ૨૪૫ ॥

રહસિ રચિતમેતજારકર્માત્ર નીચં-
ર્લશુનમિવ મુમુક્તં યાતિ લોકે
મસિદ્ધિમ્ । તદિહ સકલગર્ભે નૈવ
વિદ્વાન્ વિદધ્યાત્ સ્ત્રણિકમુલકૃતે
સ્પાદ્યત્પતિપ્રાર્થનાશઃ ॥ ૨૪૬ ॥

ગીચ મનુષ્યોએ એકાંતમાં કરેલું જરકર્મ, ખાધેલાં કસણુની પેઠે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જાયછે, માટે શુદ્ધિમાને સકલ જનોએ નિંદેલું તે કર્મ કરવું નહીં; કેમકે ક્ષણમાત્રના મુખ વાસ્તે પ્રતિષ્ઠા તથા ધનનો નાશ થાયછે ॥ ૨૪૬ ॥

રક્ષઃપતિર્જનકજાહરણેન વાલી
તારાપહારવિધિના સ ચ કીચકોડપિ ।
પાંચાલિકાપ્રમથનાન્નિધનં જગામ
તસ્માત્કદાપિ પરદારરતિં ન કુર્યાત્ ૨૪૭

સીતાનું હરણ કરવાથી રાવણ, તારાને હરી લેવાથી વાલી, અને દ્રૌપદીની છેડ કરવાથી ડ્રૌપદ મરણ પામ્યા; તેથી કોઈ કાળે પણ પરસ્ત્રીમાં પ્રીતિ કરવી નહિ ॥ ૨૪૭ ॥

વળી કહું છે કે,

અપસર મધુકર દૂરં
પરિમલવહુલેડપિ કેતકીકુસુમે ।

इह न हि मधुलवलाभो
भवति परं धूलिधूसरं वदनम् ॥ ૨૪૮ ॥

હે ભર, કેતકીના કુલમાં ઘણો મુગંધ
છે તોપણ તું તેથી દૂર રહે; કારણ એમાં
તને લેશ માત્ર પણ પુષ્પરસનો લાભ
નહિ થાય, પણ ઉલટું તાં મુખ પુષ્પ-
રને કરી ધૂળાણું થશે ॥ ૨૪૮ ॥

पश्यति परस्य युवतीं सकाममपि
तन्मनोरथं कुसुमे । ज्ञात्वैव तदप्राप्तिं
व्यर्थं मनुजो हि पापभागभवति ॥ ૨૪૯ ॥

પારકી સ્ત્રીની અપ્રાપ્તિ જાણવા છતાં પણ
જે પુરુષ તેને જુએ છે તથા તેવિધે ઇચ્છા-
પ્રભાણુ મનોરથ કરે છે, તે વૃથા પાપ-
ભાગી થાય છે ॥ ૨૪૯ ॥

માટે જેથી બલિચાર થાય એવાં આચરણ પ્રથમથીજ છોડી દેવાં. માનવધર્મ-
શાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

परस्त्रियं योभिवदे-
त्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि संभेदे
स संग्रहणमाप्नुयात् ॥ ૨૫૦ ॥

જે પુરુષ પાણી ભરવાને માર્ગે, ગામની
બહારનાં વનમાં, જંગલમાં અથવા નદિ-
ચોના સમાગમને ઠેકાણે પરસ્ત્રી સાથે
અરાબ નિષ્ઠાથી ભાષણ કરે, તે બલિ-
ચાર કર્યાના દોષને પામે છે ॥ ૨૫૦ ॥

उपचारक्रिया केलिः
स्पर्शो भ्रूणवाससाम् ।
सहवद्वासनं चैव
सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ૨૫૧ ॥

પારકી સ્ત્રીને છુપી ભેટ મોકલવી, તેની
સાથે હસવું, બોલવું તથા રમત કરવી,
તેનાં જુવણ તથા વસ્ત્રને અડકવું અને
તેની સાથે એક દોલીયા ઉપર બેસવું,
એ સર્વ બલિચાર કહેલ છે ॥ ૨૫૧ ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः
स्पृष्टो वा मर्पयेत्तया ।
परस्परस्यानुमते
सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ૨૫૨ ॥

વળી ન અડકવાને ઠેકાણે જો પારકી
સ્ત્રીને સ્પર્શ કરે અથવા પોતે તેણે કરેલા
સ્પર્શને સહન કરે, તો એવી પરસ્પરના
અનુમતથી થતી સર્વ ક્રિયા બલિચાર
કહેલ છે ॥ ૨૫૨ ॥

એ સર્વ બલિચાર યવાનાં લક્ષણ ધણું કરી એકાંત વિના જની શક્તાં નથી,
માટે કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે પ્રથમ એકાંતજ ન કરવી. કદી કંઈ કાર્ય પ્રસંગે કોઈ સ્ત્રીને
મગ્નું દોષ, તો પોતાની સાથે કોઈ અન્યને રાખવું, અથવા તે સ્ત્રીની પાસે કોઈ
અન્ય બેઠું દોષ ત્યારે જવું; પણ પોતે એકલાયેજ તે સ્ત્રી એકલી બેઠી દોષ ત્યારે જવું

નહી. કેમકે સ્ત્રીપુરુષનું પરસ્પરનું આકર્ષણ લોહચુંબકની જેમ કંઈ વિસર્જન પ્રકારનું છે. તેથી તે બન્ને કદી ગુરુ દોષ, તથાપિ લોકનિદાને પાત્ર થાયછે. આત્માકપનીતિમાં કશું છે કે,

તત્તાંગારસમા નારી ઘૃતકુંભસમઃ
પુમાન્ । તસ્માત્ ચન્દિ ઘૃતં ચૈવ
નેકત્ર સ્વાપયંતુષઃ ॥ ૨૫૩ ॥

બળતા અગ્નિ સમાન સ્ત્રી અને પીથી બ-
રેલા ઘટા સમાન પુરુષ છે; માટે બુદ્ધિ-
માને એ બન્નેને એક ટેકાળે રાખવાં
નહી ॥ ૨૫૩ ॥

માટેજ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કશું છે કે,

માત્રા સ્વસ્મા દૃઢિત્રા વા ન વિવિ-
ક્તાસનો ભવેત્ । ચલ્લાનિદ્રિયગ્રામો
ત્રિદાસમપિ કર્પતિ ॥ ૨૫૪ ॥

મા, જેન તથા દીકરી સાથે પાત્ર એકાં-
તમાં બેસવું નહિ; કેમકે ઇન્દ્રિયો બળ-
વાન દોષાથી વિદાનને પાત્ર વિષય પ્રત્યે
ખેંચેછે ॥ ૨૫૪ ॥

તેમ આત્માકપનીતિમાં કશું છે કે,

નદિ પડ્યતિ જન્માંધઃ કામાંધો
નૈવ પડ્યતિ । ન પડ્યતિ મદોન્મત્તઃ
અર્થી દોષાન્ન પડ્યતિ ॥ ૨૫૫ ॥

જેમ જન્માંધ દેખતો નથી, તેમ કામાંધ,
મદોન્મત્ત તથા મતલબી દોષને જોતા
નથી ॥ ૨૫૫ ॥

ગૃહાસક્તસ્ય નો વિદ્યા નો દયા
માંસમક્ષિણઃ । દ્રવ્યલુબ્ધસ્ય નો
સત્ત્વં સ્ત્રિણસ્ય ન પવિત્રતા ॥ ૨૫૬ ॥

ગૃહાસક્તને વિદ્યા, માંસ ખાનારને દયા,
દ્રવ્યલોભીને સત્યતા તથા સ્ત્રિઓમાં બેસ-
નારને પવિત્રતા હોતી નથી ॥ ૨૫૬ ॥

ઇન્દ્રિયો ધણી બળવાન દોષાથી વરસે સખી શકતી નથી. વૃદ્ધપણુમાં પણ ય-
દપિ શરીરની શક્તિ ન્યૂન થતાં કમંદ્રિયો થાકી જવાને લીધે ક્રિયા થઈ શકતી નથી,
તથાપિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું ગોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણ ધણું વધે શુધ્ધી ચાલુ રહેછે.
અને જ્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ ધટેછે, ત્યારે માત્ર મનનું પણ વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણ
થાયછે. એ રીતે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ ધટતી જવાનો સ્વભાવ છે, એવી વૃદ્ધા-
વસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયોનું બળ દોષછે. ત્યારે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ વધતી જ-
વાનો સ્વભાવ છે, એવી યુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોનું બળ ધણું હોય, તેમાં શું આશ્ચર્ય!
એ ઉપરથી જણાયછે કે, ઇન્દ્રિયોનું ગોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે થતું ખેંચાણ લોહચુંબ-
કવત્ર ધણુંજ હોયછે. માટેજ આયેશામ્બકારોએ સ્ત્રિઓ સાથેના એકાંતની સખ મનાઈ
કરીછે, ને પ્રત્નની ઈચ્છાવાળી યુવા વિધવાઓ માટે પુનર્વિવાહ કહેલ છે. જેવિધે કૃ-
ષ્ણયજુર્વેદના તેત્તિરીયારવ્ષકના છઠ્ઠા પ્રપાઠકના પ્રથમ અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહેલ
છે:—પુનર્વિવાહ કરનારે મરનારને કહેવું કે,

इयं नारी पतिलोकं दृष्ट्वा
निपद्यत उपत्वा मर्त्यमेतम् ।
विश्वं पुराणमनुपालयन्ती
तस्यै प्रजां द्रविणं चेह घेहि ॥ २५७ ॥

પછી તેની સ્ત્રીને કેહેતું કે,

उदीर्घनार्यभि जीवलोक-
मितासु मेतमुपशेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिपोः स्वमेत-
त्पत्युर्जनिलमभिसंबभूव ॥ २५८ ॥

પછી પોતે બ્રાહ્મણુ જાતિ હોય તો તેણે કેહેતું કે,

सुवर्णहस्तादाददाना मृतस्य
श्रियै ब्रह्मणे तेजसे वलाय ।
अत्रैव तमिह वयं सुशेवा
विश्वास्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ २५९ ॥

ક્ષત્રિય જાતિ હોય તો કેહેતું કે,

धनुर्हस्तादाददानामृतस्य
श्रियै क्षत्रायौजसे वलाय ।
अत्रैव तमिह वयं सुशेवा
विश्वास्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ २६० ॥

વેશ્ય જાતિ હોય તો કેહેતું કે,

मणि हस्तादाददाना मृतस्य
श्रियै विशे पुष्ट्यै वलाय ।
अत्रैव तमिह वयं सुशेवा
विश्वास्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ २६१ ॥

હે મનુષ્ય, અનાદિ કાળથી ચાલતા આ-
વેલા સમગ્ર સ્ત્રીધર્મને ક્રમે કરી પાલનારી
તથા પતિલોકને ઇચ્છનારી આ તારી સ્ત્રી,
મરણ પામેલા તારી પાસે આવી સૂતિ છે,
તેને તું આ લોકમાં પ્રજા તથા ધન સા-
ચવાની આજ્ઞા આપ ॥ ૨૫૭ ॥

હે નારિ, તું આ મરણ પામેલા પતિની
પાસે સૂતિ છે તે ઉઠ, ને જીવતા પ્રાણિ-
સમૂહને જોઈ અહિં આવ; અને આ ફ-
ગીથી વિવાહ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા
તારા હાથ ધરનાર પતિની સ્ત્રી થા ॥૨૫૮॥

હે સ્ત્રી, તું સપત્ન વાસ્તે, બ્રાહ્મણુ જાતિ
માટે, કાતિસાડ તથા શરીરબળને અર્થ,
તારા મરણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી
સુવર્ણ ગ્રહણ કરીને આ લોકમાં રહે; ને
આપણે સુખને ભોગવતાં આપણી અદે-
ખાઈ કરનાર સર્વ શત્રુઓને જીતિયે ॥૨૫૯॥

હે સ્ત્રી, તું સપત્ન્ય, ક્ષત્રિય જાતિમાટે,
કાતિસાડ તથા બળને વાસ્તે, તારા મ-
રણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી ધનુષ
ગ્રહણ કરીને આ લોકમાં રહે; ને આ-
પણે સુખને ભોગવતાં આપણી અદેખાઈ
કરનાર સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥ ૨૬૦ ॥

હે સ્ત્રી, તું સંપત્તિમાટે, વેશ્ય જાતિ અર્થ,
પુષ્ટિ સાડ તથા બળ વાસ્તે, તારા મરણ
પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી મણિ ગ્રહણ
કરીને આ લોકમાં રહે; ને આપણે સુ-
ખને ભોગવતાં આપણી અદેખાઈ કરનાર
સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥ ૨૬૧ ॥

તેમ યાત્રવલ્લ્ય મુનિયે કહ્યું છે કે,

અક્ષતા વાક્ષતા ચૈવ
પુનર્ભૂઃ સંસ્કૃતા પુનઃ ॥ ૨૬૨ ॥

પતિનાં સમાગમને પામેલી વા ન પામેલી
જે વિધવા સ્ત્રીનો ફરીથી લગ્નસંસ્કાર કર-
વામાં આવે, તે પુનર્ભૂ કહેવાય છે ॥ ૨૬૨ ॥

વળી પરાશર મુનિયે પણ કહેલ છે કે,

નષ્ટે મૃતે મગ્નજિતે
ક્ષીયે ચ પતિતે પતૌ ।
પંચસ્થાપત્તુ નારીર્ણા
પતિરન્યો વિધીયતે ॥ ૨૬૩ ॥

પતિ, પાછા સમાચાર ન આવે એવી
રીતે રખડી ગયો હોય, મરી જાય, સં-
ન્યાસિ થઈ ચાલી નીકળે, નપુંસક બીવડે
તથા જાતિબ્રહ્મ થાય, એ પાંચ પ્રકારમાંની
આપત્તિ વેળાયે સ્ત્રીએને બીજો પતિ ક-
રવા કહેલ છે ॥ ૨૬૩ ॥

પણ એવાં સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જણે ગૃહસ્થાશ્રમી થવા પેહેલાં પરસ્પરે યોગ્ય અવસ્થા
જેથી, કારણ અયોગ્ય અવસ્થાવાળાં સ્ત્રીપુરૂષની પ્રીતિ સદા નબત્તી નથી, ને તેમને
શરીરસંબંધી હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે. સમાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

પાળૌ ગૃહીતાડપિ પુરસ્કૃતાડપિ
સ્નેહેન નિત્યં પરિવર્દિતાડપિ ।
પરોપકારાય ભવેદવશ્યં
વૃદ્ધસ્ય માર્યા કરદીપિકેવ ॥ ૨૬૪ ॥

હાથમાં ગ્રહણ કરેલી, આગળ ધરેલી અને
સ્નેહે કરી નિરંતર વૃદ્ધિ પમાડેલી દી-
વીની પેઠે, વૃદ્ધની સ્ત્રી પણ અવશ્ય પ-
રોપકારને અર્થેજ દોષ છે ॥ ૨૬૪ ॥

કારણ વિધુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ગણિનીવ દિમાર્તાનાં
ધર્માર્તાનાં રવાવિવ ।
મનો ન રમતે સ્ત્રીર્ણાં
જરાજીર્ણેદ્રિયે પતૌ ॥ ૨૬૫ ॥

અદ્રને વિષે યાદથી પીડાયલાનાં તથા ર-
વિને વિષે ધામથી પીડાયલાનાં મનની
પેઠે, જુવાન સ્ત્રીઓનું મન, જરાજી કરી
જીર્ણ થયેલી ઇન્દ્રિયોવાળા પતિને વિષે
રમતું નથી ॥ ૨૬૫ ॥

અનભ્યાસે વિપં શાસ્ત્રમજીર્ણે મોજનં
વિપમ્ । ક્ષુધિતસ્ય વિપં ગોષ્ઠી
તરુણ્યાઃ સ્યવિરો વિપમ્ ॥ ૨૬૬ ॥

કેમકે અભ્યાસ વિના શાસ્ત્ર, અજીર્ણમાં
ભોજન, ક્ષુધ્યાને વાર્તા તથા તરુણીને વૃદ્ધ
વિષ સમાન લાગે છે ॥ ૨૬૬ ॥

એ રીતે સ્ત્રીપુરૂષે પરસ્પરે વર્તી સસારમાં જીવન પર્વત હળી મળીને રહેલું. તેમાં
પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તેને સારી રીતે ઉછેરી વિદ્યભ્યાસ કરાવવો. પૂર્ણ વયમાં લગ્ન
થવા પછી એક વા જે વર્ષમાં પ્રજા ઉત્પન્ન થવી જોઈયે. કેમકે જેમ પૂર્ણ અવસ્થામાં
આવેલાં નારી જાતિના પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણિયોને, તેમના નર જાતિના સંયોગથી પ્રજા
થવા વિના રહેતી નથી, તેમ પૂર્ણ વયમાં આવેલી સ્ત્રીને પણ પૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલા

પુરૂષનો સંયોગ થતાં પ્રભ ઉત્પન્ન થયા વગર રહે નહિ. પણ પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણિ-
 યોમાં સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે સચવાયલો છે, કેમકે યોગ્ય અવસ્થામાં આવ્યા પછી
 ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં તેમનો સંયોગ થાયછે, ક્વખતે તેમનામાં સંયોગની ઇચ્છા થતી ને-
 વામાં આવતી નથી. જેથી સમય સમયમાં તેમને પ્રભ ઉત્પન્ન થયા કરેછે. ડોઈનેજ
 કંઈ શરીરસંબંધી કારણથી તેમ થતું નથી. એજ રીતે મનુષ્યમાં પણ ને સૃષ્ટિનિયમ
 સચવાતો હોય તો પ્રભ ઉત્પન્ન થયાનિના રહે નહીં. યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી
 ને સ્ત્રીપુરૂષો પરણે અને સદા ઋતુગામી રહે, તો તેઓ પોતે વીર્યનું રક્ષણ થવાથી
 શરીરે દૃઢ થાય, ને લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકે; અને પ્રભ પણ તેમને ઘણી સારી
 ઉત્પન્ન થાય તેમાં કાંઈ સંશય નથી. ડોઈકજ કંઈ શરીરસંબંધી કારણથી પ્રભ વગરનો
 રહે. પણ જેઓ એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી ઇચ્છાપ્રભાણે વર્તે અર્થાત્ યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત
 થયા પેહેલાં પરણે, ને ક્વખતે સંયોગ કરે, તેઓ પોતે વીર્ય ક્ષીણ થવાથી શરીરે દુર્બળ
 થાય, ને ઘણું જીવી શકે નહીં. વળી કાચું બીજ જેમ ઉગતું નથી, ને કદી અર્ધ કાચુ
 પાકું હોય ને ઉગે તો ઉગ્યા પછી ઠરમાઈ જાયછે, પણ વૃક્ષ યતું નથી, તેમ ઘણું કરી
 તેમનું વીર્ય કાચુ હોવાથી તેમને પ્રભ થાય નહીં, ને કદી થાય તો ઘણું જીવે નહીં;
 ને જેવે તો સદા દુર્બળ રહે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. કારણ તેના માતા પિતાના
 શરીરનું ગતું ઘણું નહાતું હોયછે, તેથી તે પણ દુર્બળ થાયછે. પરણેલાં પ્રત્યેક દંપ-
 તિને સત્તાન થવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે, કેમકે કોઈ પશું ક્રિયા કરતાં તેના ફળની
 ઇચ્છા સર્વને રહેછે. તેમ સ્ત્રીપુરૂષના સંયોગરૂપ ક્રિયાનું ફળ ભેડે ઉપર ઉપરથી આ-
 નંદ ભાસેછે, તોયપણ વાસ્તવિક રીતે ભેડાં અરણિનાં એ કાષ્ઠ મથન કરવાના ફળરૂપ
 અગ્નિની પેઠે સત્તાન છે, કારણ આનંદની પ્રાપ્તિ તો થાયછેજ, તથાપિ સંતાન થવાની
 ઇચ્છા કાયમ રહેછે. પ્રયોજન વિના કોઈ પણ ક્રિયાનો આરભ થતો નથી, માટે ક્રિયા
 નિષ્ફળ જતાં જેમ તેના કર્તાને, તેમ સંતાન ન થતાં દંપતિને ખેદ થાયછે. તેમના
 મનને ક્ષણ એક ઝંપના વળતી નથી, ને લ્યારે ત્યારે તેમને એજ વિચાર આવ્યા કરેછે
 કે હજી સત્તાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી! જેમ જેમ તેઓ સગાસબથી તથા પટોસીઆદિ
 અન્યને ઘેર સંતાન થતાં સાંભળેછે, તેમ તેમ તેમને તે પોતાને ત્યાં થવાની અધિક
 અધિક ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી જાયછે. પોતાને ત્યાં સંતાન ન હોવાથી છેવટ તેઓ અન્યનાં
 છોકરાં ઉપર વહાણ કરેછે, કેમકે બાળક સર્વને પ્રિય લાગેછે, ને તેમનું કાણું કાણું બોલતું
 સાંભળી નેટલો આનંદ થાયછે, તેટલો બીજાથી થતો નથી. કદપત્ત્વ મથમાં કશું છે કે,

આનંદસ્રુતિરાત્મનો નયનયોરંતઃ
 મુધાભ્યંજનં પ્રસ્તારઃ પ્રણયસ્ય
 મન્મથતરોઃ પુષ્પં પ્રસાદો રતેઃ ।
 આલાનં હૃદયદ્વિપસ્ય વિપયાર-
 પ્યેપુ સંચારિણોર્દ્રપ્તોરિહ લ-
 ખ્યતે મુદ્દતતઃ સંસારસારોઽર્ધકઃ ॥૨૬૭

મનને આનંદ દેનાર, આંખને આંજેલા
 અમૃતરૂપ અગ્નિની પેઠે ઠારનાર, રનેહનું
 સ્થાન, કામદેવરૂપ વૃક્ષનું પુષ્પ, રતિનો
 પ્રસાદ, વિષયરૂપ અમૃતમાં ફરતા મન-
 રૂપી હસ્તિને બાંધવાનો મ્તંભ તથા સં-
 સારમાં સારરૂપ બાળક, માતાપિતાને આ
 લોકમાં સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે પાલવાથી
 પ્રાપ્ત થાયછે ॥ ૨૬૭ ॥

માટે જેમને હોકરાં થતાં ન હોય, તેમણે પોતાના શરીરમાંથી જે કંઈ ખામી હોય તે સુધારવા વિષે યત્ન કરવો. જેમ પૃથિવીમાં વાવેલા બીજને ન હોવામાં કંઈ કારણ હોયછે, તેમ પુરૂષના વીર્યરૂપ બીજને પણ સ્ત્રીના ગર્ભાશયરૂપ હોત્રમાં કારણ ન થવામાં કંઈ શરીરસંબંધી કારણ હોયું જોઈએ. કેમકે સ્ત્રિમાં એવો નિયમ છે કે, કારણ વિના કાર્ય થાય નહીં. માટે જે જે કારણથી ગર્ભ કારણ ન થતો હોય, તે તે કારણ કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ, વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા ઔષધોપચાર તથા પથ્યચરે દૂર કરવાં, જેથી પ્રજા થવાનો સંભવ થાયછે.

કારણ કંઈ છે કે,

પૂર્ણપોદગવર્ષા સ્ત્રી પંચવિં-
શેન સંગતા । શુદ્ધે ગર્ભાશયે
માર્ગે રક્તે શુક્રેડનિલે હૃદિ ॥ ૨૬૮ ॥

પચીસ વર્ષના પુરૂષ સાથે સમાગમ કર-
નારી પૂર્ણ સ્રોત વર્ષની સ્ત્રી, જે ગર્ભાશય,
પ્રસૂતિમાર્ગ, રૂધિર, વીર્ય, વાયુ તથા હ-
૬ય શુદ્ધ હોય ॥ ૨૬૮ ॥

વીર્યવંતં મૃતં મૂતે તતો ન્યૂના-
દ્વયોઃ પુનઃ । રોગ્યલ્પાયુરય-
ન્યો વા ગર્ભો ભવતિ નૈવ વા ॥ ૨૬૯ ॥

તેમ બળવાન પુરૂષ જણે, પણ તેથી ઓછા
વર્ષનાં સ્ત્રીપુરૂષ હોય તો તેમને ગર્ભ રોગી,
ચોડી અયુષ્યવાળો તથા કદરૂપો થાય,
વા થાયજ નહિ ॥ ૨૬૯ ॥

હવે ગર્ભ કારણ થયા પછી કોઈ વેળા તે ક્વખતે સ્ત્રી જાયછે, ક્રૂખમાં મુકાઈ
જાયછે, મુવેયું જન્મે છે, વા કોઈ વેળા જન્મીને તુરત મરી જાયછે; તેમાં પણ શ-
રીરસંબંધી રોગ અથવા કુપથ્યાચરણરૂપ કંઈ કારણ હોયછે. કેમકે કારણ હોય તોજ
કાર્ય થાયછે, એ સ્ત્રિનો નિયમ છે. માટે કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ જે રીતે તેમ
ન થાય તે રીતે આચરવું; જેથી પ્રજાવાન થવાયછે, ને તેમ થતાં કામની શાંતિ થઈ
સંતોષની પ્રાપ્તિ થાયછે. ગર્ભ કારણ થયા પછી તેના રક્ષણ માટે ગર્ભવતી સ્ત્રિએ સર્વ
આહાર વિહારમાં નિયમસર રહેવું જોઈએ, એ વિષે વાગ્બટ ક્રાંતિગ્રંથક્રમ ગ્રંથના શારી-
રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અતિવ્યવાયમાયાસં ભારં પ્રાવરણં
ગુરુ । અકાલજાગરસ્વપ્નકઠિનો-
ત્કાંડકાસનમ્ ॥ ૨૭૦ ॥

ગર્ભવતિ સ્ત્રિએ અતિ મૈથુન, ઘણી મેહેનત,
ઘણો ભાર, ઉપડી ન શકે એવું વસ્ત્ર, સ-
મય વિના જાગવું તથા મુવું, કઠીણ તથા
વિષમ આસનપર બેસવું ॥ ૨૭૦ ॥

શોકક્રોધમયોદ્વેગવેગશ્રદ્ધાવિ-
ધારણમ્ । હપવાસાધ્વતીક્ષ્ણો-
ણાશુરુષિષ્ટંભિ મોજનમ્ ॥ ૨૭૧ ॥

શોક, ક્રોધ, ભય તથા ઉદ્વેગનો વેગ, અ-
હિતની ઇચ્છા, ઉપવાસ, પંચ અને કડવું,
ગરમ, ભારી તથા ગળ બંધ કરે એવું
ભોજન ॥ ૨૭૧ ॥

રક્તં નિવસનં શ્વશ્રૂપેક્ષાં મચ-
માપિમ્ । ઉત્તાનશયનં યચ્ચ સ્ત્રિ-
યો નેચ્છંતિ તત્ત્યજેત્ ॥ ૨૭૨ ॥

તથા રક્તસ્રુતિં શુદ્ધિ
વસ્તિમામાસતોઽષ્ટમાત્ ।
અભિર્ગર્ભઃ સ્વેદામઃ
કુક્ષૌ શુષ્પેન્નિવ્રયેત વા ॥ ૨૭૩ ॥

એ રીતે ગર્ભવતિથે નિયમ પાળતાં, સહન થાય તે રીતે હરતાં ફરતાં રહેવું, એક ઠેકાણે પડી રહેવું નહીં; કેમકે પડી રહેવાથી શરીરના સર્વ અવયવોમાં જડતા ઉત્પન્ન થાયછે, જે તેને તથા તેના ગર્ભને પ્રસૂતિ સમયમાં હાનિકારક થઈ પડેછે. ગર્ભ ધારણ થયા પછી સ્ત્રીને જે લક્ષણ થાયછે, તે એજ ગ્રંથકારે એજ ઠેકાણે આ પ્રમાણે કહ્યા છે:—

લિંગં તુ સઘ્નો ગર્ભાયા યોન્યાં
વીજસ્ય સંગ્રહઃ । તૃપ્તિર્નુરુત્તં
સ્ફુરણં શુક્રાસ્નાનનુબંધનમ્ ॥ ૨૭૪ ॥

હૃદયસ્પંદનં તંદ્રા
તૃદ્ગ્લાનિર્લોમહર્ષણમ્ ।
અવ્યક્તઃ પ્રથમે માસિ
સપ્તાહાત્કલલી ભવેત્ ॥ ૨૭૫ ॥

દ્વિતીયે માસિ કલલાદ્ ધનો વ્યક્તસ્ય
લક્ષણમ્ । ક્ષામતા ગરિમા કુક્ષૌ મૂર્છા
ચ્છર્દિરરોચકઃ । જૃંભામસેકઃ સદનં
રોમરાગ્યા પ્રકાશનમ્ ॥ ૨૭૬ ॥

અમ્લચેષ્ઠા મ્તર્ના પીર્ના
સસ્તન્યૌ કૃણ્ણચૂચુર્કૌ ।
પાદગોફો વિદાદ્યોન્યે
શ્રદ્ધાથ વિવિધાત્મિકાઃ ॥ ૨૭૭ ॥

લાલ વસ્ત્ર, હંડા ખાડા તથા કુવામ બેલું, મધપાન, માંસભોજન, ચતું ચુંડું તથા જે અનુભવી સ્ત્રિયો મના કરે તે ॥ ૨૭૨ ॥

તેમજ લોહી કઢાવવું, શરીરશુદ્ધિ વાસ્તે ઉલટી અથવા બુલામ લેવો અને આડમા માસ મુધી બસ્તિકર્મ, એટલાં વાનાં ત્યાગવાં; કારણ એથી ગર્ભને કાચો સ્ત્રી જવાનો, કૃષ્ણમાં મુઠી જવાનો વા મરી જવાનો સંભવ રહેછે ॥ ૨૭૩ ॥

ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રીને તેજ વખતે ગર્ભાશયમાં બીજનો સંગ્રહ, વૃદ્ધિ, ભારે પણું તથા સ્ફુર્તિ, જનનેન્દ્રિયથી વીર્ય તથા રજતું બહાર ન નીકળવું ॥ ૨૭૪ ॥

હૃદયમાં કંપ, મુસ્તિ, વૃષા, થાક તથા રોમહર્ષ, એટલાં લક્ષણ થાયછે. પછી તે ગર્ભ જેહલા માસમાં સાત દિવસ દેડે નહીં જણાય તે રીતે કલલ રૂપ અર્થાત્ નરમ ગાંઠરૂપ થાયછે ॥ ૨૭૫ ॥

ને તેમાંથી બીજે માસે કઠણ ગાંઠ અને છે, અને સ્પષ્ટ થયેલા ગર્ભ પછીનાં લક્ષણ સ્ત્રીને અસાક્ષ, કૃષ્ણમાં ભાર, ભ્રમ, ઓકારી, અચ્ચી, બગાસાં, પાણી પડવું, થાક, શેમાવળીનો પ્રકાશ ॥ ૨૭૬ ॥

અટાણુ ખાવાની ઈચ્છા, સ્તનનું મોટાપણું, તેમાં દૂધ આવવું તથા તેના અમ્લભાગનું ગ્યામ થવું, પગ ઉપર મુજ આવવી, શરીરમાં દાદ થવો અને અનેક પ્રકારની ઈચ્છા થવી, એટલાં થાયછે ॥ ૨૭૭ ॥

વ્યક્તીભવતિ માસેડસ્ય તૃતીયે
ગાત્રપંચકમ્ । મૃદ્ધા દ્વે સક્વિયની
વાહુ સર્વસૂક્ષ્માંગજન્ય ચ ॥ ૨૭૮ ॥

ગર્ભસ્ય નાભૌ માતૃથ
હૃદિ નાડી નિવધ્યતે ।
યયા સ પુષ્ટિમાપ્નોતિ
કેદાર ઇવ કુલ્યયા ॥ ૨૭૯ ॥

ચતુર્થે વ્યક્તતાંગાનાં ચેતનાયાથ
પંચમે । પૃષ્ઠે ત્લાયુશિરારોમ-
વલ્લર્વર્ણનલ્લત્વામ્ ॥ ૨૮૦ ॥

સર્વં સર્વાંગસંપૂર્ણો ભાવઃ પુષ્પતિ
સપ્તમે । ઓજોડષ્ટમે સંચરતિ મા-
તાપુત્રો મુહુઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૮૧ ॥

તસ્મિન્સ્ત્રેકાદ્યાતેડપિ
કાલઃ સૂતેરતઃ પરમ્ ।
વર્ષાદિકારકારી સ્યા-
ત્કુક્ષ્ણૌ વાતેન ધારિતઃ ॥ ૨૮૨ ॥

પ્રાકૃચૈવ નવમાન્માસાત્
સૂતિકાગૃહમાથયેત્ ।
દેશે પ્રશસ્તે સંભારેઃ
સંપન્નં સાયકેડહનિ ॥ ૨૮૩ ॥

તત્રોદીક્ષેત સા સૂતિં
સૂતિકા પરિવારિતા ।
અથ ત્થઃ પ્રસવે ગ્લાનિઃ
કુક્ષ્યશિશ્લયતા ક્રમઃ ॥ ૨૮૪ ॥

પછી ત્રીજે માસે ગર્ભને મસ્તક, બે
સાથળ અને બે હાથરૂપ પાંચ ગાત્ર
તથા બીજાં સર્વ સૂક્ષ્મ અંગના આકાર
થાયછે ॥ ૨૭૮ ॥

અને યદ્યપ્ચાથી ગર્ભની નાભિ તથા મા-
તાના હૃદય સાથે એક નાડી બંધાય છે;
જે દ્વારા માતાયે ખાદ્યેશ્વં અન્નનો રસ
મળવાથી, તે ધોરીયા દ્વારે જતાં પા-
ણીથી ક્રીઆરામાંની વનસ્પતિની ગેઠે ગો-
પાય છે ॥ ૨૭૯ ॥

પછી ચોથે માસે ગર્ભનાં સર્વ અંગ, પાં-
ચમે મહિને ચેતન અને છઠે મહિને સ્નાયુ,
શિરા, રોમ, બળ, વર્ણ, નખ તથા આ-
મડી સ્પષ્ટ થાયછે ॥ ૨૮૦ ॥

પછી સાતમે માસે સર્વ અંગ સંપન્ન ગર્ભ
બધી રીતે ઘોષાય છે, ને આઠમે મહિને
માતા તથા પુત્રને કંમથી વારંવાર સર્વ
ધાતુનું તેજ પ્રાપ્ત થાયછે ॥ ૨૮૧ ॥

અને આઠ મહિના પુરા થયા પછી નવમા
માસનો એક દિવસ પશુ જાય ત્યાંથી તે
વર્ષે પર્યંત જણુવાનો કાળ કહ્યો છે, ને તે
પછી વાયુયે કરી બે ગર્ભ દૂખમાં રહે,
તો વિકાર કરનાર થાયછે ॥ ૨૮૨ ॥

માટે ગર્ભવતિયે નવમે માસ એકા ઘેઠે-
લાંજ શારે ડેકાણે ખાંધેલાં તથા પ્રસૂતિ
સમયે બેઘતિ સર્વ વસ્તુ જેમાં તૈયાર કરી
રાખી હોય એવા સૂતિકાગૃહમાં યોગ્ય દિ-
વસે વાસ કરવો ॥ ૨૮૩ ॥

ત્યાં તેણે, જેમણે ઘણીવાર પ્રસવનો અ-
નુભવ કર્યો હોય તથા તે સમયના અવ-
હારમાં જે કુશળ હોય તેવી ડાઘેલા પાસે
રાખી જણુવાની વાટ બેધી; અને આ-
જકાલ પ્રસવ થવાનો હોય ત્યારે તેને
ગ્લાનિ, દૂખ તથા નેત્રની શિથિલતા,
ચાક ॥ ૨૮૪ ॥

અધોગુરુત્તમરુચિઃ પ્રસેકો
વહુમૂત્રતા । વેદનોરુદ્રક-
ટીપૃષ્ઠહૃદ્સ્તિવંક્ષણે ॥ ૨૮૫ ॥

નીચેના ભાગમાં ભારીપણું, અરુચિ, પા-
ણીનું સવડું, બહુમૂત્રતા, સાથળ, ઉદર,
કેઠ, પૃષ્ઠ, હૃદય, પેડું તથા સાથળના
મૂળમાં વેદના ॥ ૨૮૫ ॥

યોનિભેદરુજાતોદસ્ફુરણસ્રવ-
ણાનિ ચ । આવીનામનુજન્મા-
તસ્તતો ગર્ભોદકસ્રુતિઃ ॥ ૨૮૬ ॥

અને જનનેંદ્રિયમાં ભેદ, પીડા, વ્યાધિ,
સ્ફુરણ તથા સ્રવણ થાયછે, ને પછી જ-
નનાની શૂળ ઉત્પત્તિ થઈ, ગર્ભોદક સ્ર-
વેછે ॥ ૨૮૬ ॥

એ રીતે થયા પછી ખાલક જન્મેછે. તેને જન્મ આપ્યા પેહેલાં ગર્ભવતી સ્ત્રી
પ્રસવની વેદનાથી ધણોજ ક્લેશ પામેછે. તેને પાસેની ડાઇ સ્ત્રિયે ધીરજ તથા હીમત
આપ્યા જવી. પછી બાળકનો જન્મ થાય કે તુરત ડાઇયે તથા જેમને ધણાં બાળક
થયાં હોય એવી અગુભવી પાપુ ડાહી સ્ત્રિયોયે તે બન્નેનું ધણીજ સંભાળથી જતન કે-
રવું આવશ્ય છે. કેમકે, તે સમયમાં પ્રસવની વેદનાથી તે બન્ને જણુ યાદીને એટલાં
તો નિર્બલ થઈ ગયેલાં હોયછે કે, કોઈ પણ પ્રકારનો મિથ્યોપચાર તેમને તુરત હા-
નિકારક થઈ પડેછે. પછી હોઠ માસ પર્યંત પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને યોગ્ય જે શરીરસંમંધી
ઉપચાર કરવાના હોયછે, તે કુશળ વૈદ્ય તથા અગુભવી સ્ત્રિયોની સલાહ પ્રમાણે કરવા;
ને આહાર પણુ તેને યોગ્ય જે કહ્યો હોય તે આપવો. કોઈ પણ પ્રકારે તેને વિરૂદ્ધ-
ચરણુ કરવા હેતું નહી, ને કઈ પણ તેના શરીરને અસહન થાય, તે રીતે તેના પ્રત્યે
આચરવું નહિ. કારણુ એજ અચકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યજ્ઞેનોપચરેત્સૂતાં
દુઃસાધ્યા હિ તદામયાઃ ।
ગર્ભવૃદ્ધિપ્રસવરુક્
હેદાસ્ત્સ્રુતિપીડનૈઃ ॥ ૨૮૭ ॥

પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને આહારાદિ ઉપચાર
કરવામાં ધણી સંભાળ રાખવી; કેમકે
ગર્ભનું રેહેવું, તેની વૃદ્ધિ, પ્રસવ, તે સ-
મંધી શૂળ, અને જળ તથા રુધિરનો સ્ના-
ન ઇત્યાદિ પીડાયે કરી તેના રોગ સેહેજ
મટતા નથી ॥ ૨૮૭ ॥

एवं च मासादव्यर्था-
न्मुक्ताहारादियंत्रणा ।
गतमूताभिधानास्यात्
पुनरार्तवदर्शनात् ॥ २८८ ॥

એ રીતે હોઠ માસ પર્યંત સંભાળ રાખ્યા
પછી ખાવાપીવાની જેને ઘટતી છુટ
મળી છે, એવી તે સ્ત્રી કરી રહેદતોન
થાય ત્યારે મુવાવડીપણથી મુક્ત થા-
યછે ॥ ૨૮૮ ॥

તોપણુ જણુવા પછી ચાર માસપર્યંત તે યથાર્થ મુખ થતી નથી એમ જાણવું,
હવે જેમ બાળકને જન્મ આપનાર સ્ત્રીની સંભાળ કરવી જરૂરની છે, તેમ જન્મેલા
બાળકની પણ સંભાળ રાખવાની ધણીજ જરૂર છે. કેમકે તેનું શરીર ઠાવું હોય-

છે, તે જે યથાર્થ સંભાળ ન લેવાય તો કાચા ઘટની જેઠે હાનિને પ્રાપ્ત થાયછે. આ-
ળકના આરોગ્યનો બધો આધાર તેની માતા ઉપર છે, કારણ તેને ધાવીનેજ તે પો-
તાનો આહાર મેળવેછે. જે જે પદાર્થ માતાના ખાદ્યમાં આવેછે, તે તે પદાર્થના ગુણ
દોષ તેના દુધમાં આવેછે; ને તે દુધ બાળકના ધાવવામાં આવ્યાથી તેના શરીરમાં
તે તે ગુણ દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. માટે માતાએ કુશળ વેદ તથા અનુભવી પળુ ડાહી
સ્ત્રિયોની સલાહપ્રમાણે, બાળકને ગુણુ કરે તેવા પદાર્થનોજ આહાર કરવો, પણ અવ-
ગુણુ કરે તેવા પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છાજ કરવી નહીં. કેમકે બાળકને મુખી જોઈ મા-
તાપિતા પ્રસન્ન રહેછે, ને દુઃખી જોઈ ક્લેશ પામેછે. પણ પક્ષિયોમાં પણ તેમ જો-
વામાં આવેછે, એ ઉપરથી એમ જણાયછે કે, સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવજ છે. માટે
પ્રથમથીજ માતાપિતાએ બાળક અર્થે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે, પછવાડેથી તેમને
પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે નહીં. શરૂઆતમાં બાળકનું શરીર કોમળ હોવાથી તેની ઇન્દ્રિયો
પણ કોમળ હોયછે, જેથી તેને કંઈ વિશેષ સમજ હોતી નથી. માત્ર ધાવડું, મુઠું
તથા મળમૂત્ર છોડવાં એજ તે સ્વભાવથી કરી શકેછે; ને કંઈ દુઃખ થતું હોય તો
રહેછે, પણ શું થાયછે, તે જણાવી શકતું નથી. એ ઉપરથી બાળક તદ્દન પરતંત્ર ભા-
વેછે, માટે માતાપિતાએ તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું. તેને વખતસર ધવરાવડું, મુ-
વાડડું, મળમૂત્ર ક્યાં હોય તો સ્વચ્છ કરવું, રડતું હોય તો તેનું કારણ શોધી કાઢાડી
તેનો ઉપાય કરવો; તેને મુવાનાં બિછાનાં, તે ઉપર પાથરવાનાં વસ્ત્ર તથા તેને પેહેર-
વાનાં હુગડાં સર્વે નહાનાં, સ્વચ્છ, કોમળ તથા મુગંધી રાખવાં, કોઈ કાળે પણ મેલાં,
પસીનાવાળાં, ઝીણાં જંતુ જેમાં પડ્યાં હોય તેવાં તથા મળમૂત્રથી ખરડાયલાં રાખવાં
નહીં. કેમકે, તેવાં રાખેથી તેની આરોગ્યતાને હાનિ થાયછે. માટે કઠી ઘણું ન હોય
તો વારંવાર સારી રીતે ધોઈ સૂકવીને તેજ પાછાં વાપરવાં. અનેક જાતિનાં પક્ષિયો
તથા ઉંદર જેવાં નહાનાં પશુઓ પણ પોતાનાં બચ્ચાં માટે ઘણીજ મુંવાળી જગ્યા
કરી રાખેછે. એ ઉંદરો તો લાગ આવે ગૃહસ્થોનાં મુંદર રેશમી વા મુતરાદિ કપડાં
કરડી લઇ જઈ, તે પોતાનાં બચ્ચાં માટે તૈયાર કરેથી જગ્યા ઉપર પાથરેછે ! ઘણાના
ધારવામાં એમ છે કે, ઉંદરો વિનાકારણ કપડાં કરડી ખાયછે, પણ તેમ નથી, તેમાં
કલાપ્રમાણે કારણ રહેલું છે. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવ છે કે, પ્રયોજનવિના પ્ર-
વૃત્તિ થતી નથી. જેમના જોવામાં ઉંદરને રહેવાનાં સ્થાન આવ્યાં હશે, તેમને એ ત-
રત જણાઈ આવ્યું હશે. પણ પક્ષિઆદિ સર્વે પ્રાણિયો પોતાનાં બચ્ચાંને ઉછેરવામાં
ઘણીજ કાળજી રાખેછે. તેમાં પક્ષિયો બહાર ફરવા નીકળી જ્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી
કાંચો પાકો આહાર મેળવી પોતે ખાવાને બદલે, પોતાની ચાંચમાં ભરી લાવી,
માળામાં બેઠેલાં બચ્ચાંના કોમળ મુખમાં આપેછે; તે જ્યાંમુઠી બચ્ચું ધરાયું નથી,
ત્યાંમુઠી તેમ કરેછે. ને યહી પોતે ખાયછે. બચ્ચું મોટું થતાં તેને પોતાની રીત
પ્રમાણે ઉડવા, બોલવા તથા ચારે કરવા માટે બહાર ફરવા શીખવેછે. એજ રીતે
સર્વે અન્ય જાતિનાં પ્રાણિયો પણ પોતાનાં બચ્ચાંને પોતપોતાની રીત પ્રમાણે ઉછેરી
મોટાં કરેછે; જે શોધક પુરોના જણવામાં વારંવાર આવેલ છે. જ્યારે મનુષ્ય પ્રા-

ણીથી જ્ઞાનમાં ઘણુંજ ઉતરતાં પ્રાણિયો એ રીતે પોતાનાં અધ્યાને ઉછેરવામાં સદા તત્પર રહેછે, ત્યારે મનુષ્યે તો અવશ્ય રહેવું બેઠેએ. બાળકનું શરીર જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતું જાયછે, તેમ તેમ તેની ઇન્દ્રિયો પણ વધારે શક્તિમાન થતી જવાથી તેને દિવસે દિવસે વધારે સમજ આવતી જાયછે. ત્રણ ચાર માસે તેને સાન આવી જણાયછે. કારણુ તે સમયથી તેના હાથમાં કંઈ આપતાં તે ગ્રહણ કરેછે, ધમકાવતાં રહેછે, ને રમાડતાં હસેછે, ઘણું કરી છ માસપર્યંત બાળક આરોગ્ય રહેછે. પછી દાંત આવવા શરૂ થવાથી તેની ખીડાવડે તેને વારંવાર તાવ, ઉધરસ, ઝાડો, સલેખમ, તથા શુભડાં વિગેરે રોગ થાયછે. જેનો કુશળ પણ અનુભવી વૈદ્યની સલાહ પ્રમાણે, તેના માતાપિતાયે ધીરજથી ઉપાય કરવો યોગ્ય છે. ન્યાંસુધી દાંત આવવા માંડ્યા નથી, ત્યાંસુધી બાળક માત્ર દુધ પીવા યોગ્ય ભાસેછે, કેમકે અન્ન આવવાનાં સાધન દાંત છે, જે આવવા માંડ્યાથીજ બાળકની જરૂરાશિ અન્ન પચાવવા યોગ્ય થતી જાયછે, એમ અનુમાન કરાયછે. માટે તે કાળથી દૂધ પાવાનું આશુ રાખતાં થોડું થોડું પચી શકે તેવું પૌષ્ટિક પણ કોમળ અન્ન બાળકને ખવરાવતાં જવું; પણ ભારી અન્ન કદી ખવરાવવું નહીં, કારણુ તેની જરૂરાશિ તે પચાવવા યોગ્ય ન હોવાથી તેને અણર્ણાદિ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. બાળકને મારવું નહિ, તેમ ત્રાસ પણ ન પમાડવું, કેમકે તેનું શરીર કોમળ હોવાથી તેનાં હૃદય, ભેજું તથા ઇન્દ્રિયો પણ સર્વે કોમળ હોયછે, જેથી ભય પામતાં તે એકાએક ન ધારેલી હાનિને પ્રાપ્ત થાયછે. વળી જેમ જેમ બાળકને સમજ આવતી જાય, તેમ તેમ તેની આગળ અપરાધ બોલવા નહિ, પણ સારી વાણી બોલવી, કેમકે તે નકલ કરનાર હોવાથી જેવું સાંભળે તેવું બોલવા શીખેછે. વળી બાળકનું નામ નાખવું તે પણ શુભમૂચક નામવું, અશુભમૂચક નામવું નહિ, કેમકે અશુભમૂચક નામ ઉચ્ચારતાં મનને કલેશ થાયછે. એ રીતે બાળકને ઉછેરવામાં બેઠે સદા સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જણે તત્પર રહેવું, તોપણ મુખ્યત્વે કરી એ કામ સ્ત્રીનું છે, કારણુ પુરૂષને બહારના વ્યવસાયમાં રોકાવું પડેછે. જેથી ઘણો કાળ તે ઘર આગળ રહી શકતો નથી, અને સ્ત્રીને તો ઘરનું કામ હોવાથી તે સદા ઘર આગળ રહી શકેછે. સિવાય બાળક, સ્ત્રીથીજ ઉત્પન્ન થાયછે, ને તેનેજ ધાવીને તે પોતાનો આહાર મેળવેછે, તે ઉપરથી એમ જણાયછે કે, બાળકને ઉછેરવાનું કામ સ્ત્રીનું છે; પણ પુરૂષે તેમાં પૂર્ણ સહાયકારી થવું બેઠયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્પાદનમપત્યસ્ય જાતસ્ય પરિપા-
લનમ્ । પ્રત્યહં લોકયાત્રાયાઃ પ્ર-
ત્યક્ષં સ્ત્રીનિવંધનમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં; ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનું પાલન કરવું, અને પ્રતિ દિવસ ઘરનાં કામકાજ કરવામાં તત્પર રહેવું, એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે ॥ ૨૮૧ ॥

બાળકને દાંત તથા દાંડોની ખીડા ઘણું કરી પાંચ વર્ષપર્યંત વારંવાર થાયછે, જેથી તેટલા મુધી તે દુર્બળ રહેછે. તે પછીની આવતી દાંડો કંઈ વિશેષ ખીડા કરતી નથી, એટલે ત્યારથી તેનું શરીર દૃઢ થતું જવાથી તે વિવેક શીખવવા યોગ્ય થાયછે.

અ વિષે ચાલુક્યનીતિમાં કશું છે કે,

લાલયેત્ પંચવર્ષાણિ દશ વર્ષાણિ
શિક્ષયેત્ । પ્રાપ્તે તુ પોદશ વર્ષે પુત્રે
મિત્રવદાચરેત્ ॥ ૨૧૦ ॥

પુત્રને પાંચ વર્ષે મુખી લાલન કરાવવું,
દસ વર્ષે મુખી કેળવણી આપવી અને તે
સોલ વર્ષનો થાય ત્યારથી તેની સાથે મિ-
ત્રની પેઠે વર્તવું ॥ ૨૧૦ ॥

લાલનાદ્વહ્વો દોષાઃ શિક્ષણાદ્વ-
હ્વો ગુણાઃ । તસ્માત્પુત્રં ચ શિષ્યં
ચ શિક્ષયેત્ ન તુ લાલયેત્ ॥ ૨૧૧ ॥

લાડલડાવવાથી ઘણી હાની ને કેળવણી આ-
પવાથી ઘણું લાભ થાયછે; માટે પુત્ર તથા
શિષ્યને પાંચ વર્ષે પછી કેળવણી આપવી,
પણ કેવળ લાડ લડાવવાં નહિ ॥ ૨૧૧ ॥

યદપિ આઠ વર્ષની વય પહેલાં બાળક યથાર્થ વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા યોગ્ય નથી,
કેમકે તેની બુદ્ધિ હજી શિખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ હોતી નથી; તેથી આઠ વર્ષની
વયથી તે વીસ વર્ષની વયપર્યંતનો આર વર્ષનો કાળ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે,
તથાપિ બાળકને પાંચ વર્ષથીજ સમજ આવતાં તે ઘર આગળ અનેક રીતે કજીયા
કરી, માતા-પિતાને કંટાળો આપેછે, તેથી તે સમયથી પણ તેને થોડી થોડી કેળવણી
આપવા કહેલ છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કશું છે કે,

ચતુર્વર્ષાવધિ મુક્તાન્ લાલયેત્પા-
લયેત્પિતા । તતઃ પોદશવર્ષયંત
ગુણાન્ વિદ્યાં ચ શિક્ષયેત્ ॥ ૨૧૨ ॥

માતાપિતાએ પુત્રને આર વર્ષપર્યંત કેવળ
લાલન તથા પાલન કરવું, ને ત્યારપછી
સોલ વર્ષપર્યંત તેને શુણ તથા વિદ્યા
શિખવવી ॥ ૨૧૨ ॥

વિંશત્યવધિકાન્પુત્રાન્પ્રેરયેદ્વ-
હકર્મસુ । તતસ્તાંસ્તુલ્યમા-
વેન મત્તા સ્નેહં પ્રદર્શયેત્ ॥ ૨૧૩ ॥

અને તે વીસ વર્ષના થાય ત્યારે તેમને
ગ્રહ કાર્યે ઓટલે ધંધા રોજગારમાં લે-
ડવા; ને પછી પોતાની તુલ્ય ગણી સ્નેહ
દેખાડવો ॥ ૨૧૩ ॥

કારણુ શુકનીતિના મીઠા અધ્યાયમાં કશું છે કે,

વિદ્યાગમાર્થં પુત્રસ્ય વૃત્ત્યર્થં યતતે
ચ યઃ । પુત્રં સદા સાધુ શાસ્ત્રિ
મીતિકૃત્ સ પિતાવૃન્ની ॥ ૨૧૪ ॥

જે શ્રીતિ રાખનાર પિતા પુત્રને વિદ્યા-
ભ્યાસ કરાવવામાં તથા ધંધો શિખવવામાં
યત્ન કરે અને સદા રૂડી શિખામણુ આપે,
તે પુત્રના ઋણુથી મુક્ત થાયછે ॥ ૨૧૪ ॥

પછી પચીસ વર્ષની વય થતાં તેને પસંદ પડે એવી કોઈ રૂપ, શુણસંયત્ત સોલ
વર્ષની કન્યા સાથે તેનું લગ્ન કરવું. વાગ્બદે કશું છે કે,

પોદશવર્ષાયાઃ પંચવિંશતિવર્ષઃ
પુત્રાર્થં યતેત ॥ ૨૧૫ ॥

પચીસ વર્ષના પુત્રે સોલ વર્ષની સ્ત્રીથી
ગ્રન્થ હત્પત્ત કરવાનો યત્ન કરવો ॥ ૨૧૫ ॥

કેમકે પૂર્ણ યુવાવસ્થા એટલી વચેજ પ્રાપ્ત થાયછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધનંત-
રીના ઉપદેશથી સુશ્રુતે આશ્રુવેદના સૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વયસ્તુ ત્રિવિધં બાલં મધ્યં વૃદ્ધમિતિ ।
તત્રોનપોઢશવર્ષાં બાલાસ્તેऽપિ ત્રિવિ-
ધાઃ ક્ષીરપાઃ ક્ષીરાન્નાદા અન્નાદા
ઇતિ । તેષુ સંવત્સરપરાઃ ક્ષીરપાઃ
દ્વિસંવત્સરપરાઃ ક્ષીરાન્નાદાઃ પરતો
અન્નાદા ઇતિ । પોઢશસમ્પત્યોરંતરે
મધ્યં વયસ્તસ્ય વિકલ્પો વૃદ્ધિર્યૌવનં
સંપૂર્ણતા હાનિરિતિ । તત્રાવિંશતેઽર્થ-
દ્ધિરાવિંશતો યૌવનમાચસારંશતઃ
સર્વધાસિન્દ્રિયબલવીર્યસંપૂર્ણતા । અતઃ
ઊર્ધ્વમીપત્પરીહાણિર્યાવત્સમ્પતિરિતિ ।
સમ્પત્તેઽર્ધ્વં ક્ષીયમાણધાસિન્દ્રિયબલ-
વીર્યોત્સાહમહન્યહનિ બલીપલિતસ્વા-
લિલ્યં જુષ્ટં કાસશ્વાસમ્પ્રવૃત્તિભિરુપદ્રવૈ-
રભિભૂયમાનં સર્વક્રિયાસ્વસમર્થં જીર્ણા-
ગારમિવાભિવૃદ્ધમવસીદંતં વૃદ્ધમાચક્ષ-
તે ॥ ૨૧૬ ॥

બાળ, મધ્ય તથા વૃદ્ધ, એ રીતે વય ત્રણ
પ્રકારનું છે, તેમાં સોલ વર્ષની માંચનાં
બાળક, તે પછુ કેવળ દૂધપીનાર, દૂધ
તથા અન્ન ખાનાર, અને કેવળ અન્ન
ખાનાર, એ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં છે, તેમાં
દૂધપીનારાં એક વર્ષપર્યંતનાં, દૂધ તથા
અન્ન ખાનાર બે વર્ષપર્યંતનાં અને કેવળ
અન્ન ખાનારાં તે પછીનાં હોયછે; સોલ
વર્ષથી આરંભી સિત્તેર વર્ષ લગી મધ્ય
વય કહેલ છે, તેના વૃદ્ધિ, યૌવન, સપૂ-
ર્ણતા તથા હાનિ એ રીતે ચાર ભેદ છે;
તેમાં વીશ વર્ષપર્યંત વૃદ્ધિ, ત્રીશ વર્ષપર્યંત
યૌવન ને આઠીશ વર્ષપર્યંત સર્વ ધાતુ,
ઇન્દ્રિય, બળ તથા વીર્યને સંપૂર્ણતા અને
તે પછી સિત્તેર વર્ષપર્યંત થોડી થોડી હાનિ,
એ રીતે થાયછે; અને સિત્તેર વર્ષ પછી
ક્ષીણ થયેલાં ધાતુ, ઇન્દ્રિય, બળ, વીર્ય
તથા ઉત્સાહવાળો, દિવસે દિવસે ત્વચામાં
પડતી કરચલી, શ્વેત થતા વાળ તથા
માથામાં પડતી ટાલવાળો, કાસ તથા
આસાદિ ઉપદ્રવે કરી પરાભવ પામેલો,
અને સર્વ ક્રિયા કરવામાં અસમર્થ એવો,
બુના ધરનીપેઠે ચામેરથી ખરતો, એક
કરનાર વૃદ્ધ કહેવાયછે ॥ ૨૧૬ ॥

તેમ શ્રીની વયવિષે પછુ ભાવપ્રકાશના
બાલેતિગીયતેનારીયાવદ્વર્ષાણિપોઢશ ।
તતસ્તુતરુણીજ્ઞેયાદ્વાત્રિંશદ્વત્સરાવધિ ૨૧૭

તદૂર્ધ્વમધિરુદ્ધા સ્યાત્ પંચાશદ્-
ત્સરાવધિ । વૃદ્ધા તત્પરતો જ્ઞેયા
મુરતોત્સવર્જિતા ॥ ૨૧૮ ॥

પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,
શ્રી સોલ વર્ષની વયપર્યંત બાળા કહેવા-
યછે, ને તે પછી જત્રીશ વર્ષની વયમુધી
તેને તરુણી બાળુધી ॥ ૨૧૭ ॥

અને ત્યારપછી પચાસ વર્ષની વયમુધી તે
પ્રૌઢા કહેવાયછે, ને તે પછી રતિની ઇ-
ચ્છા લેને ટળી ગઇ છે, એવી તેને વૃદ્ધ
બાળુધી ॥ ૨૧૮ ॥

હવે કન્યાને પાંચ પુત્રની પેઠે શ્રીને ઘટે એવી ચારી કેળવણી આપવી, ઇત્યાદિ-
ચિત્રે મહાનિર્વાણુતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

કન્યાપ્યેવં પાલનીયા
શિક્ષણીયાતિયત્નતઃ ।
દેયા વરાય વિદુષે
ધનરત્નસમન્વિતા ॥ ૨૯૯ ॥

માટે વિધ્વંસર્થે કહ્યું છે કે,

કુલં ચ ગ્રીલં ચ સનાયતા ચ
વિદ્યા ચ વિત્તં ચ વપુર્વયથા ।
પ્રાન્તુગુણાન્સપ્ત વિચિન્ત્ય દેયા
કન્યા યુધ્ધઃ શેષમચિન્તનીયમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

કારણુ માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યાદ્યગુણેનભર્ત્રાસ્ત્રીસંયુજ્યેતયયાવિધિ ।
તાદ્યગુણાસાંભવતિસમુદ્રેણેવનિષ્પન્ના ૩૦૧

પુત્રની પેઠે કન્યાને પણ અતિ ચત્તથી
પાળવી તથા સારી કેલવણી આપવી, ને
તેને પોતાની શક્તિ મુજબ ધન તથા
રત્ન આપી સારા વિદ્વાન વરને પરણા-
વવી ॥ ૨૯૯ ॥

શુદ્ધિમાન પુરુષોએ કુળ, વર્તણુક, શ્રોધ,
વિદ્યા, ધન, શરીર તથા અવસ્થા, એ
વરના સાત ગુણુ ભેદ કન્યા દેવી, બાકી
ખાતે વિચાર કરવો નહીં ॥ ૩૦૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સ્ત્રીणां हि साहचर्याद्भवन्ति चेतांसि
भर्तृसदृशानि । मधुरापि हि मूर्च्छयते
विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥ ૩૦૨ ॥

સમુદ્રમાં ભેડાયેલી નદીની પેઠે, સ્ત્રી જેવા
શુણુવાળા પતિની સાથે વિધિપૂર્વક ભે-
ડાય, તેવા શુણુવાળી યાયછે ॥ ૩૦૧ ॥

જેમ વિષ વૃક્ષનો આશ્રય કરેલી વેલ મ-
ધુર હોય તેપણુ વિષરૂપ યાયછે, તેમ
સ્ત્રીઓનાં ચિત્ત પણ ભતૌનાં સહવાસથી
તેના સરખાં યાયછે ॥ ૩૦૨ ॥

માટે કહ્યા પ્રમાણે તપાસ કરી સારા વરને કન્યા દેવી; પણુ કોઈ કાળે ધનની
લાલચથી જેવા તેવાને દેવી નહીં. કેમકે મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णी-
याच्छुल्कमणवपि । गृह्णंश्छुल्कं हि
लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ૩૦૩ ॥

મમણુ પિતાએ કન્યા બદલ કંઈ પણ ધન
લેવું નહિ; કારણુ લોભથી થોડું પણ ધન
લેતાં મનુષ્ય છાકરું વેચનાર કહેછે ॥૩૦૩॥

સ્વભાવથીજ પુરુષગતિ કરતાં સ્ત્રીગતિ ઉમ્મરમાં વેહેલી આવેછે, ને પેહેલી અ-
વસ્થાજ વિદ્યાશ્વાસ કરવા માટે કહેલ છે, તેથી સ્ત્રીગતિને વિદ્યા ભણુવા માટે પુરુ-
ષગતિ જેટલો અવકાશ મળતો નથી. મૂઠ આવતાં જેમ પુરુષ તેમ રજેદરીન યતાં
સ્ત્રી ઉમરમાં આવી કહેવાયછે. ઘણું કરી પુરુષને મૂઠ વીસ વર્ષે ને સ્ત્રીને રજેદરીન
તેર વર્ષે પ્રાપ્ત યાયછે. વાગ્બટ્ટે અર્ધાગતદ્વયના શારીરસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

માસિ માસિ રજઃ સ્ત્રીणां रसजं
स्रवति त्र्यहम् । वत्सराद्वादशादूर्ध्वं
याति पचाशतः क्षयम् ॥ ૩૦૪ ॥

સ્ત્રિયોને આર વર્ષની વય પછી રસથી
ઉત્પન્ન થયેલું રજ પ્રતિમાએ ત્રણ દિવસ
સ્રવેછે, જે પચાસ વર્ષની વય પછી ક્ષય
પામેછે ॥ ૩૦૪ ॥

પણ સોલ વર્ષે સ્ત્રી અને પચીસ વર્ષ પુરૂષ પુષ્પ ઉભરમા આત્રા કેહેવાયછે, માટે
પુત્રને જેમ વીસ વર્ષુધી તેમ પુત્રીને તેર વર્ષની વયપર્યંત વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને
તે પછી પાંચ વર્ષુધી જેમ પુત્રને ક્રમાત્તા શિખવવું, તેમ ત્રણ વર્ષપર્યંત પુત્રીને
સર્વ ગૃહકાર્યમા કુશળ કરવી, ને પછી સોલ વર્ષની યાય કે તેને પસન પડે એવા
યથાયોગ્ય વરની સાથે પરણાવી દેવી. કેમકે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૮ મા અધ્યાયમા
વંચુ છે કે,

કામમામરણાત્તિષ્ઠેદ્વૈકન્યર્તુમત્યપિ ।
नचैवैनामयच्छेतगुणहीनायकहिंचित् ३૦૫
કન્યા ઋતુમતી યાય તોપણ ભલે મરપુ
પર્યંત ધરમા રહે, પણ પિતાએ ક્યારેય
પણ ગુણહીનને આપવી નહિ ॥ ૩૦૫ ॥

વળી અભિજ્ઞાન શાકુતલમા કણ્વ મહામુનિએ કહ્યું છે કે,

यास्यत्यद्य शकुंतलेति हृदयं संस्पृ-
ष्टमुत्કંठयाअंतर्ज्ञाप्यमरोपरोधि न
दित चिताजड दर्शन । वैकुण्ठ
ममतायदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यते गृहिणः कथं नु तनयावि-
श्लेषदुःखैर्नवः ॥ ૩૦૬ ॥

આજ શકુતલા સાસરે જશે એમ તદ્દયમા
દુઃખ યાયછે, આપના અશ્વ સમુદાયપર
કંઠ રૂધાય છે અને ચિતાવડે પુરૂ દેખાતું
નથી, એ રીતે મારા જેવા વનવાસીને
પણ સ્નેહથી વિઠ્ઠલપણુ યાયછે, તે
હર્યો પુત્રીના વિયોગજન્ય તાળ દુઃખે
કરી કેમ ન પીડાય ॥ ૩૦૬ ॥

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य
परिग्रहीतुः । जातोऽस्मि सद्यो विशदातरा-
त्मा चिरस्य निक्षेपमिवार्पयित्वा ॥ ૩૦૭ ॥

પણ કન્યારૂપી ધન પારકુંજ છે, મ
આજ તેને ધણીને ઘેર મોકલી, તત્કા
ધણા કાળની રાખેલી ચાપણુ પાછી
પવાની પેઠે દુ નિશ્ચિત થયો ॥ ૩૦૭ ॥

તેથી ટોળને પણ કન્યા પરણાવ્યા વગર છુટકો નથી માટે શ્રીમહાભારતના
ગુણસનપર્વના ૪૪ મા અધ્યાયમા ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

ત્રીણિ વર્ષાણુદીક્ષેત
कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे तथ समाप्ते
स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ ૩૦૮ ॥

કન્યાએ ઋતુમતી થયા પછી ત્રણ
ગુરૂ પોતાથી અધિક ગુણવાળા
વાટ ભેરી, ને તેટલામા તેણે વર
ને ત્રણ વર્ષ ભણે, તો પોતા મર-
ણવાળા વરને પરણવું ॥ ૩૦૮ ॥

મજા ન હીયતે તસ્યા રતિથ
મરતર્પમ । અતોડન્યથા વર્તમાના
મવેદ્વાચ્યા મજાપતેઃ ॥ ૩૦૯ ॥

તો તેની પ્રભ તથા રતિ હણાતી નથી,
પણ તેથી હલદી રીતે ચાલનાર અર્થાત્
તે પછી પણ ન પરણે તો કદિ પ્રભપ-
તિની કન્યા હોય, તોપણ નિંદાય છે ॥૩૦૯॥

જોકે રત્નેદર્શન થયાથીજ કન્યા ગર્ભ ધારણ કરવા યોગ્ય થાયછે, માટે તે સમ-
યમાંજ તેનું લગ્ન કરવું યોગ્ય છે, તથાપિ સોલ વર્ષની અંદરની વય વૈધશાસ્ત્રના મત-
પ્રમાણે તેમ અનુભવથી જોતાં ધણીજ નહાની બાસે છે. જેથી તે સમયમાં ગર્ભ રે-
હેતાં તે ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રી તથા તેની પ્રભ અત્રે નિર્ભળ તથા અદ્વપાયુષિ થાયછે.
માટે રત્નેદર્શન થએલી કન્યાનું આતાપિતાદિ વડિલોયે તેની સોલ વર્ષની વય થતાં
લગ્ન કર્યોમુધી સારી રીતે રક્ષણ કરવું; પણ છેક નહાની વયમાં તેને પરણાવી દેવી
નહી. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

અજ્ઞાતપતિમર્યાદામજ્ઞાતપતિસે-
વનામ્ । નોદ્વાહયેત્પિતા ચાલા-
મજ્ઞાતધર્મશાસનામ્ ॥ ૩૧૦ ॥

કન્યા જ્યાંમુધી પતિની મર્યાદા તથા સેવા
અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા સ્ત્રીધર્મથી અ-
જાણી હોય, ત્યાંમુધી તેનો પિતાયે વિ-
વાહ કરવો નહિ ॥ ૩૧૦ ॥

એ રીતે ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરૂપે પ્રભનું પાલન કરતાં તેને કેળવવી, જેથી તે સંસારને
ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાય. સ્વાર્થ વિના કોઈ સગું થતું નથી, તેથી જો પોતાની પ્ર-
ભને શુભવાન ન કરી હોય તો તેનું કોઈ પાક પ્રછતું નથી. કહ્યું છે કે,

દૃક્ષં ક્ષીણફલં ત્યજંતિ વિદ્વાઃ શુષ્કં
સરઃ સારસાઃ પુષ્પં પર્યપિતં ત્યજન્તિ
મધુષા દર્ગ્યં વનાન્તં મૃગાઃ । નિર્દ્રવ્યં
પુરુષં ત્યજન્તિ ગણિકા ષ્ટ્રશ્રિયં મ-
ત્રિણઃ સર્વઃ કાર્યવશાજ્ઞનોડમિર-
મતે કસ્યાસ્તિ કો વહ્નમઃ ॥ ૩૧૧ ॥

ક્ષીણ ફળવાળા વૃક્ષને પક્ષી, સુકાર્થ ગ-
યેલાં તલાવને સારસ, વાસી થએલાં પુ-
ષ્પને જામર, બળેલાં વનને મૃગ, દ્રવ્યહીન
થયેલા પુરુષને ગણિકા તથા રાજલક્ષ્મીથી
ષ્ટ્ર થયેલા રાજાને મંત્રી ત્યાગ કરેછે, કે-
મકે સર્વ પ્રાણી મતલબથીજ પ્રીતિ કરેછે
નહિ તો કોણ કોને પ્રિય છે ! ॥ ૩૧૧ ॥

જળી પોતાના જન તથા સંબંધિયાનું પોતાથી બની શકે તે રીતે પાલન કરવું,
કેમકે કુટુંબનું પોષણ કરવું સર્વને હિત છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં
કહ્યું છે કે,

માતરં પિતરં પુત્રં દારાનતિથિ-
સોદરાન્ । હિસા યદી ન શું-
જીયાત્ એકાકી તુ કદાચન ॥ ૩૧૨ ॥

ગૃહસ્થે માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પરોણા
તથા ભાઈઓને મૂકી કોઈ કાળે પણ એ-
કલાં જમવું નહિ ॥ ૩૧૨ ॥

કારણ કહ્યું છે કે,

વંચયિતા ગુરુન્વંધૂન્યો મુંક્તે
સ્વોદરંભરઃ । इहैव लोके गह्वो-
ऽसौ सारमेय इवाधमः ॥ ૩૧૩ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कुटुंबभरणार्थेषु यत्रवान्न
भवेच्च यः । तस्य सर्वगुणैः
किंतु जीवन्नेव मृतश्च सः ॥ ૩૧૪ ॥

જે વડીલ તથા આંધવોને છેતરી પોતે
એકલો જામે છે, તે કુટરાની પેઠે પેટભરે
નીચ આ લોકમાંજ નિદા પામ થા-
યછે ॥ ૩૧૩ ॥

જે પુરૂષ કુટુંબના પોષણ અર્થે યત્ન ક-
રતો નથી, તેમાં બીજા ઘણા શુણ્ણ હોય
તો શું ! કેમકે તે જીવતાંજ મુલા નેવો
છે ॥ ૩૧૪ ॥

એ સિવાય જે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા અસક્ત હોય એવા અપંગ જનોનું પણ
શક્તિમાન ગૃહસ્થે પોતાથી બની સકે તે રીતે પાવન કરવું આવશ્ય છે. કેમકે અપંગ
જનોના જીવિતનો સર્વ આધાર શક્તિમાન જનો ઉપર રહેલ છે, માટે જેઓ ગુપ્તી છે,
તેમણે પોતાની શક્તિ મુજબ દુઃખિયોનાં દુઃખ ટાળવામાં સદા તત્પર રહેવું યોગ્ય છે.
મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

दैयं भेषजमार्तस्य परिश्रान्तस्य
चासनम् । वृषितस्य च पानीयं
क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ૩૧૫ ॥

રોગથી પીડિતને ઔષધ, થાકેલાને આ-
સન, તર્ષ્ણને પાણી અને જીખ્યાને ભો-
જન દેવું ॥ ૩૧૫ ॥

भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं
ततोऽधिकम् । औषधं पथ्यमा-
हारं स्नेहोऽभ्यंगं प्रतिश्रयम् ॥ ૩૧૬ ॥

ભૂમિ દાનથી બીજી એટલું નથી, પણ વિ-
દ્યાદાન તેથી અધિક છે; ઔષધ, પથ્ય
ભોજન, ભક્ષણ તથા અભ્યંગ કરવા લાપક
મૃત તેણાદિ અને આશ્રય સ્થાન, ॥ ૩૧૬ ॥

दानान्येतानि दैयानि क्षन्यानि च
विशेषतः । दीनान्धकृपणादिभ्यः
श्रेयस्कामेन धीमता ॥ ૩૧૭ ॥

એ તથા વિશેષે કરી બીજાં પણ દાન,
કષ્ટાણુને ઇચ્છનાર જુદામાન પુરૂષે ગ-
રીબ, અનાથ તથા આંધળા આદિ અ-
ધોગેને આપવાં ॥ ૩૧૭ ॥

તેમ ત્રિપ્લુશમાંયે કહ્યું છે કે,

जीविते यस्य जीवन्ति दीना मित्राणि
यांधवाः । सफलं जीवितं तस्य आत्मार्ये
को न जीवति ॥ ૩૧૮ ॥

જેના જીવિતવડે દીન, મિત્ર તથા બંધુઓ
જીવે છે, તેનું જીવન સફળ છે; કેમકે
પોતાનાટે હોણુ જીવતો નથી ॥ ૩૧૮ ॥

તમે પોતાનાં માના-પિનાદિ વડીલ તથા બંધુ આદિ નડાના દેવ તે પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું તેવિશે દેવેવામાં આવેછે. પોતાની વધથી જે મોદાયા દેવ તે વડીલ

ને નહાના તે નહાના કેહેવાયછે. સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને, પોતપોતાનાં માતા, પિતા, શ્વશુર, શ્વશુર, ગુરુ અને ગુરુપત્નિના પક્ષથી વડીલ અને નહાના છ પ્રકારથી હોયછે. તેમાં જે અત્યંત પાસે પાસેના સંબંધી હોય તેજ ગુણ્ય વડીલ તથા નહાના કેહેવાયછે. પોતાના કોઈ પણ વડીલપ્રત્યે માતા પિતાવત્ સ્નેહ રાખવો, તેના કલામાં રહેવું, તેને કોઈ કાળે પણ અપમાન આપવું નહિ; તે કંઈ કહે તો સહન કરવું, પણ સામે બોલવું નહીં અને નમ્રતાથી ઘટતો જવાબ આપવો. તે આવે તો ઉઠી ઉભા થવું ને સામે લેવા જઈ સન્માન આપવું અને તે બેઠાપછી પોતે બેસવું. વળી તે જાય ત્યારે પણ જીદી ઉભા થવું ને તેને યોગ્યતા પ્રમાણે સાથે વળાવા જવું. તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરતાં પ્રથમ મત તેનો લેવો; કદી પોતાનો મત જૂઠો હોય તો તે ઉપદેશ કર્યાની પેઠે કેહેવો નહીં, પણ વિનંતિ કરી જણાવવો, જેથી એકમત તરત થવાય. જેને જેટલો અનુભવ હોય તેપ્રમાણે તે મત આપે, સર્વજ્ઞ કોઈ પણ નથી. ઘણી વખત થોડું ભણેલ પણ અનુભવિ વૃદ્ધ જે અભિપ્રાય આપે, તે યુવાન વિદ્વાનના અભિપ્રાયથી ચઢે છે, ને સર્વને સ્વીકારવા યોગ્ય થઈ પડે. ત્યારે વૃદ્ધ જે અનુભવી તેમ વિદ્વાન હોય, તો સઘળા પ્રકારના વિચારમાં તે યુવાન વિદ્વાનથી ચઢે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કેમકે વૃદ્ધ ભણેલ તેમ ગણેલ હોયછે, ને યુવાન માત્ર ભણ્યો હોયછે. જેથી વડીલની સલાહ બલવત્તર કેહેવાયછે. તેમ પોતાના કોઈ પણ નહાના પ્રત્યે પુત્ર પુત્રીવત્ સ્નેહ રાખવો, તેનો કોઈ કાળે પણ તિરસ્કાર કરવો નહીં. કેમકે તિરસ્કારથી પ્રાણીમાત્રને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ છે, જેથી તેના તરફથી મુલકું થવાને બદલે ઉલકું થાયછે. માટે તે કદી કોઈ પ્રકારે બલ કરે તો તેને એકાંતમાં સમજવી ફરીથી ન કરવા મૂચના કરવી. પણ જાહેરમાં તેની જૂઠા બતાવવી નહીં, કારણ તેથી તેને માહું લાગે છે, ને તેને લીધે તેના મનનો ઉત્સાહ તુટી જાયછે. જેથી ફરી કોઈ કાર્ય કરતાં તેને યથાર્થ મુજતું નથી, ને તે વારંવાર જૂલ ફરેછે. વળી નહાનો પણ પોતાને ત્યાં આવે તો તેનો મીઠી જીભે સત્કાર કરવો, ને તે જાય ત્યારે પણ તેમજ કરવું. તે કોઈ પ્રકારની સલાહ પૂછે તો તેનું જેથી કલાણુ થાય, એવી સલાહ આપવી અને નિરંતર પોતે તેના કલાણુમાં તત્પર રહેવું. એ રીતે પોતાના વડીલ તથા નહાના પ્રત્યે વર્તવું; તેમ બીજા વડીલ અથવા નહાના પ્રત્યે પણ ઘટતા સત્કારથી વર્તવું. કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શીક્ષાવલ્લીમાં કહ્યું છે કે,

માતૃદેવો મવ । પિતૃદેવો મવ ।

આચાર્યદેવો મવ અતિથિદેવો મવ ॥૩૧૯

માતા, પિતા, વિદ્યાગુરુ તથા પરોચાને

દેવપ્રમાણે માનનાર થા ॥ ૩૧૬ ॥

તેમ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યં માતાપિતરૌ ક્લેશં સદેતે સંમથે

જ્ઞાનામ્ । ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ

/શક્યા કર્તુ વર્ષશતૈરપિ ॥ ૩૨૦ ॥

છોકરાં ઉછેરી એહોટાં કરવામાં માતા-

પિતા જે દુઃખને સહન કરેછે, તેનો

બદલો સો વર્ષપર્યંત લેવા કરેથી પણ

વાળી શકાતો નથી ॥ ૩૨૦ ॥

તયોર્નિત્યં પ્રિયં કુર્યાદાચાર્યસ્ય ચ
સર્વદા । તેષ્વેવ ત્રિષુ તુષ્ટેષુ તપઃ
સર્વં સમાપ્યતે ॥ ૩૨૧ ॥

શય્યાસનેઽધ્યાચરિતે
શ્રેયસા ન સમાવિશેત્ ।
શય્યાસનસ્થશ્ચૈવૈનં
પ્રત્યુત્પાયાભિવાદયેત્ ॥ ૩૨૨ ॥

પરપત્ની તુ યા સ્ત્રી સ્યાદસંવંધા
ચ યોનિતઃ । તાં દ્વ્યાદ્ઋવતીત્યેવં
દુભગે ભગિનીતિ ચ ॥ ૩૨૩ ॥

માતૃપ્વસા માતૃલાની શ્વશ્રૂરથ
પિતૃપ્વસા । સંપૂજ્યા ગુરુપત્ની-
વત્સમાસ્તા ગુરુભાર્યયા ॥ ૩૨૪ ॥

૧૧ી એજ શાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતેવ પાલયેત્પુત્રાન્ જ્યેષ્ઠો ભ્રાતૃ-
ન્યવીયસઃ । પુત્રવદ્ધાપિ વર્તેરન્
જ્યેષ્ઠો ભ્રાતરિ ધર્મતઃ ॥ ૩૨૫ ॥

ભ્રાતૃજ્યેષ્ઠસ્ય भार्या या गुरुपत्न्य-
नुजस्य सा । यवीयसस्तु या भार्या
सुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ૩૨૬ ॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત અનુશાસનપર્વના ૧૦૫ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુનિ-
હિરને કહ્યું છે કે,

જ્યેષ્ઠા માતૃસમા ચાપિ ભગિની ભર-
તર્પમા । ભ્રાતૃભાર્યા ચ તદ્વત્સ્થાવસ્યા
વાલ્યે સ્તનં પિવેત્ ॥ ૩૨૭ ॥

માટે તેમનું, અને તેમજ વિદ્યાશુરનું પણ
નિત્ય પ્રિય કરવું; કારણ તે ત્રણ સંતુષ્ઠ થ-
વાથી સર્વ તપ સંપૂર્ણ થાય છે ॥ ૩૨૧ ॥

જે શય્યા અથવા આસન ઉપર વડીલ
બેઠા હોય, તેની ઉપર બેસવું નહીં, ને
પોતે શય્યા અથવા આસન ઉપર બેઠા
હોઈએ ને ત્યાં વડીલ આવે, તો તેને સામે
ઉભા થઈ પ્રણામ કરવા ॥ ૩૨૨ ॥

જે સંબંધ વગરની પારકી સ્ત્રી હોય, તેને
બોલાવતી વેળા સત્કારથી બાઈ બેન કહી
બોલાવવી ॥ ૩૨૩ ॥

માસી, મામી, સાસુ તથા કુઈ, એ વડી-
લની સ્ત્રી સમાન હોવાથી તેની જેઠે પૂજા
કરવા લાયક છે ॥ ૩૨૪ ॥

મોહોટા ભાઈને નહાના ભાઈએને, જ્યેષ્ઠ
પિતા પુત્રને પાળે, તેમ પાળવા, તે
નહાના ભાઈએને પણ મોહોટા ભાઈ
વિશે ધર્મથી પુત્રની જેઠે વર્તવું ॥ ૩૨૫ ॥

મોહોટા ભાઈની જે સ્ત્રી તે નહાના
ભાઈને માતા સમાન અને નહાના ભા-
ઈની જે સ્ત્રી, તે મોહોટા ભાઈને પુત્રવદ્ધ
સમાન કહેલી છે ॥ ૩૨૬ ॥

૧૧ી મોહોટી બેન, મોહોટા ભાઈની સ્ત્રી
તથા બાળકપણમાં જેવું સ્તનપાન કર્યું
હોય તે, એ ત્રણે માતા સમાન જા
ણવી ॥ ૩૨૭ ॥

તેમ ઔશનસ સ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગુરુન્દદ્યા સમુચ્છિદ્ધેદભિવાય
કૃતાંજલિઃ । નર્તરુપવસેત્સાર્દ
વિવાદેનાર્યકારણાત્ ॥ ૩૨૮ ॥

વડીલોને જોઈ, ઉભા થઈ, હાથ જોડી પ્ર-
ણામ કરવા, ને તેમની સાથે કંઈ કરણુથી
વાદ કરવા બેસવું નહીં ॥ ૩૨૮ ॥

નાસ્તિ માતૃસમં દૈવં નાસ્તિ પિતૃસમો
ગુરુઃ । ન તામ્યાપનનુજ્ઞાતો ધર્મમેકં
સમાચરેત્ ॥ ૩૨૯ ॥

વળી માતા સમાન કોઈ દેવ તથા પિતા
સમાન કોઈ વડીલ નથી, માટે તેમની
આજ્ઞા વિના કંઈ કાર્ય કરવું નહિ ॥ ૩૨૯ ॥

મહાનિર્ગોષતંત્રમાં પણ કહ્યું છે કે,

માતરંપિતરંચૈવસાક્ષાત્પ્રત્યક્ષદેવતામ્ ।
મતામૃદ્ધીનિપેક્ષેત્સદાસર્વપ્રયત્નતઃ ॥૩૩૦॥

શ્રુતરથે માતાપિતાને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ દે-
વતા માની તેમની સદા સર્વ પ્રયત્નથી
સેવા કરવી ॥ ૩૩૦ ॥

શ્રાવયેન્મૃદુલાં વાર્ણીં સર્વદા પ્રિય-
માચરેત્ । પિત્રોરાજ્ઞાનુસારી સ્યાત્સ-
ત્પુત્રઃ કુલપાવનઃ ॥ ૩૩૧ ॥

અને કુળને પાવન કરનાર સત્યુત્તે તેમને
કોમળ વાણી સંભળાવવી, સર્વદા તેમનું પ્રિય
કરવું તથા તેમની આજ્ઞામાં રહેવું ॥૩૩૧॥

કારણુ શ્રીમહાભારતના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

માતાપિત્રોઃ પ્રજાયંતે પુત્રાઃ સાધા-
રણાઃ કવે । તેર્ષાં પિતા યથા સ્વામી
તથા માતા ન સંશયઃ ॥ ૩૩૨ ॥

હે પંડિત, માતાપિતાથી પુત્રો ઉત્પન્ન થા-
યછે, માટે તે બન્નેને સાધારણુ છે; તેથી
તેમને જેમ પિતા, તેમ માતા પણ સ્વામી
છે એમાં સંશય નથી ॥ ૩૩૨ ॥

વળી આણકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જનિતા ચ વિનેતા ચ યસ્તુ વિદ્યાં
મયચ્છતિ । અન્નદાતા મયત્રાતા
પંચૈતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૩૩ ॥

જન્મ આપનાર, નિયમમાં રાખનાર રાજા,
વિદ્યા દેનાર, અન્ન આપનાર તથા ભ-
યથી રક્ષા કરનાર, એ પાંચ પિતા ક-
હેલ છે ॥ ૩૩૩ ॥

રાજપત્રી ગુરોઃ પત્રી મિત્રપત્રી
,તર્થૈવ ચ । પત્રીમાતા સ્વમાતા ચ
પત્રૈતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૩૪ ॥

રાજા, ગુરૂ તથા મિત્રની સ્ત્રી, પોતાની
સ્ત્રીની માતા તથા પોતાની મા, એ પાંચ
માતા કહેલ છે ॥ ૩૩૪ ॥

પિતા ગુરુસ્તુ પુત્રાણાં યૂનાં વૃદ્ધો
ગુરુઃ સ્મૃતઃ । પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં
સર્વસ્યાભ્યાગતો ગુરુઃ ॥ ૩૩૬ ॥

તે પુત્રા યે પિતુર્ભક્તાઃ સ પિતા
યસ્તુ પોષકઃ । તન્મિત્રં યત્ર વિ-
શ્વાસઃ સા ભાર્યા યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥૩૩૬॥

એકેનાપિ સુદૃષ્ટેણ પુષ્પિતેન
સુગંધિના । વાસિતં તદ્વનં
સર્વં સુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૭ ॥

એકેન શુષ્કદૃષ્ટેણ દક્ષમાનેન વહિના ।
દશતે તદ્વનં સર્વં કુપુત્રેણ કુલં યથા ॥૩૩૮॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિત્રોરાક્ષાં પાલયતિ સેવને ચ
નિરાલસઃ । છાયેવ વર્તતે નિત્યં
યતતે ચાગમાય વૈ ॥ ૩૩૯ ॥

શુશલઃ સર્વવિદ્યામૃ સ પુત્રઃ શ્રી-
તિકારકઃ । દુઃસ્વદો વિપરીતો
યો દુર્ગણો ધનનાશકઃ ॥ ૩૪૦ ॥

પુત્રને પિતા, યુવાનને વૃદ્ધ, સ્ત્રીને પતિ
તથા સર્વને પરોણા ગુરુ છે ॥ ૩૩૫ ॥

જે પિતામાં ભક્તિ રાખે તે પુત્ર, જે
પોષણ કરે તે પિતા, જેમાં વિશ્વાસ રહે
તે મિત્ર તથા જેનાથી શુભ થાય તે સ્ત્રી
બાપુની ॥ ૩૩૬ ॥

વળી જેમ એક પક્ષ પુષ્પ તથા સુગંધ-
યુક્ત સારા વૃક્ષે કરી બધું વન સુગંધ-
યુક્ત થાયછે, તેમ સુપુત્ર વડે આપણુ દુઃખ
દીધછે ॥ ૩૩૭ ॥

પણ જેમ એક પક્ષ અગ્નિવડે બળતા નુકા
વૃક્ષે કરી સર્વ વન બળેછે, તેમ કુપુત્રે કરી
મને કુળ સનાપ પામેછે ॥ ૩૩૮ ॥

જે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે, તેમની
સેવામાં આજ્ઞા ન કરે, નિતર તેમને
છાયાની પેઠે અનુસરે, ધન સંપાદન કર-
વામાં યત્ન કરે ॥ ૩૩૯ ॥

શુશલ - શ્રીમદ્ગણ દોષ, તે પુત્ર
જે એવી ઉલટી
ગુણો દોષ, તે
૩૪૦ ॥

યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં
ન ચાપિ શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ ।
તે મર્ત્યલોકે ભુવિ ભારભૂતા
મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્વરંતિ ॥ ૩૪૧ ॥

જેમાં વિદ્યા, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, પરોપકાર
સારો સ્વભાવ, ગુણ તથા સદાચરણ
નથી, તે મર્ત્ય લોકમાં પૃથિવી ઉપર
ભાર ભાન થઈ મનુષ્ય રૂપે મૃગોના વિ-
ચરે છે ॥ ૩૪૧ ॥

માટે આચાર્યે ધર્મીચરણથી પ્રભાદ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાલુસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં ધર્મીચરણથી પ્રભાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ કુશલાન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

સાતમેા ઉપદેશ કુશળથી પ્રભાદ ન કરવાનો છે, કેમકે પ્રાણી માન પોતાપોતાના
કુશળમાં તત્પર રહેવાથી મુખી, ને આળસુ રહેવાથી દુઃખી થાયછે. કુશળ જે પ્ર-
કારનાં છે, શારીરિક અને બાહ્યકારિક. તેમાં શારીરિક પ્રથમ છે, કારણ શરીર જે
આરોગ્ય હોય, તેજ બીજા કુશળની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. માટે જેમ અને તેમ શ-
રીરતું આરોગ્ય પ્રથમ જાળવવું. સ્વચ્છ હવા, નિર્મળ જળ, પચ્ચ ભોજન, યોગ્ય ઉ-
ષ્ણતા, સ્વચ્છ વસ્ત્ર, ધટતું રેહેઠાણ તથા મનની સ્થિરતા, એ આરોગ્ય રહેવાનાં મુખ્ય
સાધન છે. કેમકે હવા ગંદી હોય તો ફેફસામાં નર્થ લોહી ગાયે મળીને શરીરને હાનિ
કરેછે. મેવું જળ ખીવાય તથા જઠરાશિથી પચન ન થાય તે રીતનું ભોજન કરાય
તો શરીરમાં તે સંબંધી રોગ થાયછે. સહન ન થાય તે રીતની ઉષ્ણતા શરીરને હાનિ
કર્તા છે. મેઘાં વસ્ત્ર ધારણ કરેથી ત્વચાસંબંધી રોગ થવાનો સંભવ છે. યોગ્ય પ્ર-
કાશ તથા હવા ચિનાતું, બીનાસવાતું અને જેની આસપાસ જંદગી હોય એવું ઘર તેમાં
વસનારને જરૂર અનેક પ્રકારથી રોગદાયક થઈ પડેછે. મનનો ઉદ્વેગ પણ શરીરને
હાનિ કર્તા છે, કારણ મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જ-
ણાયછે. માટે ઉપર પ્રમાણે આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે
સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન ભાસે, ત્યારે
તે નીરોગી કહેવાય છે. ભાવમિશ્ર વૈદે રચેલ ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કહ્યું છે કે,

સમદ્રોપઃ સમાગ્રિય
સમધાતુમલક્રિયઃ ।
મસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ
સ્વસ્થ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૩૪૨ ॥

જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ,
રસાદિ ધાતુ તથા મળ મૂત્રની ક્રિયા સ-
માન હોય અર્થાત્ દોષ પામ્યાં ન હોય,
અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન જેનાં પ્ર-
સન્ન હોય તે નીરોગી કહેવાયછે ॥ ૩૪૨ ॥

પિતા ગુરુસ્તુ પુત્રાણાં યૂનાં વૃદ્ધો
ગુરુઃ સ્મૃતઃ । પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં
સર્વસ્યામ્યાગતો ગુરુઃ ॥ ૩૩૬ ॥

તે પુત્રા યે પિતુર્ભક્તાઃ સ પિતા
યસ્તુ પોષકઃ । તન્મિત્રં યત્ર વિ-
શ્વાસઃ સા ધાર્યા યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૩૩૬ ॥

એકેનાપિ મુદ્ધક્ષેણ પુષ્પિતેન
મુગંધિના । વાસિતં તદ્વનં
સર્વં મુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૭ ॥

એકેન શુષ્કવૃક્ષેણ દદ્યમાનેન વહ્નિના ।
દદ્યતે તદ્વનં સર્વં કુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૮ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિત્રોરાશ્નં પાલયતિ સેવને ચ
નિરાલસઃ । છાયેવ વર્તતે નિત્યં
યતતે ચાગમાય વૈ ॥ ૩૩૯ ॥

કુશલઃ સર્વવિદ્યાસુ સ પુત્રઃ પ્રી-
તિકારકઃ । દુઃસ્વદો વિપરીતો
યો દુર્ગુણો ધનનાશકઃ ॥ ૩૪૦ ॥

પુત્રને પિતા, યુવાનને વૃદ્ધ, સ્ત્રીને પતિ
તથા સર્વને પરોણો ગુરુ છે ॥ ૩૩૬ ॥

જે પિતામાં ભક્તિ રાખે તે પુત્ર, જે
પોષણ કરે તે પિતા, જેમાં વિશ્વાસ રહે
તે મિત્ર તથા જેનાથી મુખ થાય તે સ્ત્રી
ભણધી ॥ ૩૩૬ ॥

વળી જેમ એક પાલુ-પુષ્પ તથા મુગંધ-
યુક્ત સારા વૃક્ષે કરી બધું વન મુગંધ-
યુક્ત થાયછે, તેમ મુપુત્ર વડે આખું કુળ
દીપેછે ॥ ૩૩૭ ॥

પણ જેમ એક પાલુ અગ્નિવડે બળતા રાકા
વૃક્ષે કરી સર્વ વન બળેછે, તેમ કુપુત્રે કરી
સર્વ કુળ સતાપ પામેછે ॥ ૩૩૮ ॥

જે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે, તેમની
સેવામાં આળસ ન કરે, નિગતર તેમને
છાયાની જેઠે અનુસરે, ધન સંપાદન કરે-
વામાં થલ કરે ॥ ૩૩૯ ॥

અને સર્વ વિદ્યામાં કુશળ હોય, તે પુત્ર
પ્રીતિ દેખાવે. છે, પાત્ર જે એથી દુશ્મન
ધનને નાશકરનાર તથા દુર્ગુણી હોય, તે
દુઃખ આપનાર થાયછે ॥ ૩૪૦ ॥

એ રીતે માતા, પિતા તથા પોતાથી મોહોટા અને નહાના પ્રત્યે વિવેકથી વર્તવું,
કદી વિવેક ભૂધી જઈ આડી રીતે વર્તાય તો પોતાની ઉપમા વડે ભેડું; અર્થાત્ પો-
તાની માથે પોતાથી નહાના અથવા મોહોટા વિવેક હોડીને વર્તે તો પોતાને ભેડું
માડું લાગેછે, તેટલું માડું પોતે જેમની સાથે વિવેક હોડી વર્તિયે તેમને લાગવું હશે,
એવો વિચાર કરેવો, એથી પોતાની ભૂવ તરત જાણાઈ આવેછે ને ફરી વિવેકે વર્તાય
છે. એ રીતે કદાચમાણે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ પોતપોતાના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મ
આચરવા. કેમકે આખુલકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં
ન ચાપિ શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ ।
તે મર્ત્યલોકે શુવિ ભારભૂતા
મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્વરંતિ ॥ ૩૪૧ ॥

જેમાં વિદ્યા, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, પરોપકાર,
સારો સ્વભાવ, શુભ તથા સદાચરણ
નથી, તે મર્ત્ય લોકમાં પૃથિવી ઉપર
ભાર માત્ર થઈ મનુષ્ય રૂપે મૃગોના વિ-
ચરે છે ॥ ૩૪૧ ॥

માટે આચાર્યે ધર્માચરણથી પ્રભાદ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં ધર્માચરણથી પ્રભાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ કુશલાન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

સાતમે ઉપદેશ કુશળથી પ્રભાદ ન કરવાનો છે, કેમકે પ્રાણી માત્ર પોતાપોતાના
કુશળમાં તત્પર રહેવાથી શુભી, ને આળસુ રહેવાથી દુઃખી થાય છે. કુશળ જે પ્ર-
કારનાં છે, શારીરિક અને વ્યવહારિક. તેમાં શારીરિક પ્રથમ છે, કારણ શરીર જો
આરોગ્ય હોય, તોજ ખીન્ન કુશળની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. માટે જેમ અને તેમ શ-
રીરનું આરોગ્ય પ્રથમ જાળવવું. સ્વચ્છ હવા, નિર્મળ જળ, પચ્ય ભોજન, યોગ્ય ઉ-
ષ્ણતા, સ્વચ્છ વસ્ત્ર, ધટતું રેહેઠાણ તથા મનની સ્થિરતા, એ આરોગ્ય રેહેવાનાં મુખ્ય
સાધન છે. કેમકે હવા ગંદી હોય તો ફેફસામાં બર્ષ લોહી ગાયે મળીને શરીરને હાની
કરે છે. મેઠું જળ પીવાય તથા જઠરાગ્નિથી પચન ન થાય તે રીતનું ભોજન કરાય
તો શરીરમાં તે સંબંધી રોગ થાય છે. સહન ન થાય તે રીતની ઉષ્ણતા શરીરને હાની
કર્તા છે. મેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરેથી ત્વચ્સંબંધી રોગ થવાનો સંભવ છે. યોગ્ય પ્ર-
કાર તથા હવા બિનાનું, બીનાસવાનું અને જેની આસપાસ ગંદકી હોય એવું ઘર તેમાં
વસનારને જરૂર અનેક પ્રકારથી રોગદાયક થઈ પડે છે. મનનો ઉદ્વેગ પણ શરીરને
હાની કર્તા છે, કારણ મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જ-
ણાય છે. માટે ઉપર પ્રમાણે આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે
સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન ભાસે, ત્યારે
તે નીરોગી રહેવાય છે. ભાવમિત્ર વૈદ્યે રચેલ ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કહ્યું છે કે,

સમદોષઃ સમાયિત્ર
સમધાતુમલક્રિયઃ ।
મસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ
સ્વસ્થ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૩૪૨ ॥

જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ,
રસાદિ ધાતુ તથા મળ મૂત્રની ક્રિયા સ-
માન હોય અર્થાત્ દોષ પામ્યાં ન હોય,
અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન જેનાં પ્ર-
સન્ન હોય તે નીરોગી રહેવાય છે ॥ ૩૪૨ ॥

પિતા ગુરુસ્તુ પુત્રાણાં યૂનાં વૃદ્ધો
ગુરુઃ સ્મૃતઃ । પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં
સર્વસ્યાભ્યાગતો ગુરુઃ ॥ ૩૩૫ ॥

તે પુત્રા યે પિતુર્ભક્તાઃ સ પિતા
યસ્તુ પોષકઃ । તન્મિત્રં યત્ર વિ-
શ્વાસઃ સા ભાર્યા યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥૩૩૬॥

એકેનાપિ સુવૃક્ષેણ પુષ્પિતેન
સુગંધિના । વાસિતં તદ્દનં
સર્વં સુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૭ ॥

એકેન શુષ્કવૃક્ષેણ દહ્યમાનેન વહ્નિના ।
દહ્યતે તદ્દનં સર્વં કુપુત્રેણ કુલં યથા ॥૩૩૮॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિત્રોરાજ્ઞાં પાલયતિ સેવને ચ
નિરાલસઃ । છાયેવ વર્તતે નિત્યં
યતતે ચાગમાય વૈ ॥ ૩૩૯ ॥

કુશલઃ સર્વવિદ્યાસુ સ પુત્રઃ પ્રી-
તિકારકઃ । દુઃસદૌ વિપરીતો
યો દુર્ગુણો ધનનાશકઃ ॥ ૩૪૦ ॥

પુત્રને પિતા, યુવાનને વૃદ્ધ, સ્ત્રીને પતિ
તથા સર્વને પરોણો ગુરુ છે ॥ ૩૩૫ ॥

જે પિતામાં ભક્તિ રાખે તે પુત્ર, જે
પોષણ કરે તે પિતા, જેમાં વિશ્વાસ રહે
તે મિત્ર તથા જેનાથી સુખ થાય તે સ્ત્રી
જાણવી ॥ ૩૩૬ ॥

વળી જેમ એક પાનુ-પુષ્પ તથા સુગંધ-
યુક્ત સારા વૃક્ષે કરી બધું વન સુગંધ-
યુક્ત થાયછે, તેમ સુપુત્ર વડે આખું કુળ
દીપેછે ॥ ૩૩૭ ॥

પણ જેમ એક પાનુ અગ્નિવડે બળતા રોકા
વૃક્ષે કરી સર્વ વન બળેછે, તેમ કુપુત્રે કરી
સર્વ કુળ સંતાપ પામેછે ॥ ૩૩૮ ॥

જે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે, તેમની
સેવામાં આજ્ઞા ન કરે, નિરતર તેમને
છાયાની જેઠે અનુસરે, ધન સંપાદન કરે-
વામાં યત્ન કરે ॥ ૩૩૯ ॥

અને સર્વવિદ્યામાં કુશળ હોય, તે પુત્ર
પ્રીતિ ઉપજાવે છે; પણ જે એથી ઉલટો
ધનને નાશકરનાર તથા દુર્ગુણી હોય, તે
દુઃખ આપનાર થાયછે ॥ ૩૪૦ ॥

એ રીતે માતા, પિતા તથા પિતાથી મોટોટા અને નહાના પ્રત્યે વિવેકથી વર્તવું,
કદી વિવેક ભૂલી જઈ આદી રીતે વર્તાય તો પિતાની ઉપમા વડે ભેડું; અર્થાત્ પિ-
તાની સાથે પિતાથી નહાના અથવા મોટોટા વિવેક છોડીને વર્તે તો પિતાને જેવું
માડુ લાગેછે, તેવુંજ માડું પિતાને જેમની સાથે વિવેક છોડી વર્તે તેમને લાગતું હશે,
એવો વિચાર કરેવો; જેથી પિતાની ભૂવ તરત જાગ્રાઈ આવેછે ને ફરી વિવેકે વર્તાય
છે. એ રીતે દક્ષાપ્રમાણે સર્વ શ્રીપુરુષોએ પાનપિતાના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મ
આચરવા. જેમકે આજ્ઞાસ્થળીનિર્માણ કહ્યું છે કે,

યેપાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં
ન ચાપિ શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ ।
તે મર્ત્યલોકે શુચિ ભારભૂતા
મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્વરંતિ ॥ ૩૪૧ ॥

જેમાં વિદ્યા, ઇન્દ્રિય નિબ્રહ્મ, પરોપકાર
સારો સ્વભાવ, ગુણ તથા સદાચરણ
નથી, તે મર્ત્ય લોકમાં પૃથિવી ઉપર
ભાર ભાગ થઈ મનુષ્ય રૂપે મૃગોના વિ-
ચરે છે ॥ ૩૪૧ ॥

માટે આચાર્યે ધર્માચરણથી પ્રભાદ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

જે રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં ધર્માચરણથી પ્રભાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ કુશલાન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

સાતમે ઉપદેશ કુશળથી પ્રભાદ ન કરવાનો છે, કેમકે પ્રાણી માત્ર પોતાપોતાના
કુશળમાં તત્પર રહેવાથી શુભી, ને આળસુ રહેવાથી દુઃખી થાય છે. કુશળ જે પ્ર-
કારનાં છે, શારીરિક અને બાહ્યારિક. તેમાં શારીરિક પ્રથમ છે, કારણ શરીર જે
આરોગ્ય હોય, તોજ ખીજ કુશળની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. માટે જેમ અને તેમ શ-
રીરનું આરોગ્ય પ્રથમ જાળવવું. સ્વચ્છ હવા, નિર્મળ જળ, પથ્ય ભોજન, યોગ્ય ઉ-
ષ્ણતા, સ્વચ્છ વસ્ત્ર, ઘટતું રેહેઠાણુ તથા મનની સ્થિરતા, જે આરોગ્ય રેહેવાનાં મુખ્ય
સાધન છે. કેમકે હવા ગંદી હોય તો ફેફસામાં જઈ લોહી ગાયે મળીને શરીરને હાની
કરે છે. મેથું જળ પીવાય તથા જઠરાગ્નિથી પચન ન થાય તે રીતનું ભોજન કરાય
તો શરીરમાં તે સંબંધી રોગ થાય છે. સહન ન થાય તે રીતની ઉષ્ણતા શરીરને હાની
કર્તા છે. મેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરેથી ત્વચ્સંબંધી રોગ થવાનો સંભવ છે. યોગ્ય પ્ર-
કાર તથા હવા વિનાનું, ખીનાસવાનું અને જેની આસપાસ ગંદકી હોય એવું ઘર તેમાં
વસનારને જરૂર અનેક પ્રકારથી રોગદાયક થઈ પડે છે. મનનો ઉદ્વેગ પણ શરીરને
હાની કર્તા છે, કારણ મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જ-
ણાય છે. માટે ઉપર પ્રમાણે આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે
સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન ભાસે, ત્યારે
તે નીરોગી રહેવાય છે. ભાવમિશ્ર વૈદે રચેલ ભાવપ્રકાશના પૂર્વખડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કશું છે કે,

સમદોષઃ સમાગ્રિય
સમવાત્સલ્યલક્રિયઃ ।
પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ
સ્વસ્થ ઇત્યભિપ્રીયતે ॥ ૩૪૨ ॥

જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ,
રસાદિ ધાતુ તથા મળ મૂત્રની ક્રિયા સ-
માન હોય અર્થાત્ કોઈ પાત્રમાં ન હોય,
અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન જેનાં પ્ર-
સન્ન હોય તે નીરોગી રહેવાય છે ॥ ૩૪૨ ॥

દિનચર્યા નિશાચર્યા ઋતુચર્યા
યથોદિતામ્ । આચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ
સદા તિષ્ઠતિ નાન્યથા ॥ ૩૪૩ ॥

પણ વૈધશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દિનચર્યા,
રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યાને આચરવાથી
મનુષ્ય સદા નીરોગી રહેછે, ખીણ રીતે
નહિ ॥ ૩૪૩ ॥

પ્રથમ દિનચર્યાનો આરભ વૈધશાસ્ત્રના આચાર્ય વાગ્મટે પોતાના અષ્ટાંગતદ્ય ગ્રં-
થના સૂત્રસ્થાનના ખીજા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે —

બ્રાહ્મે મુહૂર્ત ઉત્તિષ્ઠેત્સ્વસ્થો રસાર્ય-
માયુપઃ । શરીરર્ચિતાં નિર્વર્ત્ય
કૃતશૌચવિધિસ્તતઃ ॥ ૩૪૪ ॥

નીરોગી મનુષ્યે આયુષ્યની રક્ષા માટે પા-
છલી ચાર ધડી રાત્રી હોય ત્યારે ઉઠવું,
ને શરીરસબધી ચિંતા છોડી મળમૂત્રને
ત્યાગ કરવો ॥ ૩૪૪ ॥

પ્રાતર્ભુક્ત્વા ચ મૃદ્વ્યં કપાયકડુ-
તિક્તકમ્ । મક્ષયેદંતધવનં દંત-
માંસાન્યવાધયન્ ॥ ૩૪૫ ॥

પછી પ્રાત્ર કાળે તુરં, તીવ્ર, કડવું, તથા
કોમળ અગ્રભાગવાળું દાંતણુ લઈ તેને
આવી, જેમ દાંતના માસને ઇજા ન થાય
તે રીતે કરવું ॥ ૩૪૫ ॥

સૂચૈશ્યની પહેલા ઉઠવાથી શરીરમાં રક્તિ સારી રહેછે, ને આળસ આવતું નથી
સારી રક્તિથી શરીરની સર્વે જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયને પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં નિ-
શેષ સામર્થ્ય આવેછે વિશેષ સામર્થ્યથી ધારેલું કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકાયછે.
વળી પ્રભાત સમય શાત હોવાથી મનને પ્રિય લાગેછે, ને તેની શોભા બહુ રળિયામળું
હોય છે. શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અમૃત્પાત્રી પિંગા રસપતિરિવ પ્રાપ્ય
કનકં ગતચ્છાયશ્વન્દ્રો વૃધજન ઇવ
ગ્રામ્યસદસિ । ક્ષણં ક્ષીણાસ્તારા નૃ-
પતય ઇવાઽનુદયમપરા ન દીપા રાજતે
દ્રવિણરહિતાનામિવ ગુણાઃ ॥ ૩૪૬ ॥

પ્રભાત સમય ક્ષણે ક્ષણે પૂર્વ દિશા, સો-
નાને પાત્રી પારાની પેઠે પીળી, નદ્ર, સૂ-
ર્યની સભામાં વિક્રાનની પેઠે કાતિહીન
તથા તારા, ઉદયમ વગરના રાત્રની પેઠે
ક્ષીણ થવા લાગ્યા, અને દીવા, નિર્ધનના
ગુણની પેઠે શોભતા નથી ॥ ૩૪૬ ॥

પછી કહ્યું છે કે,

પુરુહૂતદીગંગના પ્રસૂતા
રવિમુદામમુતં ચિરાદુપેતમ્ ।
અલિનો નલિનીદલાદ્વિમુક્તા
જનસંવાશ્ર નિજોદ્યમેષુ લગ્નાઃ ॥ ૩૪૭ ॥

પૂર્વ દિશાપ્ર સ્થિતે ધણે કાળે પ્રાપ્ત થ
યેલો સૂર્યરૂપ મોટો યુગ જણ્યો ! ભ્રમર
કમળપુષ્પથી છુટા થયા ! અને જનસમૂહ
પોતપોતાના ઉદ્યમે લાગ્યા ॥ ૩૪૭ ॥

પણુ વેદેહું ઉઠવું એ વેદેહાં યુવા વગર બની શકતું નથી, દેમકે થાકેલી સર્વે ઇન્દ્રિયોને ચોક્કસ સમયસુધી આરામ આપવાની જરૂર પડે છે. તે બે યથાર્થ ન અપાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થઈ હાનિ કરેછે. મનુષ્ય જેમ જેમ મોઢોડું થતું જાયછે, તેમ તેમ તેની હંધ ચોડી થતી જાયછે; કારણુ જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો દૃઢ થતી જાય, તેમ તેમ તેમને થાક ચોરો લાગવાનો સ્વભાવ છે; તેમજ જેમ જેમ વૃદ્ધ થતું જાય તેમ તેમ પાછી હંધ વધતી જાયછે, દેમકે ઇન્દ્રિયો નબળી થતી જવાથી જલદી થાકી જાયછે. બાળકને હંધવાની ઘણી જરૂર પડેછે, દેમકે તેની ઇન્દ્રિયો દોમળ હોવાથી વારંવાર થાકી જાયછે; જેથી સ્થેન ધાવતાં ધાવતાં પણુ તે હંધી જાયછે. વળી બાળકની વિચાર વૃત્તિ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત હોવાથી સ્થેનમાં સ્થિર થાયછે, જેથી પણુ તે વારંવાર હંધી જાયછે. મોટા મનુષ્યની વિચારવૃત્તિ વ્યવહારિક અનેક સંકલ્પ વિકલ્પોથી યુક્ત હોયછે, જેથી સ્થેન વારમાં સ્થિર થઈ શકતી નથી; એટલે મોટાં માણસને હંધ ચોડી આવે છે. એ ઉપરથી વિચારવૃત્તિ સ્થિર થવી, એજ હંધવું ખરૂં કારણુ જણાયછે, માટે સ્મૃતિ વેળા સંકલ્પ વિકલ્પનો ત્યાગ કરી મનને સ્થિર કરવું, જેથી હંધ તરત આવી જાયછે, અવસ્થામાં આવેલા યુવાન મનુષ્યને, શરીરનો થાક ઉતારવા માટે ઝોછામાં ઝોછા સાત ને વધુમાં વધુ આઠ કલાક હંધવાની અત્યંત જરૂર ભાસે છે. તેથી ઝોછી હંધ થાય તો શરીરની આરોગ્યતા જળવાતી નથી. માટે આગલી રાત્રિના બેથી ત્રણ કલાક જતાં અર્થાત્ આઠથી નવ વાગે હંધવું, ને પાછલી રાત્રિના એકથી બે કલાક રહેતાં અર્થાત્ ચારથી પાંચ વાગે ઉઠવું સાચું છે. આગલી રાત્રિની એક કલાકની હંધ પાછલી રાત્રિની બે કલાકની હંધ સમાન છે, અર્થાત્ જેટલો થાક ઉતરવા આગલી રાત્રિની એક કલાકની હંધ સમર્થ છે, તેટલોજ થાક ઉતારવા પાછલી રાત્રિની બે કલાકની હંધ સમર્થ થાયછે. માટે મનુષ્યે આગલી રાત્રિયે વેદેહાં સુવું, ને પાછલી રાત્રિયે વેદેહાં ઉઠવું યોગ્ય છે. જેથી શરીરે આરોગ્ય રહી મુખી ને વિચાર શક્તિયે બળવાન થઈ અતુર થવાય છે. વેદેહા ઉઠ્યા પછી પ્રથમ મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે, દેમકે જે ખાનપાન કરવામાં આવે છે, તેનું જઠરાગ્નિ-વડે પચન થઈ તેમાંથી જે ઉપયોગી રસરૂપ સાર ઉત્પન્ન થાયછે, તે શરીરના પોષણમાં વપરાય છે; અને જે અનુપયોગી મળમૂત્રરૂપ અસાર ઉત્પન્ન થાયછે, તેનો ઉઠ્યા પછી તરતજ ઘણુંકરી સર્વેને ત્યાગ કરવાની જરૂર પડેછે. અને જરૂર પડે કે તરત તેનો ત્યાગ કરવો એ સ્મૃતિનિયમ છે. એ નિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થાયછે. કારણુ માધવનિદાનમાં કહ્યું છે કે,

સર્વેપામેવ રોગાણાં નિદાનં કુપિ-
તા મલાઃ ॥ તત્પ્રકોપસ્ય તુ મોક્ષં
વિવિધાહિતસેવનમ્ ॥ ૩૪૮ ॥

ઘણું કરી સર્વ રોગનું કારણુ કોપ પા-
મેલા મલજ છે; ને તેના પ્રકોપનું કા-
રણુ વિવિધપ્રકારના અહિત પદાર્થનું સે-
વન કહેલ છે ॥ ૩૪૮ ॥

વળી મળમૂત્ર આદિ લઈ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા વેગોને ન રોકવા વિવે ચરકસં-
હિતાના સૂત્રસ્થાનના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વેગાન્ધારયેદ્ધીમાન્ જાતાન્મૂત્રપુ-
રીપયોઃ । ન રેતસો ન વાતસ્ય ન
વમ્યાઃ ક્ષવથોર્ન ચ ॥ ૩૪૯ ॥

સમજી ભાષ્યસે મૂત્ર, મળ, વીર્ય, વાસ-
રતું, ઉલ્લી તથા ઈંકના ઉત્પન્ન થયેલા
વેગને રોકવા નહિ ॥ ૩૪૯ ॥

નોદ્ધારસ્ય ન જૃંભાયા ન વેગાન્શુત્પિ-
પાસયોઃ । ન વાર્ષ્ણ્યસ્ય ન નિદ્રાયા ન
શ્વાસસ્ય શ્રમેણ ચ ॥ ૩૫૦ ॥

તેમ ઝોડકાર, બગામ, ભુખ, તરફ, આંસુ,
ઉંઘ તથા મેદેનતથી થયેલા શ્વાસના વે-
ગને પણ રોકવા નહીં ॥ ૩૫૦ ॥

વેગનિગ્રહજા રોગા યે યે ચ પરિ-
કીર્તિતાઃ । ઇચ્છંસ્તેપામનુત્પત્તિ
વેગાનેતાન્ન ધારયેત્ ॥ ૩૫૧ ॥

કારણુ ઝોટલાના વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન
થતા રોગ ને ને કહ્યા છે, તેમને નહીં
ઇચ્છતા મનુષ્યે એ વેગ રોકવા નહીં ૩૫૧

મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કર્યો પછી દાતણુ કરવા કહેલ છે, પણ ને ઉઠતાં વાર માત્ર
મૂત્ર ત્યાગ કરવાની જરૂર પડી હોય, તો તે કરીને પછી દાતણુ કરવું, ને જરૂર થતાં
મળ ત્યાગ કરવો. કેમકે જ્યારે મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાની જરૂર થાય ત્યારેજ તેને
ત્યાગ કરવો, બહાત્કારથી ત્યાગ કરવાની તજવીજ કરવી નહિ. કારણુ સ્વાભાવિક વેગ
ઉત્પન્ન થયા વિના તેનો ત્યાગ યથાર્થ થઈ શકતો નથી, જેથી જોરથી ત્યાગ કરે
શરીરમાં તે સંબંધી ખીડા થાયછે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં

ન વેગિતોડન્યકાર્યઃ સ્વા-
ન્ન વેગાનીરયેદ્ધલાત્ ।
કામશોકભયક્રોધાન્
મનોવેગાન્વિધારયેત્ ॥ ૩૫૨ ॥

મળમૂત્રના વેગવાળા પ્રદેશે તેનો ત્યાગ
કર્યો પેહેલાં બીલુ કંઈ કામ કરવું નહીં,
અર્થાત્ તેને રોકવા નહિ; તેમ બહાત્કાર-
થી તેનો વેગ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; પણ
કામ, શોક, ભય તથા ક્રોધરૂપ મનના
વેગને રોકવા ॥ ૩૫૨ ॥

મળ વા મૂત્રનો ત્યાગ કર્યો પછી તે તે ઇન્દ્રિય દ્વાર જળ વડે સ્વચ્છ કરી નાંખવું,
જેથી તે સંબંધી ગ્તાનિ ઉત્પન્ન ન થતાં મન પ્રસન્ન રહે છે, ને શરીરમાં તેની દુર્ગંધ-
સંબંધી કંઈ ખીડા થવાનો સભવ રહેતો નથી. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કહ્યું છે કે,

ગુદાદિમલમાર્ગાણાં શૌચં રૂપાતં
પવિત્રકૃત્ ॥ મક્ષાલનં મતં પા-
ળ્યોઃ પાદયોઃ શુદ્ધિકારકમ્ ॥ ૩૫૩ ॥

ગુદાદિ મળમાર્ગને ધોવું પવિત્ર કરનાર
કદ્યું છે, ને હાથ પગનું ધોવું શુદ્ધિકારક,
માન્યું છે ॥ ૩૫૩ ॥

હવે દાંતણું કરવાનું કારણ એમ છે, આગલા દિવસ તથા રાત્રિ મળી, મુખની અંદર જે દાંત તથા જીભ ઉપર મેલ ચડ્યો હોય, તે તેવડે ઘસી કઢાડી નાખીને મુખ સ્વચ્છ કરવું; તેમ ન કર્યું હોય તો મુખ ગંધાયછે, ને તેમાં દુર્ગંધી સંબંધી રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. ખાટે તે સ્વચ્છ રાખવાવિષે ભાવપ્રકાશના એજ ખંડના એજ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મસ્યેદંતધવનં દ્વાદશાંગુલમા-
યતમ્ । કનિષ્ઠિકાગ્રવત્ સ્થૂલ-
મૃજ્વગ્રંથિ તથાગ્રણમ્ ॥ ૩૫૪ ॥

एकैकं घर्षयेदंतं मृदुना कूर्च-
केण वा । दन्तशोधनचूर्णेन
दंतमांसान्यवापयन् ॥ ३५५ ॥

जिह्वानिलेखनं ह्रस्वं राजतं ताम्रजं
च वा । पादितं मृदु तत्काष्ठं तेन
जिह्वां लिखेत् सुखम् । तज्जिह्वा-
मलवैरस्यदुर्गंधजडताहरम् ॥ ३५६ ॥

न खादेद्दलतालवोष्ठजिह्वादंत-
गदेषु च । मुखस्य पाके गोथे
च दंतकाष्ठं कदाचन ॥ ३५७ ॥

गंहपमपि कुर्वीत शीतेन पयसा
मृदुः । कफवृण्णामलहरं सुखा-
न्तःशुद्धिकारकम् ॥ ३५८ ॥

मुखोष्णोदકગંહપકફારુચિમ-
લાપહઃ । દન્તજાલ્યહરથાપિ
મુખલાઘવકારકઃ ॥ ૩૫૯ ॥

પ્રથમ આડું આંગળ લાંબું, ટચલી આંગળીના અથ્ર ભાગ જેવું બંધું, સરખું અને ગાંઠ તથા રાળા વગરનું દાંતણુ આવડું ॥ ૩૫૪ ॥

પછી તેના ચાવેલા કોમળ અથ્ર ભાગ-વડે વા દાંત સ્વચ્છ કરવાની મશિયે કરી દાંતના માંસને ધૂભ ન આવે તે રીતે એક એક દાંત ઘસવો ॥ ૩૫૫ ॥

પછી ચોના, રૂપા વા ત્રાંભાની જીભી ચા-થવા તે કોમળ દાંતણુને ચીરી તેવડે બંધ ન આવે તે રીતે જીભને ઘસવી, કારણુ તે, જીભના મેલ, વિરસતા, દુર્ગંધ તથા જડતાને નાશ કરનાર છે ॥ ૩૫૬ ॥

પણ કંઠ, તાણુ, હોઠ, જીભ તથા દાં-તના રોગ સમય, તેમજ મુખના પાક તથા ચુજ સમય, કદી દાંતણુ કરવું નહીં ॥ ૩૫૭ ॥

દાંતણુ કયાં પછી ચંડા જળે કરી વારં-વાર કોગળા કરવા; કેમકે તે કફ, દુધા તથા મેલને હરનાર અને મુખને માંડીથી શુદ્ધ કરનાર છે ॥ ૩૫૮ ॥

તેમજ સહન થાય એવા ગરમ પાણીના કોગળા, કફ, અરુચિ, મેલ તથા દાંતની જડતાને હરનાર, ને મુખને હલકું કરનાર છે ॥ ૩૫૯ ॥

જો રીતે કોગળા કર્યા પછી બહારથી આવ્યું મુખ, સ્વચ્છ જળે વડે સારી રીતે ધોવું, ને રાત્રિયે ઉંઘતાં આંખની અંદરનો મેલ જે ઉઠવા પર્વત બહાર નીકળી પાપણ

આગળ એકઠો થઈ યાત્રી ગયેલો હોય, તે પણ ઘોઘ નાખી આંખને તદ્દન સ્વચ્છ કરી. અને તે પછી એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

સૌવીરમંજનં નિત્યં હિતમક્ષ્ણો-
સ્તતો ભજેત્ । લોચને ભવતસ્તેન
મનોજ્ઞે સૂક્ષ્મદર્શને ॥ ૩૬૦ ॥

આંખને નિત્ય સુરમાતું અંગત હિતરૂપ છે, કેમકે તેવડે આંખ સુંદર તથા સદૃશ બેનારી થાયછે; માટે તેનું અંગત કરવું ॥ ૩૬૦ ॥

પંચરાત્રાન્નશ્વશ્મશ્રુકેશરોમાણિ
કર્તયેત્ । કેશશ્મશ્રુનિલાદીનાં
કર્તનં સંપ્રસાધનમ્ ॥ ૩૬૧ ॥

વળી પાંચ પાંચ રાત્રિ ગયા પછી નખ, દાઢી, મૂછ, કેશ તથા રોમ કતરાવવા; કેમકે તેમને કાતરવાથી સુશોભિત થયાય છે ॥ ૩૬૧ ॥

ઉત્પાદયેત્તુ લોમાનિ નાસાયા
ન કદાચન । તદુત્પાદનતો
દ્વેદૈર્વિલ્યં સ્વરયા ભવેત્ ॥ ૩૬૨ ॥

પણ ક્યારેય નાકના વાળ છોંટાવવા નહી; કારણ તેમ કરવાથી દષ્ટિ તરત ઝાંખી થાયછે ॥ ૩૬૨ ॥

કેશપાશે પ્રકુર્વીત પ્રસાધન્યા
પ્રસાધનમ્ । કેશપ્રસાધનં કેશ્યં
રજો જન્તુમલાપહમ્ ॥ ૩૬૩ ॥

વળી નિત્ય તેલ નાંખી કાંસડીવડે કેશ ઝોળી સમા કરવા, કેમકે તે કેશને અત્યુકુલ તથા તેમાંની રજ, ગંતુ અને મેલને ટાળનાર છે ॥ ૩૬૩ ॥

તે પછી નિત્ય શરીર દૃઢ રહેવા માટે સહન થઈ શકે તે રીતની કસરત કરવી. કેમકે અષ્ટાંગહૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં વાગ્બહે કહ્યું છે કે,

લાઘવં કર્મસામર્થ્ય
દીપ્તોશ્ચિર્મેદસઃ ક્ષયઃ ।
વિભક્તયનગાત્રત્વં
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૩૬૪ ॥

કસરત કરવાથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, નજરામિની વૃદ્ધિ, મેદનો ક્ષય અને શરીરના અવયવોનું ધ્રુક્ત તથા દૃઢ થવું, એટલા વાનાં થાયછે ॥ ૩૬૪ ॥

વળી કસરત કરનારને યતા લાભવિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

વિરુદ્ધં વા વિદગ્ધં વા શુક્તં
ગ્રીઘં વિપચ્યતે । ભવંતિ શિર્ષં
નૈતસ્ય દેહે શિથિલતાદયઃ ॥ ૩૬૫ ॥

કસરત કરનારને વિરુદ્ધ અથવા કાનું આધેનું અને પણ નજીક પડેલી વસ્તુ, ને એના દેહને વિષે શિથિલતાદિ ચિન્તા વેદેનાં યતાં નથી ॥ ૩૬૫ ॥

ન ચૈનં સહસાક્રમ્ય જરા સમધિ-
રોહતિ । ન ચાસ્તિ સદૃશં તેન કિં-
ચિત્સ્થૌલ્યાપકર્પકમ્ ॥ ૩૬૬ ॥

મુક્તવાનુકૃતસંભોગઃ કાસી શ્વાસી
કૃશઃ ક્ષયી । રક્તપિત્તી ક્ષતી શોષી
ન તં કુર્યાત્કદાચન ॥ ૩૬૭ ॥

તેમ શરીરથી સહન ન થઈ શકે તે રીતની અતિ કસરત કદી કરવી નહીં, કેમકે
વાગ્બહે અષ્ટાંગતદ્વયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તુષ્ણાક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિત્તં શ્રમઃ
ક્ષમઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસો
જ્વરશ્છર્દિશ્ચ જાયતે ॥ ૩૬૮ ॥

વ્યાયામજાગરાધ્વસ્ત્રીહાસ્યભા-
વ્યાદિ સાહસમ્ । ગર્જં સિંહ
શ્વાકર્પન્ ભજન્નતિ વિનયતિ ॥ ૩૬૯ ॥

વળી એને - તત્કાળ જરા અવસ્થા
આવતી નથી; ને કસરત જેવું શરી-
રને સ્થૂણતાને હરનાઈ બીજું કંઈ
નથી ॥ ૩૬૬ ॥

પણ તરત જમ્બેલ તથા સંભોગ કરેલ,
કાસ તથા શ્વાસરોગી, ઘુર્બળ અને ક્ષય,
રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત તથા શોથ રોગવાળાએ
ક્યારેય પણ કસરત કરવી નહીં ॥ ૩૬૭ ॥

અતિ કસરતથી તૃષ્ણા, ક્ષય, પ્રતમક નામે
શ્વાસ, રક્તપિત્ત, થાક, ગ્લાનિ, કાસ,
જ્વર, તથા ઓકારી થાયછે ॥ ૩૬૮ ॥

કેમકે કસરત, જાગરણ, પંથ, સ્ત્રીસંગ,
હાસ્ય, તથા ભાષણાદિ સાહસને અતિ
સેવનાર મનુષ્ય, હાથીને ખેંચનાર સિં-
હની પેઠે નાશ પામેછે ॥ ૩૬૯ ॥

એ રીતે કસરત કરી રહ્યા પછી ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

અભ્યંગં કારયેન્નિત્યં સર્વેષ્વંગેષુ
પુષ્ટિદમ્ । શિરઃશ્રવણપાદેષુ તં
વિશેષેણ શીલયેત્ ॥ ૩૭૦ ॥

અભ્યંગો વાતકફહૃદ્શ્ચમશાન્તિ
વલં મુચ્યમ્ । નિદ્રા વર્ણમૃદુતાયુઃ
કુરુતે દેહપુષ્ટિકૃત્ ॥ ૩૭૧ ॥

અભ્યંગઃ શીલિતો મૂર્ધ્નિ સક-
લેન્દ્રિયતર્પકઃ । દષ્ટિપુષ્ટિકરો
હન્તિ શિરોભૂમિગતાન્નદાન્ ॥ ૩૭૨ ॥

કેશાનાં વહુતાં દાઢ્યં મૃદુતાં
દીર્ઘતાં તથા । કૃષ્ણતાં કુરુતે
કુર્યાંચ્છિરસઃ પૂર્ણતામપિ ॥ ૩૭૩ ॥

નિત્ય સર્વ અગ્રમાં પુષ્ટિ દેનાઈ અભ્યંગ
કરવું, એટલે તેણે ઓળખું; તેમાં મસ્તક,
કાન તથા પગનેવિષે વિશેષ વાપરવું ॥ ૩૭૦ ॥

કેમકે દેહને પુષ્ટિ કરનાર અભ્યંગ, વાત
તથા કફને હણે છે, ને થાકની શાંતિ,
બળ, સુખ, નિદ્રા, વર્ણ, કોમળતા અને
આયુષ્ય આપે છે ॥ ૩૭૧ ॥

માથામાં કરેલ તેવનો અભ્યંગ બધી જા-
નેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરનાર તથા - દષ્ટિને વધા-
રનાર અને માથામાં થતા રોગને દાળ-
નાર છે ॥ ૩૭૨ ॥

વળી કેશને ઘણા, દઢ, કોમળ, લાંબા
તથા કાળા કરેછે ને મસ્તકને પણ દઢ
કરેછે ॥ ૩૭૩ ॥

ન કર્ણરોગા ન મલો ન ચ મન્યા-
હનુગ્રહઃ । નોઘૈઃ શ્રુતિર્ન વાધિર્ય
સ્થાનિત્યં કર્ણપૂરણાત્ ॥ ૩૭૪ ॥

પાદાભ્યંગથ તત્સ્થૈર્યનિદ્રાદૃષ્ટિ-
પ્રસાદકૃત્ । પાદસૃષિશ્રમસ્તંભ-
સંકોચસ્ફુટનપ્રયુત્ ॥ ૩૭૫ ॥

લોપકૂપશિરાજાલધમનીભિઃ
કલેવરમ્ । તર્પયેદ્વલમાયત્તે
સ્રોહયુક્તોઽવગાહને ॥ ૩૭૬ ॥

અદ્ભિઃ સંસિક્તમૂલાનાં તરૂણાં
પલ્લવાદયઃ । વર્દન્તે હિ તથા
નૃણાં સ્રોહસંસિક્તધાતવઃ ॥ ૩૭૭ ॥

નવજ્વરી અજીર્ણી ચ નાભ્યક્તવ્યઃ
કથંચન । તથા વિરિક્તો વાંતથ
નિરૂદ્ધો યથ માનવઃ ॥ ૩૭૮ ॥

એ રીતે શરીરે તેવનું અભ્યન કર્યા પછી ચોડીવાર તે તેવને શરીરમાં પથવા
દઈ, જેવડે શરીર ઉપરનો મેવ તથા ચીકારા દૂર થાય, એવી વસ્તુ જળ મિશ્રિત કરી
અગે ચોળવી, ને પછી શરીરથી સહન થાય તેવા રીત વા ઉપાય જળથી સ્નાન કરતું
પ્રાચીન આદ્યત્તદયનાં દિનચર્યાંમાયનાં કહ્યું છે કે,

ઉદ્વર્તનં કપહરં મેદસઃ પ્રવિલા-
પનમ્ । સ્થિરીકરણમંગાનાં લ-
ક્ષ્મસાદકરં પરમ્ ॥ ૩૭૯ ॥

દીપનં વૃષ્યમાયુષ્યં સ્નાનમૂર્જા-
ધલપદમ્ । કંઠમલશ્રમસ્વેદતં-
ત્રાવૃદ્ધદાહપાપ્મજિત્ ॥ ૩૮૦ ॥

તેમ નિત્ય કાનમાં તેલ તાપવાથી કા-
નમાં રોગ, મેલ, ને આટ અને દાઢી-
ઝલાઈ જતું, ચતાં નથી, ધીરો ગળદ સ-
લગાય છે અને બેહેરાપણું થતું નથી ॥ ૩૭૪ ॥

તેમજ પગે કરેલ તેવનો અભ્યન પગનું
સ્થિરતા, નિદ્રા તથા દૃષ્ટિ દેનાર છે, અને
પગનાં બેહેરાપણુ, યાક, ઝલાઈ જતું,
ચુકાતું તથા કાટને હલ્લે છે ॥ ૩૭૫ ॥

ભાટે મનુષ્ય નાહવા સમય તેવવડે રો-
મછિદ્ર, નાડી અને નસો દ્વારા શરીરને
વૃક્ષ તથા બળવાન કરે છે ॥ ૩૭૬ ॥

કારણ તેમ જળવડે સારી રીતે સિંચન
કરેલા મૂળવાળા વૃક્ષોનાં પાંદડાં આદિ
વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ મનુષ્યનાં, તેવવડે
ચિંચન કરેલ ધાતુ વૃદ્ધિ પામે છે ॥ ૩૭૭ ॥

પણ તરત તાવ આવેલ, અઠર્ણી, ભુ-
લાળ લીધેલ, ઉવડી કરેલ તથા અતિ-
કર્મ કરેલ મનુષ્યે ઝોઈ રીતે પણ તેવ
ચોળતું નહીં ॥ ૩૭૮ ॥

શરીરને ચોળી મેવ કાઢવો, એ કદને
હરનાર, મેદને નાગ કરનાર, અવધવને દ-
ઢ કરનાર તથા આમરીને અતિ સ્વચ્છ
કરનાર છે ॥ ૩૭૯ ॥

અને સ્નાન જહાસાગ્રિને વધારનાર, ગુદિ
આપનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર ને
ઉત્સાહ તથા બળ દેનાર છે, ને ખંજવાળા-
મેવ, યાક, પરમેશ્વર, શુભિત, તૃપા. કાદુ
તથા મનના મેવને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૦ ॥

સ્નાનમર્દિતનેત્રાસ્યકર્ણરોગા-
તિસારિષુ । આધ્માનપીનસા-
ર્ણીર્મુક્તવત્સુ ચ ગર્હિતમ્ ॥ ૩૮૧ ॥

પણ અર્દિતવાયુના રોગી, નેત્ર, મુખ તથા
કાનના રોગી, અતિસારી, પેટ ફુગેલ, સલ-
ખમ થયેલ, અશુભી તથા જમેલાને સ્નાન
નિહિત અર્થાત્ હાનિકારક છે ॥ ૩૮૧ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં હથું છે કે,

શીતેન પયસા સ્નાનં રક્તપિત્તમ-
શાન્તિકૃત્ । તદ્વોષ્ણેન તોયેન
વલ્પં વાતકફાપહમ્ ॥ ૩૮૨ ॥

અંત્ર પાણીવડે સ્નાન રક્તપિત્ત રોગને
શમાવનાર છે, ને તેજ્ જો ઉના પાણીએ
કર્યું હોય તો બળ આપનાર અને વાત
તથા કફને ઘાળનાર છે ॥ ૩૮૨ ॥

શિરઃસ્નાનમચક્ષુષ્યમત્યુષ્ણેનાં-
યુના સદા । વાતશ્લેષ્મમક્રોષે
તુ હિતં તથ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૮૩ ॥

પણ સદા અતિ ઉષ્ણ જળે કરી માથું
બોળવું, એ નેત્રનાં તેજને' ગુરુશાન કરેછે;
પણ તે વાત તથા શ્લેષ્મના પ્રક્રોષ સમય
હિતકારક કહેલ છે ॥ ૩૮૩ ॥

સ્નાનસ્થાનંતરં સમ્પગ્વસ્ત્રેણાંગસ્ય
માર્જનમ્ । કાન્તિપ્રદં શરીરસ્ય
કંદુલગ્દોપનાશનમ્ ॥ ૩૮૪ ॥

સ્નાન કર્યા પછી સારી રીતે વસ્ત્ર વડે
શરીરને ધુલી નાખવું, એ શરીરને કાન્તિ-
દેનાર તથા ત્વચાના કંદુઆદિ દોષને ઘા-
ળનાર છે ॥ ૩૮૪ ॥

એ રીતે સ્નાન કરી રહ્યા પછી દેશ કાળને અનુસરતાં ઘટે તેવાં સ્વચ્છ તથા
મુગધી લગાડેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેથી મન પ્રસન્ન રહેછે, ને શરીરમાં ત્વચાસંબંધી
રોગ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. પણ મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરવાં નહીં, કારણ ભાવ-
મિત્રે ભાવપ્રકાશના દિનઅર્થોધ્યાયમાં કથું છે કે,

કદાપિ ન જનઃ સન્નિર્ધાર્ય મ-
લિનર્મયરમ્ । તત્તુ કંદુક્રમિકરં
શ્લાન્ન્યલક્ષ્મીકરં પરમ્ ॥ ૩૮૫ ॥

સમજી મનુષ્યે ક્યારેય પણ મેલું વસ્ત્ર પે-
હેરવું નહીં; કેમકે તે કંદુ, ભૂં, ગ્લાનિ
તથા પરમ અશોભાને કરનાર છે ॥૩૮૫॥

તે પછી જ્યારે જટરાસિ પ્રદીપ્ત થાય અર્થાત્ જૂખ લાગે, ત્યારે આહાર કરવો,
કેમકે સારી રીતે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ઘી, જેમ પોતે બંજી જઈ અગ્નિને
ઉત્તેજન આપેછે, તેમ સારી રીતે જૂખ લાગવા સમય કરેલો આહાર પોતે પાચન
ચર્ધ પાછી જૂખને તાજી કરેછે. પણ જો યથાર્થ જૂખ લાગ્યાપિના આથું હોય તો
તે કરેલો આહાર, જેમ યથાર્થ નહીં પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ઘી, પોતે બંજી
ઉત્તેજન આપવાને બદલે અગ્નિને હારી નાખે છે, તેમ પોતે પાચન ચર્ધ બખને તાજી
કરવાને બદલે જટરાસિમાં રહેલી પાચનશક્તિને મંદ કરી જૂખને મારી નાખે છે.
અને શરીરમાં અશુભાદિ રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ચર્ધ થયેછે. તેમ યથાર્થ જૂખ

લાગ્યા પછી ખાધુ ન હોય તોપણ જીભ મરી લયછે, ને મરી ગયેલી જીભમાં ખાધેલું
અન્ન યથાર્થ પચતું નથી વળી થોડુ વા ઘણું ખાધેથી પણ નુકસાન થાયછે એ સર્વવિધે
સુશ્રુતના મૂલસ્થાનના જદે મા અધ્યાયમા કહ્યું છે કે,

અપ્રાસકાલે શુંજાનઃ શરીરે જાલઘૌ
નરઃ । તાંસ્તાન્વ્યાધીનવામોતિ
મરણં વાધિગચ્છતિ ॥ ૩૮૬ ॥

અતીતકાલે શુંજાનો વાયુનો-
પહતેડનલે । કુન્દ્રાદિપચ્યતે
શુક્તં દ્વિતીયં ચ ન કાંક્ષતિ ॥ ૩૮૭ ॥

દીનમાત્રમસન્તોષં
કરોતિ ચ વલક્ષયમ્ ।

આલસ્યગૌરવાટોપ-

સાદં ચ કુરુતેડધિકમ્ ॥ ૩૮૮ ॥

સૌમનસ્યં વલં પુષ્ટિમુત્સાહં હર્ષણં
સુખમ્ । સ્વાદુ સંજનયત્યન્નમ-
સ્વાદુ ચ વિપર્યયમ્ ॥ ૩૮૯ ॥

તસ્માત્સુસંસ્કૃતં યુક્ત્યા દોષૈરેતૈ-
ર્વિવર્જિતમ્ । યયોક્તગુણસંપન્ન-
મુપસૈવેત ભોજનમ્ ॥ ૩૯૦ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખરના પ્રથમ ભાગમા કહ્યું છે કે,

યામમધ્યે ન ભોક્તવ્યં

યામયુગ્મં ન લંબયેત્ ।

યામમધ્યે રસોત્પત્તિ-

ર્યામયુગ્માદ્ વલક્ષયઃ ॥ ૩૯૧ ॥

શુત્સંભવતિ પક્ષેષુ

રસદોષમલેષુ ચ ।

કાલે વા યદિ વાકાલે

સોડનકાલ ઉદાહતઃ ॥ ૩૯૨ ॥

જીભ લાગ્યા વગર જમનાર દંડ મરીગ-
વાન મનુષ્ય પણ, અનેક વ્યાધિને વા મ-
રણને પામેછે ॥ ૩૮૬ ॥

તેમ જીભ માડી જમનાર મનુષ્ય ખીણ
વાર જમવા ઇચ્છતો નથી, કેમકે વાયુ
પડે હાણાયવા જડગણિ ગમય ખાધેલું
અન્ન કટ્ટથી પચે છે ॥ ૩૮૭ ॥

તેમ કનિ છતે થોડુ ભોજન તમિ કરતું
નથી ને બળનો ક્ષય કરેછે, અનેકચિ ઉપગત
ખાધેલું ભોજન આજસ, જડતા, પેટમા
ગરબગટ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે છે ॥ ૩૮૮ ॥

સ્વાદિષ્ટ અન્ન મતોપ, બળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ,
હર્ષ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરેછે, ને અસ્વા-
દિષ્ટ અન્ન એથી ઉવકુ કરેછે ॥ ૩૮૯ ॥

માટે એટલા દોષે રહિત, યુક્તિથી સારી
ગીતે રાધેલુ તથા કહેવા શુભવાણુ ભોજન
કરુ ॥ ૩૯૦ ॥

એક પોદોગમાં જમવું નહીં, તેમ જો પો
દોગયુધી બુખ્યા રહેવું નહીં, કેમકે એક
પોદોગમા રગની ઉત્પત્તિ થાયછે, ને જો
પદોરયુધી બુખ્યા રહેવાથી બળનો ક્ષય
થાયછે ॥ ૩૯૧ ॥

પણુ રગ, દોષ તથા મળનો પાક ગયાથી
જીભ લાગેછે, ને, વખતે વા કવખતે
લાગી દોષ, તેજ અન્ન ખાવાનો વખત
કહેવો છે, અર્થાત્ રેગ, કાગ તથા વપને
અનુસરી જેને જેટલી વાર જીભ ગાને
તેણે તેટલી વાર ખાડુ ॥ ૩૯૨ ॥

ઉદારશુદ્ધિરુત્સાહો વેગોત્સર્ગો
યથોચિતઃ ॥ લઘુતા ક્ષુત્પિપા-
સા ચ જીર્ણાહારસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩૯૩ ॥

શુદ્ધ ઝોડકાર, ઉત્સાહ, મળમૂત્રનું સાદું
આવડું, શરીરમાં હલકાઈ અને બૂખ
તથા તરસ લાગવી, એ પચેલા આહારનું
લક્ષણ છે ॥ ૩૯૩ ॥

બુઘ્નિતો ન યોડશ્નાતિ તસ્યાહા-
રન્યનક્ષયાત્ । મન્દીભવતિ કાયા-
પ્રિર્યથા ચાર્થિર્નિરિન્યનઃ ॥ ૩૯૪ ॥

જે બૂખ લાગેલ મનુષ્ય તુરંત જમે નહીં,
તેનો જઠરાગ્નિ કાંઈ વિનાના અગ્નિની
પેઠે આહારરૂપ કાષ્ટના ક્ષયથી મંદ થાય-
છે ॥ ૩૯૪ ॥

આહારં પચતિ શિષ્વી દોષનાહારવ-
ર્જિતઃ પચતિ । દોષક્ષયે ચ ધાતુન્ય-
ચતિ ચ ધાતુક્ષયે પ્રાણાન્ ॥ ૩૯૫ ॥

જઠરાગ્નિ આહારને પચાવે છે, પણ તે
ટાણાસર ન મળે તો કકાદિ દોષને પચાવે
છે; દોષનો ક્ષય થયે ધાતુને, ને ધાતુના
ક્ષય પછી પ્રાણને પચાવે છે ॥ ૩૯૫ ॥

આહારઃ પ્રીણનઃ સઘો ષલકૃદ્દેહ-
ધારણઃ । સ્મૃત્યાયુઃશક્તિવર્ગોજઃ-
સત્ત્વશોભાવિવર્દનઃ ॥ ૩૯૬ ॥

માટે આહાર સતોષ આપનાર, તત્કાળ
બળદેનાર, દેહને નિભાવનાર અને સ્મૃતિ,
આયુષ્ય, શક્તિ, વર્ણ, તેજ, સત્ત્વ તથા
શોભાને વધારનાર છે ॥ ૩૯૬ ॥

અત્યુષાન્નં વલ્લં હંતિ
શીતં શુષ્કં ચ દુર્જરમ્ ।
અતિક્ષિન્નં ગ્લાનિકરં
યુક્તિયુક્તં હિ ભોજનમ્ ॥ ૩૯૭ ॥

પણુ અતિ ગરમ અન્ન બળને નાશ ક-
રેછે, થડુ તથા સુકું અન્ન તુરંત પચતું
નથી, ને અતિ ભિન્નાસવાળું અન્ન શુદ્ધિ-
કરનાર છે, માટે ભોજન યુક્તિયુક્ત બે-
ધએ ॥ ૩૯૭ ॥

આહારનિર્હારવિહારયોગઃ
સદૈવ સદ્વિવિજને વિધેયાઃ ॥ ૩૯૮ ॥

પણુ આહાર, મળ મૂત્રનો ત્યાગ તથા
વિહાર સદા સમય મનુષ્યે એકાંતમાં
કરવાં ॥ ૩૯૮ ॥

કારણ એટલાં વાનાં ખુદી રીતે કરવા જતાં લગ્ન ઉત્પન્ન થાયછે, ને લગ્નથી,
તેમનો જે સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને એકાએક આંચકો લાગતાં તેમની
ક્રિયામાં ફેર પડેછે, જેથી તે સખધી શરીરમાં રોગ થવાનો સમ્ભવ રહેછે. હવે આહાર
કરવાની વસ્તુ જોકે અનેક છે, તોપણ વૈવશાસ્ત્રમાં તે સર્વને છ વર્ગમાં સમાવી છે.
એવિધે કહેલા ત્રયમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

આહારં પઙ્કવિધં ચૂષ્યં પેયં લેહ્યં
તથૈવ ચ ભોજ્યં મક્ષ્યં તથા
ચર્ચ્યં ગુરં વિદ્યાદયોત્તરમ્ ॥ ૩૯૯ ॥

સુસવા, પીવા, ચાટવા, ભોજન કરવા,
ભક્ષ કરવા તથા ચાવવા લાયક છ પ્રકાર-
ના આહારને ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી
ગરિષ્ઠ જાણવો ॥ ૩૯૯ ॥

મોજ્યમોદનસૂપાદિ મહ્યં મોદક-
મંદકમ્ । ચર્ચ ચિપિટધાન્યાદિ
રસાલાદિ તુ લેહ્યતે । ચોપ્યમાત્ર-
ફલેક્ષવાદિ પીયતે પાનકં પયઃ ॥ ૪૦૦ ॥

સદિમા ઠોઈ પાપુ પદાર્થ એવો નથી કે જેમા ગુણ ન હોય એ નિયમ પ્રમાણે
સર્વ પ્રકારની આહારની વસ્તુમા પાપુ ગુણ રહેલા છે જેથી હરકોઈ પ્રકારનો આહાર
કરતા ગરીબને લાભ અવાભ થાયછે અનુકૂળ પરિપૂર્ણને લાભ ને પ્રતિકૂળ પરિપૂર્ણ
મને અલાભ કહેછે મુખ્યત્વે કરી એ લાભ અવાભ ઉત્પન્ન કરનાગ પદાર્થમા રહેલા
રસ હોય છે, જે વૈધશાસ્ત્રમા છ પ્રકારના કહેવા છે વાગભટ્ટે અપાનતદ્વયના મૂનસ્થા
નમા કહ્યું છે કે,

રસાઃ સ્યાદ્મલ્લવણતિક્ષોપણ-
કપાયકાઃ । પદ્મદ્રવ્યમાશ્રિતાસ્તે
તુ યથાપૂર્વં વલાવહાઃ ॥ ૪૦૧ ॥

રસાનામિતિ રૂપાણિ કર્માણિ
મધુરો રસઃ । આજન્મસાત્મ્યા-
ન્કુરુતે ધાતૂનાં મવલં વલમ્ ॥ ૪૦૨ ॥

પ્રશસ્તો વૃંહણઃ કંઠ્યઃ
સ્તન્યસંધાનકુદુરુઃ ।
આયુષ્યો જીવનઃ સ્તિગ્ધઃ
પિત્તાનિલવિપાઘઃ ॥ ૪૦૩ ॥
કુરુતેત્સુપયોગેન સંમેદઃ કફજા-
નાદાન્ । સ્થૌલ્યાગ્નિસાદસન્યા
સમેહગઢાર્યુદાદિકાન્ ॥ ૪૦૪ ॥

અમ્લોગ્નિદીપ્તિકૃત્સ્તિન્ધો
હૃદ્યઃ પાચનરોચનઃ ।
ઉષ્ણવીર્યો દિમસ્પર્શઃ
મીળનઃ ક્લેદનો લઘુઃ ॥ ૪૦૫ ॥

તેમા ભાત તથા દાળ આદિ ખાવાના પ-
દાર્થ ભોજ્ય, લાકડ તથા મડકાદિ ભક્ષ્ય
કરવાના પકવાન્ન ભક્ષ્ય, પના, ધાણી તથા
દાળિયા આદિ આનના પદાર્થ ગ્રંથ્ય,
કઢી આદિ આટવાના પદાર્થ લેહ્ય, આખા
તથા શેગડી આદિ ચુસવાના પદાર્થ ચોષ્ય
અને આકરતુ પાણી આદિ પીવાના પ-
દાર્થ પેય કેહેવાયછે ॥ ૪૦૦ ॥

મીઠો, ખાટો, ખારો, કઠવો, તીખો તથા
તુરો, એ છ રસ પદાર્થનો આશ્રય જરી
રહ્યા છે, જે પૂરે પૂરે એક બીજાથી બ-
ળવાન્ છે ॥ ૪૦૧ ॥

એ રીતે રસના રૂપ ને કર્મ છે તેમા, મીઠો
રસ જન્મની આશ્રય કૃદ્ધરૂપે ઉત્પન્ન થ-
વાથી, ધાતુના બળને વધારે છે ॥ ૪૦૨ ॥

વળી હિતરૂપ, વીર્ય વૃદ્ધિ કરનાર, કંઠ શુદ્ધ
કરનાર, કૃદ્ધ વધારનાર, ભારી, આયુષ્ય
દેનાર, શક્તિ આપનાર, પોષિક અને પિત્ત,
વાયુ તથા નિષને ટાળનાર છે ॥ ૪૦૩ ॥

પણ અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો મેદ
અને કઠથી ઉત્પન્ન થતા રોગ જેના કે
સ્થૂલતા, અતિમાઘ, મૂર્છા પ્રમેહ ગલગડ
તથા અર્ગુદાદિને ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૪૦૪ ॥

તેમ ખાટો રસ જઠગગ્નિને રધારનાર,
ચીમણો, તદ્વચને પ્રિય આશ્રય પના-
નાર, રચિકારક, ઉષ્ણવીર્ય પ્રિત સ્પર્શ
વાળો, પ્રગ્ન કરનાર, બીનાસ ઉત્પન્ન ક-
રનાર તથા હલકો છે ॥ ૪૦૫ ॥

સોડત્યમ્યસ્તસ્તનોઃ કુર્યા-
ચ્છંધિલ્યં તિમિરં ભ્રમમ્ ।
કંડુપાંડુતવીસર્પ-
શોફવિસ્ફોટતૃદ્જ્વરાન્ ॥ ૪૦૬ ॥

લવણઃ સ્તંભસંઘાતવંધવિધ્માપ-
નોડશિકૃત્ । સ્નેહનઃ સ્વેદનસ્તી-
ક્ષ્ણો રોચનરહેદમેદકૃત્ ॥ ૪૦૭ ॥

સોડતિયુક્તોસ્તપવનં
સ્વલિં પલિતં વલિમ્ ।
તૃદ્કુપ્તવિપવીસર્પાન્
જનપેત્સપયેદ્વલમ્ ॥ ૪૦૮ ॥

તિક્તઃ સ્વયમરોચિષ્ણુરર્લિં કૃમિ-
તૃદ્વિપમ્ । કુપ્તમૂર્છાજ્વરોત્કેશ-
દાહપિત્તકફાન્જયેત્ । ક્ષેદમેદોવ
સામજ્ઞાશકૃન્મૂત્રોપશોષણઃ ॥ ૪૦૯ ॥

લઘુર્મેધ્યો હિમો રુક્ષઃ
સ્તન્યકંઠવિશોધનઃ ।
ધાતુક્ષપાનિલવ્યાધી-
નતિયોગાત્કરોતિ સઃ ॥ ૪૧૦ ॥

કર્દુર્ગલામયો દર્દ-
કુપ્ત્રાલસકશોફજિત્ ।
વ્રણાવસાદનઃ સ્નેહ-
મેદઃક્ષેદોપશોષણઃ ॥ ૪૧૧ ॥

દીપનઃ પાચનો રુચ્યઃ
શોધનોન્નસ્ય શોષણઃ ।
હિનત્તિ વંધાન્સોતાંસિ
વિવૃણોતિ કફાપહઃ ॥ ૪૧૨ ॥

પાણુ તે, અતિ ઉપયોગ, ક્યોં હોય તે
શરીરમાં શિથિલપણું, આંખે અંધારાં,
બ્રમ, ખરખર, શીકારા, વિસર્પ રોગ, સૂજ,
વિરેશેટક, તૃપા અને વ્યવરને ઉત્પન્ન
કરેછે ॥ ૪૦૬ ॥

ખારો રસ, સ્તંભન, સંઘાત, તથા બંધને
નાશ કરનાર, અગ્નિને વધારનાર, ચીકણો,
પરસેવો લાવનાર, તીક્ષ્ણ, રચિકર, અને
મળનો છેદક તથા બેદક છે ॥ ૪૦૭ ॥

પાણુ તે, અતિ ઉપયોગ ક્યોં હોય તે
વાતરક્ત, માથામાં ટાણ તથા રહેત વાળ,
ત્વચામાં કરચલી, તૃપા, કોઠ, વિપ તથા
વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરેછે ને બળનો
નાશ કરેછે ॥ ૪૦૮ ॥

તેમ કહેવા રસ બળે પીવામાં અણુગ-
અતો, પાણુ અરચિ, કૃમિ, તૃપા, વિપ, કુષ્ઠ,
મૂર્છા, વ્યવર, આકારી, દાહ, પિત્ત, તથા
કંકને નાશ કરેછે; અને જીનાસ, મેદ,
વસા, મળન, મળ તથા મૂત્રને શોષણ
કરનાર છે ॥ ૪૦૯ ॥

વળી તે લઘુ, બુદ્ધિ વધારનાર, શીત,
હુખો, દૂધ વધારનાર તથા કંકને શુદ્ધકર-
નાર છે; પાણુ અતિ ઉપયોગ કરવાથી
શરીરમાં ધાતુનો ક્ષય તથા વાયુના રોગ
કરેછે ॥ ૪૧૦ ॥

તેમ તીખો રસ, ગળાના કંકજન્ય રોગ,
વીસર્પ, કુષ્ઠ, અણુર્ણુ તથા મોળને ટાળે
છે; ને પ્રાણને અકુર લાવનાર અને ચી-
ક્ષ્ણસ, મેદ તથા જીનાસને શોષણ કર-
નાર છે ॥ ૪૧૧ ॥

વળી તે અગ્નિ વધારનાર, પાચન કરનાર,
રચિકારક, શોધક, તથા અન્નનું શોષણ
કરનાર છે, ને મળાદિના બંધને તોડે
છે, શિરાઓને ફેલાવે છે તથા કંકને
હણે છે ॥ ૪૧૨ ॥

કુરુતે સોડતિયોગેન તૃષ્ણાં શુક-
વલક્ષયમ્ । મૂર્છામાકુંચનં કંપં
કટિપૃષ્ઠાદિષુ વ્યથામ્ ॥ ૪૧૩ ॥

કપાયઃ પિત્તકફહા ગુરુરસ્રવિશો-
ધનઃ । પીડનો રોપણઃ શીતઃ ક્લે-
દમેદોધિશોપણઃ । આમસંસ્તંભનો
ગ્રાહી રક્ષોડતિલક્ષ્મસાદનઃ ॥ ૪૧૪ ॥

કરોતિ શીલિતઃ સોડતિવિષ્ટંભા-
ધ્માનહૃદ્વજઃ । તૃસ્કાર્શ્યપૌરુષપ્ર-
શસોતોરોધમલગ્રહાન્ ॥ ૪૧૫ ॥

એ રીતે ■ રમેનાં સ્વરૂપ તથા કર્મ કહેલાં છે, તેથી જે પદાર્થોમાં જે જે રસનો સ્વાદ હોય, તે પદાર્થ ધણું કરીને તે તે રસના ગુણવાળો હોવાથી શરીરમાં તે તે પ્રભાણે ગુણ અવગુણ કરેછે. સિવાય ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

દ્રવ્યેરસોગુણોવીર્યવિપાકઃશક્તિરેવચ ।
પદાર્થાઃપંચતિષ્ઠંતિસ્વંસ્વંકુર્વંતિકર્મચ ૪૧૬

હરકોઈ વસ્તુમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક તથા શક્તિ, એ પાંચ પદાર્થ હોયછે; જે પોતપોતાનું કર્મ કરેછે ॥ ૪૧૬ ॥

જેથી પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત સ્વભાવથી જે ગુણ વીર્યોદિ રહેલા છે, તે પણ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ શરીરમાં ગુણ અવગુણ ઉત્પન્ન કરેછે. માત્ર એક રસ ઉપરજ આધાર રહેતો નથી. માટે જેના શરીરને જે અનુકૂળ આવે તેવા પદાર્થોના તેણે આહાર કરવો, પ્રતિકૂળ પદાર્થોના આહાર કરવો નહિ. કારણ વેદશાસ્ત્રના આચાર્ય ધન્યંતરીના ઉપદેશથી તેમના શિષ્ય મુશ્વતે પોતાના નામે રમેત્ર અથવા રાત્રસ્થાનના વીરામાં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાધિમિન્દ્રિયદૌર્વલ્યં મરણં ચા-
ધિગચ્છતિ । વિરુદ્ધરસવીર્યાદીન્
શુંજાનો નાત્મવાન્નરઃ ॥ ૪૧૭ ॥

પોતાને ન શકે તેવા રસ તથા વીર્યવાન્ પદાર્થોને ખાનાર અદ્યતેન્દ્રિય મનુષ્ય વ્યાધિ, ઇન્દ્રિયોની દુર્બળતા તથા મરણને પામેછે ॥ ૪૧૭ ॥

કેમકે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ પ્રકારના દોષ રહેલા છે, તે જે વાગે નિયમમાં હોય, તે આરોગ્ય રહેછે, ને તેમાંથી એક પણ જે કોયે તે રોગ ઉત્પન્ન પાવેછે. એ વિશે વાગ્બટે અષ્ટાંગતદ્વયના રાત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વાયુઃ પિત્તં કફથેતિ ત્રયો દોષાઃ
સમાસતઃ । વિકૃતાઽવિકૃતા દેહં
પ્રતિ તે વર્તયંતિ ચ ॥ ૪૧૮ ॥

શરીરમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ, એ ત્રાયુ
દોષ સંત્રેપથી કલા છે; જે વિકાર પામતાં
દેહને હલે છે ને અવિકારી રહેતાં દેહને
નિભાવે છે ॥ ૪૧૮ ॥

તત્ર રક્તો લઘુઃ શીતઃ
સ્વરઃ સૂક્ષ્મશ્લોઽનિલઃ ।
પિત્તં સસ્તેહતીક્ષ્ણોષ્ણં
લઘુ ચિસં સરં દ્રવમ્ ॥
ક્લિગ્નઃ શીતો ગુરુર્મદઃ
શ્લેષ્મ્નો મૃત્ત્નઃ સ્થિરઃ કફઃ ॥ ૪૧૯ ॥

તેમાં વાત લુપ્તો, હલકો, શીત, કઠિન,
સૂક્ષ્મ, તથા ચત્રાપમાન છે; ને પિત્ત
કંઈક ચીકણું, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ, દુર્ગંધ-
યુક્ત, ચોરેર ફરનાર તથા પ્રવાહિ છે;
અને કફ ચીકટ, શીત, ગરિષ્ઠ, જડ, કો-
મળ, ચોળવાથી ચોરી જનાર તથા
સ્થિર છે ॥ ૪૧૯ ॥

માટે એ ત્રણેને નિયમમાં રાખવા સાડ અનુકૂલ ખાનપાન તથા અનુકૂલ શીત
ઉષ્ણતાની જરૂર રહે છે, જે રાખવામાં કોઈ પણ સ્ત્રીપુરુષે અનાદર કરવો નહિ. યદ્યપિ
ધણુંકરી શરીરને જેવી રેવ પાડી દોષ તેવું સહન થઈ શકે છે, માટે નહાનપણથીજ
જઠરાગ્નિને સર્વે રસ પચાવવા ચોગ્ય કરવા સાડ ચોડા ચોડા સર્વ પ્રકારના રસવાળા
પદાર્થ ખાવાની રેવ પાડવી સારી છે; જેથી કોઈ પણ જાતિનો પદાર્થ ખાવામાં આવે
તોપણ કંઈ અવશુષ્ણ કરે નહીં; તેવિધે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં
કહ્યું છે કે,

અશ્નીયાત્તન્મના ભૂત્વા પૂર્વે તુ
મધુરં રસં । મધ્યેન્નલલવર્ણા
પથાત્કલુતિત્તકપાયકાન્ ॥ ૪૨૦ ॥

જમવા દાણે સ્વસ્થ થઈ આરંભમાં મીઠો,
મધ્યમાં ખાટો તથા ખારો અને અંતમાં
તીખો, કડવો તથા તુરો રસ ખાવો ॥૪૨૦॥

તથાપિ કંઈ કારણથી જેના શરીરને જે સહે નહિ, તે તેણે ખાતું નહીં. કારણ
તેથી શરીરમાં વ્યાધિ યાચે, જેને રાખાવવા ઘણી મેહનત થઈ પડે છે. શ્રી યિદુરની-
તિમાં કહ્યું છે કે,

યચ્છર્મ્યં ગ્રસિતું ગ્રસ્યં ગ્રસ્તં પરિણ-
મેચ યત્ । હિતં ચ પરિણામે
યત્તદાર્યં ભૂતિમિચ્છતા ॥ ૪૨૧ ॥

ખાતાનું કશાણુ ઈચ્છનાર મનુષ્યે જે ખાવા-
લાયક પદાર્થ જમી શકાય, જમ્યા પછી
પાચન થાય ને પરિણામે હિતરૂપ દોષ,
તે ખાતું ॥ ૪૨૧ ॥

હવે ખાવાની ચોઠ પાણી પીવાની પણ જરૂર પડે છે, જે તૃપ્તા લાગતાંજ પીવું,
કેમકે તૃપ્તા લાગે ને પાણી ન પીવાય તો લોહીનું શોષણ થાય છે; ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-
ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુક્તસ્યાદૌ જલં પીતં
કાર્શ્યમંદાગ્નિદોષકૃત્ ।
મધ્યેગ્નિદીપનં શ્રેષ્ઠ-
મન્તે સ્થૌલ્યકફપ્રદમ્ ॥ ૪૨૨ ॥

તૃપિતસ્તુ ન ચાશ્રીયાત્ ક્ષુધિતો
ન પિવેજ્જલમ્ । તૃપિતસ્તુ ભ્રે-
હુલ્મી ક્ષુધિતસ્તુ જલોદરી ॥ ૪૨૩ ॥

પણુ તે પાણી ઢેવુ ભેષ્યે તેમિયે મુશ્વતના સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

નિર્ગંધમવ્યક્તરસં તૃણાન્નં શુચિ
શીતલમ્ । અચ્છં લઘુ ચ હૃદ્યં
ચ તોયં ગુણવદુચ્યતે ॥ ૪૨૪ ॥

કારણુ જળમાના હન, જલુ વા કચરો પેટમાં જનાથી આરોગ્યતાને હાની થઈ તે-
સખધી રોગ થાયછે. હવે જમી ઉઠ્યા પછી પ્રથમ ડોગળા કરી મુખ સ્વચ્છ કરના-
માટે બાનપ્રકાશના પૂર્વ-ખડના પ્રથમ ભાગમા કહ્યું છે કે,

ભોજને દન્તલઘ્નિનિર્હૃત્યાચ-
મનં ચરેત્ । કુર્યાદનિર્હૃતં તદ્દિ
મુલસ્યાનિર્ણગ્ધતામ્ ॥ ૪૨૫ ॥

વળી એ રીતે મુખ સ્વચ્છ ન કર્યું હોય ને દાંતમાં અન્ન રહી જાય તો તે સડે
છે ને તેથી મોખા હન પડે છે તે પછી મુશ્વતના સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

શુક્તરા રાજવદાસીત યાવદ-
ન્નમ્મો ગતઃ । જીર્ણેન્ને વર્દ્યતે
યાયુર્વિદગ્ધે પિત્તમેવ તુ ॥ ૪૨૬ ॥

શુક્તમાત્રે કફશ્વાપિ તસ્માદ્દુ-
ક્તં દરેત્તપમ્ । ધૂમેનાપોય
તર્પયો વપાયકટુતિર્તર્કઃ ॥ ૪૨૭ ॥

જમવા પેહેલા પીધેવું પાણી શરીરમાં કૃ-
શતા તથા અગ્નિને મદ કરનાર, વચમાં
પીધેવું સાગી રીતે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર,
ને અતે પીધેવું સ્થૂલતા તથા કફ કરનાર
છે ॥ ૪૨૨ ॥

તર્થાગ્નિ ખાતુ નહિ, ને ભુખ્યાગ્નિ પાણી
પીવુ નહિ, કેમ કે તર્થા ખાપ તો શુદ્ધ
રોગી ને ભુખ્યા પાણી પિયે તો જલો-
દરી થાયછે ॥ ૪૨૩ ॥

દુર્ગંધ વગરનું, નહીં જણાતા રસવાળું,
તૂનાને ટાળનાર, ગાળી શુદ્ધ કરેલું, શી
તળ, નિર્ભજ, હલકું તથા ત્વદ્ધને પ્રસન્ન
કરનાર પાણી શુભુવાનું ટેહેવાયછે ॥ ૪૨૪ ॥

જમતી વેળાએ દાંતમા જે અન્ન ભરાયું
હોય, તે કાઢી ડોગળા કરવા, કેમકે દા-
ંતમાથી ન કાઢેવું અન્ન મુખમા ખરાબ
ગંધ ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૪૨૫ ॥

જમીને જ્યાંમુધી જમવાનો થાક જાય
ત્યામુધી સનળી પેઠે બેગવું, અન્ન હવું
યથેથી વાણ ને દગ્ધ યથેથી પિત્ત ॥ ૪૨૬ ॥

તમા ખાધેથી કફ વધે છે, માટે ખાધા
પછી તેને ગળવો, તેથી ધૂમપાન અથવા
ત્વદ્ધને ગ્રિય મોપારી આદિ તુગ, તીખા, &
કંદા ॥ ૪૨૭ ॥

તાંબૂલપત્રસહિતૈર્ધુસ્ત્રવૈ-
શુદ્ધકારકૈઃ । તતઃ પદ્મતં
ગતા વામપાર્શ્વે તુ સંવિશેત્ ॥ ૪૨૮ ॥

તથા મુખને શુદ્ધિ કરનાર પદાર્થ તાંબુલ
પત્રે સહિત ખાઈ કફને ટાળવા પછી સો
પગલાં ભરી ડાબે પડખે થવું ॥ ૮૨૮ ॥

કારણ લાવ્યપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુક્તોપવિશતસ્તન્દ્રા શ્યામ-
સ્ય તુ પુષ્ટતા । આયુષ્યક્રમ-
માણસ્ય મૃત્યુર્ધાવતિ ધાવતઃ ॥ ૪૨૯ ॥

ભોજન કરી બેસી રહેનારને મુસ્તિ, મુર્છ
જનારને પુષ્ટિ, તથા હરફર કરનારને આ-
યુષ્ય મળે છે; પણ દેહનારની પાછળ
મૃત્યુ દોરે છે ॥ ૪૨૯ ॥

દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત યતોઽસૌ
સ્યાત્કફાવહઃ । ગ્રીષ્મવર્ષ્યેષુ
કાલેષુ દિવા સ્વપ્નો નિષિધ્યતે ॥ ૪૩૦ ॥

પણ દિવસે નિદ્રા ન કરવી, કેમ કે તે
કફને વધારે છે; માટે જાનાળા સિવાય બીજી
ઋતુઓમાં દિવસે સુવાનો નિષેધ ક-
રેલ છે ॥ ૪૩૦ ॥

વ્યાયામપ્રમદાશ્વવાહનરતાન્ ક્રાન્તા-
નતીસારિણઃ શૂલ્ભ્રાસવતસ્તૃપાપરિ-
ગતાન્ દિકામસ્ત્પીડિતાન્ । ક્ષીણા-
ન્ક્ષીણકફાન્ શિશૂન્ મદ્દહતાન્
દૃઢાંસ્તથાજીર્ણિનો રાત્રી જાગ-
રિતાન્નરાન્નિરગનાન્કામં દિવા સ્વા-
પયેત્ ॥ ૪૩૧ ॥

પણ અતિ મેહેનત, શ્રીમેવન, માર્ગ ગ-
મન તથા વાહનમાં આસન, થાકેલ, અ-
તિમારી, શૂલ, શ્વાસ તથા તૃપારોગી, હે-
ડકી તથા વાયુથી પીડેલ, દુર્બળ, ક્ષીણ,
કફવાળા, ખાંણક, કેશી, વૃદ્ધ, અણધૂર્તિ,
રાત્રે જાગેલ અને જાગવાસીને ઇચ્છાપ્ર-
માણે સુવા દેવાં ॥ ૪૩૧ ॥

પણ જમ્યા પછી દિવસે સુવાનું જે કહેલ છે, તે સ્થેજ થોડા વખત માટે છે, નહિ
કે આખો દિવસ ઊંધ ધોરવા માટે. કારણ ઘણું કરી દિવસનો સમય સર્વને નિર્વાહ-
સાફ જોયોગ કરવા માટેનો છે, ને રાત્રિનો સમય જોયોગથી લાગેલો થાક જીતારવા માટે
આરામ લેવાનો છે. માટે દિવસે સુવું નહિ ને રાત્રિયે જાગવું નહીં. પણ જેમનો જી-
યોગ રાત્રિયે હોયછે, તેમણે સુખે દિવસે સુવું ને રાત્રિયે જાગવું. હવે જેમ દિવસે
નિદ્રા ન કરવી, તેમ શ્રીમેવન પણ કરવું નહીં, કેમ કે શ્રીમેવનથી વીર્યનો પાત થતાં
સ્વભાવથીજ તેજ સમય શરીરમાં બળની હાની થવાનો સંભવ છે; અને તેમ થતાં
શિથિલપણું પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાયછે. જે ટાળવા માટે આરામ લેવાની જરૂર પ-
ડેછે. પણ તે દિવસે બીજા વ્યવસાયને ક્ષીણે લઈ ચકાતો નથી, જેથી શરીરમાં જે પ્રકા-
રથી બળની હાની થાયછે. એક તો વીર્યના પાતથી ને બીજી દિવસના વ્યવસાયથી.

વળી દિવસે મૂર્ચ્ચની ઊખલતા હોવાથી શરીરમાં પિત્તતુલ્ય બેર વધેછે, તેવા સમયમાં તેને થડુ રાખવા માટે વીર્યરૂપ કંઈતુ રક્ષણ કરવાને બદલે જો તેનો પાત કરવા માડ્યો હોય, તો દિવસે દિવસે પિત્તતુલ્ય બેર વધીને શરીરનો નાશ કરી નાખેછે માટેજ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

આયુઃક્ષયમયાદિદ્વાન્નાન્તિ સે-
વેત કામિનીમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

સમજી પુરૂષે આયુષ્ય ફીણ થવાના ભય
થી દિવસે સ્ત્રીસેવન કરવું નહિ ॥ ૪૩૨ ॥

હવે અનુસાયને અથવા બહારની સ્વચ્છ હવા લેવા માટે ઘરથી બહાર જવું પડે, ત્યારે દેશકાળને અનુસરી ધારણ કરેલા સ્વચ્છ વસ્ત્ર ઊપરાત શરીરના રક્ષણ માટે ગાયે પાધડી, પગે જોડા અને હાથમાં લાકડી તથા છત્રી ગ્રહણ કરવા. એ વિષે એજ અથના એજ ટેકાણે કહ્યું છે કે,

ઉષ્ણીપં કાન્તિકૃત્કેશ્યં
રજોવાતકફાપહમ્ ।
લઘુ તચ્છસ્યતે યસ્મા-
દુરુ પિત્તાક્ષિરોગકૃત્ ॥ ૪૩૩ ॥

પાધડી કાતિ કરનાર, કેશને હિતરૂપ અને
ધૂળ, વાયુ તથા સરદીને રોકનાર છે,
પણ તે હલકી હોવી જોઈએ, કેમ કે ભારી
હોય તો પીત્ત તથા નેત્રરોગ ઉત્પન્ન
કરેછે ॥ ૪૩૩ ॥

ઉપાનદ્ધારણં નૈવ્યમાયુષ્યં
પાદરોગહત્ । મુલમચાર-
મોજસ્યં વૃષ્યં ચ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૪૩૪ ॥

જોડાનું પેહેરવું નેત્રને હિતકારક, આયુષ્ય
વધારનાર, પગના રોગને હણનાર, મુખે
અવાવનાર, બળ આપનાર તથા ધાતુ વ-
ધારનાર છે ॥ ૪૩૪ ॥

સલોત્સાહવલસ્યૈર્યધૈર્યતે-
જોવિવર્ધનમ્ । અવઘંભકરં
ચાપિ મયઘ્નં ટંઢધારણમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

હાથમાં લાકડી રાખવી એ સત્વ, ઉત્સાહ,
બળ, સ્થિરતા, ધીરજ તથા તેજને વ-
ધારનાર, ટેકા આપનાર અને ભયને હ-
ણનાર છે ॥ ૪૩૫ ॥

છત્રસ્ય ધારણં વર્ષાતપવાતરજો
પદમ્ । હિમત્ર દિતમસ્પોથ
માંગલ્યમપિ કીર્તિતમ્ ॥ ૪૩૬ ॥

છત્રી ઝોલવી એ વર્ષા, તડકો, વાયુ, રજ
તથા હિમને રોકનાર, આખને હિતકારક
અને માંગલિક કહી છે ॥ ૪૩૬ ॥

પણ મધ્યાન્હ સમયનો તડકો, ઉષ્ણ દેશમાં ઘણો રાજા હોયછે, જે પ્રાણિયોથી સહન થઈ શકતો નથી માટે તેવા દેશમાં બપોરનો સમય જાળવવા બે ઘડી વિભ્રાતિ લેવાની જરૂર છે બપોરના સમયનિરે જનકીપરિણયમાં કહ્યું છે કે,

છાયા સંશ્રયતે તલં વિદિપિનાં
શ્રાંતેવ પ્રાંયૈઃ સપં મૂલં યાતિ
સરો જલસ્ય જડતાગ્લાનેવ
મીનૈઃ સહ । આચામત્યદિમાંશુ-
દીધિતિરપસ્ત્રેવ લોકૈઃ સ-
મં નિદ્રાગર્ભગૃહં સદ્મવિશતિ
ક્ષાંતેવ કાંતાજનૈઃ ॥ ૪૩૭ ॥

મધ્યાન્હ સમય વૃક્ષની છાયા નાણે યાત્રી
ગઈ હોય, તેમ મુસાફરે સહિત તેની
તળે આવે છે, ને સરોવરનાં જળની
જડતા નાણે પીડિત થઈ હોય, તેમ
માછલાંયે સહિત તેને તળે બેસે છે, સૂર્ય
કિરણુ નાણે તાપ પામ્યાં હોય તેમ લોકો
સહિત જળતું આચમન કરેછે, અને નિદ્રા
નાણે યાત્રી ગઈ હોય, તેમ સ્ત્રીજને સ-
હિત માલેલા ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે ॥૪૩૭॥

તેમ સાંજના અંધારાના સમયવિષે લોજગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

વ્યસનિન ઇવ વિદ્યા ક્ષીયતે પંકજ-
શ્રીર્ગુણિન ઇવ કુદેશે દૈન્યમાયાંતિ
ભૃંગાઃ । કુતૃપતિરિવ લોકં પીડય-
ત્યંધકારો ધનમિવ કૃપણસ્ય વ્યર્થ-
તામેતિ ચક્ષુઃ ॥ ૪૩૮ ॥

સાંયંકાળે કમળની શોભા, વ્યસનીની વિ-
દ્યાની પેઠે ક્ષીણુ થાયછે, બમર, કુદેશમાં
શુણ્ણિજનની પેઠે દીનતાને પામે છે, અં-
ધકાર, ખરાબ રાતની પેઠે લોકને પીડે-
છે અને નેત્ર, કૃપણના ધનની પેઠે વ્યર્થ-
તાને પામે છે ॥ ૪૩૮ ॥

૫ળી માધકવિયે કહ્યું છે કે,

અનુરાગવંતમપિ લોચનયો-
ર્દયતં વપુઃ સુખમતાપકરમ્ ।
નિરકાસયદ્રવિમપેતવસું
વિયદાલયાદપરદિગ્ગણિકા ॥ ૪૩૯ ॥

સાંયંકાળને સૂર્ય જોકે અનુરાગવાનુ તથા
નેત્રને તાપ ન કરનાર સુખરૂપ શરીરને
ધારણ કરનાર છે, તોપણ તે કિરણરૂપી
ધન વિનાનો હોવાથી, તેને પશ્ચિમ દિશા-
રૂપી ગણિકાએ આકાશરૂપી ધરમાંથી
આહાર કાઢી મૂક્યો ॥ ૪૩૯ ॥

તેમ શાર્દૂલધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

વિરમ તિમિરસાહસાદમુખ્યા-
દ્યદિ રવિરસ્તમિતઃ સ્વતસ્તતઃ કિમ્ ।
કલયસિ ન પુરો મહામહોભિ-
ર્દુતિનિધિરભ્યુદયત્યયં શશાંકઃ ॥ ૪૪૦ ॥

હે અંધકાર, તું ઉતાવળો મ થા, કારણ
સૂર્ય કદિ પોતાની મેળે અસ્ત થયો તેથી
યું ! કેમકે આ કાંતિનો લંડાર ચંદ્ર મહા-
તેજ સહિત આગળ ઉદય પામે છે, તેને
યું જોતો નથી ! ॥ ૪૪૦ ॥

૫ળી કહ્યું છે કે,

परिपतति पयोनिधौ पतंगः

सरसिरुहामुदरेषु मत्तभृंगः ।

उपवनतरुकोटरे विहंगः

निजसदनेषु समस्तलोकसंघः ॥ ૪૪૧ ॥ કરે છે ॥ ૪૪૧ ॥

સાંઝને સમય જાણે સૂર્ય સમુદ્રમાં પડે છે, ને મદોન્મત્ત જમર કમળના મધ્યમાં, પક્ષી ઉપવનના વૃક્ષ કોતરમાં તથા બધા જનસમૂહ પોતપોતાના ગૃહ પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે ॥ ૪૪૧ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસની પેઠે રાત્રિયે પણ નિયમથી વર્તવું જોઈએ. સૂષ્ટિમાં જોતાં એવું જણાય છે કે ધણુંકરી પ્રાણિયોને આરામ લેવા માટેજ રાત્રિ નિર્માણ થયેલી છે. માટે મનુષ્યે પોતાના ઇંધા સખધી જે કંઈ કાર્ય હોય તે દિવસે કરવાં ને રાત્રિયે આરામ લેવો. પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ ને નિવૃત્તિથી પ્રવૃત્તિ થવાનો સૂષ્ટિ નિયમ છે. દિવસે પ્રવૃત્તિમાં રહેલ મનુષ્ય યાકી જઈ રાત્રે નિવૃત્તિ પામે છે, ને રાત્રે નિવૃત્તિમાં રહેલ તે કરી તૈયાર થઈ દિવસે પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. જેને કંઈ કામ કરવાનું હોતું નથી, તેને કામ કરવાની, ને જે કામ કરતું હોય છે, તેને નિરાંતે બેસવાની ઈચ્છા સ્વાભાવિક છે. માટે મનુષ્યે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ બન્નેમાં રહેવું, એકને વળગી રહેવું નહીં, કેમકે તેથી જલહી હાનિ થાયછે. રાત્રિ સંબંધિ નિયમ પાળવા વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

रात्रौ च भोजनं कुर्यात्प्रथम-
ग्रहरांतरे । किंचिदूनं समशी-
यात् दुर्जरं तत्र वर्जयेत् ॥ ૪૪૨ ॥

રાત્રિયે પેહેલા પોહોરની અદર લોજ કરવું, પણ કંઈક થોડું જમવું, ને ન પાં તેવું ખાવું નહિ ॥ ૪૪૨ ॥

त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्म-
मदां नरः । अन्येष्वृत्तषु घर्मे तु
पक्षात् पक्षात्त्रजेदुधः ॥ ૪૪૩ ॥

અને ત્રમણુ પુરવે ઉન્હાળા શિવાય ખીટ ઋતુમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે ને ઉન્હાળામ પત્રર પત્રર દિવસે સ્ત્રી પાસે જવું ॥ ૪૪૩ ॥

उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्न च पर्वसु ।
गोसर्गेचाद्धरात्रेचतथामध्यदिनेपिच ॥ ૪૪૪ ॥

તેમાં પણ સચાર, સાંજ, પુનેમ, અમાસ, પાછલી રાત્રી, મધ્યરાત્રિ તથા મધ્યાહ્ન સમય જવું નહિ ॥ ૪૪૪ ॥

रजस्वलामकामां च गर्भिणीं
व्याधिपीडिताम् । नाभिगच्छेत्सु-
मान्नारीं योनिरोगसमन्विताम् ॥ ૪૪૫ ॥

વળી રજસ્વલા, ઈચ્છા વગરની, ગર્ભવતી, રોગથી પીડાયેલી તથા જનનેન્દ્રિયના રોગવાળી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહિ ॥ ૪૪૫ ॥

रजस्वलां गतवतो नरस्यास-
यतात्मनः । पृष्ठापुस्तेजसां
हानिरधर्मश्च ततो भवेत् ॥ ૪૪૬ ॥

કેમકે મનને વસા ન રાખી રજસ્વલા પ્રત્યે જનારને દષ્ટિ, આયુષ્ય તથા તેજની હાનિ અને અધર્મની પ્રાપ્તિ થાયછે ॥ ૪૪૬ ॥

વેળ્યાં સન્ધ્યયોથાપિ ગચ્છતો
જીવનક્ષયઃ । ગર્ભિણ્યાં ગર્ભપીડા
સ્યાદ્ રોગિણ્યાં રોગસંભવઃ ॥ ૪૪૭ ॥

ગોસર્ગે ચાર્દરાત્રે ચ વાતપિત્તે
પ્રકુપ્યતઃ । અત્યાશિતો ધૃતિઃ
ક્ષુદ્રાન્ સવ્યથાંગઃ પિપાસિતઃ ॥ ૪૪૮ ॥

વાલો વૃદ્ધોઽન્યયેગાત્તો
રોગી ચ ન વ્રજેત્સ્ત્રિયમ્ ।
ક્ષુધિતઃ ક્ષુબ્ધચિત્તશ્ચ
મધ્યાન્હે વૃપિતોઽવલઃ ॥ ૪૪૯ ॥

સ્થિતસ્ય હાનિં શુક્રસ્ય વાયોઃ
કોપં ચ વિંદતિ । વ્યાધિતસ્ય
રુજા હ્રીહા મૂર્છા મૃત્યુશ્ચ જાયતે ॥ ૪૫૦ ॥

વળી સ્ત્રી ઋતુમતી થાય ત્યારેજ તેનું સેવન કરવા કહેલ છે, કેમકે જોજી અંધમાં
જોજી ઠેકાણે કશું છે કે,

આર્તવસ્રાવદિવસાદતુઃ પોદ-
શારાત્રયઃ । ગર્ભગ્રહણયોગ્યસ્તુ
સ એમ સમયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૫૧ ॥

આયુઃક્ષયભયાદ્ધર્તા પ્રથમે દિવસે સ્ત્રિયમ્ ।
દ્વિતીયેપિનૈવૈરત્યૈવ્રજેદ્દૃમર્તા તથા ॥ ૪૫૨ ॥

તત્ર યથાહિતો ગર્ભો
જાયમાનો ન જીવતિ ।
આહિતો યસ્તૃતીયેન્દ્રિ
સ્વલ્પાયુર્વિકલાંગકઃ ॥ ૪૫૩ ॥

તેમજ પુનેમ, આભાસ તથા સંવાર-સાંગે
જનારના જીવિતનો ક્ષય, ગર્ભિણી પ્રત્યે
જવાથી ગર્ભને પીડા તથા રોગિણી પ્રત્યે
જવાથી રોગનો સંભવ થાયછે ॥ ૪૪૭ ॥

તેમ પાછલી રાત તથા અર્ધ રાત્રિયે સ્ત્રી-
સેવન કરવાથી વાત તથા પિત્તનો પ્રકોપ
થાયછે; વળી અતિ જમેલ, અસ્વસ્થ ચિ-
ત્તવાળો, બૂખ્યો, અંગે પીડિત, તરયો ॥ ૪૪૮ ॥

સોલ વર્ષની અંદરનો આળક, સીંતેર વ-
ર્ષની ઉપરનો વૃદ્ધ, મળ મૂત્રાદિના વેગથી
પીડિત તથા રોગી, ઓટલાએ સ્ત્રી પાસે
જવું નહિ; કેમકે બૂખ્યો, અસ્વસ્થ ચિ-
ત્તવાળો, મધ્યાન્હ સમયે, તરયો તથા
બળહીન ॥ ૪૪૯ ॥

સ્ત્રીસેવન કરે તો શરીરમાં રહેલા શુક્રની
હાનીને તથા વાયુના પ્રકોપને પામેછે;
અને રોગીને પીડા, પેટમાં બરેલની ગાંઠ,
મૂર્છા તથા મૃત્યુ થાયછે ॥ ૪૫૦ ॥

રજનો સ્રાવ થાય તે દિવસથી સોલ રાત્રિ-
મુધી ઋતુ કહેવાય છે, ને સ્ત્રીને ગર્ભ રે-
હેવા યોગ્ય સમય પણ તેજ છે ॥ ૪૫૧ ॥

પુરૂષે આયુષ્ ક્ષય થવાના ભયથી ઋતુ-
મતી સ્ત્રી પાસે રતિ માટે પેહેલે તથા
ખીજે દિવસે જવું નહિ ॥ ૪૫૨ ॥

વળી જો બન્ને દિવસે જો ગર્ભ રહે, તે
જન્મ્યા પછી જીવે નહીં; તેમ જો ત્રીજે
દિવસે રહે, તે અલ્પ આયુષિ તથા વિ-
કૃત અંગવાળો થાય; તેથી તે દિવસે પણ
જવું નહિ ॥ ૪૫૩ ॥

અતથતુર્થિ પટ્ટી સ્યાદષ્ટમી
દશમી તથા । દ્વાદશી વાપિ
યા રાત્રિસ્તસ્યાં તાંવનિતાંમજેત્ ॥૪૬૪॥

માટે રત્નેદર્શનથી સોલ રાત્રિ પર્યંત, જે
ચોથી, છઠ્ઠી, આઠમી, દશમી તથા બારમી
આદિ રાત્રિ હોય, તેમાં તે ઋતુમતી
શ્રીને સેવવી ॥ ૪૫૪ ॥

અત્રોત્તરોત્તરં વિદ્યાદાયુરારો-
ગ્યમેવ ચ । પ્રજાસૌભાગ્યમૈશ્વ-
ર્યં વલં વામિગમાત્ફલમ્ ॥ ૪૬૫ ॥

તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર રાત્રિ વિષે ગમન
કરવાથી આયુષ્ય, આરોગ્ય, સારી પ્રજા,
શરીર સામર્થ્ય તથા ઇન્દ્રિયબળરૂપ ફળ
જને પામે ॥ ૪૫૫ ॥

એ રીતે નિયમથી શ્રીસેવન કરવા કહેલ છે, તેમાં અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાના
દિવસો પણ શ્રીસેવનમાં નિષેધ કરેલ છે, તેનું કારણ એમ કે, એ બંને દિવસે પૃથિવી
ઉપર સૂર્ય તથા ચંદ્રનું આકર્ષણ એકંદ્રુ યવાથી હમેશ કરતાં વિશેષ હોય છે. કારણ
અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર સૂર્ય બન્ને સીધી લીટીમાં પૃથિવીની એક બાજુએ એક પૌર્ણિમાએ
પૃથિવીની એક બાજુએ ચંદ્ર તથા બીજી બાજુએ સૂર્ય સીધી લીટીમાં હોય છે. અને
એવો નિયમ છે કે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર એકથી વધારે વસ્તુનું આકર્ષણ ને સીધી
લીટીમાં થતું હોય તો તે વિશેષ અસર કરે છે. તે પ્રમાણે અમવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાએ
સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં એકઠાં મળેલાં આકર્ષણની, પૃથિવી ઉપરનાં વાતાવરણ, જલ તથા
સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર વિપેર અસર થાય છે, જે સ્થૂંવ દૃષ્ટિથી નજીવામાં આવ-
તી નથી, પણ વિચાર દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ આવે છે. જેમ કે એ બન્ને
દિવસે સમુદ્રમાં વિશેષ ભરતી તથા રોગીને વિશેષ પીડા થતી જોવામાં આવે છે તેમાં
પણ આસ રોગીને થતી પીડામાં વધારો પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ આવે છે. એજ રીતે
બીજા અહો પણ બ્યારે પૃથિવીની કોઈ પણ બાજુએ સીધી લીટીમાં એકથી વધારે
આવે છે, ત્યારે તેમનું એકંદ્રુ મળેલું આકર્ષણ પણ પૃથિવી ઉપરના વાતાવરણ, જળ
તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર અસર કરે છે, પણ તે સૂર્ય ચંદ્ર જેટલી કરી શ-
કતા નથી. કારણ સૂર્ય પૃથિવીથી ઘણો મોટો છે ને ચંદ્ર ઘણો પાસે છે. અને બીજા
અહો ઘણા દુર તથા કંઠે નહાના છે. એ રીતે અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાએ સૂર્ય ચંદ્ર-
નું એકંદ્રુ મળેલું આકર્ષણ પૃથિવી ઉપરના પ્રાણિયોના શરીર ઉપર મારી અસર કરતું
હોવાથી, એ બન્ને દિવસે શ્રીસેવન કરવું નહિ. કેમકે શ્રીસેવનથી બળ થટે છે, ને
બળ ઘટવાથી કોઈ પણ પ્રકારની અસર શરીર ઉપર તુરંત થાય છે અને તેમાં થયેલી
પ્રજા પણ દુર્બળ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી જો મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાનો વેગ ઉ-
ત્પન્ન થયો હોય, તો તેનો રોધ કરીને શ્રીસેવન કરવું નહીં, પણ ત્યાગ કર્યો પછી કરવું.
કારણ રોધેલા મળ વા મૂત્રને શ્રીસેવન કર્યોપછી ત્યાગવા જતાં તે યથાર્થ ત્યાગ થઈ શ-
કતાં નથી, ને પછી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જળ પણ આગળથી
પી લેવું, કેમ કે પછીથી ચઢેલા યાકમાં તેનું પીવું હાનિકારક છે, પણ જો સહે તો
સાકર મિશ્રિત દૂધ પીવું લાભકારી કહેલ છે. એ રીતે નિયમ પાળતાં શ્રીસેવન કરવાથી

શરીરે કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થતાં સામે લાભ થાયછે. તે વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

આયુષ્મન્તો મન્દજરા વપુર્વર્ણ-
વલાન્વિતાઃ । સ્થિરોપચિત-
માંસાશ્ચ ભવન્તિ સ્ત્રીષુ સંયતાઃ ॥ ૪૫૬ ॥

ત્રિપેને વિષે નિયમથી વર્તનાર પુરૂષ
આયુષ્યમાન, મંદ જરાવાળા, શરીર, વર્ણ
તથા બળે કરી યુક્ત અને સ્થિર તથા,
વૃદ્ધિ પામેલા માંસવાળા થાયછે ॥૪૫૬॥

શૂલકાસજ્વરશ્વાસકાર્શ્યપાંડુ
મયક્ષયાઃ । અતિવ્યવાયાજ્ઞા-
યન્તે રોગાશ્વાસેપકાદયઃ ॥ ૪૫૭ ॥

પણ સ્ત્રીસેવન ઘણું કરવાથી, શૂળ, કાસ
જ્વર, શ્વાસ, કૃપતા, પાંડુ રોગ, ક્ષય તથા
આંચકી આદિ વાત રોગ થાયછે ॥ ૪૫૭ ॥

હવે નિયમસર સ્ત્રીસેવન કર્યપછી ઋતુ પ્રમાણે અનુકૂળ આવે એવા શીત વા ઉષ્ણ
જળે કરી મક્કીન થયેલાં અંગ ધોઈ સ્વચ્છ કરવાં, જેથી તે સંબંધી રોગ થવાનો ભય
રહે નહીં. પછી કોમળા કરી મુખને અંદરથી સ્વચ્છ કરવું, કારણ રાત્રિયે ખાધેલાં
તાંબૂલાદિનો કંઈ અંશ જો મુખની અંદરના દાંત, જીભડા તથા તાળુ આદિ કોઈ ભાગમાં
ભરાઈ રહે તો તે ભાગ ઉપર ચાંદી પડી આવી પાક થઈ આવેછે. પછી હાથ પગ
ધોઈ, મનને શાંત કરી, સ્વચ્છ શય્યા ઉપર સૂચન કરવું, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના સંકલ્પ
વિકલ્પ કરવા નહીં. કેમ કે સંકલ્પ વિકલ્પથી મન સ્થિર થતું નથી, ને મન સ્થિર
થયા વિના ઉંઘ આવવાનો સ્વભાવ નથી. અને ઉંઘ ન આવે તો શરીરમાં તે સંબં-
ધી રોગ થાયછે. માટે રાત્રિયે સર્વે સંકલ્પનો ત્યાગ કરી મુખે શુદ્ધ જલું, જેથી થતા
લાભ વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

નિદ્રા તુ સેવિતા કાલે ઘાતુસામ્ય-
મતંદ્રિતામ્ । પુષ્ટિવર્ણવલોત્સાહં વ-
હિદીર્ષિં કરોતિ હિ ॥ ૪૫૮ ॥

વખતસર સેવન કરેલી નિદ્રા, રસાદિ ધા-
તુની સમતા, આળસરહિતપણું, પુષ્ટિ, કાં-
તિ, ગળ, ઉત્સાહ તથા જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ
કરેછે ॥ ૪૫૮ ॥

પણ જ્યારે સર્પ આદિ લઈ વિપવાળા જતુઓનો દંશ થાય, ત્યારે રાત્રિયે ભગ-
રણ લાભકારી કહેલ છે. એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

રાત્રૌ જાગરણં રૂક્ષં કફદો-
પવિપાર્તિજિત્ ॥ ૪૫૯ ॥

રાત્રિયે કરેલું ભગરણ લુપ્ત અને કફદોષ
તથા વિષ પીડાને યાજનાર છે ॥ ૪૫૯ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસ તથા રાત્રિની પેઠે ઋતુ ઋતુમાં પણ નિયમસર
વર્તવું બોધ્યું. એજ ગ્રંથના ઋતુચર્યોધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શિશિરઃ શીતલોડતીવ રૂક્ષો
વાતાશ્વિવર્ધનઃ । વસન્તો મધુ-
રઃ સ્તિગ્ધઃ શ્લેષ્મવૃદ્ધિકરશ્ચ સઃ ॥૪૬૦॥

શિશિર ઋતુ અતિ શીતળ, રૂક્ષ અને
વાત તથા અગ્નિને વધારનાર છે; વસંત
ઋતુ મધુર, સ્તિગ્ધ તથા રજોમની વૃ-
દ્ધિ કરનાર છે ॥-૪૬૦ ॥

ગ્રીષ્મો રુક્ષોઽતિકટુકઃ પિત્ત-
કૃત્કફનાશનઃ । વર્ષાઃ શીતાવિ-
દાહિન્યો વન્દિમાન્યાનિલમદારઃ ॥૪૬૧॥

શરદુષ્ણા પિત્તકર્ત્રી નૃણાં મધ્ય-
વલાવદ્ધા । હેમંતઃ શીતલઃ સ્નિ-
ગ્ધઃ સ્વાદુર્જઠરવહ્નિકૃત્ ॥ ૪૬૨ ॥

માટે પ્રત્યેક ઋતુને અનુસારે વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેમ કે શીત કાળમાં જાડાં તથા ઉષ્ણ કાળમાં પાતળાં. વળી આહાર એટલે ખાનપાન તથા વિહાર એટલે હરવું ફરવું, એ પણ ઋતુ ઋતુમાં અનુકૂળ આવે તે રીતે આચરવું; અને રહેવાનું ઘર પણ સર્વ ઋતુમાં અનુકૂળ થાય તેવાં સાધન રાખવાં, જેમ કરવાથી શરીરે આરોગ્ય રહેવાયછે. વળી એ ઋતુઓ યોગ્યપણા માટે આયુર્વેદના સૂત્રરચાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શિશિરે શીતમધિકં વાતવૃષ્ટ્યા-
કુલા દિશઃ । શેષં હેમંતવત્સર્વં
વિજ્ઞેયં લક્ષણં યુષ્ઠઃ ॥ ૪૬૩ ॥

દિશો વસંતે વિમલાઃ કાનનૈરુ-
પશોભિતાઃ । રસાલાંભોજનકુલ-
પર્ણાશોકાદિપુષ્પિતઃ ॥ ૪૬૪ ॥

કોકિલાપદ્મપદ્મગૈરુપગીતામ-
નોહરાઃ । દક્ષિણાનિલસંવીતાઃ
સુમુખાઃ પલ્લવોજ્જ્વલાઃ ॥ ૪૬૫ ॥

ગ્રીષ્મે તીક્ષ્ણાંશુરાદિત્યો મારુતો
નૈર્ઋતોઽમુલ્લઃ । મૂસ્તપ્તા સરિત-
સ્તન્વ્યો દિશઃ પ્રજ્વલિતા ઇવ ॥ ૪૬૬ ॥

આન્તચક્રાન્હયુગલાઃ
પયઃપાનાકુલા મૃગાઃ ।
ધ્વસ્તવીરુત્તુળતા
વિપર્ણાકિતપાદપાઃ ॥ ૪૬૭ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુ રૂક્ષ, અતિ કટુ, પિત્ત વધારનાર તથા કફને નાશ કરનાર છે; વર્ષા ઋતુ શીત, શરીર ગરમ રાખનાર, જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર તથા વાયુ વધારનાર છે ॥૪૬૧॥

શરદ્ ઋતુ ઊષ્ણ, પિત્ત વધારનાર તથા મનુષ્યોને મધ્યમ બળ દેનાર છે; અને હેમંત ઋતુ શીતળ, ત્રિગ્ધ, સ્વાદુ તથા જઠરાગ્નિને વધારનાર છે ॥ ૪૬૨ ॥

શિશિર ઋતુમાં ધણી ધંડી અને માવકાના વાયુ તથા વૃષ્ટિઓ કરી સર્વ દિશા ઘેરાયેલી હોયછે, ને તેનાં બાકીનાં સર્વ લક્ષણ, શુદ્ધિમાને હેમંત સરખાં બાળવાં ॥૪૬૩॥

વસંત ઋતુમાં દિશાઓ નિર્મળ, આંબા, કમળ, બકુલ, આખરા તથા અશોકાદિ વૃક્ષનાં પુષ્પયુક્ત બને કરી શોભિતિ ॥૪૬૪॥

હોયલ તથા અમર સમુદાયના ગાયનવાળી, મનોહર, દક્ષિણ તરફના વાયુવટે ઘેરાયેલી, મુંદર દેખાવવાળી તથા નવ પાંદડે કરી ઉત્તવળ હોયછે ॥ ૪૬૫ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સર્વ તીક્ષ્ણ કિરણવાળો, નેઋત યુગ્મા તરફનો દુઃખદાયક વાયુ, જમીન તપેલી, નદિયો થોડા જળવાળી અને દિશાઓ બાણે પ્રજ્વલિત ॥ ૪૬૬ ॥

આંત યથેલ ચક્રવા ચક્રીનાં જોડણાંવાળી, પાણી પીવા માટે આકુળ થયેલા મૃગવાળી, સુકાર્થ ચયેલ વેલ, પૃથુ તથા લતાવાળી અને ધણું પાંદડાંએ કરી અંકિત વૃક્ષવાળી હોયછે ॥ ૪૬૭ ॥

પ્રાવૃષ્યંવરમાનદ્ધં પશ્ચિમાનિલ-
કર્પિતઃ । અંબુદૈર્વિચુદુદ્યોતમસ-
તૈસ્તુમુલસ્વનૈઃ ॥ ૪૬૮ ॥

કોમલશ્યામશપ્પાઢ્યા
શન્નગોપોજ્જ્વલા મહી ।
કદંબનીપકુટ્જ-
સર્જકેતકિભૂપિતા ॥ ૪૬૯ ॥

તત્ર વર્ષાસુ નદ્યોમઃપૂરોદ્ગમ-
તટદ્રુમાઃ । વાપ્યઃ પ્રોત્ફુલ્લકુ-
મુદનીલોત્પલવિરાજિતાઃ ॥ ૪૭૦ ॥

ભૂરવ્યક્તસ્યલશ્વભ્રા
વદ્રુસસ્યોપશોભિતા ।
નાતિગર્જત્સ્રવન્મેઘ-
નિરુદ્ધાર્કગ્રહં નમઃ ॥ ૪૭૧ ॥

વન્નુરુણઃ શરદ્યર્કઃ શ્વેતાન્નવિ-
મલં નમઃ । તથા સરાંસ્યંબુરુહૈ-
ર્ભોતિ હંસાંસઘટ્ટિતૈઃ ॥ ૪૭૨ ॥

પંકથુષ્કદ્રુમાકીર્ણા
નિન્નોન્નતસમેષુ મૂઃ ।
વાણસપ્તાહવંધૂક-
કાશાસનવિરાજિતા ॥ ૪૭૩ ॥

વાયુર્યાત્યુત્તરઃ શીતો રજોઘૂ-
ર્માકુલા દિશઃ । છન્નસ્તુપારૈઃ
સવિતા હિમાનદ્ધા જલાશયાઃ ॥ ૪૭૪ ॥

વર્ષા ઋતુમાં પશ્ચિમ વાયુવડે બંધાર્ધ આ-
વેલ, વિજળીના પ્રકાશથી પીગળેલ તથા
મોહોદી ગર્જનાવાળા મેઘે કરી આકાશ
છવાઈ બાયછે ॥ ૪૬૮ ॥

અને પૃથ્વી, કોમળ તથા નીલાં વૃણુ-
વાળી, ઈન્દ્રગોપ નામે લાલ ંતુવડે મુંદર
દેખાવવાળી ને કદંબ, અશોક, ઈંદ્રજવ,
સાગ તથા કેતકીના વૃક્ષે કરી શોભિતિ
ચાયછે ॥ ૪૬૯ ॥

વળી નદી પાણીના પૂરથી ભાંગી ગયેલા
તટવૃક્ષવાળી ને આંધેલા જલાશય પ્રકુ-
લિત શ્વેત તથા નીલાં કમળે કરી શો-
ભાયમાન ॥ ૪૭૦ ॥

પૃથ્વી છુપાર્ધ ગયેલા સ્થળ તથા ખાડા-
વાળી, ને ઘણા ધાન્યનાં છોડવાંએ શો-
ભિતિ, અને આકાશ અતિ ગર્જના કર્યા-
વિના વર્ષનાર મેઘે કરી ઢંકાયેલા અર્ધ તથા
અહવાળું ચાયછે ॥ ૪૭૧ ॥

શરદ્ ઋતુમાં સૂર્ય પીળો તથા ઉજ્જ્વલ, ને
આકાશ શ્વેત વાદળાં વડે નિર્મળ દોાયછે;
અને સરોવર હંસના રકંઠ મિશ્રિત ક-
મળે કરી શોભેછે ॥ ૪૭૨ ॥

વળી પૃથ્વી નીચા, ઉંચા તથા સમાન
સ્થળમાં, સુકાઈ ગયેલ છે ગારો જેમની
પાસે એવા વૃક્ષે કરી આમ, અને ઝીંડી,
સપ્તાહ, દુપારી, કાંસ તથા આસન ના-
મનાં નાહાનાં નાહાનાં ઝાડે કરી શોભિતિ
દોાયછે ॥ ૪૭૩ ॥

અને હેમંત ઋતુમાં ઉત્તર તરફનો શીતળ
વાયુ વાયછે, ને દિશાએ રજઙ્ગ ધૂમે કરી
આકુળ, સૂર્ય ઝાકળે કરી ઢંકાયેલા તથા જ-
લાશય ટાઢથી બંધાર્ધ ગયેલાં હોયછે ॥ ૪૭૪ ॥

દર્પિતા ધ્વાંક્ષસ્વાદ્માદમહિપો-
રન્નકુંજરાઃ । રોઘ્રમિયંતુપુન્નાગાઃ
પુષ્પિતા હિમસાહચે ॥ ૪૭૫ ॥

વળી કાગડા, જૅડા, પાડા, મેંઠા તથા
હસ્તિયો ગર્વિષ્ઠ, ને લોધ્ર, વાધેટી તથા
મુરંગીવેલ પુષ્પિત થાયછે ॥ ૪૭૫ ॥

હવે પુરૂષ જાતિની પેઠે સ્ત્રી જાતિયે પણ પોતાના શરીરની આરોગ્યતા જળવાય
તે રીતે વર્તેડું, તેથી વિરૂદ્ધ વર્તેડું નહિ, કેમ કે શરીર આરોગ્ય હોય તોજ વ્યાવહા-
રિક સર્વ પ્રકારનું કૃશણપણુ મેળવી શકાયછે. મારે પુરૂષની પેઠે સ્ત્રિયે પણ દિવસ,
રાત્રિ તથા ઋતુ ઋતુમા કલા પ્રમાણે વર્તેડું વિશેષ માત્ર એટલું કે સ્ત્રીને ગર્ભાશય
હોયછે, મારે પુરૂષ કરતા તેને એ સબધી વિશેષ નિયમો પાળવાની જરૂર રહેછે, જે પ્રિયે
આગળ કેહેવામા આવ્યું છે વળી આયુર્વેદના સુચ્યુત ગ્રંથના ગારીરરચનામા જ્યુ છે કે,

શંલનાભ્યાકૃતિર્યોનિહ્યાવર્તા
સા પ્રકીર્તિતા । તસ્યાસ્ત્રુતીયે
લાવતે ગર્ભશય્યા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૪૭૬ ॥

રાત્રની નાણી સરખા આકારવાળી સ્ત્રીની
જનનંદ્રિય પણ આવર્તમાણી કહી છે, તેના
ત્રીજા આવર્તમા ગર્ભાશય રહેલ છે ॥ ૪૭૬ ॥

યથા રોહિતમત્સ્યસ્ય મુખ ભવતિ
રૂપતઃ । તત્સંસ્થાના તથારૂપા
ગર્ભશય્યા વિદુર્બુધાઃ ॥ ૪૭૭ ॥

જેવા અકારે રોહિત મત્સ્યનું મુખ હોય
છે, તેના આકારે જનનંદ્રિયમા ગર્ભસ્થાન
રહેલું શુદ્ધિમાન જાણેછે ॥ ૪૭૭ ॥

નિયત દિવસેડતીતે સંકુચત્યયુજં
યથા । ઋતાં વ્યતીતે નાર્યાસ્તુ
સૈવ સંત્રિયતે તથા ॥ ૪૭૮ ॥

તે ગર્ભાશય જેમ દિવસ વીતે કમ નિ-
યમથી સંગ્રામીયછે, તેમ સ્ત્રીના ન વી-
ત્યા પછી સંગ્રામ પામેછે અર્થાત્સત્ત્વ
અહણુ કરવા સમર્થ થતો નથી ॥ ૪૭૮ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખડના પ્રથમ ભાગમા કહ્યું છે કે,

શુક્રાર્તેવ સમાશ્લેષો યદૈવ સ્ખલ
જાયતે । જીવસ્તદૈવ વિશતિ યુક્તઃ
શુક્રાર્તેવાન્તરઃ ॥ ૪૭૯ ॥

સ્વારે શુદ્ધ શુક્ર તથા આર્તના બને એ
ઠકા થાય, ત્યારેજ તે બન્નેમા રહેલ, યુગ
થયેનો જીવ પ્રવેશ કરેછે ॥ ૪૭૯ ॥

સૂર્યાશોઃ સૂર્યમણિતો હુમયસાદ્ય
તાદ્રધા । વહ્નિઃ સંજાયતે જીવસ્તથા
શુક્રાર્તેવાદ્યતાત્ ॥ ૪૮૦ ॥

જેમ સૂર્યકિરણ તથા સૂર્યમણી બન્નેના યો-
ગથી અગ્નિ, તેમ શુદ્ધ શુક્ર તથા આર્તના
યોગથી જીવ ઉત્પન્ન થાયછે ॥ ૪૮૦ ॥

વીજેડન્તર્વાયુના મિત્રે દ્વાં જીવૌ
કુક્ષિમાગર્તૌ । આધિક્યે રેતસઃ પુત્રઃ
કન્યા સ્યાદાર્તેવેડધિકે ॥ ૪૮૧ ॥

અને ગર્ભાશયના વાયુવટે બીજના બે ભાગ
થાય તો તેમા બે જીવ થાયછે, તથા રેત
અધિક હોય તો પુત્ર ને આર્તના અધિક
હોય તો કન્યા થાયછે ॥ ૪૮૧ ॥

શર્વિણી ન તુ કુર્વાત યાનેસ્યારો-
દ્ધનં તથા । વ્યવાયં ચ ન સેવેત
ન કુર્યાદતિતર્પણં ॥ ૪૮૨ ॥

ભોજ્યં તુ મધુરપ્રાયં સ્તિગ્ધં
દ્ધ્યં દ્રવ્યં લઘુ । સંસ્કૃતં દીપનીયં
તુ નિત્યમેવોપયોજયેત્ ॥ ૪૮૩ ॥

નોર્ચૈર્ઘ્યાન્ન તત્કુર્યાદ્યેન ગર્ભો
વિનશ્યતિ । તૈલાભ્યંગોદ્વર્તનં ચ
નાત્પર્યં કારયેદપિ ॥ ૪૮૪ ॥

દોષાભિચારૈર્ગર્ભિણ્યા યો યો
ભાગઃ પ્રપીઢયતે । સ સ ભાગઃ
શિશોસ્તસ્ય ગર્ભસ્યસ્ય પ્રપીઢયતે ॥ ૪૮૫ ॥

પ્રમૂતા દિતમાહારં વિહારં ચ
સમાચરેત્ । વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં
શીતસેવાં વિવર્જયેત્ ॥ ૪૮૬ ॥

મિથ્યાચારાત્મૃતિકાયા યો
વ્યાધિરુપજાયતે । સકુચ્છ્રસાધ્યો-
ઽસાધ્યો વા ભવેત્તત્પથ્યમાચરેત્ ॥ ૪૮૭ ॥

વ્યુપદ્રવાં વિશુદ્ધાં ચ વિદ્યાય
વરવાર્ણિનીમ્ । ઋત્વં ચતુર્ભ્યો માસે-
ભ્યો નિયમં પરિહારયેત્ ॥ ૪૮૮ ॥

હવે ગર્ભવતિથે વાહન ઉપર બેસવું નહીં,
તેમ પુરૂષ સંગ તથા અતિ ભોજન ક-
રવાં નહિ ॥ ૪૮૨ ॥

અને નિત્ય ધણું કરી મધુર, સ્તિગ્ધ, પ્રિય,
નરમ, હલકું, સારી રીતે રાંધેલું તથા
અગ્નિ વધારનાર ભોજન કરવું ॥ ૪૮૩ ॥

વળી ઘાટે સાદે બોલવું નહિ, ને જણે
કરી ગર્ભ નાશ પામે તેવું આચરવું નહિ;
તેમ તેલનો અભ્યંગ તથા શરીરનું ઘા-
ળવું ધણું કરવું નહિ ॥ ૪૮૪ ॥

કારણ દોષના અભિધાતે કરી ગર્ભિણીને
જે જે ભાગ પીડાયછે, તે તે ગર્ભમાં
રહેલા બાળકનો પણ પીડાયછે ॥ ૪૮૫ ॥

હવે પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રિયે હિતરૂપ આહાર
તથા વિહાર કરવો, ને મેહેનત, મૈથુન,
ક્રોધ, યંડા પદાર્થ તથા ડાઢનો ત્યાગ ક-
રવો ॥ ૪૮૬ ॥

કારણ તેને અહિત આહાર તથા વિહા-
રથી જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાયછે, તે કષ્ટ-
સાધ્ય વા અસાધ્ય હોયછે; ઘાટે તેણે
પથ્ય પાળવું ॥ ૪૮૭ ॥

પછી ચાર મારા ફેડે તેને ઉપદ્રવરહિત,
શુદ્ધ તથા સારી થયેલી જાણી સુવાવડીના
નિયમ છોડાવવા ॥ ૪૮૮ ॥

હવે જેમ પુરૂષ તથા સ્ત્રીજાતિયે પોતાનાં શરીરની આરોગ્યતા જાળવવામાં નિરં-
તર તત્પર રહેવું યોગ્ય છે, તેમ પોતાના બાળકોનાં શરીર પણ કુશળ રાખવામાં તેમ
માત્ર અનાહર કરવો યોગ્ય નથી. કેમકે બાળક અજ્ઞાન અને નિર્બળ હોવાથી પોતાના
શરીરનું કુશળ સમજી તથા રાખી શકતો નથી, જેથી તે પોતાને ઉછેરનારને આધીન
રહેછે, ને તેણે રાખેલી સંભાળ પ્રમાણે શરીરે મુખી અને દુઃખી થાયછે. સર્વ સ્થા-
વરજંગમાત્મક પ્રાણીઓની આયુષ્યનો પ્રથમ ભાગ બાળ્યાવસ્થા છે, તે અવસ્થામાં જે
તેમને ઉછેરનાર સારી સંભાળથી ઉછેરી દઢ કરે તે, સારા પાયા ઉપર ચલેલા ઘરની

પેઠે તેઓ પોતાની પૂર્ણ આયુષ્ય, જે કોઈ દેવી વિદ્ય ન આવે તો ભોગવી શકેછે. વળી જે બાળક હોય તોજ તે મોટું થઈ મનુષ્ય થાયછે, માટે તેની સંભાળ મોટા કરતાં ન્યૂનતાથી ન રાખતાં વિશેષ રાખવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કંચુ છે કે,

મિથ્યાહારવિહારિણ્યા દુષ્ટા
ચાતાદયઃ સ્ત્રિયાઃ । દૂપયંતિ
પયસ્તેન શરીરે વ્યાધયઃ શિશોઃ ॥ ૪૮૯ ॥

અહિત આહાર તથા વિહાર કરનારી સ્ત્રીના દૂધને દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ હોય દૂ-
પિત કરેછે, તેથી બાળકના શરીરમાં રોગ થાયછે ॥ ૪૮૯ ॥

નીરે સ્તન્યં યદેકી સ્યાદવિચર્ણ-
મતંતુમત્ । પાંડુરં તન્નુ શીતં ચ
તદુર્ગં શુદ્ધમાદિશેત્ ॥ ૪૯૦ ॥

જે દૂધ પાણી સાથે મળી જાય, ખરાબ વર્ણ રહિત, તત્તુ વિનાતું, ધોળુ, પાતળુ તથા થડું હોય, તે શુદ્ધ જાણવું ॥ ૪૯૦ ॥

પીતાય યદિ વાલસ્ય વિદધ્યાદુ-
પમાતરં । સુવિચાર્ય ગુણાન્દોપાન્
કુર્યાદ્ધાર્ત્રીં તદેદ્દશીમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

કદી બાળકને ધાવવા વારતે ધાવ રાખવી હોય, તો તેના શુભુદોષ સારી રીતે વિ-
ચાર કરી, આવી રાખવી ॥ ૪૯૧ ॥

સુવર્ણા મધ્યવયસં સચ્ચીલાં
સુદિતાં સદા । શુદ્ધદુર્ગ્ધાં વહુ-
ક્ષીરાં કુલીનામતિવત્સલામ્ ॥
સ્વાધીનામલ્પસંતુષ્ટાં નિજ-
પુત્રદ્દશં શિશૌ ॥ ૪૯૨ ॥

જેવી કે સારા વર્ણુવાળી, મધ્યમ વયની, મુશીલ, સદા પ્રસન્ન રહેનારી, શુદ્ધ તથા ઘણા દૂધવાળી, કુલીન, બાળક ઉપર અતિ રોહ રાખનાર, સ્વાધીન, થોડામાં સતુષ્ટ તથા બાળકને પોતાના પુત્ર સમાન ગણ-
નારી રાખવી ॥ ૪૯૨ ॥

શૌકાકુલા ગર્ભિણી ચ કૃશા
વ્યાધિમતી સદા । અત્યુચ્ચા નિ-
તરાં નીચા સ્થૂલા પથ્યવિવ-
જિતા । પૃતાસાં સ્તન્યપાનેન
શિશુર્ભવતિ સામયઃ ॥ ૪૯૩ ॥

પણુ નિરતર રોગ્ય કરનારી, ગર્ભિણી, દુ-
બળી, સદા રોગિણી, અતિ હિચ્છી તથા અતિ નીચી, બહુ જાડી અને પથ્ય ન પાળ-
નારી ધાવ રાખવી નહિ. કેમકે એનાં સ્તન-
પાને કરી બાળક રોગી થાયછે ॥ ૪૯૩ ॥

ક્ષીરસાત્મ્યતયા ક્ષીર-
માજગવ્યમથાપિવા ।
દધાદાસ્તન્યપર્યાપ્તે-
ર્બલેભ્યો વીક્ષ્ય માત્રયા ॥ ૪૯૪ ॥

અને માતા વા ધાવના પણ અમાયે, દૂ-
ધની બાળકની સાથેજ ઉત્પત્તિ હોવાથી, તેને ન્યાંમુધી તે દૂધ પાવા યોગ્ય હોય ત્યાંમુધી બકરી અથવા ગાયનું દૂધ વિ-
ચારથી થોડું થોડું સદતું પાવું ॥ ૪૯૪ ॥

યયોક્તવિધિના ચાલં માસિ
પ્ષ્ટેઽપ્ષ્ટમેઽપિ ચ । અન્નં સંપ્રાશયે-
ત્કિચિત્તતસ્તદ્વર્ધયન્ક્રમાત્ ॥ ૪૯૫ ॥

નાકૃપ્યસ્થાપયેત્ક્રોડે
ન સિમ્નં ગયને સિપેત્ ।
રોદયેન્ન કચિત્કાર્યે
વિધિમાવશ્યકં વિના ॥ ૪૯૬ ॥

ચાલમંકે મુલં દધ્યાન્નચનં તર્જ-
યેત્કચિત્ । સહસા વોધયેન્નૈવ ના-
યોગ્યમુપવેશયેત્ ॥ ૪૯૭ ॥

તચિત્તમનુવર્તેત તં સદૈવાનુમો-
દયેત્ । નિન્નોચસ્થાનતશ્ચાપિ
રશેદ્ધાલં પ્રયત્રતઃ ॥ ૪૯૮ ॥

અભ્યંગોદ્વર્તનં સ્નાનં
નૈત્રયોરંજનં તથા ।
વસનં મૃદુ યત્તચ
પથ્યાન્યેતાનિ સર્વથા ॥ ૪૯૯ ॥

પછી બાળકને છઠ્ઠે વા આઠમે માસે ધ-
રતી રીતે કંઈક આત્ર ચટાડવું, ને પછી તે
ક્રમથી વધારતાં ખવરાવતાં જવું ॥ ૪૯૫ ॥

વળી બાળકને ખેંચી છાતી સાથે લેવું નહીં,
ઉતાવળે પથારી ઉપર દેંડવું નહિ, ને ઓ-
પધ પાવું, તેલ ચાળવું, તથા આંજણ આં-
જવું ઇત્યાદિ આવશ્યક વિધિવિના બીજા
કાર્યમાં ક્યારે પણ રોવરાવવું નહિ ॥ ૪૯૬ ॥

તેને ક્રુપ યાય તે રીતે બોળામાં લેવું,
ક્યારે પણ તરછાડવું નહીં, એકક્રમ જ-
ગાડવું નહિ ને અયોગ્ય સ્થાને બેસાડવું
નહિ ॥ ૪૯૭ ॥

તેના ચિત્તને અનુસરવું, તેને સદા રાજી
રાખવું તથા નીચા ઉંચા સ્થાનથી તેની
ચલવડે રક્ષા કરવી ॥ ૪૯૮ ॥

વળી તેને તેલ ચાળવું, શરીર ચાળી ન-
વરાવવું, આંખમાં આંજણ આંજવું, ને જે
કોમળ વસ્ત્ર હોય, તે ક્રતુને અનુસારે પે-
હેરાવવું, એ ધણું કરી બાળકને, પથ્ય ક-
હેલ છે ॥ ૪૯૯ ॥

વળી ક્રુશુતના શારીરસ્થાનના દશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાશ્વૃષ્ઠૌ વિસ્રજેદ્ધાલં નાકાશે
વિપમે ન ચ । નોપ્પમાસ્તવર્ષે-
ષુ રજોધૂમોદકેષુ ચ ॥ ૫૦૦ ॥

બાળકને ગંદા સ્થાનમાં રેહેવા દેવું નહિ,
હૃદયે ઉલાળવું નહિ, વિષમ સ્થાને બેસા-
ડવું નહિ; તેમ ઉના વાયુ, વર્ષાદ, ધૂળ, ધૂ-
માડા તથા પાણીમાં રેહેવા દેવું નહીં ॥ ૫૦૦ ॥

એ રીતે શ્રી યુરૂપે પોતાના તથા પોતાની પ્રજાના શારીર કુશળ રાખવામાં નિર્-
તર તત્પર રહેવું. તે છતાં કદી અનુખ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અબલે સ્ત્રિ નિયમનું ઉલ્લં-
ઘન કરાય તો રોગ થવાનો સંભવ છે, ને તે યાય તો તેને મટાડવા માટે ઔષધની
જરૂર પડે છે. સ્ત્રિમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેમાં ગુણ હોય ન હોય; એ
નિયમથી સધળા પ્રકારના પદાર્થોમાં કંઈ ને કંઈ ગુણ હોય રહેલા છે, ને તે એટલે
મુઠ્ઠી કે કેટલાક દહાંતથી જાણે ચોક્કસ રોગ મટાડવા માટે ચોક્કસ પદાર્થ સર્વશક્તિ-
માન કૃપાળુ પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલ છે. પણ તેટલું બધું જ્ઞાન મેળવવા અનુખ્ય પ્રાણી

આત્માયુધી હોવાથી પોતાના જીવતરમા સમર્થ થતું નથી, જેથી છેક પ્રાચીન કાળથી આ ભૂગોળ ઉપર જુદા જુદા દેશમાં થતા વિદ્વાનો, પોતાના જીવિત કાળમાં જેટલા જેટલા પદાર્થને અજ્ઞાતથી તેના ગુણ દોષ જાણી શક્યા, તે સર્વની નોંધ કરતા આવ્યા છે. એમ છતાં જો કે હજીકુધી સૃષ્ટિમાંની સમગ્ર વસ્તુના ગુણ દોષ જાણ્યા નથી, ને જાણી શકાય તેમ પણ નથી, તથાપિ ઘણા કાળ થયા ઘણીક વસ્તુના જાણવામાં આવ્યાથી રોગને નાશ કરનાર ને આયુષને વધારનાર વેદશાસ્ત્ર ઉભુ થયું છે. આ ભ-
રતખંડમાં એ શાસ્ત્ર ઘણા ગુરાતન કાળથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, ને એના ગ્રંથોનાં ભા-
ષાંતર અન્ય દેશવાસી જનોએ પૂર્વે પોતપોતાની સ્વભાષામાં કરી લીધેલાં જાણવામાં આવ્યાં છે. અર્વાચીન પશ્ચિમ ખંડવાસી વિદ્વાનોએ એ શાસ્ત્રમાં ઘણા સુધારો વધારો કર્યો જાણાય છે, ને એ ખાતે પ્રયત્ન જારી રાખેલ હોવાથી આગળ જતે ઘણા થનાની આશા છે. વાસ્તે શ્રી પુરૂષ વા બાળકને કોઈ પપુ પ્રકારનો રોગ થતાં તેને ટાળવા-
માટે, જે કોઈ શુદ્ધાશ એ શાસ્ત્ર સમૂર્ણ રીતે ભણ્યો હોય, ને જેણે એમાં ઘણા કા-
ળનો અનુભવ મેળવ્યો હોય, એવા વેદનું ઔષધ લેવું. આયુર્વેદના મૂળસ્થાનના પાં-
ચમા અધ્યાયમાં સુશ્રુતે કહ્યું છે કે,

ગાત્રં ગુરુશ્ચોદીર્ઘમાદાયોપાસ્ય
ચાસકૃત્ । યઃ કર્મ કુરુતે વૈદ્યઃ
સ વૈદ્યોઽન્યે તુ તત્કરાઃ ॥ ૫૦૧ ॥

જે શુદ્ધી વારવાર ઉપાસના કરી, તેના
મુખથી નિકળેલું શાસ્ત્ર ભળી વૈદ્ય કરેછે,
તેજ વૈદ્ય, બીજા ચાર સમજના ॥ ૫૦૧ ॥

તેમ ચક્રસંહિતાના મૂળસ્થાનના ૧ લા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તદેવ યુક્તં મૈષડ્યં યદારોગ્યાય
કલ્પતે । સ ચૈવ મિપજાં શ્રેષ્ઠો
રોગેભ્યો યઃ પ્રમોચયેત્ ॥ ૫૦૨ ॥

જે આરોગ્ય આપે તેજ યોગ્ય ઔષધ,
ને જે રોગથી મુકાવે, તેજ શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય જા-
ણ્યો ॥ ૫૦૨ ॥

વળી ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મત્યુત્પન્નમતિર્ધીમાન્ વ્યવસાયી
મિપંવદઃ । સત્યધર્મપરો યશ્ચ વૈદ્ય
ઈદમ્ પ્રશસ્યતે ॥ ૫૦૩ ॥

દાણુસગ જેને રોગ તથા ઉપાયનો મુન્દો
પડેછે, જુદિમાન, ઉચોગી, મધુગ બોવનાર
તથા જે સદાચરણમાં તત્પર હોય, એવો
વૈદ્ય વખાણના યોગ્ય છે ॥ ૫૦૩ ॥

આધેસ્તત્ત્વપરિજ્ઞાનં વેદનાયાશ્ચ
નિગ્રહઃ । ઇતદ્વંશસ્ય વૈદ્યત્વં ન
વૈદ્યઃ પ્રમુરાયુષઃ ॥ ૫૦૪ ॥

આધિના સ્વરૂપને જાણતું તથા વેદનાનો
નિગ્રહ કરવો, એ વૈદ્યત્વ વૈદ્યપણું છે, પણ
તે હંધ આયુષનો પ્રભુ નથી ॥ ૫૦૪ ॥

તેમ લોલિબરાને વૈધજીવનમાં કહ્યું છે કે,

ગુરોરધીતાચિલવૈધવિદ્યઃ

પીયૂષપાણિઃ કુશલઃ ક્રિયાસુ ।

ગતસ્પૃહો ધૈર્યધરઃ કૃપાલુઃ

શુદ્ધોઽધિકારી ભિષગીદશઃ સ્યાત્ ॥૫૦૫॥

જે ગુરુ પામેથી સમગ્ર વૈધવિદ્યા શી-
ખેલ, જશીલો, ક્રિયામાં કુશલ, નિર્લોભી,
ધૈર્યવાન, કૃપાળુ તથા શુદ્ધ અતઃકરણ-
વાળો હોય, એવો વૈધ ઔષધ આપવા-
વિષે અધિકારી છે ॥ ૫૦૫ ॥

હવે હરકોઈ રોગ યતાં તેનો અનાદર કરવો નહીં, કેમકે કાળે કરી તે વૃદ્ધિને
પામી શરીરનો નાશ કરેછે, માટે ભાવપ્રકારના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

જાતમાત્રશ્રિકિત્સ્યઃ સ્યા-

ત્રોપેક્ષ્યોઽલ્પતયા ગદઃ ।

વદ્ધિશત્રુવિપૈસ્તુલ્યઃ

સ્વલ્પોઽપિ વિકરોલ્યસૌ ॥ ૫૦૬ ॥

રોગ ઉત્પન્ન યતાંજ તેનો ઉપાય કરવો,
પણ થોડો જાણી તેની ઉપેક્ષા કરવી નહીં;
કેમકે તે, અગ્નિ, શત્રુ તથા વિપતુલ્ય હો-
વાથી થોડો હોય તોપણ વિકાર કરેછે ॥૫૦૬॥

માટે ત્રિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ઋણશેષોઽગ્નિશેષથ વ્યાધિશેષસ્ત-

થૈવ જ । પુનથ વર્ધતે યસ્માત્ તસ્મા-

ન્નૈષં ન કારયેત્ ॥ ૫૦૭ ॥

કરજ, આગ તથા રોગનો શેષ પણ ર-
હેલો ભાગ ફરી વૃદ્ધિ પામેછે, માટે તે
રહેવા દેવો નહીં ॥ ૫૦૭ ॥

વળી ઔષધ લેનાર રોગીએ વૈધના કહેવા પ્રમાણે પથ્ય પાળવું, તેથી વિરૂદ્ધ જઈ
કૃપથ્ય કરવું નહીં, કારણ વૈધજીવનમાં લોલિબરાને કહ્યું છે કે,

પથ્યેઽસતિ ગદાર્તસ્ય કિ-

મૌપધનિપેવળમ્ ॥ ૫૦૮ ॥

રોગી પથ્ય ન પાળે તો તેને ઔષધ
મેલવા વડે શું! અર્થાત્ તે નિષ્ફળ જ-
ાય છે ॥ ૫૦૮ ॥

માટે વાગ્બહે કહ્યું છે કે,

આયુઃ કામયમાનેન ધર્માર્થમુ-

લ્લસાધનમ્ । આયુર્વેદોપદેશેષુ

વિધેયઃ પરમાદરઃ ॥ ૫૦૯ ॥

મર્મ, અર્થ તથા મુખના સાધનરૂપ આ-
યુષ્યની ઇચ્છા રાખનારે વૈધશાસ્ત્રમાં કલા-
પ્રમાણે આવવું ॥ ૫૦૯ ॥

વળી હરકોઈ રોગ યતાં પ્રથમ તેને ઔષધથી મટાડવાનો યત્ન કરવો, શસ્ત્રક્રિયાથી
મટાડવાની લાઙ્ગ્યમાં એકદમ પરવું નહીં. કેમકે ઔષધના ઉપચારથી મનની શાંતિ
રહેછે, ને શસ્ત્રોપચારથી મનને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાયછે; અને કદી કોઈ મર્મસ્થાનને જખમ
થઈ જાય વા ધણું રૂધીર વહી જાય તો શરીરને મહા હાનિ થાયછે. માટે જો ઔષધથી
નજ મટે તોજ રોગ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી. તેપણ જોને શરીરના આંતરીય ભાગનું
તથા એ ક્રિયાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય અને જોના એ ક્રિયા કરવામાં હાથ બેરો હોય એવા
અનુભવી પાસે કરાવવી. - ધન્વંતરીના શિષ્ય મુશ્વતે આયુર્વેદના સૂત્ર તથા ગારીર-
સ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

શૌર્યમાશુક્રિયાશસ્ત્રતૈક્ષ્ણ્યમસ્ત્ર-
દવેપયુઃ । અસંમોહશ્ચ વૈદ્યસ્ય
શસ્ત્રકર્મણિ શસ્યતે ॥ ૫૧૦ ॥

મર્મસુ પ્રાયશઃ પુંસાં ભૂતાત્મા ચા-
વતિપ્રતે । મર્મસ્વભિહતાસ્તસ્મા-
ન્ જીવંતિ શરીરિણઃ ॥ ૫૧૧ ॥

રસાદ્રક્તં તતો માંસં માંસાન્મેદઃ
પ્રજાયતે । મેદસાઽસ્થિ તતોમ-
જ્જા મજ્જાઃ શુક્લસ્ય સંભવઃ ॥ ૫૧૨ ॥

દેહસ્ય રુધિરં મૂલં રુધિરેર્ણવ
ધાર્યતે । તસ્માદ્યત્નેન સંરક્ષ્ય-
રક્તં જીવ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૫૧૩ ॥

ધાતૂનાં પૂરણં વર્ણસ્ય શૃંગ્લા-
નમસંગયમ્ । સ્વશિરાસુ ચર-
દ્રક્તં કુર્યાન્ચાન્યાન્ગુણાનપિ ॥ ૫૧૪ ॥

તેમ બાવપ્રકારના પૂર્વ-ખડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે;

જીવો વસતિ સર્વસ્મિન્દેહે તત્ર
વિશેષતઃ । વીર્યે રક્તે મલે ચ-
સ્મિન્સ્રીણે યાતિ ક્ષયં ક્ષણાત્ ॥ ૫૧૫ ॥

એપ્રભાણે સદ્વૈધ પાસે રોગ ટાળવાના ઉપચાર કરાવી આરોગ્ય થવું. પરંતુ મ-
નુષ્ય પ્રાણી સર્વજ્ઞ ન હોવાથી કોઈ ટાણે રોગી અથવા સદ્વૈધ પણ એકાએક ગફલતી
કરેછે; જેથી ક્વખતે રોગીનું મરણ થવાનો સંભવ રહેછે. વળી જો મનુષ્યનું બના-
વેલું યત્ર હોય, ને તે જો બનડે તો મનુષ્ય તેને સારી રીતે સુધારી શકેછે; કેમકે
તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે, ને પોતાનું બનાવેલું હોવાથી મનુષ્ય તેમાં સંપૂર્ણ રીતે
આહીતગાર હોયછે. પણ મનુષ્યશરીરરૂપી યત્ર તો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરથી નિ-
ર્માણ થયેલું છે, જેથી જમે તેનો કુરાળ વૈધ હોય તથાપિ તેની સંપૂર્ણપણાથી તેમાં
દૃષ્ટિ પોહોંચતી નથી. કેવળ પોતાના જ્ઞાનને અનુસરે તે અનુમાનથી ઉપચાર કરેછે,
કંઈ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતો નથી. માટે કદી સદ્વૈધ રોગને ઉદ્દેશી યથાર્થ ઉપચાર કરતો

વાદકાપ કરવામાં શૌર્ય, શીઘ્ર ક્રિયા, તી-
ક્ષ્ણ શસ્ત્ર, પસીનો ન આવવો, કંપ ન
થવો તથા મોહ ન પામવું, એટલા વૈધના
શુભ વખણાયછે ॥ ૫૧૦ ॥

ઘણું કરી મનુષ્યના મર્મસ્થાનમાં જીવાત્મા
રહેછે, માટે તે કેકાણે વાગવાથી તેઓ
જીવતા નથી ॥ ૫૧૧ ॥

અન્નના રસથી રૂધિર, રૂધિરથી માંસ,
માંસથી મેદ, મેદથી અસ્થિ, અસ્થિથી
મજ્જા ને મજ્જાથી શુક્ર ઉત્પન્ન થા-
યછે ॥ ૫૧૨ ॥

દેહનું મૂળ રૂધિર છે, ને તે વડેજ દેહ
ધારણુ કરાયછે, માટે યત્ને કરી તેનું
રક્ષણુ કરવું; કારણુ રૂધિરજી જીવ કેહે-
વાયછે ॥ ૫૧૩ ॥

પોતાની નાડિયામાં ફરતું લોહી ધાવને
પુષ્ટિ, શરીરને વર્ણ, સ્પર્શજ્ઞાન તથા બીજા
પાંચુ શુભુ ઉત્પન્ન કરેછે, એમાં કંઈ સં-
શય નહિ ॥ ૫૧૪ ॥

જીવ સર્વ શરીરમાં વસેછે, તેમાં પણ
વીર્ય, રૂધિર તથા મજ્જામાં વિશેષપણાથી
રહેછે; કેમકે જેના ક્ષીણ થવાથી તે ત-
રત ક્ષય પામેછે ॥ ૫૧૫ ॥

હોય તો પણ રોગીના શરીરનું અધારણ અને જેને કુદરત, સ્થિતિ નિયમ, ભાવી, અદ્ય, દેવ, યદ્યદ્ધા અથવા વિધિ કહેછે, એવી રોગીના કર્મને અનુસારે કૃણ દેનારી ઈશ્વરેન્દ્રા ને અનુકૃણ ન હોય તો રોગી સારો થતો નથી. જેમ બીજા રોપનાર ખેડુત રોપને ઉછેરવાની ધણી સંભાળ રાખેછે, તો પણ જેને કુદરત અનુકૃણ ન આવે, તે રોપ ઉછરતા નથી, તેમ અનુધ્યશરીર પણ ઉછેરી મોઢોટાં કરવામાં ધણી સંભાળ રાખી હોય, તો પણ જેને કુદરત અનુકૃણ ન આવે, તે ઉછરી મોટાં થતાં નથી. કેમકે જેમ વેલ તથા વૃક્ષમાં ઉત્પત્ત થતાં અર્ધાં કૃણને કુદરતની પ્રતિકૃણતાથી પરિપાક દશાને પ્રાપ્ત થવાનો સ્વભાવ નથી, તેમ જન્મેલાં અર્ધાં અનુધ્યશરીરને પણ કુદરતની પ્રતિકૃણતાથી ઉછરી મોઢોટાં થવાનો સ્વભાવ નથી. પણ તેમાંથી જેને કુદરત અનુકૃણ આવેછે એવા કેટલાક, વેલ તથા વૃક્ષનાં કૃણોની જેમ પરિપાકવદશાને પ્રાપ્ત થાયછે. તે ઉપરથી વિખ્યાસમાંયે કહ્યું છે કે,

અરસિતં તિષ્ઠતિ દૈવરસિતં
મુરસિતં દૈવહતં વિનશ્યતિ ।
જીવત્યનાથોપિ વને વિસર્જિતઃ
કૃતમયન્નોપિ મૃદે ન જીવતિ ॥ ૫૧૬ ॥

ઈશ્વરેન્દ્રા જેને અનુકૃણ છે તે અરસિતા પણ મુરસિત થાયછે, ને જેને અનુકૃણ નથી તે મુરસિત પણ નાશ પામેછે. કેમકે કોઈ સમય વનમાં ત્યાગ કરેલ અનાથ પણ જીવેછે, ને ધરમાં રાખી પ્રયત્ન કરેલ જીવતો નથી ॥ ૫૧૬ ॥

રંકં કરોતિ રાજાનં રાજાનં
રંકમેવ ચ । ધનિનં નિર્ધનં
ચૈવ નિર્ધનં ધનિનં તથા ॥ ૫૧૭ ॥

ઈશ્વરેન્દ્રા રંકને રાજા, રાજાને રંક, ધનિને નિર્ધન અને નિર્ધનને ધનવાન કરેછે ॥ ૫૧૭ ॥

૫૧ી કહ્યું કે,

અનુકૂલતામુપગતે હિ વિધૌ સફલતમેતિ
લઘુસાધનતા । મતિકૂલતામુપગતે હિ વિધૌ
વિફલતમેતિ વહુસાધનતા ॥ ૫૧૮ ॥

ઈશ્વરેન્દ્રા અનુકૃણ હોય તો સ્વલ્પ સાધન પણ સફલ થાયછે, પણ તે ને પ્રતિકૃણ હોય તો ધણું સાધન પણ નિષ્ફળ જાયછે ॥ ૫૧૮ ॥

કાંતં વક્તિ કપોતિકા-
કુલતયા નાયાંતકાલો-
ડધુના વ્યાધોધોષ્ટતચા-
પસજિતશરઃ શ્યેનઃ પ-
રિભ્રામતિ । इत्थं सत्य-
हिना स दष्ट इपुणा श्ये-
नोपि तेनाहतस्तूर्णं तौ
तु यमालयं प्रतिगतौ
दैवी विचित्रा गतिः ॥ ૫૧૯ ॥

કપોતિકા પોતાના પતિને આકુળપણાથી કહેછે કે, “હે નાથ, આ દાણે અંતકાળ આવ્યો, કેમ કે બાણ સંગ્રહ કરેલ ધનુષ્ય હાથમાં ધરી નીચે પારાધી ઉભો છે, ને ઉપર સિંચાણો કરેછે,” એમ કહેછે તેટલામાં નીચે પારાધિને સર્પ કરડ્યો ને તેથી તેના ધનુષ્યમાંથી નિશાન ચુકી છુટેલા બાણવડે ઉપર સિંચાણો હણાયો. એ રીતે તે બન્ને તત્કાળ મરણ પામ્યા ને અચ્ચાંસહિત કપોત કપોતિકા અચી ગયાં! આ-હાહા !!! ઈશ્વરેન્દ્રા વિચિત્ર છે ॥ ૫૧૯ ॥

રાત્રિર્ગમિપ્યતિ ભવિષ્યતિ
 મુમ્મતાં ભાસ્વાનુદેપ્યતિ
 હસિપ્યતિ પંકજશ્રીઃ । इत्थं
 વિચિતયતિ કોશગતે
 દ્વિરેફે હામૂલતઃ કમલિ-
 નીં ગજ ઉજ્જહાર ॥ ૫૨૦ ॥

વળી “હમણા રાત્રિ નિકળી જાશે, મુંદર
 પ્રભાત થશે, મૂંઝે ઉદય પામશે, ને કમળ
 પ્રસુષિત થશે, એટલે તું નિકળી જઈશ,”
 એ રીતે ગાયકાણે બીણતા કમળમા ગરી
 ગયેય જમર પિચાગ કરેછે, તેટલામા
 આહા’ તે કમલિનીને મૂળથી ઉખેડી
 હન્તિ હરણ કરી ગયો ॥ ૫૨૦ ॥

પણ ઈશ્વરે-જા દેની છે તે કડ અગાઉથી જાણવામા આવતી નથી, માટે છેવટ-
 મુવી પ્રયત્ન આણુ ગમ્ભીર અણવિધ પરીક્ષામા કર્યું છે કે,

તાવત્પતિક્રિયા कार्या यावच्छु
 सति मानसः । कदाचिदैवयोगेन
 दृष्टारिष्टोपि जीवति ॥ ५२१ ॥

ત્યામુધી મનુષ્ય શ્રામ ભરે, ત્યામુધી ઉ
 પાય જારી રાખવા, કેમકે કોઈ અમય
 જોયેલા મગધિતવાળો પા! ઈશ્વરે-જાથી
 હરેછે ॥ ૫૨૧ ॥

માટે ચિત્તને સ્થિત રાખી સદ્વેદ્યદાસ ઉપચાર કર્યા જવા ને કે મમત જોમા બ
 ધાણ હોય તેવો ડોડ પણ પોતાનો નિકટનો વા ફરનો સમધિ અથવા રનેડી રોગી
 થાય વા પરદેશ જાય અથવા બહારથી આવતા વાર લગાડે, તો તેની કુશળતા વિષે
 ચિંતા થવાનો સ્વભાવ છે, તથાપિ તેની ચિંતા કરેથી કંઈ વળતું નથી, ઉલટું મુકસાન
 આપે છે કેમકે તેમા ને તેમાજ ચિત્ત લગાડવાથી બીજું કંઈ મુજતું નથી, જેથી મહેજ
 વાતમા ગામ્લ થઈ જવાય છે કહ્યું છે કે,

चिंतातुराणां न सुखं न निद्रा अर्थातुराणां
 स्वजनो न वंधुः । कामातुराणां न भयं न
 रज्जा क्षुधातुराणां न बलं न तेजः ॥ ५२२ ॥

ચિંતાતુરને સુખ તથા નિદ્રા અર્થાતુરને
 સ્વજન તથા બંધુ, કામાતુરને ભય તથા
 લજ્જા અને ક્ષુધાતુરને બળ તથા તેજ
 હોતા નથી ॥ ૫૨૨ ॥

रूपं जरा सर्वसुखानि तृष्णा
 खलेषु सेवा पुरुषाभिमानम् ।
 याश्चा गुरुत गुणमात्मपूजा
 चित्ता बलं हन्त्यदया च धर्मम् ॥ ५२३ ॥

જગ રૂપને, અતિ તૃષ્ણા મર્મ સુખને,
 ખળની સેવા પુરુષના અભિમાનને, યા
 ચના ગોહોટાધને, પોતાના વખાણુ શુ
 પુને, ચિંતા બળને તથા નિર્દયતા ધર્મને
 હણે છે ॥ ૫૨૩ ॥

માટે વિદ્યાગુણ મહાસુનિયે કહ્યું છે કે,

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न
 तदन्यथा । इति चिंताविषयोऽयं
 बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥ ५२४ ॥

જે નહિ થનાર તે થતું નથી, ને જે થ
 વાનું તે મિથ્યા થતું નથી, એ રીતનો
 ચિંતારૂપી વિષય હજુનાર બોધ જમ
 યજનાર છે ॥ ૫૨૪ ॥

માટે ચિંતાનો ત્યાગ કરી છેવટપર્યંત ઉપાય કરતાં પણ જો તે નિષ્ફળ જાય તો પછી ચિંતાર કરી મનને શાંત રાખવું. વિષ્ણુશર્મણે કહ્યું છે કે,

જલમગ્નિં વિપં શત્રું શુદ્ધ્યાધી પત-
નં તથા । નિમિત્તં કિંચિદાસાઘ
દેહી પ્રાણૈર્વિમુચ્યતે ॥ ૫૨૫ ॥

જળ, અગ્નિ, વિષ, શસ્ત્ર, શુદ્ધા, વ્યાધિ તથા
પડવું, એમાંના કોઈ પણ નિમિત્તને પામી,
દેહધારી પ્રાણથી મુક્ત થાય છે ॥ ૫૨૫ ॥

મતિભ્રમમયં કાયઃ ક્ષીયમાણો
ન લક્ષ્યતે । આમકુંભ ઇવાંશઃ-
સ્યો વિગ્રીર્ણઃ સન્નિભાવ્યતે ॥ ૫૨૬ ॥

પાણીમાં રહેલ કાચા ધડાની પેઠે, પ્રતિ-
ક્ષણે ક્ષીણ થતું આ શરીર જાણવામાં
આવતું નથી, પણ જ્યારે ગળી જાય ત્યારે
જાણવામાં આવે છે ॥ ૫૨૬ ॥

યથાહિ પથિકઃ કશ્ચિન્છાયામાશ્રિ-
ત્ય તિષ્ઠતિ । વિશ્રમ્ય ચ પુનર્ગન્છે-
ત્તદ્વદ્ધૂતસમાગમઃ ॥ ૫૨૭ ॥

જેમ કોઈ વટેમાર્ગી છાયાનો આશ્રય કરી
એકે, ને વિરામો લઈ પાછો જાય છે,
તેમ પ્રાણિયોનો સમાગમ જાણવો ॥ ૫૨૭ ॥

પંચભિર્નિર્મિતે દેહે પંચત્વં ચ
પુનર્ગતે । સ્વાં સ્વાં યોનિમમુ-
પ્રાપ્તે તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૫૨૮ ॥

પચમહાભૂતે કરી નિર્માણ થયેલું શરીર
ફરી પચત્વને પામે છે, એ રીતે પ્રત્યેક
મહાભૂત પોતપોતાના કારણમાં લીન થાય
તેમાં એક શું ! ॥ ૫૨૮ ॥

મૃત્યુર્જન્મવતાં વીર દેહેન સહ
જાયતે । અઘ વાન્દશતાંતે વા
મૃત્યુર્વં પ્રાણિનાં ધ્રુવઃ ॥ ૫૨૯ ॥

હે વીર, જન્મેના દેહની સાથેજ મૃત્યુ
ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે પ્રાણિયોને આજે
વા એ વર્ષને અંતે પણ જરૂર પ્રાપ્ત થ-
વાનો ॥ ૫૨૯ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્ત-
મધ્યાંનિ ભારત । અવ્યક્તનિ-
ધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૫૩૦ ॥

પ્રાણિયો આદિમાં નહિ ભાસનાર, મધ્યમાં
ભાસનાર તથા ફરી અતમાં નહિ ભાસ-
નાર છે, માટે તેમાં એક શું ! ॥ ૫૩૦ ॥

વળી ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કાલઃ પચતિ ભૂતાનિ કાલઃ
સંહરતે તથા । કાલઃ સુષ્ટેષુ
જાગર્તિ કાલો દિ દુરતિક્રમઃ ॥ ૫૩૧ ॥

કેમકે કાળ પ્રાણિયોને મોહોટા કરે છે,
તેમના સંહાર કરે છે ને તેઓ સૂતા હોય
તો પણ જાગે છે, માટે તે કોઈથી ઉલ્લંઘન
કરી શકાતો નથી ॥ ૫૩૧ ॥

એ રીતે સારીરિક કુશળમાં તત્પર રહેવા કહ્યું, હવે વ્યાવહારિક કુશળમાં સાવ-
ધાન રહેવા કેહેવામાં આવેછે. વ્યવહારમાં રાજ્યનિયમથી વિરૂદ્ધ કોઈ કાળે પણ
વર્તેતું નહીં, કેમ કે રાજ્યનિયમને અનુસરી વ્યવહાર ચલાવનાર મુખી થાયછે, ને
વિરૂદ્ધ રીતે વર્તનાર રાજશિક્ષાને પાત્ર થઈ દુઃખી થાયછે. વર્તમાન સમયમાં પૃથિ-
વી ઉપર રાજ્ય ત્રણ પ્રકારનાં ભાસેછે. રાજસત્તાક, રાજપ્રજાસત્તાક અને પ્રજાસ-
ત્તાક. એમાંથી જે પ્રકારના રાજ્યની સત્તા નીચે વસતા હોઈએ તેના નિયમને અનુ-
સરી સદા ચાલવું. રાજસત્તાક રાજ્યમાં માત્ર રાજાનીજ સત્તા હોય છે, તેમાં પ્રજાભાટે
જે જે નિયમો બાંધવામાં આવેછે, તે સર્વ રાજાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા મુજબ બંધાય છે.
માત્ર તેમાં સલાહકાર મુખ્ય પ્રધાનાદિ હોયછે, પ્રજાની સલાહ મુદ્દત્ત લેવામાં આવ-
તી નથી. જેથી ઘણી વેળા પ્રજા નારાજ થાય એવા નિયમો બંધાયછે, ને તેવું પ-
રિણામ એવું આવેછે કે, કોઈ સમય પ્રજા રાજ્ય વિરૂદ્ધ થતાં જ્યાં ત્યાં કલેશ ઉત્પન્ન
થઈ, રાજ્યની ચાલતી વ્યવસ્થામાં ભગાણુ પડે છે. રાજપ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં સર્વ નિ-
યમો રાજા અને પ્રજા તરફથી નેમાયલા અધિકારિયો પરસ્પરે વિચાર કરી બહુ મતથી
બાંધેછે; જેને રાજા પોતાની મજુરિઆત આપેછે. એવા નિયમોથી પ્રજાને નારાજ
થવાને કંઈ કારણ રહેતું નથી, કેમકે તેમાં પ્રજા પોતે પોતાના અધિકારિયોદ્વારા સામેલ
હોયછે. જેથી કંઈ પણ કલેશ ઉત્પન્ન ન થતાં રાજ્યની વ્યવસ્થા મુદ્દત્ત થાયછે. પ્ર-
જાસત્તાક રાજ્યમાં પ્રજા પોતે અધિકારિયો નેમી તે દ્વારા નિયમો બાંધી બહુ મતથી
રાજ્ય ચલાવેછે; જેથી કોઈ વેળા પણ તેમાં કલેશ ઉત્પન્ન થવાને કારણ મળતું નથી.
પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જો બધી પ્રજા કેળવાયલી હોય તોજ ચાલી શકેછે, કેમ કે
કેળવાયલી પ્રજામાં આખી પ્રજાના સામાન્ય લાભ અલાભ સમજવાની શક્તિ હોવાથી
તે એકસપ રહેછે, ને સમગ્ર રાજ્ય પોતાનું છે, એવી તેને મમતા બંધાય છે; જેથી
રાજ્યની વ્યવસ્થા તે ઠીક રાખી શકેછે. રાજપ્રજાસત્તાક રાજ્ય, રાજા પ્રજા બન્ને
કેળવાયલા, સમજી તથા ઉદાર મનના હોય તોજ સ્થાપી શકાય છે, કારણ રાજ્યના વ-
હિવટમાં પ્રજાને મત આપવાનો હક આપવો, એ સમજી તથા ઉદાર રાજાના ધ્યાન-
માં ઉતરેછે, અને પોતે મત આપતાં વિવેકને બૃહ્યાવિના રાજ્યભક્તિ કાયમ રાખવી,
એ સમજી તથા ઉદાર પ્રજાવિના બની શકતું નથી. વળી રાજ્યમાં રાજા પ્રજા બન્નેને
રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોવાથી રાજ્યની વ્યવસ્થા સારી રીતે રાખી શકાય
છે. જે દેશમાં પ્રજા વિદ્વાન ને રાજ્ય રાખતું હોય ત્યાં એવું રાજ્ય બધેસતું આવે-
છે. રાજસત્તાક રાજ્ય જ્યાં પ્રજા અજ્ઞાની હોય ત્યાંજ માફક આવેછે, કારણ અજ્ઞાની
પ્રજામાં સામાન્ય લાભ અલાભ સમજવાની શક્તિ ન હોવાથી સૌ પોતપોતાનો લાભ
અલાભ લુવેછે, ને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોતી નથી. અને મમતા બાંધ્યા
વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ યથાર્થ થઈ શકતી નથી. માટે તેવી પ્રજાને રાજસત્તાક
રાજ્ય યોગ્ય છે, કેમકે રાજાને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોયછે, જેથી રાજ્યની
યથાર્થ વ્યવસ્થા રાખવામાં તે અનાદર કરતો નથી. પણ પ્રજાને જ્ઞાનવાન કરવી, એ
રાજાના હાથમાં છે, કેમકે તેની પાને પ્રજાને કેળવવાનાં સર્વ પ્રકારનાં સાધન હોયછે.

મોટે તેણે અનેક પ્રકારની પાકસાળાઓ સ્થાપી તે દ્વારા પ્રજાને જ્ઞાન આપવું, ને તેને રાજ્યવહિવટમાં મત આપવાનો હક્ક આપવો. જેથી તેના તરફથી કોઈ પણ પ્રકારની હાની થવાનો ધોતો નહીં. ચોડા વર્ષ પેઢેલાં વિપ્લુઆવા બ્રહ્મચારી નામે એક મહા સન્ પુરૂષ યદ્ય ગયા છે, જેમણે સુખદાયક રાજ્યનીતિ નામે એક નાહાનો નિબંધ રચ્યો છે, જેમાં રાજ્ય પ્રજા બન્ને સુખી થાય તે રીતે રાજ્ય ચલાવવાનાં મૂલતત્ત્વો જણાવેલ છે. એ નિબંધ તેમણે મજલાપામાં રચેલા વેદોદ્ધર્મપ્રકાશ નામના મહાન્ ગ્રંથમાં દાખલ કરેલ છે. તેમાં કલા પ્રમાણેની રાજ્યનીતિ જે પૃથિવી ઉપરનાં રાજ્યોમાં ચાલે તો રાજ્ય પ્રજા બન્નેમાંથી કોઈ પણ અસંતોષ પામી દુઃખી થાય નહિ; એ વિષયમાં કૃપાળુ વિપ્લુઆવા બ્રહ્મચારિયે જે કહેલ છે, તે આ ઠેકાણે સરોપથી કહેવામાં આવેલ છે:— આ ભૂગોળ ઉપર અનેક રાજ્ય છે, તેમાં જેટલા પ્રદેશોના જે રાજ્ય હોય તેણે તેટલા પ્રદેશોને ધોતોના એક બગીચા, તેમાં વસનારી પ્રજાને ધોતોના એક કુટુંબ તથા ધોતોના તેના માલક સમજવો. અને ધોતોના એ પ્રજારૂપ કુટુંબનો નિર્વાહ ધોતોના દેશની જમીનરૂપ બગીચામાં સારી રીતે થાય ને બધી પ્રજા સદા મજા સુખી રહે, એ રીતની તજવીજ મારે અવશ્ય કરવી જોઈએ, એવો વિચાર કરવો; તેમ પ્રજાએ પણ ધોતોના સુખમાટે ઉદ્યોગ કરનાર ધોતોના પિતારૂપ રાજ્ય જે આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે વર્તવા તત્પર રહેવું. પછી રાજ્યએ ખેતી સમજનારી પ્રજાદ્વારા બધી જમીનની ખેડ કરાવવી, ને જે ઠેકાણે જે વનસ્પતિ સારી પાકે તે ઠેકાણે તે વનસ્પતિનું વાવેતર કરાવવું. શિક્ષણશાસ્ત્ર જણનાર ઉપરીના હાથ નીચે મેહેનતુ પ્રજાદ્વારા નહિયોના બધ તથા મોહોટાં તળાવો બંધાવી, તેમાં બધી જમીનને બારે માસ પુરૂં પડે તથા દુષ્કાળ સમયમાં પણ તંગી ન પડે તે રીતે પાણીનો સંચય કરાવવો; ને એ રીતની પાણીની ગોઠવણ હોવાથી વર્ષમાં એકથી વધારે જેટલા પાક દેશની ભુદી ભુદી જમીન આપી શકે તેટલા ઉત્પન્ન કરાવવા. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં ફળ, કદ, શાક, ભાજી, અન્ન, લાકડાં તથા ગાય, ઊંસ, બકરા, ગાડર, ઘોડા, ગધેડા. ખચ્ચર, હંટ અને હાથી ઇત્યાદિ જીવમાત્રના નિર્વાહ અર્થે ધાંસ, ખપ ઉપરાંત શીલકમાં રહે તે રીતે ઉત્પન્ન કરાવી, ગામ ગામના ખજાનામાં ભરી રખાવવાં, તેમાંથી ગામના લોકોએ, ધોતોના ધોતોના પેટ અર્થે જેટલું અન્નાદિ તથા જનાવરો મોટે ધાંસ જોઈએ તેટલું લઈ જવું. વળી ઉન, સણ, રેશમ તથા રૂંધા વિગેરે વસ્તુ વણવાનાં કારખાનાં તૈયાર કરાવી તેમાં વણકર પ્રજાદ્વારા, બધાને પુરા પડ્યા ઉપરાંત શીલકમાં રહે, તે રીતે નાના તરેહનાં લુગડાં વણાવવાં ને તે દરજી પ્રજાદ્વારા શીવડાવી ગામ ગામના ખજાનામાં ભરી રખાવવાં. તેમાંથી જેને જે કપડું જોઈએ, તેણે તે લેવું, ને ફાટી જાય ત્યારે તે પાછું દઈ તેને બદલે નવું લઈ જવું. વળી બધી પ્રજાને પુરા પડે, ને તે ઉપરાંત શીલકમાં રહે તે રીતના સોના રૂપાના મોતી હીરાથી જેટલા અલંકાર પણ સુવર્ણકાર પ્રજાદ્વારા તૈયાર કરાવી ગામ ગામના ખજાનામાં રખાવવા, જેમાંથી જેને જે પેહેરવા જોઈએ, તેણે તે પેહેરવા લેવું, ને ભાગે તુટે કે પાછું ખજાનામાં દઈ નવું લઈ જવું. તેમજ રાજ્યે, યંત્રકળા જણનાર પ્રજાદ્વારા સર્વ પ્રકારનાં યંત્ર તથા શસ્ત્ર તૈયાર કરાવી ગામે ગામ રખાવવાં; વળી વરાળ વા વિજળીથી

ચાલતી ગાડીયો, ફરશ્રવણ તથા સંકેતાદિ તારવંત્રો તથા યત્રવટે અનેક પ્રકારની રમન દેખાડનાર ખેલો લોકોના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ રાખવા. અને અકવાડીયામાં એક દિવસ આરામ લેવાનો કરાવવો, ને તે દિવસ સર્વ જાણે ખુશી પ્રમાણે રમત ગમતમાં કહાડવો. સર્વ પ્રકારનાં કારખાનાં ચલાવનાર, ખેતીકરનાર તથા રાજ્યે પોતે એક સરખું અહિંસક અન્ન ખાવું, ને તે રાજ્યના ખજાનામાંથી ભેઈતું લઈ જવું. યુવા અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ સ્ત્રી પુરુષોના, રાજ્યે વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પસંદ પડતા વિવાહ કરી આપવા. કદી વિવાહ ક્યાં પછી કોઈ સ્ત્રી પુરુષને અણખનાવ થાય તો તે સ્ત્રીને તેજ ખાતાદ્વારા ખીજે પસંદ પડતો પુરુષ તથા તે પુરુષને ખીજ પસંદ પડતી સ્ત્રી મેળવી દેવી. સર્વ પ્રજાએ પોતાનાં છોકરાં સાત આઠ વર્ષનાં થાય કે રાજ્યને સ્વાધીન કરવાં, જેમને તેમની ચંચાળાઈપ્રમાણે રાજ્યે પ્રથમ અવસ્થાપર્યંત જુદા જુદા ધધાનો અભ્યાસ કરાવવો, ને પછી જે કામ જે શિખ્યાં હોય તેમને તે કામના ખાતામાં ભેડી દેવાં. ત્યાં કામ ધંધો કરતાં કરતાં ન્યારે તેઓ વૃદ્ધ થાય, ત્યારે તેમની પાસે કામ કરાવવું બંધ કરી, તેમને પેનશન દાખલ સર્વ ઉપલોગ ભોગવવા દેવા, ને જે જે ખાતામાં તેમણે યુવાનિમાં કામ કર્યું હોય, તે તે ખાતાની રાજ્યસભાના તેમને સભાસદ કરવા. ત્યાં તેમની જેવી જરૂર પડે તેવા નિયમો તે રાજ્યસભાના મુખીને બાંધી આપવા; અને જગત્ પ્રકાશ નિરાકાર પરમેશ્વરના ઉપકારને યાદ કરતાં રહેવું. વળી મરણ પામેલા સર્વ શરીરનું પૃથક્કરણ તરત થવું જોઈએ, માટે રાજ્યે તેવા એક ખાતાદ્વારા પોતાની પ્રજામાંથી જે મરે તેના શરીરને તત્કાળ બાળી નખાવવું. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રજા એક કુટુંબ ને તેજ એક રાજ્ય, એવી રાજનીતિ મૃદ્ધિના આરભ કાળમાં હતી, જે હમણાં પણ થવી જોઈએ. એથી ચોરી, મારામારી, તર્કટ તથા ખૂન ઇત્યાદિ ગુન્હા કોને કેહેવા, તેની ખબરજ નહીં રહે. એમ થવાનું કારણ સર્વની ઇચ્છા પૂર્ણ થતાં ગુન્હા થવાનો અસંભવ છે. પૂર્વે આ ભૂગોળ ઉપર સર્વ ધંધાનાં ખાતાં હતાં, ને પ્રત્યેક ખાતામાં કામ કરનાર મનુષ્યનાં સાત આઠ વર્ષની વયનાં છોકરા છોકરીઓને રાજ્ય પોતાના સ્વાધીનમાં લેતા, અને તેમને તેમની ચંચાળાઈ પ્રમાણે જુદા જુદા ધધા શીખવવાના ખાતામાં મોકલી આપતા. તે જેમ જેમ ઉમરમાં આવતા તેમ તેમ તેમને જે જે કામ શીખવ્યું હોય, તે તે કામમાં તેઓ પરસ્પર મદદગાર થઈ પડે તે રીતના નિયમથી, ગભ તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પરણાવતા ને તેમને જે કામ આવડતું હોય, તે કામના ખાતાની વ્યવસ્થા કરનાર મુખી-પ્રત્યેક મોકલી દેતા; જે તેમના રહેવાની વ્યવસ્થા કરતો. એ રીતે ધણા કાળમુધી આજ્યા પછી રાજ્ય દુર્બુદ્ધિવાળા યવાથી લોકોએ પોતપોતાનાં બચ્ચાંઓને રાજ્યને સ્વાધીન કરવાનું છોડી દીધું, ને પોતાને જે આવડતી તેજ વિદ્યા તેમને શીખવી ને વૃદ્ધ થતાં તેમના તાબામાંજ રહેવું પસંદ કીધું. એપ્રમાણે યવાથી ધધાનાં જેટલાં ખાતાં હતાં તેટલી જાતી થઈ, ને કાળે કરી તે તે જાતિનું અભિમાન દઢ થયું, અને પૂર્વ સ્થિતિનું વિરમરણ થઈ ગયું પછી રાજ્ય લુપ્ત થઈ પ્રજાને ખીટવા લાગ્યા ને ત્રાંચા રૂપા તથા સોના વિગેરે ધાતુના સીકા બનાવી “અમને પ્રજાએ આપ્યો કર આપવો”

એવી નીતિ કરાવી તે પ્રમાણે પ્રજાને ચલાવવા લાગ્યા. પછી પ્રજા પણ હુઝાર થવા લાગી ત્યારે મનુ નામે જે રાજા થયો તેણે કાયદા બાંધ્યા. એજ બનરેડા ધારણે હા-મણાં પણ બુજોળ ઉપર અનેક રાજ્યની અનેક પ્રકારની રાજનીતિ છે, પણ સર્વ પ્રજા એક કુટુંબ, સર્વ જમીન એક બાગ અને તેમાંથી જે જે ઉત્પન્ન થાય તે સર્વની એક સામાન્ય પેદારા; એ રીતની રાજ્યચલવસ્થા હોય તો સર્વને ખાવા-પિવા, પેદેરવા-ઝો-ઢવા તથા રમત-ગમતની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી પાવખી, રથ, ઘોડા તથા હાથી ઇત્યાદી વાહન, સર્વને વૃદ્ધ અવસ્થામાં રાજસભામાં સભાસદ થતાં બેસવાને મળે છે. તેથી કો-ઈને કંઈ નહીં મળ્યું એમ થતું નથી; જેથી સર્વ લોક પૂર્ણકામ થાય છે. ઇચ્છાની અ-પૂર્ણતાથી ક્રોધ આવે છે, જે અહીં શીલકમાં બાકી રહેતો નથી. ક્રોધ ન આવતાં શુન્દો કરવો અથવા ઇર્ષા રાખવી, એમાંનું લેશ પણ રહેતું નથી, તેથી આ રાજ્યનીતિ, એ પ્રજા તથા રાજાને ખરેખરો સંબંધ છે, ને એથીજ રાજા જે પોતાની પ્રજાને પિતા કહેવાય છે તે સાચુ કરે છે. હવે દેટલાકને એવી કલ્પના થશે કે, જે એવી રાજ્ય-ચલવસ્થા થાય તો સંદાગ કોણ સાદું કરે! રસ્તા કોણ ઝાડે! પાસખી કોણ ઉપાડે! હુકો કોણ ભરી આપે! થુકદાની કોણ સાદું કરી લાવે! અપી કોણ કરશે તથા હા-થમાં ભેડા લઈ કોણ ઉભા રહેશે! વળી ઘોડાની ચાકરી કોણ કરશે અને ઘોડાપરથી જીતરતી વખત હાથમાં ઘોડો કોણ ધરી રાખશે! તો તે કલ્પના કરનારે એમ જા-ણવું જે બધા મનુષ્યની અદ્વિત એકસરખી હોતી નથી. જેથી સાત આઠ વર્ષનાં બચ્ચાં જ્યારે રાજાના રવાંધીનમાં આવે, ત્યારેજ તેણે તેમની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરી, જેને જે ધધો શીખવવો ધટે તેને તે ધધો શીખવવો. તેમાં કેટલાંક છોકરી છોકરાંએને સદાસ જા-ડવા વિગેરે હક્કમાં કામ કરવાની વિદ્યા શીખવવી, ને તેટલું કામ તેમણે યુવાનીમાં યથાર્થ કર્યું, કે તેમને અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધી, ઘર, ધરેલું તથા પુરૂષને સ્ત્રી ને સ્ત્રીને પુ-રૂષ, એ રીતે સર્વ સુખ ભોગવવાના પદાર્થ મળશે. એ લાલચથી તેણું હલકુ કામ તેઓ અચ્છી રીતે કરશે. અને કરી તેમને જે બચ્ચાં થશે તેમની બુદ્ધિ પ્રમાણે રાજા તેમને ધધો શીખવશે, ને યુવાનીમાં તેઓ તે ધધો કરશે. એ પ્રમાણે બંધવસ્થા થવાથી મર્થ કામ આવશે, ને થુકદાની ઘોષ લાવવી, હુકો ભરી દેવો, અપી કરવી તથા સંદાગ ઝાડવા ઇત્યાદિ કામ હલકાં છે, એમ તે તે કામ શીખેલાં સ્ત્રી પુરૂષો સમજશે નહીં. કેમકે બીજાની પેઠે તેમને પણ કામ કરવાથી અન્ન, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ સર્વ ભોગ મળે છે, માટે વિના કુ-ખે સારી રીતથી શીખવું કામ કરવું, 'એજ તેઓ' ધારશે. અને તે સ્ત્રી પુરૂષો, રાજ્યે ઠરવેલા ગામમાં ઠરાવ પ્રમાણે સિદ્ધી' પ્રજાદ્વારા બધાંવેલા એક એક ધરમાં એક એક દપતીની રીતે રહે, ને તે ઠેકાણે તેમને તેમના કામ બદલ સર્વ એક ધરમાં એક એક દપતીની રીતે રહે, ને તે ઠેકાણે તેમને તેમના કામ બદલ સર્વ ખાનપાન, પેદેરવા ઝોઢવા તથા એજ શોખની પ્રાપ્તિ થાય, તો સર્વ કામ તેઓ ચ-થાર્થ કરે ને કંઈ અડચણ આવે નહીં. રાજ્યે અનેક ધધાનાં ખાતાં કાઢાડવાં, તેમાં તે તે ધધામાં અતિ કુશલ એવા ઉપરિયોની નેમણુંક કરી તેમના હાથ નીચે તે તે પૂધો શીખેલાં મનુષ્યો આપવાં, જેમણે પોતાના ઉપરિયો'કેદે તે પ્રમાણે યથાર્થ કામ બજાવવું. એતીવિધામાં કુશળ એવા કેટલાક મુખીયોને ઠેકાણે ઠેકાણે રાખવો, ને

તી રાજનીતિ ઉપરજ વિચાર કરવો જોઈએ. હવે રાજસત્તાક અને રાજપ્રભસત્તા રાજ્યમાં તો રાજ પ્રત્યક્ષ હોયછે, પણ પ્રભસત્તાક રાજ્યમાં રાજ નિર્ભરતા નથી પરંતુ વિચારી જોતાં તેમાં પણ રાજ હોય. એમ ભાસેછે. કેમકે રાજ્ય સ્વાયત્ત માટે પ્રભાને ઠેરવેલી રાજસભામાં એક મુખી કરવો પડેછે, જે તે ઠેકાણે રાજ જે ઠેરછે. કારણ તેની સત્તા ખીજી. સર્વ સભાસદો કરતાં વિશેષ હોયછે, તેને ઘણું કે રાજ, જેનું માન મળેછે, ને સર્વ રાજ્યનિયમો તેની સહીથી ચાલેછે. માટે પ્ર પ્રકારનાં રાજ્ય રાજથી ચાલેછે, એમ જાણવું. હવે રાજ્ય-પ્રથમ વિધાલયારાંક સર્વ પ્રકારની રાજનીતિમાં કુશળ થવું જોઈએ, કેમકે તેના ઉપર ધ્યાન મનુષ્યની ભાળ રાખવારૂપ ભાર હોયછે, જે સર્વ જાતે કુશળ થયા શિવાય ઉપડી શકતો નથી શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે.

સર્વલોકવ્યવહારસ્થિતિર્નોત્યા
વિના ન હિ । યયાડશનૈવિ-
ના દેહસ્થિતિર્ન સ્યાદિ દેહિનામ્ ॥૫૩૩॥

જેમ આધાર વિના દેહધારીના દેહ
સ્થિતિ રહી શકતી નથી, તેમ સર્વ લોક
વ્યવહારની સ્થિતિ નીતિ વિના અ-
શકતી નથી ॥ ૫૩૩ ॥

અતઃ સદા નીતિશાસ્ત્રમભ્યસેવ-
્યતો નૃપઃ । યદ્વિજ્ઞાનાનૃપાધ્યા-
ય શત્રુજિહ્વોકરંજકાઃ ॥ ૫૩૪ ॥

માટે રાજ્યે સદા યત્નથી નીતિ શાસ્ત્ર
અભ્યાસ કરવો, કેમકે જેના જ્ઞાનથી ર-
ાજ નહિ સર્વ શત્રુને હતનાર તથા લોકો
રંજન કરનાર થાયછે ॥ ૫૩૪ ॥

નૃપસ્ય પરમો ધર્મઃ પ્રજાનાં પરિ-
પાલનમ્ । દુષ્ટનિગ્રહણં નિત્યં ન
નીત્યા તૈ વિનાશુભે ॥ ૫૩૫ ॥

નિરંતર પ્રભાનું પાલન કરવું તથા દુષ્ટો
દૂર દેવો, એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે; જે
બંને નીતિવિના બની શકતાં નથી ॥ ૫૩૫ ॥

જેમ કુટુંબના વડીલનું મુખ્ય કામ કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનું છે તેમ રાજા
મુખ્ય કામ પોતાની પ્રભાનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવાનું છે. કુટુંબ સિવાય જેમ વડીલ
લ નહીં, તેમ પ્રભા વિનાનો રાજા નહિ. અને વડીલ સિવાય જેમ કુટુંબ નહિ તેમ
રાજા વિનાની પ્રભા નહિ. એજ અંશકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યદિ ન સ્યાન્નરપતિઃ સમ્યક્જ્ઞેતા
તતઃ પ્રજાઃ । અકર્ણધોરા જલધૌ
વિપ્લવેત્તે નૌરિવં ॥ ૫૩૬ ॥

જો આ લોકમાં સારી રીતે નિયંત્રમાં રાખ-
નાર રાજા ન હોય, તો પ્રજા, સમુદ્રમાં મુખ્ય-
લી વગરનાં નાવની જેટલા રાખે ॥ ૫૩૬ ॥

ન તિષ્ઠંતિ સ્વસ્થર્થમે વિના પા-
લેન વૈ પ્રજાઃ । પ્રજયાં તુ વિના
સ્વામી પૃથિવ્યાં નૈવ શોભતે ॥ ૫૩૭ ॥

વળી રક્ષણ કરનાર વિના પ્રભા પોતાપોતા-
ની દરજ્જા બજાવતી નથી, ને પ્રભા વિ-
નાનો રાજા પૃથિવિમાં શોભતો નથી ॥ ૫૩૭ ॥

તેમ વિધ્યુશર્માએ કહ્યું છે કે, :

तत्सक्रेभ्यो नियुक्तेभ्यः शत्रु-
भ्यो नृपवल्लभात् । नृपतिर्निज-
लोभाच्च मजा रक्षेत्पितृव हि ॥ ५३८ ॥

રાજાએ ચાર, કાર્યભારી, શત્રુ, હાલુરી
તથા પોતાના લોભથી પ્રજાની, પિતાની
ગેઠે રક્ષા કરવી ॥ ૫૩૮ ॥

राजा बंधुरबन्धूनां राजा चक्षुरच-
क्षुषाम् । राजा पिता च माता च
सर्वेषां न्यायवर्तिनाम् ॥ ५३९ ॥

કેમકે રાજા અબધુનો બધુ, આંધળાની
આંખ અને ત્યાય માંને વર્તનાર સર્વને
માતા પિતા છે, ॥ ૫૩૬ ॥

[illegible]

તેમના કલા મુજબ કામ કરનાર કેટલાક લોકની તેમના હાથ નીચે નેમણુક કરવી. કેટલાક પાકેલા ધાન્યની કાપણી કરી તેને લણી આપનાર રાખવા. કેટલાક ખલનામાં સર્વ પેદાસ સભાળી રાખનાર ઠેરવવા. કેટલાકની જે ઠેકાણે જેટલો માલ ભેંઈએ તેટલો તે ઠેકાણે પોહુંઆડવામાટે નેમણુક કરવી. વળી કેટલાક વસ્ત્ર વણી તૈયાર કરનાર, કેટલાક કપડાં શીવનાર, કેટલાક લોહનું કામ કરનાર, કેટલાક સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ ઇત્યાદિ ધાતુનું કામ કરનાર, કેટલાક લાકડાં, માટી, પથ્થર, તથા કાચનાં કામ કરનાર, કેટલાક આંબડાનું કામ કરનાર, કેટલાક ખાલુમાંથી પદાર્થ કહાડનાર, કેટલાક વિદ્યા શીખવનાર, કેટલાક વહાણુ ચલાવનાર, કેટલાક ઘર તથા વહાણુ બાંધનાર, કેટલાક ઔષધી દેનાર, કેટલાક જેને જે ભેંઈએ તે કપડાં તથા ઘરેણું ઇત્યાદિ દેનાર, અને જીનાં ધણેલાં પાછાં લઈ તેને બદલે નવાં આપી જીનાં અસલના કારખાનામાં મોકલનાર, તથા કેટલાક ખોરાકી, માલ, ભાણ, તેલ, ધી તથા ગુડ આદિ વસ્તુ દેનાર ઇત્યાદિ સર્વને સર્વ પ્રકારના સર્વ ઠેકાણે નેમી બધાનો બદોબસ્ત રાખવો, એજ સાચે સાચા રાજતું કામ છે. એ પ્રમાણે રાજ્યવ્યવહાર હોય તો ચોરી કરેલો માલ શા કામનો ? વ્યાપાર કરી ઇર્ષા કોની કરવી ! ને પૈસાની જરૂર ન પડે તો તે છુપાવી તેનો શું ઉપયોગ કરવો ! અને ખીજને મારીને શું મેળવવું ! એમ વિચાર આવેછે. તેથી ખરાબ કામ સર્વ વ્યર્થ છે એમ સમજઈ મન સ્વસ્થ થાયછે, ને પરમેશ્વરનો ઉપકાર યાદ કરી, સ્થિરતાને પામી આનંદનો અનુભવ કરેછે. માટે પ્રજામાં રાજકારભાર એજ રીતનો ભેંઈએ. એવી રાજ્યવ્યવસ્થા સો વર્ષ ચાલે તો ખીજ સૈકાની પ્રજા હમણાના રાજ તથા ન્યાયાધીશોને તે મુખ્ય નહીં પણ જનાવર હતા, એમ કહે ! જુઓ ! આ ગજનીતિની રીતિયે જગતનો વ્યવહાર આ પ્રમાણે ચાલવો ભેંઈએ કે, પ્રત્યેક ખાતામાંના જેઓ વૃદ્ધ હોય, તેઓ તે તે ખાતાની રાજસભાના સભાસદ થાય, ને રાજને ભેંઈતા નિયયો વધુ મતે બાંધી આપે વળી રાજના પ્રધાન વિગેરે પણ સર્વ વૃદ્ધ હોવા ભેંઈએ. અને જે યુવાન હોય તેમણે પોતે જે જે ધંધો શિખ્યા હોય તે તે ધંધાના ખાતામાં દાખલ થઈ કામ કરવું ભેંઈએ. દાખલા તરીકે જેમને સોના રૂપાનું કામ શિખવ્યું હોય, તેમને કામ કરવામાટે એક ઉત્કૃષ્ટ હવાવાળુ સ્થાન પસંદ કરવું. ત્યાં તેમણે સુતારના ખાતા તરફથી બધાયલા ધરમાં રહી, વણકરના ખાતા તરફથી વણાયલાં કપડાં શેહેરના ખલનામાંથી લાવી વાપરવાં, દરજીના ખાતા તરફથી ગીવાયલાં હુમડાં પેહેરવાં, મોચીના ખાતા તરફથી તૈયાર થયેલ જોડા, ધમાવું વિગેરે ભેંઈએ તે પ્રમાણે ખલનામાંથી લાવી વાપરવાં, એટીના ખાતાવડે તૈયાર થયેલ અક્ષ ભેંઈએ તે પ્રમાણે ખલનામાંથી લાવી ખાતું, પોતાના ખાતા તરફથી તૈયાર થઈ ખલનામા નયેલ ધરેણુમાંથી પોતાને જે ભેંઈએ તે ધરેણું લાવી વાપરવા, રોજ થતાં ઔષધીના ખાતા તરફથી તે વિદ્યાના જ્ઞાતા વૈદ્યદ્વારા જે ભેંઈએ તે ઔષધ લેવું. અને ઘેર ઘેર હયોડા વિગેરે ઘાટ ઘડવાનો ગામાન કઈ ન રાખતાં દર વાગે સોના રૂપાના કારખાનામાં જઈ ચાર વાગા પર્વત કામ કરી પોતપોતાને ઘેર લવું, ને પોતાની સ્ત્રી સાથે મુખથી રહેવું. અને પ્રજા થાય તો સાત આઠ વર્ગીયી ગમાળયા પછી ગલયે નીમેલા દેવવળીખાતાને સોંપી દેવી. પછી રાજયે તે ખાતા-

પર તેમની ચંચલતાઈ પ્રમાણે જુદી જુદી શાલાઓમાં જુદા જુદા ધંધા શીખવવા. અને તેઓ યુવા અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય કે તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પરંદ પડે તે રીતે પરણાવી, જે જે ધંધા તેઓ શિખ્યાં હોય, તે તે ધંધાના ખાતામાં કામ કરવા માટે જોડી દેવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ધંધાના ખાતાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. એમ થાય તો પ્રજામાં પરસ્પરે વિશ્વાસઘાત કરવાનો, મારામારીનો તથા એક બીજાના પ્રાણ લેવાનો, ઇત્યાદિ અપરાધ થવાનો સંભવ રહે નહિ. તાજાં કુચી રાખવાની જરૂર પડે નહિ, ને સર્વને પુરતું ખાવા પીવા, પેદેરવા ઝાઢવા તથા ઔષધી મુખે મળી શકે. વર્તમાન સમયમાં જેને નીતિ કહિયે છિયે, તે નીતિ નહિ પણ અનીતિ કહે, મનુષ્ય પ્રાણી દુઃખ, ઇચ્છા અને ચિંતાથી રહિત થાય, ને સર્વ પોતાને રાજા જેવા સમજે. કેમકે રાજા અને પ્રજાના મુખમાં કાંઈ ફેર રહે નહિ. ચિંતા મૂળમાંથી જ ન્ય, ને અપંગોતું રક્ષણ પણ તેને માટે નેમાયજ્ઞા ખાતા નરકથી થાય, જેથી ભીખારી તે શું! એ કોઈના જાણવામાં પણ આવે નહિ! ક્ય વિષય ન થતાં સૌને સર્વની પ્રાપ્તિ થાય, જેથી ચારી કોને કેહેવી, એ કોઈને ખબર રહે નહિ! એવી આ અત્યુત્તમ રાજનીતિ અનૂપમ છે, અર્થાત્ એના જેવી મુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર ભૂતકાળમાં મન્વાદિ કોઈ રાજાની થઈ નથી, ને વર્તમાન સમયમાં ક્યાંય પણ જોવામાં આવતી નથી. એ રીતે મહા કૃપાળુ વિષ્ણુઆવા બ્રહ્મચારિયે કહેલ રાજનીતિનો સાર છે. વર્તમાન સમયની પ્રજામાં એ રાજનીતિ દાખલ કરવી અશક્ય હોવાથી તેમને એવો અભિપ્રાય હતો કે, ઉછરતી પ્રજાને એ રાજનીતિનો પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરાવવો, જે ધણીક પેઢીમુઢી ચાલતાં સર્વ પ્રજા એકમત થઈ એજ રાજનીતિ પસંદ કરશે. એ સતના કહેવા પ્રમાણે પૂર્વે એવાજ પ્રકારની રાજનીતિ હતી, જેથી ધંધાકરશે. એ રાજના કહેવા પ્રમાણે પૂર્વે એવાજ પ્રકારની રાજનીતિ હતી, જેથી ધંધાકરશે. એ રાજના કહેવા પ્રમાણે પૂર્વે એવાજ પ્રકારની રાજનીતિ હતી, જેથી ધંધાકરશે. એ રાજના કહેવા પ્રમાણે પૂર્વે એવાજ પ્રકારની રાજનીતિ હતી, જેથી ધંધાકરશે.

न वै राज्यं न राजासीन्न च
दंडो न दांडिकः । धर्मेणैव प्रजाः
सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥ ५३२ ॥

પૂર્વે કોઈ રાજ્ય, રાજા, દંડ તથા દંડહેનાર નોતાં, પણ સર્વ જન ધર્મે કરી પરસ્પર રક્ષા કરતાં હતાં ॥ ૫૩૨ ॥

પણ એવી મુખદાયક રાજનીતિ જે ચાલતી હોય, તો પ્રજાની વૃદ્ધિ થતાં વાર લાગે નહીં; જેથી એવો પણ વખત આવે કે અતિ વૃદ્ધિ થતાં તેતું પોપણ પુર પડતું મુશ્કેલ થઈ પડે. તેથી મહિા માહે મારામારી ઉત્પન્ન થઈ એ રાજનીતિને નાશ થવાનો સંભવ છે. એવી રાકા થાય તો સમજતું કે, સહિમાં સમતોલપણું રહેવા માટે જેની વૃદ્ધિ થાય તેના ક્ષય અને ક્ષય થાય તેની વૃદ્ધિ કાળે કરી પોતાની મેજે થવાનો સ્વભાવ છે; એ નિયમ પ્રમાણે પ્રજાની અતિ વૃદ્ધિ થતાં રોમાદિ કોઈ પણ કારણથી તેના ક્ષય થાયછે. પણ ન્યાંમુઢી એ બ્રહ્મચારિ 'ખાવાની મુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર આવુ થઈ નથી, ત્યાંમુઢી તો મન્વાદિ રાજાઓના 'જગડેલા ધોરણે 'ચાલ-

તી રાજનીતિ ઉપરજ વિચાર કરવો. જોઈએ. હવે રાજસત્તાક અને રાજપ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં તો રાજ પ્રત્યક્ષ હોયછે, પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં, રાજ જણાતો નથી. પરંતુ વિચારી જોતાં તેમાં પણ રાજ હોય, એમ ભાસેછે. કેમકે રાજ્ય ચલાવવા માટે પ્રજાએ ઠેરવેલી રાજસભામાં એક મુખી કરવો પડેછે, જે તે ઠેકાણે રાજ જેવો ઠરેછે. કારણ તેની સત્તા ખીજા સર્વ સભાસદો કરતાં, વિશેષ હોયછે, તેને ધણું કરી રાજ, જેવું માન મળેછે, ને સર્વ રાજ્યનિયમો તેની સહીથી ચાલેછે. માટે પ્રજા પ્રકારનાં રાજ્ય રાજનીતિ ચાલેછે, એમ જાણવું. હવે રાજ્યે પ્રથમ વિદ્યાભ્યાસ કરી સર્વ પ્રકારની રાજનીતિમાં કુશળ થવું જોઈએ, કેમકે તેના ઉપર ધણું મનુષ્યની સભાળ રાખવારૂ ભાર હોયછે, જે સર્વ વાતે કુશળ યથા શિવાય ઉપડી શકતો નથી. શુક્તનીતિના પેહલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે...

સર્વલોકવ્યવહારસ્થિતિર્નીત્યા જેમ આધાર વિના દેહધારીના દેહની
વિના ન હિ । યયાડશનૈર્વિ- સ્થિતિ રહી શકતી નથી, તેમ સર્વ લોક-
ના દેહસ્થિતિર્ન સ્યાદિ દેહિનામ્ ॥૫૩૩॥ ના વ્યવહારની સ્થિતિ નીતિ વિના બની શકતી નથી ॥ ૫૩૩ ॥

અતઃ સદા નીતિશાસ્ત્રમભ્યસેઘ- માટે રાજ્યે સદા યત્ની નીતિ શાસ્ત્રને
વ્રતો નૃપઃ । યદ્વિજ્ઞાનાનૃપાધ્યા- અભ્યાસ કરવો, કેમકે જેના જ્ઞાનથી, રા-
અ શત્રુજિહ્વોકરંજકાઃ ॥ ૫૩૪ ॥ જાદિ સર્વ શત્રુને છતનાર તથા લોકને રંજન કરનાર થાયછે ॥ ૫૩૪ ॥

નૃપસ્ય પરમો ધર્મઃ પ્રજાનાં પરિ- નિર્ન્તર પ્રજાનું પાલન કરવું તથા હુંદને
પાલનમ્ । દુષ્ટનિગ્રહણં નિત્યં ન દેહ દેવો, એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે; જે
નીત્યા તે વિનાહ્યમે ॥ ૫૩૫ ॥ બંને નીતિવિના બની શકતાં નથી ॥ ૫૩૫ ॥

જેમ કુટુંબના વડીલનું મુખ્ય કામ કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનું છે. તેમાં રાજાનું મુખ્ય કામ પોતાની પ્રજાનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવાનું છે. કુટુંબ શિવાય જેમ વડીલ નહીં, તેમ પ્રજા વિનાનો રાજા નહિ. અને વડીલ શિવાય જેમ કુટુંબ નહિ, તેમ રાજા વિનાની પ્રજા નહિ. એજ અંતકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યદિ ન સ્યાન્નરપતિઃ સમ્યજ્જેતા જો આ લોકમાં સારી રીતે નિયમમાં રાખ-
તતઃ પ્રજાઃ । અકર્ણધારાં જલધી નાર રાજા ન હોય, તો પ્રજા, સમુદ્રમાં મુખા-
વિષ્ટવેત્તેહ નૌરિવં ॥ ૫૩૬ ॥ લી વગરનાં નાવની પેઠે નાશ પામે ॥ ૫૩૬ ॥

ન તિષ્ઠતિ સ્વસ્વધર્મે વિના પા- વળી રક્ષણ કરનાર વિના પ્રજા પોતપોતા-
લેન વ પ્રજાઃ । મજયાતુ વિના ની દરજ બળવતી નથી, ને પ્રજા વિ-
સ્વામી પૃથિવ્યાં નૈવ શોભતે ॥ ૫૩૭ ॥ નાનો રાજા પૃથ્વીમાં શોભતો નથી ॥ ૫૩૭ ॥

તેમ વિધિશાખાંયે કહ્યું છે કે,

તસ્કરેભ્યો નિયુક્તેભ્યઃ શત્રુ-
ભ્યો નૃપવલ્લભાત્ । નૃપતિર્નિજ-
લોભાચ મજા રસેત્પિતેવ હિ ॥ ૫૩૮ ॥

રાજાએ ચોર, કાર્યભારી, શત્રુ, ઉત્તરી
તથા પોતાના લોભથી પ્રજાની, પિતાની
પેઠે રક્ષા કરવી ॥ ૫૩૮ ॥

રાજા વંધુરવંધૂનાં રાજા ચક્ષુરચ-
ક્ષુપામ્ । રાજાં પિતા ચ માતા ચ
સર્વેપાં ન્યાપવર્તિનામ્ ॥ ૫૩૯ ॥

કેમકે, રાજા અબધુનો, બધું, આંધળાની
આંખ અને ન્યાય માંગે વર્તનાર સર્વને
માતા પિતા છે, ॥ ૫૩૯ ॥

પણ એ રીતે પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં રાજાને મોટો ખર્ચ નાખવો પડે છે, જે પ્રજાએ આપવો નોંધ્યો. કેમ કે તે જો ન આપે તો રાજા કાલે ક્યાંથી? મોટે પ્રજાએ રાજાને ખર્ચની મદદ કરવી ને પોતે તેથી સુરક્ષિત રહેવું. રાજાએ પોતાના તાબાની નેટલી જમીન હોય તેની ભરપ કરાવવી, તેમાં જે ખેતી માટે પ્રજા ઉપયોગમાં લે તેના ઉપર કર નાંખવો. વળી પાંપાણ, ધાતુ રત્ન તથા ક્ષારાદિ ખનિજ પદાર્થો ખણી કાઢવા માટે જે જમીન પ્રજા રોકે તેના ઉપર પણ કર નાંખવો, તેમ જગલની પાણી જે પેદાશ થાય તેના ઉપર તથા પોતાના તાબાના સમુદ્રની પેદાશ ઉપર કર નાંખવો. એ રીતે કાચી વસ્તુ ઉપર કર લેવો પણ તેની જે કઈ વસ્તુ પોતાના દેશમાં અને તે ઉપર કર લેવો નહિ. કેમકે તે લેવાથી એકજ વસ્તુ ઉપર એવરો કર થાય છે. નેથી તેની કિંમતમાં વધારો થઈ તે મોંઘી પડે છે. વળી પોતાના દેશમાંથી કાચી અથવા બનાવેલી વસ્તુ પારકા મુલકમાં જાય તેના ઉપર કર લેવો નહિ. કેમ કે તે વસ્તુ જેમ અને તેમ બીજા દેશમાં પાલવે ને પોતાના દેશના વ્યાપાર વધે તેમ કરવું, વસ્તુ જેમ અને તેમ બીજા દેશમાં પાલવે ને પોતાના દેશના વ્યાપાર વધે તેમ કરવું, નેથી પોતાની પ્રજા તે ઉપર સારી રીતે શુજ્જન ચલાવી શકે. બીજા દેશની કાચી વા પાકી જે વસ્તુ પોતાના દેશમાં આવે તે ઉપર ઘટતો કર નાંખવો. વળી કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર સિવાય જે પ્રજા બીજા ધંધામાં લાગી હોય, તેની પાસેથી તેની વ્યાવકના પ્રમાણમાં કર લેવો. કેમકે કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર એકલ વિગેરે જેમ પોતાનું શુજ્જનના ચવાવવા સરકારી જમીન વાપરે છે, તેમ બીજા મનુષ્ય પણ અનેક પ્રકારના ધંધાથી પોતાનું શુજ્જન ચલાવવામાં આવી રીતે સરકારી જમીનનાજ ઉપ-યોગ કરે છે. કેમકે તેમના ધંધા માટે માલની આવ જાય ત્યાં જ જમીન વપ-યોગ કરે છે. તેમજ સર્વ પ્રજા સરકારી જમીન વાપર્યા સિવાય રાય છે તે સરકારીજ હોય છે. તેમજ સર્વ પ્રકારના ધંધાનો બધો આધાર ખેતી ક્યાંય પણ આવજાય કરી શકતી નથી. વળી સર્વ પ્રકારના ધંધાનો બધો આધાર ખેતી વિગેરેથી ઉપજતી કાચી વસ્તુ ઉપર હોવાથી, તે પેદા કરનાર એકલ વિગેરેના બોલમાં કચરાઈ જાય તો બરાબર નીપજ થાય નહીં, માટે બીજા ધંધાથી શુજ્જન ચલાવનાર સર્વ મનુષ્યોએ, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં, સરકારને કર આપી, એકલ વિગેરેના ગરીબ વર્ગનો અચાવ કરવો, એ તેમની ફરજ છે. પણ રાજાએ એ સમજા, નાના પ્રકારના કર એવી રીતના હવડા નાંખવા કે પ્રજાને આપવા ભારી પડે નહિ. સૌ કોઈ રાજા કર એવી રીતના હવડા નાંખવા કે પ્રજાને આપવા ભારી પડે નહિ. સૌ કોઈ પોતાનું શુજ્જન સારી રીતે ચલાવી, શુભે રહી શકે તેમ કરવું. અર્થવા જમીન તથા

જળમાંથી કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર ખેડુત વિગેરેથી તે ખાનગી અથવા સરકારી નોકર, કારીગર, ભાર વેહેનાર, ઘણા મળી સાથે વ્યાપાર કરનાર તથા છુટા વ્યાપારી વિગેરે હરકોઈ પ્રકારનો ધંધો કરનાર તમામ લોક પર્યંત કોઈ પાસેથી પણ ઉધરો કર લેવો નહિ. પણ સર્વ પ્રકારનો લાગત તથા તેની ખોરાકી પોશાકીનો ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠની રીતે ઠેરવેલ વાજળી ખર્ચ બાદ કરતાં, જે તેની ચોખી આવક હોય તેમાંથી, દેશની ઉપજ ખરચતું સરવાળું તપાસતાં, તેમાં નફો હોય તો ઝાછો ને ખોટ હોય તો વધારે, જેટલો લેવો થટે તેટલો કર પોતાની રાજસભાદ્વારા ઠેરવીને લેવો. પછી ગમે તો તે શ્રીમત વા ગરીબ હોય. જે કે એવી રીતનો કર શ્રીમંતોને આપવો ગમશે નહિ, તથાપિ ન્યાયની રીતે સર્વ પ્રજાને એક સરખી રીતે પોતાની આવકના પ્રમાણમાં કર આપનારી કરવામાં એ રીતિ સર્વોત્તમ છે. માટે સર્વ પ્રજાએ એકમત થઈ એ એકજ જાતનો કર રાજને પોતાના રક્ષણના બદલામાં ખુશીથી આપવો. જેથી આખી પ્રજા એક કુટુંબરૂપ થઈ એક બીજાના મુખદુઃખમાં ભાગ લેનારી થાય. પ્રજામાંનું કોઈ પણ જન હમણાના ખેડુત વિગેરે ગરીબ લોકની પેઠે દુઃખી થાય નહિ. એકના ઘરમાં ખાવા મળે નહિ ને ચરકારી કર આપવા માટે તેની ઘરવખરી વૈયાય અને બીજા મુખે ખાનપાન કરી મોજમજામાં રહે એવી કર લેવાની પક્ષપાતી તથા ધીક્કારવા યોગ્ય ધણીજ જેર વાજળી રીત બધ થાય, ગરીબ માર્યા જાય નહિ, જીવન કેહેવાય નહિ, ને રાજને પણ ધણી આવક થઈ પડે. પણ એટલી સભાળ રાખવી કે, કોઈએ પણ કોઈ રીતે ભેવરો કર આપવો પડે નહિ. એ રીતનો કર પ્રજાએ આપવા તથા તેની પાસેથી રાજ્યે ઉધરાવવા પ્રથમ ધણુ અધવડ ભરેલું લાગશે; કેમકે સર્વની આવક નક્કી કરવી ધણી મુશ્કેલ છે. પણ જેમ માહાવરો પડતો જશે તેમ પ્રજા પોતપોતાનો દર વર્ષનો હિસાબ તૈયાર રાખશે. જે ઉપરથી રાજ પ્રજા બંનેને કર ઉધરાવવા તથા આપવામાં કશી હરકત આવનાર નથી. વળી રાજ પોતે તથા તેના તમામ કાર્યભારીઓએ પણ પોતાને મળતા લવાજમમાંથી પોતાનો લાગત ખર્ચ બાદ કરી, જે ચોક્કસ આવક રહે તેમાંથી પ્રજા પ્રમાણે ગજ્યમાં કર ભરવો; જેથી કોઈ તરેહનો પક્ષપાત ન રહ્યાથી પ્રજા તેવો કર ખુશીથી આપે એમા સશય નહિ. પણ રાજાએ પ્રજાના રાખેલા હિસાબ ઉપર ભરોસો રાખી કર લેવો, ને કર ઉધરાવનાર તરફથી પ્રજા ઉપર કશી તરેહનો જીલમ થવા દેવો નહિ; અને એવી તાકીદ કરવી કે, કોઈનો પણ હિસાબ જાહેરમાં ન આવે ને કોઈ પણ ખોટો હિસાબ બતાવે નહિ. એ એકજ કર સિવાય પ્રજા પાસેથી રાજાએ તેના પાલન નિમિત્ત બીજી કોઈ રીતનો કર લેવો નહિ, કારણ પ્રજાને નીચવી લીધેથી રાજને મોટું નુકસાન થાય છે. શ્રીમહાભારતાતર્ગત ઉલ્લેખપર્વના ૩૪ મા અધ્યાયમાં વિદુરજીયે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि
पद्मदः । तद्वदर्थान् मनुष्येभ्यः
आदद्यादविर्हिसया ॥ ५४० ॥

જેમ જમર પુષ્પને બચાવતાં તેમાંથી
રસ ગ્રહણ કરેછે, તેમ રાજાએ મનુષ્યને
નીચાવ્યા વિના તેમની પાસેથી કર
લેવો ॥ ૫૪૦ ॥

પુવ્યં પુવ્યં વિચિન્વીત મૂલચ્છેદં
ત કારયેત્ । માલાકાર ઇવારા-
ત નયયાંગારકારકઃ ॥ ૫૪૧ ॥
યસ્માત્ વ્રસ્યંતિ મૃતાનિ મૃગવ્યા-
ધાન્મૃગા ઇવ । સાગરાન્તામપિ મર્દો
લઙ્ગ્યા સ પરિહીયતે ॥ ૫૪૨ ॥

વળી માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કશું છે કે,

યયા ફલેન યુજ્યેત રાજા કર્તા ચ
કર્મણામ્ । તયાવેક્ષ્ય તૃપો
રાષ્ટ્રે કલ્પયેત્સતતં કરાન્ ॥ ૫૪૩ ॥

સાંવત્સરિકમાસેશ્ચ રાષ્ટ્રાદાહાર-
પેદ્મલિમ્ । સ્યાચાન્નાયપરો
લોકે વર્તેત પિતૃવન્નૃપુ ॥ ૫૪૪ ॥

મોહાદ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્પયત્ય-
નવેક્ષયા ॥ સોચિરાઙ્ગદ્યતે રા-
જ્યાઙ્ગીવિતાચ સર્વાધવઃ ॥ ૫૪૫ ॥

બગીચાના માળીની જેઠે વૃક્ષમાંથી ફુલ
લેવાં, પણ કોલગા કરનારની જેઠે વૃક્ષને
મૃગમાંથી કાપી ન નાંખવો ॥ ૫૪૧ ॥

કેમકે જે રાજાથી, પાસાધિથી મૃગલાંની જેઠે
પ્રજા ત્રાસ પામેછે, તે રાજા અમુદ્રપર્થત
વૃક્ષીને પામીને પણ નાશ પામેછે ॥ ૫૪૨ ॥

રાજાએ જેમ પોતાને તથા ધંધા કરનાર
સર્વ પ્રજાને લાભ થાય, તે રીતે વિચાર
કરી રાજ્યમાં નિર્ણય કર ઠેરવવા ॥ ૫૪૩ ॥

અને લોકમાં ધર્મનિષ્ઠ ધર્મ પ્રતિ વર્ધનો
કર સારા કાર્યભારીકારા ઉપરાવવો, ને પ્ર-
જાનેવિશે પિતાની જેઠે વર્તવું ॥ ૫૪૪ ॥

કેમકે જે રાજા મોહથી વિચાર કર્યા વગર
પોતાના દેશને પીડેછે, તે બાંધવે સહિત,
રાજ્ય તથા દુષિતથી થોડા કાળમાં બદ
થાયછે ॥ ૫૪૫ ॥

એ રીતે પ્રજા પાસેથી કર લેવો તેના બદલામાં રાજાએ, કોઈ પણ પરદેશના રાજા
તરફથી થતા હુમલામાંથી પોતાના દેશ તથા પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા, પરસ્પર પ્રજામાં
સલાહ સંપ નિભાવવા અને પ્રજાના રક્ષણ માટે ચોર, છુટારૂ તથા બંક કરનાર લોકોને
શાસન કરવા પુરતું સૈન્ય રાખવું; જે જમીન તથા સમુદ્ર અને ડેકાણે ઉપયોગમાં આવે
તેવી ગોઠવણ રાખવી. સમુદ્રમાં છુટારા લોકોથી તથા યુદ્ધ સમય પરદેશી રાજાથી
પોતાની પ્રજાને જાન માલ બચાવવામાટે ચાલતા સમય પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારના અસ્ત્ર
વા વિજળીથી ચાલનાર યુદ્ધને લાયક દંઢ નૌકા બનાવવી. તેમાં પોતાના વર્તમાન સ-
મય પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાની સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તથા સૈન્ય રાખવું. સર્વ સૈન્યને, તેના
પ્રત્યેક વિભાગ ઓળખાવ તેવી રીતે જુદા જુદા રતનાં એક સરખાં વસ્ત્ર આપવાં, ર-
દેવા માટે દેશમાં જુદે જુદે સ્થાને સારી હવાવાળી જગ્યામાં છવતિયો બાંધી આ-
પવી, યુદ્ધમાં વઢવા માટે પોતાના વર્તમાન સમયાનુસાર ઉત્તમ પ્રકારનાં રાસ્ર અસ્ત્ર
આપવાં, તથા તે વાપરવા વિગેરે સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળા તથા ચોર, છુટારૂને સોંપી કા-
દવાની ચતુરાઈ શીખવવી વળી તેમાંથી પ્રત્યેક નગર, ગ્રામ તથા માર્ગમાં સલાહ
સંપ રાખવા અને ચોર, છુટારૂથી પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા પૂરતા તરફકો રાખવા. એ સર્વ
સૈન્યને માસિક લવાજમ ચઢે ચઢ્ય દેતાં જવું, ને તે સદા યુદ્ધ માટે તૈયાર રહે તે

રીતની, જોડવણુ રાખવી. કેમકે એકએક તેવું કામ આવી પડેછે, માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યમુદતદંઢઃ સ્યાન્નિત્યં વિદ્-
તપૌરુપઃ । નિત્યં સંવૃત્તસર્વાર્થો
નિત્યં હિદ્રાનુસાર્યરે ॥ ૫૪૬ ॥

દ્વયોક્તયાણાં પંચાનાં મધ્યે ગુલ્મ-
મપિષ્ઠિતમ્ । તથા ગ્રામજ્ઞતાનાં ચ
કુર્યાદ્રાટ્ટસ્ય સંગ્રહમ્ ॥ ૫૪૭ ॥

તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કાર્યસ્થાનાનિ સર્વાણિ યામિકૈરભિ-
તોનિશમ્ । ચતુર્ભિઃ પંચભિર્વાપિ પઙ્-
ભિર્વા ગોપયેત્સદા । દિને દિને યામિ-
કાનાં પ્રકુર્યાત્પરિવર્તનમ્ ॥ ૫૪૮ ॥

વીથિવીથિષુ યામાર્થે નિશિ પર્ય-
ટનં સદા । કર્તવ્યં યામિકૈરેવ
ચૌરજારનિવૃત્તયે ॥ ૫૪૯ ॥

માર્ગસંરક્ષણં કુર્યાન્નૃપઃ પાન્થ-
મુત્તાય ચ । પાન્થપ્રપીઢકા યે
યે હાતવ્યાસ્તે પ્રયત્નતઃ ॥ ૫૫૦ ॥

ગજાશ્વરયયાનં તુ પ્રાતઃ સાયં
સદાભ્યસેત્ । વ્યૂહાભ્યાસં સંનિ-
કાનાં સ્વયં શિષેચ શિષયેત્ ॥ ૫૫૧ ॥

ગજાશ્વરયપશ્વાદીનૃત્યા-
ન્દાસાંસ્તર્યેયં ચ । સંમારા-
ન્સંનિકાન્કાર્યાક્ષમાન્જ્ઞાત્વા
દિને દિને । સંરક્ષયેત્ પ્રયત્ન-
ન મુજીર્ણાન્સંત્યજેત્સુધીઃ ॥ ૫૫૨ ॥

રાત્રયે નિત્યં પોતાના ગેન્યને કવાયત શી-
ખવતા તૈયાર રાખવું; પરાક્રમ દેખાડતા રે
હેતુ, પોતાનો સર્વ અભિપ્રાય છુપો રાખવો,
અને ઝાનુના છિન્ને ભેતાં રેહેતુ ॥ ૫૪૬ ॥

અને દેશના રક્ષણ માટે એ, ત્રણ અથવા
પાંચ ગામને અતરે નાહાની તથા સો સો
ગામને અતરે મોહોટી, એક એક ઉપરીના
હાથ નીચ ગેન્યની દુકેડીયો રાખવી ॥ ૫૪૭ ॥

રાત્રએ નિરતર સર્વ કાર્ય કરવાના સ્થા-
નની ચામેરથી આગ, પાંચ વા છ પોહોરો
ભરનાર સીપાઈ વડે રક્ષા કરવી, ને પ્રતિ
દિવસે તેમની બદલી કરવી ॥ ૫૪૮ ॥

વળી રાત્રિ સમય ચોકીદારોએ ચાર તથા
ભરની નિવૃત્તિ માટે ગવિયે નહિયે પો-
હોરમાં બે વખત કરવું ॥ ૫૪૯ ॥

વળી ગલએ વટેમાર્ગના મુખ વારતે મા-
ર્ગનું સરક્ષણ કરવું, ને તેમને જે પીડા કે-
રતા હોય તેઓને પ્રયત્નથી હલુવા ॥ ૫૫૦ ॥

વળી નિરતર સવાર સાંજ હાથી, ઘોડા
તથા રથ ઉપર બેઝવાનો અભ્યાસ કરવો,
ને પોતે કવાયત શીખવી, તથા સૈનિકોને
શીખવવી ॥ ૫૫૧ ॥

વળી શુદ્ધિમાન રાત્રએ પ્રતિ દિવસે હાથી
ઘોડા, રથ, પશુ, પોખ્યવન, આકર, લગ-
દની સામગ્રી તથા લશ્કરને કાર્યમાં અ-
સમર્થ થતા બહી, પાછા સમર્થ થાય તે
રીતે તેમની રક્ષા કરવી, ને તેમથી જે
અતિ ઈર્ષ્ય થાય તેના કાર્યમાં ઉપયોગ
કરવો નહિ ॥ ૫૫૨ ॥

વળી પારકા હુમલાથી દેશના બચાવ માટે સરહદ ઉપર તથા અંદરના ભાગમાં
 ॥ ઘટે ત્યાં શિલ્પશાસ્ત્ર તથા યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ પુરુષોની દેખરેખ નીચે શત્રુથી
 તી ન શકાય તેવા દૃઢ કિલ્લા બાંધવા. કેમકે બળવાન શત્રુની સામે લડવામાં કિલ્લા
 યુ કામ આવેછે. તેમાં સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધ કરવાનાં સાહિત્ય સહિત સૈન્ય રાખવું,
 તેને માટે વર્ષો સુધી ચાલે તેટલી ખોરાકી પોશાકીનો સંગ્રહ રાખવો. માનવધર્મ-
 શ્રીના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કઃ શતં યોધયતિ પ્રાંકારસ્યો
 નુર્યરઃ । શતં દશસદ્સાણિ
 સ્નાદુર્ગં વિધીયતે ॥ ૫૫૩ ॥

કિલ્લામાં રહેલો એક શસ્ત્રધારી બહારના
 શત્રુ ચોક્કા સાથે, ને શત્રુ શસ્ત્રધારી બહાર-
 ના દશ હજાર ચોક્કા સાથે યુદ્ધ કરી
 શકેછે, માટે રાજ્યે કિલ્લા કરવા ॥ ૫૫૩ ॥

તેમ શુકનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગ્ચિહ્નતસ્તુ તથા કાર્યો દસ્યુ-
 મિર્નં વિલંબ્યતે । યામિકૈ રક્ષિતો
 નિત્યં નાલિકાત્વૈથ સંયુતઃ ॥ ૫૫૪ ॥

રાજ્યે શત્રુથી ઉલ્લંઘન ન કરાય તેટલો
 ઊંચો, નિરંતર પોહોરેગિશેએ રક્ષિત તથા
 તોપો જેમાં ગોઠવેલ છે એવો કિલ્લો
 કરવો ॥ ૫૫૪ ॥

પરિત્વા ચ તતઃ કાર્યાં સ્વાતાદ્વિ-
 શુણવિસ્તરા । નાતિસમીપમાકારા
 હાગાયસલિલા શુભા ॥ ૫૫૫ ॥

અને કિલ્લાને ફરતી ચોડેછેટ ધણું કરી ઉં-
 ડાણથી બમણા પોટવાળી તથા અગાધ
 જળવાળી સુંદર ખાઈ કરવી ॥ ૫૫૫ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

વિસ્તીર્ણતાતિવૈપમ્યં રસધાન્યે-
 ધ્મસંગ્રહઃ । પ્રવેશશ્ચાતસારથ
 સમૈતા દુર્ગસંપદઃ ॥ ૫૫૬ ॥

દેવાસનો વિસ્તાર, અતિ યુગ્યવસ્તુ, ઉદકાદિ
 રસ, ધાન્ય તથા લાકડાનો સંગ્રહ અને
 આવ બાવું કરવાના છુપા માર્ગ, એ સાત
 કિલ્લાની સંપત્ત કહી છે ॥ ૫૫૬ ॥

વળી સલાહ સંપ બળવવા માટે રાજ્યે પોતાની પ્રજાએ સુંદરી કાઢાડેલા મુખીઓ
 તથા પોતાના પ્રધાનોની સાથે મસવત કરી વધુ મતે, દેશ કાળને અનુસરી જેમ જરૂર
 પડે તેમ કાયદા બાંધવા, ને તે પ્રમાણે પોતે ચાલી પોતાની પ્રજાને ચલાવવી. અને
 તેનામાં જે પરસ્પરે અપરાધ થાય તે તથા દેવ લેવ સંગંધી જે વાંધા પડે, તેને નિ-
 વેરો કરી આપવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ઘરતા ગ્રામમાં અદાલતો સ્થાપવી, ને તેમાં
 પૂંચ તથા ન્યાયાધીરાદ્વારા કોઈનો પણ કર્મ વગર, જે કાયદા પ્રમાણે વાજબી ન્યાય
 હોય તે ચુકવવો. માનવધર્મશાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જાતિજાનપદાન્ ધર્માન્ શ્રેણી-
ધર્માશ્ચ ધર્મવિત્ । સમીક્ષ્ય કુલ-
ધર્માશ્ચ સ્વધર્મ પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૫૫૭ ॥

ધર્માસનમધિષ્ઠાય સંવીતાંગઃ
સમાહિતઃ । પ્રણમ્ય લોકપા-
લાય કાર્યદર્શનમારભેત્ ॥ ૫૫૮ ॥

નોત્પાદયેત્સ્યયં કાર્યં
રાજા ધાપ્યસ્ય પૂરુષઃ ।
ન ચ પ્રાપિતમન્યેન
ગ્રસેદર્થ કથંચન ॥ ૫૫૯ ॥

સત્યમર્થં ચ સંપश्यે-
વાત્માનમથ સાક્ષિણઃ ।
દેશં રૂપં ચ કાલં ચ
વ્યવહારવિધૌ સ્થિતઃ ॥ ૫૬૦ ॥

અનેન વિધિના રાજા મિયો વિ-
વદતાં નૃણામ્ । સાક્ષિપ્રત્યયસિદ્ધા-
નિ કાર્યાણિ સમતાં નયેત્ ॥ ૫૬૧ ॥

યસ્ત્વધર્મેણ કાર્યાણિ મોહાત્કુ-
ર્યાન્નરાધિપઃ । અચિરાત્તં દુરા-
ત્માનં વશે કુર્વેતિ શત્રવઃ ॥ ૫૬૨ ॥

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય યોઽર્થાન્
ધર્મેણ પश्यતિ । મજાસ્તમનુવર્તેતે
સમુદ્રમિવ સિંધવઃ ॥ ૫૬૩ ॥

તેમ શુદ્ધનીતિના ચોથા અધ્યાયના પાંચમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

નૈકઃ પદયેચ્ચ કાર્યાણિ વાદિનોઃ
શૃણુયાદ્રચઃ । રહસિ ચ નૃપઃ પ્રજ્ઞઃ
સમ્યાશ્ચ કદાચન ॥ ૫૬૪ ॥

ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર રાજાએ જાતિ, દેશ,
આપારી તથા કુળની જે રીતિયો હોય,
તે તપાસી ન્યાય કરવા માટે કાયદા બાં-
ધવા ॥ ૫૫૭ ॥

અને ન્યાયાધીશે ન્યાયાસન ઉપર બેસી,
વસ્ત્ર વડે શરીરને ઢાંકી, સાવધાન થઈ
તથા જગતના પાલક પરમેશ્વરને પ્રણામ
કરી ન્યાય કરવા માંડવો ॥ ૫૫૮ ॥

પણ તે ન્યાય કરનાર રાજા વા તેણે ની-
મેલા પુરૂષે પોતે પક્ષપાતથી વાઢી પ્રતિ-
વાદિનો કહ્યો વધારવો નહિ, ને કોઈએ
દાખલ કરેલો કહ્યો સાંભળવામાં કોઈ
રીતે દીલ કરવી નહિ ॥ ૫૫૯ ॥

અને કાયદાના નિયમમાં રહી, સત્ય શું
છે, કહ્યો કેવો છે, પોતે શું કરવા બેઠો
છે, સાક્ષી કેવા છે, અને દેશ કાળ તથા
વ્યવહારની રીતભાત કેવી છે, એ સર્વ
તપાસવાં ॥ ૫૬૦ ॥

એ રીતે ન્યાયાધીશે પંરરપરે વાંધા પડેલ
વાઢી પ્રતિવાદિના, સાક્ષી આદિ પ્રમાણના
વિશ્વાસથી સિદ્ધ થયેલ કાર્યનો ખુલાસો
આપવો ॥ ૫૬૧ ॥

પણ જે રાજા મોહથી પ્રભને વાજબી
ઇનસાફ આપતો નથી, તે દુરાત્માને, તેની
પ્રજા તથા કાર્યભારી વિરુદ્ધ થવાથી શ-
ત્રુઓ થોડા કાળમાં વશ કરેછે ॥ ૫૬૨ ॥

અને જે રાજા કામ તથા ક્રોધને નિયમ-
માં રાખી પ્રભને વાજબી ઇનસાફ આપે-
છે, તેને, સમુદ્રને જેમ નદીઓ તેમ સર્વ
પ્રજા અનુસરે છે ॥ ૫૬૩ ॥

શુદ્ધિમાન રાજા વા ન્યાયાધીશ તથા રામા-
સદ, એમાંના કોઈ પણ એકલાએ કપારેય એ-
કાંતમાં વાઢી પ્રતિવાદિનું કાર્ય તપાસવું નહીં,
તેમ તેમની વાત પણ સાંભળવી નહિ ॥ ૫૬૪ ॥

વ્યવહારવિદઃ પ્રાજ્ઞા વૃત્તશીલ-
ગુણાન્વિતાઃ । રિપૌ મિત્રે સમા
યે ચ ધર્મજ્ઞાઃ સત્યવાદિનઃ ॥ ૫૬૫ ॥

વળી રાજ વા ન્યાયાધીશે, સર્વ જાતિમાં જે
વ્યવહાર જાણનાર, બુદ્ધિમાન, સારાં આ-
ચરણુ તથા સ્વભાવવાળા, શત્રુમિત્રને સ-
માન જોનાર, ધર્મજ્ઞ, સત્યવાદી ॥ ૫૬૫ ॥

નિરાલસા મિત્રક્રોધકામલોભાઃ
મિયંવદાઃ । રાજા નિયોજિતવ્યા-
સ્તે સભ્યાઃ સર્વામૃ જાતિષુ ॥ ૫૬૬ ॥

આજસરહિત, કામ, ક્રોધ તથા લોભને
શત્રુક્રોધ અને પ્રિય બોલનાર હોય, તેમને
સભાસદ કરવા ॥ ૫૬૬ ॥

एकद्वित्रिचतुर्वारं व्यवहारानु-
चिंतनम् । कार्यं पृथक् पृथक्
सम्यैराज्ञा श्रेष्ठोत्तरैः सह ॥ ५६७ ॥

અને તે એક સભાસદો સાથે પૃથક્ પૃથક્
એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર વાર વિ-
ચાર કરી, વાઠી પ્રતિવાદીના વાંધાનો
નિર્ણય કરવો ॥ ૫૬૭ ॥

વળી રાજ્યે પોતાની પ્રજાનું રોગથી રક્ષણ થવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં
દવાશાળા સ્થાપવી, ને ત્યાં વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કુશળ થયેલા પુરૂષો રાખી તે દ્વારા, પ્રજામાં
જે જે રોગી થાય તેને ઔષધ આપવું. ગામે ગામે તથા શહેરે શહેર નિત્યની ંદકી
સાફ કરાવવી, ને જ્યાં મનુષ્યનું આવાગમન ન હોય તેવે ઠંકાણે ખેતીવાડીના ખાતર
માટે એકઠી કરાવવી; કેમકે ંદકીથી ખરાબ થયેલી હવા મનુષ્યના શ્વાસમાં જવાથી
રોગ થાયછે, પણ તેમાં વનસ્પતિને પોષણ મળવાનાં તત્ત્વો હોવાથી તે ખાતરમાં બહુ
ઉપયોગી છે. વળી જે રીતે વિધૂચિકા એટલે કોગળિયું, શીળી તથા ઝીરી આદિ
ઉડતા રોગો અટકે, તેવા ઉપાય રાજ્યે લેવા. તેમાં શીળી અટકાવવા માટે ગૌશીતળાનો
ચપ ચૂકે શીળી કાઢવાનો ઉપાય પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેવા કામમાં કુશળ થયેલ પુરૂષો-
દ્વારા, પોતાની પ્રજામાં ઉત્પન્ન થતાં તમામ બાળકોને શીળી કઢાવતા જવું. તેમ પ્ર-
જામાં જન્મ તથા મૃત્યુ થાય તેની નોંધ કરાવતા જવું; તેમાં મૃત્યુની નોંધ કારણ સ-
હિત કરાવવી, અને પ્રતિ માસે તેનું પત્રક તપાસી જે રોગથી મરણુ અધિક થતાં હોય
તે રોગ પ્રજામાંથી ઓછા કરવા તથા ખીજા રોગ પણ જેમ અને તેમ ઓછા કરવા પ્ર-
યત્ન કરાવવો. વળી સિંહ વ્યાઘ્રાદિ કૂર પ્રાણિયો પણ મનુષ્યની હિંસા કરેછે, માટે તેવા
ધાતકી પ્રાણિયોનો, શીકારી પુરૂષોને કંઈ મેહેનતનો બદલો આપી તેમની પાસે નારા
કરાવવો, જેથી પ્રજા નિર્ભય થઈ મુખે વસી શકે. તેમ આગ તથા પાણીની રેલથી જે
રીતે પ્રજાના જાન માલને નુકસાન ન થાય તે રીતની ગોઠવણુ કરવી, અને પોતાની
પ્રજામાં વધારો થાયછે કે ઘટારો, તે જાણવા માટે પ્રત્યેક દસ વર્ષે કુલ વસ્તિ કેટલી
છે, ને તેમાં પુરૂષ, સ્ત્રી તથા બાળક, તેમનાં વય અને ધંધાના વિભાગ સાથે કેટલાં
છે તેનું વસ્તિપત્રક ઉપજાવવું; અને તેમાં પ્રજાનો વધારો જણાય તો તેના રક્ષણ તથા
પોષણાદિ કથાણુ સારી રીતે થાયછે કે નહિ તે ખાતે વિચાર કરવો, ને ન થતાં હોય
તો તેનો ઉપાય શોધી પ્રજાને બતાવવો. અને ઘટારો જણાય તો તેનાં કારણ શોધી

કહાડી કંઈ ખામી હોય તે સુધારી પાછો જેમ પ્રજામાં વધારો થાય તેમ કરવું, કારણ પ્રજા ઘટેથી ઉપજામાં ઘટારો થવાને લીધે રાજા નિર્બળ થાયછે. શ્રીમહાભારતમાં તર્જન સભાપર્વના પાંચમા અધ્યાયમાં નારદ મુનિએ સુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

કચ્છિદગ્નિભયાચૈવ સર્વે વ્યા-
લભયાત્તથા । રોગરક્ષોભયા-
ચૈવ રાષ્ટ્રં સ્વં પરિરક્ષસિ ॥ ૫૬૮ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

યથા વીજાંકુરઃ સૂક્ષ્મઃ પ્રયજ્ઞે-
નાભિરક્ષિતઃ । ફલપ્રદો ભવેત્કા-
લે તદ્વલ્લોકઃ સુરક્ષિતઃ ॥ ૫૬૯ ॥

લોકાનુગ્રહકર્તારઃ પ્રવર્દ્ધતે
નરેશ્વરાઃ । લોકાનાં સંસ્થા-
ચૈવ ક્ષયં યાંતિ ન સંશયઃ ॥ ૫૭૦ ॥

ગોપાલેન પ્રજાયેનોર્વિત્તદુર્ગં શનૈઃ
શનૈઃ । પાલનાત્ પોષણાત્ ગ્રાહ્યં
ન્યાય્યાં વૃત્તિ સમાચરેત્ ॥ ૫૭૧ ॥

હિરણ્યધાન્યરત્નાનિ યાનાનિ વિ-
વિધાનિ ચ । તથાન્યદપિ યત્
કિંચિત્પ્રજાભ્યઃ સ્યાન્મહીપતેઃ ॥ ૫૭૨ ॥

વળી રાજાએ પોતાની પ્રજાને વિદ્યાભ્યાસ કરાવી, સર્વ પ્રકારની કળા કૌશલ્ય તથા ધર્મો કરવાની રીતિભાવિમાં કુશળ કરવી જોઈએ. કેમકે પ્રજા સર્વ રીતે કુશળ હોય તો પોતાનું શુભરાજ સારી રીતે ચલાવી રાજાની ઉપજામાં વધારો કરી આપેછે, પણ તે વિદ્યા તથા કળા કૌશલ્ય શિખવવામાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ બન્ને ભૂતિ માટે પૃથક્ પૃથક્ પાઠશાળાઓ રચાવવી. તેમાં સ્ત્રીઓને સ્ત્રીવિદ્યાશુરદ્વારા અને પુરૂષોને પુરૂષવિદ્યાશુર-
દ્વારા કેળવણી આપવી. સુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યા કલાનાં વૃદ્ધિઃ સ્યાત્તથા કુર્યા-
નૃપઃ સદા । વિદ્યાકલોત્તમાન્દૃષ્ટ્વા
વત્સરે પૂજયેદ્ધ તાન્ ॥ ૫૭૩ ॥

શુ તું તારી સર્વ પ્રજાનું અગ્નિ, સિંહ,
આદિ તથા સર્પાદિ દૂર ગ્રાણી અને રોગ
તથા રાક્ષસના ભયથી રક્ષણ કરેછે ॥ ૫૬૮ ॥

જેમ પ્રયજ્ઞથી રક્ષણ કરેલ સૂક્ષ્મ બી-
જનો અકુર કાળે ફરી ફળ આપેછે, તેમ
સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પ્રજા પણ ભ-
ણુવી ॥ ૫૬૯ ॥

પ્રજા ઉપર કયા રાખનાર રાજા વૃદ્ધિ પામે-
છે, ને પ્રજાના ક્ષયથી ક્ષય પામેછે, એમાં
સંશય નહિ ॥ ૫૭૦ ॥

માટે રાજારૂપ ગોવાળે પ્રજારૂપી ગાયનું
પાલન તથા પોષણ કરી ધનરૂપ દૂધ
ધીમે ધીમે ગ્રહણ કરવું, ને ન્યાયમાર્ગે
ચાલવું ॥ ૫૭૧ ॥

કેમકે રાજા પાસે જે ધન, ધાન્ય, રત્ન,
વિવિધપ્રકારનાં વાહન તથા બીજું પણ
જે કંઈ છે, તે પ્રજા પાસેથી જ મળેલું
હોયછે ॥ ૫૭૨ ॥

રાજાએ સદા વિદ્યા તથા કળાની જેમ
વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું, ને પ્રતિ વર્ષે જે
વિદ્યા તથા કળામાં ઉત્તમ જોવામાં આવે,
તેમનો સત્કાર કરવો ॥ ૫૭૩ ॥

, વળી રાજ્યે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં અને જોડલા પ્રદેશમાં અગ્નિ વા વિજ-
ળીથી ચાલનાર રથનો વહિવટ કરવો બની શકે નહિ ત્યાં સડકો, તેની આસપાસ છા-
યાને વાસ્તે વૃક્ષો, તથા તેપર રાત્રિયે પ્રજાને વહિવટ કરવા અડચણ ન પડે માટે સ્તંભો
મૂકી તેમાં પ્રકાશ વાસ્તે ફાનસો મૂકાવી દીવા કરાવવા. સર્વે નાની મોટી નદિયો ઉ-
પર પ્રજાનો સર્વ પ્રકારનો જાવ આવનો વહિવટ સેહેલી રીતે કરી આપવા માટે પૂરો
બંધાવવા. પ્રજાના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ તથા નગરે નગર તેમજ પ્રત્યેક જંગલમાં
જ્યાં જોવાં થયે ત્યાં તેવાં વૃક્ષો રોપાવવાં અને કાળે કરી છુટ ન પડે માટે તેમાંથી
જોડલાં વપસાર્થ જાવ તેટલાં પાછાં રોપાવવાનો નિયમ રખાવવો. તેમજ વર્ષોદની તાણુ
સમય ખેતીવાડીનો અચાવ કરવા માટે મોટી નદિયોમાંથી નાની નાની નહેરો ખોદી
તેનું પાણી મોટા વિસ્તારના દેશમાં પુરું પડી શકે તેવી યોજના કરવી. અને જ્યાં
મોટી નદી ન હોય ત્યાં નાની નદિયોના બંધ તથા મોટાં તળાવાદિ જળસ્થાનકો બાંધી,
ખેતીવાડીનો અચાવ થાય તે રીતે તેમાં જળનો સંચય કરી રખાવવો. તેમજ સર્વ પ્ર-
જાને પીવાનું પાણી મળી શકે તે રીતે ડેંકાણે ડેંકાણે રાંધી, કૂવા, વાવ તથા તળાવાદિ
જળસ્થાનકો બંધાવવાં. તેમ કયાંય પાણી દૂર હોય તો જમીન માગે તે લાવી પ્ર-
જાને પુરું પાડવું. વળી પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામ તેમજ માર્ગમાં મુકામે મુકામ પ્રવાસ
કરવા નિકળેલી પ્રજાની સગવડ માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવવી. શુકનીતિના પેહેલા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પુરં દૃષ્ટ્વા રાજમાર્ગાન્ સુવહ્નક-
લ્પવેનૃપઃ । ઉત્તમો રાજમાર્ગસ્તુ
ત્રિંશદ્વસ્તમિતો ભવેત્ ॥ ૬૭૪ ॥

રાજ્યે શેહેર જોઈ તેના કદ પ્રમાણે ધ-
ણુક રાજમાર્ગ કરવા, તેમાં ઉત્તમ રા-
જમાર્ગ ત્રીસ હાથ પેહોળો કરવો ॥૬૭૪॥

કૂર્મપૃષ્ઠા માર્ગભૂમિઃ
કાર્યા ગ્રામ્યૈઃ સુસેતુકા ।
કુર્યાન્માર્ગાન્યાર્શ્વલતા-
ન્નિર્ગમાર્થ જલસ્ય ચ ॥ ૬૭૫ ॥

અને તેની ભૂમિ આમ્ય જનોવડે, કાચખાના
વાંસાની પેઠે વચમાંથી ઉંચી ને બે બાજુથી
ઢળતી તથા જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં સારા પુલ-
વાળી કરાવવી; ને પાણી જવાસાફ માગેની
બે બાજુ ગટર રખાવવા ॥ ૬૭૫ ॥

ગ્રામદ્વયાંતરે ચૈવ
પાન્થશાલાં પ્રકલ્પયેત્ ।
નિલ્લં સંમાર્જિતાં ચૈવ
ગ્રામપૈથ મુગોપિતામ્ ॥ ૬૭૬ ॥

વળી બંને ગામને અંતરે વા ગામે ગામ,
જોડાણને ઉતરવા સાફ પાંથશાળા કરા-
વવી, ને તે નિલ્લ ઝાડી છુડી સાફ રખા-
વવી તથા ગામના ચોક્કાદારોવડે તેની
સારી રીતે રક્ષા કરાવવી ॥ ૬૭૬ ॥

વળી એજ અથના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહેલ છે કે,

ગ્રામે ગ્રામ્યાન્વને વન્યાન્ત-
ક્ષાન્સંરોપયેન્નૃપઃ । કૃપવા-
પીપુષ્કરિણ્યસ્તદાગાઃ સુગ-
માસ્તથા । યથા તથા જ્ઞનેકાથ
રાષ્ટ્રે સ્યાદ્વિપુલં જલમ્ ॥ ૫૭૭ ॥

નદીનાં સેતવઃ કાર્યા વિવંધાથ
મનોહરાઃ । નૌકાદિજલયાના-
નિ પારગાનિ નદીષુ ચ ॥ ૫૭૮ ॥

રાજ્યએ ગામને લાયક કાંટા વગરનાં વૃક્ષો
ગામ પાસે, ને વનને લાયક કાંટાવાળાં
વૃક્ષો વનમાં રોપાવવાં; તેમજ પ્રાણી તથા
ખેતીના બચાવમાટે દેશમાં ઘણું જળ રહે તે
રીતે, સુખે ઉતરી શકાય તેવા અનેક કુવા,
વાવ, તળાવ તથા સરોવર કરાવવાં ॥૫૭૭॥

વળી નદિયોના મનોહર પૂલ તથા બંધ
બંધાવવા, ને જ્યાં પૂલ ન હોય ત્યાં નદી
પાર ઉતરવા સારૂ નૌકાદિ જળવાહન ર-
ખાવવાં ॥ ૫૭૮ ॥

વળી રાજ્યે પોતાની પ્રજામાં જેતું કોઈ રક્ષણ કરનાર ન હોય એવાં બાળક તથા
અપંગ સ્ત્રી પુરુષોત્ત, તેમજ યુદ્ધ કરતાં જે યોદ્ધા મરણ પામે તેમનાં બાક બચ્ચાતુ
ભરણ પોષણ કરવું. અને કદી તેમની પાસે ધન હોય તો તેતું રક્ષણ કરી તેમને
નિર્વાહ ચાહે તેવો બદોબસ્ત કરવો. શ્રીમહાભારતાતર્ગત સભાપર્વના પાંચમા અધ્યા-
યમા નારદ મુનિયે યુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

ક્ષત્રિદન્યાંશ્ચ સૂકાંશ્ચ પંગૂન્ વ્યં-
ગાનવાંધવાન્ । પિતેવ પાસિ ધર્મજ્ઞ
તથા પ્રવ્રજિતાનપિ ॥ ૫૭૯ ॥

હે ધર્મજ્ઞ, શું તું આંધળાં, મૂંગાં, પાંગળાં,
હાથ પગે લગડાં, નિરાશ્રિત તથા દીન
જનને પિતાની પેઠે પોષેછે? ॥ ૫૭૯ ॥

ક્ષત્રિદારાન્મનુષ્યાણાં તવાર્થે મૃ-
ત્યુમીઘુપામ્ । વ્યસનં ચાભ્યુપેતા-
નાં વિમર્ષિ મરતર્પમ ॥ ૫૮૦ ॥

વળી હે ભરત કુળમાં એક, તારે માટે
મૃત્યુ પામેલા તથા દુઃખી થયેલાનાં બા-
ળબચ્ચાતુ શું તું પોષણ કરેછે? ॥૫૮૦॥

એ રીતતું પ્રજાતુ રક્ષણ રાજ્યે પ્રજા પાસેથી કર લેવાના બદલામાં અવશ્ય કરતું
જેકેએ અને પ્રજાએ પણ પોતપોતાની જાણી આવક પ્રમાણે, રાજા પોતાની રાજસભા-
દ્વારા દેશની આવક અર્ચનું દર વર્ષનું સરવાળુ તપાસી જે કર લેવા ઠરાવ કરે તે ઘણી
ખુશી સાથે આપવો. કેમકે પારકા દેશના રાજાના હુમલાથી, ચોર, લુટારૂ તથા બડ
કરનાર લોકોથી, માંહોમાંહોના કલેશથી, રોગથી, ગદગીથી, સિંહબાઘાદિ દૂર પ્રાણિ-
યોથી, આગથી અને પાણીની રેલથી જે રક્ષણ થયું, તે સર્વ પ્રજાને સામાન્ય છે. શ્રી-
મતોને પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ગરીબ કરતાં વિશેષ કર આપવો પડે, તેમ તેના
બદલામા તેમની માલ ભિવક્ત પણ ઘણી હોવાથી તેના પ્રમાણમાં તેતું રક્ષણ પણ
રાજાને ઘણું અર્ચવાળું હોયછે. વળી કેળવણી, સડકો, અજવાણુ, વૃક્ષો, છાયા, નર્મ
દીના પૂલો, જળસ્થાનકો, તથા ધર્મશાળાઓ પણ સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે છે. હવે

એટલા બધા પ્રકારથી પ્રજાનું રક્ષણ એકલાએ બની શકે નહીં, માટે રાજ્યે કામ પ્ર-
માણે ખાતાં ઉભાં કરી તેમાં યોગ્ય અધિકારિયોની નેમણૂક કરવી, અને તેમનાદ્વારે પ્ર-
જાનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું, તેમાં જે વહિવટ કરવો પડે તે સર્વે લખીને કરવો મુ-
ખ્યથી કરવો નહિ. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૭ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપિ યત્સુકરં કર્મ તદપ્યેકેન
દુષ્કરમ્ । વિશેષતોઽસહાયેન
કિન્તુ રાજ્યં મહોદયમ્ ॥ ૫૮૧ ॥

મૌલાન્શાસ્ત્રવિદઃ શૂરાન્ લબ્ધલક્ષા-
ન્કુલોદ્ધતાન્ । સચિવાન્સપ્ત ષાષ્ઠૌ
વા પ્રકુર્વીત પરીક્ષિતાન્ ॥ ૫૮૨ ॥

જેવા કે મેહેશુલ તપાસનાર, લશ્કરની દેખરેખ રાખનાર, પરરાજ્ય સાથેનો વ-
હિવટ સંભાળનાર, ન્યાયખાતું તપાસનાર, ખજાનચી તથા જાહેર ખાંધકામ, કેળવણી
અને નિરાશ્રિતોના પાલન પાલણી તપાસ રાખનાર અને તે સર્વનો ઉપરી મુખ્ય
પ્રધાન તથા પોતાની ખાનગી ખોરાકી પોશાકીનો હિસાબ રાખનાર.

તૈઃ સાર્થં ચિંતયેન્નિલ્યં સામાન્યં
સંધિવિગ્રહમ્ । સ્થાનં સમુદયં શુ-
ક્તિલબ્ધપ્રશમનાનિ ચ ॥ ૫૮૩ ॥

તેમની સાથે નિત્ય સંધિ, વિગ્રહ, સૈન્ય,
ઉપજ, દેશરક્ષણ, તથા નિપજમાંથી ધ-
રતા અર્થસંબંધી વિચાર કરવો ॥ ૫૮૩ ॥

તેપાં સ્વસ્વમભિપ્રાયમુપલબ્ધ્ય
પૃથક્ પૃથક્ । સમસ્તાનાં ચ
કાર્યેષુ વિદધ્યાદિતમાત્મનઃ ॥ ૫૮૪ ॥

ને તેમનો પ્રત્યેકનો જુદો જુદો તથા તે
સર્વે એકલા મળેલાનો અભિપ્રાય લઈ, જેથી
પોતાનું હિત થાય તે કાર્ય કરવું ॥ ૫૮૪ ॥

નિર્વર્તેતાસ્ય યાવદ્નિરિતિકર્ત્વ-
ચ્ચતા નૃભિઃ । તાવતોઽન્તં દ્વિતા-
ન્દક્ષાન્ પ્રકુર્વીત વિચક્ષણાન્ ॥ ૫૮૫ ॥

વળી પોતાનો રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં
જેટલાની જરૂર પડે, તેટલાં આગસ વિ-
નાનાં ડાહ્યાં તથા શાસ્ત્ર જાણનાર માણસ
રાખ્યાં ॥ ૫૮૫ ॥

દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વીત સર્વશા-
સ્ત્રવિશારદમ્ । ઇંગિતાકારચે-
ષ્ટાન્ શુચિં દક્ષં કુલોદ્ધતમ્ ॥ ૫૮૬ ॥

વળી જે સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ, આકાર તથા
ચેષ્ટાથી પારકાનો અભિપ્રાય જાણનાર,
શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા કુશીન હોય,
તેને વડીલ અથવા એલચી કરવો ॥ ૫૮૬ ॥

ગ્રામસ્યાધિપતિ કુર્યાત્
દશગ્રામપતિ તથા ।

વિશતીશં શતેશં ચ
સહસ્રપતિમેવ ચ ॥ ૫૮૭ ॥

ગ્રામદોપાન્સમુત્પન્ના-
ન્યામિકઃ શનકૈઃ સ્વયમ્ ।

શંસેદ્રામદશેશાય
દશેશો વિશતીશિનમ્ ॥ ૫૮૮ ॥

વિશતીશસ્તુ તત્સર્વં શતેશાય
નિવેદયેત્ । શંસેદ્રામશતે
શસ્તુ સહસ્રપતયે સ્વયમ્ ॥ ૫૮૯ ॥

તેષાં ગ્રામ્યાણિ કાર્યાણિ પૃથક્ કા-
ર્યાણિ ચૈવ હિ । રાજોડન્યઃ સચિવઃ
ક્લિગ્ધસ્તાનિ પશ્યેદતંદ્રિતઃ ॥ ૫૯૦ ॥

તેમ શુકનીતિના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વવિદ્યાસુ કુશલો નૃપો હ્યપિ
સુમંત્રવિત્ । મંત્રિભિસ્તુ વિના મંત્રં
નૈકોડ્યં ચિંતયેત્ કચિત્ ॥ ૫૯૧ ॥

પુરુષે પુરુષે મિત્રં દૃશ્યતે બુદ્ધિર્વૈ
ભવમ્ । આસ્રવાર્ક્યૈરનુભવૈરાગ
મૈરનુમાનતઃ ॥ ૫૯૨ ॥

મૃત્યુ પરીક્ષયેન્નિત્ય વિશ્વાસ્યં
વિશ્વસેત્તદા । નૈવ જાતિર્ન ચ
કુલં કેવલં લક્ષ્યેદપિ ॥ ૫૯૩ ॥

કર્મશીલગુણાઃ પૂજ્યાસ્તથા જાતિ-
કુલે ન હિ । ન જાત્યા ન કુલેનૈવ
શ્રેષ્ઠત્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૫૯૪ ॥

વળી પ્રત્યેક ગામનો એક અધિપતિ કરવો,
તેનો ઉપરી દશ ગામનો અધિપતિ, તેનો
ઉપરી વીશ ગામનો અધિપતિ, તેનો ઉપ-
રી સો ગામનો અધિપતિ અને તેનો ઉપરી
હજાર ગામનો અધિપતિ કરવો ॥ ૫૮૭ ॥

ગામના અધિપતિયે, ગામમાં કંઈ ચોરાદિ-
સબંધી દુગો કિતુર થાય ને તે બે પોતાથી
બેસાડી ન શકાય, તો શુભશુભ દશ ગામના
અધિપતિને બહેર કરવું, એવી રીતે દશ ગા-
મના અધિપતિયે વીશ ગામના ઉપરીને ૫૮૮

વીશ ગામના ઉપરીયે સો ગામના અ-
ધિપતિને ને સો ગામના અધિપતિયે હ-
જાર ગામના ઉપરીને બહેર કરવું ॥ ૫૮૯ ॥

અને તે સર્વના ગામ સબંધી સમસ્ત તથા
પૃથક્ પૃથક્ કાર્ય, રાજના રનેહી તથા
આજ્ઞાસ વિનાના બીજા પ્રધાને તપાસ
વા ॥ ૫૯૦ ॥

બે કે રાજ સર્વ વિદ્યામાં કુશળ તથા
સારા વિચારવાળો હોય, તો પણ મનિયો-
વિના તેણે એકલાએ ક્યારેય પણ કંઈ
કાર્યનો વિચાર કરવો નહિ ॥ ૫૯૧ ॥

મરણ પ્રત્યેક પુરુષમાં, સત્યવાદીનાં વચ-
ન, અનુભવ, શાસ્ત્ર તથા અનુમાનથી બુ-
દ્ધિનો વૈભવ બુદ્ધો બુદ્ધો દેખાયછે ॥ ૫૯૨ ॥

વળી રાજ્યે નિરતર કાર્યભારીઓની પરીક્ષા
કરતા રહેતું, તેમાં જે વિશ્વાસ કરવા લાયક
હોય તેનો વિશ્વાસ કરવો, પણ માત્ર જાતિ
તથા કુળ ઉપર નજર રાખવી નહિ ॥ ૫૯૩ ॥

કેમટે મનુષ્યના કર્મ, શીલ તથા ગુણુજ
પૂજ્યાવાયક છે, જાતિ તથા કુળ નથી,
કારણ જાતિ તથા કુળે કરી કંઈ શ્રેષ્ઠતા
આવતી નથી ॥ ૫૯૪ ॥

અધિકારે ક્ષમં દૃષ્ટ્વા હ્યધિકારે
નિયોજયેત્ । નાધિકારં ચિરં
દદ્યાદયસ્મૈ કસ્મૈ સદા નૃપઃ ॥ ૫૯૫ ॥

અધિકારમદં પીતા
કો ન મુદોત્પુનથિરમ્ ।
અતઃ કાર્યક્ષમં દૃષ્ટ્વા
કાર્યેઽન્યસ્મિન્નિયોજયેત્ ॥ ૫૯૬ ॥

તત્કાર્યં કુશલં ચાન્યં તત્પદાનુ-
ગતં રવહુ । નિયોજયેત્ વર્તને તુ
તદભાવે તથાપરમ્ ॥ ૫૯૭ ॥

યથા યથા શ્રેષ્ઠપદે હ્યધિકારી
યદા ભવેત્ । અનુક્રમેણ સંયો-
જ્યો હંતે તં પ્રકૃતિં નયેત્ ॥ ૫૯૮ ॥

નાજ્ઞાપયેદ્દેશનેન વિનાલપં
વા મહાનૃપઃ । શ્રાતિઃ પુરુષધર્મ-
સાદ્દેહ્યં નિર્ણાયકં પરમ્ ॥ ૫૯૯ ॥

દૈનિકં માસિકં વૃત્તં વાર્ષિકં વહુ-
વાર્ષિકમ્ । સત્કાર્યજાતલેખ્યં તુ
રાજે સમ્યદ્ધિવેદયેત્ ॥ ૬૦૦ ॥

વળી પ્રધાનાદિવિષે વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નરપતિહિતકર્તા દ્વેષ્યતાં
યાતિ લોકે જનપદ-
હિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિ-
વેન્દ્રૈઃ । ઇતિ મહતિ ચિરો-
ધે વર્તમાને સમાને નૃપતિ-
જનપદાનાં દુર્લભઃ કાર્યકર્તા ॥ ૬૦૧ ॥

માટે રાજાએ રાજા હરકોઇને કાર્ય કરવામાં
સમર્થ જોઇનેજ અધિકારી કરવો, પણ કો-
ઇને લાંબા વખતસુધી એકને એક અ-
ધિકાર સોંપવો નહિ ॥ ૫૯૫ ॥

કેમકે ધણા વખતસુધી એકને એક અધિ-
કારરૂપ મદ પીને કોણુ મોહ પામતો નથી!
માટે કોઈ પણ અધિકારીને ચાકુસ વખત-
સુધી સોંપેલા કાર્યમાં સમર્થ જોઈ ખીજ
કાર્યમાં જોડવો ॥ ૫૯૬ ॥

ને તેને ઠેકાણુ તેના હાથ નીચેના હુશિ-
યાર માણસને રાખવો, પણ તે જો કામ
સંભાળી રાકે તેવો ન હોય તો ખીજ કોઈ
હુશિયારને રાખવો ॥ ૫૯૭ ॥

એ રીતે જમ જમ તે શ્રેષ્ઠ પદનો અધિ-
કારી થતો જાય, તેમ તેમ તેને ચઢાવતાં
જવો, ને છેવટ જ્યારે યોગ્ય ભાસે, ત્યારે
પ્રધાનપદવી આપવી ॥ ૫૯૮ ॥

વળી નહાના વા મોટા કંઈ પણ કાર્ય માટે
લખ્યાવિના મોટેથી આજ્ઞા આપવી નહિ;
કારણુ ભુલી જવું એ ખુરપનો ધર્મ છે, તેથી
લખાણુજ પર પ્રમાણુરૂપ છે ॥ ૫૯૯ ॥

તેમ કાર્યભારીઓએ પણ પાતપોતાના
કાર્ય સંબંધી દૈનિક, માસિક, વાર્ષિક
તથા બહુ વાર્ષિક વૃત્તાંતનાં લેખી પત્રક
ઉપજાવી રાજાને નિવેદન કરવાં ॥ ૬૦૦ ॥

કેવળ રાજાના હિતમાં તત્પર રહેનાર
પ્રધાન પ્રજાને અગ્રિય થાયછે, ને કેવળ
પ્રજાના હિત કરનાર મંત્રીને રાજા ત્યાગ
કરેછે; એવા મોહોટા સમાન વિ-
રોધ છતે રાજા અને પ્રજા બન્નેનું હિત
થાય તે રીતે કાર્ય કરનાર 'પ્રધાન દુ-
ર્લભ છે ॥ ૬૦૧ ॥

મંત્રિણાં ભિન્નસંધાને ભિપજાં
સાન્નિપાતિકે । કર્મણિ વ્યજ્યતે
પ્રજ્ઞા સ્વસ્થે કો વા ન પંડિતઃ ॥ ૬૦૨ ॥

લેદ પામેલુ કાર્ય સાધવામાં મંત્રિની, ને
સન્નિપાત રોગ સમય વૈદની યુદ્ધિ જ-
ણાઈ આવેછે, સ્વસ્થ સમય દોષુ ય-
હિત યતો નથી ! ॥ ૬૦૨ ॥

નરાધિપા નીચજનાનુવર્તિનો
બુધોપદિષ્ટેન પથા ન યાંતિ યે ।
વિશન્લ્યતો દુર્ગમમાર્ગનિર્ગમં
સમસ્તસંવાધમનર્થપંજરમ્ ॥ ૬૦૩ ॥

જે નીચજનને અનુસરનાર રાજા હાજી
માણસોએ ઉપદેશ કરેલ માર્ગ પ્રત્યે નથી
આવતા, તે દુષ્ટે કરી પણ જેમાથી નિ-
કળી શકાય નહિ એવાં ચોમેરથી બંધન
કરેલાં અનર્થરૂપ પંજરમાં પડેછે ॥ ૬૦૩ ॥

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं रा-
ज्ये प्रमाणं यदा तं मोहाच्छ्रयते
मदः स च मदादास्येन निर्विच्यते ।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये त-
स्य स्वतन्त्रस्पृहा स्वातन्त्र्यस्पृहया
ततः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥ ६०४ ॥

જ્યારે રાજા, રાજ્યમાં એકલા પ્રધાનને
પ્રમાણ ગણેછે, ત્યારે તે પ્રધાનને મોહથી
મદ થાયછે, ને મદથી દાસપણુ ગમતું
નથી, તેથી તેના હૃદયમાં સ્વતંત્ર થ-
વાની ઇચ્છા થાયછે; પછી સ્વતંત્રપણુની
ઇચ્છાએ કરી, તે રાજાના પ્રાણુ વિષે
શ્રોધ કરેછે ॥ ૬૦૪ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

सन्मंत्रिणा वर्धयते नृपाणां लक्ष्मीमही-
धर्मयशःसमूहः । दुर्मंत्रिणा नाशयते त-
थैव एवं पुरावृत्तविदो वदन्ति ॥ ६०५ ॥

સારા મંત્રિ વડે રાજાનાં લક્ષ્મી, યશ્ની,
ધર્મ તથા યશ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામે-
છે ને તેજ ખરાબ મંત્રીવડે નાશ પામે-
છે, એમ ઇતિહાસ જાણનાર કહેછે ॥ ૬૦૫ ॥

स किसखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्नयः संशृणुते स किं प्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते स्थितिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥ ६०६ ॥

જે રાજાને સારી શીખામણુ ન આપે તે
મિત્ર રથાનો, ને જે હિતરૂપ વચન ન સા-
ભળે, તે રાજા થેનો! કારણુ સદા પરસ્પરે
અનુકૂળ રાજા તથા પ્રધાનને વિષે સર્વ
સપત રિયતિ કરેછે ॥ ૬૦૬ ॥

नियुक्तहस्तार्पितराज्यभारा-
स्तिष्ठन्ति ये सौधविहारसाराः ।
विहालवृन्दार्पितदुग्धपूराः
स्वपन्ति ते मूढधियः सितीन्द्राः ॥ ६०७ ॥

જે મૂઢ યુદ્ધિવાળા રાજા, પ્રધાનના હા-
થમાં રાજ્યકારભાર સોંપી દેવળ મેદેલમાં
મોજમલ કરેછે, તે મોંદહાના ગમૂદને
દૂધ સોંપી મુઈ રહેછે, એમ જાણુ ॥ ૬૦૭ ॥

હવે રાજ્યમાં નીમેયો કોઈ પણ અધિકારી પોતાના અધિકારના જાળથી પ્રજામાંના
કોઈ પણ પામે વેઠ કરાવી વા તેની પાસેથી લાંચ ખાઈ વિગેરે કોઈ પણ પ્રકારનો લુ-
લમ કરતો સમજાય, તો તેની રાજ્યે તપાસ કરવી ને ખડે દોષ તો તેને સજા સિદ્ધ

કરી તેવા જીવનનો એકદમ અટકાવ કરવો; કેમકે રાજ્યે પ્રજાને પોતાનું કુટુંબ જાણી તેની સર્વ પ્રકારથી રક્ષા કરવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નગરે નગરે ચૈકં
કુર્યાત્સર્વાર્થચિંતકમ્ ।
ઉચ્ચૈઃસ્થાનં ધોરરૂપં
નક્ષત્રાણામિવ ગ્રહમ્ ॥ ૬૦૮ ॥

સ તાનનુપરિક્રામેત્સર્વાનેવ સ-
દા સ્વયમ્ । તેષાં વૃત્તં પરિણયેત્સ-
મ્પગ્રાદ્યેષુ તચરૈઃ ॥ ૬૦૯ ॥

રાજો હિ રક્ષાધિકૃતાઃ પરસ્વા-
દાયિનઃ શઠાઃ । મૃત્યા ભવંતિ
પ્રાયેણ તેભ્યો રક્ષેદિમાઃ મજાઃ ॥ ૬૧૦ ॥

યે કાર્યિકેભ્યોઽર્થમેવ શક્તીયુઃ
પાપચેતસઃ । તેષાં સર્વસ્વમાદાય
રાજા કુર્યાત્પવાસનમ્ ॥ ૬૧૧ ॥

તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગ્રામાનુપુરાણિ દેશાંશ્ચ સ્વયં સંવી-
ક્ષ્ય વત્સરે । અધિકારિગણૈઃ કાશ્ચ
રંજિતાઃ કાશ્ચ કાર્પિતાઃ ॥ ૬૧૨ ॥

મજાસ્તાઃ સાધુભૂતેન વ્યવહારં વિ-
ચિન્તયેત્ । ન મૃત્યપક્ષપાતી સ્યા-
ત્મજાપક્ષં સમાશ્રયેત્ ॥ ૬૧૩ ॥

મજાશતેન સંદ્વિષ્ટં સંત્યજેદધિ-
કારિણમ્ । અમાત્યમપિ સંવી-
ક્ષ્ય સકુદન્યાપગામિનમ્ ॥ ૬૧૪ ॥

રાજ્યે પ્રત્યેક શેહેરમાં સર્વ કાર્યની ત-
પાસ રાખવા માટે કુળ તથા ગુણુવડે
શ્રેષ્ઠ, સૈન્યેકરી ભયજનક, તથા નક્ષત્રોની
મધ્યના ગ્રહની પેઠે તેજસ્વી એક એક
મુખે રાખવો ॥ ૬૦૮ ॥

તેણે નિરંતર પોતાને તાબેના ગામથી તે ન-
ગરપર્યંતના સર્વ અધિકારિયોની પ્રાસે જઈ
જાતે તપાસ કરવી, ને પ્રજા પ્રત્યેની તેમની
વર્તણુક છુપા જાણુસવડે જાણવી ॥ ૬૦૯ ॥

કારણ રાજ્યમાં રહેલા અધિકારિયો ધણું
કરી પારકું ધન હરણુ કરનાર તથા હુમ્મ્યા
ચઈ જાય છે માટે રાજ્યે પોતાનાથી પો-
તાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ॥ ૬૧૦ ॥

અને જે પાપશુદ્ધિવાળા અધિકારી, પો-
તાના કાર્ય માટે આવેલી પ્રજા પાસેથી
લાંચ ખાયછે; તેઓની સર્વ મિલકત જ-
પત કરી તેમને દેશનિકાલ કરવા ॥ ૬૧૧ ॥

રાજ્યે પોતે પ્રતિ વર્ષે ગામ, નગર તથા
દેશમાં ફરી, અધિકારિયોએ કઈ પ્રજાને
રાજી તથા કઈ પ્રજાને ખીડિત કરીછે ॥ ૬૧૨ ॥

તેનો તપાસ કરી યથાર્થપણાથી કાર્યનો નિ-
શ્ચય કરવો, ને ધણું કરી અધિકારિને રાજી
ન રાખતાં પ્રજાને રાજી રાખવી ॥ ૬૧૩ ॥

વળી ધણી પ્રજાએ દ્વેષ કરેલા અધિકારીને
રજા હેવી, ને પ્રધાન પણુ એકવાર અન્યાય
કરનાર જાણુવામાં આવે તો ॥ ૬૧૪ ॥

एकान्ते दंडयेत् स्पष्टमभ्यासाप-
कृतं त्यजेत् । अन्यायवर्तिनां राज्ये
सर्वस्वं च हरेन्नृपः ॥ ६१५ ॥

તેને એકાતમાં દડ કરવો, ને જો વારંવાર
અન્યાય કરે તો પછી બહેરમાં દડ દેવો,
તેમ રાજ્યમાં નિરતર અન્યાયથી વર્તના-
રનું સર્વસ્વ જપત કરવું ॥ ૬૧૫ ॥

પણુ રાજ્યે પ્રથમ પોતાની વર્તણૂક સારી રાખવી જોઈએ, કેમકે તે જો પોતે
ન્યાયથી વર્તે તો હોય, તોજ તેના કાર્યભારી તથા પ્રજા તેનો ડર રાખી ન્યાયથી વર્તે પણ
જો તે પોતે અન્યાયી હોય, તો તેના કાર્યભારી તથા પ્રજા બન્ને અન્યાયી થાય તેમાં આશ્ચર્ય
નથી કારણુ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના શ્રીજી અન્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલ છે કે,

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो
जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते
लोकस्तदनु वर्तते ॥ ६१६ ॥

એણે જન જે આચરે, તે સાધારણુ જન
પણુ આચરેછે, ને એણે જેને માને તેને
બીજા લોક પણ માનેછે ॥ ૬૧૬ ॥

તેમ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

युगप्रवर्तधर्मको राजा धर्माप्रशि-
क्षणात् । युगानां न प्रजानां च
दोषः किं तु नृपस्य हि ॥ ६१७ ॥

રાજા, પ્રજાને ધર્મોધર્મ શીખવવાથી સારા
નરસા યુગને પ્રવર્તાવનાર થાયછે, માટે
ખરાબ સમય થવામાં યુગ તથા પ્રજાનો
દોષ નથી, કેવળ રાજાનોજ દોષ છે ॥ ૬૧૭ ॥

प्रसन्नो येन नृपतिस्तदाचरति
वै जनः । लोभाद्रयाच किं
तेन शिक्षित नाचरेत्कथम् ॥ ६१८ ॥

કારણુ પ્રજા, જેણે કરી રાજા પ્રસન્ન થાય
તેજ કર્મ, લોભ તથા ભયથી આચરેછે,
તો તેણે સાગી રીતે ઉપદેશ કરેલ કર્મ
પણુ કર્મ કેમ ન આચરે ॥ ૬૧૮ ॥

કારણુ આણ્ણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

राक्षि धर्मिणि धर्मिष्ठाः
पापे पापाः समे समाः ।
राजानमनुवर्तते
यथा राजा तथा प्रजाः ॥ ६१९ ॥

રાજા સદાચરણી હોય તો પ્રજા સદાચર
ણુવાળી, પાપી હોય તો પાપ કરનારી તથા
પાપ પુણ્ય બન્નેમાં સમ હોય તો સમાન
આપછે, કેમકે પ્રજા રાજાનેજ અનુસરેછે,
માટે જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાયછે ॥ ૬૧૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

जन सर्वजना नित्य मन्यते
महर्दचितम् । महतावमतो
यस्तु स सर्वरवमन्यते ॥ ६२० ॥

નિરતર મોહોગ્રાઓએ માનેવા જનને મર્મ
જન માનેછે, ને જેનો મોહોટા તિરસ્કાર
કરે, તેનો મર્મ તિરસ્કાર કરેછે ॥ ૬૨૦ ॥

एकस्य कर्म संवीक्ष्य प्रायोऽन्योपि
करोति तत् । गतानुगतिको लोको
न लोकः पारमार्थिकः ॥ ६२१ ॥

ધણ કરી એકનું કર્મ જોઈ બીજાને પણ
તેજ કરેછે, કેમ કે તોફાન બહુધા ગતિ-
નતિક છે, વિચાર કરનાર નથી ॥ ૬૨૧ ॥

માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठे-
द्विजानिशम् । जितेन्द्रियो हि श-
क्रोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ६२२ ॥

મૃગયાલા દિવાસ્યમઃ પરિવાદઃ
સ્ત્રિયો મદઃ । તૌર્યત્રિકં વૃષાટ્થવા
ચ કામજો દશકો ગણઃ ॥ ૬૨૩ ॥

પંથુન્યં સાહસં દ્રોહ ઈર્વ્યામૃયા-
ર્થદૂષણમ્ । વાગ્દંડજં ચ પારુ-
ષ્યં ક્રોધજોડપિ ગણોડટ્ટકઃ ।
વ્યસનાનિ દુરંતાનિ
મયત્નેન વિવર્જયેત્ ॥ ૬૨૪ ॥

પણ શુદ્ધીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

व्याघ्रादिभिर्वनचरैर्मयूराद्यैश्च
पक्षिभिः । क्रीडयेन्मृगयां कु-
र्वाद्दुष्टसत्त्वान्निपातयन् ॥ ६२५ ॥

શૌર્યં પ્રવર્દ્ધતે નિત્યં લક્ષ્યસંધાન-
સાધનમ્ । અકાતરત્નં શસ્ત્રાસ્ત્રગી-
પ્રપાતનકારિતા ॥ ૬૨૬ ॥

વળી એજ અંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सर्वस्मादधिको दाता शूरस्त्वं घा-
र्मिको ह्यसि । इति वार्चं न शृणु-
यात् श्रावका वंचकास्तु ते ॥ ६२७ ॥

આત્માનં પ્રથમં રાજા વિનયેનોપપા-
કયેત્ । તતઃ પુત્રાંસ્તતોમાત્યાંસ્તતો
મૃત્યાંસ્તતઃ પ્રજામ્ ॥ ૬૨૮ ॥

રાજાએ દિવસ રાત્રિ ઇન્દ્રિયોને યત્નવાનો
યત્ન કરવો, કેમકે તે યતેન્દ્રિય હોય તોજ
પ્રજાને વશ રાખવા સમર્થ થાયછે ॥૬૨૨॥

શૃગયા, લુગાર, દિવસે નિદ્રા, પારકી નિંદા,
ઘણી ત્રિશે કરવી, મધપાન, ને નૃત્ય, ગા-
યન તથા વાજન, અને વૃથા ભ્રમવું, એ મુ-
ખની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થનાર દશ ॥ ૬૨૩ ॥

તથા આડી, સાહસ, કપટથી મારવું, અ-
દેખાઈ, ખોટા આરોપ મુકવા, પારકું ધન
હરણ કરવું વા માગનારને ન દેવું, ગાળો
દેવી તથા મારવા દોડવું, એ ક્રોધથી ઉત્પન્ન
થનાર આઠ ભળી, પરિણામ જેતું દુઃખ-
રૂપ છે, એવાં અઢાર વ્યસન રાજાએ પ્ર-
યત્નથી ત્યાગ કરવાં ॥ ૬૨૪ ॥

રાજાએ પાંજરામાં રાખી પાળેલાં વનચર
વ્યાઘ્રાદિ પશુ તથા મયૂરાદિ પક્ષિ સાથે
રમવું ને જંગલના સિંહ વ્યાઘ્રાદિ કૂર પ્રાણિ-
યોને નાશ કરવારૂપ શૃગયા કરવી ॥ ૬૨૫ ॥

કેમકે તેથી નિત્ય શૌર્ય, નિશાન સાંધ-
વામાં કૌશલ્ય, નિર્ભયતા તથા શસ્ત્ર અત્ર
જલદી વાપરવાનો અભ્યાસ વધેછે ॥૬૨૬॥

રાજાએ, “તમે સર્વથી અધિક હાતા, શૂ-
રવીર તથા ધર્મિષ્ઠ છો,” એવાં વચન સાં-
ભળવાં નહિ, કેમકે તે સંભળાવનાર ઠગ
હોયછે ॥ ૬૨૭ ॥

વળી જોતે પ્રથમ વિવેકી થવું ને પછી
પુત્ર, પ્રધાન, કાર્યભારી તથા પ્રજાને વિ-
વેકી કરવાં ॥ ૬૨૮ ॥

યૌવનં જીવિતં ચિત્તં છાયા લક્ષ્મી-
શ્ચ સ્વામિતા । ચંચલાનિ પટેતાનિ
જ્ઞાત્વા ધર્મરતો ભવેત્ ॥ ૬૨૯ ॥

ને યૌવન, જીવિત, ચિત્ત, છાયા, લક્ષ્મી
તથા પ્રભુતા, એ છને ચંચળ નાણી સ-
દાયરણી થયું ॥ ૬૨૯ ॥

મુજનૈઃ સંગતં કુર્યાત્ ધર્માય ચ
સુખાય ચ । સેવ્યમાનસ્તુ મુજ-
નૈર્મહાનતિવિરાજતે ॥ ૬૩૦ ॥

અને ધર્મ તથા સુખ વાસ્તે સજ્જનોની
સંગત કરવી, કેમકે સજ્જનોએ સેવેલો
રાજા અતિ શોભે છે ॥ ૬૩૦ ॥

નિત્યં મનોપહારિણ્યા વાચા મલ્હા-
દયેજ્જગત્ । હર્દયેજયતિ શ્રૂતાનિ કૂર-
વાક્ ધનદોષિ સન્ ॥ ૬૩૧ ॥

વળી નિરંતર મનોહર વાણીવડે પ્રભને
રાજી રાખવી, કેમકે ધન દેનાર પણ ભે-
કોર બોલનાર હોય તો પ્રાણિયોને ઉ-
દ્દેગ કરે છે ॥ ૬૩૧ ॥

એ રીતે પોતે ન્યાયથી વર્તી રાજ્યે પોતાના સર્વ કાર્યભારીને પણ તે રીતે વ-
ર્તવાની ફરજ પાડવી, જેનો દાખલો લઇ પ્રભ ન્યાયથી વર્તે, પણ જેમ એક કુટુંબના
વડીલને તેના કુટુંબમાંના સર્વને નિયમથી વર્તાવવા માટે કડપ રાખવો પડે છે, તેમ
રાજ્યે પણ ધણીક કુટુંબ મળી થયેલા એક પ્રભરૂપ મહા કુટુંબને નિયમમાં રાખવા-
માટે પોતાનો કડપ રાખવો ભોધ્યો. માટે તેણે પોતાની રાજધાની ઉત્તમ પ્રકારની
અને મહેલ તથા રાજસભા સુશોભિત કરવાં, ઉત્તમ સાથે ફરવું, અંગરક્ષક રાખવા,
ભાઈયોને વૃત્તિ નેમી દેવી, પોતે તથા પ્રભયે સુંદી કાઢેલ અધિકારિયોની રાજસભા કરી
તેમાં વધુમતે કામ કરવું, અને વૃથા વખત ગમાવવો નહીં. શુકનીતિના પેઢેલા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાનાટસલતાકીર્ણે પશુપલિગ-
નાવૃતે । સુવહ્નદકપાન્યે ચ વૃ-
ણકાષ્ટસુતે સદા ॥ ૬૩૨ ॥

રાજ્યે નાના પ્રકારનાં વૃક્ષ તથા લતા-
વાળા, પશુ તથા પક્ષીઓ કરી યુક્ત, ધણા
જળ તથા ધાન્યવાળા, સદા ચારો તથા
બજતણુ મળી સકે તેવા ॥ ૬૩૨ ॥

સુરમ્પસમભ્રુદશે નાતિદૂરમહી-
ધરે । અર્પચંદ્રાં વર્તુલાં વા ચ-
તુરસ્તાં મુશોભનામ્ ॥ ૬૩૩ ॥

અને કંઈક દૂર છે પર્યંત જેને એવા સ-
પાટ ભૂમિવાળા મનોહર દેગમાં, સુ-
શોભિત, અર્ધચંદ્રાકાર, વર્તુલ, વા ચો-
ખંડી ॥ ૬૩૩ ॥

ચતુર્દિષ્ટુ ચતુર્દારાં સુમાર્ગારામ-
વીથિકામ્ । સમાકારાં સપરિ-
સ્તાં રાજધાનીં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૬૩૪ ॥

ચાર દિશાએ ચાર દરવાજાવાળી, ચાર
માર્ગ તથા તે ઉપર રોપેલા વૃક્ષોની પં-
ક્તિવાળી, અને આધે સહિત દિશાવાળી
રાજધાની કરવી ॥ ૬૩૪ ॥

રાજગૃહં સભામધ્યં ગવાશ્વગજશા-
લિકમ્ । પ્રશસ્તવાપીકૂપાદિજલ-
યંત્રૈઃ સુશોભિતમ્ ॥ ૬૩૫ ॥

શસ્ત્રાસ્ત્રધારિસંયુક્તં
માકારં સુષુ યંત્રકમ્ ।
દિવા રાત્રૌ સશસ્ત્રાસ્ત્રૈઃ
પ્રતિકક્ષાસુ ગોપિતમ્ ॥ ૬૩૬ ॥

રાજા રાજસભા કાર્યા સુશુભા
સુમનોરમા । જલોર્ધ્વપાતિયં-
ત્રૈશ્ચ યુતા સુસ્વરયંત્રકૈઃ ॥ ૬૩૭ ॥

વાતપ્રેરકયંત્રૈશ્ચ યંત્રૈઃ કાલપ્રયો-
ધકૈઃ । પ્રતિષ્ઠિતા ચ સ્વાદર્શ-
સ્તયા ચ પ્રતિરૂપકૈઃ ॥ ૬૩૮ ॥

તથાવિધામાત્યલેહ્યસમ્યાધિકૃત-
શાલિકાઃ । કર્તવ્યાશ્ચ પૃથક્લે-
તાસ્તદર્પાશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૬૩૯ ॥

તતઃ પરં ચતુર્દિક્ષુ મજાનાં નિલ-
યાનિ ચ । સેનાધિપાઃ પદાતીનાં
ગણઃ સાદિગણસ્તતઃ ॥ ૬૪૦ ॥

વૃહન્નાલિકયંત્રાણિ મજપાલગ-
ણસ્તતઃ । ક્રમાદેષાં ગૃહાણિ સ્યુઃ
શોભનાનિ પુરે સદા ॥ ૬૪૧ ॥

રાજમાર્ગમુખાનિ સ્પુર્ગૃહાણિ સક-
લાન્યપિ । ગૃહપૃષ્ઠે સદા વીર્યિ
મલનિર્હરણસ્થલમ્ ॥ ૬૪૨ ॥

તેમાં મધ્યમાં સંભાવાળું, પોતાના ખાનગી
બળદ, ગાય, ઘોડા તથા હાથીને બાંધવાની
શાળાવાળું, મુંદર વાવ તથા કુવા આદિના
જળસંબંધી યંત્રે કરી સુશોભિત ॥ ૬૩૫ ॥

શસ્ત્ર અસ્ત્ર ધરનાર પોહોરેગિર જેમાં ફરે
છે એવા કિલ્લાવાળું, નાના પ્રકારનાં કાર્ય
સાંધવાનાં મુંદર યંત્રવાળું અને શસ્ત્ર તથા
અસ્ત્રવાળા ચોકીદારોએ દિવસ રાત્રિ પ્રત્યેક
વિભાગમાં રક્ષણ કરેલું રાજગૃહ કરવું ॥ ૬૩૬ ॥

અને રાજયતું કામ તપાસવા માટે રાજ-
ગૃહની બહાર સારી રીતે રક્ષણ કરેલી
અત્યંત મનોહર, જળ ઉડવાના કુવારા
તથા મુંદર સ્વરવાળા યંત્રે કરી યુક્ત ॥ ૬૩૭ ॥

વાયુનો સંચાર કરનાર તથા વખત જ-
ણવનાર યંત્રવાળી, અને મુંદર અરી-
સા તથા છબીઓવાળી રાજસભા ક-
રવી ॥ ૬૩૮ ॥

તેજ પ્રભાણે પ્રધાન, દક્ષતરી, સમાસદ
તથા બીજા અધિકારિયોની, તેમણે પોતા-
પોતાનું કામ કરવા માટે જુદી જુદી
કચેરીઓ કરવી ॥ ૬૩૯ ॥

તે પછી ચારે દિશામાં પ્રજાનાં ઘર
કરવાં, પછી સેનાપતિ, પાપદળ ઘોડે-
સ્વાર ॥ ૬૪૦ ॥

તોપખાતું તથા હસ્તિદલ, એમનાં અનુક્રમે
પુરનેવિષે સદા મુંદર ઘર કરવાં ॥ ૬૪૧ ॥

પણ તે સમગ્ર ઘરનાં સુખ રાજમાર્ગ
પ્રત્યે રાખવાં ને પ્રત્યેક ઘરની પાછળ સદા
તેલું સર્ધજવામાટે ગદી રાખવી ॥ ૬૪૨ ॥

રાજમાર્ગાસ્તુ કર્તવ્યાશ્વતુર્દિશુ નૃપ-
ગૃહાત્ । પણ્યમાર્ગાસ્તથા ચૈવ પુર-
ગ્રામાદિષુ સ્થિતાઃ ॥ ૬૪૩ ॥

માર્ગાન્ સુધાશર્કરૈર્વા ઘટિતાન્મ-
તિવત્સરમ્ । एवं हि पत्तनं कुर्या-
द्भ्रामं चैव नराधिपः ॥ ૬૪૪ ॥

પુરેષુ વાંધવૈર્મિત્રૈઃ સ્વસામ્યપ્રા-
પિર્તેર્ગુણૈઃ । प्रकृतिभिर्नृपो ग-
च्छेन्न नीचैस्तु कदाचन ॥ ૬૪૫ ॥

પૃષ્ઠાગ્રગાન્ ધૂરવેપાન્
નતિનીતિવિશારદાન્ ।
सिद्धात्स्ननप्रशस्त्रांश्च
भट्टानारान्निषो जयेत् ॥ ૬૪૬ ॥

દાયાદાનામૈકમત્વં રાજઃ શ્રેય-
સ્કરં પરમ્ । अतः स्वभोगसह-
शान् दायादान् कारयेन्नृपः ॥ ૬૪૭ ॥

રાજ્યવિભજનાચ્છેયો ન ભૂપાનાં
ભવેત્સલુ । अल्पीकृतं विभागेन
राज्यं शत्रुजिघृक्षति ॥ ૬૪૮ ॥

સુહૃદ્વિઞ્ઞાદિભિઃ સાર્થ સમાયાં
પુત્રગર્ભૈઃ । राजकृत्यं सेनपथश्च
सभ्यार्थार्थितयेत्सदा ॥ ૬૪૯ ॥

પૃથક્ પૃથક્ મતં તેષાં લેખયિતા
મમાધનમ્ । निमृगेत् स्वमतैर्नर
यत्पृषाद्वहसंमनस ॥ ૬૫૦ ॥

અને પુર અથવા ગામમાં રાજગૃહથ
ચારે દિશામાં રાજમાર્ગ તથા બજારન
માર્ગ કરવા ॥ ૬૪૩ ॥

ને તે માર્ગ પ્રતિ વર્ષે કાંકરા પાથરી સમા
કરાવવા. એ રીતે રાજ્યને નગર તથા ગ્રામ
રચવાં ॥ ૬૪૪ ॥

વળી તેણે પોતા સરખા શુણુવાળા પોતાના
બાંધવ, મિત્ર તથા પ્રધાને સહિત શેહે-
રમાં ફરવું, પણ ક્યારેય નીચ સાથે ફર
નહી ॥ ૬૪૫ ॥

ને જ્યારે ફરવા નિકળવું ત્યારે પોતાની
પાસે આગળ તથા પાછળ બપકર વેધવા-
ળા, નમ્રતા તથા નીતિમાં અતુર, હથિયાર
વાપરી જાણનાર તથા ઉધાડી તરવાર-
વાળા શૂરવીર રાખવા ॥ ૬૪૬ ॥

વળી ભાણ્યેનું ઐક્ય રાજ્યનું પરમ શ્રેય
કરનાર છે, માટે તેણે રાજ્યના ભાગ
પાડ્યા શિવાય તેમને પોતા સરખા
ભાગ ભાગવનાર કરવા ॥ ૬૪૭ ॥

કારણ રાજના ભાગ પાડ્યાથી રાજ્યોનું
જરૂર એક થતું નથી કેમકે વિભાગે કરી
સ્વલ્પ થયેલા રાજ્યને રાત્રી સુતી લઈ
લેવા ઇચ્છેછે ॥ ૬૪૮ ॥

વળી રાજ્યે નિત્ય ગમામાં મિત્ર, વાઈ,
પુત્ર, ગંજાથી, સેનાપતિ તથા ગભાસદો
સાથે રાજકાર્યને વિચાર કરવો ॥ ૬૪૯ ॥

ને તેમને પ્રત્યેકનો યુદ્ધિ મદિત સુત્રો
સુદો મત લખાવી પોતાના મતે વિચાર
કરવો, અને જે બહુ સંગત હોય તે ક-
રવું ॥ ૬૫૦ ॥

વળી નિબળશર્માયે કહ્યું છે કે,

પિતૃપૈતામહં સ્થાનં યો યસ્યાત્ર
જિગીપતે । સ તસ્ય સહજઃ શત્રુ-
રુચ્છેદ્યોઽપિ પ્રિયે સ્થિતઃ ॥ ૬૫૬ ॥

સામાદિદંડપર્યતો નયઃ પ્રોક્તઃ
સ્વયંશ્રુવા । તેપાં દંડસ્તુ પા-
પીયાસ્તં પશ્ચાદ્વિનિયોજયેત્ ॥ ૬૫૭ ॥

ઉત્તિષ્ઠમાનસ્તુ પરો નોપેક્ષ્યઃ પ-
થ્યમિચ્છતા । સમૌ હિ શિષ્ટૈરામ્ના-
તૌ વર્ત્સ્યન્તાવામયઃ સ ચ ॥ ૬૫૮ ॥

મિત્રોઽમાત્યસુહૃદ્ગર્ગી યદાસ્યુ-
ર્દંભક્તયઃ । શત્રુણાં વિપરીતા-
શ્ચ કર્તવ્યો વિગ્રહસ્તદા ॥ ૬૫૯ ॥

વળી આપત્ સમય સમયે પોતાનું કામ કાઢી લેના પ્રિયે શ્રીમદ્ધાભારતાર્તાતર્ગત
શાંતિપર્વના આપદ્ગર્ભમા કહ્યું છે કે,

વૃદ્ધમિત્ર સ્કંધેન યાવત્કાલવિ-
પર્યયઃ । સ્વાનુકૂલે તુ તત્પ્રાપ્તે
ભિચારદ્વટમિત્રાશ્રમણિ ॥ ૬૬૦ ॥

તેમ નિબળશર્માયે કહ્યું છે કે,

અનુલોમેન વલિનં પ્રતિલોમેન
દુર્ગમ્ । આત્મહુલ્લયગ્લ શત્રું
વિનયેન વલ્લેન વા ॥ ૬૬૧ ॥

કૌર્મે સંજોચમાસ્યાય પ્રહારાનપિ
મર્ગયેત્ । વાલે કાલે ચ મતિમા-
નુત્તિષ્ઠેત્કૃષ્ણસર્પયત્ ॥ ૬૬૨ ॥

જે જેના આપદાદાથી મળેલા સ્થાનને
જીતવા ઇચ્છે તે તેના સહજ શત્રુ છે,
માટે તે કદી તેના પ્રિયમા રથો હોય
તો પણ તેણે મારના લાયક છે ॥ ૬૫૬ ॥

પ્રભુપતિયે સામથી દડપર્યત નીતિ કહી
છે, તેમા દડનીતિ પાપિષ્ઠ છે, માટે તેની
છેડતે યોજના કરવી ॥ ૬૫૭ ॥

પોતાનું હિત ઇચ્છનાર સભાયે ઉત્પન્ન થતા
શત્રુની ઉપેક્ષા કરવી નહિ, કેમ કે શિષ્ટ
પુરુષોએ રોગ તથા શત્રુને એક સરખા
કક્ષા છે ॥ ૬૫૮ ॥

ન્યારે પોતાના મિત્ર, અમાત્ય તથા સુ-
તદ્ગર્ગી પોતામા દંભભક્તિમાન હોય ને
શત્રુના તેનાથી વિપરીત હોય ત્યારે યુદ્ધ
કરેતુ ॥ ૬૫૯ ॥

ન્યાયુધી વખત પ્રતિકૂળ હોય ત્યાયુધી
શત્રુને ખભે બેસાડી શેરડો, પણ ન્યારે
અનુકૂળ વખત આવે ત્યારે ખાણાણાપર
ધરાની પેઠે નીચે પછાડે ॥ ૬૬૦ ॥

સત્ત્વએ પોતાથી બળવાન શત્રુને અનુકૂ-
ળતાથી, દુર્ભાગ શત્રુને પ્રતિકૂળતાથી તથા
પોતા મમાન બળવાળા શત્રુને વિનય
તથા બળથી વત્ત કરવા ॥ ૬૬૧ ॥

જુદ્ધિમાન સમયે વખતને અનુસરી કા-
ચનાની પેઠે મરોચ પાળી શત્રુના પ્રદા-
રને સહન કરવા પણ વખત આવે કાળા
નાનની પેઠે કુદાનો મારી ડબા થતુ ॥ ૬૬૨ ॥

સંધિઃ કાર્યોઽપ્યનાર્યેણ વિજ્ઞાય
પ્રાણસંશયમ્ । પ્રાણૈઃ સંરક્ષિતૈઃ
સર્વં યતો ભવતિ રક્ષિતમ્ ॥ ૬૬૩ ॥

પ્રાણુ રહેવા વિષે સશય ભાસે તો અનાર્ય
સાથે પણ સંવિ કરવી, કેમકે પ્રાણુની
રક્ષા કરેથી સર્વ રક્ષિત થાયછે ॥ ૬૬૩ ॥

મુમંત્રિતં મુવિક્રાંતં મુયુદ્ધં મુપ-
લાયિતમ્ । કાર્યકાલે યથાશ-
ક્તિ કુર્યાન્નહુ વિચારયેત્ ॥ ૬૬૪ ॥

સભ્યે સારી રીતે વિચાર કરવો, પરાક્રમ
કરવું, વઢવું અથવા ભાગી જવું, એમાંથી
કામ પડે ને કરવું ઘટે તે યથાશક્તિ ક-
રવું તેમાં વિચાર કરવો નહિ ॥ ૬૬૪ ॥

બળી આણુકપનીતિમાં કશું છે કે,

ત્યજેદકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે
કુલં ત્યજેત્ । ગ્રામં જનપદસ્યાર્થે
આત્માર્થે પૃથિવીં ત્યજેત્ ॥ ૬૬૫ ॥

કુળના અચાવ માટે એકને, ગામના અ-
ચાવ માટે કુળને, દેશના અચાવ માટે
ગામને તથા પોતાના અચાવ માટે પૃથ્વીને
જરૂર પડે તો તજ દેવાં ॥ ૬૬૫ ॥

પુનર્વિત્તં પુનર્મિત્રં પુનર્ભાર્યા
પુનર્મહી । एतत्सर्वं पुनर्लभ्यं
न शरीरं पुनः पुनः ॥ ૬૬૬ ॥

કેમકે ધન, મિત્ર, ભાર્યા તથા પૃથિવી એ
સર્વ ફરી મળી શકેછે પણ શરીર મ-
ળતું નથી ॥ ૬૬૬ ॥

પણ જ્યારે કોઈ સાથે યુદ્ધ કરવું પડે, ત્યારે દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે પથરાઈ ગ-
યેલું સૈન્ય જલદી એકત્ર કરવાની, તેને ત્વરાથી યુદ્ધમાં મોકલવાની, યુદ્ધની જગ્યાએ
અને પોતાના દેશમાંના તમામ લશ્કરી મથકો ખાતે તુરત સમાચાર મોકલવા તથા
ત્યાંથી મગાવવાની, તેમજ લશ્કર માટે ખોરાકી પોશાકી તથા લકવા માટે લશ્ઘની
સામગ્રી જલદી એકઠી કરી તેને પોહોંચાડવા વિગેરેની ઘણીજ જરૂર પડેછે. તેવા
સમયમાં જલદી લાખ લઈ જાવ કરનાર, તુરત સંદેશો પોહોંચાડનાર તથા વિગતવાર
સમાચાર લઈ જનાર સાધનો ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડેછે. માટે ગત્યે પોતાના દે-
શમાં અગ્નિ વા વિજળીથી જલદી ચાલનાર રથ તથા સમુદ્રમાં નૌકા, તુરત સંદેશો
પોહોંચાડનાર વિદ્યુદ્ધન અને વિગતવાર સમાચાર લઈ જનાર ટપાલરૂપ સાધનો દાખલ
કરવાં. તે પ્રજાને ઉત્તેજન આપી તે દ્વારા એક ભતિના ધધાની રીતે દાખલ કગ-
વવા અથવા પોતે તે પ્રત્યેકનાં જુદાં જુદાં ખાતાં ઉભાં કરવાં, ને તેના ઉપર ને અર્થ
કરવા ધન ભેઈએ, તે રાજની ભભીનગીરી આપી, પ્રજા યામેથી વ્યાજવડે રાજ્ય ખુ-
શીથી કઢાવવું અર્થાત્ ને ખુશીથી નાણું ધીરવા માગે તેની પાસેથી લેવું. તેનું વ્યાજ
દર છ છ માસે ચડ્યા ચડ્યુ હેતા જવું, જેથી પ્રજામાં આંટ વધેડે, ને કરી કામ
પડતાં નેટવુ નાણું ભેઈએ તેટલું તે ખુશીથી આપેછે. એ રીતે પ્રજા પાસેથી નાણું
કઢાવી સ્થાપેલાં એ ત્રણે ખાતાનો વહિવટ જુદો જુદો રાખવો. પ્રત્યેક ખાતામાં ને

થાપણુ રોકાતી હોય, તેનું વ્યાજ દેવાય, મુદ્દલમાંથી પ્રતિવર્ષે થોડુ દેવું શીટ, અને તે ખાતાનો આણુ તથા મરામત માટેનો ખર્ચ નિકળે, તે રીતે તે ખાતાનો ચોતા શીખે જે કોઈ જે રીતનો જેટલો ઉપયોગ કરે, તેની પાસેથી તે રીતના તેટલા ઠેરાવેલા પૈસા લેવા, જેથી કોઈને તે ખાતાનો ઉપયોગ ભારી પડે નહિ. એ ત્રણે ખાતાં જેમ રાજને લગાઈ સમય બાહુ ઉપયોગી છે, તેમ ચોતાના દેશમાં પ્રજાને પરસ્પરે સગવડથી વહિવટ કરવા, વ્યાપાર વધારવા, કુષ્કાળ સમય પ્રજાને ભૂખમરાથી બચાવવા, ચમાધાની બળવવા ને તેથી દેશને સમૃદ્ધ કરવામાં ઘણાજ ઉપયોગી છે. માટે તે રાજ્યે ચોતાના દેશમાં અવશ્ય આણુ કરવા યોગ્ય છે. એ રીતે કલ્યાપ્રમાણે ચોતાની પ્રજાનું સર્વ પ્રકારથી રક્ષણ કરવા રાજ બધાયલો છે, કારણુ પ્રજા, એ તેનું મહા હૃદય ને તે પોતે તેનો વડીલ છે, તો તેણે હૃદયના વડીલની પેઠે ચોતાની પ્રજાની સર્વ પ્રકારથી સાચવણુ રાખવી જોઈયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एवं सर्व विधायेदमितिकर्तव्य-
मात्मनः । युक्तैवाममत्तश्च प-
रिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ૬૬૭ ॥

એ પ્રમાણે રાજ્યે ચોતાનું જે કઈ ક-
ર્તવ્ય હોય તે સર્વ કરી, ઉદ્યોગી તથા
સાવધાન થઈ ચોતાની પ્રજાનું રક્ષણ
કરવું ॥ ૬૬૭ ॥

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां
परिपालनम् । निर्दिष्टफलभो-
क्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ६६८ ॥

કેમકે પ્રજાનું પાલન કરવું એજ ક્ષત્રિ-
યનો પરમ ધર્મ છે, ને તેવા ધર્મવરેજ
રાજ કહેલા કરાદિ ફળને ભોગવવા યોગ્ય
થાયછે ॥ ૬૬૮ ॥

विक्रोशं त्यो यस्य राष्ट्रात् ध्रियंते
दस्युभिः प्रजाः । संपदयतः स-
मृत्स्य मृतः स न तु जीवति ॥ ૬૬૯ ॥

અને કારભારી સહિત જે રાજાના દેખતાં
પ્રજા ચોરાથી હુટાઈ બંધ ને પોકાર ક-
રતી રહે, તે રાજાને જીવતાંજ મુલેવ
બાણવો ॥ ૬૬૯ ॥

તેમ શાંતધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

उत्खातान्प्रतिरोपयन्कुसुमितांश्चि-
न्वन् लघून्पर्ययन्नस्युच्चान्नमयन्नतान्स-
मुदयन्विश्लेषयन्संहतान् । मूरा-
न्कंदकिनो बहिर्निरसयन्लानान्
पुनः सेचयन् मालाकार इव प्रपंच-
चहरो राजा चिरं नंदति ॥ ૬૭૦ ॥

ઉખડી ગયેલાને ફરી રોપતા, પુષ્પિત
થયેલામાંથી ફુલ વીણતા, નાનાને વધા-
રતા, આતિ વધેલને નમાવતા, નમી નગે-
લને સમા કરતા, એકાદ મળી ગયેલને
જુદા પારતા, ફૂર તથા કાઠવાળાને બ-
હાર કાઢતા અને કરમાંથી ગયેલાને ફરી
પાણી સિંચતા માળીની પેઠે, પ્રપચમાં
ચતુર રાજા ઘણાક કાળગુથી ગુખ બો
ગવેછે ॥ ૬૭૦ ॥

એ રીતે રાજાને વર્તવા કહેલ છે, તે ઉપરાંત તેના વર્તમાન સમયમાં. જો તેને
ચોતાની પ્રજા કરતાં બીજા રાજ્યની પ્રજાએ કળા ક્રીડાઓમાં વધારે ગુપરેવી તમા

બળવાન ભાસે, તો તેણે તે તે પ્રજામાં જે કંઈ વિશેષ ગુણ હોય, તે પોતાની પ્રજામાં પાકાણાદ્વારા દાખલ કરાવી તેને તેમના જેવી સુધરેલી તથા બળવાન કરવી. જેથી તે બીજાથી પરાભવ પામી શકે નહિ. વળી પોતાની રાજ્ય કરવાની રીતિ કરતાં બે બીજા રાજાની સારી હોય, તો તેણે તે પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવી, ને જેમ અને તેમ પ્રજા તથા પોતાનું ઐક્ય વધે તેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું. અર્થાત્ રાજ્યના તમામ ખાતાઓમાં તેણે સુધરેલા રાજ્યોની રાજરીતિ દાખલ કરી, પોતાની પ્રજાને ગ્રેમ મેળવી રાજ્યને એવી રીતે દૃઢ કરવું કે, તે પોતાથી બળવાન સત્રુએ પણ છતી શકાય નહીં. એ પ્રકારે રાજ ચલાવનાર રાજા પ્રજાને પિતા જેઠેવાયછે. તેના પ્રત્યે પ્રજાએ પોતાના વડીલવત્ ભાવ રાખવો, ને તેણે બાંધેલ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કોઈ કાળે પણ કરવું નહિ. કારણ પ્રજાની અનુકૂળતાથી રાજાનું રાજ્ય સુદૃઢ થાયછે, ને રાજ્યે બાંધેલા નિયમોથી પ્રજા સુરક્ષિત રહેછે. અને તે નિયમોને અનુસરી ચાલવાયે કરી રાજ્ય તરફથી સદા કુશળ રહેવાયછે. તેમ જનસમુદાયમાં પણ સદા કુશળ રહેવામાં કદી ગાફલ રહેવું નહિ. જેમ રાજ્યતરફથી કુશળ રહેવામાં રાજનિયમોને અનુસરી ચાલવું પડેછે, તેમ લોકો તરફથી કુશળ રહેવામાં આવહારિક નીતિ રીતિયે વર્તવું પડેછે. પ્રથમ લોકમાં જવા આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવાવિયે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નીચરોમનલ્લસ્મધુઃ

સુવેપોડનુલ્વણીજ્જ્વલઃ ।

સાતપત્રપદત્રાણો

વિચરેદ્યુગમાત્રદક્ ॥ ૬૭૧ ॥ ॥

રોમ, નખ તથા દાઢી મૂંછના મોવાળા કંતરાવી ટુંકા કરી, ઉત્તપળ થઈ, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરી, હાથમાં છત્રી લઈ, પગમાં ભેડા પહેરી, અને ઉદ્ગતાર્થ છોડી, પોતાની આગળ ચાર હાથ પર્યંત નજર રાખી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવું ॥ ૬૭૧ ॥

કારણ સ્વચ્છ થઈ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેલ મનુષ્ય લોકોમાં જ્યાં જાય ત્યાં સન્માન પામેછે. કદી કોઈ અન્નપુષાને ઘેર ગયો હોય તો પણ તેને તે ઘરનો ધણી એકાએક તિરસ્કાર કરી શંકેતા નથી, પણ તેને સન્માનથી આવવાનું કારણ પૂછેછે. પણ તેજ માણસ બે ગંદુ તથા મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરેલ હોય તો તેને પ્રથમ કોઈ ઘરમાં જ ગેસવા રેતું નથી. વળી સાથે છત્રી હોય તો તેવડે સૂર્યનાં કિરણ, ઉડતી રજ, પવન તથા વર્ષાથી તેમજ પશુ આદિ જાનવરથી પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરી શકાય-છે. અને પોતાથી ચાર હાથને અંતરે નીચે નજર કરી ચાલવાથી દંસ લાગવાનો, ખાસ ખબરાની અંદર પગ પડતાં તે મરડાઈ જવાનો અથવા પડી જવાનો તથા સર્પાદિ જેરી જંતુ પગમાં અથડાવાથી કરડવાનો તેમજ નિરપરાધિ જંતુ પગ તળે કચરાઈ જવાથી વિના કારણે તેની હિંસા થવાનો ભય રહેતો નથી. ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં
પિવેજ્જલમ્ । શાસ્ત્રપૂતં વદે-
દ્વાક્યં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૬૭૨ ॥

દષ્ટિથી બેઠને પગ મૂકવો, વસ્ત્રથી ગાળીને
પાણી પીવું, શાસ્ત્રને અનુસરી વાક્ય બો-
લવું અને મનથી વિચારી નિર્દોષ હોય
તે આચરવું ॥ ૬૭૨ ॥

પણ જ્યાં આગળ પાછળ, વા પડખેથી કોઈ પણ પ્રકારનો શરીરને ભય થવાને
સમય હોય, ત્યાં એકજ રીતે નજર રાખી ચાલવાને બદલે ચોતરફ નજર રાખી ચાલવું
હવે “કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી,” એ સૃષ્ટિનિયમ પ્રમાણે સ્થાવરજંગમાત્મક
સર્વ પ્રાણિયોના શરીરમાં નિત્ય ચોક્કસ ક્રિયા થઈ કેટલાંક તત્ત્વો ઓછાં થાયછે, જે
ખાનપાનાદિથી જે પૂરવામાં ન આવે તો શરીરનો તુરત નાશ થાયછે. સ્થાવર પ્રાણિ-
યો પૃથ્વીમાથી મૂળવડે ને વાયુમાથી પત્રવડે પોતાને યોગ્ય ખોરાક નિત્ય ગ્રહણ કરે-
છે, અને જંગમ પ્રાણિયો પણ પોતાને ઘટતા ખોરાક નિત્ય શોધી લેછે, કારણ જે
સમય ક્ષુધા વ્યાપેછે, તે સમય કઈ પણ ગમતું નથી. કહ્યું છે કે,

શય્યા વસ્ત્રં ચંદનં ચારુહાસ્યં
વીणा वाणी वाहनं भूषणं च ।
नो रोचन्ते क्षुत्पिपासातुराणां
सर्वाङ्गभा भोजनमस्थमूलाः ॥ ૬૭૩ ॥

ભૂખ તરશથી પીણ્યલાને શય્યા, વસ્ત્ર,
ચંદન, મુંદર હાસ્ય, વીણા, વાણી, વાહન
તથા અલંકાર કઈ ગમતા નથી, કેમકે
સર્વ આરભ શેરભર લોજનરૂપ મૂળવા-
ળા છે ॥ ૬૭૩ ॥

માટે મનુષ્યે પોતાના નિર્વાહને અર્થે આજસ છોડી કોઈ પણ પ્રકારને ધ્યે લાગવું
જોઈએ, કેમકે ધધા સિવાય માપુસ અકાર્થ થઈ પડેછે, ને ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી.
અને ધનવિના કઈ પણ વસ્તુ મળતી નથી, તેમ કોઈ સગુ પણ થતું નથી જે કે
સર્વ જરૂરીઆતની વસ્તુજ ધન કેહેવાયછે, તોપણ તે સધળી એકજ માણસે પેદા ક-
રવી મુશ્કેલ હોવાથી પૂર્વે મનુષ્યમાં તેનો આવળે આવળે કરવાનો ચાલ હોતો, જેમાં
ઘણી અગવડ પડતી ભાસવાથી યાજ્ઞ મનુષ્યોએ નિચાર કરી ધાતુના સિક્કા સાક્ષી દા-
ખલ ચલાવી તે વસ્તુની કીમત ડેરાવવાનો ચાલ પારચો છે જેથી ધન શખ્તે કરી
હમણાં ધાતુના સિક્કા ઝોળખાયછે, કેમકે તેવડે બધી વસ્તુ મળી શકેછે. માટે
શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સંસ્તૌ વ્યવહારાય સારભૂતં ધનં
સ્મૃતમ્ । અતો યતેત તત્પ્રાપ્ત્યૈ
નરઃ સૂપાયસાહસૈઃ ॥ ૬૭૪ ॥

સસારમાં વ્યવહાર અર્થે ધનને સારભૂત
કહેલ છે, માટે તે મેળવવા મનુષ્યે સારા
ઉપાયરૂપ સાહસે કરી યત્ન કરવો ॥૬૭૪॥ -

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

દંદ્રાવિરહિતઃ સર્પો યદહીનો
યથા ગજઃ । તથાર્થેન વિહી-
નોઽન્ન પુરુષો નામધારકઃ ॥ ૬૭૫ ॥

અર્થેન ચ વિહીનસ્ય પુરુષસ્યા-
લ્પમેષસઃ । ઇચ્છિયંતે ક્રિયાઃ
સર્વા ગ્રીષ્મે કુસરિતો યથા ॥ ૬૭૬ ॥

શીલં શૌચં ક્ષાંતિર્દાક્ષિણ્યં મધુરતા
કુલે જન્મ । ન વિરાજંતિ હિ સર્વે
વિત્તવિહીનસ્ય પુરુષસ્ય ॥ ૬૭૭ ॥

ગતવયસામપિ પુંસાં યેપામર્યા મ-
વંતિ તે તરુણાઃ । અર્થેન તુ યે હીના
દૃઢાસ્તે યૌવનેઽપિ સ્યુઃ ॥ ૬૭૮ ॥

માટે ધંધે લાગી ધન મેળવવું પણ લોકમાં અબલુપાનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી, તેથી પ્રથમ ઓળખાણ કરવાની જરૂર પડે છે; ને પછી તેવા ઓળખીતાની વગથી કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગી શકાય છે. ભેડે શ્રીમહાભારતાંતર્જત શાંતિપર્વના આ-
પદ્ધર્મમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યા શૌર્યં ચ દાક્ષ્યં ચ વલં ધૈર્યં
ચ પંચમમ્ । મિત્રાણિ સહજાન્યાહુ-
ર્વર્તયંતિ હિ તૈર્વૃથાઃ ॥ ૬૭૯ ॥

તોયપણુ તેમ “વાડવિના વેલો ચડતો નથી” તેમ આશ્રયવિના મનુષ્ય પણ વધી શકતું નથી, માટે તેણે બચ્ચહારમાં પોતાને સહાયતા કરે તેવા મિત્રો અવશ્ય કરવા. કારણુ આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુणૈઃ સર્વજ્ઞતુલ્યોપિ સીદલ્યેકો
નિરાશ્રયઃ । અનર્ઘ્યમપિ માણિ-
ક્યં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ॥ ૬૮૦ ॥

આ લોકમાં જેવો દાંત વિનાનો સર્પ તથા મદ્દ વિનાનો હાથી, તેવોજ ધન વિનાનો પુરુષ માત્ર નામધારક છે ॥ ૬૭૫ ॥

કેમકે ધન રહિત અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરુ-
ષની સર્વ ક્રિયા, શ્રીષ્ઠ ઋતુમાં નાની ન-
દીઓની જેમ નાશ પામે છે ॥ ૬૭૬ ॥

ધનહીન પુરુષના સ્વભાવ, પવિત્રતા, ક્ષમા,
કહાપણુ, મધુરતા તથા કુલીનપણું, સર્વે
શોભતાં નથી ॥ ૬૭૭ ॥

મચેલી અવસ્થાવાળા પુરુષને પણ જો ધન
મળે તો તે જીવાન સરખા ને જીવાનીમાં
પણ જેવું ધન જતું રહે તે વૃક્ષ સરખા
થાય છે ॥ ૬૭૮ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, કહાપણુ, બળ તથા પાંચમું
ધૈર્ય એટલાને સહજ મિત્ર કહે છે, માટે
બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તેટલા ગુણે કરી વ-
ર્તે છે ॥ ૬૭૯ ॥

ગુણે કરી સર્વજ્ઞ તુલ્ય હોય તોયપણુ આ-
શ્રય વિનાનો એકલો ખેદ પામે છે, કારણુ
અમૂલ્ય માણુકને પણ સુવર્ણના આશ્રયની
જરૂર છે ॥ ૬૮૦ ॥

તેમ શાર્કધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્તુંગશૈલશિખરે સ્થિતપાદપસ્ય
કાકઃ કૃશોપિ ફલમાલભતે સપક્ષઃ ।
સિંહો વલી ગજવિદારણદારુણોઽપિ
સીદત્યહો તરુતલે સ્વલુ પક્ષહીનઃ ॥૬૮૧॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

અસહાયઃ સમર્થોપિ તેજસ્વી કિ
કરિષ્યતિ । નિર્વાતે જ્વલિતો
વહ્નિઃ સ્વયમેવ પ્રશમ્યતિ ॥ ૬૮૨ ॥

અપિ સંપૂર્ણતા યુક્તૈઃ કર્તવ્યા
મુહુદો વુધૈઃ । નદીશઃ પરિપૂ-
ર્ણોઽપિ ચંદ્રોદયમપેક્ષતે ॥ ૬૮૩ ॥

મિત્રવાન્સાધયત્યર્થાન્દુઃસાધ્યા-
નપિ વૈ યતઃ । તસ્માન્મિત્રાણિ
કુર્વાંત સમાનાન્યેવ ચાત્મનઃ ૬૮૪ ॥

પણ જેવી સગત તેવી બુદ્ધિ ને સોબત તેવી અસર થાયછે, માટે મિત્રતા સ-
જ્જનો સાથે કરવી, દુર્જનો સાથે કરવી નહિ. કેમકે સજ્જનોની મૈત્રી લાભકારક અને
દુર્જનોની હાનિકારક છે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

હીયતે હિ મતિસ્તાત
હીનૈઃ સહ સમાગમાત્ ।
સમૈશ્વ સમતામેતિ
વિશિષ્ટેશ્વ વિશિષ્ટતામ્ ॥ ૬૮૫ ॥

કીટોપિ મુમનઃસંગાદારોહતિ
સતાં શિરઃ । અસ્માપિ યાતિ
દેવત્વં મહદ્ભિઃ મુપતિષ્ઠિતઃ ૬૮૬ ॥

કાચઃ કાંચનસંસર્ગાદ્ધત્તે માર-
કર્તૌ પુતિમ્ । તથા સત્સન્નિગ-
નેન મૂર્છાં યાતિ પ્રવીણતામ્ ॥ ૬૮૭ ॥

કાગરો દુર્બળ છતાં પણ પક્ષસહિત હો-
વાથી હથા પર્વતના શિખરપર રહેલ વૃ-
ક્ષના ફળને પામેછે, પણ હાથીને માર-
વામાં તીક્ષ્ણ સિંહ બળવાન છતાં પણ
પક્ષહીન હોવાથી આહા! વૃક્ષની નીચેજ
ખેદ પામેછે ॥ ૬૮૧ ॥

સાથ વિનાનો તેજસ્વી સમર્થ પણ શું
કરી શકે! કેમકે વાયુ વિનાના સ્થાનમાં
પ્રદીપ્ત કરેલો અગ્નિ પોતાની મેળેજ ઠરી
જાયછે ॥ ૬૮૨ ॥

બુદ્ધિમાનોએ પોતે સપૂર્ણ છતાં પણ મિત્રો
કરવા, કેમકે સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે, તોપણ
ચંદ્રના ઉદયને ઈચ્છેછે ॥ ૬૮૩ ॥

વળી મિત્રવાળો બની ન શકે એવાં કા-
ચને પણ સાધી શકેછે, માટે સ્વભાવાદિ
ગુણે કરી પોતા સરખા મિત્ર કરવા ॥૬૮૪॥

હે તાત, પોતાથી હલકા ગુણુવાળાની સો-
બતથી મતિ હણાયછે, પોતા સમાન ગુ-
ણુવાળાની સોબતથી સમાન રહેછે ને પો-
તાથી વિશેષ ગુણુવાળાની સોબતથી વિશેષ
થાયછે ॥ ૬૮૫ ॥

કીટ પણ પુખ્તના સગથી સત્પુરુષોના
મસ્તકપર ચડેછે, ને મોટાઓએ સારી-
ગીતે પ્રતિષ્ઠા કરેલ પહાડો પણ દેવપણા-
ને પામેછે ॥ ૬૮૬ ॥

જેમ કાચ કાંચનના સરસર્ગથી મરકત મ-
ગિની કાંતિને ધારણ કરેછે, તેમ મૂર્ખ
પણ અત્પુરુષોની પાને રેહેવાથી પ્રવીણ
થાયછે ॥ ૬૮૭ ॥

ન સ્થાત્ત્વ્યં ન ગંતવ્યં ક્ષણમપ્ય-
ધર્મઃ સહ । પયોઽપિ શૌંડિકીહ-
સ્તે મદિરાં મન્યતે જનઃ ॥ ૬૮૮ ॥

લોકયાત્રા મયં લજ્જા દાસિણ્યં
ત્યાગશીલતા । પંચ યત્ર ન વિદ્યંતે
ન કુર્યાત્તત્ર સંગતિમ્ ॥ ૬૮૯ ॥

દુર્જનેન સમં સહ્યં પ્રીતિં ચાપિ ન
કારયેત્ । ઉષ્ણો દહતિ ચાંગારઃ
શીતઃ કૃણાયતે કરમ્ ॥ ૬૯૦ ॥

સંસારતાપદગ્ધાનાં ત્રયો વિશ્રાં-
તિહેતવઃ । અપત્ત્યં ચ કલત્રં ચ
સતાં સંગતિરેવ ચ ॥ ૬૯૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

જાડ્યં ધિયો હરતિ સિંચતિ વાચિ
સત્યં માનોભાતિં દિશતિ પાપમપાક-
રોતિ । ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિશ્તુ ત-
નોતિ કીર્તિં સત્સંગતિઃ કથય કિન્ન
કરોતિ પુંસામ્ ॥ ૬૯૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સંસર્ગજા દોષગુણા ભવંતિ ॥ ૬૯૩ ॥

માટે આણુકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કુલીનૈઃ સહ સંપર્કે પંદિતૈઃ સહ
મિત્રતામ્ । જ્ઞાતિમિત્ર સમં મેલં
કુર્વાણો નાવસીદતિ ॥ ૬૯૪ ॥

યથા ચતુર્ભિઃ કનકં પરીક્ષ્યતે
નિઘર્ષણજ્વેદનતાપતાઢનૈઃ ।
તથા ચતુર્ભિઃ પુરુષઃ પરીક્ષ્યતે
ત્યાગેન શીલેન ગુણેન કર્મણા ॥ ૬૯૫ ॥

ક્ષણભાત્ર પશુ નીચ સાથે ઉભવું વા જવું
નહિ, કેમકે દારૂ વેચનારી સ્ત્રીના હાથમાં
દૂધ હોય તોપણ તેને લોક મદિરા મા-
નેછે ॥ ૬૮૮ ॥

લોકમાં જવું આવવું, ભય, લજ્જા, ડહા-
પણ તથા ઉદારતા, એ પાંચ ગુણ જેમાં
ન હોય, તેની સંગત કરવી નહિ ॥ ૬૮૯ ॥

દુર્જનની સાથે મિત્રાઈ વા સેદેજ પ્રીતિ
પણ ન કરવી, કેમકે સળગતો કોલસો
બાળે છે, ને ઠરી ગયેલો હાથ કાળા
કરેછે ॥ ૬૯૦ ॥

પણ સંસારના તાપથી દગ્ધ થયેલા પુરૂ-
ષને, પુત્ર, સ્ત્રી તથા સત્પુરૂષની સંગતિ,
એ ત્રણ વિશ્રાંતિના હેતુ છે ॥ ૬૯૧ ॥

સત્પુરૂષોની સંગતિ શુદ્ધિની જડતાને હ-
ણેછે, વાણીમાં સત્યને સ્થિત કરેછે, માન
વધારેછે, પાપને યાગેછે, ચિત્તને પ્રસન્ન
કરેછે અને દિશામાં કીર્તિને ફેલાવેછે;
કહો! પુરૂષને સત્સંગતિ થું થું નથી
કરતી ॥ ૬૯૨ ॥

મનુષ્યમાં સોબતથીજ દોષ તથા ગુણ
આવેછે ॥ ૬૯૩ ॥

કુલીન સાથે સોબત, પંડિત સાથે મિત્રતા
તથા જ્ઞાતિ સાથે સંપ્ર રાખનાર મનુષ્ય
ખેદ પામતો નથી ॥ ૬૯૪ ॥

જેમ ધર્મણુ, હેદન તાપ તથા નાડન, એ
ચારવડે સુવર્ણની પરીક્ષા થાયછે, તેમ પ-
રોપકાર, સ્વભાવ, ગુણ તથા કર્મ, એ
ચારવડે પુરૂષની પરીક્ષા કરાય છે ॥ ૬૯૫ ॥

પણુ પ્રીતિ મેળવ્યાવિના મિત્રતા થતી નથી, અને અનુકૂળપણાએ વર્ત્યાવિના પ્રીતિ થતી નથી. શરીરધારી પ્રાણિમાત્રને પ્રેમ વહાલો છે, માટે વ્યવહારમાં મન, વાણી અને કર્મ કરી એવી રીતે વર્તવું કે જેથી સર્વેનો પ્રેમ મેળવી મિત્ર થવાય. અનુસ્મૃતિના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સત્ત્વં દ્વયાત્મિયં દ્વયાન્ન દ્વયાત્મિ-
યમનૃતમ્ । શુષ્કચૈરં વિવાદં ચ
ન કુર્યાત્કેનચિત્સહ ॥ ૬૯૬ ॥

સાચું તથા પ્રિય બોલવું પણ કદી બુદ્ધિ
પ્રિય બોલવું નહિ, ને દોષની સાથે દ્વેષક
ચેર તથા વિવાદ કરવો નહિ ॥ ૬૯૬ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જનસ્યાશયમાલક્ષ્ય યો યથા
પરિતુપ્પ્યતિ । તં તથૈવાનુવર્તેત
પરારાધનપંઢિતઃ ॥ ૬૯૭ ॥

પારકાને સંતોષ પમાડવામાં અતુરે મનુ-
બનો અભિપ્રાય જાણી, જે, જે રીતે સં-
તોષ પામે, તે રીતે તેને અનુસરવું ॥ ૬૯૭ ॥

આચાર્યઃ સર્વચેષ્ટાસુ લોક એવ
હિ ધીમતઃ । અનુકુર્યાત્તમેવાતો
લૌકિકાર્થે પરીક્ષકઃ ॥ ૬૯૮ ॥

બુદ્ધિમાનને સર્વ ક્રિયામાં લોકજ્ઞ શિક્ષક
છે, માટે પરીક્ષકે વ્યવહારમાં લોકનેજ
અનુસરવું ॥ ૬૯૮ ॥

રાજદેશકુલજ્ઞાતિસદ્માર્ગૈર્વ
દૂપયેત્ । શક્તોઽપિ લૌકિકા-
ચારં મનસાપિ ન લંઘયેત્ ॥ ૬૯૯ ॥

શક્તિમાને પણ રાજ, દેશ, કુલ જ્ઞાતિ તથા
સદ્માર્ગને દૂષણુ ન દેવું; અને લૌકિક વ્યવહાર-
રતું અને કરી પણ ઉલ્લંઘન ન કરવું ॥ ૬૯૯ ॥

દીનાંધપંગુબધિરા નોપહાસ્યાઃ
કદાચન । નાનિષ્ઠં પ્રવદેત્ક-
સ્મિન્મલાપં ન ચ કારયેત્ ॥ ૭૦૦ ॥

વળી ક્યારેય ગરીબ, આંધળા, પાંગળા
તથા બેહેરાતું હાસ્ય કરવું નહિ, દોષને
અપ્રિય બોલવું નહિ, ને દ્વેષક બંધવાદ
ન કરવો ॥ ૭૦૦ ॥

તથા ન ક્રીડયેત્કૌશ્તિકલહાય
ભવેદ્યથા । અપશબ્દાશ્ચ નો વાચ્યા
મિત્રમાવાચ કેન્વપિ ॥ ૭૦૧ ॥

તેમ દોષ સાથે પણ કંછયો થાય તે રીતે
રમવું નહિ, ને દોષને મિત્રભાવથી અ-
પશબ્દ બોલવા નહિ ॥ ૭૦૧ ॥

વળી ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

લુબ્ધમર્ષેન મૃદ્ધીયાત્સ્તબ્ધમંજલિક-
ર્મણા । મૂર્ષે ઇંદ્રાનુષ્ટયા ચ યથા-
ર્થત્વેન પંઢિતમ્ ॥ ૭૦૨ ॥

લોભિયાને ધનવટે, અક્રુડને હાથ ભેગી,
મૂર્ખને તેની મરજી પ્રમાણે ચાકી ને પં-
ડિતને યથાર્થપણાથી વશ કરવા ॥ ૭૦૨ ॥

પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં સ્વભાવસદૃશં
મિયમ્ । આત્મશક્તિસમં કોપં યો
જાનાતિ સ પંડિતઃ ॥ ૭૦૩ ॥

મિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુપ્યંતિ
જંતવઃ । તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વ-
ચ્ચને કિં દરિદ્રતા ॥ ૭૦૪ ॥

પરદારં પરદ્રવ્યં પરીવાદં પરસ્ય
ચ । પરીહાસં ગુરોઃ સ્થાને વિ-
વાદં ચ વિવર્જयेત્ ॥ ૭૦૫ ॥

તેમ ગિબ્બુશર્માએ કહ્યું છે કે,

યસ્ય યસ્ય હિ યો ભાવસ્તેન તેન
હિ તં નરઃ । અનુ પ્રવિશ્ય મેધાવી
ક્ષિપ્રમાત્મવશં નયેત્ ॥ ૭૦૬ ॥

૫૧ી કહ્યું છે કે,

દારેષુ કિંચિત્સ્વજનેષુ કિંચિ-
દ્દોષ્યં વયસ્યેષુ સુતેષુ કિંચિત્ ।
યુક્તં ન વા યુક્તમિદં વિચિન્ત્ય
વદેદ્વિપશ્ચિન્ન યથા વિરોધઃ ॥ ૭૦૭ ॥

કોડન્યો યો કાર્યરતઃ
ક્રોધિરો યઃ શુણોતિ ન હિતાનિ ।

કો મૂકો યઃ કાલે

મિયાણિ વક્તું ન જાનાતિ ॥ ૭૦૮ ॥

એ રીતે બ્યનહારમા વર્તા જેમ બને તેમ ઘણા સ્નેહિ કર્યા, ને પોતે પણ તે-
મના પર સ્નેહ રાખ્યો. પણ પક્ષીમા પણ એક બીજાના સોજતી જણાયવા છે, તે
મનુષ્યમા તો હોનાજ નેહએ ત્યાગી પણ પોતાની સાથે કોઈ નહિ તો છેવટ પણ
વા પક્ષી રાખી તેના સહવાસથી દિવસ નિર્જનન કરેછે, પણ તેનાથી એકતુ રેહે-
વાતુ નથી કેમકે સહિમા એવો સ્વભાવ છે કે કોઈને એકતુ ગમે નહિ બૃહદા-
રણુકમા કહ્યું છે કે,

एकाकी न रमते । एकाकी विभेति ७०९ એકલો રમતો નથી, ને એકલો બીહેછે ૭૦૯

પ્રસંગપ્રમાણે બોલતુ, સ્વભાવપ્રમાણે પ્રિય
થતુ તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોપ
કરવો, એમ ને જાણે તે પંડિત કહેલ
છે ॥ ૭૦૩ ॥

પ્રિય વાક્ય બોલવા વડે સર્વ પ્રાણી રાજી
થાયછે, માટે તેજ બોલતુ, કેમકે સદ્વ-
ચનનો ક્યા તોરો છે ॥ ૭૦૪ ॥

પારકી સ્ત્રી, પારકું ધન, પારકી નિંદા બને
વડીલની સમીપે હાસ્ય તથા વાદ, એ-
વાનો ત્યાગ કરવો ॥ ૭૦૫ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે જેનો જેનો જેવો ભાવ
હોય, તેને તે તે ભાવે કરી મળતા થઈ
જલદી પોતાને વશ કરવો ॥ ૭૦૬ ॥

ડાહ્યા માણસે સ્ત્રી, સ્વજન, મિત્ર તથા
પુત્ર પાસે પણ કંઈક છાતુ રાખી, યુગ્મા
યુક્તનો વિચાર કરી ને રીતે વિશેષ ન
થાય તે રીતે બોલતુ ॥ ૭૦૭ ॥

છતી આખે આધળો કોણુ ? તો કે ને અયોગ્ય
કર્મમા પ્રીતિ રાખે, સાભળતા છતાં બેહેરો
કોણુ ? તો કે ને હિત વાગ્ય સાભળે નહિ,
બને બોલતા છતાં મૂંગો કોણુ ? તો કે ને
વખતસર પ્રિય બોલતુ ન જાણે ॥ ૭૦૮ ॥

વળી જ્યાંસુધી પોતાના સુખ-દુઃખની વાત કોઈ ખરા મિત્ર પાસે કરી ન હોય ત્યાંસુધી દૂધમાં આવતા ઉભરાની જેટ મનમાં તે સંબંધી ઉભરા આવ્યા કરેછે પણ પાણીના છાંયરૂપ મિત્ર મળવાથી જેમ દૂધનો ઉભરો બેસી જાયછે તેમ મિત્ર પાસે વાત કરવાથી મન શાંત થાયછે. માટે આપત્ કાળમાં જેમ પોતે મિત્ર પાસેથી સુખ-દુઃખની વાત કરી સંતોષ તથા સહાયતા મેળવવી, તેમ તેમને પણ જરૂર સમયે પોતાથી બને તે રીતની સહાયતા કરવી; એ સ્નેહિયોનો પરસ્પરે ધર્મ છે. ભર્તૃહં-રિયે કહ્યું છે કે,

પાપાન્નિવારયતિ યોજયતે હિતાય
ગૃહાનિ ગૃહતિ ગુણાન્મકટીકરોતિ ।
આપદ્રત્તં ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે
સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદંતિ સન્તઃ ॥૭૧૦॥

પાપ કર્મથી વારે, હિતમાં ભેડે, છાની વાત ઢાંકી રાખે, ગુણોને પ્રગટ કરે, આપત્સમયે છોડે નહિ, વખતસર મદદ કરે, એ સત્યુદ્ધેઓ સન્મિત્રનાં લક્ષણ કહ્યાં છે ॥ ૭૧૦ ॥

ક્ષીરેનાત્મગતોદકાય હિ ગુણા
દત્તાઃ પુરા તેઽસ્તિલાઃ ક્ષીરે તા-
પમવેદ્ય તેન પયસા હાત્મા
કુશાનો હુતઃ । ગન્તું પાવકમુ-
ન્મનસ્તદભવદૃષ્ટા તુ મિત્રાપદં
યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં
મૈત્રી પુનસ્સ્ત્રીવશી ॥ ૭૧૧ ॥

દૂધે પોતામાં મળેલા જળને પ્રથમ પોતાના સર્વે ગુણુ આપ્યા, તેથી તે જળે દૂધમાં ઉબ્બતા ભેઈ પોતાના આત્માને અગ્નિમાં હોમ્યો, અર્થાત્ પોતે બળવા માંડયું; ત્યારે તે દૂધે મિત્રની આપત્ ભેઈ અગ્નિને ઠારવા માટે તે પ્રત્યે જવાનું મન કર્યું, અર્થાત્ ઉભરાવા માંડયું. પણ ફરી જળરૂપ મિત્ર સહિત થવાથી અર્થાત્ તેમાં પાણી નાખવાથી શાંત થયું; એવી સત્યુદ્ધેઓની મિત્રાઈ હોય છે ॥ ૭૧૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્મીયે કહ્યું છે કે,

અમિયાણ્યપિ પથ્યાનિ ચે વદંતિ
નૃણામિહ । ત એવ સુહૃદઃ પ્રોક્તા
અન્યે સ્વુર્નામધારકાઃ ॥ ૭૧૨ ॥

મનુષ્યને જે અગ્રિય પણું હિતકારક વચન કહેછે, તેજ મિત્ર કહ્યા છે, ખીજ મિત્ર તો નામધારક બાળુવા ॥ ૭૧૨ ॥

સુહૃદાં હિતકામાનાં યઃ કૃણોતિ
ન ભાપિતમ્ । વિપત્સંનિહિતા તસ્ય
સ નરઃ શત્રુનંદનઃ ॥ ૭૧૩ ॥

જે હિત ઇચ્છનાર મિત્રોનું કેહેવું સાંભળતો નથી, તેને વિપત્ પાસે આવેછે, ને તેના શત્રુ રાજી થાયછે ॥ ૭૧૩ ॥

મિયં વા યદિ વા દ્વેષ્યં શુભં વા
યદિ વાઽશુભમ્ । અપૃષ્ટોપિ હિતં
વક્ષ્યેત્ તસ્ય નેષ્ટેત્પરામયમ્ ॥ ૭૧૪ ॥

જે જેનો પરાભવ ઇચ્છતો ન હોય; તેણે તેને પ્રિય, અપ્રિય, ગાર્ વા નરતું લાગે, તોપણ પ્રૂછ્યા વગર હિત વાક્ય કેહેવું ॥ ૭૧૪ ॥

નાવિદગ્ધઃ પ્રિયં દ્રુયા-
ત્સ્પષ્ટવક્તા ન વંચકઃ ॥ ૭૧૬ ॥

અશૃણ્વન્નપિ બોદ્યવ્યં મિત્રં મિત્રેણ
સર્વદા । યથા સ્વદોષનાશાય વિદુ-
રેણાં વિકાસુતઃ ॥ ૭૧૬ ॥

દદાતિ પ્રતિષ્ઠાતિ ગુહ્યમાસ્વાતિ
પૃચ્છતિ । મુક્તે ભોજયતે ચૈવ
પદ્ધિવિધં પ્રીતિલક્ષણમ્ ॥ ૭૧૭ ॥

શુચિત્વં ત્યાગિતા શૌર્યં સામાન્યં
સુખદુઃખયોઃ । દાક્ષિણ્યં ચાનુર-
ક્તિશ્ચ સત્યતા ચ મુદ્દુહુણાઃ ॥ ૭૧૮ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

હિતોપદેશં શૃણુયાત્કુર્વાત ચ યયો-
દિતમ્ । વિદુરોક્તમકૃતામૂલ્કૌરવઃ
શોકશલ્યભાક્ ॥ ૭૧૯ ॥

વળી શુકનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અસત્કાર્યનિયોક્તારં શુરં વાપિ
મવોધયેત્ । નાતિક્રામેદપિ લઘું
કચિત્સત્કાર્યવોધકમ્ ॥ ૭૨૦ ॥

પણ જે સ્નેહિ યથા હોય તે ઉપરથી સ્નેહ દેખાડનાર વા અંદરથી પ્રીતિવાન
છે, તે કામ પર જલુઈ આવે છે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જાનીયાત્પેપળે મૃત્યાન્વાંયવાન્વ્ય-
સનાગમે । મિત્રં ચાપત્તિકાલેષુ
ભાર્યાં ચ વિભવક્ષયે ॥ ૭૨૧ ॥

આતુરે વ્યસને પ્રાપ્તે દુર્ભક્ષે
શયુસંકટે । રાજદ્વારે સ્પર્શ-
ને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સ વાંધવઃ ॥ ૭૨૨ ॥

કારણ મુખ્ય પ્રિય બોલે નહિ, ને સ્પષ્ટ-
વક્તા કહે નહિ ॥ ૭૧૫ ॥

જેમ પોતાના ઉપરથી દોષ ઉતારવામાટે
વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ કર્યો, તેમ મિત્રે
સદા મિત્રને તે સાંભળે નહિ તોપણ
બોધ કરવો ॥ ૭૧૬ ॥

વખતસર મદદ આપે તથા લે, છાની વાત
કેહે તથા પૂછે અને જાહે તથા જાહે,
એ છ પ્રીતિનાં લક્ષણ છે ॥ ૭૧૭ ॥

પવિત્રતા, ઉદારતા, શૌર્ય, સુખ-દુઃખમાં
સમાનપણું, હઠાપણુ, પ્રીતિ તથા સત્યતા,
એ મિત્રના ગુણ કહ્યા છે ॥ ૭૧૮ ॥

હિતનો ઉપદેશ સાંભળવો ને તે રીતે
કરવું, કેમકે વિદુરનું હિતરૂપ કહ્યું ન કે-
રવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર સબ શોકરૂપ શલ્યને
ભોગવનાર થયા ॥ ૭૧૯ ॥

અસત્ કાર્યમાં જોડનાર વડીલને પણ
બોધ કરવો, ને સત્કાર્ય બોધ કરનાર ના-
નાને પણ ઉલ્લખન ન કરવો ॥ ૭૨૦ ॥

ક્યાંય મોકલવા ટાણે આકરને, દુઃખ સ-
મય બાંધવને, આપત્તસમય મિત્રને તથા
વૈભવના ક્ષય સમય સ્ત્રીને, તે કેવાં છે
તે જાણી લેવાં ॥ ૭૨૧ ॥

રોગ સમય, દુઃખની વેળાએ, દુષ્કાળમાં,
શત્રુના સંકટ સમય, રાજદ્વારે તથા સ્પર્શ-
શાનમાં જે આવી ઉભો રહે તે બાંધવ
જાણવો ॥ ૭૨૨ ॥

સંસારમાં સ્નેહિ તો ધણા થાયછે, પણ ખરો સ્નેહ તો જેની સાથે મન મળે છે, તેનીજ સાથે થાયછે, બીજા સાથે થતો નથી. સૃષ્ટિનિયમપ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુ દ્વંદ્વ વગરની હોતી નથી જેમ રાગદ્વેષ, લાભહાનિ તથા શુભાશુભરૂપ દ્વંદ્વ છે તેમ પદાર્થ-માત્રમાં સારા નરસારૂપ દ્વંદ્વ હોય છે. જેથી મનુષ્ય પણ સારાં નરસાં થાયછે, માટે કામ પડે જે સ્નેહી અહિત કરનાર જણાય તથા જે દુર્જન જણાતા હોય તેનો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. વિબુધશર્માએ કહ્યું છે કે,

મૃગા મૃગૈઃ સંગમનુવ્રજંતિ
ગાવશ્ચ ગોભિસ્તુરગાસ્તુરંગૈઃ ।
મૂર્ખાશ્ચ મૂર્ખૈઃ મુધિયઃ મુધીભિઃ
સમાનશીલવ્યસનેષુ મૈત્રી ॥ ૭૨૩ ॥

મૃગ મૃગ સાથે, ગાય ગાય સાથે, ઘોડા ઘોડા સાથે, મૂર્ખ મૂર્ખ સાથે અને પ-ડિત પડિત સાથે સોખત કરે છે, કેમકે સમાન સ્વભાવ તથા વ્યસનવાળાને પર-સ્પર્શે મૈત્રી થાયછે ॥ ૭૨૩ ॥

ગુણિનિ ગુણજ્ઞો રમતે
નાડગુણશીલસ્ય ગુણિનિ પરિતોષઃ ।
અલિરેતિ વનાત્પદ્મં
ન દર્દુરસ્તેકવાસોડપિ ॥ ૭૨૪ ॥

શુભ જાણનાર શુભવાનમાં પ્રીતિ કરે છે, પણ શુભહીનને શુભવાનમાં સતોષ થતો નથી, કેમકે ભ્રમર વનમાંથી કમળ-પ્રત્યે આવે છે ને દેડકો સાથે રહે છે તોપણ તે પ્રત્યે જતો નથી ॥ ૭૨૪ ॥

સ્તબ્ધસ્ય નશ્યતિ યશો વિપમસ્ય મૈત્રી
નૅદ્રિદ્રિયસ્ય કુલમર્થપરસ્ય ધર્મઃ ।
વિદ્યા ફલં વ્યસનિનઃ કૃપણસ્ય સૌર્ય્યં
રાજ્યં પ્રમત્તસચિવસ્ય નરાધિપસ્ય ॥ ૭૨૫ ॥

અચ્છડનો યશ, વિષમ સ્વભાવવાળાની મૈત્રી, અછતંદ્રિય કુળ, કેવળ અર્થમાં તત્પરનો ધર્મ, વ્યસનીની વિદ્યાનુ કૃળ, લોભિયાનું સુખ તથા ગાફલ પ્રધાનવાળા રાજનુ રાજ નાશ પામે છે ॥ ૭૨૫ ॥

મૃદ્ધવત્સુખમેદ્યો
દુઃસંધાનશ્ચ દુર્જનો ભવતિ ।
સુજનસ્તુ કનકઘટવ-
હુર્મેયશ્ચાશુ સંધેયઃ ॥ ૭૨૬ ॥

દુર્જન મિત્ર માટીના ધડાની જેઠ સહે-જમાં ભેદ પામે છે, ને દુઃખે કરી પણ પાછો સધાતો નથી, પણ સુજન મિત્ર તો સુવર્ણના ધડાની જેઠ દુઃખે કરી પણ ભેદ પામતો નથી, ને કદી પામે'તો ત-ત્કાળ સધાઈ જાય છે ॥ ૭૨૬ ॥

ઈક્ષોરગ્રાત્કમશઃ પર્વણિ પર્વણિ યયા
રસવિશેષઃ । તદ્વત્સજ્જનમૈત્રી વિપરી-
તાનાં વુ વિપરીતા ॥ ૭૨૭ ॥

જેમ શેરડીના અમ્ર ભાગથી આરભી ક્રમે કરી કાતરી કાતરીપ્રત્યે અધિક રસ હોયછે, તેવી સજ્જનની મૈત્રી ને દુર્જન-ની તેથી વિપરીત જાણવી ॥ ૭૨૭ ॥

આરંભગુર્વા ક્ષયિણી ક્રમેણ
લઘ્વી પુરા વૃદ્ધિમતી ચ પથ્યાત્ ।
દિનસ્ય પૂર્વાર્ધપરાર્ધભિન્ના
છાયેવ મૈત્રી खलसज्जनानाम् ॥ ૭૨૮ ॥

મનસ્યન્યદ્વચસ્યન્યત્કાર્યે ચાડન્યહુરા-
ત્મનામ્ । મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યે-
કં મહાત્મનામ્ ॥ ૭૨૯ ॥

નારિકેલસમાકારા દૃશ્યન્તેડપિ
હિ સજ્જનાઃ । અન્યે વદરિકા-
કારા વહિરેવ મનોહરાઃ ॥ ૭૩૦ ॥

વળી કશુ છે કે,

પાત્રમપાત્રીકુરતે દહતિ ગુણં સ્નેહ-
માથુ નાગયતિ । અમલે મલં નિય-
ચ્છતિ દીપજ્વાલેવ खलमैत्री ॥ ૭૩૧ ॥

एते स्निग्धतमा इति मा मा क्षुદ्रे-
षु यात विश्वासम् । सिद्धार्थाना-
मेपां स्नेहोप्यश્રूणि पातयति ॥ ૭૩૨ ॥

મોટે આણુકથનીતિમાં કશું છે કે,

परोक्षे कार्यहंतारं प्रत्यक्षे प्रिय-
वादिनम् । वर्जयेत्तादृशं मित्रं
विपकुंभं पयोमुखम् ॥ ૭૩૩ ॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि
सन् । मणिना भूषितः सर्पः कि-
मसौ न भयंकरः ॥ ૭૩૪ ॥

એ રીતે વ્યવહારમાં સર્વને વશ કરી સારા માણસો સાથે મિત્રતા રાખવી, ને
જો તેમ તે નિર્દોષ નબે તેમ વર્તવું; કદી મિત્રનો પરદેશમાં વાસ હોય તોપણ તેને વિ-
સરવો નહીં. કશું છે કે,

દિવસના પેહેલા અર્ધની છાયાની પેઠે અ-
ળની મિત્રાર્થ આરંભમાં મોટી ને પછી
ક્રમે કરી ઝોછી થતી જાયછે, અને દિ-
વસના બીજા અર્ધની છાયાની પેઠે સજ્જ-
નની મૈત્રી પેહેલાંથી નાની ને પછી ક્રમે
કરી વધતી જાયછે ॥ ૭૨૮ ॥

વળી દુર્જનના મનમાં કંઈ, બોલવામાં કંઈ
ને કરવામાં કંઈ બીજું હોય છે; પણ સ-
જ્જનોના મનમાં તેજ વાણીમાં ને કર-
વામાં પણ તે એકજ હોય છે ॥ ૭૨૯ ॥

સજ્જનો નાલિયેરની પેઠે મંદિથી કોમળ
છતાં ઉપરથી કઠોર દેખાય છે, ને દુ-
ર્જનો બોરની પેઠે અંદરથી કઠોર છતાં
ઉપરથી કોમળ લાગે છે ॥ ૭૩૦ ॥

અલની મૈત્રી દીપક જ્વાળાનીપેઠે પાત્ર-
ને આપાત્ર કરેછે, શુણને બાળે છે, સ્ને-
હનો જલદી નાશ કરેછે અને નિર્મલને
મલીન કરેછે ॥ ૭૩૧ ॥

આ આતિ સ્નેહી છે, એમ ધારી નીચ
મનુષ્યોનો વિશ્વાસ ન કરો, કારણ એ-
મનું કામ સિદ્ધ થયું તો એમનો સ્નેહ
પણ રહાય છે ॥ ૭૩૨ ॥

મોટે મીઠું બોલે, ને પછવાડે કાર્યને ભાંગે,
તેવા મિત્રને શુભમાં દૂધ નાખેલા વિ-
પત્રા ઘડાની પેઠે ત્યાગ કરવો ॥ ૭૩૩ ॥

વળી નિધાયે કરી શોભિતો હોય તોપણ
દુર્જનનો ત્યાગ કરવો, કેમકે શું મણિવડે
ભૂષિત સર્પ ભયંકર નથી ! ॥ ૭૩૪ ॥

મનોભૂમૌ જાતા પ્રકૃતિપયસા વૈ વિધિ-
વશાત્ સર્વે સંવર્ધવ્યા પ્રચુરગુણપુષ્પ-
પ્રસાધિની । યથા નેયં ગ્લાનિં વ્રજતિ
મધુરા સ્નેહલતિકા તથા સંસિક્તવ્યા
સ્મરણસલિલેનાનુદિવસમ્ ॥ ૭૩૫ ॥

દૂરસ્થોપિ ન દૂરસ્થો યો યસ્ય
મનસિ સ્થિતઃ । યો યસ્ય હૃદયે
નાસ્તિ સમીપસ્થોઽપિ દૂરતઃ ॥ ૭૩૬ ॥

નહિ ભવતિ વિયોગઃ સ્નેહવિચ્છેદદેહુ-
ર્જગતિ ગુણનિધીનાં સજ્જનાનાં કઠાચિત્ ।
ઘનતિમિરનિરદ્ધો દૂરસંસ્થોઽપિ ચંદ્રઃ
કિમ્ કુમુદવનનાં પ્રેમભંગં કરોતિ ॥ ૭૩૭ ॥

એ પ્રભાણે ધણા સાથે સ્નેહ રાખી
પ્રકારને રથે લાગી જતુ કંઈ છે કે,

તિલે તૈલં ગવિ ક્ષીરં કાષ્ઠે પાવક-
મંતતઃ । ધિયા ધીરો વિજાનીયાદુ-
પાયં જીવનસ્ય ચ ॥ ૭૩૮ ॥

પણ કમારેય ભીખ માગતી નહિ, કેમકે ભીખ માગવાના અધિકારી તો જે
કમાવાને અશક્ત હોય એવા અપ્રમ જનોજ છે, જેમને આપેલું કંઈ વ્યર્થ કેહેવાતુ
નથી, કેમકે તેમને નિભાવવાની શક્તિમાન જનોની ફરજ છે, જેથી તેવા જનોનો ઉ-
પકાર કરવામા કંઈ અપ્રીતિ થતી નથી. પણ જે કમાવાને શક્તિમાન છે એવા જ
નોને ક્ષેપ્ટ આપતુ કોઈને ગમતુ નથી, તેથી તેવા જનો જે કોઈની પાસે ફોટ માગે
તો તિરસ્કારને પામે ને મનમા ન્વેશિત થાય છે કંઈ છે કે,

તાવત્સર્વગુણાલયઃ પદુમતિઃ સાધુઃ
સતાં વલ્લભઃ સૂરઃ સચ્ચરિતઃ ક-
લંકરહિતો માની કૃતઙ્ગઃ કવિઃ ।
ઢક્ષો ધર્મરતઃ સુશીલગુણવાંસ્તા-
વત્પતિષ્ઠાન્વિતો યાવન્નિદુરવજ્રપા-
તસદ્દશં દેહીતિ નો ભાષતે ॥ ૭૩૯ ॥

હે મિત્ર, ઈશ્વરેઆથી મનડપ જમીનમા
સ્વભાવરૂપ જળવડે ઉત્પન્ન થયેલી તથા
ધણક શુણ્ડરૂપ પુષ્પને પ્રસન્નકારી, આ
મધુર સ્નેહરૂપ લતા, જેમ કરમાઈ ન
જાય, તેમ સ્મરણરૂપ જળવડે પ્રતિ દિ-
વસ સ્થિત કરી વધારવી ॥ ૭૩૫ ॥

જે જોના મનમાં છે તે દૂર છતા પણ
પામેજ છે, ને જે જોના મનમા નથી તે
પાસે છતાં પણ દૂર છે ॥ ૭૩૬ ॥

જગતમા શુણના બડારૂપ સન્નનોને
કોઈ કાળે પણ વિયોગ સ્નેહને તુટવાનો
હેતુ થતો નથી, કારણ મેઘના અધકારે
રૂધેવ દૂર રહેલો ચંદ્ર પણ શુ કુમુદવનના
સ્નેહનો ભગ કરે છે ॥ ૭૩૭ ॥

જેમ ધીર પુરૂષ છુદ્ધિવડે તિલમા તેવ,
આયમાં દૂધ ને કાષમાં અગ્નિને છેડે
જાતો, તેમ પોતાના જીવનનો ઉપાય
શોધી કાઢાડે ॥ ૭૩૮ ॥

ન્યામુધી કંઠોર વજ્રપાત સગ્રમ “આણો”
એ રીતે જે બોલતો નથી, ત્યામુધીજ
તે સર્વ શુણ્ડ સ્થાન, ચતુરશુદ્ધિવાળો,
સત્યરૂપ, સન્નનોને પ્રિય, સૂરધીર, સારા
આચરણવાળો, કલક રહિત, માની, ક્યો
ઉપકારને બાણનાર, પડિત, ડાહ્યો, ધ-
ર્મિય, મુશીવ, શુણવાન તથા પ્રતિષ્ઠાવાળો
હોય છે ॥ ૭૩૯ ॥

પણ હરકોઈ સમય કોઈ પાસેથી ધંધા માટે આશ્રય માગવો, એ કંઈ બીજા કહેવાતી નથી. એ ઉપરાંત વ્યવહારમાં મુખી થવા માટે બીજી ધણીક નીતિરીતિ તથા રીતિભાતિથી વર્તવું પડેછે. શુદ્ધનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નોપેક્ષેત સ્ત્રિયં વાલં રોગં મૃત્યું
પશું ધનમ્ । વિદ્યાભ્યાસં સળ-
મપિ સત્સેવાં બુદ્ધિમાનરઃ ॥ ૭૪૦ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે સ્ત્રી, બાળક, રોગ, આ-
કર, પશુ, ધન, વિદ્યાભ્યાસ તથા સત્સે-
વાની ક્ષણમાત્ર પણ ઉપેક્ષા ન કરવી ॥૭૪૦॥

કારણ સ્ત્રી તથા બાળકોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેઓ આડે રસ્તે જીતરી જાયછે. જોકે તેમને પ્રસન્ન રાખવાં એ પુરુષનો ધર્મ છે તથાપિ તેઓ જો અવળે રસ્તે વર્તે તો તેમને અટકાવવાં. તેમ કરવાથી તેઓ કઠી કરાજી થાય તો થવા દેવાં, પણ તે-
મના હિતશત્રુ થવું નહીં. પરિણામ જેનો ખરાબ છે, એવા આચરણુવિષે જે રસ્તેહી સાચે સાચું કહેતો નથી તે હિતશત્રુ જાણવો. માટે સ્ત્રી તથા બાળકો પ્રત્યે જેમ તે-
મનું બહું થાય તેમ ઘટતી રીતે વર્તવું. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વાલં ન સ્ત્રિયં ચાતિલાલયેત્તા-
હયેન્ન ચ । વિદ્યાભ્યાસે મૃદ્ધકૃત્યે
તાવુમૌ યોજયેત્કમાત્ ॥ ૭૪૧ ॥

બાળક તથા સ્ત્રીને અતિ લાલન તથા
તાડન ન કરવું, પણ તે બન્નેને ક્રમથી વિ-
દ્યાભ્યાસ તથા મૃદ્ધકાર્યમાં જોડવાં ॥ ૭૪૧ ॥

પોઢશાબ્દાત્પરં પુત્રં દ્વાદશાબ્દાત્પરં
ત્રિયમ્ । ન તાદયેદુષ્ટવાક્યૈઃ પી-
હયેન્ન ક્ષુપાદિકમ્ ॥ ૭૪૨ ॥

વળી સોળ વર્ષ પછી પુત્રને તથા બાર
વર્ષ પછી સ્ત્રી જાતિને દુષ્ટ વાક્યે કરી
દોષવાં નહિ, ને વહુવાર આદિને પીડવાં
નહિ ॥ ૭૪૨ ॥

વળી રોગની ઉપેક્ષા કરવાથી શરીરને હાનિ થવાનો ભય રહેછે. જો કે શરી-
રને સહે તે રીતે આહાર વિહાર કરવામાં આવતાં હોય તો રોગ થવાનો સંભવ થોડો
હોયછે, તથાપિ મનુષ્ય સર્વેમ ન હોવાથી અન્નજલ્યે સ્પૃશ્ણિનિષમનું ઉલ્લંઘન થતાં તેને
રોગ થાયછે. એમ છતાં પણ મનુષ્યે આહાર વિહારને નિયમમાં રાખી, જેમ બને
તેમ આરોગ્ય રહેવાય તે રીતનો ચત્ કરવો, ને કઠી રોગ થાય તો તેનો તુરત ઉપાય
કરવો. કારણ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

ઉપેક્ષિતઃ ક્ષીણવલોડપિ રોગઃ
પ્રમાદદોષાન્મનુર્જર્મદાન્ધૈઃ ।
સાવ્યોડપિ મૂલા પ્રથમં તતોડસા-
વસાધ્યતાં શત્રુરિવ પ્રયાતિ ॥ ૭૪૩ ॥

મદોધ મનુષ્યોએ આકલતારૂપ દોષથી
ઉપેક્ષા કરેલ ક્ષીણ જળવાળો રોગ પણ,
શત્રુની જેઠે પ્રથમ સાધ્ય છતાં પણ પછી
અસાધ્યતાને પામે છે ॥ ૭૪૩ ॥

તેમ આકરોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેમનામાં કામ કરવાનો ઉત્સાહ તુટી જાયછે,

ને તેમની દાનતમાં દૂર પડી જવાનો ગંભીર રહે છે. આટલે તેમના દામની નિઃસર તપાસ શખની ને તેમની મેદનન પ્રમાણે તેમને યોગ્ય પાદરો આપવે. નિઃસર શખો કહ્યું છે કે,

કૃતકૃત્યસ્ય શૃત્યસ્ય કૃતં નૈવ પ્રણ-
શયેત્ । કળ્પેન મનસા વાચા
દૃષ્ટ્યા ચૈવ પ્રહર્ષયેત્ ॥ ૭૪૪ ॥

નિર્વિશેષં યદા સ્વામી સમં શૃત્યેષુ
વર્તેતે । તત્રોદયમસમર્થાનામુત્સાહઃ
પરિહીયતે ॥ ૭૪૫ ॥

સ્વામી તુષ્ટો હિ શૃત્વાનામર્થમાત્રં
પ્રયચ્છતિ । તે તુ સન્માનમાત્રેણ
માર્ણરપ્યુપહૃતે ॥ ૭૪૬ ॥

ભક્તં શક્તં કુલીનં ચ ન શૃત્યમ-
વમાનયેત્ । પુનરવત્પાલયેન્નિત્યં ચ
કચ્છેચ્છ્રેય આત્મનઃ ॥ ૭૪૭ ॥

હારણુ નિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્તાત ન મુખ્યતિ સર્વકાલં
શૃત્યસ્ય ભક્તસ્ય હિતે રતસ્ય ।
તસ્મિન્શૃત્વા ભર્તરિ વિશ્વસંતિ
ન ચૈનમાપત્સુ પરિત્યજંતિ ॥ ૭૪૮ ॥

અભિપ્રાયં યો વિદિત્તા તુ ભર્તુઃ
સર્વાણિ કાર્યાણિ કરોત્યતંત્રી ।
વક્તા હિતાનામનુરક્ત આર્યઃ
શક્તિજ્ઞઆત્મેવ હિ સોનુકંપ્યઃ ॥ ૭૪૯ ॥

ગેઠે, કહ્યું છે કરવા યોગ્ય જેનો એવા
આકરનું કામ ક્રોધ જવા દેવું નહિ, પણ
તેને મન, વાણી, દૃષ્ટિ તથા બદલાવે
સાચ કરવો ॥ ૭૪૪ ॥

કેમકે જે ગેઠ આકરે પ્રત્યે દામપ્રમાણે
બદલે ન આપતા એક ગરખી ગતે વર્તે,
તો ઉદયમ કરામાં ગમ્ય આકરેનો ઉ
ત્સાહ તુડી નાવે ॥ ૭૪૫ ॥

ગેઠ સતોષ પામે તો આકરેને માત્ર ધન
આપે, પણ તેઓ તો ગન્માન માને
કરી વખતે પ્રાણ આપીને પણ પ્રત્ય
પકાર કરે ॥ ૭૪૬ ॥

આટલે જે પોતાનું ક્યાણુ ઈચ્છે, તેણે પો-
તાના ભક્તિ ગણનાર, કામ કરવામાં ગ-
મ્ય તથા કુલીન આકરને પુનઃની પેઠે પા-
ળવો, પણ તેણે અપમાન કરવું નહિ ॥ ૭૪૭ ॥

હે તાત, જે ગેઠ ભક્ત તથા હિત કનાર
આકર ઉપર નિરતર ક્રોધ કવે નથી,
તેનો આકર નિશ્ચય કરે, ને આપત્ત-
મય પણ તેને ઘોડતા નથી ॥ ૭૪૮ ॥

જે હિત કહેનાર, શ્રીતિ ગણનાર તથા
શક્તિ બળનાર એથ આકર, શેકને અ-
ભિપ્રાય બળી, આજસરહિત થઈ, ગમે
કાર્ય કરે, તે પોતાના આત્માની પેઠે ગેઠ
કયા કરવા લાયક છે ॥ ૭૪૯ ॥

પણ સહિમા કઈ બધા મનુષ્ય એક સરખા હોતા નથી આટલે લોકો માકડ
વળગાડ્યાની પેઠે ગમે તે કામ ગમે તેને સોંપી દેવું નહીં. પણ પરીક્ષા કરી યોગ્ય
માણસને યોગ્ય કામ સોંપવું વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

ત્રિવિધાઃ પુરુષા રાજહુત્તમા-
ધમમધ્યમાઃ । નિયોજયેત્તથૈ-
વૈતાંસ્ત્રિવિધેષ્વેવ કર્મસુ ॥ ૭૫૦ ॥

યો યત્ર કુશલઃ કાર્યે તં તત્ર
વિનિયોજયેત્ । કર્મસ્વદૃષ્ટક-
ર્માન્યઃ શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ વિમુહ્યતિ ॥ ૭૫૧ ॥

સ્થાનેષ્વેવ નિયોક્તવ્યા મૃત્યા-
શ્ચામરણાનિ ચ । ન હિ ચૂઢા-
મણિઃ પાદે નૂપુરં મૂર્ધ્નિ ધાર્યતે ॥ ૭૫૨ ॥

કનકભૂષણસંગ્રહણોચિતો
યદિ મણિસ્ત્રપુણિ મણિષીયતે ।
ન સ વિશોભયતે ન ચ શોભતે
ભવતિ યોજયિતુર્વચનીયતા ॥ ૭૫૩ ॥

મણિર્લુપ્તતિ પાદાગ્રે કાચઃ શિરસિ
ધાર્યતે । ક્રયવિક્રયવેલાયાં કાચઃ
કાચો મણિર્મણિઃ ॥ ૭૫૪ ॥

અશ્વઃ ગજાં શાસ્ત્રં વીણા વાળી નરશ્ચ
નારી ચ । પુરુષવિશેષં પ્રાપ્ય હિ ભ-
વંતિ યોગ્યા અયોગ્યાશ્ચ ॥ ૭૫૫ ॥

પરીક્ષકા યત્ર ન સંતિ દેવો
નાર્યન્તિ રત્નાનિ સમુદ્રજાનિ ।
ન વેત્તિ યો યસ્ય ગુણમકર્ષ
સ તં સદા નિંદતિ નાત્ર ચિત્રમ્ ॥ ૭૫૬ ॥

કેમકે કશું છે કે,

વિદ્વાનેવ વિજાનાતિ વિદ્વજ્જનપ-
રિશ્થમમ્ । ન હિ વંધ્યા વિજા-
નાતિ શુર્વા પ્રસવવેદનામ્ ॥ ૭૫૭ ॥

દે રાજન, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધ-
મના ભેદે કરી ત્રણ પ્રકારના પુરુષો છે,
માટે તેમને તેવા ત્રણ પ્રકારના કાર્યમાં
બેઠવા ॥ ૭૫૦ ॥

તેમાં જે કામમાં જે કુશલ હોય, તેને તે
કામમાં બેઠવો, કેમકે કામ નહિ હીઠેલ
હોવાથી આંધળા જેવો શાસ્ત્રજ્ઞ પણ કા-
ર્યમાં યંત્રાર્થ જાય છે ॥ ૭૫૧ ॥

ચાકર તથા આમરણને ધરતે સ્થાને બે-
ઢવા, કારણ મસ્તકમણી પગમાં ને ઝા-
ઝર મસ્તકમાં ધારણ કરાય નહિ ॥ ૭૫૨ ॥

મુવર્ણના અવકારમાં જડવા યોગ્ય મણિ
જે કયિરમાં જડવો હોય, તે તે શોભા
પણ ન આપે, ને શોભે પણ નહિ. કુ-
લરી જડનારની નિંદા થાય છે ॥ ૭૫૩ ॥

ભલે મણી પગના અથ ભાગમાં, ને કાચ
મસ્તકમાં ધારણ કર્યો હોય, તોય પણ
ક્રયવિક્રય દાણે તે કાચ તે કાચ ને મણી
તે મણીજ છે ॥ ૭૫૪ ॥

અશ્વ, શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, વીણા, વાણી, નર
તથા નારી પુરુષવિશેષને પ્રાપ્ત થઇ યોગ્ય
અયોગ્ય બને છે ॥ ૭૫૫ ॥

જ્યાં પરીક્ષક નથી, તે દેશમાં સમુદ્રથી
ઉત્પન્ન થયેલા રત્નની કીમત થતી નથી,
કારણ જે જેના શુભોત્કર્ષને જાણે નહિ, તે
સદા તેને નિંદે, તેમાં આશ્ચર્ય નથી ॥ ૭૫૬ ॥

વિદ્વાનોના અમને વિદ્વાનજ જાણે છે, કે-
મકે ગર્ભવતિની પ્રસવ વેદનાને વંધ્યા જા-
ણતી નથી ॥ ૭૫૭ ॥

ગુણી ગુણં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્ગુણો
 વલી વલં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્વલઃ ।
 મધોર્ગુણં કોકિલકો ન વાયસઃ
 કરી ચ સિંહસ્ય વલં ન મૃપિકઃ ॥૭૫૮॥

શુણવાન શુણને જાણેછે, ગુણહીન જાણતો
 નથી, બળવાન બળને જાણેછે; પણ બ-
 ણહીન જાણતો નથી; કારણ વસત ઋતુના
 શુણને કોયલ જાણે પણ કાગડો જાણે
 નહિ, ને સિંહના બળને હસિત જાણે
 પણ હાંદર જાણે નહિ ॥ ૭૫૮ ॥

વળી એવા આકરેએ પણ પોતાના શેઠની નોકરી કરવામાં દાનત ચાખી રાખવી;
 ને આળસ મૂકી શેઠનું કામ એવી રીતે કરવું કે, જેથી તેનો ગ્રેમ મેળવી શકાય ને પો-
 તાની આબાદિમાં વધારો થાય. જો શેઠ સારો મળ્યો હોય તો તો આકરી કરી કંઈ
 વિકટ લાગતી નથી; પણ મૂર્ખ શેઠની આકરી ઘણી વિકટ લાગેછે. કેમકે તે તો માત્ર
 દોષજ જાય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

મૌનાન્મૂકઃ પ્રવચનપદુર્વાતલો
 જલ્પકો વા ક્ષાન્ત્યા મીર્યદિ
 ન સહતે પ્રાયશો નામિજાતઃ ।
 ઘૃષ્ટઃ પાર્શ્વે વસતિ નિયતં દૂર-
 તત્ત્વાપ્રગલ્ભઃ સેવાધર્મઃ પરમગ-
 હનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ ॥ ૭૫૯ ॥

ઘણું કરી આકર મીન રહે તો મુંગો, બો-
 લવામાં ચતુર હોય તો ઘેલો અથવા બ-
 કવાદ કરનાર, સહનશીલ હોય તો ખીકણ,
 સહન ન કરે તો હલકો, નિયમથી પાસે
 રહે તો નિર્લેખ, ને દૂરરહે તો શરમાળ
 કેહેવાયછે, માટે યોગિને પણ અગમ્ય
 એવો સેવાધર્મ પરમ ગહન છે ॥ ૭૫૯ ॥

માટે નોકરે સદા સાવધ રહી શેઠના કામમાં તત્પર રહેવું અને તે જ સમય કોઈ
 પણ પ્રકારનું કામ થિંધે અને પોતાના સમજવામાં ન આવે તો કરી હળવેથી પૂછી
 સમજી લેવું. કદી શેઠ પાંચ માણસ વચ્ચે બેઠેલ હોય ને પૂછી શકાય એમ ન હોય
 તો તે થિંધેલા કામને સમયાનુસાર સમજી લેવું, પણ જેમ જમના ટાણે નંધવ માગતાં
 ઘોડો લાવી આપવો એવી મૂર્ખાઈ કરવી નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

હરીરિતોર્થઃ પથુનાપિ શ્યતે
 હયાશ્ચ નાંગાશ્ચ વહંતિ દેશિતાઃ ।
 અનુક્તમપ્પૂહતિ પંડિતો જનઃ
 પરંડગિતજ્ઞાનફલા હિ બુદ્ધયઃ ॥ ૭૬૦ ॥

કહેલા અર્થને પણ પાળુ ગ્રહણ કરેછે, કે-
 મકે આજ્ઞા કરેલ ઘોડા તથા હાથી વહન
 કરતા દેખાયછે, પણ પડિતજન તો નહિ
 કહેણ પણ જાણી જાયછે. કેમકે પારકા
 અભિપ્રાયને જાણી જવો એજ બુદ્ધિવ-
 ણ છે ॥ ૭૬૦ ॥

આકારંરિગિર્તર્ગત્યા ચેષ્ટ્યા
 માપણેન ચ । નેત્રવક્રવિ-
 કારેણ લક્ષ્યતેડતર્ગતં મનઃ ॥ ૭૬૧ ॥

કારણ આકાર, સંસાર, ગતિ, ચેષ્ટા, ભાવણ
 અને નેત્ર તથા મુખના વિકારે કરી અ-
 દર રહેલા મનનો અભિપ્રાય જણાઈ આવ-
 વેછે ॥ ૭૬૧ ॥

એ પ્રમાણે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે એક બીજાનું કંઠ્યાણુ યાચ તે રીતે વર્તવું. કેમકે શેઠવડે ચાકર છે અને ચાકરવડે શેઠ છે. માટે ચાકર કહી નવો રાવો હોય ને કહેણું તરત સમજી શકે નહિ, તો તેને શેઠે ઘડી ઘડી દુર્વચનથી ટોકવો નહિ, પણ તેને યથાર્થ-સમજાવી, આહિતગાર કરી કામ લેવું. ઘડી ઘડી ટોક્યાથી ચાકર મુઠરવાને બદલે મુંઝાઈ બાઈ કામમાં મક્કસતી કરેછે. કહું છે કે,

અવજ્ઞાનાત્પ્રાક્ષો ભવતિ મતિ-
હીનઃ પરિજનસ્તતસ્તત્પ્રામા-
ણ્યાન્નવતિ ન સમીપે બુધજનઃ ।
યુધૈસ્ત્યક્તે શિષ્ટે નહિ ભવતિ
નીતિર્ગુણવતી વિપણ્ણાયાં નીતૌ
સકલમવશં સીદતિ ગૃહમ્ ॥ ૭૬૨ ॥

બુદ્ધિમાન ચાકર પણ શેઠની ટોક ટોકથી મતિહીન થઈ જાયછે, પછી તે પ્રમાણે “ અને પણ ટોકશે ” એમ ધારી શેઠની પાસે કોઈ બુદ્ધિમાન બીજો ચાકર રહેતો નથી, ને બુદ્ધિમાન ચાકરોએ ત્યાગ કરેલ શેઠમાં સારી નીતિ રહેતી નથી, અને નીતિ જતાં તેવું પરાધીન થયેણું સમગ્ર ઘર ખેદ પામેછે ॥ ૭૬૨ ॥

સહિમાં કોઈ પણ મનુષ્ય પૂર્ણ હોતુંજ નથી. આરંભમાં સર્વ અનભણ્યાં હોયછે, પણ કાળે કરી જેમ જેમ અનુભવ મેળવતાં જાયછે તેમ તેમ કુશળ બનેછે. વળી ચાકરે પણ કહી શેઠની સામે બોલવું નહિ, સદા નમ્રતા રાખી શેઠને પિતા સમાન જાણી તેવું કામ કરવામાં મંડ્યા રહેવું. એ પ્રમાણે વર્તનાર ચાકરને આરામોસની જરૂર છે માટે શેઠે દિવસ તથા રાત્રિયે ચાક્રસ વખત મુધી તેને આરામ લેવા દેવો. ચાકરને રાજી રાખવાથી શેઠનું કામ સાફ થાયછે અને શેઠને પ્રસન્ન કરવાથી ચાકરની શ્રમિકા સારી રીતે આવેછે. માટે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે સંપ રાખી વર્તવું. વિ-
પ્લુસર્મીયે કહું છે કે,

અરે સન્ધાર્યતે નાભિર્નાભૌ ચારાઃ
પ્રતિષ્ઠિતાઃ । સ્વામિસેવકયોરેવં
દ્વત્તિચક્રં પ્રવર્તેતે ॥ ૭૬૩ ॥

જેમ આરામાં નાભી ને નાભીમાં આરા સંધાય છે, તેમજ સ્વામિસેવકનું વૃત્તિચક્ર પ્રવર્તેછે ॥ ૭૬૩ ॥

સુહૃદિ નિરંતરચિત્તે ગુણવતિ મૃત્યે-
ન્નુવર્તિતિ કલત્રે । સ્વામિનિ સૌહૃદ-
યુક્તે નિવેદ્ય દુઃખં સુખી ભવતિ ॥ ૭૬૪ ॥

અંતર રહિત ચિત્તવાળા મિત્ર, શુશ્રુષાન ચાકર, અનુકૂળ સ્ત્રી તથા સ્નેહવાળા સ્વામિ પાસે દુઃખ નિવેદન કરી મનુષ્ય સુખી થાયછે ॥ ૭૬૪ ॥

વળી કહું છે કે,

મણિના વલયં વલયેન મણિ-
ર્મણિના વલયેન વિભાતિ કરઃ ।
પયસા કમલં કમલેન પયઃ
પયસા કમલેન વિભાતિ સરઃ ॥ ૭૬૫ ॥

જેમ મણિવડે કંકણ ને કંકણે મણિ અને મણિ તથા કંકણવડે હાથ શોભે છે; જળવડે કમળ તથા કમળવડે જળ અને જળ તથા કમળવડે તળાવ શોભે છે ॥ ૭૬૫ ॥

શશિના ચ નિશા નિશયા ચ શશી
શશિના નિશયા ચ વિભાતિ નભઃ ।
કવિના ચ સભા સભયા ચ કવિઃ
કવિના સભયા ચ વિભાતિ નૃપઃ ॥૭૬૬॥

ચંદ્રવડે રાત્રિ ને રાત્રિવડે ચંદ્ર અને ચંદ્ર
તથા રાત્રિવડે આકાશ શોભેછે; કવિવડે
સભા ને સભાવડે કવિ અને કવિ તથા સ-
ભાવડે રાજા શોભેછે ॥ ૭૬૬ ॥

તરુણા ચ ગિરિર્ગિરિણા ચ તરુ-
ર્તરુણા ગિરિણા ચ વિભાતિ વનમ્ ।
ધનિનાનુચરોઽનુચરેણ ધની
ધનિનાનુચરેણ વિભાતિ ધનમ્ ॥ ૭૬૭ ॥

વૃક્ષવડે પર્વત ને પર્વતવડે વૃક્ષ અને
વૃક્ષ તથા પર્વતવડે વન શોભે છે, તેમ
શેઠવડે આકર ને આકરવડે શેઠ અને
શેઠ તથા આકરવડે ધન શોભેછે ॥૭૬૭॥

પણ જે આકરે કામ કરવામાં યથાર્થ ધ્યાન ન આપે અથવા મોખી દાનત ન
રાખે અને કંઈ દેહેવામાં આવે તો સામે બોલી ઉઠે એવા આકર રાખવા નહિ. કા-
રણ તે કોઈ સમય મોટી હાનિ કરેછે. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વાક્યં તુ યો નાદ્રિયતેઽનુશિષ્ટઃ
પ્રત્યાહ યથાપિ નિયુજ્યમાનઃ ।
પ્રજ્ઞાભિમાની પ્રતિકૂલવાદી
ત્યાજ્યઃ સ તાદૃક્ ત્વરયૈવ મૃત્યુઃ ॥૭૬૮॥

જે શિષ્યની તૈયાર કરેલ આકર કહેલનો
અનાદર કરે, કામમાં નોડતાં સામે બોલે,
ને પોતાને ડાહ્યો માનનાર તથા પ્રતિકૂળ
વાદી હોય, તેવાને જલદી ત્યાગ કરવો ॥૭૬૮॥

કારણ આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દુષ્ટા માર્યા શઠં મિત્રં મૃત્યુશ્ચો-
ત્તરદાયકઃ । સસર્પે ચ ગૃહે
વાસો દુઃખમેવ ન સંશયઃ ॥ ૭૬૯ ॥

દુષ્ટ સ્ત્રી, શઠ મિત્ર, સામે બોલનાર આ-
કર તથા મર્ધવાળા ઘરમાં નિવાસ એ દુઃ-
ખજ છે એમાં સંશય નહિ ॥ ૭૬૯ ॥

તેમ જે શેઠ, ગમે તેટલું કામ કરવામાં આવે તોય પણ કયા ન રાખે, ન દેહે-
વાનાં વચન કહાંજ કરે ને મેહેનતનો બદલો આપવા યાણું સંકોચ કરે, એવા નીચની
આકરી નોકરે જ્યાંસુધી પોતાને બીજે ક્યાંઈ નોકરી ન મળે ત્યાંસુધીજ કરવી. કેમકે
વચમાં મૂકાં વૃત્તિનો ભગ થાયછે, માટે ભાગ આવે તેની નોકરી ચૂકી દેવી. આ-
ણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધ્રુવં
પરિસેવતે । ધ્રુવાણિ તસ્ય નશ્યં-
તિ અધ્રુવં નષ્ટમેવ ચ ॥ ૭૭૦ ॥

જે નિશ્ચળને ચૂકી અનિશ્ચળને એવેછે,
તેણે નિશ્ચળ નાશ પામેછે, ને અનિશ્ચળ
તો નાશ પામેજુજ છે ॥ ૭૭૦ ॥

ચલત્યેકેન પાદેન તિષ્ઠત્યેકેન શુ-
દ્ધિમાન્ । નાસમીક્ષ્ય પરં સ્થાનં
પૂર્વમાયતનં ત્યજેત્ ॥ ૭૭૧ ॥

માટે શુદ્ધિમાન મનુષ્ય એક પગે ચાલી
બીજે પગે ઉભો રહેછે, કેમકે બીજું
સ્થાન જોયા વગર પ્રથમનું સ્થાન છો-
ડત નહિ ॥ ૭૭૧ ॥

તેમ શુદ્ધીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સ્વશંકિતાનાં સામીપ્યં ત્યજેદ્વ
નીચસેવનમ્ ॥ ૭૭૨ ॥

ચોતાને જેની શંકા આવે તેતું પામેપણું
તથા નીચતું સેવન છોડી દેવું ॥ ૭૭૨ ॥

વળી પશુની ઉપેક્ષા કરવાથી તે શંકાથી નુકસાન થાયછે, કેમકે પશુ સદા પરતશ છે. ચારો આગો તો ખાય, પાણી પાઓ તો પિયે ને વિસામો આપો તો વિચામો લે. વાચા ન હોવાથી પશુ ચોતાની ભૂખ, તરશ તથા થાક જણાવી શકતું નથી. શંકરા-
ચાર્યે કહ્યું છે કે,

સતતં પ્રવાહમાઘૈરભૈરુદ્વૈઃ સ્વૈર્ગજૈ-
ર્મહિર્ષઃ । હા કપ્ટં ક્ષુત્કામૈઃ
શ્રાન્તૈર્નો શક્યતે વક્તુમ્ ॥ ૭૭૩ ॥

આહા ! નિરંતર ભાર ઉપાડનાર હોંટ,
ગધેડા, હાથી અને પાડા ભૂખથી દુર્બળ
તથા થાકી ગયા હોય, તોય પશુ કેહેવા
સમર્થ થતા નથી ! એ મોટું કષ્ટ છે ॥ ૭૭૩ ॥

માટે મનુષ્યે ચોતાના પશુને ખાનપાન તથા આરામોસ આપી બચ્ચાની જેઠે તેની સંભાળ રાખવી, ને તેની પાસેથી ધટતી મેહેનત કરાવવી, પણ બાંધી રાખવું નહિ. કારણ બાંધી રાખેથી તે શ્રેષ્ઠા વિનાનાં પાન તથા શેઠલીની જેઠે બગડી જાયછે, અર્થાત્ મસ્તાન થઈ વાજમાં રેહેતું નથી. પછી તે બ્યારે વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેને થોડી મેહેનત આપતાં તેતું પાલન કરવું. પણ જેણે ચોતાની આખી છંદગી આપણુ કામ કરવામાં કાઢી હોય એવા તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં રેહો ચૂકી દુઃખી થવા દેવો નહિ. તેમ ધન તથા વિદ્યાની ઉપેક્ષા કરવાથી બંને વ્યુત્તરી જાયછે, ને કદી સંપાદન થતાં નથી. માટે બેદરકાર ન રહેતાં જેમ અને તેમ વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવું અને ભણેલી વિદ્યા ભુલી ન જવાય માટે તેની મોટપણે પણ આવૃત્તિ રાખવી, ને આવકના પ્રમાણમાં આવક કરતાં ખર્ચે ઓછો રાખી ચોડે ચોડે ધનનો સંગ્રહ કરતાં જવું. કેમકે કોઈ સમય આપત્તિ આવે ત્યારે સંગ્રહ કરેલું ધન કામઆવેછે. માટે વિશ્વશર્માયે કહ્યું છે કે,

અજરામરવત્પ્રાણો વિદ્યામર્યં ચ
ચિંતયેત્ । યદીત ઇવ કેશેષુ
મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥ ૭૭૪ ॥

બુદ્ધિમાને ચોતાને અજર તથા અમર
માની વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવાં,
ને કેશવિષે મૃત્યુએ મહાત્મ કરેલો માની
ધર્મચરણ કરવું ॥ ૭૭૪ ॥

શનૈઃ પંથાઃ શનૈઃ કંથા શનૈઃ
પર્વતમસ્તકે । શનૈર્વિદ્યા શનૈ-
ર્વિત્તં પંચતાનિ શનૈઃશનૈઃ ॥ ૭૭૫ ॥

પંથ કરવો, ગોદડી શીવવી, પર્વતના
મસ્તકપર ચડવું, વિદ્યા ભણવી તથા
ધન મેળવવું, એ પાંચ ધીરે ધીરે
કરવાં ॥ ૭૭૫ ॥

તેમ ચાણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જલવિદુનિપાતેન ક્રમશઃ પૂર્યતે
ઘટઃ । સ હેતુઃ સર્વવિદ્યાનાં
ધર્મસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥ ૭૭૬ ॥

અનાલોચ્ય વ્યયં કર્તા અનાય-
કલહમ્રિયઃ । આતુરઃ સર્વકાર્યેષુ
નરો દુઃસ્વૈર્નિયુજ્યતે ॥ ૭૭૭ ॥

તેમ સારા માણુસોની ચાકરી કરવામાં ઉપેક્ષા રાખવાથી હાનિ થાયછે, કેમકે સારા શેઠને પણ કામમાં ગફલતિ કરવાથી ચાકર જીપર અભાવ આવી જાયછે, જેથી તેની જીવિકામાં વધારો થવાને બદલે ઘટારો થવાનો ભય રહેછે. માટે તેવા ગેઠની નોકરી તનમનથી એવી રીતે કરવી કે જેથી તે પ્રસન્ન થાય ને પોતાની આબાદી વધે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

દાતા ક્ષમી ગુણદ્રાહી સ્વામી દુઃસ્વેન
લભ્યતે । શુચિર્દક્ષોતુરક્તશ્ચ નૂનં
મૃત્યોઽપિ દુર્લભઃ ॥ ૭૭૮ ॥

ઉદાર, ક્ષમાવાન તથા ગુણપ્રાહી શેઠ,
તેમજ શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા ભ-
ક્ષિમાન ચાકર બન્ને દુર્લભ છે ॥ ૭૭૮ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માતૃપિતૃશુસ્વામિભ્રાતૃપુત્રસ-
ત્વિષ્વપિ । ન વિરુદ્ધેન્નાપકુર્યા-
ન્મનસાપિ ક્ષણં ક્વચિત્ ॥ ૭૭૯ ॥

માતા, પિતા, ગુરુ, સ્વામિ, ભ્રાતા, પુત્ર
તથા મિત્ર પ્રત્યે કોઈકાળે મને કરી
પણ કશુમાત્ર વિરોધ તથા અપકાર ન
કરવો ॥ ૭૭૯ ॥

સ્વજનૈર્ન વિરુદ્ધેત ન સ્પર્શેત
વલીયસા । ન કુર્યાત્સ્ત્રીવાલ-
વૃદ્ધમૂર્खेषુ ચ વિવાદનમ્ ॥ ૭૮૦ ॥

તેમ સબંધી સાથે વિરોધ, બળવાન
સાથે બહેરમાં અદેખાઈ અને સ્ત્રી,
બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ ન
કરવાં ॥ ૭૮૦ ॥

કારણ માતાપિતાદિ સબંધી સાથે વિરોધ કરવાથી એકતુ પડી જનાયછે, લોકમાં અપદ્ધતિ થાયછે અને વ્યાવહારિક કામપ્રસંગમાં યુક્તવણ પડેછે કેમકે તેઓની સાથે બનાવ ન હોય તો તેવા પ્રસંગે તેઓ આવતા નથી, જેથી લોકમાં પોતાને મારું લાગેછે, માટે તેમની સાથે કદી વિરોધ કરવો નહિ. તેમ ઈતર જનો સાથે પણ વિરોધ કરવો નહિ. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્કર્ષો નૈવ નિત્યઃ સ્યાન્નાપકર્ષ-
સ્તથૈવ ચ । તસ્માત્સર્વેષુ મૃતેષુ
મૈત્રીં નૈવ ચ દાપ્યેત્ ॥ ૭૮૧ ॥

નિરતર ચઢતી તેમ પડતી પણ રહેતી
નથી, માટે સર્વ પ્રાણી સાથે મિત્ર
રાખવી ॥ ૭૮૧ ॥

કારણ વિશ્વશર્માયે કહ્યું છે કે,
વલોપપન્નોઽપિ હિ બુદ્ધિમાનરઃ
પરં નયેન્ન સ્વયમેવ ચૈરિતામ્ ।
મિપદ્મામાસ્તીતિ વિચિન્ત્ય મસયે-
દકારણાત્કો હિ વિચક્ષણો વિપમ્ ॥ ૭૮૨ ॥

દંતસ્ય નિષ્કોપણકેન નિત્યં
કર્ણસ્ય કંઠ્યનકેન વાપિ ।
તુણેન કાર્યં ભવતીશ્વરાણાં
કિમક્લવાકપાણિમતા નરેણ ॥ ૭૮૩ ॥

વહ્નો ન વિરોદ્ધવ્યા દુર્જયાસ્તેઽપિ
દુર્વલાઃ । સ્ફુરન્તમપિ નાગેન્દ્રં મ-
ક્ષયંતિ પિપીલિકાઃ ॥ ૭૮૪ ॥

તેમ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,
સંમોજનં સંકયનં સંમીતિથ
પરસ્પરમ્ । જ્ઞાતિભિઃ સહ
કાર્યાણિ ન વિરોધઃ કદાચન ॥ ૭૮૫ ॥

તેમજ બળવાન સાથે વૈર કરવાથી ઉંધ આવતી નથી, ખરચથી ઘર ધોવાય છે
ને પરિણામે લાભ ન થતાં દુઃખી થવાય છે. શ્રી મહાભારતમાં ગર્જન ઉદ્યોગપર્વમાં વિ-
દુરે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું છે કે,

અભિયુક્તં વલવતા દુર્વલં હી-
નસાધનમ્ । ઋતસ્વં કામિનં
ચોરમાવિશંતિ પ્રજાગરાઃ ॥ ૭૮૬ ॥

અપકૃત્ય બુદ્ધિમતો દૂરસ્યોઽસીતિ
નાશ્વસેત્ । દીર્ઘાં બુદ્ધિમતો વાહ
યામ્યાં હિંસતિ દૂરતઃ ॥ ૭૮૭ ॥

તેમ વિશ્વશર્માયે કહ્યું છે કે,
વલીયસા હીનવલો વિરોધં
ન ભૂતિકામો મનસાપિ વાંછેત્ ।
ન વધ્યતેત્યન્તવલો હિ યસ્માત્
વ્યક્તં પ્રણાશોસ્તિ પતંગવૃત્તેઃ ॥ ૭૮૮ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે પોતે બળવાન છતાં
પણ બીજાને વૈરી ન કરવો, કેમકે “વૈદ્ય
મારો છે” એમ જાણી કારણ વિના
કચો ડાહ્યો વિષ ભક્ષણ કરે! ॥ ૭૮૨ ॥

બળી રાજાને પણ હાંત તથા કાન ખોત-
રવામાટે તુણનો ખપ પડે છે, ત્યારે વાણી
તથા હાથ પગવાળા શરીરધારી મનુ-
ષ્યનો ખપ પડે તેમાં શું ફેરેલું ॥ ૭૮૩ ॥

તેમ ઘણા સાથે વિરોધ કરવો નહિ, કે-
મકે તે દુર્બલ હોય તોપણ દુર્જય છે;
કારણ કુંકાડા મારતા નાગને પણ કીડીયો
ખાઈ જાય છે ॥ ૭૮૪ ॥

જ્ઞાતિ સાથે પરસ્પર સારી રીતે ભોજન
કરવું, બોલવું આલવું, તથા પ્રીતિ રાખવી,
પણ કોઈ કાળે વિરોધ કરવો નહિ ॥ ૭૮૫ ॥

બળિયા સાથે વૈર કરેલને, સાધન વિનાના
દુર્બલને, ધન હરણ ચર્ચ ગયેલને, કામીને
તથા ચોરને જાગરા આપે છે ॥ ૭૮૬ ॥

બુદ્ધિમાનને અપકાર કરી “હું દૂર છું”
એમ વિશ્વાસ રાખવો નહિ, કેમકે બુ-
દ્ધિમાનના હાથ લાંબા હોય છે, જેવડે
તે દૂરથી પણ મારી શકે છે ॥ ૭૮૭ ॥

સમૃદ્ધિને ઇચ્છતા હીન બળવાળાએ બ-
ળીયા સાથે મનેકરી પણ વિરોધ ઇચ્છવો
નહિ, કેમકે અતિ બળવાન હણુતો નથી
પણ પતંગીયા જેવી વૃત્તિવાળા હીન બ-
ળવાળાનો નાશ થાય છે ॥ ૭૮૮ ॥

અનુચિતકર્મારંભઃ સ્વજનવિરોધો
વલીયસા સ્પર્ધા । દુષ્ટસ્ત્રીવિન્વા-
સો હાપદ્ધારાણિ ચત્ત્વારિ ॥ ૭૮૯ ॥

વળી માથ કચિયે કશું છે કે,

વિધાય વૈરં સામર્પે નરોડરૌં ય
જ્ઞદાસતે । પ્રક્ષિપ્યોર્દાંચિવં કક્ષે
શેરતે તેડમિમારુતમ્ ॥ ૭૯૦ ॥

અથોગ્ય કર્મને આરંભ, સ્વજન સાથે
વિરોધ, બાળિયા સાથે જાહેરમાં અદેખાઈ
તથા દુષ્ટ સ્ત્રીના વિચાર, એ આર આ-
પત્તનાં દ્વાર છે ॥ ૭૮૯ ॥

જે મનુષ્યો કોઈ શત્રુ સાથે વૈર કરી
માફત રહેછે, તે સૂકા ખડના ઢગલામાં
અગ્નિ નાખી તેની પાસે સામે વાયે
ઘુમે છે ॥ ૭૯૦ ॥

તેમ સ્ત્રી, બાળ, વૃદ્ધ અને મૂર્ખ સાથે વાદ કરવાથી ખેદ થાયછે. કેમકે સ્ત્રીની
અનુકૂળતાથી ઘરમાં સુખ રહે છે, ને તે જ પ્રતિકૂળ રહે, તે દુઃખ થાયછે. વાદ
કરવામાં કંઈ બાલવાનો નિયમ ન રહેવાથી કોઈ સમય આડું વેતરોઈ જાયછે; જેથી
ઘરમાં કંકાસ ઉત્પન્ન થઈ સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને પસ્તાય છે. તેમ પરસ્ત્રી સાથે પણ વાદ ન
કરવો, કારણ સ્ત્રીજાતિ નિરંતર તન તથા મને કરી પુરૂષ કરતાં દુર્બળ હોય છે; જેથી
તેમની સાથે વિવેકથી વર્તવું એ પુરૂષનો ધર્મ છે. તે ઠેકણે વિવેક છોડી વાદ કર્યો
હોય તો તેમને દુઃખ લાગે છે ને લોકમાં અપ્રશંસિત થાયછે. તેમ બાળક સાથે વાદ
ન કરવાનું કારણ તે અણુસમજ હોય છે, જેથી કહેલું સાંભળતો નથી, માટે તેને સ-
મજાવી પટાવી કામ લેવું. વળી વૃદ્ધ સાથે વાદ ન કરવાનું કારણ કે તે સર્વને માન્ય
હોવાથી તેને માહું લાગે છે. કદિ તે વિદ્વાન્ વા અવિદ્વાન્ હોય; તોપણ વયે કરી
વૃદ્ધ હોવાથી સૌએ માન આપવા લાયક છે. તેમજ પડિતમન્ય મૂર્ખ સાથે વાદ
કરવાથી તે સમજવાને બદલે શત્રુ થાયછે. કારણ જેમ પ્રકાશ તથા તિમિરને સ્વા-
ભાવિક વૈર છે, તેમ વિદ્યારૂપ પ્રકાશ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા મનુષ્યની સાથે અ-
વિદ્યારૂપ તિમિરથી ઢંકાયેલી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને સ્વાભાવિક વૈર હોય છે. અને તેમાં
જો વાદ થાય તો વૈરમાં વધારો થાય એમાં નવાઈ નથી. વિષ્ણુસર્માયે કહ્યું છે કે,

ઉપદેશો હિ મૂર્ત્ત્વાર્ણાં પ્રકોપાય
ન શાંતયે । પયઃપાનં શુર્જગાર્ણાં
કેવલં વિપવર્ધનમ્ ॥ ૭૯૧ ॥

મૂર્ખને ઉપદેશ ક્રોધજનક છે પણ શાંતિ-
જનક નથી, કારણ સર્પને દૂધનું પાન કે-
વળ વિષ વધારનાર છે ॥ ૭૯૧ ॥

પ્રાયેનાત્ર કુલાન્વિતં કુકુલજાઃ
શ્રીવલ્લભાં દુર્ભગા દાતારં કૃપણા
ઋજૂનનૃજવો વિત્તે સ્થિતં નિર્ઘનાઃ ।
વૈરૂપ્યોપહતાશ્ચ કાન્તવપુષં ધર્મા-
શ્રયં પાપિનો નાનાશાસ્ત્રવિચક્ષણં
ચ પુરુષં નિંદંતિ મૂર્ત્તાઃ સદા ॥ ૭૯૨ ॥

ધણું કરી હમેશાં આ લોકમાં કુલીનને
દુષ્કુલીન, સારા ભાગ્યવાળીને દુર્ભાગિણિ,
દાતાને કૃપણ, સરસને લુચ્ચા, ધનિને નિ-
ર્ધન, રૂપાળાને કદરૂપ, ધર્મિજ્ઞને પાપી અને
નાના પ્રકારના શાસ્ત્રમાં અતુરપુરૂષને અર્થ
નિંદે છે ॥ ૭૯૨ ॥

વળી કશું છે કે,

૧. ૧૦૮ ૧૧. ૧૨.

કોલાહલે કાકુલસ્ય જાતે
વિરાજતે કોકિલકૂજિતં કિમ્ ।
પરસ્પરં સંવદતાં સ્વલનાં
મૌનં વિધેયં સતતં મુષીભિઃ ॥ ૭૯૩ ॥

શું કાગડાનો કોલાહલ થઈ રહ્યો હોય તેમાં
કોયડાનું બોલતું શોભે છે ? માટે પરસ્પર
વાદ કરતા મુષોના મધ્યમાં બુદ્ધિમાનોએ
નિરંતર મૌન રહેવું ॥ ૭૯૩ ॥

મૃત્તાફલં કિં મૃગપક્ષિણાં ચ
મિષ્ટાન્નપાનં કિમ્ ગર્દભાણામ્ ।
અંધસ્ય દીપો વધિરસ્ય ગીતં
મૂર્ત્યસ્ય કિં સત્યકથામસંગઃ ॥ ૭૯૪ ॥

મૃગ તથા પક્ષિઓને મૃત્તાફળે કરી શું ?
અધેડાને મિષ્ટાન્ન પાન શું ? તેમ આંધ-
ળાને દીપો, બેઢેરાને ગીત તથા મૂર્ખાને
સત્ય કથાનો પ્રસંગ શું ? ॥ ૭૯૪ ॥

હંસો ન ભાતિ વલિમોજનવૃંદમધ્યે
ગોમાયુમંડલગતો ન વિભાતિ સિંહઃ ।
જાત્યો ન ભાતિ તુરગઃ સ્વરચુચમધ્યે
વિદ્વાન્ન ભાતિ પુરુષેષુ નિરક્ષરેષુ ॥ ૭૯૫ ॥

કાગડાના ટોળામાં હંસ, શિયાળના ટો-
ળામાં સિંહ, અધેડાના ટોળામાં જાતવાન
ઘોડો તથા નિરક્ષર પુરુષોમાં વિદ્વાન્ શો-
ભતો નથી ॥ ૭૯૫ ॥

હંસો વિભાતિ સરસીરુહવૃંદમધ્યે
સિંહો વિભાતિ સતતં ગિરિગહ્વરેષુ ।
જાત્યો વિભાતિ તુરગો રણભૂમિમધ્યે
વિદ્વાન્વિભાતિ પુરુષેષુ વિચક્ષણેષુ ॥ ૭૯૬ ॥

પક્ષુ નિરંતર હંસ કમળ સમૂહના મધ્ય-
માં, સિંહ પર્વતની શુક્રામાં, જાતવાન
ઘોડો રણભૂમિમાં તથા વિદ્વાન્ વિચક્ષણુ
પુરુષોમાં શોભે છે ॥ ૭૯૬ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કશું છે કે,

ન કંચિદાત્મનઃ શત્રું નાત્માનં
કસ્યચિદ્રિપુમ્ । પ્રકાશયેન્ના-
પમાનં ન ચ નિઃસ્નેહતાં પ્રમોઃ ॥ ૭૯૭ ॥

પોતાના કોઈ શત્રુને તથા કોઈ વિરે પો-
તાની સત્વતા, અપમાન તથા શેઠની અ-
પ્રીતિ, એટલાં પ્રકાશ કરવાં નહિ ॥ ૭૯૭ ॥

કારણ અમુક મારો શત્રુ છે ને અમુકનો હું શત્રુ, હું એમ જાહેરમાં કેહેવાથી
પરસ્પરે શત્રુતામાં વધારો થાય છે, ને પાછી મિત્રતા યવાની આશા ન રહેતાં પરિણામે
દુઃખ થાય છે. તેમ પોતાનું થયેલું અપમાન જાહેર કરવાથી પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, ને પો-
તાને હલકાઈ લાગે છે. તેમજ રાજા તથા શેઠની અકૃપા કેહેવાથી પોતાની આલસ-
લણ ખાતે લોકોમાં અરાજ્ય મત બેસે છે; જેથી, ફરી પોતાની વૃત્તિ મેળવવામાં હાનિ
થાય છે. વળી આણુકપનીતિમાં કશું છે કે,

અર્થનાશં મનસ્તાપં મૃદ્ધિનીચરિ-
તાનિ ચ । દાનમાનાપમાનં ચ
મતિમાન્ન પ્રકાશયેત્ ॥ ૭૯૮ ॥

શુદ્ધિમાને ધનનો નાશ, મનનો તાપ,
સ્ત્રીનાં ચરિત્ર, કરેલો પરોપકાર અને મ-
ળેલું માન તથા અપમાન પ્રકાશ કરવાં
નહિ ॥ ૭૯૮ ॥

કારણુ ધનનો નાશ કેહેવાથી પોતાની આફલતા જણાય છે, હાંસી થાયછે અને
તે કદી શક્તિ ઉપરાંત ગયું હોય તો પોતાની આંતરે ધસી લાગે છે. તેમ મનનો ખેદ
તથા સ્ત્રીનું આચરણુ ભિન્ન સિવાય ખીલને જણાવવાથી તે દુઃખ તો ટાળતો નથી પણ
ઉલટી હાંસી કરે છે. તેમ દોષના ઉપર ભપકાર કર્યો હોય તથા પોતાને ક્યાંય માન
મળ્યું હોય તે ખીલને કદી દેખાડવાથી પોતે હલકો પડેછે; ને લોકમાં પાછળથી
હાંસિ થાયછે. આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પરમોક્તા ગુણા यस્ય નિર્ગુણોઽપિ
ગુણી ભવેત્ । શ્રેષ્ઠોઽપિ લઘુતાં
યાતિ સ્વયં પ્રજ્યાપિતૈર્ગુણૈઃ ॥ ૭૯૯ ॥

પારકાએ જેના ગુણુ કહ્યા તે નિર્ગુણી હોય
તોપણુ ગુણી થાયછે, પણ પોતાના ગુણુ પોતે
કહ્યાથી શ્રેષ્ઠ પણ લઘુતાને પામેછે ॥ ૭૯૯ ॥

દાને તપસિ શૌર્યે વા
વિજ્ઞાને વિનયે નયે ।
વિસ્મયો નહિ કર્તવ્યો
વહુરત્ના વસુંધરા ॥ ૮૦૦ ॥

પોતામાં પરોપકાર, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, શૌર્ય,
વિજ્ઞાન, વિનય તથા નીતિરૂપ ગુણુ હોય,
તેમાં વિસ્મય પામવું નહીં, કેમકે પૃથ્વી-
માં એક ખીલથી સરસ ધણું રત્ન
પડ્યાં છે ॥ ૮૦૦ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ક્રયવિક્રયાતિલિપ્તાં
સ્વદૈન્યં દર્શયેન્નહિ ।
કાર્ય વિનાન્યગેહેન
નાજ્ઞાતઃ પ્રવિશેદપિ ॥ ૮૦૧ ॥

ક્રય વિક્રયમાં અતિ ઇચ્છા તથા પોતાનું
દીનપણું દેખાડવું નહિ, અને ખીલને ઘર
કાર્યવિના જવું નહિ, ને કાર્ય પ્રસંગે જવું
પડે તો તેને જાણુ કર્યોવિના ઘરમાં પ્ર-
વેશ કરવો નહીં ॥ ૮૦૧ ॥

કારણુ માલ લેવા અથવા વેંચવા ટાણે અતિ ગરજ વા દીનતા બતાવવાથી પો-
તાનું કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે જેની પાસેથી માલ ખરીદવામાં આવે તેને
અતિ ગરજ બતાવવાથી તે ભાવ આંખી લે, અને દીનતા દેખાડવાથી માલ ધીરે નહિ.
તેમ જેને માલ વેંચવામાં આવે તેને અતિ ગરજ દેખાડી હોય તો તે બનરભાવથી
માલ આંછે માગે, ને દીનતા બતાવી હોય તો ધણે આંછે ભાવે માલ પડાવી લેવાની
ઇચ્છા કરે, માટે ગમે તેવી ગરજ તથા ગરીબાઈ છતાં પણ ઉપરથી આડબર રાખવો.-
વિપ્લુશર્મીયે કહ્યું છે કે,

નિર્વિપેનાપિ સર્પેણ કર્તવ્યા
મહતી ફળા । વિપમસ્તુ ન
ચાપ્યસ્તુ સ્વઘાતોપો ભયંકરઃ ॥ ૮૦૨ ॥

વળી માલ લેવા વેચવા વિગેરે સર્વે બચકાર લખીને કરવો, અને ઘોઈનાથી શર-
માઈ વા હક કરીને પોતાના ઘરમાં હાનિ થાય તે રીતે કરવું નહિ. તેમ માન અપ-
માનની ખીકથી બોલવા ચાલવામાં લખવું નહિ. કેમકે જેની પાસેથી પોતાને સ્વાર્થ
સાધવો હોયછે, તેવું મન મનાવવું પડેછે. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નૈવાસ્તિ લિખિતાદન્યત્ સ્મા-
રકં બ્યવહારિણામ્ । ન લેલ્યેન
વિના કુર્યાદ્વ્યવહારં સદા યુષઃ ॥ ૮૦૩ ॥
વળી વિખુશમાંયે કહ્યું છે કે,

ન સ્વલ્પસ્ય કૃતે ભૂરિ નાશયેન્મ-
તિમાન્નરઃ । એતદેવાત્ર પાંડિત્યં ચ-
ત્સ્વલ્પાન્મૂરિરક્ષણમ્ ॥ ૮૦૪ ॥

નાત્યંતં સરલૈર્માત્ર્યં ગત્વા પદ્ય
વનસ્યલીમ્ । છિદ્યંતે સરલાસ્તત્ર
કુહ્નાસ્તિષ્ઠંતિ પાદપાઃ ॥ ૮૦૫ ॥

ધનધાન્યમયોગેષુ વિદ્યાસંગ્રહ-
ણેષુ ચ । આહારે વ્યવહારે ચ
ત્યક્તલજઃ સુખી ભવેત્ ॥ ૮૦૬ ॥

અવમાનં પુરસ્કૃત્ય માનં કૃત્વા
ચ પૃષ્ઠતઃ । સ્વાર્થં ચ સાધયેદ્દી-
માન્ સ્વાર્થઞ્ચશો હિ મૂર્ધતા ॥ ૮૦૭ ॥

તેમ ભરુંડરિયે કહ્યું છે કે,
કચિન્મૌ શય્યા કચિદપિ ચ
પર્યકશયનઃ કચિચ્છાકાહારઃ
કચિદપિ ચ શાલ્યોદનરુચિઃ ।
કચિત્કંયાધારી કચિદપિ ચ
દિવ્યાંવરધરો મનસ્વી કાર્યાર્થી
ન ગણયતિ દુઃસ્વં ન ચ સુસ્વમ્ ॥ ૮૦૮ ॥

વિષ રહિત સર્પે પણ કૃષ્ણ ચઢાવથી, કા-
રણુ વિષ હોય વા ન હોય, તોપણ ખ-
ઘાટાપ ભયંકર છે ॥ ૮૦૨ ॥

બ્યવહારિયોને લખેલ જેવું ખીલું યાદ ક-
રાવનાર નથી, માટે બુદ્ધિમાને સદા લખ્યા
વિના બ્યવહાર કરવો નહિ ॥ ૮૦૩ ॥

બુદ્ધિમાને સ્વલ્પમાટે ઘણાનો નાશ ક-
રવો નહિ, કારણુ આ લોકમાં સ્વલ્પ
કરતાં ઘણાવું રક્ષણ કરવું એજ પાં-
ડિત્ય છે ॥ ૮૦૪ ॥

અત્યંત સરલપણે વર્તવું નહિ, કેમકે વ-
નમાં જઈ જો, તો ત્યાં સરલ વૃક્ષો કપા-
યછે, ને વાંકાં ઝુકાં કાપમ રહેછે ॥ ૮૦૫ ॥

ધન, ધાન્ય તથા વિદ્યા મેળવવામાં તે-
મજ આહાર તથા બ્યવહારમાં જે લગાય
નહિ, તે સુખી થાયછે ॥ ૮૦૬ ॥

બુદ્ધિમાને અપમાનને આગળ તથા મા-
નને પાછળ કરી સ્વાર્થ સાધવો કેમકે,
સ્વાર્થનો નાશ કરવો એજ મૂર્ખતા છે ॥ ૮૦૭ ॥

ઘોઈયાણે પૃથિવીપર ને ઘોઈયાણે 'પલંગ-
પર શયન, ઘોઈયાણે સાક ખાનનો ને ઘો-
ઈયાણે સુંદર ભાતનો આહાર અને ઘોઈ-
યાણે ગોઠડી ને ઘોઈયાણે સુંદર વસ્ત્ર મળે,
તોયપણુ કાર્ય સાધનાર ચતુર દુઃખ તથા
સુખને ગણતો નથી ॥ ૮૦૮ ॥

તેમ કાર્યવિના કોઇને ઘેર જવાથી અપમાન થાયછે, ને તે ઘરઘણીને સહ્ય ૫
 ડછે, વળી ઘરઘણીને જાણવા વગર તેનીપાસે એકાએક જવાથી વિવેકથી ઉઠતું જ
 યછે કેમકે તેને મળવા આવનારની ખબર ન હોવાથી, તે ગમે તેવી સ્થિતિમાં જે
 ટૂલો હોવાનેલીધે પારકાને ભેઈ સરમાઈ જાયછે, ને તેના ઉપર અભાવ લાગેછે માટે
 તેમ ન કરતાં, જે ઘણી મળવા આવનાર સાથે વિવેકથી વર્તે, તેને ત્યાં કામ પડે
 જાણું, પણ આખો દિવસ કુટી રહેવું નહિ. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

एवागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्मा-
 चिरात्तद्दृश्यसे का वार्ता कुशलोऽसि
 बालसहितः प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
 एवं ये समुपागतान्प्रणयिनः प्रह्ला-
 दयन्त्यादरात् तेषां युक्तमशंकितेन
 मनसा हर्म्याणि गंतुं सदा ॥ ८५९ ॥

“આહો ! આવો આવો ! આ આમને
 બેસો, ઘણું દહાડે કેમ દેખાણુ ! યુ ખ
 બર છે ? બાળક મહિત કુશળ છો ? ત
 મને ભેઈ હું ખુશી થયો છું,” એ રીતે
 આવેલા સ્નેહિને જે આદરથી રાજ મે
 તેમને ઘેર સદા મનમાં રાકો ॥ ૮૫૯ ॥
 જુ વોગ્ય છે ॥ ૮૦૯ ॥

नाभ्युत्पानक्रिया यत्र नालापा
 मधुराक्षराः । शुणदोषकया नैव
 तत्र हर्म्ये न गम्यते ॥ ८१० ॥

પણ જ્યાં સામે ઉભા થવાની ક્રિયા, મ
 માધુર્ય તથા શુણ્દોષ પૂછવાની રીત
 નથી, એ ઘરમાં જુ નહિ ॥ ૮૧૦ ॥

કારણ આણુકપનીતિમાં કહ્યું છે કે,

परसदननिविष्टः कोलघुत्वंनयाति॥८११॥
 માટે કહ્યું છે કે,

પારકા ઘરમાં જવાથી કોલ- સધુતાને પા
 મતો નથી ॥ ૮૧૧ ॥

अतिपरिचयादवज्ञा
 संततगमनादनादरो भवति ।
 मलये भिष्टपुरंध्री
 चंदनतरकाष्ठमिषर्नं कुरुते ॥ ८१२ ॥

અતિ પરિચયથી તિરસ્કાર તથા નિરતર
 ગમનથી અનાદર થાયછે, કારણ મલય
 પર્વતમાં રહેલ ભિષ્ટની સ્ત્રી અતિ પરિ
 ચયનેલીધે ચંદન વૃક્ષનાં કાષ્ટને બાળવાનાં
 ઇષ્ટન કરેછે ॥ ૮૧૨ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कालं नियम्य कार्याणि द्वाचरे-
 श्रान्पथा कश्चित् । गच्छेदनिय-
 मेनैव सर्वचान्तःपुरं नरः ॥ ८१३ ॥

પુરવે વખત નેમી કાર્ય કરવાં, ક્યારેય અ-
 ન્યથા કરવાં નહીં, પણ અત પુરમાં તો
 સદા વખત નેમ્યા વગર જુ ॥ ૮૧૩ ॥

વખત નેમી કામ કરવાથી બધાં કામ સારી રીતે થઈ શકેછે. નિત્ય મનુષ્યને
 અનેક કામ હોય છે, તે એ પ્રત્યેક માટે વખત ન નેમ્યા હોય તો અચાર્ય જાણ છે,
 ને એકમા મંડ્યા રહેતાં બીજી તરફથી નુકસાન થાયછે. કામ નિત્યનાં છે ને તે

દગીપર્યત કરવાનાં હોયછે. માટે પ્રતિ દિવસે અમુક કામ અમુક વખતપર્યત કરવાનો નિયમ બાંધી બધાં કામ સારી રીતે પાર પાડી શકાય તે રીતે વર્તવું. અને ચોક્કસ વખત આસાએસ લેવામાટે ઠેરવેલો. કેમકે મન વા તનસંબંધી મેહેનત કરતાં શરીરને થાક લાગવાનો સંભવ છે, જે ઉતારવામાટે દિવસમાં થોડા વખતમુધી રમત ગમતની તથા રાત્રિયે આરામ લેવાની જરૂર છે, પણ એ દુરસદનો વખત જ્યાં ત્યાં ફરી ખરાબ સોખતમાં કાઢેલો નહિ. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ
ધીમતામ્ । વ્યસનેન ચ મૂર્ખાणां
નિદ્રया कलहेन च ॥ ૮૧૪ ॥

બુદ્ધિમાનનો અવકાશ સમય કાવ્ય શા-
સ્ત્રના વિનોદે કરી ને મૂર્ખને બ્યસન, નિદ્રા
તથા કલહવડે બળય છે ॥ ૮૧૪ ॥

એ રીતે વખત બાંધી કામ કરવા કહ્યું, પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવામાટે કેહેવાતું કારણ એ કે, કદી ધરની સ્ત્રી દુષ્ટ હોય તો સ્વામીના એકાએક આવવાના ભયથી આડે રસ્તે ઉતરી શકે નહિ. કેમકે સ્વામી સર્વ પ્રકારથી સંપૂર્ણ હોય તોપણ સારી સ્ત્રીના દુષ્ટ પતિની પેઠે દુષ્ટ સ્ત્રીએને આડે રસ્તે ઉતરી જવાનો સં-
ભવ છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा
लत, य यः पार्श्वतो वसति
तं परिवेष्टयन्ति ॥ ૮૧૫ ॥

ધણુંકરી દુષ્ટ રાજ, દુષ્ટ સ્ત્રી તથા લતા,
જે પાસે હોય તેનેજ વિંદાય છે ॥ ૮૧૫ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

दीर्घदर्शी सदा च स्यात्पत्युत्पन्नमतिः
कचिद् । साहसी सालसी चैव चिर-
कारी भवेन्नहि ॥ ૮૧૬ ॥

સદા વિચારી કરનાર તથા કોઈ ટાણે વ-
ખતસર મુજબ આવે તેવા થવું; પણ સા-
હસ કરનાર, આળસુ તથા ઠીકસૂત્રી થવું
નહિ ॥ ૮૧૬ ॥

કારણ કોઈ પણ પ્રકારના આચાર, ભાષણ તથા કાર્ય કરવામાં લાંબા વિચાર ન કર્યો હોય, તો તેનું પરિણામ સાફ આવતું નથી. માટે પ્રથમ પોતાના આચરણનો વિચાર કરી, જેથી લોકમાં અપકીર્તિ તથા પરિણામે દુઃખ થાય એવાં દુરાચરણ જે પોતામાં હોય તો તે ત્યાગવાનો યત્ન કરવો, અને રૂઢા આચરણથી વર્તવું. લોકમાં મોઢે કોઈ કહડું મનાવતું નથી, કેમકે જેને સાચું પણ કહડું કેહેવામાં આવે તે ધણી રખે રીસ કરે અથવા અભાવ લાવે એવી કેહેનારના મનમાં ખીક હોયછે. માટે શુક-
નીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

प्रत्यसं दुर्गुणान्नैव वक्तुं शक्नोति
कोप्यतः । स्वदुर्गुणान्स्वयं
चातो विमृशेष्टोकशास्त्रतः ॥ ૮૧૭ ॥

પ્રત્યક્ષ દુર્ગુણ કેહેવા કોઈ પણ સમર્થ
થતો નથી, માટે પોતાના દુર્ગુણ પોતેજ
લોક તથા શાસ્ત્રથી વિચારી લેવા ॥ ૮૧૭ ॥

તેમ વિદુરનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

મુલભાઃ પુરુષા રાજન્ સતતં
મિયવાદિનઃ । અમિયસ્ય તુ
પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥ ૮૧૮ ॥

હે રાજન્, નિરંતર પ્રિય બોલનાર મનુષ્ય મુલભ છે, પણ અપ્રિય એવું હિત વાક્ય કહેનાર તેમજ તે સાંભળનાર પણ દુર્લભ છે ॥ ૮૧૮ ॥

વળી ભોજ્યપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે;

મનીપિણઃ સન્તિ ન તે હિતૈપિણો
હિતૈપિણઃ સન્તિ ન તે મનીપિણઃ ।
સુહૃદ્ વિદ્વાનપિ દુર્લભો નૃણાં
યયૌપયં સ્વાદુ હિતં ચ દુર્લભમ્ ॥ ૮૧૯ ॥

મણું કરી જે બુદ્ધિમાન હોય તે હિતેચ્છુ હોતા નથી, ને જે હિતેચ્છુ હોય તે બુદ્ધિમાન હોતા નથી, માટે જેમ સ્વાદિષ્ટ તથા હિતકરનાર ઔપધ દુર્લભ છે, તેમ બુદ્ધિમાન હિતેચ્છુ પણ દુર્લભ છે ॥ ૮૧૯ ॥

તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું ભાષણ આગળથી વિચાર કર્યું વગર કર્યું હોય તો જ્યાં જેવું થટે ત્યાં તેવું બોલાવાને બદલે જેમ તેમ બોલાર્થ જવાય છે. જેથી આશનું દોર થતાં લોકમાં હાંસી વા વખતે વિના કારણે કોઈ સાથે ઝગડો થઈ પડે છે. માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન દર્શયેત્સ્વાભિમતમનુભૂતાદિના
સદા । પ્રવિચાર્યોત્તરં દેયં સહસા
ન વદેત્કચિત્ ॥ ૮૨૦ ॥

સલા પૂર્વે અનુભવ મેળવ્યાવિના પોતાને મત જણાવવો નહિ, ને વિચાર કરે ઉત્તર દેવો પણ ક્યારેય ઉતાવળે બોલ નહિ ॥ ૮૨૦ ॥

તેમ શાસ્ત્રધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અલ્પાક્ષરરમણીયં
યઃ કયયતિ નિશ્ચિતં સ સ્વલુ વાગ્મી ।
બહુવચનમલ્પસારં
યઃ કયયતિ વિપ્રલાપી સઃ ॥ ૮૨૧ ॥

જે અલ્પાક્ષરે કરી રમણીય તથા નિઃસ્વાગું વાક્ય કહે છે, તેનેજ બોલવાર્થ અતુર બણવો, પણ જે થોડા સારવાળાં બહુ વચન બોલે, તેને વૃથા બોલનાર બણવો ॥ ૮૨૧ ॥

તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય વિચાર કર્યું વગર કરવામાં આવે તો મુંઝાઈ જવાય છે, કાર્ય થયાં શિફ્ટ થઈ સકતું નથી, કરેલી મેદેનત વૃથા જાય છે અને લોકોમાં હાંસી યાય છે. નાટે પોતાના ખરા સ્નેહિયોની સલાહ લઈ, પરિણામ સાફ આવે તે રીતે લાંબો વિચાર કરી પોતાનું કાર્ય શિફ્ટ કરવું! અને કદિ ધારવામાં ન દોષ એવું એકાએક કામ આવી પડે, તો ત્યાં ધીરજ રાખી સમયસૂચકતા વાપરી તેને પાર પાડવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વનસ્પતેરપકાનિ ફલાનિ પ્રચિ-
નોતિ યઃ । ત નામ્નોતિ રસં તેભ્યો
વીજં ચાસ્ય વિનશ્યતિ ॥ ૮૨૨ ॥

યસ્તુ પદ્મપાદત્તે કાલે પરિણતં
ફલમ્ । ફલાદ્રસં સ લભતે વી-
જાચ્ચ ફલં પુનઃ ॥ ૮૨૩ ॥

દિવસેનૈવ તત્કુર્યાધેન રાત્રાં
સુખં વસેત્ । પૂર્વે વયસિ તત્કુ-
ર્યાધેન દૃઢઃ સુખં વસેત્ ॥ ૮૨૪ ॥

‘ વળી આપ્તાક્યનીતિમાં કશું છે કે,

અનાગતવિધાતા ચ મત્યુત્પન્ન-
મતિસ્તથા । દ્વાવેવ સુખયેધેતે દી-
ર્ઘમૂત્રી વિનશ્યતિ ॥ ૮૨૫ ॥

ઉત્પન્નપશ્ચાત્તાપસ્ય બુદ્ધિર્ભવતિ
યાદૃશી । તાદૃશી યદિ પૂર્વ સ્યા-
ત્કસ્ય ન સ્યાન્મહોદયઃ ॥ ૮૨૬ ॥

તેમ વિબુધશર્માયે કશું છે કે,

સઙ્ગસા વિદધીત ન ક્રિયા-
મવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।
દૃણુતે હિ વિમૃશ્યકારિણં
ગુણલુબ્ધાઃ સ્વયમેવ સંપદઃ ॥ ૮૨૭ ॥

મતિરેવ ચલાત્ ગરીયસી
યદભાવે કરિણામિયં દશા ।
ઇતિ ઘોષયતીવ હિંદિમઃ
કરિણો હસ્તિપકાહતઃ કણન્ ॥ ૮૨૮ ॥

જે વનસ્પતિનાં ફાંચાં ફળં તોડે છે, તે
તેમાંથી રસ મેળવતો નથી, ને તેનું બીજ
પણ નાશ પામે છે ॥ ૮૨૨ ॥

પણ જે વખતસર પરિણામ પામી પકવ
થયેલાં ફળને ગ્રહણ કરે છે, તે ફળમાંથી
રસ મેળવે છે, ને ફરી બીજથી ફળને
પામે છે ॥ ૮૨૩ ॥

દિવસે એવું કરવું કે, રાત્રિયે નિરાતે ઉંઘ
આવે, ને પેહેલી અવસ્થામાં એવું કરવું
કે, પૃથ્વ્યભૂમાં મુખે રેહેવાય ॥ ૮૨૪ ॥

‘ ‘ ‘

અગાઉથી વિચાર કરનાર તથા વેળાસર
મતિ પહોંચાડનાર બને ગુણી થાય છે,
પણ દીર્ઘમૂત્રી નાશ પામે છે ॥ ૮૨૫ ॥

‘ ‘ ‘
મનુષ્યની પશ્ચાત્તાપ ઠાણે જોવી બુદ્ધિ
થાય છે, તેવી જો પેહેલાજ હોય તો કેનો
મોટો ઉદય ન થાય ॥ ૮૨૬ ॥

સાહસ કર્મ કરવું નહિ, કેમકે અવિવેક
પરમ આપત્તિનું સ્થાન છે, પણ વિચારી
કરનારને ગુણલુબ્ધી સંપત્તિ પોતાની મેળેજ
વરે છે ॥ ૮૨૭ ॥

‘ ‘ ‘
વળી “ બળથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે બુ-
દ્ધિના અભાવે હસ્તિની આ દશા ” એમ
જાણી હાથિના માંચતે વગાડેલ શબ્દ કરતું
નગાડુ સર્વને જાણ કરતું હોયની! એમ
જાણે છે ॥ ૮૨૮ ॥

વહુધા વહુભિઃ સાર્થં ચિંતિતાઃ સુ-
નિરૂપિતાઃ । કયંચિન્ન વિલી-
યન્તે વિદ્વદ્વિનિશ્ચિતા નયાઃ ॥ ૮૨૯ ॥

સુજીર્ણમન્નં સુવિચક્ષણઃ સુતઃ
સુશાસિતા સ્ત્રી નૃપતિઃ સુસેવિતઃ ।
સુચિન્ત્ય ચોક્તં સુવિચાર્ય યત્કૃતં
સુદીર્ઘકાલેऽપિ ન યાતિ વિક્રિયામ્ ૮૩૦

વળી ભર્તૃહરિયે કશું છે કે,

ગુણવદગુણવદ્વા કુર્વતા કાર્યજાતં
પરિણતિરવધાર્યા યત્નતઃ પંદિતેન ।
અતિરમસકૃતાનાં કર્મણામાવિષત્તેર્ભવતિ
હૃદયદાહી શલ્યતુલ્યો વિપાકઃ ॥ ૮૩૧ ॥

તેમ માથ કવિયે કશું છે કે,

સમય એવ કરોતિ બલાવલં
પ્રણિગદન્ત ઇતીવ શરીરિણામ્ ।
શરદિ હંસરવાઃ પરુપીકૃત-
સ્વરમયૂરમયૂરમણીયતામ્ ॥ ૮૩૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

આપરિતોપાદ્વિદુષાં ન સાધુ મન્યે
પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ । બલવદપિ શિ-
ક્ષિતાનામાત્મન્યપ્રત્યયં ચેતઃ ॥ ૮૩૩ ॥

સુહૃદ્વિરાઘૈરસકૃદ્વિચારિતં
સ્વયં ચ બુદ્ધ્યા પ્રવિચારિતં પુનઃ ।
કરોતિ કાર્યં સ્વલ્લ યઃ સ બુદ્ધિમાન્
સ એવ સૌલ્યં વહુધા સમશ્રુતે ॥ ૮૩૪ ॥

તેમ કોઈ પણ કામમાં આગસ કરવાથી તથા તેને સુલતપી રાખવાથી હાનિ થાય છે, વા તે કામ સિદ્ધ થતું નથી. આટલે વિદુરનીતિમાં કશું છે કે,

ધણું કરી અનેક વિદ્વાનોએ સાથે બેસી,
નિરૂપણ કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરેલ ન્યાય
કોઈ રીતે નાશ પામતા નથી ॥ ૮૨૯ ॥

સારી રીતે પચેલું અન્ન, સુવિચક્ષણ પુત્ર,
સુશિક્ષિત સ્ત્રી, સુસેવિત રાજા, સુવિચારી
બાલેલુ તથા જે સારી રીતે વિચારી ક-
રેલું હોય, તે સર્વે લાભે કાળે પણ વિકાર
પામતાં નથી ॥ ૮૩૦ ॥

પડિતે શુભવાળાં વા શુભરહિત કાર્યસમુ-
દાયને કરતાં, યત્નથી તેના પરિણામનો વિ-
ચાર કરવો; કેમકે અતિ ઉતાવળે કરેલા ક-
ર્મનો પરિણામ વિપત્તિપર્થત હૃદયને દાહ
કરનાર શલ્ય સરખો થાય છે ॥ ૮૩૧ ॥

શરીરધારીને સમયજી બવાબલ કરે છે,
એમ બાળે કહેતાજ હોયની, તેમ શરદ્
ઋતુમાં હસના શબ્દ, મયૂરના સ્વર કઠોર
લાગે તે રીતે મનોહર લાગવા માક્યા ॥ ૮૩૨ ॥

વિદ્વાનોના સતોષપર્થત કોઈ પણ પ્રયોગનું
વિજ્ઞાન હુ યથાર્થ નથી માનતો, કેમકે
શીખેલાનુ ચિત્ત બળવાન છે, તોપણ પોતા
ખાતે વિશ્વાસ કરતું નથી ॥ ૮૩૩ ॥

જે આત્મ મિત્ર સાથે વારવાર વિચારી,
ફરી પોતે પણ બુદ્ધિવડે વિચાર કરી કાર્ય
કરે છે, તેજ બુદ્ધિમાન ને તેજ ધણું કરી
સુખને પામે છે ॥ ૮૩૪ ॥

પદ્ દોષાઃ પુરુષેણેહ હાતવ્યા ધૃતિ-
મિચ્છતા । નિદ્રા તંદ્રા ભયં ક્રોધ આ-
લસ્યં દીર્ઘસૂત્રતા ॥ ૮૩૫ ॥

આ લોકમાં સમૃદ્ધિ ઇચ્છનારે નિદ્રા, મુસ્તિ,
ભય, ક્રોધ, આલસ્ય તથા દીર્ઘસૂત્રતા, એ
છદોષ ત્યાગ કરવા ॥ ૮૩૫ ॥

પદેવ તુ ગુણાઃ પુંસા ન હાતવ્યાઃ
કદાચન । સત્યં દાનમનાલસ્યમ-
નમ્રતા સમા ધૃતિઃ ॥ ૮૩૬ ॥

પણ સત્ય, પરોપકાર, અનાલસ્ય, અન-
મ્રતા, ક્ષમા, તથા ધૃતિ, એ છ ગુણ કયા-
રેય ત્યાગ કરવા નહીં ॥ ૮૩૬ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

શક્ષ્યામિ કર્તુમિદમલ્પમયત્ર-
સાધ્યમત્રાદરઃ કંઈતિ કૃત્યસુ-
પેક્ષ્યમાણાઃ । કેચિત્ પ્રમત્તમ-
નસઃ પરિતાપદુઃખં આપત્ત્યસં-
ગમુલભં પુરુષાઃ પ્રયાન્તિ ॥ ૮૩૭ ॥

“આ યત્ન વિના બની શકે એવું અદ્ય
કાર્ય કરવા હું શક્તિમાન છું, માટે એમાં
આદર શું કરવો?” એમ ધારી કાર્યની
ઉપેક્ષા કરનાર કેટલાક ગાદલ મનવાળા,
આપત્તસંગ છે મુશ્કેલ જેમાં એવાં પરિ-
તાપરૂપ દુઃખને પામે છે ॥ ૮૩૭ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સુગુપ્તકાર્યમંત્રઃ સ્વાત્કુર્વન્મુલ્લેષ
નાપદિ । યથાશક્તિ ચિકીર્ષેત
ન ત્યજેચ્છરણાગતમ્ ॥ ૮૩૮ ॥

કાર્ય તથા મનમુખાને સારી રીતે શુભ
રાખવા, આપત્ત ટાળે મુંઝાવું નહીં, પણ
યથાશક્તિ કાર્ય કરે જવું; અને શરણાગ-
તને છોડવો નહીં ॥ ૮૩૮ ॥

કારણ હરકોઈ મોટું કાર્ય કરવા ધાર્યું હોય, તેનો મનમુખો પોતાના જે વિશ્વાસુ
પણ અતુર જન હોય તેની સાથેજ કરવો; કારણ કાર્ય સિદ્ધ થયા પહેલાં તે જે બહાર
પડે તો તેમાં પ્રતિપક્ષી તરફથી વિઘ્ન થવાનો સંભવ તથા કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો લો-
કમાં હાંસી થાયછે અને કદી સિદ્ધ થાય તો તેમાં લોકને મોહ હોતો નથી. માટે
આણીક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

મનસા ચિંતિતં કાર્યં વાચા નૈવ
પ્રકાશયેત્ । મંત્રેણ રક્ષયેદ્દૃઢં કાર્યં
ચાપિ નિયોજયેત્ ॥ ૮૩૯ ॥

મનવડે ધારેલું કાર્ય વાણીવડે પ્રકાશ કરવું
નહીં, પણ વિચારથી છાવું રાખવું ને કાર્ય
કરે જવું ॥ ૮૩૯ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માએ પણ કહ્યું છે કે,

અંમસા મિથ્યતે સેવુસ્થા મંત્રોપ્ય-
રક્ષિતઃ । પૈશૂન્યાદ્મિથ્યતે સ્નેહો
વાગ્મિભિથેત કાતરઃ ॥ ૮૪૦ ॥

જળથી પાજ, શુભ રાખ્યા વગર વિચાર,
આડીથી સ્નેહ તથા વાણીવડે બીકલુ લે-
દાય છે ॥ ૮૪૦ ॥

વળી આરભેલા કામમાં વિદ્ય આવતાં કાયર થઈ મુંઝાઈ જવાથી લોકોમાં પોતાનો કડપ ઝાણો થાયછે, ને કામ વણસી જવાનો સભવ રહે છે; માટે આપત્સમયે ધીરજ રાખવી. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

મુલં ચ દુઃખં ચ ભવાભવૌ ચ
લાભાલાભૌ મરણં જીવિતં ચ ।
પર્યાયશઃ સર્વમેતે સ્પૃશંતિ
તત્સાદીરો ન ચ હૃપ્યેન્ન શોચેત્ ॥ ૮૪૧ ॥

પ્રાપ્યાપદં ન વ્યથતે કદાચિ-
દુઘોગમન્વિચ્છતિ ચાપ્રમત્તઃ ।
દુઃખં ચ કાલે સહતે મહાત્મા
ધુરંધરસ્તસ્ય વિપદિનશ્યેત્ ॥ ૮૪૨ ॥

તેમ પ્રસંગરત્તાવલિમાં કહ્યું છે કે,

હિનોપિ રોહતિ તરુશ્ચન્દ્રઃ ક્ષીણો-
ઽપિ વર્ધતે લોકે । ઇતિ વિમૃશંતઃ
સંતઃ સંતપ્યંતે ન લોકેઽસ્મિન્ ॥ ૮૪૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

કચિદ્વિદ્વદ્ગોષ્ઠી કચિદપિ મુરમ-
ત્તકલહઃ કચિદ્વીણાવાદઃ કચિ-
દપિ ચ હાહેતિ રુદિતમ્ ।
કચિદ્રમ્પા રામ્પા કચિદપિ જરા-
ર્જર્જરતનુર્ન જાને સંસારઃ કિમમૃ-
તમયઃ કિં વિપમયઃ ॥ ૮૪૪ ॥

માટે વિબુધસમયે કહ્યું છે કે,

ત્યાજ્યં ન ધૈર્યં વિધુરેઽપિ કાલે
ધૈર્યાત્કદાચિદ્રતિમામુયાત્સઃ ।
યથા સમુદ્રેઽપિ ચ પોતમંગે
સાંયાત્રિકી વાંછતિ તર્હિમેવ ॥ ૮૪૫ ॥

મુખ દુઃખ, ચઢતી પડતી, લાભ અલાભ તથા જીવંતું મરતું, એ સર્વે ક્રમે કરી પ્રાપ્ત થાયછે, માટે ધૈર્યવાન હોય તથા શોચ કરતો નથી ॥ ૮૪૧ ॥

જે આપતને પામી કોઈ કાળે વ્યથા પા-
મતો નથી, પણ સાવધાન થઈ ઉદ્યોગ કરે
જાયછે, ને વખતે દુઃખ આવે તો સહન
કરેછે, તે ધુરંધર મહાત્માનો વિપત્તિ નાશ
પામે છે ॥ ૮૪૨ ॥

આ લોકમાં કાપેલો વૃક્ષ પણ પાછો ઉગે
છે, ને ક્ષીણ થયેલ ચંદ્ર પણ પાછો વૃદ્ધિ
પામે છે, એમ વિચાર કરનાર સમજના
એક પામતા નથી ॥ ૮૪૩ ॥

સસારમાં ક્યાંક વિદ્વાનનો વિનોદ, ક્યાંક
મદિરા પીને મત્ત થયેલાનો કલહ, ક્યાંક
ત્રિભુનો નાદ, ક્યાંક હાહા કરી રૂઢન,
ક્યાંક મનોહર સ્ત્રી, ને ક્યાંક જસએ કરી
જર્જરિત થયેલાં શરીર કેળાય છે, તે ઉ-
પરથી શું એ સસાર અમૃતમય છે કે વિ-
પમય છે, તે હું જાણતો નથી ॥ ૮૪૪ ॥

જેમ સમુદ્રમાં વહાણ ભાંગવાટાણે પણ
મુસાફર તરવા ધીરજે છે, તેમ મનુષ્યે
વિપત્તિ સમયે પણ ધૈર્ય છોડતું નહીં,
કેમકે ધીરજથી કદાચિત્ તે ગતિને પા-
મે છે ॥ ૮૪૫ ॥

તાવદ્વયેપુ મેતવ્યં યાવદ્વયમના-
ગતમ્ । આગતં તુ મયં દૃષ્ટ્વા પ્ર-
હર્તવ્યમશંકયા ॥ ૮૪૬ ॥

મુલમાપતિતં સેવેદુઃસ્વમાપતિતં
તથા । ચક્રવત્પરિવર્તેતે દુઃસ્વા-
નિ ચ મુલ્લાનિ ચ ॥ ૮૪૭ ॥

આરમંતેડલ્પમેવાજ્ઞા કામં વ્યગ્રા
મ્ભવંતિ ચ । મહારંભાઃ કૃતપિયઃ
સ્તિષ્ઠંતિ ચ નિરાકુલાઃ ॥ ૮૪૮ ॥

અનારંભો હિ કાર્યાણાં પ્રથમં બુ-
દ્ધિલક્ષણમ્ । આરંભસ્પ્યાંતગમનં
દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥ ૮૪૯ ॥

આરંભ્યતે ન સ્વલ્લુ વિગ્નમયેન નીચૈઃ
પ્રારંભ્ય વિગ્નવિહતા વિરંમંતિ મધ્યાઃ ।
વિગ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રા-
રંભ્ય ચોત્તમજના ન પરિત્યજંતિ ॥ ૮૫૦ ॥

હવે શરણે આવેલાની યથાશક્તિ પરોણાગત કરવાથી લોકમાં ધણા મિત્ર થાયછે,
ને મુલામ વધે છે. કદિ શત્રુ હોય ને વેર મૂકી શરણે આવે, તો તે પણ પરોણા-
ગત કરવા યોગ્ય છે; ત્યારે કોઈ સખધી, મિત્ર, ભતિલો, પરભતિલો વા પરોણા ઘેર
આવે, તો તે પરોણાગત કરવા યોગ્ય હોય તેમાં શી નવાઈ! કહ્યું છે કે,

ગૃહાગતં શુદ્રમપિ યથાર્થ
પૂજયેત્સદા । અરાવપ્યુ-
ચિતં કાર્યમાતિથ્યં ગૃહમાગતે ॥ ૮૫૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાત્યંતં વિશ્વસેત્કંચિત્ વિશ્વસ્તમપિ
સર્વદા । પુત્રં વા ભ્રાતરં માર્યામ-
માત્યમધિકારિણમ્ ॥ ૮૫૨ ॥

ભ્યાંમુધી ભય આચ્યું ન હોય ત્યાંમુધી
બીહીવું, પણ તેને આન્ય ભલી નિઃશંક
અર્થ ઠાળવાના ઉપાય કરવા ॥ ૮૪૬ ॥

પ્રાપ્ત થયેલાં મુખવા દુઃખ ધીરજથી સે-
વવાં, કેમકે તે ચક્રની પેઠે ક્યાં કરેછે ॥ ૮૪૭ ॥

અરુ જન ઈચ્છાથી સ્વલ્પ કાર્યનો આરંભ
કરે, ને પછી તેમાં વિહુળ થાયછે, પણ
બુદ્ધિભાને જન મોટા કાર્યનો આરંભ કરેછે,
ને આકુળ થતા નથી ॥ ૮૪૮ ॥

કાર્યનો આરંભ ન કરવો, એ બુદ્ધિનું પ્રથમ
લક્ષણ છે, ને આરંભેલા કાર્યને પાર પા-
ડવું, એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે ॥ ૮૪૯ ॥

વિગ્નના ભયથી અધમ જન કાર્યનો આ-
રંભ કરતા નથી, મધ્યમ જન કાર્યનો
આરંભ કરી વિગ્ન નડે તો વચમાંજ વિરામ
પામે છે; પણ ઉત્તમ જન તો કાર્યનો આ-
રંભ કરી વિગ્ન વારવાર આવે તોપણ તેને
પુરે ક્યાં વચર છેડતા નથી ॥ ૮૫૦ ॥

સદા ઘેર આવેલા શુદ્રનો પણ જેવો ઘટે
તેવો સત્કાર કરવો, ને શત્રુ પણ ને ઘેર
આવે તો તેની પરોણાગત કરવી ॥ ૮૫૧ ॥

સર્વદા પુત્ર, ભાઈ, ભાઈ, અમાત્ય, અ-
ધિકારિ તથા કોઈ વિશ્વાધુનો પણ અતિ-
વિશ્વાસ કરવો નહિ ॥ ૮૫૨ ॥

કારણ જેના ઉપર ધણો વિશ્વાસ હોય, તેમણે કોઈ સમય દગો કરેછે; એમ પ્ર-
વેના ઇતિહાસથી જાણવામાં આવ્યું છે, ને હમણાં પણ અનુભવ થાયછે. વિધ્વંસ-
માંયે કશું છે કે,

નલિનાં ચ નદીનાં ચ શૃંગિણાં
શસ્ત્રપાણિનામ્ । વિશ્વાસો નૈવ
કર્તવ્યઃ સ્ત્રીપુ રાજકુલેષુ ચ ॥ ૮૫૩ ॥

નખ તથા શિંગણવાળાં પ્રાણિ, નદી, રા-
સધારી, સ્ત્રીજન તથા રાજકુળનો વિશ્વાસ
ન કરવો ॥ ૮૫૩ ॥

ન યસ્ય ચેષ્ટિતં વિદ્યાત્ ન કુલં ન
પરાક્રમમ્ । ન તસ્ય વિશ્વસેત્પ્રાણો
યદીચ્છેચ્છ્રેય આત્મનઃ ॥ ૮૫૪ ॥

જો પોતાનું શ્રેય ઇચ્છે તો બુદ્ધિમાન, જેનાં
આચરણ, કુળ તથા પરાક્રમ ન જણાય
તેનો વિશ્વાસ ન કરે ॥ ૮૫૪ ॥

પ્રણયાદુપકારાદ્વા યો વિશ્વસિતિ
શત્રુપુ । સપુત્ર ઇવ દૃષ્ટાગ્રાત્પતિતઃ
પ્રતિબુદ્ધ્યતે ॥ ૮૫૫ ॥

જે શત્રુનો સ્નેહ તથા ઉપકાર જોઈ વિ-
શ્વાસ કરેછે, તે વૃક્ષના અગ્રભાગ પર ઝુ-
તેલાની પેઠે પડે ત્યારે જાગેછે ॥ ૮૫૫ ॥

અપરાધો ન મેસ્તીતિ નૈતદ્વિશ્વાસ-
કારણમ્ । વિદ્યતે હિ નૃશંસેભ્યો
ભયં ગુણવતામપિ ॥ ૮૫૬ ॥

“આરો કઈ અપરાધ નથી,” એમ ધા-
રું વિશ્વાસ કરવાનું કારણ નથી, કેમકે
જુલુવાનને પણ કૂર મનુષ્યો તરફથી ભય
થાયછે ॥ ૮૫૬ ॥

અત્યાદરો ભવેદ્યત્ર કાર્યકારણ-
વર્જિતઃ । તત્ર શંકા પ્રકર્તવ્યા
પરિણામે સુસ્તાવહા ॥ ૮૫૭ ॥

જ્યાં કાર્ય કારણ વિના અતિ આદર થાય
ત્યાં શંકા રાખવી, જેથી પરિણામે ધુખ
થાયછે ॥ ૮૫૭ ॥

અસતી ભવતિ સલજ્ઞા ક્ષારં નીતં ચ
નિર્મલં ભવતિ । દંભી ભવતિ વિવેકી
મિયવક્તા ભવતિ ધૂર્તજનઃ ॥ ૮૫૮ ॥

ધણું કરી અસતી સ્ત્રી લજ્જાવાળી, ખાઈ
પાણી નિર્મળ, દંભી વિવેકી તથા ધૂતારા
મિઠું બોલનારા હોયછે ॥ ૮૫૮ ॥

દયાત્સાધુર્યદિ નિજપદે દુર્જ-
નાય પ્રવેશં તં નાશાય પ્રભવતિ
તતો વાંછમાનઃ સ્વયં સઃ ।
તસ્માદ્દેયો વિપુલમતિભિર્નાવકા-
શોઽધમાનાં જારોઽપિ સ્યાદ્દૃષ-
તિરિતિ શ્રૂયતે વાક્યતોઽત્ર ॥ ૮૫૯ ॥

સાધુ પુરુષ જો દુર્જનને પોતાના સ્થાનમાં
પ્રવેશ કરવા દે, તો તે દુર્જન પોતેજ
તેના સ્થાનની ઇચ્છા કરી તેનો નાશ ક-
રેછે, માટે એટલી અતિવાળાએ નીચ મ-
નુષ્યને પોતાનું સ્થાન દેતું નહિ, કારણ જાર
પુરુષ પણ ધરનો ધણી થઈ પડે છે, એમ
લોકમાં વાક્યથી સભાગાય છે ॥ ૮૫૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કશું છે કે,

અવૃત્તિવ્યાધિશોકાર્તાનનુવર્તેત
શક્તિતઃ । કદાપિ નોગ્રદંઢઃ સ્વા-
ત્કદુઃખાપણતત્પરઃ ॥ ૮૬૦ ॥

અવૃત્તિ, વ્યાધિ તથા શોકે કરી પીડાય-
લાને શક્તિ મુજબ મદદ કરવી; ને કયા-
રેય પાત્ર કદુ ભાષણમાં તત્પર તથા ઉ-
ગ્રદંડી થવું નહિ ॥ ૮૬૦ ॥

ભાર્યા પુત્રોડ્પ્યુદિજતે કદુવાક્યા-
ત્મદંઢતઃ । પગવોડપિ વશં યાંતિ
દાર્તશ્ચ મૃદુભાષણઃ ॥ ૮૬૧ ॥

કેમકે કદુ વાક્ય તથા ઉગ્રદંડી ભાર્યા
તથા પુત્ર પણ ઉદ્દેગ પામેછે, ને, દાન
તથા મૃદુ ભાષણે કરી પશુ પણ વશ
થાયછે ॥ ૮૬૧ ॥

ચોતાની શક્તિપ્રમાણે પરોપકાર કરવાથી લોકમાં વશ વધે છે, પ્રીતિ મેળવાય
છે ને જેની ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેના અતરાત્મા પ્રસન્ન થાયછે. અને ઈશ્વર સ-
ર્વાર્થપ્રાપ્તિ માટે હોવાથી એજ તેનું પૂજન ભાસે છે. એ વિષે કશું છે કે,

યેન કેન પ્રકારેણ યસ્ય કસ્યાપિ
દેહિનઃ । સંતોષં જનયેત્માશ્વસ્તદે-
વેશ્વરપૂજનમ્ ॥ ૮૬૨ ॥

જુદ્ધિમાને હરકોઈ રૂપ પ્રકારે કરી કોઈ
પણ પ્રાણીને સતોષ ઉત્પન્ન કરવો, તેજ
ઈશ્વરપૂજન છે ॥ ૮૬૨ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કશું છે કે,

સ્થિતો મૃત્યુમુલ્લે ચાહં સ્થળમાયુર્મ-
માસ્તિ ન । ઇતિ મત્તા દાનધર્મા
યથેષ્ટૌ હુ સમાચરેત્ ॥ ૮૬૩ ॥

હું મૃત્યુના મુખમાં રહ્યો છું, માફ આયુષ્
ક્ષણમાત્ર નથી, એમ માની યથેષ્ટ દાન
ધર્મ આચરવાં ॥ ૮૬૩ ॥

કારણ વિબુધશર્માયે કશું છે કે,

તાવત્પ્રીતિર્ભવેલ્લોકે યાવદાનં
મદીયતે । વત્સઃ ક્ષીરક્ષયં દ્વષ્ટા
પરિત્યજતિ માતરમ્ ॥ ૮૬૪ ॥

લોકમાં ત્યાંમુખી કંઈ પણ દેવાય ત્યાંમુખી
પ્રીતિ હોય છે, કેમકે બાછડો કૂધના ક્ષ-
યને જેઈ માતાને ચૂકી દે છે ॥ ૮૬૪ ॥

પદય દાનસ્ય માહાત્મ્યં સચઃ પ્રત્યય-
કારકમ્ । યત્પ્રભાવાદપિ દ્વેષી મિ-
ત્રતાં યાતિ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૮૬૫ ॥

તત્કાળ વિશ્વાસને કરનાર દાનનું મહાત્મ્ય
જો, કેમકે જેના પ્રભાવથી શત્રુ પણ ત-
રત મિત્ર થાયછે ॥ ૮૬૫ ॥

પણ કુલાઈ જઈ ચોતાની શક્તિ ઉપરાંત દાનપ્રેરણું નહીં; કારણ શુકનીતિના ત્રીજા
અધ્યાયમાં કશું છે કે,

અતિદાનેન દારિદ્ર્યં તિરસ્કારો-
ડતિલોભતઃ । યતોડત્યંતં નાશહેતુ-
રતિસર્વત્ર વર્જયેત્ ॥ ૮૬૬ ॥

અતિ દાને કરી દારિદ્ર્ય ને અતિ લો-
ભથી નિરસ્કાર થાયછે, તેથી અતિ એ
નાશનું કારણ છે, માટે તેનો સર્વ ઠેકાણે
ત્યાગ કરવો ॥ ૮૬૬ ॥

વળી જેના ઉપર પોતાની સત્તા હોય એવાં કોઈ પણ મનુષ્યે કદી અપરાધ કઈ
હોય, તો તેને ઉગ્ર દડ કરવાથી તથા કૂર વચન કેહેવાથી કોઈ ટાળે અનર્થ થવાનો
સભવ છે. કેમકે જેને ઊગ્ર દડ કરવામાં આવે તથા કૂર વચન કેહેવામાં આવે, તે
કદી પોંદોચેલો હોય, તો વૈર રાખી તેવા દડ કરનાર તથા કૂર વચન બોલનારને લાગ
આવે નુકસાન કરે છે. માટે આપતાંમુધી સમજાવી કામ લેવું ને કદી દડ કરવો પડે
તો વગર વિચારે કરવો નહિ. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

સામ્રૈવ યત્ર સિદ્ધિર્ન તત્ર દંડો યુધેન
વિનિયોજ્યઃ । પિત્તં યદિ શર્કરયા
શામ્યતિ કોર્થઃ પટોલેન ॥ ૮૬૭ ॥

જ્યાં સમજાવ્યાથી કામ થાય ત્યાં કાલ્યા
માણ્યે દડ કરવો નહિ, કેમકે જે સા
કરથી પિત્ત રામે તો કડવા પટોલની જ-
ર શું છે ॥ ૮૬૭ ॥

ન પરસ્યાપરાધેન પરેપાં દંડમાચરેત્ ।
આત્મનાવગતં કૃત્વા દંડયેત્પૂજયેષ્ઠ વા ॥ ૮૬૮ ॥

એકના અપરાધમાટે બીજાને દડ ન
દેવો, પણ પોતાની ખાત્રી કરી, ધટે તો
દડ દેવો વા સત્કાર કરવો ॥ ૮૬૮ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપેક્ષેત પ્રનષ્ટં યત્પ્રાપ્તં યત્તદુ-
પાહરેત્ । પરદ્રવ્યં હ્રુદ્રમપિ
નાદર્શં સંહરેત્કચિત્ ॥ ૮૬૯ ॥

જે નાશ પામ્યું, તેની ઉપેક્ષા કરવી, ને જે
પ્રાપ્ત થયું તેને અહાપુ કરવું, પણ કોઈ
કાળે થોડું પણ પારકું દ્રવ્ય આપ્યાવિના
લેવું નહિ ॥ ૮૬૯ ॥

નાશ પામેલી કોઈ પણ વસ્તુની ઉપેક્ષા ન કરતાં વારવાર તેનું ચિંતન કરવાથી
માત્ર મનને સતાપ થતાં શરીર ફીણુ થાયછે અને નિત્યના કામકાળમાં પ્રવૃત્તિ થ-
વાથી ન થતાં તેમાં નુકસાની થવાનો સભવ છે, પણ તે નાશ પામેલી વસ્તુ કદી મન-
ભાવવાની નથી. માટે એજ અથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

શોકં ન કુર્યાન્નષ્ટસ્ય સ્વકૃતેરપિ
જલ્પનમ્ । શ્વાદન્ન ગચ્છેદધ્વાનં
ન ચ હાસ્યેન ભાષણમ્ ॥ ૮૭૦ ॥

નષ્ટનો શોક કરવો નહિ, વિના પૂછે પોતે
કરેલ, કહી દેખાડવું નહિ, માર્ગમાં ખાતાં
ખાતાં ચાલવું નહિ, ને હાસ્ય સહિત ભા-
ષણ કરવું નહિ ॥ ૮૭૦ ॥

તેમ બીજાની જેની ઉપર સત્તા હોય તેવી વસ્તુ, તેના ધણીની રજાવગર પોતાના
ઉપયોગમાં લેવાથી ચોરી કરે છે; જેથી શિક્ષાને પાત્ર થવાય છે ને લોકમાં આચર-
ણાય છે. માટે કહ્યું છે કે,

પરધનહરણે પેગુઃ પરદારનિરી-
ક્ષણેડપ્યંથઃ । મૂકઃ પરાપવાદે
સ ભવતિ સર્વપ્રિયો જગતિ ॥ ૮૭૧ ॥

હવે સુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન દ્યુયાદનૃતં સાક્ષ્યં કૃતં સાક્ષ્યં ન
લોપયેત્ । આજ્ઞાભંગસ્તુ મહતાં રાજઃ
કાર્યો ન વૈ કચિત્ ॥ ૮૭૨ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરવાથી ઈશ્વરનો ગુનેગાર થવાય છે, કારણ તે સર્વાતર્થોની હોવાથી
મનુષ્યે છુપી રીતે કરેલા પાપ-પુણ્યને જાણે છે. માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

ન વૃથા શપથં કુર્યાત્સ્વલ્પેડપ્યર્થે
નરો બુધઃ । આત્મેવ જ્ઞાત્મનઃ
સાક્ષી ગતિરાત્મા તથાત્મનઃ ॥ ૮૭૩ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે થોડા કાર્યમાં પણ
ખોટા સોમન ખાવા નહિ, કેમકે પોતે
પોતાનોજ સાક્ષી તથા ગતિ છે ॥ ૮૭૩ ॥

૧૧ીં શ્રી મહાભારતાંતર્ગત આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

મન્યતે પાતકં કૃત્વા ન કશ્ચિદ્દેત્તિ
મામિતિ । તદેવ વૈત્તિ ભૂતાત્મા
યશ્ચૈવાંતરપૂરુષઃ ॥ ૮૭૪ ॥

જે પાપ કરીને મને કોઈ જાણતું નથી
એમ માને છે, પણ જે સર્વ ભૂતનો
આત્મા અર્થાત્મિ ઈશ્વર છે તે સર્વ જાણે
છે ॥ ૮૭૪ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

યથા શ્રુતં યથા દૃષ્ટં સર્વમેવાં-
જસા વદેત્ । સત્યેન પૂયતે સાક્ષી
ધર્મઃ સત્યેન રક્ષ્યતે ॥ ૮૭૫ ॥

જેમ સાંભળ્યું તથા જોયું હોય તેમજ
સાક્ષિયે સર્વ જલદી કહેવું, કેમ કે સત્ય-
વડે તે પોતે પવિત્ર થાય, ને ધર્મની રક્ષા
થાય છે ॥ ૮૭૫ ॥

૧૧ીં ખોટી સાક્ષી પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો, રાજા શિક્ષા કરે ને લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા
પડે છે. માટે કલ્પતરૂં ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

યશો યસ્માદ્ગત્સીભવતિ વનવ-
હેરિવ વનં ત્રિદાનં દુઃસ્વાનાં
યદવનિરુહાણામિવ જલમ્ ।
ન યત્ર સ્પાચ્છાયાડતપ ઇવ તપઃ-
સંયમકથા કયંચિત્તન્મિથ્યા
વચનમભિષત્તે ન મતિમાન્ ॥ ૮૭૬ ॥

જેથી દાવાનલવડે વનની પેઠે યશ ભ-
રમરૂં થાય છે, જે વૃક્ષનાં કારણ જળની
પેઠે દુઃખનું નિદાન છે, અને જેમાં તડ-
કાનેવિષે છાયાની પેઠે તપ તથા સંય-
મની કથા નથી, તેવું મિથ્યા વચન કોઈ
રીતે પણ બુદ્ધિમાન બોલતો નથી ॥ ૮૭૬ ॥

તેમ જેનો અમલ ચાલતો હોય તેવા સત્તાધારી મનુષ્યની આત્માનું ઉદ્ધવન કરવાથી, તે એકવાર તો ગમે તેવા પ્રતિષ્ઠિત માણસને પણ હેરાન કરી શકે છે; ત્યારે રાજાની આજ્ઞા ઉદ્ધવન કરી હોય તો તે શું ન કરી શકે? વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

રાજા વેશ્યા યમો હ્યગ્નિસ્તસ્કરો
વાલયાચકૌ । પરદુઃસ્વં ન જા-
નંતિ હાપ્તમો ગ્રામકંટકઃ ॥ ૮૭૭ ॥

રાજા, વેશ્યા, કાળ, અગ્નિ, તસ્કર, બા-
ળક, યાત્રક તથા આઠમો ગ્રામકંટક પા-
રકું દુઃખ બાણતા નથી ॥ ૮૭૭ ॥

કાકે શૌચં ઘૂતકારે ચ સત્યં
સર્પે ક્ષાન્તિર્યૌવને કામશાંતિઃ ।
છીવે ધૈર્ય મધપે તત્ત્વચિન્તા
રાજા મિત્રં કેન દૃષ્ટં શ્રુતં વા ॥ ૮૭૮ ॥

કામડામાં પવિત્રતા, જુગારીમાં સત્યતા,
સર્પમાં ક્ષમા, યુવાવસ્થામાં કામશાંતિ,
બીકણુમાં ધૈર્ય, મદિરા પિનારમાં તત્ત્વ-
ચિન્તા, તથા રાજા મિત્ર, એટલાં કોણે
જોયાં વા સાંભળ્યાં ॥ ૮૭૮ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રં સુચિંતિતમયો પરિચિંતનીય-
મારાધિતોઽપિ નૃપતિઃ પરિશંકનીયઃ ।
અંકે સ્થિતાપિ યુવતિઃ પરિરક્ષણીયા
શ્નાન્તે નૃપે ચ યુવતૌ હિ કુતઃ સ્થિરસમ્ ૮૭૯

સારી રીતે ચિંતન કરેલું શાસ્ત્ર પણ ફરી
વિચારવા લાયક, આરાધન કરેલો રાજા
પણ રાક્ષસ રાખવા યોગ્ય અને પાસે ર-
હેલી યુવતિ પણ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે,
કેમકે શાસ્ત્ર, રાજા તથા યુવતિમાં સ્થિ-
રપણું ક્યાંથી ॥ ૮૭૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જાયાપત્યૌશ્ચ પિત્રૌશ્ચ ધ્રાત્રૌશ્ચ
સ્વામિમૃત્યયોઃ । મગિન્યોમિત્રયો-
ર્મેદં ન કુર્યાદ્દુરશિષ્યયોઃ ॥ ૮૮૦ ॥

પતિ પત્નિ, માતા પિતા, ભાઈઓ, શેઠ
આકર, બહેનો, મિત્રો, તથા ગુરુશિષ્યનો
અંકેઅંકે ભેદ કરવો નહિ ॥ ૮૮૦ ॥

કારણ તેમનામાં પરસ્પરે ભેદ પાડવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે, તેને જો તેઓ નિઃ-
શ્ચ હોય તો પ્રયત્નથીજ ચેતી જઈ દૂર કરે છે. કારણ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યે વૈ મેદનશીલાસ્તુ સકામા નિસ્રપાઃ
શઠાઃ । યે પાપા इति विख्याताः
संवासे परिगर्हिताः ॥ ८८१ ॥

જો ભેદ પાડનાર, કામી, નિર્લજ્જ, શઠ
તથા પાપી કેહેવાતા હોય તે પાસે સ-
ખવામાં નિહેલા છે ॥ ૮૮૧ ॥

અને કદી તેવા સંગ્રામી વિચાર વગરના હોય, તો તેમનામાં ભેદ પાડી રાકાય છે. (વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

મૃદુના સલિલેન સ્વન્યમાના-
ન્યવઘૃપ્યંતિ ગિરેરપિ સ્થલાનિ ।
ઉપજાપવિદાં ચ કર્ણજાપઃ
કિમુ ચેતાંસિ મૃદુનિ માનવાનામ્ ॥૮૮૨॥

કોમળ જળવેડે પણ અનન યથેલાં પર્વ-
તાનાં સ્થળ ધસાઈ જાયછે, તે ભેદ પા-
ડનારે કાન ભરવાથી મનુષ્યનાં કોમળ
ચિત્ત ભેદાય તેમાં શું ॥ ૮૮૨ ॥

પણ જ્યારે તેમને ત્યાં કંઈ બાવહારિક પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે લોકલાજને લીધે
તેમને એકકાં યવાની ફરજ પડે છે. તે સમય તેઓ ભેદ પડવાનાં કારણને પરસ્પરે
ખુલાસો પૂછવા માંડે છે, એટલે તુરત તે ભેદ પાડનાર મનુષ્યનું લોપાણુ પ્રસિદ્ધ થઈ
જાય છે. જથી તે બન્નેના તિરસ્કારમાં આવી તેમના ઘરથી દૂર થાયછે, અને તે
સંબંધિયો તે પાછા પૂર્વની પેઠે મળી જાય છે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વ્રંથનાનિ રાહ સંતિ વહૂનિ પ્રેમરજ્જુદ-
દવંધનમેવ । દારુભેદનિપુણોઽપિ પદંત્રિ-
નિષ્ક્રિયો ભવતિ પંકજકોશે ॥ ૮૮૩ ॥

બંધન ધણું હોય છે, પણ પ્રેમરૂપ દોરડી
દૃઢ બંધન છે, કેમકે ભ્રમર લાકડું ભેદ-
વામાં ચતુર છતાં પણ કમળકોશમાં નિ-
ષ્ક્રિય થાયછે ॥ ૮૮૩ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સુહૃદં ભ્રાતરં વંધુમુપચર્યાત્સદા-
ત્મવત્ । ન મધ્યાદ્દર્શનં ભાષાશા-
લિનોઃ સ્થિતયોરપિ ॥ ૮૮૪ ॥

મિત્ર, ભાઈ તથા સંબંધિને સદા પોતાની
પેઠે માનવાઅનેજે જણાં ઉભી વાત કરતા
હોય તેની વચ્ચમાંથી જતું નહિ ॥ ૮૮૪ ॥

કારણ સુતદાદિને પોતાની સમાન ગણવાથી સંપ કાયમ રહે છે, જેને નિભાવ-
વાની ધણી જરૂર છે; કારણ તે વિના પારકાથી પરાભવ પમાય છે, તે કોઈ પણ મોઢું
કાંઈ પાર પાડી શકાતું નથી. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વહૂનાં ચૈવ સત્વાનાં સમવાયો
રિપુંજયઃ । વર્ષધારાધરો મે-
ઘસ્તુર્ગૌરપિ નિવાર્યતે ॥ ૮૮૫ ॥

જેમ વૃણસમુદાયે કરી વર્ષાની ધારા-
વાળો મેઘ નિવારણ કરાય છે, તેમ ધણા
પ્રાણીનો સમુદાય સત્ત્વને છતનાર થા-
યછે ॥ ૮૮૫ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

સંહતિઃ શ્રેયસી પુંસાં સ્વકુલૈરલ્પ-
કૈરપિ । તુષેનાપિ પરિત્યક્તા ન
પ્રતોહંતિ તંડુલાઃ ॥ ૮૮૬ ॥

મનુષ્યને પોતાના કુળના અલ્પ સાથે
પણ દૃઢ સંબંધ રાખવો કલ્યાણકારિ છે
કારણ શેતરાથી જુદા કરેલા ભાત પણ
ઉગતા નથી ॥ ૮૮૬ ॥

અલ્પાનામપિ વસ્તુનાં સંગતિઃ કાર્ય-
સાધિકા । તુર્ગૈર્ગુણત્વમાપન્નૈર્વ-
ધ્યંતે મત્તદંતિનઃ ॥ ૮૮૭ ॥

બળી વિદુરનીતિમા કહ્યું છે કે,

ન વૈ ભિન્ના જાતુ ચરંતિ ધર્મ
ન વૈ સુખં પ્રાપ્નવંતીહ ભિન્નાઃ ।
ન વૈ ભિન્ના ગૌરવં પ્રાપ્નવંતિ
ન વૈ ભિન્નાઃ પ્રજ્ઞમં રોચયંતિ ॥ ૮૮૮ ॥

તેમ બે જથ્થુ વાંત કરતા હોય, ત્યાં ઐક્યઐક જવાથી તે બન્ને વાત કરતાં અટકે છે,
ને મનમાં અભાવ લાવી આવનારને મૂર્ખ સમજે છે. કાલિદાસે ભોજરાજને કહ્યું છે કે,

સ્વાદન્ન ગચ્છામિ હસન્ન જલ્પે
ગતં ન શોચામિ કૃતં ન મન્યે ।
દ્વાભ્યાં તૃતીયો ન ભવામિ રાજન્
કિ કારણં ભોજ ભવામિ મૂર્ખઃ ॥ ૮૮૯ ॥

અહીં વસ્તુની સંગતિ પણ કાર્ય સાધનારી
થાય છે, કારણ દોરડાંપ થયેલા તુલે કરી
મદોન્મત હસ્તિ બધાય છે ॥ ૮૮૭ ॥

પરસ્પરે ભેદ પામેલા ક્યારેય ધર્મ આચ-
રતા નથી અને સુખ, સત્કાર તથા શા-
ન્તિને પામતા નથી ॥ ૮૮૮ ॥

હે ભોજરાજ, હું ખાતાં ખાતાં ચાલતો
નથી, હસતાં હસતાં ચાલતો નથી, બે-
લાનો ચોચ કરતો નથી, કરેલાતુ અભિ-
માન ધરતો નથી તથા બે વાત કરતા હોય
ત્યા ત્રીજો ચતો નથી તો મૂર્ખ શુ કામ ॥ ૮૮૯ ॥

મૂર્ખો વર્ષાપ્રવાસી સતિ પિતરિ
ગૃહે નાર્જિતા येन विद्या नाना-
धान्योपधीनां सति निजवि-
भवे संग्रहं यो न कुर्यात् ।
दित्वा भार्यां सुशीलां रतिमिह कु-
रते भर्तृभृत्यां च दास्यां वाण्या
वैराभिलाषी समयमतिजडो वक्ति
राजन्त्वगोयम् ॥ ८९० ॥

હવે કહ્યું છે કે,

દેશાટનં રાજસભાવેશનં શાસ્ત્રચિ-
તનમ્ । વૈશ્યાદિસંગતિં વિદ્વન્મૈત્રીં
કુર્યાદતન્નિતઃ ॥ ૮૯૧ ॥

હે રાજન્, જે વર્ષા કાળમા પ્રવાસી થ-
રમાખાપ છતે જેણે વિદ્યા સપાદન ન કરી,
પોતાનો વૈભવ છતા જે નાના પ્રકારના
ધાન્ય તથા ઓપવિનો સમ્રહ નથી કરતો,
જે પોતાની સુશીલ ભાર્યોને છોડી વિધવા
દાસીમા પ્રીતિ કરેછે, જે વાણીવડે વૈરઈ
અછનાર તથા સમય ઉપર જડ મતિ હોય,
તેને આ પક્ષિ મૂર્ખ કહેછે ॥ ૮૯૦ ॥

ઉદ્યોગી મનુષ્યે દેશાટન, રાજસભામા
જગુ, શાસ્ત્ર ચિંતન, વેપારિયોની સગત
તથા વિદ્વાનની મૈત્રી કરવી ॥ ૮૯૧ ॥

દેશાટન કરનાથી મનુષ્યને અનેક રીતે લાભ થાયછે. જેમ ધરમા ભેગી રેલે-
નાર મનુષ્ય કડ વ્યાવહારિક વિવેક જાણી શકતુ નથી, પણ ગૃહસ્થો પાસે આવાગમન

રાખવાથી જાણી શકે છે; ને પોતામાં રહેલા અવિવેકને તણને સુધરે છે, તેમ એકજ નગરમાં રહેનાર મનુષ્ય પરદેશવાસી મનુષ્યોની સારી નરસી રીતભાત તથા તેમની સાથેના વ્યવહારમાં યતા લાભ અલાભને જાણી શકતું નથી, પણ દેશાટન કરવાથી જાણી શકે છે; અને પોતાની રીતભાત સુધારી સુખી થાય છે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

દેશાંતરેષુ વહુવિધભાષાવેપાદિ યેન
ન જ્ઞાતમ્ । ભ્રમતા ધરણીપીઠે તસ્ય
ફલં જન્મનો વ્યર્થમ્ ॥ ૮૯૨ ॥

વિદ્યાં વિત્તં શિલ્પં તાવન્નામોતિ
માનવઃ સમ્યક્ । યાવદ્વજ્જતિ ન
ભૂમૌ દેશાદેશાંતરં હૃદયઃ ॥ ૮૯૩ ॥

યસ્યાસ્તિ સર્વત્ર ગતિઃ સ કસ્મા-
ત્સ્યદેશરાગેણ હિ યાતિ નાશમ્ ।
તાતસ્ય કૂપોડયમિતિ યુવાણા
ક્ષારં જલં કાપુરુપાઃ પિવંતિ ॥ ૮૯૪ ॥

તેમ વિશ્વશુદ્ધાદર્શીમાં કહ્યું છે કે,

આર્કિચન્યાદતિપરિચયાજ્ઞા-
યયોપેક્ષ્યમાણો ભૂપાલાનામન-
જુસરણાદ્વિમ્બદેવાશિલેભ્યઃ ।
ગેહે તિષ્ઠન્ કુમતિરલસઃ કૂપ-
કૂર્મઃ સધર્મા કિંજાનીતે ભુવન-
ચરિતં કિં છુલ્લં ચોપહુંક્તે ॥ ૮૯૫ ॥

વ્યાપારાંતરમુત્સૃજ્ય વીક્ષ્યમાણો
વર્ધુમુલ્લમ્ । યો યુદ્ધેષ્વેવ નિદ્રાતિ
દરિદ્રાતિ સ્વ દુર્મતિઃ ॥ ૮૯૬ ॥

માટે આશ્ચર્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્મિન્દેશે ન સન્માનો ન વૃત્તિર્ન
ચ વાંધવઃ । ન ચ વિદ્યાગમોપ્ય-
સ્તિ વાસં તત્ર ન કારયેત્ ॥ ૮૯૭ ॥

જે પૃથિવીની પીઠ ઉપર ફરનાર મનુષ્યે,
દેશાંતરની ભાષા તથા વેશાદિ જાણ્યા
નહિ, તેના જન્મનું ફલ બ્યર્થ છે ॥ ૮૯૨ ॥

જ્યાંસુધી મનુષ્ય પ્રસન્ન થઈને પૃથિવીમાં
એક દેશથી બીજે દેશ જતો નથી, ત્યાં-
સુધી વિદ્યા, ધન તથા કળાને સારી રીતે
પામતો નથી ॥ ૮૯૩ ॥

જેની સર્વત્ર ગતિ છે, તે શું કામ સ્વદે-
શમાં પડી રહી નાશ પામે, કેમકે આ
આપનો કુવો છે, એમ કેહેનારા હલકા
પુરુષો ખાફે જળ પિયે છે ॥ ૮૯૪ ॥

ગરીબાઈ તથા અતિ પરિચયથી સ્ત્રિયે ઉ-
પેક્ષા કરેલો પુરુષ, રાજાદિ મહાજનો પાસે
ન જવાયે કરી બધાથી બિયે છે, ને ધ-
રમાંજ રહેતાં કુવાના કાચખા સરખા
ધર્મવાળો તે આજસુ, કુમતિ, પૃથિવીમાં
યતાં ચરિત્રને શું જાણે ? ને સુખ શું
ભોગવે ? ॥ ૮૯૫ ॥

જે દુર્મતિ બીજું કામ છોડી ત્રીજું સુખ
જેતા ધરમાંજ સુધરે, તે દરિદ્ર થાય છે ૮૯૬

જે દેશમાં સન્માન, અધિકા, બાંધવ તથા
વિદ્યાનો આગમ નથી ત્યાં વાસ કરવો
નહિ ॥ ૮૯૭ ॥

અપવાધી જાણી શકે છેવેરી તથા કંઈ કાર્ય પ્રસંગે એકઠી મળેલી જનસભામાં કોઈ કોઈ
મનમાં રહેતાર મનુષ્યનો પરિચય સખવાથી સભામાં વર્તવાની રીતભાત જાણી શકાય
છાયેના અવહારમાં યના આવે છે, ને વિવિધ વિષયપર ભાષણ સાંભળવાથી નાનાપ્રકા-
રણી શકેછે; અને પોષણ છે કે,

દેશાંતરેષુ વહુવિધા / દ્રષ્ટવ્યા રાજ-
ન જ્ઞાતમ્ । યયપિ ન ભવ-
પાલં જન્મનો નિર્ધર્મપ્રતીકારઃ ॥ ૧૦૩ ॥

રાજસભામાં જવું ને રાજના કાર્યમારિને
મળતા રહેવું, તેથી કઠી ધન ન મળે તો-
પણ અનર્થનો પ્રતિકાર થાયછે ॥ ૯૦૩ ॥

૧ સભા કેવી બેઠાંજી તે વિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વિયાં વિસભા યય ન સંતિ વૃદ્ધા
માનવઃ ન તૈ યે ન વદંતિ ધર્મમ્ ।
ધૂમૌ સ નો યય ન સત્યમસ્તિ
યસ્ય ન તથાચ્છલેનામ્બુપેતમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

જેમાં વૃદ્ધ ન હોય તે સભા નહિ, જે
ન્યાય વાક્ય ન બોલે તે વૃદ્ધ નહિ, જેમાં
સત્ય ન હોય તે ન્યાય નહિ, અને જે છળે
કરી યુક્ત હોય તે સત્ય નહિ ॥ ૯૦૪ ॥

૨ એવી સભામાં ભાષણ કરવું હોય તો, તેનો આગળથી વિચાર કરી રાખવો ને
તરાયણ સમય પણ વિચારી બોલવું. કેમકે કહ્યું છે કે,

રાજનિ મહતાં મધ્યે
વિયુષ્ઠવરાણાં સમાગમે નિત્યમ્ ।
સાખ્યસદ્વિપિતહૃદયો
વાકપટુરપિ કાતરો ભવતિ ॥ ૧૦૫ ॥

૨૫ ન પાડી હોય તો નિત્ય રાજ પાસે,
બોલાઓની મધ્યમાં તથા યેષ વિદ્વાનોના
સમાગમ સમય, બોલવામાં અતુર પુરુષ
પણ ભયથી દ્રવિત હૃદયવાળો થઈ બી-
કણ બનેછે ॥ ૯૦૫ ॥

તેમ શાસ્ત્રધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

કયમિહ મનુષ્યજન્મા સંપ્રવિશતિ સદ-
સિ વિયુષ્ઠમિતાયામ્ । યેન ન સુમા-
પિતામૃતમાસ્વાદિતમાનનાંતમાવૃત્તેઃ ૧૦૬

જે મનુષ્યે સુભાષિતરૂપ આશ્રિત યુષ્ઠમાં
વૃષ્ટિપર્યંત આખું નથી, તે આ લોકમાં
વિદ્વાનોની સભાનેવિષે કેમ જાશે ॥ ૯૦૬ ॥

• વળી કહ્યું છે કે,

વિન્નં ચાપિ સુમાપિતેન રમતે
સ્વીયં મનઃ સર્વદા શ્રુતાન્યસ્ય સુમા-
પિતં સ્વહ મનઃ શ્રોતું પુનર્વોચતિ ।
અજ્ઞાન જ્ઞાનવતોઽપ્યનેન હિ વશી-
કર્તુ સમર્થો ભવેત્કર્તવ્યો હિ સુમા-
પિતસ્ય મનુજૈરાવદ્યકઃ સંગ્રહઃ ॥ ૧૦૭ ॥

ચોતાવું બેઠ પામેલું મન સર્વદા સુભા-
ષિતે કરી રમે છે, બીજાનું સુભાષિત
સાંભળી કરી સાંભળવા ઈચ્છે છે અને
અજ્ઞાનિ તથા જ્ઞાનિને પણ સુભાષિત-
વડે વશ કરવા સમર્થ થાયછે, માટે
મનુષ્યોએ અવશ્ય સુભાષિતનો સંગ્રહ
કરવો ॥ ૯૦૭ ॥

પણ સભામાં કોઈનું અપમાન થાય તેવી રીતે બોલવું નહિ, જમ કે તાણીને બોલવું, મિથ્યા વાદ કરવો, હલકાં વેણુ કહાડવાં, તથા ચાલતી ભાષા છોડી પોતાની પુંડિતાઈ દેખાડવા કોઈ સાથે પણ બીજી ભાષામાં બોલવું ઈત્યાદિ. શુકનીતિના નિબંધ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

લજ્જતે ચ મુહ્યેન મિચતે દુ-
ર્મના ભવેત્ । વક્તવ્યં ન તથા
કિંચિદ્વિનોદેઽપિ ચ ધીમતા ॥ ૧૦૮ ॥

જણે કરી મિત્ર લબાય, ભેદ પામે તથા
બેદયુક્ત મનવાળો થાય તેવું કંઈ પણ બુ-
દ્ધિમાને વિનોદ સમય બોલવું નહિ ॥૯૦૮॥

વદેદૃદ્ધાનુકૂલં યજ્ઞ વાલસદૃશં
કચિત્ । પરવેશમગતસ્તત્ત્વીવી-
ક્ષણં ન ચ કારયેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

નિત્ય જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરૂષોને અનુકૂળ બોલવું
પણ ક્યારેય બાળક સરખું બોલવું નહિ,
ને પારકા ઘરમાં જઈ તેની સ્ત્રી સામે
ભેડું નહિ ॥ ૯૦૯ ॥

તેમ અવકાશની વેળાએ વિવિધપ્રકારના ગ્રંથ વિચારવાનો પરિચય રાખવાથી કં-
ઈને કંઈ નથી તરેહડું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત ધન્યા-
નિ ચ હિતાનિ ચ ॥ ૧૧૦ ॥

ધન મળવાની રીતિ શિખવનાર તથા
હિત બતાવનારશાસ્ત્ર નિત્ય વાંચવો ॥૯૧૦॥

વળી વ્યાપારિ તથા વિદ્વાનની સોબત રાખવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થવાય છે,
લોકમાં પ્રતિષ્ઠા વધે છે અને આપત્ત સમય તેમની સહાયતા મેળવી શકાય છે. કહ્યું છે કે,

દેશાટનં રાજસભાપ્રવેશો
વ્યાપ્યારિવિદ્વજ્જનસંગતિશ્ચ ।
સર્વેષુ શાસ્ત્રેષ્વલોકનં ચ
ચાતુર્યમૂલાનિ ભવંતિ પંચ ॥ ૧૧૧ ॥

દેશાટન કરવું, રાજ સભામાં જવું, વ્યા-
પારિ તથા વિદ્વાનોની સોબત કરવી અને
સર્વે શાસ્ત્રમાં અવલોકન કરવું, એ પાંચ
ચતુરાઈનાં મૂળ છે ॥ ૯૧૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

રાજો નાનુકૃતિ કુર્યાન્ન ચ શ્રેષ્ઠસ્ય
કસ્યચિત્ । નૈકો ગચ્છેદ્વચાલ-
વ્યાગ્રચોરેષુ ચ પ્રવાયિતુમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

વ્યવહારમાં રાજ તથા પોતાથી કોઈ અ-
ધિકની બરોજરી કરવી નહિ, અને સર્વ
તથા વ્યાગ્રાદિ હિંસકે પશુ તથા ચોરને
બાંધ કરવાસાડુ એકલા જવું નહિ ॥૯૧૨॥

વ્યવહારમાં ધરસંબંધી નિત્ય ખર્ચ રાખવામાં તથા કાર્યપ્રસંગે ખર્ચ કરવામાં પોતાથી
અધિવાતા રાજ અથવા શ્રીમંતની બરાબરી કરવા જવાથી દરિદ્ર થવાય છે, ને લોકમાં
કોઈની હવેલી ભેઈ પોતાનું ઝુપડું પાડી નાખનારની પેઠે હાંસી થાયછે. માટે કહ્યું છે કે,

શીઘ્રમાયમનાલોચ્ય વ્યયમાનઃ
સ્વચ્છયા । પરિસીયત એવાસૌ
ધનિકોઽપિ નૃપોપમઃ ॥ ૧૧૩ ॥

જે ચોતાની આવક જોયા વગર ઉતાવળે
ઈચ્છાપ્રમાણે ખરચ સારે, તે કદી ગળ
સરખો ધનવાન હોય, તોપણ ધને ઝરી
ક્ષીણ થાયછે ॥ ૮૧૩ ॥

તેમ ચાર વ્યાધાદિને પકડવાસારૂં એકલુ જવાથી કોઈ સમય તેમનાથી શરીર
સખથી ગુસ્સાન થવાનો સભવ છે. માટે આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

एकाकिना तपो द्वाभ्यां पठनं
गायनं त्रिभिः । चतुर्भिर्गमनं
क्षेत्रं पंचभिर्भद्रभी रणः ॥ ૧૧૪ ॥

એકલાયે તપ, બે જણાયે પઠન, ત્રણ જ
ણાયે ગાયન, ચાર જણાયે ગમન, પાંચ
જણાયે ખેતર અને ઘણા જણાયે યુદ્ધ,
એમ કહેલ છે ॥ ૮૧૪ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

जिघांसंतं जिघांसीषाद्भुक्मप्या-
ततायिनम् । कलहे न सहायः स्यात्
संरक्षेद्भुनायकम् ॥ ૧૧૫ ॥

મારી નાખવા ઇચ્છનાર આતતાથી વડી
લને પણ મારવા, કોઈને કળ્યામાં સહાય
થવું નહિ અર્થાત્ વડાડી ન મારવા, અને
ઘણાના પાલનારની રક્ષા કરવી ॥ ૮૧૫ ॥

કારણ આતતાથીને હણવાથી તથા જરૂર પડતા જગાની સાથે તેના થવાથી કર્
લોકમાં અન્યાય કેહેવાતો નથી, પણ ઉલટા ફર્જનો કરે છે ને ફરીથી કોઈનું પણ મુક
કરના ચહાતા નથી શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अयिदो गरदक्षैव शस्त्रोन्मत्तो
धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैतान्
पइ विद्यादाततायिनः ॥ ૧૧૬ ॥

આગ લગાડી બાળી દેનાર, ઝેર આપનાર,
સજવડે મારવા તૈયાર થયેલ, ધન હરીજન-
નાર, જમીન દાખનાર તથા જ્ઞાને લઈ જ
નાર, એ છ આતતાથી જાણવા ॥ ૮૧૬ ॥

માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ૧૧૭ ॥

જેનેવિષે જે મનુષ્ય જેવી રીતે વર્તે,
તેણે તે મનુષ્યપ્રત્યે તેવી રીતે વર્તેડુ,
એ ધર્મ છે, માટે કપટી સાથે કપટથી ને
સરલ સાથે સરવતાથી વર્તેડુ ॥ ૮૧૭ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્મીયે કહ્યું છે કે,

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जन
स्तिरस्किया लभते । निवसन्नंतर्दा-
रुणि लघ्यो वह्निर्न तु ज्वलितः ॥ ૧૧૮ ॥

ચોતાની શક્તિ પ્રગટ ન કરનાર સમર્થ
પણ લોકના તિરસ્કારને પામે છે, કારણ
કાષ્ટમાં રહેલ અગ્નિ ઉલ્લધન કરાય છે,
પણ પ્રજનનિત ઉલ્લધન કરાતો નથી ॥ ૮૧૮ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

વ્રજંતિ તે મૂઢધિયઃ પરામર્ભં
ભવંતિ માયાવિપુ યે ન માયિનઃ ।
પ્રવિશ્ય નિગ્રંતિ શ્વાસ્તયાવિથા
ન સંવૃતાંગં નિશિતા ઇવેપવઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

રેરે કોકિલ મા મજ મૌનં કિંચિદુદંચય
પંચમરાગમ્ । નો ચેત્વામિહ કો જાનીતે
કાકકદંબકપિહિતે ચાન્ત્રે ॥ ૧૨૦ ॥

તેમ કોઈના કહ્યામાં ખોટી સહાયતા કરી તેનો વધારો કરવાથી બન્ને પક્ષને નુકશાન થાયછે, ને લોકમાં પોતાની અપકીર્તિ થાયછે. વળી જે ધણાનું પાલન કરનાર હોય તેવા મનુષ્યની રક્ષા કરવી એ ધણાની રક્ષા કરવા બરાબર છે. કારણ તેના જીવિત ઉપર ધણા મનુષ્યોની જીવિકાનો આધાર હોયછે. વિધુરાશીયે કહ્યું છે કે,

યસ્મિન્કુલે યઃ પુરુષઃ પ્રધાનઃ
સ સર્વપત્રૈઃ પરિરક્ષણીયઃ ।
તસ્મિન્વિનષ્ટે કુલસારભૂતે
ન નામિમંગે હરયો વહંતિ ॥ ૧૨૧ ॥

હું કોકિલ, મૂગો મ રહે, કઈક પચમ રાગ ગા, જે એમ નહિ કરીશ, તો કા-
ગસમૂહેકરી હક્ષયલા આ આપ્ર વૃક્ષમાં
હુને કોણ જાણશે ॥ ૮૨૦ ॥

જે કુળમાં જે મુખ્ય પુરુષ હોય તે અર્થ
ચૂને કરી રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે
તે કુળનો સારભૂત નાશ પામે, તો ના-
શિના ભાંગવાથી આરા વહન કરી શ
કતા નથી ॥ ૬૨૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સદારમૌઢપુત્રાં દ્રાક્ શ્રેયોર્થી
વિમજેત્પિતા । સદારા ખ્રાતરઃ
મૌઢા વિમજેયુઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

કન્યાણને ઈચ્છનાર પિતાએ પરણેલા પ્રૌઢ
પુત્રોને જલદી જુદા કરી આપવા, ને
પિતાને અભાવે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઈઓએ
પરસ્પરે સમજ જુદા થવું ॥ ૬૨૨ ॥

કાણે પિતાએ, પરણેલા પ્રૌઢ પુત્રોને પોતાની પુત્રનો વિભાગ કરી આપવાથી અથવા પિતાના અભાવે તે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઈઓએ પરસ્પરે સમજ, વિભાગ કરી લેવાથી કુટુંબમાં કંઈયે થવાનો સભવ રહેતો નથી. પણ પિતાએ પુત્રોને ભાગ વાટી આપતા પોતાનો તથા પોતાની સ્ત્રીનો હિસ્સો જુદો કાઢી લેવો. કારણ કહ્યું છે કે,

ન પુત્રાયત્તૈર્મશ્વર્યં સર્વં કુર્યાદ્ધ
પંડિતઃ । પુત્રાપિતમશ્વત્ત્વોઽમૂ-
ન્નૃતરાષ્ટ્રજ્ઞોપમઃ ॥ ૧૨૩ ॥

જુદામાને પોતાનું સર્વ ઐશ્વર્ય પુત્રોને સ્વા-
ધીન કરી દેવું નહિ, કારણ દુતરાષ્ટ્ર રાજા
પોતાનું સ્વામિત્વ પુત્રને અર્પણ કરવાથી
તુલ્ય તુલ્ય થયો હતો ॥ ૬૨૩ ॥

એ રીતે વિભાગ ન કર્યા હોય તો કાળે કરી સ્ત્રિઓની ખટપટથી કંકાસ ઉત્પન્ન થાયછે. યદ્યપિ એક ઉદરથી જન્મેલા ભાઈઓમાં પરસ્પરે પ્રેમ હોવાનો સંભવ છે, તથાપિ ભિન્ન ભિન્ન ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી ઘરમાં આવેલી સ્ત્રિઓમાં તેવો પ્રેમ હોતો નથી, તેથી એવેજ વાતમાં તેઓ વહે છે, ને એક બીજા ઉપર આરોપ મૂકી પોતપોતાના પતિઓના એકાંતમાં કાન ભરે છે; જેના નિરંતરપણથી ભાઈઓમાં પણ કુસંપ થાયછે. આવાકપનીતિમાં કશું છે કે,

एकोदरसमुद्भूता द्वेकनक्षत्रसं-
भवाः । न भवंति समाः शीले
यथा बदरिकंदकाः ॥ ૧૨૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

तावत्स्यात्सुमसन्नास्यस्तावदु-
रुजने रतः । पुत्रपो योपितां
यावन्न शृणोति वचो रहः ॥ ૧૨૫ ॥

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते
सुगम् । अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं
स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ ૧૨૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

न स्त्रीजितः प्रमूढः स्याद्वाढराग-
वशीकृतः । पुत्रस्रोकाद्वारधो
जीवं जायामितोऽत्यजत् ॥ ૧૨૭ ॥

એક ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા એક નક્ષત્રમાં જન્મેલા અનુપ્પ પણ બેરડીના કાંટાની જેમ સ્વભાવમાં સરખા થતા નથી ॥ ૯૨૪ ॥

ત્યાંસુધી એકાંતમાં પુરૂષ સ્ત્રીનાં વચન સાંભળતો નથી, ત્યાંસુધીજ તે પ્રસન્ન મુખવાળો તથા શુદ્ધનમાં પ્રીતિ રાખનાર હોય છે ॥ ૯૨૫ ॥

કેમકે સ્ત્રી વાક્યથી પ્રેરિત પુરૂષ અકૃત્યને કૃત્ય, અગમ્યને સુગમ તથા અભક્ષ્યને ભક્ષ્ય માનેછે ॥ ૯૨૬ ॥

પુરૂષે અત્યંત પ્રીતિથી વરા થઈ, મૂઢ બની સ્ત્રીજીત ન થવું, કારણ સ્ત્રિયે જીતેલી દશ-રથ રાજા પુત્રસ્રોકથી મરણ પામ્યો ॥ ૯૨૭ ॥

માટે કલાપ્રમાણે પ્રીતપણામાં પરસ્પરે રસ્તા કરી ભાઈઓએ સંપથી ફેટેવું, કદિ કંઈ નિમિત્તથી એકલા રહેલા વાસણની જેમ ભાઈઓને પણ પરસ્પરે વઢવાદ થાય; તો તેમણે પોતાનો સંપ ભળવવામાટે, પરસ્પરે બોલેલાં વચન ભુલી જઈ, ઉત્તમ મનુષ્યની રીતે, લીટાવડે ભુદા પાડેલા પાણીની જેમ પાછા તુરત મળી જવું. અથવા મધ્યમ મનુષ્યની રીતે, લીટાથી ભુદી પાડેલી ધૂળની જેમ થોડો કાળ ગયા. પછી મળી જવું, પણ અધમ મનુષ્યની રીતે, લીટા કાઢી ભુદા દેખાડેલા પરચરની જેમ કદી ભુદાઈ રાખવી નહિ. કેમકે વઢતી વખતે ક્રોધના આવેશમાં અયોગ્ય વચન પણ બોલાઈ જવાનો સ્વભાવ છે. વળી તેમણે ધંધા રોજગાર સાથે મળી કરવો. કેમકે હર કોઈ મોટે રોજગાર થોડી યુજીએ થતો નથી, ને તે કરવામાં એકલાની હીમત આવતી નથી.

વળી કંઈ ધધામા ગુકસાન જાય તો તે બધાની એકઠી મળેલી પુંજમાં જણાતું નથી, પણ જો ભાઈએ પોતપોતાની પુંજવડે છુટો છુટો ધધો કરે, તો જેને ગુકસાન આવે તે ધસાઈ જાય છે. તેમ જો બધા સાથે હોય તો લાકડીના ભારાની પેઠે દોઈ રાત્રી પરાભય પામતા નથી, પણ જો છુટા હોય તો એક એક છુટી લાકડીની પેઠે નારા પામે છે. માટે જ્યાંસુધી પ્રત્યેક ભાઈ પોતપોતાનો ધધો સારી રીતે કરવા સમર્થ થાય નહિ, ત્યાંસુધી તેમણે ધધો રોજગાર સાથેજ કરવો. અને નિરતર સપ રહે તે રીતે ધરમાં જે વડીલ હોય તેને તાબે રહેવું. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગૃહં बहुकुटुंबेन दीपैर्गोभिः
सुवालकैः । भात्येकनायकं
नित्यं न गृहं बहुनायकम् ॥ ૧૨૮ ॥

એન નાયકવાળુ ઘર મોટા કુટુંબ, દીવા, ગાય તથા સારા બાળકવડે શોભેછે, પણ બહુ નાયકવાળુ શોભતું નથી ॥ ૧૨૮ ॥

કારણ કહ્યું છે કે,

सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे पं-
डितमानिनः । सर्वे महत्त्व-
मिच्छन्ति तद्वृन्दमवसीदति ॥ ૧૨૯ ॥

જે સમુદાયમાં બધા નાયક, સર્વ પોતાને ડાહ્યા માનનાર તથા બધા મોટાઈને ઇચ્છે, તે સમુદાય ખેંદ પામેછે ॥ ૧૨૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पराधीनं नैव कुर्यात्तत्तुणी-
धनपुस्तकम् । कृतं चेष्टभ्य-
ते दैवात् भ्रष्टं नष्टं विमर्दितम् ॥ ૧૩૦ ॥

તરૂણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન ન કરવાં, અને કદી કશી ને દૈવથી પાછાં મળે, તો ભ્રષ્ટ, નષ્ટ તથા વિમર્દિત થઈ મળેછે ॥ ૧૩૦ ॥

કારણ વિશ્વાસ રાખી ધનાદિ વસ્તુ પરાધીન કરવાથી ઉપર કલાપ્રમાણે હાનિ થવાનો સંભવ છે, અને જ્યાંસુધી તે વસ્તુ પાછી હસ્તગત થતી નથી, ત્યાંસુધી મનને ઉદ્વેગ રહેછે એ સિવાય બીજી તરફથી પણ પરાધીનપણું દુઃખદાયક છે. આણું કથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

नदीतीरे च ये वृक्षाः परगेहेषु
कामिनी । मंत्रिहीनाश्च रा-
जानः शीघ्रं नश्यन्त्यसंशयम् ॥ ૧૩૧ ॥

જે નદીને તીરે વૃક્ષ, પારકા ઘરમાં સ્ત્રી તથા મંત્રી વગરના રાજા હોય, તે તત્કાળ નાશ પામે, એમાં સંશય નહિ ॥ ૧૩૧ ॥

आलस्योपहता विद्या परहस्तग-
ताः स्त्रियः । अल्पवीजं हतं सेनं
हतं सैन्यमनायकम् ॥ ૧૩૨ ॥

આલસ્યે કરી વિદ્યા, પારકે હાથે ગયેલી સ્ત્રી, અલ્પ બીજવાળુ ફોત્ર તથા નાયક- વિનાનું સૈન્ય નાશ પામેછે ॥ ૧૩૨ ॥

તેમ વિપ્લુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યસ્ય ક્ષેત્રં નદીતીરે માર્યા ચ
પરસંગતા । સસર્પે ચ ગૃહે વાસઃ
કથં સ્યાત્તસ્ય નિર્ઘૃતિઃ ॥ ૧૩૩ ॥

જેનું ખેતર નદીના તીરે, સ્ત્રી પારકાને
મળેલી તથા સર્પવાળા ઘરમાં વાસ હોય,
તેને સુખ ક્યાંથી ॥ ૯૩૩ ॥

પલ્લવગ્રાદિ પાંદિત્યં કયઃક્રીતા
રતિસ્તયા । મોજનં ચ પરા-
ધીનં તિસ્તઃ પુંસાં વિદંવનાઃ ॥ ૧૩૪ ॥

પાતરાંની જેઠે બધેથી થોડું થોડું એકદું
કરેલું પાંદિત્ય, પૈસા આપી વેંચાતી લી-
ધેલ રતિ તથા પરાધીન ભોજન, એ ત્રણ
પુરુષને પીડા છે ॥ ૯૩૪ ॥

માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

સર્વે પરવશં દુઃખં સર્વમાત્મવશં
સુખમ્ । एतद्विद्यात्समासेन ल-
क्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૧૩૫ ॥

પરવશ બધું દુઃખરૂપ તથા પોતાને વશ
બધું સુખરૂપ છે; એ સંક્ષેપથી સુખ દુઃ-
ખનું લક્ષણ બાણકું ॥ ૯૩૫ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કપ્ટં ચ્વલુ મૂર્ખત્વં કપ્ટં ચ્વલુ સર્વદા
ચ દારિદ્ર્યમ્ । કપ્તાદપિ કપ્તતરં
પરગૃહવાસઃ પરાન્નં ચ ॥ ૧૩૬ ॥

મૂર્ખપણું તથા હંમેશ દારિદ્ર્ય કષ્ટરૂપ છે
ને પારકે ઘર રહેવું તથા પારકું અન્ન
ખાવું, એ તો અત્યંત કષ્ટરૂપ છે ॥ ૯૩૬ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કૂટેન વ્યવહારં તુ વૃત્તિલોપં ન
'કસ્યચિત્ । કુર્પાન્ન ચિંતયેત્કસ્ય
મનસાપ્યહિતં કચિત્ ॥ ૧૩૭ ॥

કપટથી વ્યવહાર તથા કોઈની વૃત્તિને
લોપ ન કરવો, ને મનવટે પણ કોઈનું અ-
હિત ચિંતન કરવું નહીં ॥ ૯૩૭ ॥

કારણુ વ્યવહારમાં કપટ રાખવાથી કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી અને કોઈની વૃત્તિને
લોપ કરવાથી જગતમાં નિન્દાને પાત્ર થવાય છે, તથા જેની વૃત્તિ ભાંગે તેને દુઃખ
થાય છે, માટે વિપ્લુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અયં નિજઃ પરો વેતિ ગણના લઘુ-
ચેતસામ્ । ઉદારચરિતાનાં તુ
વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

“આ મારો ને આ પારકો” એવી ગ-
ણના તુચ્છ ચિંતવાળાની હોય છે, પણ
ઉદાર ચરિત્રવાળાને તો આખી પૃથિ-
વી કુટુંબરૂપ છે ॥ ૯૩૮ ॥

નિર્ગુણેષ્વપિ સત્ત્વેષુ દયાં કુર્વતિ
સાધવઃ । નહિ સંદરશ્વતે જ્યોત્સ્નાં
ચન્દ્રશ્ચાંદાલવેશ્મનિ ॥ ૧૩૯ ॥

સત્યરૂપ નિર્ગુણ પ્રાણિયોવિષે પણ દયા
કરે છે; કેમકે ચંદ્ર ચાંદાલના ઘરમાં પ્ર-
કાશનો નાશ કરતો નથી ॥ ૯૩૯ ॥

૧૦૦ નીચના ૫ સ્તોત્ર
વળી આણુકથનીતિમા કંછુ છે કે,

પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા દ્વિતીયે
નાર્જિતં ધનમ્ । તૃતીયે નાર્જિતં
પુણ્યં ચતુર્થે કિ કરિષ્યતિ ॥ ૧૫૧ ॥

તેમ વિધ્યુશર્માયે કંછુ છે કે,

ન નરસ્ય નરો દાસો દાસસ્ત્વ-
ર્યસ્ય ભૂપતે । ગૌરવં લાઘવં ચાપિ
ધનાધનનિર્વંધનમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

માનો વા દર્પો વા વિજ્ઞાનં વિ
ભ્રમઃ સુબુદ્ધિર્વા । સર્વં પ્રણયતિ
સમં વિત્તવિહીનો યદા પુરુષઃ ॥ ૧૫૩ ॥

અઘોષઃ પશ્યતઃ કસ્ય મહિમા
નોપચીયતે । ઉપર્યુપરિ પશ્યંતઃ
સર્વં એવ દરિદ્રતિ ॥ ૧૫૪ ॥

અવ્યવસાયિનમલસં દૈવપરં સાહસાઘ
પરિહીણમ્ । પ્રમદેવ હિ વૃદ્ધપતિ નેચ્છત્યુ-
પગૃહિતું લક્ષ્મીઃ ॥ ૧૫૫ ॥

આલસ્યં સ્ત્રીસેવા સરોગિતા જન્મભૂ-
મિવાત્સલ્યમ્ । સંતોષો ભિરૂલં પદ્
વ્યાઘાતા મહત્તસ્ય ॥ ૧૫૬ ॥

યાત્યધોઽધો વ્રજત્યુર્વેનરઃ સ્વૈરેવ
કર્મભિઃ । રૂપસ્ય ગ્વનિતા યદ્વત્પ્રા-
કારસ્યેવ કારકઃ ॥ ૧૫૭ ॥

ન દૈવમિતિ સંચિન્ત્ય ત્યજેદુચો-
ગમાત્મનઃ । અનુયોગેન તૈલાનિ તિ-
લેભ્યો નાણુમર્હતિ ॥ ૧૫૮ ॥

જેણે પ્રથમ વયમાં વિદ્યા, બીજી વયમાં
ધન તથા ત્રીજી વયમાં પુણ્ય, સપાદન ન
કર્તા, તે ચોથીમાં શું કરશે ॥ ૮૫૧ ॥

હે રાજા, મનુષ્ય મનુષ્યનો દાસ નથી
પણુ ધનનો દાસ છે, કારણુ ગૌરવ તથા
લાઘવનુ મૂળ ક્રમથી ધન તથા અધન
છે ॥ ૮૫૨ ॥

જ્યારે પુરુષ નિર્ધન થાયછે, ત્યારે તેના
માન, ગર્વ, વિજ્ઞાન જાનિત અને સારી
બુદ્ધિ, સર્વ સાથેજ નાશ પામેછે ॥ ૮૫૩ ॥

પોતાથી ઉતરતા ઉતરતાને જોવાથી કેનો
મહિમા વધારે ભાસતો નથી, અને પો-
તાથી અઢતા અઢતાને જોવાથી સર્વ દરિદ્ર
ભાસે છે ॥ ૮૫૪ ॥

ધધા વગરના, આજસુ, કેવળ દૈવને મા-
નનાર તથા પરાક્રમથી ટીનને, વૃદ્ધ પતિને
પ્રમદાની જેઠે લક્ષ્મી કોટલી નથી ॥ ૮૫૫ ॥

આલસ્ય, સ્ત્રીસેવા, રોગ, જન્મભૂમિમાં
પ્રીતિથી પડી રહેલુ, અતોષ તથા બીક
ણુપણુ, એ જ મોટાઈના નિરોધી છે ॥ ૮૫૬ ॥

કુલે જોદનાર તથા કોટ ચાળનાગની જેઠે,
મનુષ્ય પોતાના કર્મ કરીજ નીચે ઉતર
અડેછે ॥ ૮૫૭ ॥

દૈવપર ભરોશો રાખી પોતાનો ઉદ્યોગ છો-
ડ્યો નહિ કેમકે ઉદ્યોગવિના કોઈપણ, <
તલભાથી તેજ પામના યોગ્ય યતો નથી ૮૫૮

ઉયોગિનં પુરુપસિંહમુપૈતિ
લક્ષ્મીર્દેવેન દેયમિતિ કા
પુરુપા વદંતિ । દૈવં નિહલ્ય
કુરુ પૌરુપમાત્મશક્ત્યા યન્ને કૃતે
યદિ ન સિદ્ધ્યતિ કોડત્ર દોષઃ ॥ ૧૬૧ ॥

કાકતાલીયવત્પ્રાપ્તં દૃષ્ટ્વાપિ નિધિ-
મગ્રતઃ । ન સ્વયં દેવમાદત્તે પુરુપા-
ર્યમપેક્ષતે ॥ ૧૬૦ ॥

ઉયમેન હિ સિદ્ધ્યંતિ કાર્યાણિ ન
મનોરથઃ । કાતરા ઇતિ જલપંતિ
યદ્વાવ્યં તદ્ભવિષ્યતિ ॥ ૧૬૧ ॥

ઉત્સાહસંપન્નમદીર્ઘસૂત્રં
ક્રિયાવિધિશ્ચ વ્યસનેષ્વસક્તમ્ ।
શૂરં કૃતશ્ચ દૃઢસૌહૃદં ચ
લક્ષ્મીઃ સ્વયં યાતિ નિવાસહેતોઃ ॥ ૧૬૨ ॥

વિપમાં હિ દશાં પ્રાપ્ય દૈવં ગર્હ-
યતે નરઃ । આત્મનઃ કર્મ દોષાંશ્ચ
નૈવ જાનાત્યપંઢિતઃ ॥ ૧૬૩ ॥

વિસ્મયઃ સર્વથા હેયઃ પ્રત્યૂહઃ સર્વ-
કર્મણામ્ । તસ્માદુધૈસ્તપ્તસુત્તજ્ય સા-
ધ્યસિદ્ધિર્વિધીયતામ્ ॥ ૧૬૪ ॥

પશ્ય દૈવચસાત્પ્રાપ્તં ભોજ્યકા-
લેડપિ ભોજનમ્ । હસ્તોદયમં
વિના વક્ત્રે પ્રવિશેષ કયંચન ॥ ૧૬૫ ॥

યથા હોકેન ચક્રેણ ન રચસ્ય
ગતિર્ભવેત્ । एवं પુરુપકારેણ
વિના દૈવં ન સિદ્ધ્યતિ ॥ ૧૬૬ ॥

પુરુપમાં સિંહરૂપ ઉદ્યોગીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત
ચાયછે, ને કુત્સિત પુરુપો દૈવ દેશે એમ
કહેછે; માટે દૈવને છોડી કંઈ પણ પ્રાપ્ત
રાખ્યા વગર પોતાની શક્તિ મુજબ
ઉદ્યોગ કરે અને તેવો ઉદ્યોગ કરે છતે
પણ કાર્ય સિદ્ધિ ન થાય તો એમાં સ-
મય દોષ જાણવો ॥ ૧૬૦ ॥

કાગડાએ બેસતું ને તાલકલ પડવાની
પેઠે પોતાની આગળ પ્રાપ્ત થયેલા ભંડા-
રને બેઈ, દૈવ પોતે શ્રદ્ધા કરી શકતું
નથી, પણ પુરુપાર્યને ઈચ્છેછે ॥ ૧૬૦ ॥

ઉદ્યોગે કરી કાર્ય સિદ્ધિ ચાયછે, મનોરથે
કરી નહિ, એમ છતાં બીકણ મનુષ્ય જે
બાબી હશે તે યશે, એમ કહેછે ॥ ૧૬૧ ॥

ઉત્સાહયુક્ત, આળસરહિત, ક્રિયાની વિધિ
જાણનાર, નિર્ભયસની, શૂર, ક્યાં ઉપકારને
જાણનાર તથા, દૃઢ મૈત્રી રાખનારની પાસે,
રહેવા વાસ્તે લક્ષ્મી પોતે જાયછે ॥ ૧૬૨ ॥

મૂર્ખ મનુષ્ય વિષમ દશાને પામી, દૈવને
નિંદેછે, પણ પોતાના કર્મ હોયને જાણુ-
તો નથી ॥ ૧૬૩ ॥

સર્વ કર્મને વિપ્લવ વિસ્મય સર્વથા ત્યાગ
કરવા હાયક છે, માટે તે છોડી શુદ્ધિમાને
કાર્યસિદ્ધિ કરવી ॥ ૧૬૪ ॥

જમવા સમય કદિ દૈવચશથી ભોજન
પ્રાપ્ત થયું, તોપણ હાથના ઉદમ સિવાય
કોઈ રીતે મુખમાં પેસતું નથી, તે જો ॥ ૧૬૫ ॥

જમ એક ચાક્રે કરી રચની ગતિ થતી નથી,
તેમ ઉદ્યોગવિના દૈવ સિદ્ધિ થતું નથી ॥ ૧૬૬ ॥

ન સ્વલ્પમપ્યધ્યવસાયમીરોઃ
કરોતિ વિજ્ઞાનવિધિર્ણુનં હિ ।
અન્યસ્ય કિં હસ્તતલસ્થિતોઽપિ
પ્રકાશયત્યર્થમિહ પ્રદીપઃ ॥ ૧૬૭ ॥

મેહેનતથી કાપરને, તેના જ્ઞાનનો વિધિ
અલ્પ પણ ગુણ કરતો નથી, કેમકે લો-
કમાં આંધળાના હાથમાં રહેલો દીવો થું
તેને પદાર્થ દેખાડે છે ॥ ૧૬૭ ॥

વળી શુદ્ધીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પ્રાક્કર્મવશતઃ સર્વં ભવત્યેવેતિ
નિશ્ચિતમ્ । તદોપદેશા વ્યર્થાઃ
સ્યુઃ કાર્યાકાર્યપ્રવચકાઃ ॥ ૧૬૮ ॥

દેવવશથી સર્વ થાયછે, એમ જો નિશ્ચય
હોય, તો કાર્ય તથા અકાર્યને બોધ કર-
નાર ઉપદેશ વ્યર્થ થાય ॥ ૧૬૮ ॥

ધીમંતો વંશચરિતા મન્યંતે પૌરુષં
મહત્ । અશક્તાઃ પૌરુષં કર્તુ
લીલા દૈવમુપાસતે ॥ ૧૬૯ ॥

માટે વંદન કરવા લાયક અસ્ત્રિવાળા બુ-
દ્ધિમાન, ઉદ્યોગને મોટો માને છે, ને
ઉદ્યોગ કરવામાં અસમર્થ કાપર, દેવને
માને છે ॥ ૧૬૯ ॥

માટે માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

નાત્માનમવમન્યેત
પૂર્વાભિરસમૃદ્ધિભિઃ ।
આમૃત્યોઃ શ્રિયમન્વિચ્છે-
ન્નૈનામન્યેત દુર્લભામ્ ॥ ૧૭૦ ॥

પ્રથમ ઉદ્યોગ કર્યે છતે ધન ન મળ્યું તો,
“હું મદ ભાગ્ય છું,” એમ માની પો-
તાના આત્માને નિદ્રામાં નહિ, પણ મરતા-
સુધી લક્ષ્મી મેળવવા ઉદ્યોગ કરવો ને
એને દુર્લભ માનવી નહિ ॥ ૧૭૦ ॥

આરમેતૈવ કર્માણિ શ્રાંતઃ શ્રાંતઃ
પુનઃ પુનઃ । કર્માણ્યારમમાણં
હિ પુરુષં શ્રીર્નિપેવતે ॥ ૧૭૧ ॥

અને થાકતાં થાકતાં પણ ફરી ફરી કર્મ-
નોજ આરંભ કરવો, કેમકે કર્મના આરંભ
કરનાર પુરુષને લક્ષ્મી સેવે છે ॥ ૧૭૧ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

વિહાય પૌરુષં યો હિ દૈવમેવા-
ઽવલંબતે । પ્રાસાદસિદ્ધવત્તસ્ય
મૂર્તિર્નિ તિષ્ઠતિ વાયસાઃ ॥ ૧૭૨ ॥

જો ઉદ્યોગને મૂકી, દેવનોજ આશ્રય ફરે
છે, તેના મસ્તક ઉપર મેહેલના સિંહની
પેઠે કાગડા બેસે છે ॥ ૧૭૨ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૩૨ મા અધ્યાયમાં દ્રૌપદિયે શુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

યથા દિષ્ટપરો લોકે યથાપિ હઠ-
વાદિકઃ । ઉભાવપિ જ્ઞાતવેતૌ
કર્મબુદ્ધિઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૭૩ ॥

લોકમાં જો દેવનેજ માનનાર તથા હઠ-
વાદી છે, એ બંને સહ, ને ઉદ્યોગ બુ-
દ્ધિવાળો શ્રેષ્ઠ કેહેવાય છે ॥ ૧૭૩ ॥

યો દિ દિષ્ટમુપાસીનો નિર્વિચેષ્ટઃ
મુક્તં શયેત્ । અવસીદેત્સદુર્બુદ્ધિ-
રામો ઘટ ઇવોદકે ॥ ૯૭૪ ॥

માટે જે દેવને માની કંઈ પણ ઉદ્યોગ
કર્ષાવિના ધરમાં મુખે મુર્છ રહે, તે દુષ્ટ
બુદ્ધિવાળો પાણીમાં રહેલા કાચા ધરાની
પેઠે નારા પામેછે ॥ ૯૭૪ ॥

તેમ યોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણમાં વસિષ્ઠે શમને કહ્યું છે કે,

દેગ્રકાલક્રિયાદ્રવ્યવશતો વિ-
સ્ફુરંત્યમી । સર્વ એવ જગદ્ભાવા
જયત્યધિક્યન્નવાન્ ॥ ૯૭૫ ॥

જગતના આ સર્વ ભાવ દેરા, કાળ,
ક્રિયા તથા દ્રવ્ય વશથી સ્ફુરાયમાન
થાયછે, તેમાં અધિક યત્નવાન છતે
છે ॥ ૯૭૫ ॥

યે સ્વમુદ્યોગમુત્સૃજ્ય સ્થિતા દૈવ-
પરાયણાઃ । તે ધર્મમર્થે કામં ચ
નાશયંત્યાત્મવિદ્વિપઃ ॥ ૯૭૬ ॥

જે જોતાના ઉદ્યોગને મૂકી દૈવપર ભરોશો
રાખી બેસેછે, તે આત્મદ્વેષી ધર્મ, અર્થ
તથા કામને નાશ કરેછે ॥ ૯૭૬ ॥

મોક્તા વૃષ્યતિ નામોક્તાં
ગંતા ગચ્છતિ નાગતિઃ ।
વક્તા વક્તિ ન ચાવક્તા
પૌરુષં સફલં નૃણામ્ ॥ ૯૭૭ ॥

જમનાર વૃક્ષ થાયછે, નહિ જમનાર
થતો નથી, ચાલનાર જાયછે, ન ચાલ-
નાર જતો નથી તથા બોલનાર બોલેછે,
નહિ બોલનાર બોલતો નથી, એ ઉ-
પરથી મનુષ્યનો ઉદ્યોગજ સફળ હેમા-
યછે ॥ ૯૭૭ ॥

શુભેન પુરુષાર્થેન શુભમાસાઘતે
ફલમ્ । અશુભેનાશુભં રામ
યયેચ્છસિ તથા કુરુ ॥ ૯૭૮ ॥

હે શમ, મનુષ્ય સારા ઉદ્યોગે કરી સારા
ફળને, ને નરતાવડે નરતા ફળને પામેછે,
માટે જેમ ઈચ્છામાં આવે તેમ કર ॥ ૯૭૮ ॥

દૈવમેવેદ્ ચેત્કર્ત્વું પુંસઃ કિમિવ
ચેષ્ટયા । જ્ઞાનદાનાસનોચારા-
ન્દૈવમેવ કરિષ્યતિ ॥ ૯૭૯ ॥

આ લોકમાં દેવજ જે કર્તા હોય તો પુરૂષ
ચેષ્ટાવડે શું ? કારણ જ્ઞાન, દાન, આરાધન
તથા ઉપચાર પણ દેવજ કરશે ॥ ૯૭૯ ॥

કિંવા શાસ્ત્રોપદેશેન મૂકોડ્યં પુરુષઃ
કિલ । સંચાર્યતે હુ દૈવેન કિં કસ્યે-
હોપદિશ્યતે ॥ ૯૮૦ ॥

વળી આ લોકમાં શાસ્ત્રોપદેશે કરી શું ? કે-
મકે આ મુંગા પુરૂષને પણ દેવજ રસ્તો બ-
તાવશે, માટે દોષને ઉપદેશ શું કરવો ॥ ૯૮૦ ॥

કાલવિદ્ધિર્વિનિર્ણાતા યસ્યાસ્તિ
ચિરજીવિતા । સ ચેજ્જીવતિ સં-
છિન્નશિરાસ્તદૈવમુત્તમમ્ ॥ ૯૮૧ ॥

દેવ જાણનારા જોષિયોએ જેની ઘણી આ-
શુષ્ઠ નિર્ણય કરી હોય, તે જો માથું કાપ્યા
પછી જીવે તો દૈવ ઉત્તમ જાણુ ॥ ૯૮૧ ॥

કાલવિદ્ધિર્વિનિર્ણીતં પાંડિત્યં યસ્ય
રાઘવ । અનધ્યાપિત એવાસૌ તજ્ઞ-
શ્ચૈદૈવમુત્તમમ્ ॥ ૯૮૨ ॥

માટે કશું છે કે,

ઉદયમઃ સાહસં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ
પરાક્રમઃ । પડેતે યત્ર વર્તેતે તત્ર
દેવઃ સહાયકૃત્ ॥ ૯૮૩ ॥

નિઃસ્વો વઠિ સહસં વઠિ સહસી તથૈવ
લક્ષં ચ । લક્ષી કોટિં વાંછતિ કોટી-
શ્ચોડ્ધં સ્વભાવતો નિત્યમ્ ॥ ૯૮૪ ॥

ગચ્છત્પિપીલિકાપંક્તિઃ સમુદ્રમપિ
સંતરેત્ । અગચ્છન્વૈનતેયોડપિ
પાદમેકં ન ગચ્છતિ ॥ ૯૮૫ ॥

માટે શ્રીમાહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યોગપર્વમાં કહ્યું છે કે,

યથાશક્તિ ચિકીર્ષતિ યથાશક્તિ
ચ કુર્વેતે । ન કિચિદવમન્યંતે નરાઃ
પંડિતબુદ્ધયઃ ॥ ૯૮૬ ॥

તેમ જોઈ ગ્રંથના વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

નિશ્ચિત્ય યઃ મક્રમતે નાંતર્વસતિ
ઋષિણામ્ । અર્હંત્યકાલો વૃદ્ધ્યા-
ત્મા સ વૈ પંડિત ઉચ્યતે ॥ ૯૮૭ ॥

માટે પુરૂષે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહી ન્યાયમાર્ગથી ધન મેળવવું, ક્યારેય પણ કોઈને વિશ્વાસઘાત કરી યાપણુ ગાળવાદિ મહા અન્યાય કરવો નહીં. કારણુ તેમ કરી મેળવેલું ધન જેની યાપણુ ગાળી હોય તેની હાયથી સુખે ભોગવી શકાતું નથી, ને લોકમાં આપડીતિ થાય છે. વિષ્ણુશર્મોએ કહ્યું છે કે,

અન્યાયોપાર્જિતં વિચં દશવર્ષાણિ
તિષ્ઠતિ । પ્રાપ્તે ચૈકાદશે વર્ષે સમૂ-
લં ચ વિનશ્યતિ ॥ ૯૮૮ ॥

વળી હે રામ, તે દેવજોયે જેતું પાંડિત્ય નિર્ણય કશું હોય, તે ભણાવ્યાપિના જો પંડિત થાયતો દૈવ ઉત્તમ જાણવું ॥ ૯૮૨ ॥

ઉદયમ, શૌર્ય, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ તથા પરાક્રમ, એ છ જ્યાં હોય ત્યાં દેવ સહાયકારિ થાયછે ॥ ૯૮૩ ॥

નિર્ધન હજારને, હજારયાળો લાખને, લાખપતિ કોટિને તથા કોડપતિ અખજને નિત્ય સ્વભાવથી ઈચ્છે છે ॥ ૯૮૪ ॥

ચાલતી ઢીડીની પક્તિ સમુદ્રને પણ તરે, પણ ન ચાલતો ગરડ એક પગલું પણ ચાલે નહિ ॥ ૯૮૫ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્ય યથાશક્તિ કરવા ઈચ્છે, ને કરેછે, પણ ગોતાના આત્માને કઈતિ રસકાર કરતા નથી ॥ ૯૮૬ ॥

જે વિચારથી નિશ્ચય કરી કર્મનો આરંભ કરે, વચમાંથી મૂકી ન દે, વખત ફાકે જવા ન દે તથા મનને વશ રાખે, તે પંડિત કહેવાયછે ॥ ૯૮૭ ॥

અન્યાયે કરી મેળવેલું દ્રવ્ય દશ વર્ષ રહેછે, પણ અગિયારમું વર્ષ થાય કે, મૂળસહિત નાશ પામે છે ॥ ૯૮૮ ॥

ત્રિભિર્વર્ષેત્ત્રિભિર્માસૈત્રિભિઃ પક્ષ-
ત્રિભિર્દિનૈઃ । અત્યુત્કટૈઃ પાપપુ-
ણ્યૈરિદૈવ ફલમશ્નુતે ॥ ૯૮૯ ॥

૧ળી કહ્યું છે કે,

પુત્રેષુ વા નસૃષુ વા ન ચેદાત્માનિ
પદ્યતિ । ફલંતિ પાપપુણ્યાનિ
યથાશુક્તમિવોદરમ્ ॥ ૯૯૦ ॥

ઉપકારિણિ વિશ્રવ્યે શુદ્ધમતૌ યઃ
સમાચરતિ પાપમ્ । તં જનમસત્ય-
સંધં દદાતિ પરમેશ્વરો વંદમ્ ॥ ૯૯૧ ॥

એ રીતે સદુદ્યોગ કરતાં ધન મળે તો અવિષ્ઠ થવું નહીં; કારણ ચાકરી સિવાય
વ્યાપારાદિ ઉદ્યોગમાં લાભ વા હાનીરૂપ બે પ્રકારનાં ફલ હોવાથી, કોઈ યાણે મનુષ્ય
પાસેથી દ્રવ્ય જતું રહેવાનો સંભવ છે; કારણ મનુષ્ય સર્વસ નથી. વિદુરનીતિમાં
કહ્યું છે કે,

જરા રૂપં હરતિ હિ ધૈર્યમાશા
મૃત્યુઃ પ્રાણાન્ધર્મચર્યામસૂયા ।
ક્રોધઃ શ્રિયં શીલમનાર્યસેવા
હિયં કામઃ સર્વમેવાભિમાનઃ ॥ ૯૯૨ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વિદ્યયા ન શૌર્યેણ ધનેનાભિ-
જનેન ચ । ન વલેન પ્રમત્તઃ સ્યાચ્ચા-
ક્ષિમાની કદાચન ॥ ૯૯૩ ॥

કારણ વિજ્ઞાનશીલતાએ કહ્યું છે કે,

ધનવાનિતિ હિ મદસ્તે
કિં મતવિમ્બો વિપાદમુપયાસિ
કરનિદિતકંદુકસમાઃ
પાતોત્પાતા મનુષ્યાણામ્ ॥ ૯૯૪ ॥

મનુષ્ય અત્યંત પાપ તથા પુણ્યનું ફળ
આ લોકમાંજ ત્રણ વર્ષે, ત્રણ માસે, ત્રણ
પક્ષે અથવા ત્રણ દિવસે ભોગવે છે ॥ ૯૮૯ ॥

મનુષ્ય પાપ પુણ્ય બે પોતાની ભંડગીમાં
ન ભોગવે તો તે તેના પુત્ર અથવા પૌ-
ત્રનેવિષે, ઉદરને યથા આધેલાની પેઠે,
ફળે છે ॥ ૯૯૦ ॥

શુદ્ધ મતિવાળા, ઉપકાર કરનાર તથા
વિશ્વાશુનેવિષે જે પાપ આચરે છે, તે
બોદી પ્રતિજ્ઞાવાળા મનુષ્યને પરમેશ્વર વંદ
આપે છે ॥ ૯૯૧ ॥

જરા રૂપને, આશા ધૈર્યને, મૃત્યુ પ્રાણને,
અદેખાઈ ધર્મચરણને, ક્રોધ શીલાને, ની-
ચળી સેવા શીલને, કામ લગ્નજને તથા
અભિમાન સર્વને હરે છે ॥ ૯૯૨ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, ધન, ચાકર અને બળે કરી
કોઈ કાળે ઉન્નત તથા અભિમાનિ થવું
નહિ ॥ ૯૯૩ ॥

તને “ધનવાન હું” એવો મદ હોય તો
વૈભવહીન થતાં ખેડ કેમ પામે છે ? માટે
મનુષ્યની ચડતી પડતી હાથે ઉલાળેલા
દડા સરખી સમજવી ॥ ૯૯૪ ॥

અન્નચ્છાયા ચલપ્રીતિર્નવસસ્યાનિ
યોષિતઃ । કિંચિત્કાલોપભોગ્યાનિ
યૌવનાનિ ધનાનિ ચ ॥ ૯૯૫ ॥

અનિત્યં યૌવનં રુપં જીવિતં દ્રવ્ય-
સંચયઃ । ऐश्वर्यं प्रियसंवासो मुखो-
त्तम न पंडितः ॥ ૯૯૬ ॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવધીમા કશું છે કે,

દિવ્યમાન્નરસં પીત્વા ન ગર્વં યાતિ
કોકિલઃ । પીત્વા કર્દમપાનીયં
મેકો મકમકાયતે ॥ ૯૯૭ ॥

ખાટે જોને ધન મળ્યું તેણે બેઠેથી જઈ કોઈનો તિરસ્કાર કરવો નહિ, ગરીબોને
રળડવા નહીં, તેમ કોઈ સાથે વૈર બાધવું નહીં. કારણ કોઈ સમય ધન જતું રહી નબળી
અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે બધા વૈરી યઈ પોતાનો લાભ સાધે છે. કારણ કહ્યું છે કે,

આપદ્મતં હસસિ કિં દ્રવિણાંધમૂઢ
લક્ષ્મીઃ સ્થિરા ન ભવતીતિ કિ-
મત્ર ચિન્તમ્ । एतान्मपश्यसि घटा-
ञ्जलयन्त्रक्रे रिक्ता भवन्ति भरिता
भरिताश्च रिक्ताः ॥ ૯૯૮ ॥

મા સ્તં તાત ઘણે સ્થિત્વા વાધિષ્ઠા
દુર્વલં જનમ્ । ન હિ દુર્વલદગ્ધાનાં
કાલે કિંચિત્પરોહતિ ॥ ૯૯૯ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

વૃણાનિ નોન્મૂલયતિ પ્રમંજનો
મૃદૂનિ નીચૈઃ પ્રણતાનિ સર્વશઃ ।
સમુન્નતાનેવ તરૂન્પ્રવાધતે
મહાન્ મહત્યેવ કરોતિ વિક્રમમ્ ॥ ૧૦૦૦ ॥

ક્ષતે પ્રહારા નિપતંત્યમીરૂણં ધનક્ષયે
ગચ્છતિ સર્વતઃ શ્રીઃ । આપત્સુ વૈરાણિ
સમુલ્લસંતિ છિદ્રેષ્વનર્થા વહુલીભવતિ ॥ ૧ ॥

વાદળાની છાયા, ખવની પ્રીતિ, નવું ધાન્ય,
સ્રી, યૌવન તથા ધન, સર્વ થોડો કાળ
લોગવવાના છે ॥ ૯૮૫ ॥

યૌવન, રૂપ, જીવિત, દ્રવ્યસમય, એશ્વર્ય
તથા પ્રિયનો સહવાસ, સર્વે નાશવત છે,
ખાટે તેમા પડિત મોહ પામતો નથી ૯૮૬

કોકિલ પક્ષી આબાનો દિવ્ય રસ પીને ગર્વ
કરતો નથી, પણ દેડકો ગારાવાળું પાણી
પીને ગાછ રહે છે ॥ ૯૮૭ ॥

હે દ્રવ્યે કરી અથ થયેલા મૂઢ, આપતને
પામેલાની હાસિ કેમ કરે ? કારણ લક્ષ્મી
સ્થિર રહેતી નથી, એમા આશ્ચર્ય શું છે ?
આ જળચત્રના ચક્રમા બાધેલા ઘટાને
જો ? ભરેલા ખાલી ને ખાલી ભરેલા
બને છે ॥ ૯૮૮ ॥

હે તાત, તુ બળમા રહી દુર્ગુણ જનને હે-
સન મ કર, કેમકે દુર્બલોયે બાળી નાખેલાતુ
કઈ પણ કાળે કરી ઉગતુ નથી ॥ ૯૮૯ ॥

તુફાની વાયુ, ચોમેરથી નમતા કોમળ
નીચા તુણને મૂળમાથી ઉખેડી નાખતો
નથી, પણ ઘણા જંગ્મ વૃક્ષોનેજ બાધ
કરેછે, કારણ મોટા, મોટા પ્રત્યેજ પરા-
ક્રમ કરે ॥ ૧૦૦૦ ॥

વાગ્યામા વારવાર વાગે છે, ધનક્ષય થવા
ખાટે તો લક્ષ્મી ચોમેરથી જાયછે, અને
આપતિમા વૈર પ્રગટે છે, કારણ ઘણુકરી
છિદ્રનેવિષે બહુ અનર્થ થાયછે ॥ ૧ ॥

વળી ભવભૂતિયે કશું છે કે,

વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય
શક્તિઃ પરેષાં પરિપીડનાય ।
સલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતત્
જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥ ૨ ॥

ખજની વિદ્યા વાદ કરવાસાથે, લક્ષ્મી
મદ કરવામાટે, અને શક્તિ પારકાને
પીડા કરવા વાસ્તે યાયછે, પણ એથી
ઉલટી સત્યુપની વિદ્યા જ્ઞાનને અર્થે,
લક્ષ્મી પરોપકાર વાસ્તે તથા શક્તિ પા-
રકાના રક્ષણમાટે છે ॥ ૨ ॥

વળી ધનના મદમાં દુર્જનોની સોખત કરવી નહીં, કારણ તેઓ મોઢે મીઠું બોલે
છે, પણ અંદરથી પોતાની મતલબ સાંધવા કોઈને ખરાબ રસ્તે ચડાવવા શુક્રતા નથી,
ને જેતું ખાતા હોય તેતુજ બગાડવામાં તત્પર થાયછે. માટે તેમની સોખત ન ક-
રતાં તેમને દૂરથીજ નમસ્કાર કરવા. આણુકંપનીતિમાં કશું છે કે,

દુર્જનઃ પ્રિયવાદી ચ નૈતદ્વિ-
શ્વાસકારણમ્ । મધુ તિષ્ઠતિ
જિહ્વાયે હૃદિ હાલાહલં વિપમ્ ॥ ૩ ॥

દુર્જન પ્રિયવાદી હોય છે, પણ એ કંઈ
તેનો વિશ્વાસ કરવાને કારણ નથી, કે-
મહે તેની જીભના અગ્રભાગમાં મધુ,
પણ હૃદયમાં હળાહળ વિષ હોય છે ॥ ૩ ॥

તક્ષકસ્ય વિપં દંતે મક્ષિકાયા
વિપં શિરઃ । દૃશ્વિકસ્ય વિપં
પુચ્છે સર્વાંગે દુર્જનો વિપમ્ ॥ ૪ ॥

સર્પના દાંતમાં, માખીના માથામાં, પી-
છિની પૂછમાં અને દુર્જનના સર્વ અંગમાં
વિષ હોય છે ॥ ૪ ॥

વદ્યમાનાઃ સ્તુત્રિયેણ નીચાઃ
પરયશોભિના । અશક્તાસ્ત-
ત્પદં ગંતું તતો નિદાં પ્રકુર્વતે ॥ ૫ ॥

પારકા યશસ્વિ વીક્ષુ અગ્નિએ કરી બ-
ળેના દુર્જન, તે પદને પામવા અશક્ત
હોવાથી નિદા કરે છે ॥ ૫ ॥

દુર્જનં પ્રયમં વંદે સજ્જનં
તદનંતરમ્ । મુલમ્પ્રજ્ઞાલના-
ત્પૂર્વં મુદમ્પ્રજ્ઞાલનં યથા ॥ ૬ ॥

જેમ શુદ્ધપ્રજ્ઞાલન કર્યો પછી મુખ ધોવું
તેમ દુર્જનને પ્રથમ ને સમજાવને પછી
નમવું ॥ ૬ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કશું છે કે,

શુણિનાં ગણેષુ સત્સ્વપિ પિચ્છન-
જનો દોષમાત્રમાદત્તે । પુષ્પે ફલે
વિરાગી ક્રમેલકઃ કંટકૌષમિવ ॥ ૭ ॥

જેમ પુષ્પ તથા ફળમાં પ્રીતિ વગરને
હંટ કાંટાના સમુદાયને ખાયછે, તેમ
દુર્જન શુણિના શુષ્ક છતે પણ માત્ર દો-
ષને ગ્રહણ કરેછે ॥ ૭ ॥

સ્વલઃ સર્પપમાત્રાણિ પરલિદ્રાણિ
પદ્યતિ । આત્મનો વિલ્વમા-
ત્રાણિ પદ્યન્નપિ ન પદ્યતિ ॥ ૮ ॥

દુર્જન પારકાનાં સર્વ જોવડાં છિદ્ર બુલે
છે, પણ પોતાનાં બિધી ફળ જોવડાં છિ-
દ્રને દેખતાં છતાં પણ જોતો નથી ॥ ૮ ॥

રવિરપિ ન દહતિ તાદૃક્ યાદૃક્
દહતિ વાલુકાનિકરઃ । અન્યસ્મા-
લ્લબ્ધપદો નીચઃ પ્રાયેણ દુઃસહો ભવતિ ॥૧॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

સંવર્ધિતોઽપિ પયસા શુજગો ન વચ્ય-
સ્તત્પાલકાનપિ નિહંતિ ઘલેન સિહઃ ।
દુષ્ટઃ પરૈરુપકૃતસ્તદનિષ્ટકારી
વિશ્વાસલેશ इह नैव युष्मैर्विधेयઃ ॥૧૦॥

પ્રાકપાદયોઃ પતતિ સ્વાદતિ પૃષ્ઠમાંસં
કર્ણે કલં કિમપિ રૌતિ શનૈર્વિચિત્રમ્ ।
છિદ્રં નિરૂપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકઃ
સર્વ કરોતિ મશકસ્ય સ્વલચ્ચરિત્રમ્ ॥૧૧॥

જાડ્યં હ્રીમતિ ગણ્યતે વ્રતરુચૌ
દંભઃ શુચૌ કૈતવં શૂરે નિર્ઘૃણતા
મુનૌ વિમતિતા દૈન્યં પ્રિયાલાપિનિ ।
તેજસ્વિન્યવલિપ્તતા મુક્તરતા વક્તૃય-
શક્તિઃ સ્થિરે તત્કો નામ ગુણો ભવે-
ત્સુગુણિનાં યો દુર્જનૈર્નાકિતઃ ॥ ૧૨ ॥

વળી પ્રસંગરૂલાવલીમાં કહ્યું છે કે,

વિઘ્નયા વિમલયાપ્યલંકૃતો
દુર્જનઃ સદસિ માસ્તુ કથન ।
સાક્ષરો હિ વિપરીતતાં ગતઃ
કેવલં જગતિ સોઽપિ રાક્ષસઃ ॥ ૧૩ ॥

સ્વલનાં કંટકાનાં ચ દ્વિવિધૈવ
પ્રતિક્રિયા । ઉપાનદ્સુસ્વખંભો વા
દૂરતો વા વિસર્જનમ્ ॥ ૧૪ ॥

જેવો સૂર્યતાપથી તપેલો રેતીનો ઢગલો
બાળે છે, તેવો સૂર્ય પણ બાળતો નથી,
તેમ બીજાથી પદને પામેલો દુર્જન ધણુ
કરી દુઃસહ થાય છે ॥ ૯ ॥

દૂધ પાઈ મોટા કરેલ છતાં પણ સર્પ વશ
રહેતો નથી, સિંહ પોતાના પાળનારને
બળે કરી હણે છે, અને શ્રેયોચ્છે ઉપકાર
કરેલો દુર્જન તેમનોજ અહિંતકારી થાય છે,
માટે તેનો બુદ્ધિમાને આ લોકમાં લેશ-
માત્ર પણ વિશ્વાસ ન કરવો ॥ ૧૦ ॥

પ્રથમ પગમાં પરે છે, પછી પીઠતુ માસ
ખાય છે, આસ્તે આસ્તે કાનમાં કંઈક વિ-
ચિત્ર ગુણુગુણુ કરે છે, અને છિદ્ર ભેદને
રાકા રાખ્યા વગર એકદમ પ્રવેશ ક-
રે છે, એ રીતતુ મચ્છરતુ સર્વ ચરિત્ર દુ-
ર્જન કરે છે ॥ ૧૧ ॥

દુર્જન શરમાળમાં જડતા, વ્રતવાળામાં
દભ, પવિત્રમાં કપટ, શરપીરમાં નિર્દયતા,
મુનિમાં મતિહિનતા, પ્રિય બોલનારમાં
દીનતા, તેજસ્વીમાં ગર્વ, બોલનારમાં વા-
ચાળપણુ તથા સ્થિરમાં અશક્તિ ગણે છે,
એ રીતે ગુણીને જ્યાં ગુણુ છે કે જેને
દુર્જને અકિત કર્યો નથી ॥ ૧૨ ॥

નિર્ભય વિધાવડે પણ શોભિતો કેાઇ
દુર્જન સભામાં મ દોલે ! દેમકે તે વિ-
પરીતપણુને પામેલો સાક્ષર જગતમાં કે-
વળ રાક્ષસ જેવો છે ॥ ૧૩ ॥

માટે સમજાવ્યા છતાં માથે ચઢેવ દુર્જન
તથા વટકની, કાતો ભેડાવડે મુખ ભા-
ગણુ વા દુરથીજ ત્યાગ કરવો, એ બે પ્ર-
કારની પ્રતિક્રિયા છે ॥ ૧૪ ॥

શિરસિ નિહિતોઽપિ નિત્યં
યત્રાદપિ સેવિતો બહુન્નેહઃ ।
તરુણીકચ ઇવ નીચઃ
કૌટિલ્યં નૈવ વિજઘાતિ ॥ ૧૬ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કશું છે કે,

અકરુણત્વમકારણવિગ્રહઃ
પરધને પરયોપિતિ ચ સ્પૃહા ।
મુનનબંધુજનેષ્વસહિષ્ણુતા
મૃકૃતિસિદ્ધમિદં હિ દુરાત્મનામ્ ॥ ૧૬ ॥

મૃગમીનસજ્જનાનાં તૃણજલસંતોષવિહિ-
તટ્ટીનામ્ । લુબ્ધકધીવરપિથુના નિ-
ષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥ ૧૭ ॥

તેમ કહ્યપણમાં કશું છે કે,

મુજનાનામપિ હૃદયં પિથુનપરિષ્વંગલિ-
સમિદ્ ભવતિ । પવનઃ પરાગવાહી ર-
ધ્યામ્નુ બહઘ્રજસ્વલો ભવતિ ॥ ૧૮ ॥

અતિમલિને કર્તવ્યે ભવતિ સ્વલના-
મતીવ નિષુણા ધીઃ । તિમિરે હિ કૌશિ-
કાનાં રૂપં પ્રતિપદ્યતે દષ્ટિઃ ॥ ૧૯ ॥

અહો મૃકૃતિસાદૃશ્યં શ્લેષ્મણો દુર્જ-
નસ્ય ચ । મધુરૈઃ કોપમાયાતિ તિ-
ક્તકેનૈવ શામ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અતિરમણીયે કાર્યે પિથુનોઽન્વેષ-
યતિ દૂષણાન્વેવ । અતિરમણીયે વ-
પુપિ વ્રણમિવ હિ મક્ષિકાનિકરઃ ॥ ૨૧ ॥

વળી તરુણીના ચોટલાની જેઠે, દુર્જનને
નિત્ય માથે રાખ્યે દોષ તથા યત્નવડે
ધન્ય સ્નેહથી શ્રેયો દોષ, તોષપણ તે
કૃત્રિવતા મૂકતો નથી ॥ ૧૬ ॥

નિર્દયતા, સદેશમાં કટુઓ, પરધન તથા
પરશ્રીમાં ઘમ્મ અને મુજન તથા બંધુ-
જનની અદેખાઈ, એ ધણું કરી દુર્જનમાં
સ્વભાવથી હોય છે ॥ ૧૬ ॥

જમતમાં ક્રમે કરી તુણ, જળ તથા સં-
તોષ વૃત્તિવાળા, મૃગ, મીન તથા સજ્જન-
ના, તેમનાથી કઈ કારણ ન મળતાં પાણી પા-
રાધી, દીમર તથા દુર્જન વૈરી થાયછે ॥ ૧૭ ॥

આ લોકમાં સજ્જનનું તદ્દય પણ દુર્જ-
નના સંમતી લેવાય છે, કેમકે પુષ્પ રજ-
ને વહેનાર પવન માર્ગમાં વાતાં રજવા-
ળો થાયછે ॥ ૧૮ ॥

અતિ મધીન કામ કરવામાં દુર્જનની પુર્રિ-
અતિ નિપુણ થાયછે; કેમકે ધ્રુવની દૃષ્ટિ
અંધારામાંજ પદાર્થને કેળે છે ॥ ૧૯ ॥

અહો! શ્લેષ્મ તથા દુર્જનની પ્રકૃતિ સ-
માન ભાસે છે? કારણ શ્લેષ્મ તથા ધણું
કરી દુર્જન મધુર રસથી કોણે, ને કહ્યા
રસથી શમે છે ॥ ૨૦ ॥

જેમ અતિ સુંદર સરીરમાં માંખોના સ-
મુદાય મણને ગોતે છે, તેમ અતિ રમણીય
કાર્યવિષે, તેના કર્તાને ઉત્સાહ તોડવા-
માટે દુર્જન દોષજ ખોળે છે ॥ ૨૧ ॥

ગુણગણગુંફિતકાવ્યે મૃગયતિ દોષં ગુણં
ન જાતુ સ્વલઃ । મણિમયમંદિરમધ્યે પ-
શ્યતિ પિપીલિકા છિદ્રમ્ ॥ ૨૨ ॥

વળી જેમ મણિજડિત મંદિરમાં કીડી
છિદ્ર ખોળેછે, તેમ ધણુ ગુણવાળા કા-
વ્યમાં દુર્જન દોષજ ખોળેછે, પણ ક્યા-
રેય ગુણ ગોતતો નથી ॥ ૨૨ ॥

માટે દુર્જનનો સગ કરવો નહીં, કેમકે તેમની ચોખતથી દુર્વ્યસનમાં પડી જવાય
છે. સર્વ દુર્વ્યસનોમાં વેશ્યાગમન મુખ્ય છે. કારણ તે એક વ્યસનનેલીધે મધપાન, જુ-
ગાર તથા ચોરી વિગેરે બીજા દુર્વ્યસનોમાં પડી જવાનો સભવ છે. કારણ વેશ્યાને ત્યાં
જનારને ઇશકમાટે મદિરા, ભાંગ, અશ્રીમ તથા ગાંજા વિગેરે માદક પદાર્થ સેવવાની
જરૂર પડે છે. ધન ખુટી જતાં જુગાર રમવાની ને તેમાં હારી જતાં ચોરી કરવાની
કરજ પડે છે, જેનું પરિણામ ભુકુ હોય છે. પૂર્વે મધપાનથી યાદવો નાગ પામ્યા છે
ને જુગારથી પાંડવો દુઃખી થયા છે. વળી મધપાનથી શરીરમાં કલેનને નુકસાન થતાં
જલદી મરણ થાયછે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર પુરૂષે વેશ્યાગમનાદિ વ્યસનોમાં
પડવું નહીં. કહ્યું છે કે,

હારહીરકહિરણ્યભૂષણૈ-
સ્તોપમેતિ ગણિકા ધનૈષિણી ।
પ્રેમકોમલકટાક્ષવીક્ષણૈ-
રેવ તુપ્યતિ ફુલાંગનાજનઃ ॥ ૨૩ ॥

ધનને ઇચ્છનારી મણિકા હિરાના હાર
તથા સોનાના આભરણો કરી સતોષ પામે-
છે, પણ કુળવાન શ્રી માત્ર પતિના પ્રે-
મયુક્ત કોમળ કટાક્ષવડે જોવાથીજ મ
તુષ્ટ થાયછે ॥ ૨૩ ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च विचचेतो-
र्विश्वासयन्ति पुरुषं न च विश्वसन्ति ।
तस्माभरेण कुलशीलसमन्वितेन
वैश्ये श्मशानघटिका इव वर्जनीया॥૨૪॥

વેશ્યા ધનનેમાટે હસેછે, રડેછે, પુરૂ-
ષને વિશ્વાસ કરાવે છે ને પોતે વિશ્વાસ
કરતી નથી, માટે કુળ તથા શીળવાળા
પુરૂષે તેનો સ્પર્શન ધરાવી પેઠે ત્યાગ
કરવો ॥ ૨૪ ॥

मक्षिका मशको वैश्या मूपिको
याचकस्तथा । ग्रामणीर्गणक-
श्चैव सर्गते परमक्षकाः ॥ ૨૫ ॥

માંખી, મચ્છર, વેશ્યા, ઉંદર, અડગો લ-
ગાવી લેનાર યાચક, જીલમી પટેલ તથા
જેણે, એ સાત પારકાને ભક્ષ કરનાર છે ॥ ૨૫ ॥

વળી દેહ કરવાવિષે જીનધર્મવિવેકમાં કહ્યું છે કે,

मत्तो हिनस्ति सर्वं मिथ्या प्रलपति
हि विकलया बुद्ध्या । कामपते
चागम्यां सावसं मयपानमत्तः सन्॥૨६॥

મધપાનથી મત્ત થયેલો પુરૂષ મર્ચ નાગ
કરેછે, વિકળ થયેલી બુદ્ધિવડે મિથ્યા
બકેછે, અને તિરસ્કાર થાય તે રીતે અ-
ગમ્યની ઇચ્છા કરેછે ॥ ૨૬ ॥

વૈકલ્યં ધરણીપાતમયયોચિ-
તજલ્પનમ્ । સન્નિપાતસ્ય ચિ-
દ્ધાનિ મયં સર્વાણિ દર્શયેત્ ॥ ૨૭ ॥

ચિત્તે ધ્રાંતિર્જાયેતે મધપાનાત્
ધ્રાંતિ ચિત્તે પાપચર્યામુપૈતિ ।
પાપં કૃતા દુર્ગતિં યાંતિ મૃદા-
સ્તસ્માન્મદ્યં નૈવ પેયં ન પેયમ્ ॥ ૨૮ ॥

તેમ જુગાર તથા ચોરીવિષે ત્રિદુરનીતિમાં કશું છે કે,

દ્યૂતમેવ પુરા કલ્પે દૃષ્ટં વૈર-
કરં નૃણામ્ । તસ્માદ્દ્યૂતં ન
સેવેત હાસ્યાર્યમપિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૨૯ ॥

હરણં ચ પરસ્વાનાં પરદારા-
ભિમર્ષણમ્ । મુહૂદશ્ચ પરિત્યા-
ગલ્લયો દોષાઃ સયાવહાઃ ॥ ૩૦ ॥

પછી કશું છે કે,

આહારઃ કલદઃ કંઠર્પૂતાદિવ્ય-
સનાનિ ચ । આલસ્યમુદ્યમો
નિદ્રા સેવનાત્તુ વિવર્દિતે ॥ ૩૧ ॥

આટ કોઈ પણ પ્રકારના દુર્વ્યસનમાં પરતું નહીં, કેમકે એક પણ હક્કરી પગલી ઉતરાય તો પછી કોઈ પણ રીતનો વિચાર રહેતો નથી. કોઈએ ભિશુકને ભેઈ પૂછ્યું કે,

મિત્રો કંથા શલ્યા તૈ નહિ
શાફરિવથે જાલમશ્રાસિ મત્સ્યાં-
સ્તે વૈ મયોપદંદ્રાઃ પિવસિ
મધુ સમં વેદ્યયા યાસિ વેદ્યમામ્ ।
દત્તાંડગ્નિ મૂર્ધ્વરીણાં તવ કિશુ
રિપવો ભિત્તિમેત્તાડસ્મિ ચેપાં
ચોરોડસિ ધૃતહેતોસ્તયિ સક-
લમિદં નાડસ્તિ નષ્ટે વિચારઃ ॥ ૩૨ ॥

થેલછા, પડીજતું તથા જેમ તેમ બોલતું,
એ સન્નિપાતનાં સર્વ લક્ષણ મધપાન દે-
ખાડે છે ॥ ૨૭ ॥

મધપાનથી ચિત્તમાં ધ્રાંતિ થાયછે, ને
ચિત્ત ધ્રાંત થયેથી મનુષ્ય પાપાચરણ
કરેછે, અને પાપ કરી તે મૂઢ દુર્ગતિને
પામેછે, આટ મધપાન કરતુંજ નહિ ॥ ૨૮ ॥

પૂર્વે જુગાર મનુષ્યને વૈર કરનાર જણા-
ય્યો છે, આટ બુદ્ધિમાને હાસ્યાર્યે પણ
તે ન રમવો ॥ ૨૯ ॥

પારકા દ્રવ્યતું હરણ, પરસ્ત્રીસંગ તથા
મિત્રનો ત્યાગ, એ ત્રણ દોષ ક્ષય પમા-
દનારા છે ॥ ૩૦ ॥

આહાર, કંઠયો, ખંજવાળ, જુગારાદિ વ્ય-
સન, આલસ, ઉદ્યમ, તથા નિદ્રા, રોવ-
વાથી વધે છે ॥ ૩૧ ॥

હે ભિશુક, શું આ તારી શિયળ થયેલી
ગોઠડી છે? તો કે નહિ, માછલાં પકડ-
વાની જાળ; ત્યારે શું તું માંછલાં ખાય
છે? તો કે મધ સહિત; ત્યારે શું તું મધ
પિયે છે? તો કે વેશ્યા સાથે; ત્યારે શું તું
વેશ્યા પાસે જાયછે? તો કે શત્રુના માથા-
પર યજ મૂકી; ત્યારે શું તારા શત્રુ છે?
તો કે જેના ઘરમાં આતર પાકે છું તે;
ત્યારે શું તું ચોર છે? તો કે જુગાર રમવા-
આટ; ત્યારે શું તારામાં એ બધું છે? તો
કે બધું થયા પછી વિચાર કેવો ॥ ૩૨ ॥

ગુણગણશુંફિતકાવ્યે મૃગયતિ દોષં ગુણં
ન જાતુ સ્વલઃ । મણિમયમંદિરમધ્યે પ-
શ્યતિ પિપીલિકા છિદ્રમ્ ॥ ૨૨ ॥

વળી જેમ મણિજટિત મંદિરમાં કીડી
છિદ્ર ખોળેછે, તેમ ધણુ ગુણવાળા કા-
વ્યમાં દુર્જન દોષજ ખોળેછે, પણ ક્યા-
રેય ગુણ ગોતતો નથી ॥ ૨૨ ॥

માટે દુર્જનનો સગ કરવો નહીં, કેમકે તેમની સોળતથી દુર્વ્યસનમાં પડી જવાય
છે. સર્વ દુર્વ્યસનોમાં વેશ્યાગમન મુખ્ય છે. કારણ તે એક વ્યસનનેલીધે મધપાન, જુ-
ગાર તથા ચોરી વિગેરે બીજા દુર્વ્યસનોમાં પડી જવાનો સભવ છે. કારણ વેશ્યાને ત્યાં
જનારને ઇશકમાટે મદિરા, ભાંગ, અશીમ તથા ગાંજા વિગેરે માદક પદાર્થ સેવવાની
જરૂર પડે છે. ધન ખુટી જતાં જુગાર રમવાની ને તેમાં હારી જતાં ચોરી કરવાની
જરૂર પડે છે, જેનું પરિણામ ભુંડું હોય છે. પૂર્વે મધપાનથી ચાદ્વો નાશ પામ્યા છે
ને જુગારથી પાંડવો દુઃખી થયા છે. વળી મધપાનથી શરીરમાં કલેબળને મુક્કસાન થતાં
જલદી મરણ થાયછે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર પુરૂષે વેશ્યાગમનાદિ વ્યસનોમાં
પડવું નહીં. કલ્પ છે કે,

હારહીરકહિરણ્યભૂષણૈ-
સ્તોપમેતિ ગણિકા ધનૈપિણી ।
પ્રેમકોમલકટાક્ષવીક્ષણૈ-
રેવ તુપ્પતિ કુલાંગનાજનઃ ॥ ૨૩ ॥

ધનને ઇચ્છનારી મણિકા હિરાના હાર
તથા સોનાના આભરણે કરી સતોષ પામે-
છે, પણ કુળવાન સ્ત્રી માત્ર પતિના પ્રે-
મયુક્ત કોમળ કટાક્ષવડે જોવાથીજ મ-
તુષ્ટ થાયછે ॥ ૨૩ ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च विचिहेतो-
विश्वासयन्ति पुरुषं न च विश्वसन्ति ।
तस्मात्परेण कुलशीलसमन्वितेन
वैश्या श्मशानघटिका इव वर्जनीया॥૨૪॥

વેશ્યા ધનનેમાટે હસેછે, રડેછે, પુરૂ-
ષને વિશ્વાસ કરાવે છે ને પોતે વિશ્વાસ
કરતી નથી, માટે કુળ તથા શીળવાળા
પુરૂષે તેનો સ્પર્શાન ધરાની પેઠે ત્યાગ
કરવો ॥ ૨૪ ॥

मक्षिका मशको वैश्या मूपिको
याचकस्तथा । ग्रामणीर्गणक-
श्चैव सप्तैते परभक्षकाः ॥ ૨૫ ॥

માંખી, મચ્છર, વેશ્યા, હંદર, અડંગો લ-
ગાવી લેનાર ચાચક, જીલમી પટેલ તથા
જોષિ, એ સાત પારકાને ભક્ષ કરનાર છે ॥૨૫॥

વળી કેકે કરવાવિષે અનધર્મવિવેકમાં કહ્યું છે કે,

मत्तो हि नस्ति सर्वं मिथ्या प्रलपति
हि विकल्पा बुद्ध्या । कामयते
चागम्यां सावहं मधपानमत्तः सन्॥૨૬॥

મધપાનથી મત્ત થયેલો પુરૂષ સર્વ નાનક
કરેછે, વિકલ્પ થયેલી બુદ્ધિવડે મિથ્યા
બકેછે, અને તિરસ્કાર થાય તે રીતે અ-
ગમ્યની ઇચ્છા કરેછે ॥ ૨૬ ॥

વિનાપ્યથેર્વીરઃ સ્પૃશતિ વહુમાનો-
ન્નતિપદં સમાયુક્તોપ્યથેઃ પરિભવ-
પદં યાતિ કૃપણઃ ॥ ૩૯ ॥

કલ્પયતિ યેન વૃત્તિર્યેન ચ લોકે પ્રજ-
સ્યતે સદ્ધિઃ । સ ગુણસ્તેન ચ ગુણિના
રક્ષ્યઃ સંવર્ધનીયથ ॥ ૪૦ ॥

તેમ શાસ્ત્રધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

ઇમતુરગરથેઃ પ્રયાંતિ મૃદા
ધનરહિતા વિબુધાઃ પ્રયાંતિ પદ્મચામ્ ।
ગિરિશિખરગતાઽપિ કાકપંક્તિઃ
પુલિનગતૈર્ન સમત્વમેતિ હંસૈઃ ॥ ૪૧ ॥

સ્વયોત્તો ધ્યોતતે તાવધ્યાવન્નોદયતે
શશી । ણ્દિતે તુ સહસ્રાંશૌ ન
સ્વયોત્તો ન ચંદ્રમાઃ ॥ ૪૨ ॥

રૂક્ષં વપુર્ન ચ વિલોચનહારિ રૂપં
ન શ્રોત્રયોઃ સુખદમારટિતં કદાપિ ।
ઇત્થં ન સાધુ યદિ કિંચિદિદં ચ સાધુ
તુચ્છે રતિઃ કરમશીઘ્રગતિથ ત્વે યત્ ॥ ૪૩ ॥

અનસિ સીદતિ સૈકતવર્ત્યનિ
પ્રચુરભારભરસપિતોદકે ।
ગુરુમરોદ્ધરણોદુરકંધરં
સ્મરતિ સારથિરેપ ધુરંધરમ્ ॥ ૪૪ ॥

યથાપિ સ્વદિરારણ્યે ગુપ્તો વસતીહ ચંપ-
કો વૃક્ષઃ । તદપિ ચ પરિમલમતુલં દિશિ
દિશિ કથયેત્સમીરણસ્તસ્ય ॥ ૪૫ ॥

વીર પુરૂષ ધનવિના પણ બાહુ માનવાળી
ઉંચી પદ્મિને પામેછે, ને કૃપણ ધનવાન
છતાં પણ પરાલભ પામેછે ॥ ૩૯ ॥

જે ગુણે કરી લોકમાં વૃત્તિ ચાલે, ને સ-
ત્યુચ્ચો વખાણે, તેજ ગુણ ગુણિયે સારી
રીતે રક્ષણ કરવા તથા વધારવા લા-
યક છે ॥ ૪૦ ॥

કદી ધન મળી જવાથી મૂઠ જન હાથિ,
ઘોડા તથા રથપર બેસીને જાય, ને ધન
ન મળવાથી વિદ્વજ્જન પગે ચાલે, તો
પણ ગિરિ શિખર પર બેઠેલી કાગડાની
પંક્તિ, નદી કિનારે બેઠેલા હંસ સરખી
થતી નથી ॥ ૪૧ ॥

બ્યાંમુખી ચંદ્ર ઉદય પામ્યો નથી, ત્યાં-
મુખી આગિયો કીરો પ્રકાશે છે, પણ સૂ-
ર્યના ઉદય સમય તો તે બન્ને પ્રકાશતા
નથી ॥ ૪૨ ॥

હે હંટ, તારું શરીર રૂક્ષ, રૂપ નેત્રને અ-
ભુગમતું, અને ગાંઠરતું સદા કર્ણકંઠોર,
એ રીતે તારામાં કંઈ સાફ નથી, પણ જો
કંઈ હોય તો તારી કંટકાદિ તુચ્છ ખાવામાં
પ્રીતિ તથા શીઘ્ર ગતિ, એ સાફ છે ॥ ૪૩ ॥

બ્યાંને ગાફું રેતીના રસ્તામાં ખુચી જાય,
ને પણા વજનદાર ભારંથી પાંજીમાં ઉ-
તરી પડે, ત્યારે ધણા ભારને ઉચે ઉપાડી
બહાર કાઢવામાં દૃઢ કાંધવાળા ધુરંધરને
આ સારથિ યાદ કરેછે ॥ ૪૪ ॥

જેકે આ લોકમાં ચપાતું ગાફું, ખેર વૃ-
ક્ષના અરણ્યમાં ગુપ્ત ઉગ્યું હોય, તોપણ
તેનો અતુલ મુગ્ધ, વાહુ દિશા દિશામાં
કહેતો શ્રેષ્ઠ છે ॥ ૪૫ ॥

માટે દુર્જનના સગથી દુર્વ્યસનમાં ન પડતાં નિરતર સજ્જનોની સોખત રાખી શુભી થવું. યદ્યપિ ધનવાનને સર્વત્ર માને છે, તથાપિ તેમાં ને સદ્શુભ ન હોય, તો તે સભામાં શોભતો નથી, ને કંઈ ભાષણ કરતું હોય તો તેનાથી યદ્ય શક્યું નથી; જેથી ધન છતાં પણ તે લોકોમાં પછવાડેથી મૂર્ખ કેહેવાય છે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણેન સ્પૃહણીયઃ સ્યાન્ન
રૂપેણ યુતો જનઃ । સૌગન્ધ્યવર્જ્ય
નાદયં પુષ્પં કાંતમપિ ક્વચિત્ ॥ ૩૩ ॥

સ જીવતિ ગુણા યસ્ય યસ્ય ધર્મઃ
સ જીવતિ । ગુણધર્મવિહીનસ્ય
જીવિતં નિષ્પ્રયોજનમ્ ॥ ૩૪ ॥

ગુણૈસ્ત્વમતાં યાતિ નોચૈરાસ-
નસંસ્થિતઃ । પ્રાસાદશિખર-
સ્થોઽપિ કાકઃ કિં ગરુડાયતે ॥ ૩૫ ॥

હસ્તી સ્થૂલતન્નુઃ સ ચાંકુશવશઃ કિં
હસ્તિમાત્રોઽકુશો દીપે પ્રજ્વલિતે
પ્રગ્ણયતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમઃ ।
વજ્રેણાપિ હતાઃ પતંતિ ગિરયઃ કિં
વજ્રમાત્રો ગિરિસ્તેજો યસ્ય વિરા-
જતે સ વલવાન્સ્થૂલેષુ કઃ મત્યયઃ ॥૩૬॥

તેમ વિષ્ણુશર્મણે કહ્યું કે,

યત્ર વિદ્વજ્જનો નાસ્તિ શ્વઘ્વ-
સ્ત્રાલ્પધીરપિ । નિરસ્તપાદપે
દેશે ઇરંદોઽપિ દુમાયતે ॥ ૩૭ ॥

યજ્ઞીવ્યતે જ્ઞાનમપિ પ્રયિતં મનુષ્ય-
વિજ્ઞાનશૌર્યવિભવાર્યગુણઃ સમેતમ્ ।
તન્નામ જીવિતમિહ પ્રવદંતિ તજ્ઞાઃ કા-
કોઽપિ જીવતિ ચિરાયર્વાલિ ચ મુક્તે ॥૩૮॥

શુભવાનની સૌ ઇચ્છા કરેછે; રૂપાળાની નહિ, કેમકે સુગંધ વિનાના મુંદર પુષ્પને પણ ક્યારેય કોઈ ગ્રહણ કરતું નથી ॥૩૩॥

જે શુભવાન તથા સદાચરણી હોય તેજ આવે છે, કેમકે શુભ તથા સદાચરણ રહિતવું અવશ્યું નિષ્કળ છે ॥ ૩૪ ॥

શુભવડે ઉત્તમ થવાય છે, ઉંચા આસન ઉપર બેસવાથી નહિ, કેમકે મેહેલના શિખરપર બેઠેલા કાગડો શું ગરુડ થઈ શકે છે ॥ ૩૫ ॥

સ્થૂલશરીરવાળો હાથિ પણ અકુશને વશ છે, તે શું અકુશ હાથિ જેવડો છે? દીપ પ્રજ્વલિત થવાથી અધાર નાશ પામે છે, તે શું અધારા જેવડો દીપ છે? અને વજ્રે કરી હણેલા પર્વત પડે છે, તે શું વજ્ર પર્વત જેવડું છે? માટે જેમાં તેજ છે તેજ બળવાન, સ્થૂલપણમાં શું વિ-
આસ રાખવો ॥ ૩૬ ॥

ત્યાં વિદ્વાન નથી, ત્યાં અક્ષપણ્ડિતવાળો પણ વખણાય છે, કારણ વૃક્ષવિનાના દેશમાં ઐરંડ પણ વૃક્ષ કેહેવાય છે ॥૩૭॥

મનુષ્યે વિજ્ઞાન, શૌર્ય, વૈભવ તથા ગ્રેષ્ઠ ગુણેસહિત શબ્દમાત્ર પણ જે પ્રમિદ્ધ પણે આવાય, તેજેજ મુર પુરવો આ લોકમાં અવશ્યું કહેછે; કારણ ધણો કાજ તો કામગીરી પણ આવે ને બગી ખાપછે ॥૩૮॥

વિનાપ્યથંવીરઃ સ્પૃશતિ વહુમાનો-
જ્ઞતિપદં સમાયુક્તોપ્યથઃ પરિભવ-
પદં યાતિ કૃષ્ણઃ ॥ ૩૯ ॥

કલ્પયતિ યેન વૃત્તિર્યેન ચ લોકે પ્રશ-
સ્યતે સદ્ધિઃ । સ ગુણસ્તેન ચ ગુણિના
રક્ષ્યઃ સંવર્ધનીયશ્ચ ॥ ૪૦ ॥

તેમ શાસ્ત્રધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

ઇમતુરગરથઃ પ્રયાંતિ મૃદા
ધનરહિતા વિબુધાઃ પ્રયાંતિ પદ્મચામ્ ।
ગિરિશિખરગતાઽપિ કાકપંક્તિઃ
પુલિનગતૈર્ન સમત્વમેતિ હંસૈઃ ॥ ૪૧ ॥

સ્વઘોતો ઘોતતે તાવથાવન્નોદયતે
શશી । ણ્દિતૈ તુ સહસ્રાંશૌ ન
સ્વઘોતો ન ચંદ્રમાઃ ॥ ૪૨ ॥

રૂક્ષં વપુર્ન ચ વિલોચનહારિ રૂપં
ન શ્રોત્રયોઃ સુખદમારટિતં કદાપિ ।
ઇત્યં ન સાધુ યદિ કિંચિદિદં ચ સાધુ
તુચ્છે રતિઃ કરમશીઘ્રગતિશ્ચ તે યત્ ॥ ૪૩ ॥

અનસિ સીદતિ સૈકતવર્ત્મનિ
પ્રચુંભારમરક્ષપિતોદકે ।
ગુરુમરોદ્ધરણોદુરકંધરં
સરતિ સારથિરેપ ધુરંધરમ્ ॥ ૪૪ ॥

યથાપિ સ્વદિરારણ્યે ગુપ્તો વસતીહ ચંપ-
કો વૃક્ષઃ । તદપિ ચ પરિમલમતુલં દિશિ
દિશિ કયપેત્સમીરણસ્તસ્ય ॥ ૪૫ ॥

વીર પુરુષ ધનવિના પણ બહુ માનવાળી
હંચી પદ્મવિને પામેછે, ને કૃપણ ધનવાન
છતાં પણ પરાભવ પામેછે ॥ ૩૯ ॥

જે ગુણે કરી લોકમાં વૃત્તિ ચાલે, ને સ-
ત્યુચ્ચે વખાણે, તેજ ગુણ ગુણિયે સારી
રીતે રક્ષણ કરવા તથા વધારવા લા-
યક છે ॥ ૪૦ ॥

કહી ધન મળી જવાથી મૂઠ જન હાથિ,
ઘોડા તથા રથપર બેસીને જાય, ને ધન
ન મળવાથી વિદ્રવજન પગે ચાલે, તે
પણ ગિરિ શિખર પર બેઠેલી કાગડાની
પંક્તિ, નદી કિનારે બેઠેલા હસ સરખી
યતી નથી ॥ ૪૧ ॥

જ્યાંસુધી ચંદ્ર ઉદય પામ્યો નથી, ત્યાં-
સુધી આગિયો કીરો પ્રકાશે છે, પણ મૂ-
ર્યના ઉદય સમય તો તે બન્ને પ્રકાશતા
નથી ॥ ૪૨ ॥

હે ઉંઠ, તારૂં શરીર રૂક્ષ, રૂપ નેત્રને અ-
લુગમતું, અને ગાંઠરતું સદા કર્ણકંઠોર,
એ રીતે તારામાં કંઈ સાફ નથી, પણ જે
કંઈ હોય તો તારી કટકાદિ તુચ્છ ખાવામાં
પ્રીતિ તથા શીઘ્ર મતિ, એ સાફ છે ॥ ૪૩ ॥

જ્યારે ગાડું રેતીના રસ્તામાં ખુચી જાય,
ને ધણા વજનદાર ભારથી પાણીમાં ઉ-
તરી પડે, ત્યારે ધણા ભારને ઉચે ઉપાડી
બહાર કાઢવામાં દૃઢ કાંધવાળા ધુરંધરને
આ સારથિ યાદ કરેછે ॥ ૪૪ ॥

જેકે આ લોકમાં ચપાતું ગાડું, એર વૃ-
ક્ષના અરણ્યમાં ગુપ્ત ઉચું હોય, તોપણ
તેના અતુલ સુગંધ, વાયુ દિશા દિશામાં
કહેતો મૂકેછે ॥ ૪૫ ॥

લોચિતમશિલં મહનં પરિતો દૃષ્ટાશ્ચ
વિટપિનઃ સર્વે । સહકાર ન પ્રપેદે
પથિકેન તવોપમા જગતિ ॥ ૪૬ ॥

બળી કલ્પતરુમાં કંઈ છે કે,

વાર્તા ચ કૌતુકવતી વિમલા ચ વિદ્યા
લોકોત્તરઃ પરિમલશ્ચ કુરંગનાભેઃ ।
તૈલસ્ય વિંદુરિવ વારિણિ દુર્નિવાર-
મેતત્રયં પ્રસરતિ સ્વયમેવ લોકે ॥ ૪૭ ॥

શિથુરપિ નિષુળો ગુરોર્મરીયા-
ન્ન તુ વપુર્વૈવ મહાન્મહત્પ્રતિષ્ઠઃ ।
મણિરણુરપિ ભૂપણાય પુંસાં
ન તુ પૃથુલાપિ શિલા વિલાસહેતુઃ ॥ ૪૮ ॥

કાકસ્ય ચંચુર્યદિ હેમયુક્તા માણિક્યયુક્તાૌ
ચરણૌ ચ તસ્ય । એકેકપક્ષે યદિ મૌક્તિ-
કાનિ તથાપિ કાકો ન ચ રાજહંસઃ ॥ ૪૯ ॥

માટે સજ્જનોની મોખત કરી સદ્ગુણ સપાદન કરવા, ને પોતાની મહાજનોની પક્ષિ
માં ગણુના થાય તે રીતનો યત્ન કરવો. મહાજનોનાં લક્ષણુવિષે ચિદુરનીતિમાં કંઈ છે કે,
ન સ્વે મુલે વૈ કુરતે પ્રહર્ષ
નાન્યસ્ય દુઃસ્વે ભવતિ પ્રહૃષ્ટઃ ।
દત્તા ન પથાત્કુરતે હિ તાપં
સ કથ્યતે સત્પુરુષાર્યશીલઃ ॥ ૫૦ ॥

તેમ આપ્તકથનીતિમાં કંઈ છે કે,

છિન્નોડપિ ચંદનતરુર્ન જહાતિ મંથં
વૃદ્ધોડપિ વારણપતિર્ન જહાતિ લી-
લામ્ । યન્નાર્પિતો મધુરતાં ન જહા-
તિ ચંદુઃ ક્ષીણોડપિ ન ત્યજતિ શીલ-
ગુણાન્ કુલીનઃ ॥ ૫૧ ॥

દે આશ્રવૃક્ષ, પથિયે આશુ વન ભેયું, ને
આમેરથી સર્વે વૃક્ષ તપાસ્થાં, પણ જગ-
તમાં તારા ભેયું વૃક્ષ ભેયું નહીં ॥ ૪૬ ॥

મણું કરી કૌતકવાળી વાર્તા, વિમલ વિદ્યા
અને કસ્તુરિઆ મૃગની નાશીનો ઉત્તમ
મુગંધ, એ ત્રણ પાણીમાં તૈલચિદુની પેઠે,
લોકમાં રોકાયાવિના પોતાની મેળે પ્ર-
સાર પામેછે ॥ ૪૭ ॥

શાસ્ત્ર જાણનાર નાની વયનો પણ મોટી
વયવાળા કરતાં સલાહ પૂછવામાં શ્રેષ્ઠ
જાણુવો, કંઈ સરીરે કરી મોટા મોટી
પ્રતિષ્ઠાવાન્ થતો નથી; કેમકે મણિ અણું
છતાં પણ પુરુષને બુદ્ધિરૂપ થાયછે,
કંઈ મોટી શિલા વિલાસનો હેતુ થતી
નથી ॥ ૪૮ ॥

કદિ કાગડાની આંધ મોનાની, પગ મ-
ણિયે કરી યુક્ત તથા એકેક પાંખ મોતિ
જરિત હોય, તોપણ કાગડો રાજહંસ
થતો નથી ॥ ૪૯ ॥

જો પોતાના મુખસમયમાં બેહેલી જતો
નથી, બીજાને દુઃખ થતાં રાજી થતો
નથી, અને આપ્ત પછી સતાપ કરતો
નથી, તે સારા સ્વભાવવાળો સત્પુરુષ
કહેવાયછે ॥ ૫૦ ॥

જેમ છેદાતા પણ ચંદન વૃક્ષ નાધને, વૃદ્ધ
થતાં પણ હસ્તિ સુલવારૂપ લીલાને, અને
યન્ત્રમાં અર્પણુ કર્યો છતાં પણ શેરડી મ-
ધુરતાને છોડે નહિ, તેમ કુલીન દુર્બળ
થતાં પણ પોતાના શીલગુણને છોડતો
નથી ॥ ૫૧ ॥

વળી વિપ્લુશમાંયે કશું છે કે,

તે ધન્યાસ્તે વિવેકજ્ઞાસ્તે સમ્યા
ઇહ ભૂતલે । આગચ્છન્તિ મૃદે
યેપાં કાર્યાર્યં મુહુદો જનાઃ ॥ ૫૨ ॥

વિપદિ ધૈર્યમયામ્યુદયે ક્ષમા
સદસિ વાક્યપટુતા યુષિ વિક્રમઃ ।
યજ્ઞસિ ચાભિરુચિર્વ્યસનં શ્રુતૌ
મઠ્ઠતિસિદ્ધમિદં હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૫૩ ॥

તેમ શાશ્વતરપદ્ધતિમાં કશું છે કે,

પ્રથમવયસિ પીતં તોયમલ્પં સ્મરંતઃ
શિરસિ નિહિતભારા નાલિકેરા
નરાણામ્ । દદતિ જલમનલ્પં
સ્વાદુ તજ્જીવનાંતં ન ઠિ કૃતમુપ-
કારં સાયવો વિસ્મરંતિ ॥ ૫૪ ॥

સમાતરંગમાં પણ કશું છે કે,

પરોપદેશે પાંદિલ્યં સર્વેપાં મુકરં
નૃણામ્ । ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં
કસ્પચિત્તુ મહાત્મનઃ ॥ ૫૫ ॥

ભવંતિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્રમૈ-
ર્નિવાંયુભિર્ભૂરિવિલંબિનો ધનાઃ ।
અનુદ્ધતાઃ સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિમઃ
સ્વભાવ ઈર્વપ પરોપકારિણામ્ ॥ ૫૬ ॥

પદ્માકરં દિનકરો વિકચં કરોતિ
ચન્દ્રો વિકાસયતિ કૈરવચક્રવાલમ્ ।
નાભ્યર્થિતો જલધરોઽપિ જલં દદાતિ
સંતઃ સ્વયં પરહિતેષુ કૃતાતિયોગાઃ ॥ ૫૭ ॥

લેખને ઘેર કામભાટે મિત્રજન આવેછે,
તે આ ભૂતળમાં વિવેક જાણનાર, સમ્ય
તથા ધન્ય છે ॥ ૫૨ ॥

વિપત્તિમાં ધૈર્ય, ચઢતીમાં ક્ષમા, સભામાં
વાક્ચાતુર્ય, મુદ્ધમાં યશસ્ક્રમ, યશમાં પ્રીતિ
અને શાસ્ત્રમાં વ્યસન, એ ધણુંકરી મહા-
જનમાં સ્વભાવથી હોયછે ॥ ૫૩ ॥

નાલીપરનાં ગ્રાહ, ચોટેલી વયમાં થોડુંક
પણ પીધેલું પાણી વાદ કરી, માથે ભાર
સહન કરતાં મનુષ્યને તેના શ્વિતર્ધર્થત
ધણુંક સ્વાદિષ્ટ જળ, કળસહિત આપે
છે, કારણ કચેલાં ઉપકારને સત્યરૂપો ભુ-
લતા નથી ॥ ૫૪ ॥

બધાએ પારકાને ઉપદેશ કરવામાં પાંદિત્ય
કરવું સહેલું છે, પણ પોતે સદાચરણે
વર્તવું, એ તો કોઈ મહાજનમાંજ હોય
છે ॥ ૫૫ ॥

વૃક્ષો ફળ આવતાં નમ્ર, મેઘ નવા જળ-
વટે ધણા નીચે નમેલ, તથા સત્યરૂપ
સમૃદ્ધિ મળતાં નરમાશયાળા થાયછે,
કારણ પરોપકાર કરનારનો એ સ્વભા-
વજ છે ॥ ૫૬ ॥

સૂર્ય દિનકમળને તથા ચંદ્ર રાત્રિકમળસ-
મુદાયને પ્રકુલિત કરેછે, અને મેઘ મા-
ઝા વગર જળ આપેછે, કારણ સત્ય-
રૂપ પારકા હિતમાં પોતાની મેળેજ પ્ર-
વર્તે છે ॥ ૫૭ ॥

૫ળી કહું છે કે,

વિરલા જાનન્તિ શુણાન્વિરલાઃ કુર્વતિ
નિર્ધને સ્નેહાન્ । વિરલાઃ પરકાર્યરતાઃ
પરદુઃખેનાપિ દુઃસ્વિતા વિરલાઃ ॥ ૫૮ ॥

ઘને કુરંગાસ્તુળધાન્યશુક્તા
શુશુક્ષિતા ધ્રંતિ કદા ન જીવાન્ ।
एवं कुलीना व्यसनाभिभूता
न नीतिमार्गे परिलंघयन्ति ॥ ૫૯ ॥

સદ્વિસ્તુ લીલયા પ્રોક્તં શિલાલિ-
લિતમક્ષરમ્ । અસદ્વિઃ શપથેનાપિ
જલે લિલિતમક્ષરમ્ ॥ ૬૦ ॥

दाता न दापयति दापयिता न दत्ते
यो दानदापनपरो मधुरं न वक्ति ।
दानं च दापनमथो मधुरा च वाणी
श्रीण्यप्यमूनि खलु सत्पुरुषे वसन्ति ॥ ૬૧ ॥

ઉદયતિ યદિ ભાનુઃ પશ્ચિમે
દિગ્વિભાગે પ્રચલતિ યદિ
હૈમઃ શીતતાં યાતિ વહ્નિઃ ।
વિકસતિ યદિ પર્વ પર્વતાનાં
શિલાગ્રે ન ચલતિ ચલ
વાક્યં સજ્જનાનાં કદાચિત્ ॥ ૬૨ ॥

यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाच-
स्तथा क्रिया । चित्ते वाचि क्रिया-
यां च साधूनामेकरूपता ॥ ૬૩ ॥

वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधा-
मुचो वाचः । करणं परोपकरणं येषां
केषां न ते वन्द्याः ॥ ૬૪ ॥

વિરલા શુભને બાળેછે, વિરલા નિર્ધન
પર સ્નેહ કરેછે, વિરલા પારકું કાર્ય ક-
રવામાં પ્રીતિ રાખેછે, ને વિરલા પારકા
કુ.ખે કરી કુ.ખી થાયછે ॥ ૫૮ ॥

જેમ ઘનમાં તુલુ તથા ધાન્ય ખાનારા
શુભ બ્રૂખ્યા થાય તોપણ ક્યારેય છ-
વની હિંસા કરતા નથી, તેમ કુલીન મ-
નુષ્ય કુ.ખથી પીડાય તોપણ નીતિમાર્ગને
છોડતા નથી ॥ ૫૯ ॥

સત્યરૂપોએ હસતાં હસતા બોલેલું પણ
પથ્થર પર લખેલા અક્ષર ગરબુ, ને અ-
સત્યરૂપોએ મોગન ખાઇને કહેલું પણ જ-
ળમાં લખેલા અક્ષર સરખુ બાળું ॥ ૬૦ ॥

હાતા બીજેથી દેવરાવતો નથી ને દેવરા-
વનાર પોતે દેતો નથી, અને જે દેનાર
તથા દેવરાવનાર હોય, તે મધુર બોલતો
નથી, માટે દેવું, દેવરાવતું તથા મધુર
વાણી બોલવી, એ ત્રણ શુભ કોઈ સત્ય-
રૂપમાં જ હોયછે ॥ ૬૧ ॥

કદિ સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઉગે, હિમાલય
અળાયમાન થાય, અગ્નિ શીતતાને પામે,
તથા પર્વતની ટોચ ઉપર કમળ ખીલે,
તોપણ સત્યરૂપોનું વાક્ય ક્યારેય અળાય
માન થતું નથી ॥ ૬૨ ॥

જેણે ચિત્ત તેથી વાણી, જેથી વાણી તે
વીજ ક્રિયા, એ રીતે ચિત્ત, વાણી, તથા
ક્રિયાનેવિષે સત્યરૂપની એકરૂપતા હોય
છે ॥ ૬૩ ॥

જેમનું મુખ પ્રસન્નતાનું થયે, તદ્દય દયાળુ,
વાણી અમૃત સરખું મધુર બોલનારી તથા
ધર્મક્રિયા પરોપકારી હોય, તે કેને વંદ-
નથી ॥ ૬૪ ॥

એ રીતનાં મહાજનોનાં લક્ષણ સંપાદન કરવાં, અને જે પોતાને ધન પ્રાપ્ત થયું હોય, તેમાંથી પોતાના તથા કુટુંબના ઉપભોગ, પરોપકાર તથા કોઈ સાથે જુનો નેક જળવવામાં જે વાપરવું થયે તે યથાસક્તિ વાપરવું, અને કંઈ મોટું ધર્મ કાર્ય ચાલુ રાખવું હોય તો તેને માટે ફંડ કરી તેના જાજમાંથી ચલાવવું, એકદમ કંત્રુસ કે ઉડાડ થવું નહીં. વિધ્યુશર્માએ કહ્યું છે કે,

જ્ઞેનઃ જ્ઞેનૈશ્વ મોક્તવ્યં સ્વયં વિ-
ત્તમુપાર્જિતમ્ । રસાયનમિવ પ્રાજ્ઞઃ
સહસા ન કદાચન ॥ ૬૫ ॥

અલબ્ધં ચૈવ લિપ્સેત લબ્ધં રસેદવ-
શયાત્ । રક્ષિતં વર્ધયેત્સમ્યક્ વૃદ્ધં
દીનેષુ નિશિપેત્ ॥ ૬૬ ॥

દાનોપભોગરહિતા દિવસા यस્ય
યાંતિ ધૃ । સ કર્મકારભક્ષેવ શ્વ-
સન્નપિ ન જીવતિ ॥ ૬૭ ॥

દાતવ્યં મોક્તવ્યં કેવલધનસંચયો
ન કર્તવ્યઃ । પદ્યેહ મધુકરીણાં
સંચિતમર્થં હરંત્યન્યે ॥ ૬૮ ॥

દાનં ભોગો નાશસ્તિસ્રો ગતયો ભવંતિ
વિત્તસ્ય । યો ન દદાતિ ન શુંકે તસ્ય
તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥ ૬૯ ॥

દાનં પ્રિયવાક્સહિતં જ્ઞાનમર્ગવં ક્ષમા-
ન્વિતં શૌર્યમ્ । વિત્તં ત્યાગનિષ્ઠકં દુ-
ર્લભમેતચતુર્મદ્રમ્ ॥ ૭૦ ॥

યો નાત્મજે ન ગુરવે ન ચ વંધુવર્ગે
દીને દયાં ન કુરુતે ન ચ મૃત્યુવર્ગે ।
કિં તસ્ય જીવિતફલં હિ મનુષ્યલોકે
કાકોઽપિજીવતિચિરંચર્ચલિચશુંકે ॥ ૭૧ ॥

જુદ્ધિમાને પોતે મેળવેલું ધન, રસાયનની
પેઠે, ધીરે ધીરે ભોગવવું, પણ ક્યારેય એ-
કદમ નહિ ॥ ૬૫ ॥

ધન ન મળે ત્યાંમુધી ઈચ્છવું, મળેલાની
ક્ષયથી રક્ષા કરવી, રક્ષણ કરેલાને સારી
રીતે વધારવું, અને વધેલા ધનને ગરી-
બોના ઉપકારમાં વાપરવું ॥ ૬૬ ॥

જે ધનવાનના દિવસ પરોપકાર તથા ભોગ
વિના જાય છે, તે જુવારની ધમણની પેઠે,
શ્વાસ લેતાં પણ જીવતો નથી ॥ ૬૭ ॥

ધન હેતું તથા ભોગવવું પણ દેવળ તેને
સંચય ન કર્યો કરવો, કરણુ અહિંજ મ-
ધમાંખિન્ના દેવળ એકઠા કરેલા મધને
બીજા હરી જાય છે ! તે જો ॥ ૬૮ ॥

દાન, ભોગ તથા નાશ, એ ધનની ત્રણ
ગતિ થાય છે, માટે જે દેતો તથા ભોગ-
વતો નથી, તેના ધનની નાશરૂપ ત્રીજી
ગતિ થાય છે ॥ ૬૯ ॥

પ્રિય વાણીસહિત દાન, ગર્વરહિત જ્ઞાન,
ક્ષમાયુક્ત શૌર્ય તથા પરોપકારસહિત ધન,
એ ચાર એક ગુણુ દુર્લભ છે ॥ ૭૦ ॥

જે પુત્ર, વડીલ, બાંધવ, ચાકર તથા ગ-
રીબ થર દયા કરતો નથી, તેના જીવિતનું
ફલ મનુષ્ય લોકમાં શું છે? કારણુ કાગડો
પણ ઘણો કાળ જીવે ને બળી જાય છે ॥ ૭૧ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અહિતહિતવિચારશૂન્યબુદ્ધેઃ
શ્રુતિનિપુર્ણૈર્વહુભિસ્તિરસ્કૃતસ્ય ।
ઉદરભરણમાત્રકેવલેજ્ઞોઃ
પુરુષપશોશ્ચ પશોશ્ચ કો વિશેષઃ ॥૭૨॥

યો ન દદાતિ ન શુંકે સતિ વિમલે
નૈવ તસ્ય તદ્રવ્યમ્ । તૃણમયકૃત્રિમ-
પુરુષો રક્ષતિ શસ્યં પરસ્યાયે ॥ ૭૩ ॥

ગર્જિતવધિરીકૃતકકુભા કિમનેન
કૃતં હિ ઘનેન । ઇયતી ચાતકચં-
ત્રુપુટી સાપિ મૃતા નૈવ જલેન ॥ ૭૪ ॥

વળી પ્રસંગરત્નાવલીમાં કહ્યું છે કે,

ગ્રાસોદ્ગલિતસિક્ધસ્ય કરિણઃ
કિ ગતં ભવેત્ । પિપીલિકા
તુ તેનૈવ સકુટુંબાડપિ જીવતિ ॥ ૭૫ ॥

તેમ રસિકશ્રવણમાં કહ્યું છે કે,

ઇયત્યાં સંપત્તાવપિ ચ સલિ-
લાનાં સમધુના ન તૃણામાર્તાનાં
હરસિ યદિ કાસાર સહસા ।
નિદાથે ચંદાંશૌ કિરતિ પરિતો-
ડગારનિકર્ કૃશીભૂતઃ કેપામહહ
પરિહર્તાડસિ સ્વલુ તામ્ ॥ ૭૬ ॥

પણ એ પરોપકાર કરવા તથા ભોગ ભોગવવામાં નિયમ રાખવો, કેમકે ગળ ઉપરાંત પરોપકાર કરવાથી નિર્ધન થવાય છે, ને ભોગ ભોગવવાથી રોગી તથા દરિદ્ર થવાય છે. જેથી શરીર તથા ધન બન્નેનો નાશ થતાં પોતાના કુટુંબમાં દુઃખ આવી પડેછે. પ્રત્યેક મનુષ્યની ફરજ છે કે, પોતાના શ્રવતાં તથા ભરણ પછી પોતાના કુટુંબનું ભરણ પોષણ સારી રીતે થાય તે રીતેનો પોતાની શક્તિ મુજબ બહોમરત કરવો; પણ પાટોસણને આટો આપવો ને ઘરનાં છોકરાં ઘંટી આંટો, તથા બાવાને બટી

અહિત તથા હિતરૂપ વિચારે કરી શૂન્ય બુદ્ધિવાળા અને ઘણા વિદ્વાનોએ તિરસ્કાર કરેલા, માત્ર ઉદર ભરણની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષપશુ તથા પશુમાં શું વિશેષ છે ॥ ૭૨ ॥

જે વૈભવ છતાં પરોપકાર કરતો નથી, ને ભોગ ભોગવતો નથી, તેનું તે દ્રવ્ય નથી, કેમકે તૃણમય કૃત્રિમ પુરુષ પારકાને અર્થ ધાન્યની રક્ષા કરેછે ॥ ૭૩ ॥

ગાળને મેઘે દિશાએ બેહેરી કરી મૂકી, તેણે કરી એણે શું કયું ? કારણ આટલુંક આતક પક્ષીનું આંચરૂપ પાત્ર જળવડે ભર્યું તો નહીં ॥ ૭૪ ॥

હાથિના સીજવેલા ભાતના પિંડરૂપ આ સમાંથી કંઈ પડી ગયું તો તેમાં તેનું શું ગયું ? પણ તેવડે કીડિયો તો કુટુંબસહિત શ્રવે છે ॥ ૭૫ ॥

હે તળાવ, હમણાં પાણીની આટલી સંપત્તિ છતાં જો તું તખ્તીની વૃષાને એકદમ ટાળીશ નહિ, તો ઉનાળામાં સૂર્યનાં તીક્ષ્ણ કીરણ ચોમેરથી અંગાર સમૂહ ફેલાવશે, ત્યારે સૂકાયેલો તું કેની વૃષા મટાડીશ ॥ ૭૬ ॥

દેવી ને છોકરાં છાશ પિયે, એ રીતના ઘર વેચી નાતવરા કરવા જેવા પરોપકાર તથા ભોગ કોઈ કાળે કરવા નહિ, પણ સદા નિયમથી વર્તવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્યાનાપીશ્વરો યઃ સ્યાર્દિદ્રિયા-
નામનીશ્વરઃ । ઇન્દ્રિયાનામનેશ્વ-
ર્યદેશ્વર્યાદ્વદ્યતે દિ સઃ ॥ ૭૭ ॥

જે ધનનો ઇશ્વર છે, પણ ઇન્દ્રિયોનો
નિયંતા નથી, તે ઇન્દ્રિયો વરા ન રાખ-
વાથી ધનથી બદ થાય છે ॥ ૭૭ ॥

રથઃ શરીરં પુરુષસ્ય રાજ-
જ્ઞાત્મા નિયંતેદ્રિયાણ્યસ્ય ચાશ્વાઃ ।
તૈરમમત્તઃ કુશલી સદશ્વ-
ર્દતૈઃ સુત્રં યાતિ રથીવ ધીરઃ ॥ ૭૮ ॥

દે રાજા, પુરુષનું શરીર રથ, આત્મા
સારથી ને ઇન્દ્રિયો ધોડા છે, માટે ધીર
મનુષ્ય સાવધાન થઈ તે નિયમમાં રા-
ખેલા ઇન્દ્રિયરૂપ સારા અશ્વે કરી કુશળ
સારથીની જેઠે મુખ પામે છે ॥ ૭૮ ॥

આત્મૈવ જ્ઞાત્મનો ધંધુરાત્મૈવ
રિપુરાત્મનઃ । ધંધુરાત્માત્મન-
સ્તસ્ય યેનૈવાત્માત્મના જિતઃ ॥ ૭૯ ॥

આત્મા પોતે પોતાનોજ અંધુ તથા પોતે
પોતાનો શત્રુ છે, કેમકે જેણે પોતાને
પોતાપડે જીત્યો છે, તે પોતાનો અંધુ
છે ॥ ૭૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કુરંગમાતંગપતંગમીના
મૃંગા હતાઃ પંચભિરેવ પંચ ।
एकः प्रमादी स कथं हतो न
यः सेवते पंचभिरेव पंच ॥ ૮૦ ॥

હરિણ, હસ્તી, પતંગ, માત્સ્ય તથા ભ્રમર,
એ પાંચ ગ્રાણી ક્રમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,
રસ તથા ગંધરૂપ પાંચ વિષયમાં અતિ
આસક્ત થવાથી તેવડે હણાય છે; તો
એકજ ગાફલ મનુષ્ય જે પાંચ ઇન્દ્રિય-
વડે પાંચે વિષયને અતિ આસક્તિથી સેવે
તે કેમ ન હણાય ॥ ૮૦ ॥

પણ અમુક સમયે પરોપકાર કરશું તથા ભોગ ભોગવશું એવા વિચાર રાખવા
નહિ; કેમકે સૃષ્ટિનિયમપ્રમાણે પદાર્થમાત્ર અનિત્ય હોવાથી ક્ષણમાત્ર પણ શરીરનો
ભરોશો નથી. માટે જે શુભ કર્તવ્ય હોય, તે નિરંતર કરતા રહેવું. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

आयुः क्षणलवमाणं न लभ्यते हेम-
कोटिभिः कापि । तच्चेद्भच्छति सर्वं
मृपा ततः काधिका हानिः ॥ ૮૧ ॥

કોટી સોનાઓદોરવડે પણ ક્યાંય ક્ષણ-
માત્ર આયુષ્ય મળતું નથી, માટે તે જો
સર્વે દ્રાકટ બાચ, તો તેથી અધિક હાનિ
બીજી કઈ ॥ ૮૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

યાવત્સ્વસ્થમિદં શરીરમરુજં યાવ-
જ્જરા દૂરતો યાવચ્ચૈન્દ્રિયશક્તિરમ-
તિહતા યાવત્ક્ષયો નાયુપઃ ।
આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા
કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્ સંદીપ્તે ભવને
પ્રહૂપલ્વનનં પ્રત્યુદયમઃ કીદૃશઃ ॥ ૮૨ ॥

કારણ ભોજનપ્રબંધમા કહ્યું છે કે,

ચેતોહરા યુવતયઃ સુહૃદોઽનુકૂલાઃ
સદ્ધાંધવાઃ પ્રણતિનમ્રગિરશ્ચ મૃત્યાઃ ।
ગર્જતિ દંતિનિવહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ
સંમીલને નયનયોર્ન હિ કિંચિદસ્તિ ॥ ૮૩ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અશનં મે વસનં મે જાયા મે વંધુ-
વર્ગો મે । ઇતિ મે મે કુર્વાણં કાલ-
વૃકો હંતિ પુરુષાજમ્ ॥ ૮૪ ॥

સંક્ષેપાત્ કથ્યતે ધર્મો જનાઃ કિં
વિસ્તરેણ વઃ । પરોપકારઃ પુણ્યાય
પાપાય પરપીડનમ્ ॥ ૮૫ ॥

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વિમલો
નૈવ શાશ્વતઃ । નિત્યં સંનિહિતો
મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાતર્કેત વનપર્વમા કહ્યું છે કે,

શ્વઃ કાર્યમથ કુર્વીત
પૂર્વાહ્નિ ચાપરાહ્નિકમ્ ।
ન હિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ
કૃતમસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ૮૭ ॥

જ્યામુખી આ શરીર રોગ ન થતા સ્વસ્થ
છે, ધડપણુ છેડું છે, ઇન્દ્રિયોની શક્તિ
હણાઈ નથી, ને આયુષ્યનો ક્ષય થયો
નથી, ત્યામુખીજ બુદ્ધિમાને પાતાના શ્રેય
માટે મહાન પ્રયત્ન કરી લેવો, કેમકે ધ-
રને આગ લાગે ત્યારે કુલો ખોદવાનો
યત્ન કેવો ॥ ૮૨ ॥

“ભોજન રાત્રીએ કહ્યું છે,” મારે ચિત્તને હરે
તેવી સ્ત્રી, અનુકૂલ મિત્ર, સારા સબંધી,
નમ્રતા તથા વિનય યુક્ત વાણીનાળા આ-
કર અને ગર્જતા હસિત તથા ચંચળ
ઘોડા છે । “ત્યારે કાલીદાસ જોત્યો છે,”
આખા વિચારા પછી કંઈ નથી ॥ ૮૩ ॥

આ માફ અન્ન, મારા વસ્ત્ર, મારી સ્ત્રી
તથા મારા સબંધી, એમ માર માર કર-
નાર પુરુષરૂપ બકરાને, કાળરૂપ વર
હણે છે ॥ ૮૪ ॥

હે મનુષ્ય, પરોપકારથી પુણ્ય તથા પાર-
કાને પીડા કરવાથી પાપ, એ સંક્ષેપથી
ધર્મ કહેવાય છે, વિસ્તારે કરી શુ ॥ ૮૫ ॥

શરીર નાશવત છે, લેખન નિરતર નથી,
ને મૃત્યુ નિત્ય પાસે છે, એમ જાણી ધર્મ
સંગ્રહ કરવો ॥ ૮૬ ॥

આવતી કાલનું કાર્ય આજે, ને દિવસના
પાછલા પહોરનું કાર્ય પેહેલા પોહોરે, ક-
રવા ચોગ્ય હોય તો કરવું, કેમકે મૃત્યુ,
મનુષ્યે પાતાનું કામ પુરૂં કર્યું વા નથી
કર્યું તેની વા જાણેતો નથી ॥ ૮૭ ॥

એ રીતે ધનનો ઉપયોગ કરતાં તેની રક્ષા કરવી. કોઈની સાથે ધીરધાર આદિ લઈ કોઈ રીતનો વાંધો પડે તો ચાલતાંમુઠી ધરમેળે પતાવવો, ને તેમ જો ન પતી શકે તો, વચમાં જો સારા મધ્યસ્થ ઠેરવી તે દ્વારા પતાવવો, પણ બોદોસ કરી બન્ને પક્ષને ધનની હાની થાય તે રીતે રાજકરબારે ચડવું નહીં. કેમકે નીતિમાન મધ્યસ્થો જ સુકોનો આપેછે, તે ઘણુંકરી ચચાર્યજ હોય છે. કારણ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

માનાદ્વા यदि वा लोभात् क्रोधाद्वा

यदि वा भयात् । योऽन्यायाद-

न्यथा ह्यते त्र नरः पापमामुयात् ॥ ૮૮ ॥

માન, લોભ, ક્રોધ વા ભયથી જ મનુષ્ય ન્યાય મૂકી અન્યથા જોતે, તે પાપી થાયછે ॥ ૮૮ ॥

વળી પાછી અવસ્થામાં પુત્ર નહાના હોય વા હોયજ નહીં, તો ધંધાનો મોટો ડોળ કરવો નહીં; તેમ કોઈને પોતાનું નામ, ઠામ તથા ધન સોંપી તે દ્વારા પણ મોટા ડોળમાં પડવું નહીં, કેમકે ઘણુંકરી પારકાને કાળજી થોડી હોય છે. તેમ ધણી જો સંભાળવા અસમર્થ હોય, તો તેમની દાનતમાં પણ ફેર પડેછે; જેથી નામ, ઠામ તથા ધન એ ત્રણેને નુકસાન પોંદોય છે. અને તેથી નુકસાની પાછી અવસ્થામાં ફરી કમાવાની શક્તિ ન હોવાથી અતિ દુઃખ-દાયક થઈ પડેછે. ધન જતું રહે તો મનુષ્યની સ્થિતિવિષે વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

तार्नीद्रियाणि विकलानि मनस्तदेव

सा बुद्धिरमतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव

अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ ૮૯ ॥

જોકે તેજ વિકલ નહીં થયેલી ઈન્દ્રિયો, તેજ મન, તેજ નહિ હણાયલી બુદ્ધિ તથા તેજ વચન છતાં, જ્યારે પુરુષ ધનની ગરમીથી રહિત થાયછે, ત્યારે ક્ષણમાં જાણે બીજોજ થઈ જાયછે! એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૮૯ ॥

માટે ધનની રક્ષા કરતાં સંસારમાં પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ મુખમાં જાય, તે રીતે ન્યાયથી સદા યત્ન કરતાં રહેવું. અને પુરોપકાર કરવામાં પ્રીતિ રાખવી; જેથી ઉત્તમ ગૃહસ્થોની પંક્તિમાં ગણના થાયછે, ને પોતાને પણ મુખ રહેછે. ઉત્તમ તથા અધમ ગૃહસ્થાશ્રમવિષે આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यदि रामा यदि च रमा यदि तनयो

विनयगुणोपेतः । तनये तनयोत्पत्ति-

र्द्दरोगिता चेत्किमाधिक्यम् ॥ ૯૦ ॥

આ સંસારમાં જો રૂડી સ્ત્રી, ધન, વિવેકી શુણના પુત્ર, પૌત્ર તથા શરીર નિરોગી હોય, તો તેથી આદર્ક શું ॥ ૯૦ ॥

सांनंदं सदनं सुताश्च सुधियः कांता न

दुर्भाषिणी स्वेच्छापूर्णधनं स्वयोपि-

ति रतिः स्वाज्ञापराः सेवकाः ।

आतिथ्यं विमुचितनं प्रतिदिनं मिष्टा-

न्नपानं गृहे साधोर्भोज्यमरोगिता च

सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥ ૯૧ ॥

આનંદયુક્ત ઘર, સારી બુદ્ધિવાળા પુત્ર, મધુર બોલનારી સ્ત્રી, ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ શકે તેટલું ધન, માત્ર પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રીતિ, આજ્ઞા પાળનાર આકર, પરોણાગત, પ્રતિ દિવસ ઈશ્વરચિંતન, ઘરમાં રચતાં આન્ન-પાન, સજ્જનની મિત્રતા તથા નિરંતર નિરોગીપણું, એટલાયે યુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય જાણવો ॥ ૯૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કંથુ છે કે,

યાવત્સ્વસ્થમિદં શરીરમરુજં યાવ-
જ્જરા દૂરતો યાવચ્ચૈદ્રિયશક્તિરપ્ર-
તિહતા યાવત્ક્ષયો નાયુપઃ ।
આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા
કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્ સંદીપ્તે ભવને
પ્રકૃપસ્થનનં પ્રત્યુદયમઃ કીદૃશઃ ॥ ૮૨ ॥

હારણુ ભોજપ્રબંધમા કંથુ છે કે,

ચેતોહરા યુવતયઃ સુહૃદોઽનુકૂલાઃ
સદ્ગાંધવાઃ પ્રણતિનમ્રગિરશ્ચ શૃત્યાઃ ।
ગર્જતિ દંતિનિવહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ
સંમીલને નયનયોર્ન દિ કિચિદસ્તિ ॥ ૮૩ ॥

વળી વિબુધગર્ભયે કંથુ છે કે,

અશનં મે વસનં મે જાયા મે વંધુ
વર્ગો મે । ઇતિ મે મે કુર્વાણં કાલ
વૃકો હંતિ પુરુષાજમ્ ॥ ૮૪ ॥

સંક્ષેપાત્ કથ્યતે ધર્મો જનાઃ કિં
વિસ્તરેણ વઃ । પરોપકારઃ પુણ્યાય
પાપાય પરપીઢનમ્ ॥ ૮૫ ॥

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વિભવો
નેવ શાશ્વતઃ । નિત્યં સંનિહિતો
મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાતર્જત નનપરમ

શ્વઃ કાર્યમય કુર્વાત
પૂર્વાદિ ચાપરાક્તિકમ્ ।
ન દિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ
કૃતમસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ૮૭ ॥

બ્યાસુધી આ શર
છે, ઘડપણુ છેડું
હણાઈ નથી, ને
નથી, ત્યાસુધીજ
માટે મહાન્ પ્રય
રને આગ લાગે
યત કેવો ॥ ૮૦

“ભોજ રાજ
તેવી શ્રી, =
નમ્રતા તથ
કર અને
ધોડા છે ।
આખા વિ

આ મ
તથા
નાર
હણુ
દે
કા
ધ

કેડ
આત્મા
મોગા
દાન =
કાલો
સ્તરણા

જુદુ
કેડુ તેની વાત બા...

અર્થાઃ પાદરજઃસમા ગિરિનદી
વેગોપમં યૌવનં આયુષ્યં જલવિ-
દુલ્લેલચપલં ફેનોપમં જીવનમ્ ।
દાનં યો ન કરોતિ નિશ્ચલમતિ-
ર્મોગં ન મુંક્તે ચ યઃ પથાત્તાપયુતો
જરાપરિગતઃ શોકાગ્નિના દહ્યતે ॥૯૮॥

ધન પગની રંગ સમાન, યૌવન પર્વતની
નદીના વેગ સરખું, આયુષ જળમિદુ
સરખું અપળ તથા જીવતર શીણ સમાન
છે, એમ જાણીને નિશ્ચય મતિવાળો પદો-
પકાર કરતો નથી તથા ભોગ ભોગવતો
નથી, તે વૃદ્ધ યથા પછી પથાત્તાપ યુક્ત
થઈ શોકરૂપ અગ્નિવડે બળે છે ॥ ૯૮ ॥

એ પ્રમાણે પથાત્તાપ ન કરવો પડે, તેમ મેળવેલા ધનનો ઉપયોગ કરવો, ને
ધનવિના વ્યવહારસંબંધિ કંઈપણ કાર્ય સિદ્ધ થતાં નથી, તેથી આચાર્યે તે મેળવવામાં
ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ કરેલ છે.

એરીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર્યપ્રકર-
ણમાં ભૂતિને અર્થે પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ યાન્યનવદ્યાનિકર્માણિતાનિસેવિતવ્યાનિનોદ્ધતરાણિ ॥

નવમો ઉપદેશ જે કંઈ અનિદિત કર્મ હોય તે કરવા અને નિદિત હોય તે ન
કરવાનો છે. કારણ લોકમાં અનિદિત કર્મ કરનાર યશ તથા સત્કારને અને નિદિત-
કર્મ કરનાર અપયશ તથા તિરસ્કારને પામે છે. જેની લોકમાં નિંદા થતી નથી એવું
સદાચરણ અનિદિત અને તેનાથી ઉલટું જે સદાચરણ તે નિદિત કર્મ કહેવાય છે.
હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, સ્વચ્છતા રાખવી, ઇન્દ્રિયો વશ રાખવી,
પરોપકાર કરવો, દયા રાખવી, મનને નિયમમાં રાખવું, ક્ષમા રાખવી, કોઈના દ્રોહ ન
કરવો. સ્ત્રી પુરૂષ સંપત્તિ રહેવું, કુટુંબમાં કલેશ ન કરવો, તેવું પોષણ કરવું, બાળકોનું
રક્ષણ કરવું, તેમને સારી કેળવણી આપવી, તેમના ઉપર ક્રૂર ન થવું, તથા તેમને ક-
વખતે પરણાવી દેવાં નહીં. પરસ્ત્રીગમન ન કરવું, શરીર સ્વસ્થ રહે તે રીતે આચ-
રવું, વડીલોનું માન રાખવું, નાહાના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો, રાજનિયમને અનુસરી ચાલવું,
દુર્જનની સોખત ન કરવી, રોગી તથા અપંગનું હારય ન કરવું, તેમના ઉપર દયા
રાખવી, રોગનું, અપંગપણાનું તથા મરવાનું મહેલું ન મારવું, પ્રિય બોલવું, કોઈ પણ
પ્રકારને ધંધે લાગવું, વૃથા કાળક્ષેપ કરવો નહીં, સાહસ ન કરવું, વાદ ન કરવો, પો-
તાની શક્તિ મુજબ વર્તવું, પોતાનાં વખાણુ ન કરવાં, ગર્વ ન કરવો, દેશકાળને અનુ-
સરી ચાલવું, ચાડી ન કરવી, મિથ્યાભિમાન ન રાખવું, પરોણાનો સત્કાર કરવો અને
કોઈના પણ સારા ગુણ હોય તે અહણુ કરવા, દુર્ગુણ અહણુ કરવા નહીં, ઈત્યાદિ
સદાચરણ અનિદિતકર્મ કહેવાય છે. વળી માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા તથા ચોથા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ક્રોધાંધાઃ શિશવઃ સવારિ સદનં
 ચંકાદૃતં ચાંગણં શય્યા દંશવતી
 ચ સ્પૃશ્મશનં ધૂમેન પૂર્ણં મૃદમ્ ।
 માર્યા નિઘુરમાપિણી પ્રકુસ્તે
 ક્રોધાંધદૃષ્ટિ સદા સ્નાનં શીતલવા-
 રિભિઃ પ્રતિદિનં ધિગિધમૃદસ્થાશ્રમઃ ॥૧૨॥

તેમ વિદુરનીતિમા કહ્યું છે કે,

અર્થાગમો નિત્યમરોગિતા ચ
 પ્રિયા ચ માર્યા પ્રિયવાદિની ચ ।
 વશ્યશ્ચ પુત્રોડર્થકરી ચ વિદ્યા
 પદ્ જીવલોકે હિ સુખાનિ રાજન્ ॥૧૩॥

કુગ્રામવાસઃ કુલહીનસેવા
 કુમોજનં ક્રોધમુખી ચ માર્યા ।
 પુત્રશ્ચ મૂર્ખો વિધવા ચ કન્યા
 વિનામિત્રા પદ્ પ્રદહંતિ કાયમ્ ॥૧૪॥

આરોગ્યમાનૃણ્યમવિમવાસઃ
 સદ્ધિર્મનુષ્યૈઃ સહ સંપ્રયોગઃ ।
 સ્વમત્યયા વૃત્તિરમીતવાસઃ
 પદ્ જીવલોકસ્ય સુખાનિ રાજન્ ॥૧૫॥

અનર્થકં વિમવાસં ગૃહેભ્યઃ
 પાપૈઃ સંધિં પરદારાભિર્મર્પમ્ ।
 દંભં સ્તૈન્યં પૈશુનં મત્રપાનં
 ન સેવતે યથ સુખી સદૈવ ॥૧૬॥

એ રીતે ધન મેળવી તેને યથાશક્તિ પરોપકાર કરવામાં તથા પોતાના તેમજ
 કુટુંબના ઉપયોગ અર્થે ઉપયોગ કરવામાં ન આપે ને જરા આવી પ્રાપ્ત થાય અથવા
 અચાનક મરણ આવી પહોંચે, તો તે વેળા ઘણુંક પશ્ચાત્તાપ થાયછે. કારણ કહ્યું છે કે,
 મોગા ન શુક્તા વયમેવ શુક્તા
 દાનં ન દત્તં વયમેવ દત્તાઃ ।
 કાલો ન યાતો વયમેવ યાતા-
 સ્તૃષ્ણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણાઃ ॥૧૭॥

ક્રોધે કરી અધ બાળક, ભિનું તથા ધૂમા-
 ડાવાળુ ઘર, ગારાવાળુ આગણુ, શય્યા
 માકડવાળી, લુપ્ત ભોજન, સ્ત્રી સદા ક-
 ઠોર બોલનારી તથા ક્રોધાધ દૃષ્ટિથી ભે-
 નારી અને નિત્ય શીતળ જળવડે સ્નાન,
 એટલાયે યુક્તગૃહમ્યાશ્રમને ધિક્કાર છે ॥૧૨॥

હે રાજન્, નિત્ય ધનાગમ, નિરોગીપણુ,
 પ્રિય તથા પ્રિય બોલનારી સ્ત્રી, વશ્ય પુત્ર
 તથા પુત્રાર્થ સપાદન કરાવનારી વિદ્યા,
 એ છ જીવલોકમા મુખ કલા છે ॥ ૧૩ ॥

અને કુગ્રામમાં વાસ, કુલહીનની સેવા,
 ખગળ ભોજન, ક્રોધમુખી ભાર્યા, મૂર્ખ
 પુત્ર તથા વિધવા કન્યા, એ છ અશિ-
 વિના શરીરને બાળેછે ॥ ૧૪ ॥

હે રાજન્, આરોગ્ય, અનૃણીપણુ, અપ્ર-
 વાસ, સજ્જનની સંગત, પોતાની ખા-
 ત્રીની હવિષા તથા નિર્ભય વાસ, એ છ
 જીવલોકમા મુખ કલા છે ॥ ૧૫ ॥

જે ઘરથી અનર્થરૂપ પ્રવાસ, પાપીની
 સોમત, પરદારાગમન, દભ, ચોરી, ચાડી
 તથા મદપાન કરતો નથી, તે સદા મુખી
 જીવલોક ॥ ૧૬ ॥

ભોગ ન શુક્તા વયમેવ શુક્તા
 દાનં ન દત્તં વયમેવ દત્તાઃ ।
 કાલો ન યાતો વયમેવ યાતા-
 સ્તૃષ્ણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણાઃ ॥૧૭॥

પરોપદેશવેલાયાં શિષ્ટાઃ સર્વે
ભવંતિ વૈ । વિસ્મરંતિ હિ શિષ્ટત્વં
સ્વકાર્યે સમુપસ્થિતે ॥ ૧૦૭ ॥

પારકને ઉપદેશ દેવા ટાળે અથા શ્રેષ્ઠ
ચાપછે, પણ પોતાના કાર્ય ટાળે શ્રેષ્ઠપણું
ભુધી નાચછે ॥ ૧૦૭ ॥

જલાન્તશ્ચન્દ્રચપલં જીવિતં
સ્વલુ દેહિનામ્ । તયાવિધમિતિ
જ્ઞાતા શશ્વત્કલ્યાણમાચરેત્ ॥ ૧૦૮ ॥

જળમાં પડેલા ચંદ્રમિત્રની પેઠે મનુષ્યનું
સ્થિતિ ચંચળ છે, એમ જાણી નિરંતર
સદાચરણે વર્તવું ॥ ૧૦૮ ॥

યઃ કરોતિ નરઃ પાપં ન તસ્યાત્મા
ધ્રુવં મિયઃ । આત્મના હિ કૃતં
પાપમાત્મનૈવ હિ ભુજયતે ॥ ૧૦૯ ॥

જે મનુષ્ય પાપ કરેછે, તેના આત્મા જ-
ર તેને પ્રિય નથી, કેમકે તે પોતે કરેલા
પાપને પોતેજ ભોગવે છે ॥ ૧૦૯ ॥

વનેઽપિ દ્રોણાઃ પ્રભવંતિ રાગિણાં
ગૃહેઽપિ પંચેન્દ્રિયનિગ્રહસ્તપઃ ।
અકુત્સિતે કર્મણિ યઃ પ્રવર્તેતે
નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહં તપોવનમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

ઇન્દ્રિયો વશ નહિ રાખનારને વનમાં
પણ વિકારરૂપ દ્રોણ ચાપછે, ને પાંચે ઇ-
ન્દ્રિયને નિયમમાં રાખવી, એ ધરનેવિષે
પણ તપ છે, માટે જે ઇન્દ્રિયો વશ
રાખી સારા કર્મમાં પ્રવર્તે, તેને ધરજ
તપોવન છે ॥ ૧૧૦ ॥

તેમ ભર્તૃહરિષે કહ્યું છે કે,

ઈપ્યૌં છિંધિ ભજ ક્ષમાં જહિ મદં
પાપે રતિં માક્રુયાઃ સત્યં શ્રૂણુયાહિ
સાધુપદવીં સેવસ્વ વિદ્વજ્જનાન્ ।
માન્યાન્માનય વિદ્વિષોઽપ્યનુનય
ઘાંઞ્ચાદય સ્થાનુણાન્ કીર્તિ પાલય
દુઃખિતે કુરુ દયામેતત્સતાં લક્ષણમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

હે મનુષ્ય, અદેખાઈ મુક. ક્ષમા રાખ,
મિથ્યા અભિમાન છોડ, પાપમાં પ્રીતિ
મ કર, સાચું બોલ, સત્યુરૂપની પદવીને
અનુસર, વિદ્વાનોની સેવાત કર, માનવા
લાયકને માન આપ, શત્રુને પણ વિનય
કર, પોતાના ગુણની પ્રશંસા મ કર, ય-
શસ્ત્રી થા અને દુઃખિત પર દયા કર, કે-
મકે એ સત્યુરૂપોનાં લક્ષણ છે ॥ ૧૧૧ ॥

આગ્રીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જયંતી
રોગાશ્ચ શત્રવ इव પ્રહરંતિ દેહમ્ ।
આયુઃ પરિસ્રવતિ મિત્રઘટાદિવાંમ્બો
લોકસ્તથાપ્યહિતમાચરતીતિ ચિત્રમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

વાયલુની પેઠે અગેરથી તિરસ્કાર કરતી
જરા ઉશી છે, શત્રુની પેઠે રોગ દેહને
હણેછે, ભાંગેલા ઘડામાંથી પાણીની પેઠે
આયુષ્ય સ્રવી નાચછે, તોપણ મનુષ્ય અ-
હિત આચરેછે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૧૧૨ ॥

નાપ્તુ મૂત્રં પુરીપં વા પ્ત્રીવનં વા
સમુત્સજેત્ । અમેઘ્યલિપ્તમન્યદ્વા
લોહિતં વા વિપાણિ ચ ॥ ૧૯ ॥

દૂરાદાવસથાન્મૂત્રં દૂરાત્પાદા-
વસેચનમ્ । ડચ્છિષ્ટાન્નનિપેકં
ચ દૂરાદેવ સમાચરેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

યસ્ય ચિત્તં દ્રવીભૂતં કૃપયા
સર્વજંતુષુ । તસ્ય જ્ઞાનેન
મોક્ષેણ કિં જટામસ્મલેપનૈઃ ॥ ૧૦૧ ॥

અમિત્રં કુરુતે મિત્રં મિત્રં દ્વેષ્ટિ
હિનસ્તિ ચ । શુભં વેચ્યશુભં
પાપં ભદ્રં વેચ્યયુધા નરઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અનિષ્ટાદિષ્ટલાભેડપિ ન ગતિર્જા-
યતે શુભા । યનાસ્તે વિપસંસર્ગો-
ડમૃતં તદપિ મૃત્યવે ॥ ૧૦૩ ॥

મનસાપિ દિ ભૂતાનાં યોડનિષ્ટાનિ
પ્રચિન્તયેત્ । ભવંતિ તસ્ય તાન્યેવ
ફહ લોકે ન સંગયઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અયદાઃ પ્રાપ્યતે યેન યેન ચાપ-
ગતિર્ભવેત્ । પુણ્યં ચ અશ્યતે
યેન તત્કર્મ ન સમાચરેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

મિત્રસ્વરમુગ્ધવર્ણઃ શંકિનદષ્ટિઃ
મમુત્પતિતત્તેજાઃ । ભરતિ દિ પાપં
કૃતા મ્યકર્મણશ્રાસિતઃ પુરુષઃ ॥ ૧૦૬ ॥

પાણીમાં મળ મૂત્ર છોડવાં વા ચુંકવું ન
હીં, તેમ વિપ તથા અપવિત્ર પદાર્થ
ખરડાયવું વા લોહિયાણું ખીણું કંઈ પણ
નાખવું નહિ ॥ ૯૯ ॥

મળ મૂત્રનો ત્યાગ, તે કર્યાપછી હાથ પગ
ધોવારૂપ ક્રિયા તથા એકું અન્ન નાખવું,
એ બધું ધરથી દૂર કરવું ॥ ૧૦૦ ॥

જેવું ચિત્ત મર્ચ પ્રાણી પર દયાપડે પિ-
ગળે છે, તેને જ્ઞાન, મોક્ષ, જટા તથા
ભરમ લેપને કરી શું? ॥ ૧૦૧ ॥

મૃત્યુ મનુષ્ય અમિત્રને મિત્ર કરેછે, મિ-
ત્રનો દ્વેષ તથા હાનિ કરેછે, શુભને અ-
શુભ જાણે છે અને પાપને કલ્યાણ મા-
નેછે ॥ ૧૦૨ ॥

અશુભાચરણથી શુભની પ્રાપ્તિ દેખાય,
તેપણુ તેથી શુભગતિ થતી નથી, કેમકે
જેમાં વિષ મળેયુ છે, એવું અમૃત પણ
મરણ પમાડે છે ॥ ૧૦૩ ॥

જે મનવરે પણ પ્રાણિયોણું અનિષ્ટ ચિ-
ત્તે છે, તેને આ લોકમાં તેવુંજ પાપછે,
એમાં સરાય નહિ ॥ ૧૦૪ ॥

માટે જેથી અપક્રીડિત તથા અવગતિ પાપ
અને પુણ્ય નાશ પામે, તેવું કર્મ આચ-
રવું નહિ ॥ ૧૦૫ ॥

પાપ કરી, ચોતાનાજ કર્મથી વાપ પામેવ
મનુષ્ય, બેઘણતા અવર તથા શુભવાં-
ચાળે, શંકાથી ભ્રાન્તિ તથા તેજ ઉડી
ગયેલા પાપછે ॥ ૧૦૬ ॥

પરોપદેશવેલાયાં શિષ્ટાઃ સર્વે
ભવંતિ વૈ । વિસ્મરંતિ હિ શિષ્ટાં
સ્વકાર્યે સમુપસ્થિતે ॥ ૧૦૭ ॥

પારકાને ઉપદેશ દેવા ટાણે બધા શ્રેષ્ઠ
થાયછે, પણ પોતાના કાર્ય ટાણે શ્રેષ્ઠપણું
ભુલી બપછે ॥ ૧૦૭ ॥

જલान्तश्चन्द्रचपलं जीवितं
खलु देहिनाम् । तथाविधमिति
ज्ञात्वा शम्भत्कल्याणमाचरेत् ॥ ૧૦૮ ॥

જળમાં પડેલા ચંદ્રખિંબની પેઠે મનુષ્યનું
જીવિત ચંચળ છે, એમ બહુ નિરંતર
સદાચરણે વર્તવું ॥ ૧૦૮ ॥

यः करोति नरः पापं न तस्यात्मा
ध्रुवं म्रियः । आत्मना हि कृतं
पापमात्मनैव हि भुज्यते ॥ ૧૦૯ ॥

જે મનુષ્ય પાપ કરેછે, તેના આત્મા જ-
ર તેને પ્રિય નથી, કેમકે તે પોતે કરેલા
પાપને પોતેજ ભોગવે છે ॥ ૧૦૯ ॥

घनेऽपि दीपाः प्रभवन्ति रागिणां
गृहेऽपि पंचेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते
निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ૧૧૦ ॥

ઘનિદ્રથો વણ નહિ રાખનારને વનમાં
પણ વિકારરૂપ દોષ થાયછે, ને પાંચે ઇ-
ન્દ્રિયને નિયમમાં રાખવી, એ ધરનેવિષે
પણ તપ છે, માટે જે ઇન્દ્રિયો વણ
રાખી સાચા કર્મમાં પ્રવર્તે, તેને ધરજ
તપોવન છે ॥ ૧૧૦ ॥

તેમ ભર્તૃહરિષે કહ્યું છે કે,

ईर्ष्यां छिधि भज क्षमां जहि मदं
पापे रतिं माकृथाः सत्यं ब्रह्मनुयाहि
साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् ।
मान्यान्मानय विद्विपोऽप्यनुनय
शांछादय स्वानुष्ठान् कीर्तिं पालय
दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम् ॥ ૧૧૧ ॥

દે મનુષ્ય, અદેખાઈ મુક, ક્ષમા રાખ,
મિથ્યા અભિમાન છોડ, પાપમાં પ્રીતિ
મ કર, સાચું બોલ, સત્પુરુષની પદવીને
અનુસર, વિક્ષાનોની સેવત કર, માનવા
લાયકને માન આપ, શત્રુને પણ વિનય
કર, પોતાના ગુણની પ્રશંસા મ કર, ધ-
રારથી થા અને દુઃખિત પર દયા કર, કે-
મકે એ સત્પુરુષોનાં લક્ષણ છે ॥ ૧૧૧ ॥

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयंती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरंति देहम् ।
आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवांमो
लोक्तस्थाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ ૧૧૨ ॥

વાઘણુની પેઠે ગ્રાએરથી તિરસ્કાર કરતી
જરા ઉભી છે, શત્રુની પેઠે રોગ દેહને
હલેછે, ભાંગેલા ઘડામાંથી પાણીની પેઠે
આયુષ્ સવી બપછે, તોપણ મનુષ્ય અ-
હિત આચરેછે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૧૧૨ ॥

ગ્રાપ્ય ચાપ્યુત્તમં જન્ય લઙ્ઘ્યા
ચૈન્દ્રિયસૌષ્ઠવમ્ । ન વેચ્યાત્મહિતં
યસ્તુ સ ભવેદાત્મચાતકઃ ॥ ૧૨૦ ॥

યર્થવાત્મા પરસ્તદ્દ્રષ્ટવ્યઃ શુષ-
ધિચ્છતા । સુલદુઃસાનિ તુલ્યાનિ
યયાત્મનિ તયા પરં ॥ ૧૨૧ ॥

માંચાતા ચ મહીપતિઃ કૃતપુગાલં-
કારભૂતો ગતઃ સેતુર્યેન મહોદ્ધૌ
વિરચિતઃ કાસો દશાસ્યાંતકઃ ।
અન્યે ચાપિ યુધિષ્ઠિરમશ્રુતયો યાતા
દિવં ભૂપતે નૈકેનાપિ સમં ગતો દિ
વિમવસ્તસ્માન્ન કાર્યોઽનયઃ ॥ ૧૨૨ ॥

પાપં કર્તુમૃણં કર્તુ મન્યંતે માનવાઃ
સુલમ્ । પરિણામોઽતિગદ્ગનો મહ-
તામપિ નાશકૃત્ ॥ ૧૨૩ ॥

સર્વસ્ય દ્વે સુમતિકુમતી સં-
પદાપત્તિદેતૃ ઇકો ગોત્રે
મમવતિ પુમાન્ યઃ કુટુંબં વિમતિ ।
દૃદ્ધો યુના સદ્ પરિચયાત્મજ્યતે
કામિનીભિઃ સ્ત્રી પુંવચ મમવતિ
યદા તદ્દિ ગેહં વિનષ્ટમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

રોગશોકપરીતાપવંધનવ્યસના-
નિ ચ । આત્માપરાધવૃક્ષાણાં
ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ॥ ૧૨૫ ॥

યાંતિ ન્યાયમવૃત્તસ્ય તિર્થચોઽપિ
સહાયતામ્ । અપંચાનં તુ ગચ્છંતં
સોદરોઽપિ વિમુંચતિ ॥ ૧૨૬ ॥

હતમ વનમ તથા ઇન્દ્રિયો પામી, તે
પોતાનું દિન બાજુ નહિ, તે આત્મપાતિ
માય છે ॥ ૧૨૦ ॥

કથાણાં ઇચ્છનારે પોતાના આત્માની જે
બીજાને લેવો, કારણ તેમ પોતામાં, તેમ
બીજામાં શુષ્ક દુઃખની લાગણી સમાન
હોય છે ॥ ૧૨૧ ॥

દે બાપતિ, સત્ય યુગનો અલંકારરૂપ માં-
ચાતા રાજા મૃત્યુ પામ્યો, તેણે સમુદ્રમાં
પાણ બાંધી રાવણને માર્યો તે શમ કર્યા?
અને બીજા યુધિષ્ઠિરાદિ રાજાઓ પણ
મરણ પામ્યા, પણ તેમાંના એક સાથે
પણ વેમવ અથો નહિ, મારે અન્યાય
કર્યો નહિ ॥ ૧૨૨ ॥

પાપ તથા કર્મ કરવામાં પ્રથમ મનુષ્ય
શુભ માને છે, પણ તેનો પરિણામ મો-
ટાઓને પણ નાશ કરે એવો અતિ ગ-
હન છે ॥ ૧૨૩ ॥

સર્વને શુભતિ તથા કુમનિ બંને ક્રમથી
સંપત્ત તથા આપત્તની પ્રાપ્તિ થવામાં હેતુ
છે; જે કુટુંબને પાળે તે એકજ પુરુષ
કુળમાં મનાય છે, યુવાન સાથે પરિચય
થવાથી સ્ત્રિયો યુદ્ધને મૂકે છે, અને જ્યારે
ધરમાં સ્ત્રી પુરુષની જેડે સ્વતંત્ર થાય ત્યારે
તે ધર નાશ પામે છે ॥ ૧૨૪ ॥

રોગ, શોક, પરિતાપ, બંધન તથા દુઃખ,
જે દેહધારિને પોતાના અપરાધરૂપ વૃ-
ક્ષાં કળે છે ॥ ૧૨૫ ॥

ન્યાય માર્ગે ચાલનારને પથાદિ પણ સ-
હાય થાય છે, પણ અન્યાય માર્ગે ચાલ-
નારને સગો ભાઈ પણ મુઠી દે છે ॥ ૧૨૬ ॥

ન જારજાતસ્ય લલાટફુલં
કુલપ્રસૂતસ્ય ન પાણિપદમ્ ।
યદા યદા મુંચતિ વાક્યવાણં
તદા તદા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

સત્યં મૃદુ મિયં વાક્યં ધીરો
હિતકરં વદેત્ । આત્મોત્કર્ષં તથા
નિંદાં પરેષાં પરિચર્જयेત્ ॥ ૧૨૮ ॥

વિરક્તઃ પરદારેષુ નિઃસ્પૃહઃ
પરવસ્તુષુ । દંભમાત્સર્યહીનો યઃ સ
સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૨૯ ॥

સત્યમેવ વ્રતં યસ્ય દયા દીનેષુ
સર્વદા । કામક્રોધો વશે યસ્ય
સ સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૩૦ ॥

મુનિર્ભવતિ મૌનાન્ના નારણ્યવસ-
નાન્મુનિઃ । મુનિર્ભવતિ વશ્યાત્મા
સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

યો હિ ન કુરુતે પાપં સર્વભૂતેષુ
કર્હિચિત્ । કર્મણા મનસા વાચા
સ જ્ઞાની કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૩૨ ॥

એ ઉપરાત પણ દેશકાળને અનુસરી અનેક પ્રકારના અનિદિત કર્મ કેહેવાય છે, કેમકે જુદા જુદા દેશમા જુદી જુદી રીતભાત હોયછે, જે એક દેશમાં નિદિત તો બીજા દેશમા અનિદિત કેહેવાય છે. માટે દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તવું. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નૂતનપ્રાક્તનાનાં ચ વ્યવહારવિદાં
ધિયા । પ્રતિક્ષણં ચામિનવો વ્યવ-
હારો ભવેદતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

નરથી નરમેલાના લલાટમાં શિંગડું, ને
કુળથી નરમેલાના હાથમાં કમળ થતું
નથી, પણ જ્યારે વાગ્યરૂપિ બાણ મૂકે
છે, ત્યારે તેની ભતિ તથા કુળનું પ્રમાણ
થાયછે ॥ ૧૨૭ ॥

ધીર મનુષ્યે મત્ય, કોમળ, પ્રિય તથા
હિતકરનાર વાક્ય બોલવું, ને પોતાનાં
વખાણુ તથા પારકાની નિંદાનો ત્યાગ
કરવો ॥ ૧૨૮ ॥

જે પરસ્ત્રીમાં વિરક્ત, પારકી વસ્તુમાં નિ-
સ્પૃહ, ને દભ તથા અદેખાઈથી હીન હોય
તેને બુદ્ધિમાન સાધુ કહેછે ॥ ૧૨૯ ॥

જેને સત્યજ પ્રત છે, હીન પર સદા દયા
છે, તથા કામ ક્રોધ વશ છે, તેને બુદ્ધિ-
માન સાધુ કહેછે ॥ ૧૩૦ ॥

મનુષ્ય મુંચુ રેહેવાથી તથા અરણ્યમાં વ-
સવાથી મુનિ થતો નથી, પણ મનને
વશ કરવાથી મુનિ થાયછે, કેમકે સ્થિર
બુદ્ધિવાળો મુનિ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૧ ॥

જે કોઈકાળે પણ મન, વાણી તથા કર્મે
કરી, કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે પાપ કરતો
નથી, તેને બુદ્ધિમાન જ્ઞાની કહેછે ॥ ૧૩૨ ॥

વ્યવહાર જાણનાર જુના તથા નવા મ-
નુષ્યોની બુદ્ધિવડે, પ્રતિક્ષણે લોકમાં નવી
નવી રીતભાત થાયછે ॥ ૧૩૩ ॥

વર્તુ ન શક્યતે પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષાદ-
તુમાનતઃ । ઉપમાનેન તજ્ઞાનં
ભવેદામોપદેશતઃ ॥ ૧૩૪ ॥

માટે ધણું કરી તે કહેવા શક્ય નથી, પણ
માત્ર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા ઉપમાને
કરી તથા આમ મનુષ્યના ઉપદેશથી તેનું
જ્ઞાન થાયછે ॥ ૧૩૪ ॥

એ રીતે સદાચરણ પાળનાર તથા દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તનાર
મનુષ્ય સર્વત્ર માન પામી સુખી થાયછે, માટે આચાર્યે નિર્દિત કર્મનો ત્યાગ કરી અ-
નિર્દિત કર્મ સેવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર્યકર-
ણમાં અનિર્દિત કર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ ચાન્યસ્માકંસુચરિતાનિતાનિત્વયોપાસ્યાનિનોદ્ધતરાણિ ॥

હવે દશમે ઉપદેશ શુદ્ધ આદિ વડિલોનાં જે સારાં આચરણ હોય તે ગ્રહણ કરવાં,
ને દુરાચરણ હોય તે ગ્રહણ ન કરવાનો છે. કેમકે કોઈના પણ શુણ ગ્રહણ કર-
વાથી ને હોય ત્યાગવાથી મનુષ્ય સારી રીતે કુશળ થઈ લોકમાં સુખી થાયછે, ને
સારા યશને પામે છે. માટે અશુદ્ધ પામેથી મારે શુણ શીખવા યોગ્ય છે વા અયોગ્ય ।
એવો વિચાર છોડી દઈ સર્વમાંથી શુણ ગ્રહણ કરવા. અને ગાહરિયા પ્રવાહની રીતે
આ અમારા બાપનો કુલો છે, એવા દુરાગ્રહથી પાસે રહેલી નદીનું મીઠું પાણી છોડી
દઈ, કુવામાંનું ખાંડ પાણી પીવાની પેઠે, પરંપરાથી ચાલતી આવેલી બાપદાદાની ક્ષત્રી
કહી ખરાબ હોય, તો તે હઠથી ગ્રહણ કરવી નહીં; કારણ તેવા હઠથી પોતાની ક્ષિતિ
કહી મુઘરતી નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અપ્યુન્નત્તાત્પ્રલપ્તો વાલાચ
પરિજલ્પતઃ । સર્વતઃ સારમા-
દંધાદશમ્ય ઇવ કાંચનમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

બકવાદ કરનાર, ઉન્મત્ત તથા કાંઈ કાંઈ
બોલતા બાળકથી, તેમજ બીજા સર્વથી,
પથ્થરમાંથી કાંચનની પેઠે સાર ગ્રહણ
કરવું ॥ ૧૩૫ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

શ્ચનોરપિ ગુણા ગ્રાહ્યા ગુરોસ્ત્યા-
જ્યાસ્તુ દુર્ગુણાઃ । દેશકાલાનુરો-
ધેન વર્તિતવ્યં સદા ગુપ્તઃ ॥ ૧૩૬ ॥

શુદ્ધિમાને શત્રુના પણ શુણ ગ્રહણ ક-
રવા, ને શુરના પણ દુર્શુણ ત્યાગ કરવા,
અને દેશ કાળને અનુસરી ચાલવું ॥ ૧૩૬ ॥

. એમ છતાં પણ જેઓ ગાહરિયા પ્રવાહની પેઠે સારા ઉપદેશને હકથી સ્વીકારતા નથી તેમનાવિષે કહ્યું છે કે,

અગતિત્તમતિશ્રદ્ધા જ્ઞાનાભ્યાસે
રુચિર્ન વૈ । ત્રયઃ શિષ્યગુણા તેતે
મૂર્ખાચાર્યસ્ય પુષ્ટયે ॥ ૧૩૭ ॥

અગતિહીનપણું, અતિ વિશ્વાસ તથા જ્ઞા-
નના અભ્યાસમાં અરૂચિ, એ શિષ્યના
ત્રણ ગુણ મૂર્ખ આચાર્યની પુષ્ટિમાટે
છે ॥ ૧૩૭ ॥

માટે સદા પોતાના કથાણુ વાસ્તે દુર્ગુણ છોડી સદ્ગુણુ ગ્રહણુ કરી સદાચારથી
વર્તવું, અને સર્વશક્તિમાન સર્વાન્તરયામી પરમેશ્વરની ભક્તિમાં તત્પર રહી તેની પ્રાર્થના
કરતા રહેવું. તે વિષે કહ્યું છે કે,

ઐનમસ્તે સતે તે જગત્કારણાય
નમસ્તે ચિતે સર્વલોકાશ્રયાય ।
નમો દ્વૈતતત્ત્વાય મુક્તિપ્રદાય
નમો બ્રહ્મણે વ્યાપિને શાશ્વતાય ॥૧૩૮॥

દે સતરૂપ, જગતના કારણ, જ્ઞાનસ્વરૂપ,
સર્વ લોકના આશ્રય, અદ્વિતીય, મુક્તિદાતા,
નિત્ય તથા સર્વ વ્યાપિ પરબ્રહ્મ, તને ન-
મસ્કાર છે ॥ ૧૩૮ ॥

ત્વમેકં શરણ્યં ત્વમેકં વરેણ્યં
ત્વમેકં જગત્પાલકં સ્વપ્રકાશમ્ ।
ત્વમેકં જગત્કર્તૃ પાતૃ મહર્તૃ
ત્વમેકં પરં નિશ્ચલં નિર્વિકલ્પમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

તું એકજ સર્વનો રક્ષક, મુખ્ય, જગતનો
પાલક, સ્વપ્રકાશ, જગતની સૃષ્ટિ સ્થિતિ
તથા પ્રલય કર્તા, શ્રેષ્ઠ, નિશ્ચળ તથા નિ-
ર્વિકલ્પ છે ॥ ૧૩૯ ॥

ભયાનાં ભયં ભીષણં ભીષણાનાં
ગતિઃ પ્રાણિનાં પાવનં પાવનાનામ્ ।
મહોદ્ધૈઃ પદાનાં નિર્યત્તૃ ત્વમેકં
પરેષાં પરં રક્ષણં રક્ષણાનામ્ ॥ ૧૪૦ ॥

વળી તું એકજ ભયનો ભય, ભયકરનો
ભયકર, પ્રાણિઓની ગતિ, પવિત્રનો પ-
વિત્ર, હિંસામાં હિંસા સ્થાનનો નિર્યતા, શ્રે-
ષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તથા રક્ષણનો પણુ રક્ષણુ છે ૧૪૦

ઘયં ત્વાં સ્મરામોઽયં ત્વાં ભજામો
ઘયં ત્વાં-જગત્સાક્ષિરૂપં નમામઃ ।
સદેકં નિધાનં નિરાલંબમીશં
ભવાંભોધિપોતં શરણ્યં વ્રજામઃ ॥ ૧૪૧ ॥

માટે જગતના સાક્ષિરૂપ તને અમે યાદ
કરિયે, ભજયે તથા નમિયે છિયે, અને તું
સત્ય સ્વરૂપ, વિશ્રાંતિ સ્થાન, નિરાલંબ,
ભવસાગર તરવાની નૌકા તથા રક્ષક, એક
ઈશને શરણુ છિયે ॥ ૧૪૧ ॥

વિદુર્યં ન ચિત્તેન્દ્રિયાણીન્દ્રિયેશં
વિજાનાતિ યસ્તાનિ નિત્યં નિર્યતા ।
જગત્સાક્ષિણં વ્યાપકં વિશ્વવંધં
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥ ૧૪૨ ॥

જે ઇન્દ્રિયના ઇશને મન તથા ઇન્દ્રિયો
જાણતી નથી, પણ જે નિર્યતા નિત્ય તે-
મને જાણે છે, તે જગતના સાક્ષી, વ્યાપક
તથા વિશ્વને નમવા લાયક, ચિદાનંદરૂપ
ઈશને શરણુ છું ॥ ૧૪૨ ॥

અળોરપ્યળીયાન્મહદ્ગતો મહીયાન્
રવીન્દુગ્રહજ્યામગોલાદિકર્તા ।
ય ઈશો હિ સૃષ્ટ્યાદિમધ્યાન્તસંસ્ય-
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૩ ॥

યતો જાયતે વિશ્વમેતત્સમસ્તં
સ્થિતં યત્ર યસ્મિલ્લયં યાતિ કાલે ।
અનાદિં વિશ્વં આદિમધ્યાન્તશૂન્યં
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૪ ॥

વશે યસ્ય વિશ્વં સમસ્તં સદાસ્તે
યદાભાસતો ભાતિ યદ્વે વિચિત્રમ્ ।
ન જાનંતિ યં તત્ત્વતો યોમિનોઽપિ
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૫ ॥

તે નાનાથી નાનો, મોટાથી મોટો, મધ્ય,
ચંદ્ર ગ્રહ, પૃથ્વી, તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનો
કર્તા, નિર્યંતા અને સૃષ્ટિના આદિ, મધ્ય
તથા અંતમાં રહેલો છે, તે ચિદાનંદરૂપ
ઈશને શરણુ છું ॥ ૧૪૩ ॥

જેથી આ સમગ્ર વિશ્વ ઉત્પન્ન થાયછે,
જેમાં રહ્યું છે ને કાળે કરી જેમાં લય
પામે છે, તે અનાદિ, વ્યાપક અને આદિ
મધ્ય તથા અંત શૂન્ય ચિદાનંદરૂપ ઈશને
શરણુ છું ॥ ૧૪૪ ॥

જેને સદા સમસ્ત વિશ્વ વશ છે, ને જેના
આભાસથી એ ત્રિચિત્ર વિશ્વ ભાસે છે,
અને જેને યોગિ પણ તત્ત્વથી જાણુતા
નથી, તે ચિદાનંદરૂપ ઈશને શરણુ છું ॥ ૧૪૫ ॥

એ પ્રભાણુ ગુણુગ્રાહી મનુષ્ય સુખી થાયછે, માટે આચાર્યે વડીલોનાં દુશ્ચરિત
છોડી મુશ્ચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણુસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં
મુશ્ચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ ઇત્યાચારપ્રકરણમ્ ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ विचारप्रकरणप्रारंभः ॥

प्रश्न.

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुतक्षु ॥ १ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषद्

જે પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ મહાભૂતોની
ઉત્પત્તિ તથા શક્તિના કારણ, વિશ્વના અધિપતિ,
અચળ તથા સર્વજ્ઞ ઈશ્વરે, પૂર્વે પ્રબળપતિને સૂચ્યો,
તે અમને શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડો અર્થાત સારી બુદ્ધિ આપો ॥૧॥

પ્રથમ પ્રકરણમાં મૃદિસબધી તથા દ્વિતીય પ્રકરણમાં આચારવિષે વિચાર કર્યો છે. હવે ત્રીજા પ્રકરણમાં જીવ, ઈશ્વર તથા પરમાત્માસબધી વિચાર કરવામાં આવે છે. જેમ મનુષ્યને સ્થિતિ તથા આચારસબધી જ્ઞાન મેળવવાની અગત્ય છે, તેમ જીવ-અર્થાત્ જ્ઞાન મેળવવાની અગત્ય જણાવે છે. કેમકે જેમ મૃદિજ્ઞાન મેળવેથી જ-મનુષ્ય ગર્વ રહિત બની તથા આચાર જાણવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થઈ સુખી થાયછે, તેમ જીવાદિતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેથી મનુષ્ય નાનાપ્રકારના સસયોથી મુક્ત થઈ સુખી થાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अज्ञथाश्रद्धधानश्च संशयात्मा
विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति
न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ २ ॥

અજ્ઞ, ઈશ્વરને નહિ માનનાર તથા બેહેમી
નારા પામે છે, તેમાં બેહેમીનું અહિં તથા
બીજે સુધરતું નથી, ને તેને સુખ પણ
થતું નથી ॥ ૨ ॥

માટે જેને સારાસાર વિચાર કરવાની શક્તિ મળેલી છે, એવા મનુષ્ય પ્રાણિયે જે જીવમૃદિસબધી વિચાર ન કર્યો, તેા તેના જન્મ મૃત્યુ જાણુવો. કેમકે બીજા પ્રાણિ-

ચોને તેસંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિજ નથી ! પૂર્વે આ ભરતખંડમાં ધણાક તરવ-
વેતાઓ થઈ ગયા છે, જેમણે જીવાદિસંબંધી ધણા સારી રીતે વિચાર કર્યો છે. કૃ-
ષ્ણયજુર્વેદના શ્લોકોમાં ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

કિં કારણં બ્રહ્મ । કુતઃ સ્મ જાતા
જીવામઃ કેન । ક ચ સંપતિષ્ઠિતાઃ
કેન સુસ્વેતરેષુ વર્તમાહે ॥ ૩ ॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે ? આપણે
ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા ? શેણે જીવિયે છિયે ?
ક્યાં રહ્યા છિયે ? અને કેનાથી મુખ દુઃ-
ખમાં વર્તયે છિયે ॥ ૩ ॥

॥ કિંકારણંબ્રહ્મ ॥

હવે જગતનું કારણ શું બ્રહ્મ છે ? એ પહેલો પ્રશ્ન છે; તે વિષે વિચાર કરિયે તો
જરૂર જગતનું કંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ એમ તર્કમાં આવે છે. તર્કે ક્યાં સિવાય
કોઈ પણ વસ્તુનું યથાર્થપણું જાણવામાં આવી શકતું નથી. જેમ કસોટીના પથ્થર
ઉપર કસ કાઢતાં સોનાનું યથાર્થપણું જાણાય છે, તેમજ હરકોઈ પદાર્થમાં કેટલી સત્તા
છે, તે વિશ્વાસથી માનવાને બદલે જો તર્કથી વિચારવામાં આવે, તો તે પદાર્થની સત્તાનું
યથાર્થપણું જોવાઈ આવે છે. વિશ્વચુલાદર્શમાં કહ્યું છે કે,

મોહં રુણદિ વિમલીકુરુતે ચ બુદ્ધિ
સૂતે ચ સંસ્કૃતપદવ્યવહારશક્તિમ્ ।
શાસ્ત્રાંતરાભ્યસનયોગ્યતયા યુનક્તિ
તર્કશ્રમો ન તત્તુતે કિમિહોપકારમ્ ॥ ૪ ॥

તર્કે અજ્ઞાનને ટાળે છે, બુદ્ધિને નિર્ભજ
કરે છે, સારી રીતે રચેલા વાક્યની પદ્ધતિ
સમજવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને
બીજાં શાસ્ત્ર બધાવામાં યોગ્ય કરે છે, માટે
તેમાં કરેલો શ્રમ આ લોકમાં શું ઉપકાર
કરતો નથી ॥ ૪ ॥

વળી કારણ વિના કાર્ય થતું નથી, એ ન્યાયથી જગતરૂપ કાર્યનું કંઈ પણ કારણ
અનુમાન કરવામાં આવે છે. જોકે સૃષ્ટિમાં અનેક પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તથાપિ
તે સર્વેનો જડ અને ચૈતન્યમાં સમાસ થાય છે. જડ વસ્તુ જોવામાં વા જાણવામાં
અવગણવાથી તે દૃશ્ય વા સ્પેષ કેહેવાય છે, ને ચૈતન્ય તેને જોનારો હોવાથી દૃશ્ય વા જ્ઞાતા
કેહેવાય છે. જો સૃષ્ટિમાં ચૈતન્ય ન હોત ને એકજ જડ વસ્તુ હોત, તો સૃષ્ટિનો અ-
નુભવ કરનાર કોઈ યાતજ નહિ. એમ છતાં પણ પદાર્થવાદી ચાર્લે કહ્યું છે કે,

ચતુર્ભ્યઃ સ્વલ્ભૂતેભ્ય-
ચૈતન્યમુપજાયતે ।
કિણ્વાદિભ્યઃ સમેતેભ્યો
દ્રવ્યેભ્યો મદશક્તિવત્ ॥ ૫ ॥

જેમ ચોખા આદિ દ્રવ્યકૃત મુરખીજ-
વડે સંયુક્ત થયેલા દ્રવ્યે કરી, દારૂમાં કે-
ફરૂપ શક્તિ આવે છે, તેમ પૃથ્વી, જળ,
તેજ તથા વાયુરૂપ ચાર મહાભૂત એકઠાં
થવાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૫ ॥

અગ્નિરુષ્ણો જલં શીતં શીતસ્પર્શ-
સ્તથાઽનિલં : । કેનેદં ચિત્રિતં ત-
સ્માત્સ્વભાવાત્તદ્વ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કેનાંજિતાનિ નયનાનિ મૃગાંગનાનાં
કો વા કરોતિ રુચિરાંગરુહાન્ મયૂરાન્ ।
કથોત્પલેષુ દલસન્નિચયં કરોતિ
કો વા કરોતિ વિનયં કુલજેષુ પુંસુ ॥૭॥

અગ્નિ ઉષ્ણ, જળ શીત તથા વાયુ શીત
સ્પર્શવાળો છે, એ કેલે નિર્માણુ કયું? માટે
તેની સ્વભાવથીજ વ્યવસ્થા બાબતી ॥ ૬ ॥

હરિણિનાં નેત્ર કેલે આંખ્યાં? મોરને મુ-
દર પીછવાળા કોણુ કરેછે? કમળનેત્રિયે
પાંખડીનો સમુદાય કોણુ રચે છે? અને
કુંજવાન પુરુષમાં વિનય કોણુ મૂકે છે ॥૭॥

નિન્નોબ્રતં કઃ કુરુતે જલાનાં
વિચિત્રભાવં મૃગપક્ષિણાં ચ ।
માધુર્યમિક્ષૌ કહુતાં મરીચે
સ્વભાવતઃ સર્વમિદં હિ સિદ્ધમ્ ॥ ૮ ॥

વળી પાણીનું નીચાઈઆપણું, મૃગ તથા
પક્ષિઓનો વિચિત્ર ભાવ, શેરડીમાં મધુ-
રતા તથા મરીમાં તીખાસ કોણુ કરેછે !
માટે એ સર્વ સ્વભાવથીજ સિદ્ધ છે ॥૮॥

પણ એ સ્વાભાવિક ધર્મની પ્રવૃત્તિ ચૈતન્યની સત્તાવિના ક્યાંય ભેવામાં આવતી
નથી, કારણ ક્રિયા ચવામાં હેતુ ચૈતન્ય છે પણ જડ નથી. જો પદાર્થોમાં સામાન્ય
ચૈતન્ય ન હોત તો જીવરૂપ વિશેષ ચૈતન્ય કેમજ થાત. કેમકે સામાન્ય અગ્નિનું અ-
સ્થિત્વ છે, તોજ તે પ્રકાશરૂપે વિશેષ થાયછે. સર્વ કોઈને પોતાના અસ્થિત્વનો નિ-
શ્ચય છે; જેમ કોઈ શૂન્ય ધરનો અનુભવ કરનારો કેહે છે કે, “ આ ધરમાં કોઈ નથી,”
તો ત્યાં તેનો અનુભવ કરનાર તે પોતે સાક્ષી છે. તેમ જડ વસ્તુજ છે, ને તે મિશ્રિત
થવાથી ચૈતન્યનો ઉદભવ થાયછે, એમ કેહેનારો પોતે તેનો સાક્ષી છે, એમ પ્રસિદ્ધપણે
જણાય છે; માટે જડ ઉપરાંત ચૈતન્યનું અસ્થિત્વ સ્પષ્ટ છે, જે વિષે શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

અસ્તિ સ્વયમિત્યસ્મિન્નર્થે કસ્યાસ્તિ
સંશયઃ પુંસઃ । અત્રાપિ સંશયથેત્સં-
શયિતા યઃ સ એવ ભવસિ ત્વમ્ ॥ ૯ ॥

“ પોતે છે ” એ અર્થમાં કયા મનુષ્યને
સંશય છે? ને એમાં પણ જો તને સ-
ંશય હોય, તો જો સંશય કરનાર તેજ હું
કરેછે ॥ ૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, જડનો અનુભવ કરનાર ચેતન છે, પણ તે
મન વાણિ આદિ ઈન્દ્રિયોને અગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતું નથી. સામવે-
દના કેનોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન
વાગ્ગચ્છતિ નો મનો ન
વિશ્વો ન વિજાનીમો
યથૈતદ્નુશિષ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

તે બ્રહ્મને આંખ દેખતી નથી, વાણી કહી
શકતી નથી, તથા મન જાણી શકતું નથી,
તેથી અમે પણ બાણતા નથી, માટે તેનો
શિષ્યને કઈ ગીતે ઉપદેશ કરવો, એ અમે
સમજી શકતા નથી ॥ ૧૦ ॥

યસ્યામતં તસ્ય મતં
મતં યસ્ય ન વેદ સઃ ।
અવિજ્ઞાતં વિજાનતાં
વિજ્ઞાતમવિજાનતામ્ ॥ ૧૧ ॥

બ્રહ્મ બાણી શકાતું નથી, એમ જેને નિ-
શ્ચય છે, તે બ્રહ્મને બાણે છે; ને “મં બ્રહ્મને
બાણું” એમ જેને નિશ્ચય છે, તે બ્રહ્મને
બાણીતો નથી, કેમકે તે “બાણું” એમ
કહેનારને બાણાં નથી, ને “બાણું નથી,”
એમ કહેનારને બાણાં છે ॥ ૧૧ ॥

કારણુ યજ્ઞુર્વેદના કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હૃદ્યા અર્થેભ્યથ
પરં મનઃ । મનસથ પરા બુદ્ધિર્વુ-
દ્દેરાત્મા મહાન્પરઃ ॥ ૧૨ ॥

ઇન્દ્રિયથી પર વિષય, વિષયથી પર મન,
મનથી પર બુદ્ધિ તથા મહાન્ આત્મા
બુદ્ધિથી પણ પર છે ॥ ૧૨ ॥

નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યો
ન ચક્ષુષા । અસ્તીતિ દ્રુવતોડન્યત્ર
કર્યં તદુપલભ્યતે ॥ ૧૩ ॥

તે વાણી, મન તથા ચક્ષુએ પ્રાપ્ત થયા
શક્ય નથી, ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ નહિ
માનનારને તે કેમ બાણાય ? ॥ ૧૩ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે,

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કથિદેન-
માશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।
આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ કૃણોતિ
શ્રુતાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કથિત્ ॥ ૧૪ ॥

એ આત્માને કોઈ આશ્ચર્યની જેટ વિચારે
છે, કોઈ આશ્ચર્યની જેટ કહે છે તથા કોઈ
આશ્ચર્યની જેટ સાંભળે છે, તે સાંભળીને
પણુ એને કોઈ બાણતું નથી ॥ ૧૪ ॥

પરંતુ જેમ શોધ કરવાથી પદાર્થોના શુણુ દોષ બાણાઈ, તેની સત્તા બાણી શકાય
છે, તેમ સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોના જેમાં સમાસ થાયછે, એવા બડ ચૈતન્યનો વિવેકથી
વિચાર કરતાં સામાન્ય ચૈતન્ય સ્વપ્નપણે બાણાઈ આવે છે. કૃષ્ણયજ્ઞુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર
ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

વહૈર્યયા યોનિગતસ્ય મૂર્તિ-
ર્ન દૃશ્યતે નૈવ ચ લિંગનાશઃ ।
સંભૂય એવેન્ધનયોનિગૃહ-
સ્તદ્દોભયં વૈ પ્રણવેન દેહે ॥ ૧૫ ॥

જેમ પોતાના કારણરૂપ અરણિમાં રહેલ
અગ્નિનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી, તેથી કંઈ
એના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો નાશ નથી, કેમકે
તે રૂપી અરણિનાં કાષ્ઠ મંથન કરવાથી
પ્રગટ થઈ અદ્ભુત કરાય છે, તેમ દેહનેવિષે
રહેલ આત્મા વિચારથી બાણાય છે ॥૧૫॥

વળી કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

એપ સર્વેષુ ભૂતેષુ ગૃહાત્મા ન
પ્રકાશતે । દૃશ્યતે તદ્વચયા
વુદ્ધ્યા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

એ સર્વ ભૂતમાં ગૃહ રહેલ આત્મા સ્વેજ
બાણીતો નથી, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કર-
નાર પંડિતને સૂક્ષ્મ એકાગ્ર બુદ્ધિવડે બા-
ણાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ મુડદેાપનિપદ્ધમાં કહ્યું છે કે,

બૃહચ તદિવ્યમચિન્ત્યરૂપં
સૂક્ષ્માચ તત્સૂક્ષ્મતરં વિભાતિ ।
દૂરાત્સુદૂરે તદિહાન્તિકે ચ
પદ્યતિસ્વિદ્યં નિહિતં ગુહાયામ્ ॥ ૧૭ ॥

આણુક્યનીતિમા કહ્યું છે કે,

પુષ્પે ગંધં તિલે તૈલં કાષ્ઠે વહ્નિ
પયોષ્ઠતમ્ । ઇસૌ શુદં તથા દેહે
પશ્યાત્માનં વિવેકતઃ ॥ ૧૮ ॥

વળી નકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

સર્વગં સચ્ચિદાત્માનં જ્ઞાનચક્ષુ-
ર્નિરીક્ષતે । અજ્ઞાનચક્ષુર્નેક્ષેત
ભાસ્વંતં ભાનુમંધવત્ ॥ ૧૯ ॥

સૃષ્ટિમા કોઈ પણ એવું સ્થાન નથી, કે જ્યાં સામાન્ય ચૈતન્ય ન હોય. જેમ સામાન્ય અગ્નિ સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેમ તે પણ સર્વત્ર રહ્યું છે, ને સામાન્ય અગ્નિની જેઠે સર્વત્ર જ્ઞાન પ્રકાશે છે. નગ્નેદના ચૈતરેયોપનિપદ્ધમા કહ્યું છે કે,

કતરઃ સ આત્મા । યેન વા રૂપં પદ્યતિ ।
યેન વા શબ્દં શૃણોતિ । યેન વા ગન્ધાના-
જિઘ્રતિ । યેન વાચં વ્યાકરોતિ । યેન
વા સ્વાદુ ચાસ્વાદુ ચ વિજાનાતિ ॥૨૦॥

તે આત્મા કોણુ ? તો કે જેની સત્તાથી પ્રાણી ચક્ષુવડે રૂપ જાણે છે, કાનવડે શબ્દ સાંભળે છે, નાકવડે ગંધ સુધે છે, મુખવડે વાણી બોલે છે અને જીભવડે સ્વાદ અસ્વાદ જાણે છે ॥ ૨૦ ॥

તેમ રૂઢ્યુચ્ચાર્દના તૈત્તિરીયઉપનિષદ્ધમા કહ્યું છે કે,

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે ।
યેન જાતાનિ જીવન્તિ । યત્પ્રપન્ત્ય-
મિસંવિશન્તિ તદ્બ્રહ્મ ॥ ૨૧ ॥

જે થકી આ પ્રાણિમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થઈ જેની સત્તાવડે જીવે છે, ને વિનાશ સમય જેમ જઈ રહે છે, તે બ્રહ્મ ॥ ૨૧ ॥

એ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઈ પણ કાળે વિનાશ ન પામનાથી સત્, જ્ઞાનરૂપ હોવાથી ચિત્ તથા મનના અભાવનેલીધે સકલપ વિકલપ રહિત હોવાથી આનંદરૂપ કેહેવાય

તે સર્વથી મહત્, સ્વપ્રકાશ, અચિન્ત્ય-
રૂપ તથા સૂક્ષ્મથી પણ અતિમૂક્ષ્મ બ્રહ્મ
પ્રકાશે છે, પણ અજ્ઞાનિને દ્વરથી પણ
દ્વર છે, અને જાનિને હૃદયને વિષે પાસેજ
રહ્યું છે ॥ ૧૭ ॥

જેમ પુષ્પમાં ગંધ, તિલમા તેલ, કાષ્ઠમા
અગ્નિ, દૂધમા ધી તથા ચોરડીમા ગોળને
જાણે છે, તેમ દેહનેવિષે રહેલા આત્માને
વિવેકથી જાણે ॥ ૧૮ ॥

સર્વ વ્યાપક સચ્ચિદાત્માને જ્ઞાનરૂપ નેત્ર-
વાળો જાણે છે, પણ તે વિનાનો, જેમ
પ્રકાશિત સૂર્યને આધળો જુએ નહીં તેમ
દેખતો નથી ॥ ૧૯ ॥

છે, અર્થાત્ તે સમિચ્છાનંદરૂપ છે. વળી તે વ્યાપક હોવાથી અનંત ને એક જ હોવાથી આદિતીય કેહેવાયછે. નૃસિંહોત્તરતાપિનીમાં કહ્યું છે કે,

અયમાત્મા નિત્યઃ શુદ્ધો બુદ્ધઃ સત્યો આ આત્મા નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સત્ય,
મુક્તો નિરંજનો વિશુદ્ધ્યાનંદઃ ॥ ૨૨ ॥ મુક્ત, નિરંજન, વ્યાપક, અદિતીય તથા
આનંદસ્વરૂપ છે ॥ ૨૨ ॥

વળી અથર્વવેદના સર્ગોપનિષદસારમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં જ્ઞાનમનંતમાનંદં બ્રહ્મ ॥ ૨૩ ॥ સત્ય, જ્ઞાન, અનંત તથા આનંદરૂપ બ્રહ્મ
છે ॥ ૨૩ ॥

પણ એ સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશ રહેલ છે, જે નિત્ય અંતર્બહિર તેવડે વ્યાપ્ત હોવાથી, બીજામાંથી વૃક્ષ તથા વૃક્ષમાંથી બીજાની પેઠે વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામેછે. વૃદ્ધિ સમય વૃક્ષની પેઠે અનેક શ્રદ્ધાંકરૂપ જગત્ બને છે ને સંકોચ સમય બીજાની પેઠે પરમાણુરૂપ રહેછે. વિદ્યારણ્ય મહામુનિયે ધંચકશીમાં કહ્યું છે કે,

પાદોડસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્તિ આ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એક અંશ સ-
સ્વયંમયઃ । इत्येकदेशवृत्तित्वं मा- વૈભૂત ને ત્રણ અંશ સ્વપ્રકાશ છે; એ
યાયા વદતિ શ્રુતિઃ ॥ ૨૪ ॥ રીતે પરમાત્માના એક દેશમાં જડાંશની
સ્થિતિ શ્રુતિ કહેછે ॥ ૨૪ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવર- હે આર્તુન, સૃષ્ટિમાં જે કંઈ સ્થાવર જ-
જંગમમ્ । ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદિ ગમરૂપ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થાયછે, તે જડ ચૈ-
ભરતર્પણ ॥ ૨૫ ॥ તન્યના સંયોગથી બાણુ ॥ ૨૫ ॥

પણ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઈ કાળે પણ નાશ પામતું નથી, કેમકે તે અવયવ રહિત છે, તેથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડતા નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના મીના અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવિનાશિ તુ તદ્વિદિ યેન સર્વ- જેણે આ સર્વ વ્યાપ્તું છે, તેને અવિનાશી
મિદં તતમ્ । વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય બાણુ, કેમકે એ અવિનાશીને વિનાશ ક-
ન કથિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૨૬ ॥ રવા કોઈ સમર્થ થતો નથી ॥ ૨૬ ॥

પણ જડાંશ અવયવવાળું હોવાથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડેછે. જોકે પરમાણુને પણ કોઈ કાળે નાશ થતો નથી, તેપણુ તે રૂપાંતરને પામતા દેખાવાથી નાશવાન કહેલ છે. સૃષ્ટિમાં કાળે કરી જ્યાં જળ ત્યાં રથળ ને રથળ ત્યાં જળ, વસ્તી ત્યાં જંગલ ને જંગલ ત્યાં વસ્તી અને પર્વત ત્યાં મેદાન ને મેદાન ત્યાં પર્વત

યવારૂપ દેરફાર થાયછે. વળી કોઈ પણ દૃશ્ય વસ્તુ એકજ સ્થિતિમાં રહેલી ભાસતી નથી; કોઈ ચોડે કાળે તો કોઈ ઘણે કાળે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયના વિકારને પ્રાપ્ત થાયછે. તે ઉપરથી કહ્યું છે કે,

દૃશ્યાણિ સર્વાણિ ચિનશ્વરાણિ ॥ ૨૭ ॥ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થ નાશવંત છે ॥ ૨૭ ॥

એથી એમ ન માનવું કે આ જગત્ ત્રણે કાળમાં નથી, કેમકે ભૂતકાળના વિદ્વાનોએ રચેલા ગ્રંથોથી જણાયછે કે, પૂર્વે જગત્ હતું, વર્તમાન સમયમાં પ્રત્યક્ષ ભાસે છે, ને ભવિષ્યમાં ભૂતની પેઠે હોયું જોઈએ. જગત્ છે તોજ તેનું નેત્રની કીકીના જલાંશમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે, પણ જો નજ હોત તો કોઈકાળે ભાસત નહિ. માટે જ્યારે દૃષ્ટિ પરેછે ત્યારેજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાયછે, એમ કહેવું અસંભવિત છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત છે, તેમાં જો અવયવવાળું જડાંશ વૃદ્ધિ પામી જગત્રૂપ ન થયું હોત તો કદી ભાસત નહિ. કારણ નિરવયવ વસ્તુમાં સાવયવ વસ્તુનું ભાસવું અસંભવિત છે. દોરડીમાં સર્પ તથા છીપમાં રૂપું ભાસવું સંભવિત છે, કેમકે દોરડી તથા છીપ બન્ને સાવયવ છે, ને ત્યાં સર્પ તથા રૂપું ભાસવા જેવો યોગ થાયછે. ઝાંઝવાતું પાણી ભાસવામાં સૂર્યકિરણ તથા પૃથ્વીમાંથી નિકળતી વરાળના મિશ્રિત યોગરૂપ કારણ છે, તેમ આકાશની ગીલતા પ્રકાશ તથા તિમિરના મિશ્રિત યોગથી ભાસે છે; પણ વધ્યાસુત, અપુષ્પ તથા શશશૃંગ તો મૂળમાંજ નથી તો તેની છીપમા જગતને કેમ અપાય ! માટે નિરવયવ સામાન્ય ચૈતન્યમાં સાવયવ જડાંશનો યોગ થવાથીજ જગત્ ભાસે છે. કારણવિના કાર્ય થતું નથી ને કારણગુણપૂર્વક કાર્યગુણ હોય છે, એ ન્યાયથી અવયવવાળા જગતનું કારણ અવયવવાળું હોયું જોઈએ. એથી સામાન્ય ચૈતન્યને કંઈ દ્વૈતપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમકે જ્યાં મન છે ત્યાંજ દ્વૈત છે, પણ સામાન્ય ચૈતન્યમાં મનનો અભાવ હોવાથી ત્યાં ચૈતન્ય વ્યતિરિક્ત બીજા કોઈ જગત્ જેવા પદાર્થનું ભાસવાપણું છેજ નહિ. જેમ કોઈને પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય ને ખુંચે, તેમ જગત્ કંઈ મનના અભાવનેથીજ સામાન્ય ચૈતન્યને ખુચતું નથી, માટે સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વૈતજ રહે છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત હોવાથી તેમાં સજ્જતીય, વિજ્જતીય તથા સ્વજગતમાંના કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ સંભવતો નથી. એકજ જાતના જે પદાર્થનો જે ભેદ તે સજ્જતીય, બન્ને જુદી જુદી જાતના પદાર્થનો જે ભેદ તે વિજ્જતીય, તથા એકજ પદાર્થમાં અવયવે કરી જે ભેદ તે સ્વજગત ભેદ કહેવાયછે. માટે સામાન્ય ચૈતન્ય સમ્યગ્દાનંદરૂપે એકજ છે, એમ અનુમાન થાયછે. વળી પદાર્થમાત્રનું ભાસવું કિંવા ન ભાસવું એ વ્યાવહારિક, પ્રાતિભાસિક તથા પારમાર્થિક, એ ત્રણ પ્રકારની સત્તાવડે થાયછે. જગત્ અવસ્થામાં વ્યાવહારિક, સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રાતિભાસિક તથા સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં પારમાર્થિક સત્તા વર્તે છે. એક અવસ્થાની સત્તાનું બીજી અવસ્થામાં અભાવ હોવાથી જગતના પદાર્થ સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં ભાસતા નથી. તેમ સુષુપ્તિનું અજ્ઞાન સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના પદાર્થ જગતમાં ભાસતા નથી; પણ જે જે અવસ્થામાં જે જે પદાર્થ ભાસે છે, તે તે અવસ્થામાં

તે તે પદાર્થ સત્ય છે, કેમકે તેમ ન હોય તો ભાસેજ નહિ, ને જેમ જગતમાં સિંહ, વ્યાઘ્રાદિને જોતાં ભય થાયછે, તેમ સ્વપ્નમાં થાય નહિ. પણ જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં કંઈ ભાસતું નથી. એ ઉપરથી એક અવસ્થાના પદાર્થનો ખીજી અવસ્થામાં અભાવ જણાય છે; પણ વસ્તુતાથી કંઈ અભાવ નથી. કેમ કે ફરી તેજ અવસ્થામાં તેવા પદાર્થોનું ભાસતું થાયછે. એ કે જગતના પદાર્થોની પેઠે સ્વપ્નના પદાર્થો કંઈ સત્ય નથી, તથાપિ જગતના પદાર્થો જોવાથી તેનો જે મનમાં ખીજરૂપે સંસ્કાર રહેછે, તેજ સ્વપ્નમાં ઉદ્ભવ યઈ પદાર્થરૂપે ભાસે છે. પણ જે જગતમાં પદાર્થ નજ હોત, તો તેનો મનમાં સંસ્કાર પણ રહેત નહિ, ને કંઈ સ્વપ્નમાં ભાસત પણ નહિ. માટે જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી, તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિ દશામાં એકજ સામાન્ય ચૈતન્યનો સદ્ભાવ છે, ત્યાં જગતનું ભાસવું મૂળમાંજ નથી. જેથી સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વિતીયજ ઠરેછે, ને જગતની અંદર બહાર સર્વજ્ઞ વ્યાપિ રહ્યું છે, અને તેનીજ સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામે છે; માટે તેજ સામાન્ય ચૈતન્ય, જડાંશને આ પરિદેશ્યમાન જગતરૂપ થવામાં કારણ છે, અને તેજ બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા કેહેવાય છે, માટે સૃષ્ટિનું કારણ સમિચ્છાનંદરૂપ પરમાત્માજ છે, તૃસિંહોત્તરતાપિની ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

एष योनिः सर्वस्य प्रभवा-
प्ययौ हि भूतानाम् ॥ ૨૮ ॥

એજ પરમાત્મા સર્વનું કારણ અને પ્રા-
ણિયોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થવામાં હેતુ
છે ॥ ૨૮ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમ્હત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણુસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં જગતના કારણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

॥ કુતઃસ્મજાતાજીવામઃકેન ॥

હવે આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા એ સ્થાનરે લક્ષ્યે લિયે, એ બીજે પ્રશ્ન છે, તે વિષે રહેજ વિચાર કરિયે તો સર્વ પ્રાણી પેાતપોતાના માતા પિતાના મંયોગથી ઉત્પન્ન થતાં ભાસે છે. જરાયુજ તથા અડજ પ્રાણિયોમાં એ રીતની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધપણે જણાય છે, સ્વેદનમાં પણ કોઈ કોઈ સમય જોવામાં આવે છે, ને ઉદ્ભિજ્જનમાં પુષ્પ-રજના સંયોગે કરી ભાસે છે; અને એ એ સર્વ પ્રાણિયોનું જીવન એક બીજાવડે થતું જણાય છે. પણ વિશેષ વિચાર કરતાં સર્વ પ્રાણિયોનું શરીર જડાંશથી તથા જીવાત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં ભાસે છે. પ્રથમ સામાન્ય ચૈતન્યની સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ પામીને પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતરૂપ થયું, ને એ ચારના અનેકપ્રકારના મિશ્રિત યોગથી સૃષ્ટિમાં અનેકપ્રકારનાં પ્રાણિયોનાં શરીર થયાં જણાય છે. અને જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ જેવા આકાર તથા સજ્જિનાથી ઉપાધિયુક્ત હોય

તેવા આકાર તથા શક્તિરૂપે વિશેષભામે છે, તેમ જ્યાં જેવું
સામાન્ય ચૈતન્યનું જીવાત્મારૂપે વિશેષપણું થયેલ ભાસે છે. શબ્દ છે ॥ ૨૭ ॥

અગ્નિર્યથૈકો બુવનં પ્રવિષ્ઠો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વમૂચ ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥ ૨૯ ॥

જેમ જગતમાં રહેલો એક જોડાણના વિદ્વા-
રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે, ભૂતની માંહે તથા બહાર રહેલો જોડા-
પરમાત્મા, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપને
ચાય છે ॥ ૨૮ ॥

વાયુર્યથૈકો બુવનં પ્રવિષ્ઠો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વમૂચ ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥ ૩૦ ॥

વળી જેમ જગતમાં રહેલ એક જોડાણના વિદ્વા-
રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે, તેમ
સર્વ ભૂતની માંહે તથા બહાર રહેલ એ-
ક જોડાણ પરમાત્મા રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂ-
પનો ચાય છે ॥ ૩૦ ॥

જેમ એક જ સામાન્ય અગ્નિ, સૂર્યરૂપ મોટી ઉપાધિથી તેવા વિશેષરૂપે થઈ આખા
જગતને પ્રકાશ કરે છે, ને દીપરૂપ નાની ઉપાધિથી તેવા અલ્પરૂપે થઈ ધરના થોડા
ભાગને જ પ્રકાશ કરી શકે છે; તેમ એક જ સામાન્ય ચૈતન્ય મહદશક્તિની ઉપાધિથી
સર્વ શક્તિમાત્ ઈશ્વર બની સર્વજ્ઞ, ને અલ્પ શક્તિની ઉપાધિથી અલ્પ શક્તિમાત્ જીવ
બની અલ્પજ્ઞ થઈ શકે છે. વસ્તુતાથી સામાન્ય ચૈતન્યનો કઈ ભેદ ભાસતો નથી, માત્ર
શક્તિનો જ ભેદ જણાય છે. જેમ મનુષ્ય જાતિત્વેકરી એક છતાં નિબૃત્તિના ભેદથી રાજ
અને પ્રજા થાય છે, તેમ ચૈતન્ય એક છતાં શક્તિના ભેદથી ઈશ્વર અને જીવ થઈ
શકે છે. જેમ મનુષ્યશરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમાં રહી તથા તેમાંથી પોપણુ મેળ-
વનાર કૃમિકીટાદિના મનથી, કદી મનુષ્યના અસ્તિત્વનો અભાવ હોય, તોપણુ તે
મનુષ્ય છે, તેમ ઈશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં રહી તેમાંથી પોપણુ મે-
ળવનાર મનુષ્યના મનથી, કદી ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય ન થાય, તોપણુ તે હોયો
જોઈએ કેમકે મનુષ્યના હૃદયમાં થયેલા પ્રત્યેક કૃમિકીટાદિને પોતપોતાના શરીરનું
જુદું જુદું અભિમાન હોવા છતાં, આખા મનુષ્યશરીરનો અભિમાની એક જીવાત્મા
જુદો છે, તેમ ઈશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યેક જંગમ પ્રાણિયોને
પોતપોતાના શરીરનું જુદું જુદું અભિમાન હોવા છતાં, આખા વિરાટરૂપ શરીરનો
અભિમાની એક ઈશ્વર હોયો જોઈએ, અને જેમ કૃમિકીટાદિ મનુષ્યને જાણી શકવા
અસમર્થ છે, તેમ મનુષ્ય પ્રાણી પણ ઈશ્વરને જાણી શકવા સમર્થ નથી. કેમકે જેમ
પ્રત્યેક દીપકના તૈવવર્તિકાદી ભિન્ન ભિન્ન તથા હૃદયોનાં છે, તેમ મનુષ્યાદિ શરીરધારી
પ્રાણિયોની બુદ્ધિ પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન તથા હૃદયોની છે; ને જેમ તૈવવર્તિકાદી
સાથે યોગ પામી દીપકરૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ તે તૈવવર્તિકાદીની શક્તિપ્રમાણે પ્રકાશ
કે, તેમ અલ્પ બુદ્ધિ સાથે યોગ પામી જીવાત્મરૂપે થયેલ સામાન્ય ચૈતન્ય, જેવા
માં તે બુદ્ધિની શક્તિ પહોંચે તેટલા પ્રદેશસંબંધી જાણી શકે છે, પણ વિશેષ

કર્મ કરે તેને તેનું નથી. એથીજ મનુષ્યાદિ પ્રાણી એક બીજાના મનની વાત જાણી શકતાં નથી. જેમ જેમ ઈશ્વર તો સર્વ જાણી શકે છે. કેમ કે જેમ સૂર્યગોળ વા તેના વાતાવરણ સાથે તે ઈશ્વરનામી, તેની શક્તિપ્રમાણે મહા પ્રકાશરૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ આખા જગતને પ્રગટાવે છે, તેમ વ્યાપક સૃષ્ટિ સાથે યોગ પામી, તેની શક્તિપ્રમાણે ઈશ્વરરૂપે થયેલ પ્રગટાવેલ ચૈતન્ય બધું જાણે તેમાં નવાઈ નથી. જેમ દેહ અવવરે વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું શરીર, ને જીવ તેનો આત્મા છે, તેમ જગત ઈશ્વરે કરી વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું શરીર, તેને ઈશ્વર તેનો આત્મા છે. એ રીતે જડાંશથી પ્રાણિયોનાં શરીર તથા ચૈતન્યાંશથી તેમના જીવાત્મા થયેલ ભાસે છે. હવે સાધારણ દૃષ્ટિએ જોતાં સર્વ પ્રાણિયો ખાનપાનથી જીવે છે; પણ વિશેષ વિચારતાં એમ જણાય છે કે, ઈશ્વરેજીવ અનુકૂળ ન હોય તો ખાનપાનના પદાર્થ પાંસે છતાં પણ પ્રાણિયો જીવી શકતાં નથી. સૃષ્ટિમાં ક્યાંય કારણવિના કાર્યની સ્થિતિ ભાસતી નથી, એ નિયમપ્રમાણે સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીર પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ કારણનાં કાર્ય છે; તેથી એ ચાર મહાભૂતમાંથી કોઈના પણ અભાવે પ્રાણી જીવી શકતાં નથી. આહારને પૃથિવીનો, પાનને જળનો, જઠરાગ્નિને અગ્નિનો અને પ્રાણવાયુને વાયુનો ભાગ સમજવો. જોકે એ પ્રત્યેક મહાભૂત જડ જેવાં લાગે છે, તોપણ ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત જણાય છે, કેમ કે તેમનાથી પ્રાણિયોનાં ચૈતન્યાંશને પુષ્ટિ થતી ભાસે છે. પણ પ્રાણિયો સર્વજ્ઞ ન હોવાથી, સૃષ્ટિનિયમરૂપ ઈશ્વરી કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવાવરે ઈશ્વરના અપરાધિ થાય છે, જેથી તેની ઇચ્છા પ્રતિકૂળ થતાં તેઓ અવધિની પૂર્વે મરણ પામે છે. માટે જેમ બને તેમ મનુષ્યે વિશેષ જ્ઞાનવાન થઈ સૃષ્ટિનિયમ જાણી, તેપ્રમાણે આજી ઈશ્વરની કૃપા મેળવીને સો વર્ષની અવધીપર્યંત જીવે શકાય તે રીતનો પ્રયત્ન કરવો.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીશ્રુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસીના વિચારપ્રકરણમાં જીવોની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનું નિરૂપણ.

॥ ક્વચસંપ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

હવે આપણે ક્યાં રહ્યા છિયે, એ ત્રીજો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચારિયે તો એમ જણાય છે કે, આપણે કોઈ ધરમાં રહ્યા છિયે. પણ કુમથી વિશેષ વિચારતાં કોઈ ગામ, નગર, દેશ અને ખડમાં રહેલા ભાસિયે છિયે; ને તેથી પણ આગળ વિચારિયે તો આ ભૂગોળ ઉપર આપણે રહ્યા છિયે, એમ ભાસે છે. પણ મૂકમ વિચાર કરતાં આપણે કોઈ મહા શક્તિમાન જગતરૂપ શરીરવાળા ઈશ્વરના અંગમાં, આપણા શરીર માંહેલા કૃમિકીટાદિની જેમ રહ્યા છિયે. આકાશમાંના અસંખ્ય ગોળ મળી ઈશ્વરનું જગતરૂપ શરીર ને તે પ્રત્યેક ગોળને તેના અવયવ કહેવાય છે; એવા જગતરૂપ શરીરનો જ અભિમાની ચૈતન્ય તે ઈશ્વર કેહેવાય છે. જેને જાણવા તેના પેટમાં રહેલ મનુષ્યપ્રાણી કોઈકાણે પણ સમર્થ થઈ શકે એમ નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણુસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં પ્રાણિયોના નિવાસસ્થાનનું નિરૂપણ.

॥ કેનસુખેતરેપુવર્તમહે ॥

હવે આપણે રથાથી સુખ દુઃખમાં વાર્ત્તે છિયે એ ચોથો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, આપણને સુખ દુઃખ થવાનું કારણ બીજું છે. પણ સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરતાં આપણે પોતેજ તે સુખ દુઃખ થવામાં કારણ છિયે, એમ જણાય છે, કેમકે જેવી ક્રિયા તેવું ફળ થવાના નિયમપ્રમાણે મનુષ્ય જેવું આચરે તેવું પામેછે. ગમે તેવો સમજી પણ પાપથી મુક્ત થતો નથી; કહી તે પોતાના મનથી પાપથી મુક્ત થયેલો સમજે તો ભલે, પણ સૃષ્ટિનિયમ તો એવો છે કે, ક્રિયાનું ફળ ગમે તે પ્રકારે મળવુંજ ભેદછે. માટે તેવા દોઢ ડાલાયે વિવેક છોડી દોષપ્રત્યે અશુભ રીતે વર્તી જોવું, તેનો બદલો જો તેને ન મળે તો જાણવું જ, તે પાપથી મુક્ત થયેલ છે. કહી સામાન્ય ચૈતન્ય મુક્ત છે, એમ સમજી તે પોતાને મુક્ત માનતો હોય તો તેમાં તેની મોટી ભૂલ છે; કેમકે તે પોતે તો વિશેષ છે, ને ક્રિયાનું જ ફળ થવું તે વિશેષનેજ યાચછે, કેમકે ક્રિયા વિશેષથીજ યાચછે, સામાન્યમાં ક્રિયા નથી તો ત્યાં ફળ પણ નથી. સામાન્ય અગ્નિને કંઈ વાયુ, જળ તથા પૃથિવી બાધ કરી શકતાં નથી, પણ વિશેષ અગ્નિને બાધ કરેછે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે. તો જીવાત્મારૂપ વિશેષ ચૈતન્યને પાપ પુણ્યનું ફળ કેમ ન મળે! કહી પોતાને અસંગ સમજી પાપ પુણ્યનો ભોક્તા ન માને, તેમાં પણ તેની ભૂલ છે. કેમકે કંઈ પણ ક્રિયા તેમાં મન જોડ્યા સિવાય તથા મમત્વ બાંધ્યાવિના થઈ શકતી નથી. વળી મન અચળ હોવાથી સુષુપ્તિ, સૂચ્છાં તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિ વિના સ્થિર રહી શકતું નથી, ને કંઈને કંઈ વિષયમાં પ્રવૃત્ત યાચછે. પણ તેમાં એકજ વેળા જ ઠંકાણે પ્રવૃત્ત થવાની શક્તિ ન હોવાથી “અસંગ રહેવું ને ક્રિયા કરવી,” એ બન્ને એકજ વખતે તેનાથી યાચ નહિ. માટે જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સર્વિકલ્પ સમાધિમાં જીવાત્મા મનની હાજરીથી ક્રિયા કરેછે, ને તેવું ફળ પ્રત્યક્ષ ભોગવે છે. તો ત્યાં તે એ સંગ કેમ કહેવાય? યદપિ સુષુપ્તિ, સૂચ્છાં વા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મનના અભાવે જીવાત્મા અસંગ યાય, તો તેથી શું થયું! તે પાછો જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સર્વિકલ્પ સમાધિમાં આવતાં ક્રિયાનું ફળ ભોગવશે. મનમાં રજોગુણ આવ્યા સિવાય કોઈ પણ કાર્યનો આરભ, સત્ત્વગુણ આવ્યા સિવાય તેનું પાલન તથા તમોગુણ આવ્યા સિવાય તેનો નાશ થતો નથી, ત્યારે અસંગ રહી ક્રિયા કરવાપણું ક્યાં રહ્યું! અસંગ રહીને ક્રિયા તો એવી યાચછે કે, જેમ કોઈ બેચુદ્ધ મનુષ્યનાં પથારીમાંજ મળમૂત્ર નિકળી પડે, દૂધ, પાણી વા ઔષધ પાચો તો માંડ તેના પેટમાં જાય, ને તેવું ઉધાડું શરીર ઢાંકો તો ઢંકાય તેમ શુદ્ધિવાળાએ જાણી જોઈને આચરવું. પણ એવી અસંગ ક્રિયા શુદ્ધિવાળાએ કરવી ઘટતી નથી, કેમ કે સૃષ્ટિનિયમજ એવો છે કે, જંગમ પ્રાણિયોએ સદા સાવધાન રહી ક્રિયા કરવી;

જે તેમ ન હોત તો તેને જંગમ કરવાની જરૂર શી હતી? એક લોકસા જેવોજ બનાવત. બાળક જે રહે નહિ, હથે નહિ હાથ પગ હલાવે નહિ ને ઉદાસીન પડ્યું રહે, તો ધરનાં સર્વ વિચારમાં પડી તેનું કારણ શોધવા માંડેછે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જંગમ પ્રાણિયે શુદ્ધિમાં ક્રિયા રહિત થયું, એ સ્થિતિયમથી ઉલટું છે માટે સદા પોતાના કાર્યમાં સાવધાન રહેતાં સદાયરણે વર્તવું. કારણ બૃહદ્દરણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

યયાકારી યયાચારી તથા ભવતિ ।
સાધુકારી સાધુર્ભવતિ પાપકારી
પાપો ભવતિ । પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મણા
ભવતિ પાપઃ પાપેન ॥ ૩૧ ॥

જીવાત્મા જેવું કરે તથા આચરે તેવો થાય;
સારું કરે તો સારો ને નરતું કરે તો ન-
રતો થાય, કેમકે પુણ્ય કર્મ કરી પુણ્ય-
વાન અને પાપે કરી પાપિષ્ઠ થાયછે ॥૩૧॥

તેમ પશુવંદના કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

આત્માનં રયિનં વિદ્ધિ શરીરં
રથમેવ તુ । શુદ્ધિં તુ સારયિ
વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥ ૩૨ ॥

જીવાત્માને રથમાં બેસનાર, શરીરને રથ,
શુદ્ધિને સારથી તથા મનને રાશ જાણુ ॥૩૨॥

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु
गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ૩૩ ॥

માટે બુદ્ધિમાન, ઇન્દ્રિયોને ઘોડા, વિષ-
યને માર્ગ અને શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મ-
નયુક્ત આત્માને ભોક્તા કહેછે ॥ ૩૩ ॥

બ્યવહારમાં તો ક્રિયાનું ક્ષણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ કેટલાંક સુખ દુઃખમાં જ્યાં તેમનાં કારણ જાણવામાં આવતાં નથી, ત્યાં એમ સમજવું કે, મનુષ્ય સર્વેશ ન હોવાથી તેવાં સુખ દુઃખ થાય તે રીતનું તેનું કંઈ આચરણ અજાણે થઈ ગયું હશે; કેમકે કારણ વિના કાંઈ થવાનો સ્વભાવ નથી. લોક નિયમ, રાજનિયમ તથા સ્થિતિનિયમથી અનુકૂળ પ્રતિકૂળ વર્તતાં ક્રમથી લોક, રાજ તથા ઈશ્વરતરફથી સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ લોક તથા રાજનિયમની પેઠે સ્થિતિનિયમ સારી રીતે જાણી શકતા નથી, જેથી મનુષ્યને જેનું કારણ જાણવામાં આવે નહિ એવાં સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ એકાએક થાયછે. જેમ મનુષ્યજાતિને કરી એક છતાં, લોક તથા રાજ પોતપોતાના નિયમથી ઉલટા ચાલનારને શિક્ષા કરેછે, તેમ સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર પણ ચૈતન્યત્વે કરી એક છતાં, અદ્ય શક્તિમાન જીવને, જે પોતાના નિયમથી ઉલટી રીતે ચાલે તો શિક્ષા કરે છે. પણ જેમ મનુષ્યના ઉદરમાં રહેલા વિકાર કરનાર કૃમિકીટાદિ, તેમને મનુષ્ય કેવી રીતે શિક્ષા કરશે તે કંઈ જાણતાં નથી, તેમ ઈશ્વર જીવને કેવી રીતે શિક્ષા કરે એ કંઈ તેના જાણવામાં આવી શકે નહિ. કારણ તે સર્વ શક્તિમાત્ત્વ જ્ઞાન, રેલ, ધરતીકંપ, દુષ્કાળ, રોગ, આકરમાત્ત્વ વા પ્રેરણા, એમાંના ગમે તે પ્રકારથી અપરાધિ પ્રાણિયોને શિક્ષા કરેછે. બૃહદ્દરણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

સ સર્વેષાં ભૂતાનામધિપતિઃ ॥ ૩૪ ॥ તે સર્વં ભૂત પ્રાણિનો નિયંતા છે ॥ ૩૪ ॥

માટે તેનો દંડ ઉઘ છે, ને તે ન્યાયિ હોવાથી કોઈનો પણ રાખે તેમ નથી, વાસ્તે લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી જેમ બને તેમ માહિતગાર થઈ, તે પ્રમાણે વર્તવું જેથી બહુધા કરી દુઃખ ન થતાં. મુખ થવાનો સંભવ રહેછે. એ રીતે આચરતાં સર્વોત્તરોમી સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરને પોતાના ઉદયમાં નિત્ય જોઈ, ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો; કેમ કે ચિત્તની સ્થિરતાથીજ આનંદ ભાસે છે. માટે યશુર્વેદના કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ૩૫ ॥

જે એક, જગતને વશ રાખનાર તથા સર્વ ભૂતનો અંતરાત્મા છે, અને જે એક વસ્તુને બહુ પ્રકારે કરેછે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના ઉદયમાં અનુભવ કરેછે, તેમને આનંદરૂપ નિત્યમુખની પ્રાપ્તિ છે, ખીલને નહિ ॥ ૩૫ ॥

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ૩૬ ॥

જે અનિત્યનો નિત્ય તથા ચેતનનો ચેતન છે અને સર્વ પ્રાણિયોને તેમના કર્મવૃંદા આપેછે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના ઉદયમાં અનુભવ કરેછે તેમને નિત્ય, શાંતિ થાયછે, ખીલને નહિ ॥ ૩૬ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં પ્રાણિયોને મુખ-દુઃખ થવાના કારણનું નિરૂપણ.

इति विचारप्रकरणम्

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

श्रीमद्भगवद्गीता.

आवृत्ति त्रयो.

પ્રસ્તાવના.

ઉપજાતિ.

એથર્વ આદી ૫૬ શુલ્વાળા, વદાય જે નામયિ તે સુવાળા,
વિધાગુરૂ મૂળ અતી સુગ્ધ, તેને નમી આ વદુષ્ટ ૪ વાણુ ૧

આપણો આર્ય ધર્મ અતી પ્રાચીન છે, તેનું ખરૂં સ્વરૂપ વેદમાથી માલમ પડે છે. મૂળ, સ્મૃતિ તથા પુરાણ એ મેરૂં ત્રયો વેદને પ્રમાણુ ગણે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે વેદ મેરૂંનું મૂળ છે એ વેદ અને તે પછી લખાયેલા પુસ્તકોને આપણુ આર્ય પૂર્વજોએ વિદ્યાના અદાર પ્રસ્થાનમા સમાવ્યા છે, તેમના નામ ઋગ્, યજુસ્, સામ અને અથર્વ, એ ચાર વેદ, શીક્ષા, કંપ, વ્યાકરણ, નિરૂકત, છંદ અને જ્યોતિષ, એ છ વેદના અંગ, આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાધર્વવેદ તથા સ્થાપત્યવેદ એ ચાર ઉપવેદ, અને ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, મીમાંસા અને ઇતિહાસ પુરાણ, એ ચાર વેદના ઉપાગ મળી વિદ્યાના અદાર સ્થાન કહેના છે, જેમા આપણુ આર્યોની મમત્ર વિદ્યા આવી જાય છે તેમા મન અને બ્રાહ્મણ મળી વેદ કહેવાય છે. ગાયત્ર્યાદિ છંદોરૂપ મંત્રાઓ મન કહેવાય છે યજ કરવાની વિધિ, તેની પ્રશસા અને તે જોનેથી વિલક્ષણ વાક્યો જેમા છે, તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે ચારે વેદની સહિતા એટલે મત્રભાગમા ગણું કરી વિરાટ સ્વરૂપ ઇંદ્રની તથા તેના અંગમૂત પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, અને આકાશ, એ પાચ મહાભૂતોની નિલયસહારા કામ્ય ઉપાસના કહેવી છે જેમા, યુદ્ધમા શત્રુઓને છતવા શરીર દૃઢ થયા, સો વર્ષ છવયા, ધન સ પત્તિ મેળવયા, હૃતદ્રિષ રહેવા તથા પોતાને ત્તા શૂરવીર પ્રજા ઉત્પન્ન થવામાટે પ્રીત સ્તુતિ કરે ન છે, અને ઇંદ્ર તથા પચમૂતોનો મદિમા વર્ણવેલ છે જે વાસ્તવિક જોતા યથાર્થ લાગે છે, કામ્ય સૃષ્ટિમા સર્વ પ્રાણીના દેહ ઇન્દ્રિયના અંગમૂત પચમહાભૂતોથી જોનેલા છે ને તેમના શુવાત્મા ઇન્દ્રિયથી થયેલા છે પચમહાભૂતોમાથી એકનો પણ જો મેષ થાય, તો સૃષ્ટિમાનો મે ઇન્દ્રિય પ્રાણી છતી શકે નહીં માટે વેદમા કહેવ ઉપાસના માર્ગ નિલયસહારા સર્વ મનુષ્યે આચરના થોગ્ય છે.

ઋગ્વેદનો ઐતરેય, કૃષ્ણયજુર્વેદનો તૈત્તિરીય, શુક્લયજુર્વેદનો શ્વેતપથ, સામવેદના આદ્ધમાનો મુખ્ય તાલ્ય તથા અથર્વવેદનો ગોપથ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે, જેમા યમાદિ દરવાની વિધિ, તેના મોત્ર અને ક્યાક ક્યાક નીતિ તથા ઇતિહાસાદિ ઉપગ વાંચ્યો છે બ્રાહ્મણ ત્રયોના અતર્ગત આરણ્યક અને આરણ્યકના અતર્ગત ઉપનિષદ છે ઋગ્વેદના ઐતરેયારણ્યકમા ઐતરેય ઉપનિષદ છે, બીજા કૌષિતકમાદિ નન છે, પણ સર્વમા ઐતરેય અને કૌષિતકી મુખ્ય છે કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકમા તૈત્તિરીય ઉપનિષદ છે, બીજા કઠવ્યાદિ એકત્રીશ છે, પણ તે બધામા તૈત્તિરીય, કંઠવલી, શ્વેતાશ્વતર અને મેનાયણીય મુખ્ય છે શુક્લયજુર્વેદનું બૃહદારણ્યક ઉપનિષદજ છે, ને બીજા ઇશાવાસ્યાદિ અદાર છે, પણ તે સર્વમા બૃહદારણ્યક અને ઇશાવાસ્ય મુખ્ય છે સામવેદનું ઓદગ્ય ઉપનિષદજ છે ને બીજા ટેનાદિ પદર છે, પણ એ બધામા છાંદોગ્ય તથા કેન મુખ્ય છે અથર્વવેદના બધા મળી એકત્રીશ ઉપનિષદ છે, જેમા પ્રશ્ન, મુડક, માંડ્ય તથા વસિહતાપની મુખ્ય છે એ ચારે વેદના ઉપર કહેના આરણ્યક તથા મુખ્ય ઉપ

નિપદોમાં ઘણું કરીને જીવ, ઈશ્વર તથા જગત્ સંબંધી ઘણાજ ઉત્તમ વિચારો છે; સંહિતા-ભાગમાં ક્યાંક ક્યાંક એસંબંધી શ્રુતિયો છે. જે સર્વે સમજવાથી અત્યંત દુઃખની નિશ્ચિત અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ થાયછે, માટે તે સર્વે મનુષ્યે સમજવા યોગ્ય છે.

વેદનાં અંગોમાંના, પાણિનિઆદિ ઋષિયોએ રચેલ શીક્ષામાં વેદના સ્વર તથા વર્ણના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાની રીત કહેલ છે; અનેક પ્રાતિશાખ્ય અંગો પણ શીક્ષાના અતર્ગત છે. યો-ધાયન, આપસ્તંબ તથા આશ્વાલયનાદિ ઋષિકૃત કલ્પસૂત્રોમાં વેદમાં કહેલ કર્મોના અનુદાનની રીતિ કહેલી છે. પાણિનિ મુનિકૃત વ્યાકરણ અને તે ઉપર કાશ્યાપન તથા પતંજલિયે કરેલ વાર્તિક અને ભાષ્યથી વેદના રાખ્તોની શુદ્ધતાનું જ્ઞાન થાયછે. ખીજા પણ વ્યાકરણના અંગો વ્યાકરણના અંતર્ગત છે. ચારક મુનિયે રચેલ નિરૂક્તમાં વેદના કાણુ પદોના અર્થ સમજાવેલ છે; તેણે ર-ચેલ નિષ્કૃત તથા અમરસિદ્ધાદિયે રચેલ કોશો પણ નિરૂક્તના અંતર્ગત છે. પિંગલ મુનિકૃત હલસૂત્રથી ગાયત્ર્યાદિ છદોની રચનાનું જ્ઞાન થાય છે. એ સંબંધી ખીજા વૃત્તરત્નાકરાદિ અંથ પણ વેદના હલરૂપ અંગમાં આવી જાય છે. જ્યોતિષ અંગોથી કાળનું જ્ઞાન થાયછે. જેની યજ્ઞાદિ કર્મમાં જરૂર પડેછે, જેથી તેપણુ વેદનું અંગ કહેવાય છે. ખગોલનું જ્ઞાન પ્રતિપાદન કરનાર સૂર્યસિદ્ધાંત, આર્યસિદ્ધાંત તથા સિદ્ધાંતશિરોમણ્યાદિ અંગો જ્યોતિષના અંથ કહેવાય છે. તેમાં પૃથ્વી પોતાના અગઉપર ફરે છે, એમ આર્યસિદ્ધાંતના આરંભમાજ કહેલું છે. પૃથ્વી ગોલ પિંડ અથવા કદબપુખ્પ જેવી છે, તે આકાશમાં નિરાધાર છે, તેની ધ્રુવા પડવાથી ચક્રગ્રહણ થાય છે અને ચક્ર આડે આવ્યાથી સૂર્યગ્રહણ થાય છે, એમ ઉપલા સર્વ અંગોમાં કહેલ છે. પૃથ્વીમાં આકર્શણશક્તિ છે, તે પદાર્થોને પોતા તરફ ખેંચેછે, એમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગો-લાધ્યાયમાં કહેલું છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના સ્પષ્ટાધિકારમાં ગ્રહો આકર્ષણથી ખેંચાય છે, એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. વળી એ અંગમાં ચક્ર સૂર્યના ગ્રહણ શોધી કાઢાડવાનું ગણિત, ગ્રહોના વર્ષ એટલે તેમના શશિચક્ર ભાગવવાના કાલ, તેમનું કદ, તે તથા નક્ષત્રો સર્વ ગણ છે, તે કેટલા દૂર છે, તે સર્વે સૂર્યના પ્રકાશીજ પ્રકાશે છે, તે બધા લોક છે, એવા અસંખ્ય બ્રહ્માંડ આકાશમાં નિરાધાર રહેલ છે, આપણા પદર દિવસનો ચક્રનો એક દિવસ, સૌર, સાનન તથા ચાંદ્ર, એ ત્રણ પ્રકારના માન તથા આદ્રમાન પ્રમાણે થતી દિવસોની ઘટ પુરી કરવામાટે અધિક માત્ર, જુગોળની ધરી એજ મેરૂ, તેની ઉત્તર દોંચ આગળ સર્વથી જાઓ ધ્રુવ દેખાયછે. ત્યાંથી સૂર્ય પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં ને દક્ષિણમાંથી પશ્ચિમ ને પશ્ચિમમાંથી ઉત્તર અને ઉત્તરમાંથી પાછો પૂ-ર્વમાં જતો દેખાયછે ત્યાં જ માસની રાત્રી તથા તેટલાજ વખતનો દિવસ થાયછે. દક્ષિણ દોંચ આગળ તેથી ઉંડુ દેખાયછે. એટલે ઉત્તરમાં જ માસની રાત્રી હોય તો ત્યાં જ માસનો દિવસ હોય છે, ને ઉત્તરમાં દિવસ હોય તો દક્ષિણમાં રાત્રી હોય છે. ત્યાંથી સૂર્ય પૂર્વમાંથી ઉત્તરમાં ને પછી પશ્ચિમ પછી દક્ષિણ ને પછી પાછો પૂર્વમાં જતો દેખાય છે ઉત્તર ધ્રુવ દેવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ રાક્ષસનાં સ્થાન કહેવાં છે, ઇત્યાદિ ઘણી ઘણી સમજવા યોગ્ય બાબતો કહેલ છે. વળી ચાર વેદમાં પેલું સૂર્યસંબંધી ઘણાક મંત્રોમાં સૂર્યેજ આપણી પૃથ્વી તથા આકાશમાં રહેવ અહાદિને આકર્ષણથી ધારણ કરી રાખ્યા છે, તેનાથીજ વર્ષાદ તથા ઋતુઓ થાયછે, તેજ સર્વ જીવપ્રાણીનું પોષણ કરે છે તથા તેનોજ પ્રકાશ પડવાથી અહાદિ પ્રકાશેછે, ઇત્યાદિ જ્યો-તિષને લગતી બાબતો પણ છે.

આયુર્વેદના સુશ્રુત, ચરક અને વાઙ્મદ્યાદિ ચિકિત્સા અંગો છે, જેમાં શરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, દિવસ રાત્રી તથા ઋતુઋતુમાં કેમ વર્તેનું તે વિષે, વ્યાયામ, સેવના નિદાન, તેના સ્વરૂપ

તથા તેમના ઉપર ઔષધિ અને શસ્ત્રના ઉપાય, ઔષધિ વિગેરે પદાર્થોના ગુણદોષ તથા પ-
ચીશ વર્ષે પુરૂષ અને સોળ વર્ષે સ્ત્રી ઉમરમાં આવ્યાં કહેવાય છે, તેની પેઠેલાં પ્રગ્ન થાય તો
તે યોડી આયુષ્યવાળી તથા દુર્બળ થાય છે, ઇન્દ્રિય કહેલ છે. વાત્સ્યાયનકૃત કામશાસ્ત્રનો પણ
વૈદ્યશાસ્ત્રમાં અંતર્ભાવ છે. વિદ્યાભિત્રકૃત ધનુર્વેદમાં યુદ્ધ કરવાની તથા શસ્ત્ર અસ્ત્ર મૂકવાની રીત
કહેલી છે. બરતે પ્રગટ કરેલ ગાંધર્વવેદમાં ગાયન ગાવા, નૃત્ય કરવા તથા વાદ્ય વગાડવાની રીત
વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલી છે. સામવેદજ્ઞ ગાયનમાં ગવાય છે. સંગીત રનાકરાદિ ગાયન સમ-
જવાના ઝંચો તથા કાવ્ય નાટક અને અલંકાર શાસ્ત્ર પણ એમાં અંતર્ગત છે. અર્ધવવેદમાં ની-
તિશાસ્ત્ર, શિક્ષપદિયા, કૃષિવિદ્યા, પાકશાસ્ત્ર, યોસક કલા, નવરત્નપરીક્ષા, પશુવિદ્યા, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર,
પદાર્થવિગ્ન, તથા ધનપ્રાપ્તિના ઉપાયભોધક સર્વ શાસ્ત્ર આવી જાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રના બોધાયન, આપસ્તંબ તથા આશ્વલાયનાદિ મુનિકૃત ગ્રંથસૂત્રો, મનુ યાતવલ્ક્ય
આદિ લઈ વીશ સ્મૃતી અને સાંખ્ય તથા યોગ ઝંચો છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરી ગ્રંથસૂત્રોમાં જા-
તકર્મથી લઈને અંત્યેષ્ટિ પર્યંત સોલ સંસ્કાર તથા નિત્ય કર્મની રીતિ સૂચવેલ છે. અંત્યેષ્ટિ ક-
ર્મમાં બોધાયન તથા આશ્વલાયને નિયોગની રીતિ કહી છે. તેમ કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય
આરણ્યકના છઠા પ્રપાઠકમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણનેમોટે સ્પષ્ટ રીતે નિયોગ
કહેલો છે. સ્મૃતિયોમાં સર્વથી મોટી અને સર્વને આદિ મનુ મુખ્ય છે, તેમાં વર્ણ, આશ્રમ,
રાજ તથા સ્ત્રિયોના ધર્મ, આપણા આપોના ઇન્સાફ તથા વારસા હિસ્સાના કાપદા વિગેરે ઘણી
સમજવા યોગ્ય બાબતો છે. સાંખ્ય શાસ્ત્ર કપિલ મહામુનિકૃત છે, તેમાં વિષયનિરૂપણ, પ્રકૃ-
તિનાં કાર્ય મહત્ત્વાદિ, વિષયથી વૈરાગ્ય, પાપક્ષય નિર્ણય તથા પ્રકૃતિ પુરૂષના વિવેકથી પુરૂ-
ષનું અસંગમગ્ન કહેલ છે. યોગશાસ્ત્ર પતંજલિ મુનિપ્રણીત છે, તેમાં ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ સ-
માધિ, તેના અભ્યાસ વૈરાગ્યરૂપ સાધન તથા યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર,
ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ આઠ સમાધિનાં અંગ, યોગ વિભૂતિ તથા યોગનું ફલ નિ-
દિધ્યાસન સિદ્ધિ કહેલ છે.

ન્યાયના ગૌતમમુનિયે રચેલ ન્યાયસૂત્ર તથા કણ્વાદઋષિયે રચેલ વૈશેષિક સૂત્ર છે તેમાં
પદાર્થ તથા તેમના ધર્મનું વિવેચન કરી ઇશ્વરતત્ત્વ સમજાવેલ છે.

મીમાંસાના પૂર્વ તથા ઉત્તર એવા બે ભેદ છે. પૂર્વ મીમાંસા જૈમિની મુનિકૃત છે. તેમાં
વેદે કહેલ કર્મ કરવાસંબંધી વિસ્તારથી કહેલ છે. ઉત્તર મીમાંસા બ્યાસ મહામુનિકૃત છે, તેના
ઉપર શ્રીહંકરાચાર્યે યથાર્થ ભાષ્ય કરેલું છે. તે શારીરિક મીમાંસા, વેદાંતસૂત્ર અથવા બ્યાસ-
સૂત્ર પણ કહેવાય છે. તેમાં સર્વે ઉપનિષદ્ વાક્યોનું અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં તાત્પર્ય છે, એમ, જ્ઞાન
તથા ઉપાસનાનાં સાધનનો વિચાર અને જ્ઞાન ઉપાસનાનું ફલ કહેલ છે.

ઇતિહાસ પુરાણમાં આદિકવિ વાલ્મીકી ઋષિકૃત શ્રીરામાયણ, વેદબ્યાસકૃત શ્રીમહાભારત
તથા ચંદાર પુરાણ અને ઉપપુરાણ કહેવાય છે, પણ તે સર્વમાં શ્રીરામાયણ તથા મહાભારત
મુખ્ય છે. તે સર્વમાં વર્ણાશ્રમના ધર્મ, રાજ તથા સ્ત્રિયોના ધર્મ, આપદર્મ, રાજનીતિ, રાજ-
ઓના ઇતિહાસ અને પ્રસંગે પ્રસંગે અનેક વિષય તથા મોક્ષસંબંધી વિચાર જણાવેલ છે. વળી
કેટલાક રૂપક અલંકાર છે. જેનું બીજ વેદોમાંથી મળી આવે છે, ત્યાં વેદના સર્વે અંથ ઉપર ભાષ્ય
કરનાર શ્રીસાયાચાર્યે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવેલ છે. જે જાણ્યા સિવાય એ રૂપક અલંકારની મ-
તલજળ બરાબર સમજાય એમ નથી.

તે બધામાં શ્રીમહાભારત પાંચમો વેદ કહેવાય છે, કારણ તેમાં વેદનો સર્વ અર્થ સમા-

નિપદોમાં ઘણું કરીને જીવ, ઈશ્વર તથા જગત્ સંબંધી ઘણાજ ઉત્તમ વિચારો છે; સંહિતા-ભાગમાં ક્યાંક ક્યાંક એસંબંધી શ્રુતિયો છે. જે સર્વે સમજવાથી અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિપ્રેરણ થાય છે, માટે તે સર્વ મનુષ્યે સમજવા યોગ્ય છે.

વેદનાં અંગોમાંના, પાણિનિઆદિ ઋષિયોએ રચેલ શીક્ષામાં વેદના સ્વર તથા વર્ણના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાની રીત કહેલ છે; અનેક પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથો પણ શીક્ષાના અંતર્ગત છે. બોધાયન, આપસ્તંબ તથા આશ્વલાયનાદિ ઋષિકૃત કલ્પસૂત્રોમાં વેદમાં કહેલ કર્મોના અનુશનની રીતિ કહેલી છે. પાણિનિ મુનિકૃત વ્યાકરણ અને તે ઉપર કાશ્યાપન તથા પતંજલિયે કરેલ વાર્તિક અને બાળ્યથી વેદના શબ્દોની શુદ્ધતાનું જ્ઞાન થાય છે. બીજા પણ વ્યાકરણના ગ્રંથો વ્યાકરણના અંતર્ગત છે. યાસ્ક મુનિયે રચેલ નિરૂક્તમાં વેદનાં કહણુ પદોના અર્થ સમજાવેલ છે; તેણે રચેલ નિઘટુ તથા અમરસિંહાદિયે રચેલ કોશો પણ નિરૂક્તના અંતર્ગત છે. પિંગલ મુનિકૃત ઇંદ્રસૂત્રથી ગાયત્ર્યાદિ છંદોની રચનાનું જ્ઞાન થાય છે. એ સંબંધી બીજા વૃત્તરત્નાકરાદિ ગ્રંથ પણ વેદના ઇંદ્રસૂત્ર અંગમાં આવી જાય છે. જ્યોતિષ ગ્રંથોથી કાળનું જ્ઞાન થાય છે. જેની યજુર્વેદ કર્મમાં જરૂર પડે છે, જેથી તેપણુ વેદનું અંગ કહેવાય છે. ખગોલનું જ્ઞાન પ્રતિપાદન કરનાર સૂર્યસિદ્ધાંત, આર્યસિદ્ધાંત તથા સિદ્ધાંતશિરોમણ્યાદિ ગ્રંથો જ્યોતિષના ગ્રંથ કહેવાય છે. તેમાં પૃથ્વી પોતાના અંગઉપર ફરે છે, એમ આર્યસિદ્ધાંતના આરંભમાંજ કહેલું છે. પૃથ્વી ગોલ પિંડ અથવા કદંબપુષ્પ જેવી છે, તે આકાશમાં નિરાધાર છે, તેની હયા પડવાથી ચંદ્રમહણુ થાય છે અને ચંદ્ર આડે આવ્યાથી સૂર્યમહણુ થાય છે, એમ ઉપલા સર્વ ગ્રંથોમાં કહેલ છે. પૃથ્વીમાં આકર્શણશક્તિ છે, તે પદાર્થોને પોતા તરફ ખેંચે છે, એમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલું છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના સ્પષ્ટાધિકારમાં મહા આકર્ષણથી ખેંચાય છે, એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. વળી એ ગ્રંથોમાં ચંદ્ર સૂર્યનાં મહણુ શોધી મહાકાળનું ગણિત, મહાનાં વર્ષ એટલે તેમના રાશિચક્ર ભ્રમણવવાના કાલ, તેમનું કદ, તે તથા નક્ષત્રો સર્વ જાણ છે, તે ક્રેટલા દૂર છે, તે સર્વ સૂર્યના પ્રકાશીજ પ્રકાશે છે, તે બધા લોક છે, એવા અસંખ્ય બ્રહ્માંડ આકાશમાં નિરાધાર રહેલ છે, આપણા પદર દિવસનો ચંદ્રનો એક દિવસ, સૌર, સાવન તથા ચૈત્ર, એ ત્રણ પ્રકારનાં માન તથા ચાંદ્રમાન પ્રમાણે યતી દિવસોની ઘટ પુરી કરવામાટે અધિક માસ, બૂગોળની ધરી એજ મેર, તેની ઉત્તર ટોચ આગળ સર્વથી જાઓ ધ્રુવ દેખાય છે ત્યાંથી સૂર્ય પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં ને દક્ષિણમાંથી પશ્ચિમ ને પશ્ચિમમાંથી ઉત્તર અને ઉત્તરમાંથી પાછો પૂર્વમાં જતો દેખાય છે. ત્યાં છ માસની રાત્રી તથા તેટલાજ વખતનો દિવસ થાય છે. દક્ષિણ ટોચ આગળ તેથી ઉડુ દેખાય છે. એટલે ઉત્તરમાં છ માસની રાત્રી હોય તો ત્યાં છ માસનો દિવસ હોય છે, ને ઉત્તરમાં દિવસ હોય તો દક્ષિણમાં રાત્રી હોય છે. ત્યાંથી સૂર્ય પૂર્વમાંથી ઉત્તરમાં ને પછી પશ્ચિમ પછી દક્ષિણ ને પછી પાછો પૂર્વમાં જતો દેખાય છે. ઉત્તર ધ્રુવ દેવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ રાક્ષસનાં રથાન કહેલાં છે; હત્યાદિ ઘણી ઘણી સમજાવા યોગ્ય બાબતો કહેવા છે વળી ચાર વેદમાં પણ સૂર્યસંબંધી ઘણાક મંત્રોમાં સૂર્યજ આપણી પૃથ્વી તથા આકાશમાં ગ્રેવ મદાદિને આકર્ષણથી ધારણ કરી રાખ્યા છે, તેનાથીજ વર્ષોદ તથા ઋતુઓ થાય છે, તેજ મર્ચ બૃતપ્રાણીનું પોષણ કરે છે તથા તેનોજ પ્રકાશ પડવાથી મદાદિ પ્રકાશે છે, હત્યાદિ જ્યોતિષને લગતી બાબતો પણ છે.

આપુવેદના મુચુન, ચરક અને વાઘ્મદાદિ ચિકિત્સા ગ્રંથો છે, જેમાં શરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, દિવમ રાત્રી તથા ઋતુઋતુમાં કેમ વર્તેનું તે વિષે, વ્યાયામ, શેખનાં નિવાન, તેનાં સ્વરૂપ

સર્વ પ્રાણીને પોત સમાન ગણવા, સર્વને પોતાના આત્મામાં ને પોતાના આત્માને સર્વમાં જોવા, એમ જોનારને બ્રહ્મનું સાક્ષાત્કાર અને કદિ યોગથી બ્રહ્મ થાય તો તેને જન્માંતરમાં સિદ્ધિ કહેલ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં પાછી જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા, જડ ચૈતન્યનો વિવેક, પરમાત્માથીજ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય, તેની સર્વવ્યાપકતા, સત્વ રજ અને તમોગુણથી જગતનો મોહ, માયાનું અનિર્વચનીયપણું, ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતા, અવ્યક્ત પરમાત્માને આકારવાન માનનારનું અજ્ઞાન, આત્મસ્વરૂપને માયાનું આચ્છાદન અને આત્માનું સર્વેશ્વરપણું કહેલ છે.

આઠમા અધ્યાયમાં, ઔકારનું મહાત્મ્ય, આત્મસ્વરૂપને પામનારની પુનર્જન્મ નિવૃત્તિ, શુક્લ-કૃષ્ણ ગતિ, તથા એને જાણનાર યોગીને મોહ પામ્યાવગર પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે.

નવમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા, આત્માની વ્યાપકતા, માયાના યોગથી એક કદમમાં જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને ધીજનમાં નાશ, ઈશ્વરને તેનું પરમાત્મસ્વરૂપ ન જાણીને જે મનુષ્યો આકારવાળા માનેછે, તેને આસુરી જન કહી તેની નિંદા અને ઈશ્વરના પરમાત્મસ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારને દેવીજન કહી તેની સ્તુતિ, ઈશ્વરનું સર્વેશક્રિયામાનપણું, તેનું સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં સમાનપણું અને તેને તત્વથી જાણનાર કદિ નીચ હોય તોપણ તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે.

દશમા અધ્યાયમાં, જગત્ બધું ઈશ્વરરૂપજ છે, તેમાં જે જે વિશેષ પદાર્થો છે, તેનું ઈશ્વરરૂપે નિરૂપણ, અને અંતમાં પરમાત્મા એક પોતાના અંશથીજ સર્વ જગતમાં વ્યાપી રહ્યા છે એમ કહેલું છે.

અગીયારમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુનને જ્ઞાનદ્વારા વિરાટસ્વરૂપ વિશ્વનું દર્શન કરાવ્યું અને તેની અર્જુનને સર્વ ભાવથી સ્તુતિ કરી છે.

બારમા અધ્યાયમાં નિર્જુણ બ્રહ્મ જાણવાને જે અશક્ત છે, તેને વિશ્વરૂપ ભગવાનની ભક્તિનું સરલપણું અને ભક્તનાં લક્ષણ કહ્યાં છે.

તેરમા અધ્યાયમાં, જે કાંઈ વિકાર પામનાર વસ્તુ તે ક્ષેત્ર અથવા પ્રકૃતિ તથા તેને જાણનાર ક્ષેત્રજ અથવા પુરુષ, એ બંનેનું “પ્રકૃતિથી કાર્ય ને પુરુષ અસંગ” એ પ્રકારનું વિવેચન, અને તે જાણનારને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહી છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં, સત્વ, રજ, અને તમોગુણનું વિવેચન, પ્રત્યેક ગુણવાળાની ગતિ, શુણ્ણથીજ પ્રવૃત્તિ, આત્મા એ ત્રણથી પર છે, અને તેને જાણનારને મોક્ષ કહેલ છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં, સંસારરૂપ જ્ઞાનનું વર્ણન, તેમાં અસંગ રહેનાર જ્ઞાનિયોને પરમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ, તે સ્વરૂપનું વર્ણન, તેને પોતાના આત્મામાં જોવું, ઈશ્વરની સર્વ વ્યાપકતા, માયા-રહિત પરમાત્મસ્વરૂપ પુરુષોત્તમનું વર્ણન અને તેને જાણનારને પરમ ભક્ત કહેલ છે.

સોળમા અધ્યાયમાં દેવી તથા આસુરી સંપત્તિ, દેવીથી મોક્ષ અને આસુરીથી બંધન, દંભ આચરનાર આસુર જનને અધમગતિ અને વેદશાસ્ત્રની વિધિ છોડી ઇચ્છા પ્રમાણે આચરનારને મોક્ષની અપ્રાપ્તિ, માટે વેદ શાસ્ત્રને પ્રમાણ ગણી તેમાં કહેલ વિધિપ્રમાણે આચરવા કહેલ છે.

સત્તરમા અધ્યાયમાં સાત્વિક, રાજસ તથા તામસ, એ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્ય, તેમનાં આચરણ, દંભવત કરનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના આહાર તેમાં એકું ખાનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞ, તપ, તથા દાનનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ અને “ઔત્સત્ત” પદની યોજના કહેલ છે.

વેલ છે. અને ભારતનો મર્વ સાર મંક્ષેપથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલ છે, જેથી એ મર્વ શાસ્ત્રમયી કહેવાય છે ઉપરાંત વેદોત્તેશાસ્ત્રનાં પ્રસ્થાન તથા કહેવાય છે, જેમા ઉપનિષદ તથા વ્યાસસૂત્ર અને જેમા ઘણું કરી ઉપનિષદાક્રોચ જ્યોકરૂપ છે, એવું ત્રીજું ભગવદ્ગીતા કહેવ છે. એ ત્રણે પ્રસ્થાન ઉપર જન્મસ્ફુર શ્રીસકરાચાર્યે સુગમ રીતે યથાર્થ ભાષ્ય કરેલા છે. એ ભગવદ્ગીતારૂપ અમૃત, કૌરવ તથા પાંડવોના યુદ્ધના આરંભ વખતે, સમંધિયોને જોઇ અર્જુનને ઉત્પન્ન થયેલો ખેદ ટાળવામાટે, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ સર્વ ઉપનિષદરૂપ ગાયોમાંથી દોહી, તે શુદ્ધિમાન અર્જુનરૂપ વાછડાને પાચુ, જેથી તેને થયેલો ખેદ ટળી ગયો, ને તેણે યુદ્ધ કરી રાજ્ય મેળવ્યું. જે ધણો કાળ ભોગવી તે શ્રીકૃષ્ણથી પ્રાપ્ત થયેલ આત્મજ્ઞાનવડે મોક્ષને પામ્યો. એ શ્રીભગવદ્ગીતામા સાતસો શ્લોક છે, તેમાં વિશેષે કરી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાજ, વાક્ય છે, પણ પ્રસંગમાં કેટલાંક ધૃતરાષ્ટ્ર, સન્ય તથા અર્જુનનાં છે, એમાં પ્રસંગે પ્રસંગે જોડે અનેક વિષયો સંક્ષેપથી સૂચવેલ છે, તોયપણ એના મુખ્ય વિષય જીવબ્રહ્મનું એક્ય છે. એ ગીતા શાસ્ત્ર ભણવાને, મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરો અધિકારી છે, એમાં સંબંધ બ્રહ્મનો છે, જીવબ્રહ્મની એકતા એ વિષય છે, અને અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થવી, એજ એ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.

એના પહેલા અધ્યાયમા, યુદ્ધ કરવા ઉભેલા આતતાથી જેવા બધુવર્ગને જોઇને, જોડે આતતાથીને મારવામાં હોય નથી, તોયપણ દયા ઉત્પન્ન થવાથી, “તેને મારીને રાજ્ય મેળવવામાં મુખ્ય નથી થવાનું ઉઠે દુઃખ થશે,” એમ માની, અર્જુન મોક્ષસતાપયુક્ત યદી શસ્ત્ર મૂકી રથમાં બેસી ગયેલ છે.

બીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેનું કારણ પૂછ્યું, તો તેના ઉત્તરમાં અર્જુન પોતાના શોકનું કારણ બતાવી, તે ટાળવામાટે શ્રીકૃષ્ણની ચરણ મયો. તેને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ આત્મા નિલ છે ને તેના દેહ નાશવત છે, એમ વિગ્તારથી સાંખ્ય રીતે સમજાવી, સંક્રમ કર્મની નિંદા અને નિષ્કામ કર્મની મુતિ કરી, પતજલિ મુનિપ્રણીત યોગશાસ્ત્રમાં કહેવ જ્ઞાનીની સ્થિતિ, ને તેપ્રમાણે વર્તનારને મોક્ષ કહેલ છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે ગાંધેશ્વરને નિયમમાં રાખી કર્મદ્રિયથી વ્યાવહારિક કર્મ તથા વિરાટ સ્વરૂપ ઇદ્ર અને તેના અંગભૂત પચમહાભૂતની ઉપાસનારૂપ નિત્યયજ્ઞ કર્મ આચરવા, તેમાં જનકાદિ રાજા તથા પોતાનું દેહાત અને નહિ આચરવાથી થતી દાની તથા પાપ કહિને, આત્મા શુદ્ધિથી પણ પર છે એમ સમજાવી, જ્ઞાનને પ્રતિબંધ કરનાર કામરૂપ શત્રુને જીતવા કહેવ છે.

જોથા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે શુણ્ઠકર્મથી જાતી, યજ્ઞના પ્રકાર, સર્વ કર્મ બ્રહ્મને અર્પણ કરી અસંગ રહેવાની સૂચના, જ્ઞાની મેહતા, તે મેળવવાનો ઉપાય તથા તે જાણવાથી જીવ-બ્રહ્મનું એક્ય, અને સંસારવાળા મનુષ્યના આ લોક તથા પરલોક બન્ને બગડે છે, માટે હૃદયમાં રહેલ સારથુને જ્ઞાનરૂપ અર્જુનથી હેદી, નિઃશ્ય શુદ્ધિ કરીને, અસંગ રહી સર્વ વ્યાવહારિક કર્મ આચરવા, કહેવ છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ આસક્તિ રહિત યદી કર્મ આચરવા, પ્રાણી-માત્રમા મમભાવ રાખવા, તે સર્વના દિનમાં તપ્તર રહેવા તથા કામક્રોધના વેગથી રહિત થવા, અને એપ્રમાણે આચરનાર પુરૂષ સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં રહેલ પરમાત્માને જોઇને, પોતે તે રૂપના થાય છે, એમ કહેલ છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં, હૃદિયાદિ વસ્તુ કરી આત્મા પોતેજ પોતાનું દિન કરનાર તથા તેને વસ્તુ ન કરવાથી પોતેજ પોતાનું અદિન કરનાર છે, માટે દૈશ્વિકાદિ વસ્તુ કરી આત્માર નિદાર વિનેરે નિયમમાં રાખી મમાધિ કરવાની રીતિ, સમાધિમાં અમન્ય બ્રહ્મમુખને અનુમા,

સર્વ પ્રાણીને પોત સમાન ગણવા, સર્વને પોતાના આત્મામાં ને પોતાના આત્માને સર્વમાં જોવા, એમ જોનારને બ્રહ્મનું સાક્ષાત્કાર અને કદિ યોગથી બ્રહ્મ થાય તો તેને જન્માંતરમાં સિદ્ધિ કહેલ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં પાછી જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા, જડ ચૈતન્યનો વિવેક, પરમાત્માથીજ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય, તેની સર્વવ્યાપકતા, સત્વ રજ અને તમોગુણથી જગતનો મોહ, માયાનું અનિર્વચનીયપણું, ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતા, અવ્યક્ત પરમાત્માને આકારવાન માનનારનું અચાન, આત્મસ્વરૂપને માયાનું આચ્છાદન અને આત્માનું સર્વગ્રપણું કહેલ છે.

આઠમા અધ્યાયમાં, ઔકારનું મહાત્મ્ય, આત્મસ્વરૂપને પામનારની પુનર્જન્મ નિવૃત્તિ, શુક્લ-કૃષ્ણ ગતિ, તથા એને જાણનાર યોગીને મોહ પામ્યાવગર પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે.

નવમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા, આત્માની વ્યાપકતા, માયાના યોગથી એક કલ્પમાં જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને ખીજમાં નાશ, ઈશ્વરને તેનું પરમાત્મસ્વરૂપ ન જાણીને જે મનુષ્યો આકારવાળા માનેછે, તેને આસુરી જન કહી તેની નિંદા અને ઈશ્વરના પરમાત્મસ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારને દેવીજન કહી તેની સ્તુતિ, ઈશ્વરનું સર્વશક્તિમાનપણું, તેનું સર્વ જૂતપ્રાણીમાં સમાનપણું અને તેને તત્ત્વથી જાણનાર કદિ નીચ હોય તોપણ તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે.

દશમા અધ્યાયમાં, જગત બધું ઈશ્વરરૂપજ છે, તેમાં જે જે વિશેષ પદાર્થો છે, તેનું ઈશ્વરરૂપે નિરૂપણ, અને અંતમાં પરમાત્મા એક પોતાના અંશથીજ સર્વ જગતમાં વ્યાપી રહ્યા છે એમ કહેલું છે.

અગીયારમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુનને જ્ઞાનદ્વારા વિરાટસ્વરૂપ વિશ્વનું દર્શન કરાવ્યું અને તેની અર્જુને સર્વ ભાવથી સ્તુતિ કરી છે.

બારમા અધ્યાયમાં નિર્જુણ બ્રહ્મ જાણવાને જે અશક્ત છે, તેને વિશ્વરૂપ ભગવાનની ભક્તિનું સરલપણું અને ભક્તનાં લક્ષણ કહ્યાં છે.

તેરમા અધ્યાયમાં, જે કોઈ વિકાર પામનાર વસ્તુ તે ક્ષેત્ર અથવા પ્રકૃતિ તથા તેને જાણનાર ક્ષેત્રજ અથવા પુરુષ, એ બંનેનું " પ્રકૃતિથી કાર્ય ને પુરુષ અસંગ " એ પ્રકારનું વિવેચન, અને તે જાણનારને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહી છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં, સત્વ, રજ, અને તમોગુણનું વિવેચન, પ્રત્યેક ગુણવાળાની ગતિ, શુદ્ધોદીજ પ્રવૃત્તિ, આત્મા એ ત્રણથી પર છે, અને તેને જાણનારને મોક્ષ કહેલ છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં, સંસારરૂપ વૃક્ષનું વર્ણન, તેમાં અસંગ રહેનાર યાગિયોને પરમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ, તે સ્વરૂપનું વર્ણન, તેને પોતાના આત્મામાં જોવું, ઈશ્વરની સર્વ વ્યાપકતા, માયારહિત પરમાત્મસ્વરૂપ પુરુષોત્તમનું વર્ણન અને તેને જાણનારને પરમ ભક્ત કહેલ છે.

સોળમા અધ્યાયમાં દેવી તથા આસુરી સંપત્તિ, દેવીથી મોક્ષ અને આસુરીથી બંધન, દંભ આચરનાર આસુર જનને અધમગતિ અને વેદશાસ્ત્રની વિધિ છોડી મધ્ય પ્રમાણે આચરનારને મોક્ષની અપ્રાપ્તિ, માટે વેદ શાસ્ત્રને પ્રમાણ ગણી તેમાં કહેલ વિધિપ્રમાણે આચરવા કહેલ છે.

સત્તરમા અધ્યાયમાં સાત્વિક, રાજસ તથા તામસ, એ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્ય, તેમનાં આચરણ, દંભવ્રત કરનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના આહાર તેમાં એનું ખાનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞ, તપ, તથા દાનનું સંશેષથી નિરૂપણ અને " અતત્સત્ " પદની યોગના કહેલ

અદ્વૈતમાં અધ્યાયમાં ત્રણ પ્રકારનો સાગ, આત્માનું અર્કર્તૃપણું, ત્રણ પ્રકારનાં જ્ઞાન, તેમાં વ્યાપક પરમાત્માને એકજ ઠેકાણે માનવારૂપ જ્ઞાનની નિંદા, ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિ, તેમાં અધર્મને ધર્મ માનનાર બુદ્ધિની નિંદા, ત્રણ પ્રકારની ધૃતિ, ત્રણ પ્રકારનું સુખ, ચારે વર્ણનાં સ્વાભાવિક કર્મ યોગીનાં લક્ષણ, તેને જ્ઞાતી પ્રાપ્તિ, જીવાત્માનું અસ્વતંત્રપણું માટે સર્વ બાવે ઈશ્વરને શરણ થવા આગા, જ્ઞાનનું રહસ્યપણું, તે અધિકારીનેજ કહેવા યોગ્ય, અર્જુનના મોહની નિવૃત્તિ, તેને થયેલો નિશ્ચય અને સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવેલ પોતાનો મત, કહેલ છે.

એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું બાપાંતર ગુર્જર બાપામાં સદર્શશોધક મંડળિયે પ્રવૃત્ત કરેલ ભાર-તાર્થમાં આવી ગયેલ છે; પણ તે ગદ્યમાં હોવાથી મુખપાઠ રહી શકે નહીં, ને ગીતા મુખપાઠ રાખવા યોગ્ય છે; પણ સંસ્કૃત બાપાથી અનુપયા મનુષ્યોને મૂલ શ્લોક મુખપાઠ રાખી તેનો અર્થ સમજવો કઠણ પડે છે, માટે મેં એનું પદ્યમાં બાપાંતર કર્યું છે. તેમાં અનુદ્રુપ શ્લોકને ઠેકાણે હુદા ને મોટા શ્લોકને ઠેકાણે ઇંદ્રવજ્રા, ઉપેંદ્રવજ્રા તથા ઉપનતિ વૃત્ત કર્યાં છે. અનુદ્રુપને ઠેકાણે હુદા કરવાનું કારણ કે, જેમ સંસ્કૃત બાપામાં અનુદ્રુપ છંદ સાધારણ છે, તેમ ગુર્જરાતિ બાપામાં હુદા સાધારણ છે, કવિતામાં હંસવ દીર્ઘ જેમ વાચવામાં જોઈએ તેમજ લખ્યા છે, ને જે ઠેકાણે કઠણ શબ્દો આવ્યા છે, તેનો અર્થ તેજ પૃથ્વીની નીચે લખેલ છે. કાંઈ ઠેકાણે કઠણ શબ્દનો અર્થ લખેલ નહિ હોય તો સમજવું જે, જે ખીજ પ્રસંગમાં લખાઈ ગયેલ હશે. તોયપણ ગીતાશાસ્ત્ર યથાર્થ સમજવા માટે વેદાંત શાસ્ત્રની પ્રક્રિયા જાણવી જોઈએ. તે પ્રક્રિયાના ધણા અંશો છે, પણ સંપૂર્ણ પ્રક્રિયાનો અર્થ સંસ્કૃતમાં શ્રીવિદ્યારણ્ય સ્વામીકૃત પચદશી અને બાપામાં શ્રીનિશ્ચલકૃત વિચારસાગર છે; જે બંનેમાંથી જે એક અર્થ ગુરુદ્વારા યથાર્થ જાણ્યો હોય, તો વેદાંતના અર્થ સરલતાથી સમજી શકાય છે. વેદોના અંતભાગ હોવાથી ઉપ-નિપદો વેદાંત કહેવાય છે તે ઉપર મહામુનિ વેદવ્યાસે રચેલ સૂત્રો વેદાંતશાસ્ત્ર કહેવાય છે. જેમાં જીવ, ઈશ્વર, તથા જગત્ સળધી એવા તો ઉત્તમ વિચારો કરેલ છે કે, જેને આજના વિચારવાન પશ્ચિમના પડિતો પણ નમે છે, અને રસાયન શાસ્ત્રથી પણ કંઈ બાધ કરી શકતા નથી. એવું એ વેદાંત શાસ્ત્ર સર્વ આયોગ્યે અવશ્ય જાણવું જોઈએ, કારણ એ આયોગો પરમ ધર્મ છે. એ સળધી લખામણા અર્થો વેદાંતના અર્થ કહેવાય છે, જે જાણવાથી સપનો વધારો ને સદૃશ્યોની વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલાક આધુનિક જનોને એવો વહેમ છે કે, વેદાંતના અર્થો સમજવાથી વ્યવહાર ખગડે છે, તો તે ખોટો સમજવો, કારણ સાક્ષાત્ રામ, જનક તથા મુનિશિરાદિયે જ્ઞાન મેળવ્યા પછીજ રાજ્યાદિ વ્યાવહારિક સર્વ કર્મ કરેલાં છે, અને અર્જુને પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછીજ યુદ્ધ કર્યું છે. સિવાય અસલ ગુરુને ઘેર જાણવાનો સાલ હતો, ત્યારે સર્વ શિષ્યો જ્ઞાન સપાદન કર્યા પછીજ વ્યવહાર આચરતા હતા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તો ઉત્કુંઠ ધર્મ વધે છે, મુખમાં જોહેડી જવાતું નથી ને દુઃખ સહન કરી શકાય છે. સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં સમભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી પરસ્પરે દ્રોહ મૂર્છા સપનો વધારો થાય છે. સપથી વ્યાવહારિક બાજતોમાં સાવતાં તથા ભવિષ્યમાં દેખાતાં વિદ્યો ટાળી શકાય છે, જેથી દેશની વ્યાવહારિક ઉત્તતિ અને પોતાનું તથા પોતાની પ્રજાનું કલ્યાણ થાય છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન તો, દેશની ઉત્તતિનું તથા અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનું પરમ સાધન છે. માટે વહેમ છોડી આયોગ્ય જ્ઞાન સપાદન કરવું યોગ્ય છે. આ અર્થમાં કાંઈ ઠેકાણે દોષ આવે, તો સુધારી વાંચવું એજ વિનંતિ.

ઈશ્વરપ્રાર્થના.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

॥ શ્રિયા યુતા સસ્યવતી ધરિત્રી, ધીશૌર્યયુક્તોસ્તુ સદાર્યલોકઃ ॥

॥ પરસ્પરં વૈરવિહીનચિત્તઃ સંપ્રાર્યયે હોતદનંતમીશં ॥ ૧ ॥

અર્થ (ઉપજાતિ.)

ભૂમી બને આ ધન ધાન્યવાન, થાયે સદા આર્ય બળી મુજણ,
પરસ્પરે વૈર રહીત એતો, પ્રાર્યુ છ એ ઈશ અનંતને તો. ૧.

મિત્રોનાં નામ તથા તેમને વિનંતિ.

ઇંદ્રવજ્ર તથા ઉપજાતિ.

રત્નો વિષે લાલ વદાય જેહ, જોડાય તેને પદ લાલ, તેહ,
છવો તણે રાય વહો કહી જો, પશો વિશે સિંહ જીવ્યા વહી તો. ૧
ખાંધેલ જેના ઉદરેજ દામ, પુરૂષમાં ઉત્તમને, સહામ,
વહો, વળી મૂરતણો અરી જે, છે મૂજ મિત્રો પ્રિયતો અતી તે. ૨
એ આદિ બીજ સત ઇન્દ્રનાર, દેશોત્તીને નિત આહનાર,
તે સર્વને હું વિનવું છ પ્રીતે, અંધૂતણો શ્રેય કરો સુરીતે. ૩

અંધાર્યણુ (ઇંદ્રવજ્ર.)

સદ્ધર્મની શોધક મંડળીને, અર્પુ છ ભાષાંતર આ રચીને,
એમાંય તો કારણુ એક એવું, એવું અહીં નામ અખડ રહેવું. ૧

નામસૂચના (ઉપજાતિ.)

પિતાતણુ મંગળ આદિમાંય, અંધૂતણુ અન્ય ત્રણે જણાય,
પ્રાર્તાતણુ નામ વદાય પાંચે, જો પાદના અક્ષર આદિ વાંચે. ૧

ભાષાંતર કર્તા.

ભાષાંતરકર્તા કૃત

મંગલાચરણ.

કામ સર્વ આપીજ ને, કરે ૧ ભાવ આભાવ, રહિત સંગ જેનેજ તો, ૧સિદ્ધો જાણે સાવ.૧.
હાપણ જેતું છે આતી, મોહિ રયા જન સર્વ, દમ શમ આચરિ જેહમાં, રમે મૂકિ કો ગર્વ.૨.
ગોપાળક ને સર્વદા, વીંટિ રથો સૌ આય, દર્શન જેતું જ્ઞાનથી, જીવોને તો યાય. ૩.
નામરૂપ આધાર ને, રાખી મન જેમાંય, પયદાજ એક બને તદા, નર ને રૂપજ યાય.૪.
પ્રણમું તે પરબ્રહ્મને, યાદ કરી મનમાંય, ૧ગતવ્યથ યાયે જાણિ ને, જીવો આ જગમાંય.૫.

છટ્ટેવાદિને પ્રણામ કરી પ્રતિજ્ઞા.

છટ્ટેવ શ્રીકૃષ્ણ મુજ, મૂળ ગુરૂ પણ જેહ, ૧તમનાશક, આપક બધે, રમરિ મનથી હું તેહ.૧
વડીલ ને વિદ્યાગુરૂ, બંધૂ મિત્રો સાર, પ્રણામી, શુર્જર વાણિમાં, ગીતાતણુ નિરધાર. ૨.
૧પદમાંજ શ્લોકાર્ય જિમ, સમાય રૂડી રીત, ભાષાંતર કરૂ વાંચશો, રાખી મનમાં પ્રીત.૩.

॥ ॐ तत्सत्परब्रह्मणे नमः ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

धृतराष्ट्र કહેછે.

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

ધર્મભૂમિ કુરુક્ષેત્રમાં, મળી યુદ્ધ ઇછતાર,
સંજય થું કરતા હતા, મુજ મુત, પાંડુ
કુમાર ॥ ૧ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

સંજય કહેછે.

દृष्ट્वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

દ્રુષ્ટ સૈન્ય પાંડવતાણું, દેખી દુર્યોધન, શુર-
પાસે જંઘ તે સમે, બોલ્યા રાજ વચન ॥૨॥

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

બુઝ્યા શુર પાંડવતણી, સેના મોટી એહ, રચે-
લ દ્રુપદ મુતેજ, તમ શિષ્ય અતુર છે જોહા ॥૩॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

એમાં શૂરા, યુધ વિશે, અર્જુન ભીમ સ-
માન, મહાધનુષી, મહારથ દ્રુપદ, વિરાટ
ને યુધધાન ॥ ૪ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुञ्जितकुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥५॥

ધૃષ્ટકેતુ ને ચેકિતાન, બલીષ્ટ કાશીરાજ, પુર-
જિત કુંતીભોજ, નર શ્રેષ્ઠ શૈબ્ય મહારાજ ॥૫॥

युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

યુધામન્યુઃ પરાક્રમી, ઉત્તમભૌજ બળવાન,
દ્રૌપદિ મુત, અભિમન્યુ, એ સર્વ મહા-
રથિ જાણુ ॥ ૬ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ७

ઈદ્રિજવર જાણો તે હવે, એક આપણા જોહ,
મુજ સેનાપતિ, આપને જણાવવા કહું તેહ ७

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमंदत्तिस्तथैव च ८

આપ ભીષ્મ ને કર્ણ વલિ, કૃપ રણુજિત જોમ,
વિકર્ણ ને અશ્વત્થામા, અશ્વત્થામા તેમ ॥ ૮ ॥

અન્યે ચ વહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।
નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥૯॥

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં ચલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।
પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેપાં ચલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ૧૦

અયનેપુ ચ સર્વેપુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।
ભીષ્મપ્રેવાભિરક્ષંતુ ભવંતઃ સર્વે એવહિ ॥૧૧॥

તસ્ય સંજનયન્હર્ષ કુરુષ્ટદ્ધઃ પિતામહઃ ।
સિહનાદં વિનયોચૈઃ શંખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્

તતઃ શંખાશ્ચ ભેર્યશ્ચ પળવાનકમોમુત્તાઃ ।
સહસૈવાભ્યહન્યંત સ શબ્દસ્તુમુલોભવત્ ૧૩

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યંદને સ્થિતૌ ।
માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ૧૪

પાંચજન્યં હૃપીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।
પૌંડ્રં દધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ૧૫

અનંતવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।
નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુધોપમણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિલંડી ચ મહારથઃ ।
દૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્નાપરાજિતઃ ૧૭

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિ-
વીપતે । સૌભદ્રશ્ચ મહાવાહુઃ શં-
સ્તાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

ખીન્ન પણુ શૂરા ઘણા, મુજર્થે ત્ય ત્ય
જનાર, યુધમાં સર્વે કુશળ છે, ૧નિવિધ
શસ્ત્ર ધરનાર ॥ ૯ ॥

પણુ એ રક્ષિત ભીષ્મથી, બળ આપણુ
અસમર્થ, ભીમે રક્ષિત એમતું, આ બળ
દિસે સમર્થ ॥ ૧૦ ॥

ભાટે સૌ આગોંવિશે, વિભાગ થી એ રથીત,
આપ બધાએ ભેરથી, રક્ષા ભીષ્મ ખચીત. ૧૧
પછિ બળિ, વૃદ્ધ પિતામહે, કરતાં તેને
રાજિ, સિંહનાદ કરિને પછી, શખ વ-
ગાડ્યા ગાળિ ॥ ૧૨ ॥

*આનક, ૧ગોમુખ, ૨પણુવને, શખો, ૩ભેરી
જેહ, તરતજ વાગ્યાં તે પછી, શખે થયો
મહા તેહ ॥ ૧૩ ॥

*સ્વેત *અથવાવા મહત રથમા સ્થિત પછી
સાગ, કૃષ્ણાર્જુને બળવિયા, દિવ્ય શખ
નિરધાર ॥ ૧૪ ॥

૧પાચજન્ય તો માધવે, ૨દેવદત્ત પાર્યેજ, ૩મ-
હા પૌંડ્ર બળવિયો, ૪વેર કમિશીમેજ. ૧૫

કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે, ૧અનંત વીજય સાર,
૨સુધોપ ૩મણિપુષ્પક બને, ૪માત્રિમુર્તે
નિરધાર ॥ ૧૬ ॥

વવિ ૧અપરાજિત, સાત્યકી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન,
૨મત્સ્યેશ, શિખડી મહારથ, મહા ધનુષી
કાશિનરેશ ॥ ૧૭ ॥

અભિમન્યુ મહાબાહુ વવિ, દ્રુપદ, દ્રૌપદી-
તત્ત, સૌએ જખ બળવિયા, જુદા જુદા
શસ્ત્ર ॥ ૧૮ ॥

૧ નાના પ્રહારના ૨ બૃહદા બળાના માર્ગ ૩ ધિક્ષેતા ૪, ૫ ૬, ૭, વાજના નામ ૮ સપેત
૯ વોડા ૧૦ વિધ્યુનો રાખ ૧૧ અર્જુનનો રાખ ૧૨ શીખમેનનો રાખ ૧૩ અવધ ૧૪ યુધિ
ષ્ઠિરનો રાખ ૧૫ નકુળનો રાખ ૧૬ સહદેવનો રાખ ૧૭ વકુળ-સહદેવ ૧૮ યયુએ નદિ અને
૧૯ મત્સ્ય દેશનો રાખ વિરાટ

ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।
નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ૧૧

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।
પ્રટ્ટત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુચ્ચમ્ય પાંદવઃ ॥ ૨૦ ॥

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીતપે ।

અર્જુન ઉવાચ ॥

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેડચ્યુતર ૧

યાવદેતાન્નિરીક્ષેડહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।
કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્તિવ્રજસમુચમે ॥ ૨૨ ॥

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેડહં ય ઇતેડગ્ર સમાગતાઃ ।
ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્બુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ૨૩

સંજય ઉવાચ ॥

એવમુક્તો હૃષીકેશો ગુહાકેશેન ભારત ।
સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ૨૪
ભીષ્મદ્રોણમમુલતઃ સર્વેપાં ચ મહીસિતામ્ ।
ઉવાચ પાર્થ પશ્યૈતાન્સમવેતાન્કુરુનિતિ ૨૫

તત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્પાર્થઃ

પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતુલાન્બ્રાતૃન્પુત્રા-

ન્પૌત્રાન્સર્વીસ્તથા ॥ ૨૬ ॥

શ્વશુરાન્સહૃદયૈવ સેનયોરુભયો-

રપિ । તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌતેયઃ

સર્વાન્વિધૂનવસ્થિતાન્ ॥ ૨૭ ॥

કૃપયા પર્યાવિષ્ટો વિપીદન્નિદમવ્રવીત્ ।

લેધાં તુજ સુતનાં હૃદય, મહાન શબ્દે તેજ,
પ્રતિધ્વનીથી પૂરતાં, ૧નભ પૃથ્વીને સેજ. ૧૯

પછી ૩કપિધ્વજ અર્જુને ૪વ્યવસ્થીત તુજ
તેન, ભેઈ શસ્ત્ર ચાલુ થિયે, ધનુષ ઉગામિ
રાજન્ ॥ ૨૦ ॥

હૃષીકેશને તે સમે, ક્યું આમ મહિપાલ,
અર્જુન કહેછે.

બને સૈન્યના મધ્યમાં, ૨થ રાખો ગોપાલ. ૨૧

જ્યાંલગિ ભેઈ એહજે, ૫યુદ્ધે ૬ધૂ સ્થિત, નાથ,
મારે આ યુધને વિશે, વઢવું કેની સાચા ॥ ૨૨ ॥

વલિ દુર્યોધન દુષ્ટતું, યુધમાં પ્રિય ઇછનાર,
જે આ ઓ આવેલ છે, કેમું તે લડનાર. ૨૩

સંજય કહેછે.

૭શુડાકેશથી એ રીતે, યુધિને પુર્યોત્તમ,
બને સૈન્યના મધ્યમાં, ૨થ રાખી ઉત્તમ. ૨૪
સર્વે રાજની પાસ વલિ, ભીષ્મ દ્રોણ સં-
ન્મૂખ, બોલ્યા ભે તું પાર્થ આ, મળેલ,
હૌરવમૂખ ॥ ૨૫ ॥

ત્યાં સ્થિત દીકા અર્જુને, વડીલ શુર નિ-
રધાર, કાકા મામા ભાઈ વળિ, પૌત્ર સખા
સુત સાર ॥ ૨૬ ॥

૯શ્વશુર ને ૧૦ગુહોજ પાલુ, બને સૈન્યની
માંય, સર્વ બંધુને ભેઈ સ્થિત, કુંતી સુત
તે ત્યાંય ॥ ૨૭ ॥

પરં દયાથી યુક્ત થઈ, વચો શોચતાં એમ,

અર્જુન ઉવાચ ॥

અર્જુન કહેછે.

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ૨૮

બેઈ કૃષ્ણ આ સ્વજનને, યુદ્ધે સ્થૂ રિપત
જેમ ॥ ૨૮ ॥

સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ।

મુજ ગાત્રો કલેશાયછે, મુખ મુજ બહુ

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષથ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

સૂકાય, કંપ શરીરે થાયછે, ખડા રોમ મુજ

ગાંઢીયં સંસતે હસ્તાત્ત્વકચૈવ પરિદહ્યતે ।

ગાંઢિય પડેછે હસ્તથિ, સ્વયં બળે નિ-

ન ચ શત્રોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મેમનઃ ૩૦

રધાર, ઉભી હું શકતો નથી, મુજ મન

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।

વલિ કેશવ હું બેઉં, નિમિત્ત ઉલટાં

ન ચ શ્રેયોનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ૩૧

જેથ, તેથી રણમાં બંધુ હણિ, દેખું ને કે

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં

વિજય કૃષ્ણ, ઈછતો નથી તેમ સૂખ

સુખાનિ ચ । કિં નો રાજ્યેન ગો-

નહિ રાજ, રાજ્ય ભોગ નિવિતે કરી, શું

વિંદ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ॥ ૩૨ ॥

અમને મહારાજ ॥ ૩૨ ॥

યેષામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં

જેને માટે ઇચ્છિયે, ભોગ સૂખ ને રાજ,

ભોગાઃ સુખાનિ ચ ।

તેતો તનિ ધન પ્રાપ્તને, આ ઉભા રણ-

ત ઇમેવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા

માંજ ॥ ૩૩ ॥

ધનાનિ ચ ॥ ૩૩ ॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તર્થવ

કાકા, શુશ્રુ, પુત્રો તથા અશ્વર મામા સાર;

ચ પિતામહાઃ ।

સ્વાલા, પૌત્ર, પિતામહો, સંબંધી નિરધાર.

માતુલાઃ સ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ

શ્યાલાઃ સંબંધિનસ્તથા ॥ ૩૪ ॥

एताञ्च हंतुमिच्छामि द्रुतोपि मधु-

ન ઇહું હણવા એમને, મુજને મારે તોય,

सूदन । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य

રાજ્ય ત્રિલોકી માટે પણ, શું અર્થ

हेतोः किं नु महीकृते ॥ ૩૫ ॥

કિન થોય ॥ ૩૫ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्राञ्च का प्रीतिः

વલિ કૌરવને મારિ શું, અમને લાભ ન-

स्याज्जनार्दन । पापमेवाश्रयेद-

ણાય, જો આતતાઈને હણિ, પાપજ

स्मान्दरुतानाततायिनः ॥ ૩૬ ॥

અમને થાય ॥ ૩૬ ॥

તસ્માન્નાર્હી વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વવાંધવાન્ ।
સ્વજનંદિકર્યંહત્વા મુલ્લિનઃ સ્યામ માધવ ૩૭

યદ્યપ્યેતે ન પદ્યંતિ લોભોપહતચેતસઃ ।
કુલસયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ૩૮

કયં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।
કુલસયકૃતં દોષં પ્રપદ્યદ્વિર્જનાર્દન ॥૩૯॥

કુલસયે પ્રણશ્યંતિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।
પર્મે નદ્યેકુલં કૃત્ત્વમધર્મોભિમવત્પુત ॥૪૦॥

અધર્માભિમવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યંતિ કુલસ્રિયઃ ।
સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ષ્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ૪૧

સંકરો નરકાર્યેવ કુલધ્વાનાં કુલસ્ય ચ ।
પતંતિ પિતરો શ્વેપાં છત્રપિંદોદકક્રિયાઃ ૪૨

દૌષેરેતેઃ કુલધ્વાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।
ત્સાદ્યંતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્વશાશ્વતાઃ ૪૩

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।
નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશ્ચય ૪૪

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્
યદ્રાજ્યમુલ્લોભેન હંતું સ્વજનમુદ્યતાઃ ૪૫

યદિ મામપ્રતીકારમશ્વં શત્રુપાણયઃ ।
ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ૪૬

સંજય ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रयोपस्य
उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं
शोकसंविग्गमानसः ॥ ४७ ॥

ભાટે બાંધવને અમે, હણવાને ને યોગ્ય, સ્વ-
જનોને માધવ હણી, યદ્યપે કિમ મુખ
લેગ્ય ॥ ૩૭ ॥

ને હણાયલા લોભથી, હેએ ને કે એહ;
દોષ કુલસયકૃત તથા, મિત્ર દ્રોહમાં નેહ.
પણ જનાર્દન કેમ અમે, દોષન એ લે-
નાર, નિવૃત્ત યથા આ પાપથી, ને કરિયે
વીચાર ॥ ૩૮ ॥

હય પામે કુલનાશથી, પુરાણ ને કુલધર્મ,
ધર્મ નાશથી કુલ બધે, વ્યાપી નાપ અધર્મ.

અધર્મના ભેરે કરી, કુલસ્રિયો દોષાય, કૃષ્ણ,
દુષ્ટ સ્ત્રીઓ વિશે, સંકર વારુંજ થાય ॥૪૧॥

કુળધાતીના વંશને, સંકર નરકધેન, ક્રિયા-
શ્રમ એના પડે, પિતરોપણ નરકેજ ॥૪૨॥

સંકર કારક દોષ ને, કુલ ધાતીના એહ, કુ-
ભેજ તેથી નતિ કુલધર્મો શાશ્વત નેહ. ૪૩

કુલધર્મોથી બ્રહ્મનો, વારા નરકમાં સાર,
થાય નિત્ય હરિ, એ અમે, સાંભળિયે નિ-
રધાર ॥ ૪૪ ॥

અરે મોહુ પાપ અમે, કરવા યથા તિયાર,
ભિમા રાજમુખ્યાર્ય ને, બંધૂ હણવા સાર.

શત્રુધારિ ને કૌરવો, સામે નહિ યાનાર,
શત્રુ રહિત મુજને હણે, તો મુજ હિત
નિરધાર ॥ ૪૬ ॥

સંજય કહેછે.

એમ કહી રણમાં પછી, મુઠ્ઠી શરને આપ
બેઠો અર્જુન રથ વિશે, યુક્ત શોકસંતાપ ॥૪૭॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादेऽर्जुनविपादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

संजय उवाच ॥

संजय કહેછે.

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणम् ।
विपीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः॥१॥

એમ દયાથી યુક્ત વસિ, 'અશ્રુઆપ્તજ ને-
ણ, તે શોચંતાને કહે, મધુસૂદન આ વેણુ॥૧॥

श्रीभगवानुवाच ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

कुतस्ता कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

પાર્થ થયો મોહ કયાંધિ આ, તુજને સંક-
ટમાંય, 'નીચજુષ્ટ, અસ્વર્ગ્ય વસિ આપયશ
જેથી થાય ॥ ૨ ॥

हैव्यं मास गमः पार्थ नतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदोषं त्वत्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

યામા કાયર પાર્થ, એ ઘટે ન તુજને સાર,
મૂઠિ હૃદય 'દોષ'લે, ભેડ શત્રુ પિડનાર.૩

अर्जुन उवाच ॥

અર્જુન કહેછે.

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ४

ભીષ્મ દ્રોણ પ્રત્યેજ હું, મધુસૂદન રણ-
માંય, કેમ વડું બાણે કરી, મુજ એ પૂજ્ય
મનાય ॥ ૪ ॥

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्

श्रेयो भोक्तुं भक्ष्यमपीह लोके ।

हत्तार्थकामास्तु गुरुनिर्ह्व

भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

અહીંજ 'અર્થ' શુરને હણી જે, હું ભોગહું
ભોગ રૂધીરથી તે, હિંસેલ, એ તેથી ભિ-
ક્ષાજ સારી, 'મહાતુભાવી શુરને ન મારી ૫

न चैतद्विद्यः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

, स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ૬ ॥

એઓ જિ/તે વા અમથી જિતાય, ન જી-
લિયું સ્થાથિ રૂંડજ થાય, જેને હણીને
જિવવા ન આહો, તે કૌરવે તો 'પ્રમુખ'ે
ઉભાવે ॥ ૬ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं श्लाघि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ૭ ॥

'દૈન્યે કરી નષ્ટ સ્વભાવવાલો, હું ધર્મમાં
મૂઠ પુછું દયાલો, જે એય છે નિશ્ચિત તે
કહોને, હું શિષ્યને આશ્રિતહું વદોને॥૭॥

નહિ પ્રપશ્યામિ યમાપનુયાદ્
 યજ્ઞોકમુચ્છોપર્ણમિદ્રિયાણામ્ ।
 અવાપ્ય ભૂમાવસપત્રમૃદ્ધં રાજ્યં
 સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
 न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह९

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये विपीदंतमिदं वचः॥ १० ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
 गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ११

न त्वेवाहं जातु नासं न सं नेमे जनाधिपाः ।
 न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् १२

देहिनोस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
 तथा देहांतरमाप्तिर्योस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

मानास्पर्शास्तु कौंतिय શ્રીતોષ્ણમુસુદુઃ-
 खदाः । आगमापायिनो नित्यास्तां-
 स्तितितस्तस्व भारत ॥ १४ ॥

यं हि न व्ययं त्यजेते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
 समदुःखमुखं धीरं सोमृतताय कल्पते १५

સંજય કહેછે.

હૃષીકેશને એમ વદિ, રાત્રૂતપ અર્જુન,
 નહીં કંઈ યુધ, એમ કહિ, થયે મૂકે રા-
 જન ॥ ૮ ॥

બોલ્યા ત્યા પછિ કૃષ્ણ, *તૃપ, હસ્તા હો-
 થનિ તેમ, બને સૈન્યના મંથમા, તે એ
 દીને એમ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

*અશોચ્યને શોચેછ તું, બોલેછ પડિત વાણુ,
 પણ પડિત શોચે નહીં, સત જિવતાને
 જાણુ ॥ ૧૧ ॥

કંઈ નહીં હું એમ નહિ, આ નૃપ ને તું
 તેમ, એમ હવે પછિ આપણે, નહિ હોય
 નહિ એમ ॥ ૧૨ ॥

આ *યુવા જિવને, *શિશુ, *યુવા *જ-
 રાવય હોય, તેમ પ્રાપ્તિ હેઠ *અન્યતિ,
 નહીં ધીર ત્યા બોલ ॥ ૧૩ ॥

શીત ઉષ્ણ શુષ્ક દુષ્ક બને, *વૃત્તિરૂપરો દે-
 નાર, આવે, જાય, *અનિત્ય તે, સમી
 લે તું સાર ॥ ૧૪ ॥

શુષ્ક દુષ્ક *સમ જણનાર જે, ધીર પુરુષને
 એહ, કરે નહીં *નરવર *અથા, પામે
 *ભાક્ષજ તેહ ॥ ૧૫ ॥

૧ મારી ઉદિય ૨ શોચણુ કરનાર ૩ યુગ ૪ રાજ. યુવાર્જુન સમોધન ૫ શોચ
 ન કરના લાયક ૬ રાત્રી ૭ શિશુવય—બાલ્યાવસ્થા ૮ યુવા વય—યુવાન અવસ્થા ૯ જરાવય-
 યદુવય ૧૦ બીજ ૧૧ ઉદ્રિયાની રતિને નિવરણી સાધે સુખ ૧૨ અરિય ૧૩ સમાન.
 ૧૪ નરમા શ્રેષ્ઠ ૧૫ ધીર ૧૬ જન્મ મરણથી મુક્તિ લક્ષ્યાનની પ્રાપ્તિ

નાસતો વિચતે ભાવો નાભાવો વિચતે સતઃ ।
ઉભયોરપિ દૃષ્ટોતસ્તનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ૧૬

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।
વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કથિત્કર્તુમર્હતિ ૧૭

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ
શરીરિણઃ । અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય
તસ્માદુદ્ધસ્ય ભારત ॥ ૧૮ ॥

ય એનં વેત્તિ હંતારં યથૈનં મન્યતે હતમ્ ।
ઉભૌતૌ ન વિજાનીતો નાયં હંતિ ન હન્યતે ૧૯

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-
ન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો
ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમ-
વ્યયમ્ । કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં
ઘાતયતિ હંતિ કમ્ ॥ ૨૧ ॥

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય
નવાનિ ગૃહ્ણતિ નરોઽપરાણિ ।
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-
ન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥ ૨૨ ॥

નૈનં હિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।
ન ચૈનં ક્ષેદયંત્યાપો ન શોપયતિ મારુતઃ ૨૩

૧ ભાવ અસતનો તોય નહિ, ૨ સતનો નહીં
૩ અભાવ, બહુથો નિર્ણય, એતથો, ૪ ત-
ત્ત્વવિદોયે સાય ॥ ૧૬ ॥

તે અવિનાશી બળ, સૌ, આપું જેણે
આપ, કરવા લય અવ્યય તથો, સમર્થ
નહિ કેા થાય ॥ ૧૭ ॥

૫ અપ્રમેય અવિનાશિ નિત, આત્મા તેના
દેહ, નાશવંત કહેવાય આ, તું યુધ કર
મોટેહ ॥ ૧૮ ॥

જે એને હણનાર વળિ, હણેલ માને જેહ,
તે બન્ને બંણે નહીં, હણે હણાય ન એહ. ૧૯

આ જન્મતો વા મરતો નથી આ, કદી
થઇને ન બને ફરી આ, અજન્મ આ
નિત્ય, પુરાણ, શાશ્વત, હણે શરીરે ન હ-
ણાય આ સત ॥ ૨૦ ॥

અવ્યય નિત્ય અનાશિ અજ, બંણે આને
જેહ, અર્જુન કેને કંઈ રિતે, હણે હણાયે
તેહ ॥ ૨૧ ॥

વસ્ત્રો જુનાં મૂકિ નરોજ જેમ, બીનાં ધરે
વસ્ત્ર નવીન તેમ, શરીર જુનાં ત્વજિ જીવ
એહ, બીનાં ધરે દેહ નવીન જેહ ॥ ૨૨ ॥

છેદે એને શસ્ત્ર નહિ, અગ્નિ નહિ બાળેહ,
વાયુ તો શોષે નહીં, જલ પણ નહિ સા-
ડેહ ॥ ૨૩ ॥

૧ ત્રણે કાળમાં હોવાપણું ૨ જગદાદિ પ્રપંચ. ૩ આત્મા. ૪ નાશ. ૫ આત્મવત્ત્વને બહુ-
નાર. ૬ નાશરહિત. ૭ વેદાંતમાં કહેલાં પ્રત્યક્ષાદિ ૭ પ્રમાણે કરીને પણ પ્રમાણ કરવાને અસાધ્ય.
૮ જન્મરહિત.

અચ્છેદોયમદાહોયમકેદોશોપ્ય
 एव च । नित्यः सर्वगतः स्थाणुर-
 चलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

એજ ^૧અદાહ ^૨અશોભ્ય વળિ, ^૩સ્થાણુ ને
^૪અચ્છેદ, નિત્ય ^૫સર્વગત અચલ છે, એ
^૬સનાતન ^૭અછેદ ॥ ૨૪ ॥

अव्यक्तोऽयमचित्योयमविकार्योऽयमुच्यते
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि २५

વળિ ^૧અવ્યક્ત ^૨અચિત્ય એ, ^૩અવિકાર્યજ
 કહેવાય, એવું જાણી, શોચ તું કરવા યોગ્ય
 ન થાય ॥ ૨૫ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्
 तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि २६

જે એને નિત જન્મતો, મરતો માને તોય,
 મહાબાહુ એ શોચતું, કરવા યોગ્ય નહોય. ૨૬

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २७

મરણ અચિત જન્મેવને, મૃતને જન્મ અ-
 ચિત, ન ટળે એમાં શોચ તું, કરવા નહિજ
 ઉચિત ॥ ૨૭ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत
 अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना २८

^૧અવ્યક્તાદી ^૨ભૂત છે, ^૩વ્યક્ત ^૪મધ્યમાં
 જાણુ, અતે પણ અવ્યક્ત છે, હું ખ તેમાં શુ
 માન ॥ ૨૮ ॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

આશ્ચર્યવત્ કોઈ જુવેજ એને, આશ્ચર્યવત્
 તેમજ કો કહેને, આશ્ચર્યવત્ કોઈ શુભેજ
 એને, જાણે વળી ને શુભિ કોઈ તેને ॥૨૯॥

माश्चर्यवद्ददति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य
 भारत । तस्मात्सर्वाणि भूतानि
 न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

આત્મા નિત્ય ^૧અવધ્યએ, સર્વ કિયે વધ
 દેહ, માટે મરેજો શોચ તું, કરવા યોગ્ય
 ન એહ ॥ ૩૦ ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुम-
 र्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्स-
 त्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

સ્વધર્મને પણ જોઈને, તું ન કંપવા ભેજ,
 કશીને શુધથી બિન્ને, નથી એવનો યોગ. ૩૧

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
 सुखिनः क्षत्रियाः पार्थलभंत युद्धमीदृशम् ३२

દેવેચ્છાથી પ્રાપ્ત વળિ, સ્વર્ગ દ્વારરૂપ એહ,
 શુધને પામે ક્ષત્રિયો, ગુણિયા હોયે જોડ ૩૨

૧ દદન થવા અરાધ્ય ૨ ચોપાન થવા અરાધ્ય ૩ એજ ૩૫ રદોતાર ૪ પીડા કરવા
 અરાધ્ય ૫ સર્વજ્ઞાપક ૬ પુરાજ ૭ હેદવા અરાધ્ય ૮ ચમુન્દાદિ દિવ્યોથી જન્માય નદિ
 એવો ૯ મનથી પણ વિનવા અરાધ્ય ૧૦ વિહાર કરવા અરાધ્ય ૧૧ નથી જાણતી મરિ અગત્ય
 એવે પ્રકૃતિ છે આદિ જેને એવા ૧૨ સરીર ૧૩ જન્માય એવા ૧૪ દિવસિ કાગધાં. ૧૫ વધ
 કરવા અરાધ્ય

અય ચેત્તમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિ-
પ્યસિ । તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિતા
પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૩ ॥

અકીર્તિં चापि भूतानि कथयिष्यंति
तेऽव्ययाम् । संभावितस्य चाकी-
र्तिर्परणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महार-
थाः । येषां च तं बहुमतो भूत्वा
यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः
निदंतस्तवसामर्थ्यं ततो दुःस्वतरं नु किम् ३६
हतો વા માપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા
મોક્ષસે મહીમ્ । તસ્માદુત્તિષ્ઠ કંતેય
યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

मुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवंपापमवाप्स्यसि ३८

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे
तिमां शृणु । बुद्ध्या युक्तो यया
पार्थ कर्मबंधं महास्यसि ॥ ३९ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वलपमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ४०

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा धनंताश्च बुद्ध्योऽव्य-
वसायिनाम् ॥ ४१ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविप-
श्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्यद-
• स्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

હવે ધર્મરૂપ યુદ્ધ આ, એ તું નહીં કરીશ,
તો પછિ સ્વધર્મ કીર્તિને, ખોઈ પાપ
પામીશ ॥ ૩૩ ॥

તુજ અવ્યય અપરીતિને, મારો લોક હમેશ,
અપયશ, બહુ માનેલને, મરણ પડી વીશેવ. ૩૪

મહારથ તુજને માનશે, ભયથી રણનિ-
વૃત્ત, જેમાં બહુમત થઈ હવે, લઘુતા પા-
મીશ સત્ ॥ ૩૫ ॥

‘આવાચ્ય કહેશે બહુ વચન, તુજ શત્રુ વ-
લ્ખીક, સામર્થ્યજ તુજ નિહતાં, શું હુખ
તેથી અધીક ॥ ૩૬ ॥

પામીશ સ્વર્ગ હણાઈને, મોગથીશ ‘મહિ
હતિ, મારે અનુન લોક તું, કરિ નિશ્ચય
યુધ રીતિ ॥ ૩૭ ॥

મુખ દુખ જય ને અજય વળિ, લાભ
અલાભજ જેહ, સમ મળિ કર યુધ તું પછી,
પાપ ન પામીશ એહ ॥ ૩૮ ॥

એ બુદ્ધી કહિ ‘સાંખ્યમાં, શુભ ‘યોગે આ
બુદ્ધ, પાઈશ, જેલે યુદ્ધ તું, કર્મ બંધથી
મુક્ત ॥ ૩૯ ॥

એમાં નહિ આરંભનો, નાશ પાપ નહિ
સાર, તારે મોટા ભય થકી, એનો સ્વ-
રૂપાચાર ॥ ૪૦ ॥

નિશ્ચયવાળી એક છે, એમાં બુદ્ધી સાર,
નિશ્ચય વિનાના જનતણિ, બુદ્ધિયોનો નહિ
ખાર ॥ ૪૧ ॥

જે આ ‘પુષ્પિતવાણીને, અવિવેકી કહે
સાર, ‘અર્થવાદરત, એજ છે, નથી અન્ય,
વદનાર ॥ ૪૨ ॥

૧ નહિ કહેવાય એવા. ૨ પૃથ્વી. ૩ કવિજ મહામુનિએ પ્રતિપાદન કરેલ સાત્ત. ૪ મહામુનિ
પતંજલિએ પ્રતિપાદન કરેલ સાત્ત. ૫ કર્મકાંડ પ્રતિપાદક શ્રુતિ ૬ ફલને કહેનારી શ્રુતિયોમાં અસત્ત.

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।
ક્રિયાવિશેષવહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ૪૩

^૧સ્વર્ગછે, ને ^૨કામા તે, ^૩કૃણા એને
કેહ, સંપત્તિ ભોગાર્થે બહુ, ક્રિયાવાન પણ
એહ ॥ ૪૩ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહૃતચે-
તસામ્ । વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ
સમાર્થા ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

તેથી ચિત્ત હરાયજા, સુખ ભોગે આરાક્ત,
સમાધિમાં નહિ તેમની, નિશ્ચય બુદ્ધી
^૪સક્ત ॥ ૪૪ ॥

ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિસ્તૈગુણ્યો
ભવાર્જુન । નિર્દ્વેદો નિત્યસત્સથો
નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન ॥ ૪૫ ॥

^૫ત્રીગુણુ વિપયી વેદ છે, થા તું ત્રણે રહીત,
યે ^૬દ્વેદ યોગક્ષેમ વિણ, છુધ નિત 'સ-
ત્વે સ્થીત ॥ ૪૫ ॥

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્રતોદકે ।
તાવાન્સર્વેષુવેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ૪૬

જે ^૧ઉદપાને અર્થ તે, સર્વ સરે ^૨દ્વેદમાંય,
તેમ સર્વ વેદો તાણું, ક્ષેત્ર જ્ઞાનીને થાય ॥ ૪૬ ॥

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।
મા કર્મફલહેતુર્ભૂમા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ૪૭

તુજ અધિકારજ કર્મમાં, નહિ કદિ ફલમાં
હોય, નહિજ કર્મ ફલ ^૩હેતુ થા, નહિ
અકર્મ પણ સોય ॥ ૪૭ ॥

યોગસ્યઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા
ધનંજય । સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો
ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

મુકિ સંગ, રહિ યોગમાં, પાર્થ કર્મ કરે એજ,
સિદ્ધિ અસિદ્ધી સમ ગણી, સમપણું યોગ
કહેજ ॥ ૪૮ ॥

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ।
બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ૪૯

કર્મ, યોગથી ^૧અધમ છે, પાર્થ અતીશય સાર,
માટે થા યોગાથથી, ^૨કૃપણો ફલ હેતનાર. ૪૯

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે મુકૃતદુષ્કૃતોતસ્મા-
યોગાય યુગ્મસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ૫૦

યોગી અહિ મુકીજ રે, અર્થ પાપ ને યુગ્મ,
માટે તું યોગીજ થા, યોગ ^૩કર્મનેયુગ્મ. ૫૦

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા
મનીષિણઃ । જન્મપંથવિનિર્મુક્તાઃ પદં
ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

કર્મતણું ફલ ત્યાગિને, યોગી જ્ઞાનજવાન,
જન્મપંથથી મુક્ત અર્થ, સુખપદ પામે
ગહાન ॥ ૫૧ ॥

૧ સ્વર્ગ છે ઉપર જો. ૨ કામાવાન. ૩ ફલ આપનારી. ૪ તત્પર. ૫ સત્વાદિ તત્ત્વ યુગ્મ. ૬ સ-
ખાદુઃખાદિ ૭ અપ્રાણને દિવસર ને પ્રાણનું પરિપાલન. ૮ મુદ્ધ સત્ત્વગુણમાં. ૯ કૃપ, માવ, યોગી
પાણીવાતું રવાન. ૧૦ મોટું તપાવ. ૧૧ કાશ્મ. ૧૨ નિઃસ્વ, દલગુ. ૧૩ તીન. ૧૪ કર્મમાં કુસંગતા.

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિપ્યતિ ।
તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્યચ ૫૨

શ્રુતિવિપ્રતિપજ્ઞા તે યદા સ્થાસ્યતિ
નિશ્ચલા । સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા
યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાયા સમાધિસ્થસ્ય
કેશવ । સ્થિતપીઃ કિં પ્રભાપેત
કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનો-
ગતાન્ । આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ
સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

દુઃસ્વેપ્વનુદ્ધિમ્મનાઃ સુત્તેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।
વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતપીઃપ્રિનિરુચ્યતે ૫૬

યઃ સર્વબ્રાનભિસ્તેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્
નાભિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૫૭

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽગાનીવ
સર્વશઃ । ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેઽભ્ય-
સ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

વિપયા વિનિવર્તેતે નિરાદારસ્ય દેહિનઃ ।
રસંવર્જં રસોઽપ્યસ્ય પરં દદ્ધા નિવર્તેતે ૫૯

યતતો યપિ કૌંતેય પુરુષસ્ય વિપશ્રિતઃ ।
ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાયીનિ હરંતિ પ્રસમં મનઃ ૬૦

૧ દુઃપ્રવેશ્ય ઓહને યદા, તરશે તુજ ધી સાર,
ત્યારે શ્રુત શ્રોતવ્યનો, નિરાગ પામિશ, ધાર.

વળિ નિશ્ચલ થાશે ૧૫૬, ભ્રમીત તુજ ધી
ઓહ, સમાધિમાં રહેશે અચલ, ૧૫૭ યોગ
પામેહ ॥ ૫૩ ॥

અર્જુન પૂછેછે.

સમાધિસ્ય ૧૫૩ સ્થિતપ્રજ્ઞનું, કેશવ લક્ષણ શૂન,
તે બોલે બેસેજ શું, શું તેનું હરવુંજ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

સર્વ ૧૫૫ મનોગત કામને, ત્યજે પાર્થ જ્યારેહ, રહે
પુરા પોતે આત્મમાં, સ્થિત પ્રજ્ઞજ ત્યારેહ. ૫૫

દુઃખમાં મન ૧૫૬ બુદ્ધિમ નહિ, નહિ ઇચ્છા સુ-
અર્થમાં, રહિત ૧૫૭ ભય ક્રોધથી, સ્થિતધી
મુનિ કહેવાય ॥ ૫૬ ॥

સ્નેહ રહિત સૌમાંજ ને, શુભ આશુભ
પામીજ, કરે નહીં દેશસ્તુતી, સ્થિત
બુદ્ધિ તેનીજ ॥ ૫૭ ॥

જ્યારે એ ઈચ્છી કિયે, ૧૫૮ મંગલ
સાર, ૧૫૯ વિષય થકી સૌ ઇન્દ્રિયો, સ્થિતધી
તેની ધાર ॥ ૫૮ ॥

વિષય રળે હપવાસિને, પણ નહિ રાગ રળેજ,
પરં બ્રહ્મને ભેદને, એને રાગ મટેજ ॥ ૫૯ ॥

પણ હલોમિ ત્રિવેણીનું, મન હરેજ કૌંતેય,
બળે કરી તે ઇન્દ્રિયો, ૧૬૦ ક્ષોભક કહિયે ને ૫.૬૦

૧ દુષ્ટે કરી પ્રવેશ થાય એવો. ૨ બુદ્ધિ. ૩ સાંભળેલું. ૪ સાંભળવાલાયક. ૫ જ્યારે.
૭ સ્થિત બુદ્ધિવાલો. ૮ મનમાં રહેલા. ૯ અસ્વસ્થ. ૧૦ પ્રીતિ કે કષ્ટવે. ૧૧ સમ, ૨૫૪
અને ૨૫૫, એ પાંચ વિષયો કહેવાયછે. ૧૨ ક્ષોભ કરનારી.

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।
વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૬૧

તે સૌ વશ કરિને રહે, 'મત્પર' યોગી સાર'
જેને વશ છે ઇન્દ્રિયો, તેની રિયતધી ધાર. ૬૧

ધ્યાયતો વિપયાન્પુંસઃ સંગસ્તે-
પૂષજાયતે । સંગાત્સંજાયતે કામઃ
કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

વિષય ધ્યાન કરનારનો, તેમાં સગજ થાય,
સગે કામજ થાય છે, કામે ક્રોધ કરાય ॥ ૬૨ ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિ-
વિભ્રમઃ । સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુ-
દ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥ ૬૩ ॥

ક્રોધ મોહજ થાયછે, સ્મૃતિ વિભ્રમ મોહ-
થીજ, બુદ્ધિનાશ સ્મૃતિનાશથી, થાય નાશ
તેથીજ ॥ ૬૩ ॥

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિપયાનિદ્રિયૈશ્વરન્ । આ-
ત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

રાગ દ્વેષ વિષુ વશ વળી, ઇન્દ્રિય, તેણે સાર,
ભોગવતાં વિષયોજ પશુ, થાય શાંત મુનિ
ધાર ॥ ૬૪ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।
પ્રસન્નચેતસો હાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

શાંતીથી જોનાજ સૌ, દુઃખ નાશ થૈ જા-
ય, પ્રસન્ન ચિતવાલાજની, સ્થિર મતિ તે
રતજ થાય ॥ ૬૫ ॥

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય
ભાવના । ન ચાભાવયતઃ શાંતિર-
શાંતસ્ય ક્રુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

ન આત્મબુદ્ધિ અયોગિને, નહીં ધ્યાન પશુ
તેમ, અધ્યાનીને શાંતિ નહિ, અશાંતને
સુખ કેમ ॥ ૬૬ ॥

ઈન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોઽનુવિધીયતે ।
તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવાંભસિ ૬૭

મન ઇન્દ્રિયોભાયથી, જેની પાછળ જાય, હરે
મતી તે એનિ જિમ, વાયુ નાવ જલ-
ભાય ॥ ૬૭ ॥

તસ્માદયસ્ય મહાવાહો નિશ્ચીતાનિ
સર્વશઃ । ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય
પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮ ॥

માટે નિવૃત્ત વિષય થકી, ઇન્દ્રિય સૌ જે-
નીજ, મહાબાહો તું જાણજે, સ્થિર બુદ્ધિ
તેનીજ ॥ ૬૮ ॥

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ
સંયમી । યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા
પશ્યતો મુનેઃ ॥ ૬૯ ॥

જાગે મુનિ તે જાગ્રિમાં, સર્વ ભૂતની જે-
હ, જાગે જેમાં પ્રણિયો, જાગ્રિ મુનીની
તેહ ॥ ૬૯ ॥

હ આદિ

હીવાણુ સ્થાન

આત્મસ્વરૂપમા તત્પર ૨ જ્ઞમ. ૩ જ્ઞાનરૂપી રાત્રી ૪ પ્રાણિ ૫ અજ્ઞાનરૂપી રાત્રી

આપૂર્યમાણમલવપ્રતિષ્ઠં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામાયં પ્રવિશંતિ સર્વે

સ શાંતિમામ્નોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

મર્યોદિ ને પૂર્ણ સમુદ્રમાં જેમ, સમાય
પાણી નદિયો તણું તેમ, જેમાં અધીભય
ઈચ્છા સમાઈ, તે શાંતિ પામે નહિ કામી
ભાઈ ॥ ૭૦ ॥

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ

નિઃસ્પૃહઃ । નિર્મમો નિરહંકારઃ સ

શાંતિમયિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

અધિ ઇચ્છાને મૂકિને, નિસ્પૃહ^૧ થઈ જે
રેહ, નિર્મમ^૨ નિરહંકાર^૩ તો, શાંતિ પામે
તેહ ॥ ૭૧ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य

विमुह्यति । स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि

ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

એ શ્રાહ્મી સ્થિતિ પાર્થ છે, મોલ ન એને
પામી, અંતે પણ એમાં રહી, પામે મોક્ષ
અકામી ॥ ૭૨ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

અર્જુન પૂછે છે.

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव?

જાન, કર્મથી શ્રેષ્ઠ છે, માનાછો ને જીમ,
તો હરિ જોડોછો મને, ઘોર કર્મમાં કેમ ॥૧॥

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमाप्नुयाम् २

મિશ્રિત વાક્યે મુજમતી, ભ્રમાવોછ 'વા-
ખ્યુંય, એક વદો નિશ્ચય કરી, પામું જણે
શ્રેય ॥ ૨ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

શ્રીભગવાન કહે છે.

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता-
मयाऽनघ। ज्ञानयोगेन सांख्यानं
कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

અપાપ, પ્રથમ આ લોકમાં, નિષ્ઠા કહિ
બે જાણ, 'સાંખ્યોને જ્ઞાને કરી, યોગીને
કર્મજન ॥ ૩ ॥

न कर्मणामनारंभान्नैकमर्थं पुरुषोद्भुते।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४

કર્મના 'અનારંભથી, નર પામે નહિ જ્ઞાન,
તેમ માત્ર 'સંન્યાસથી, મોક્ષ ન પામે
જાણુ ॥ ૪ ॥

नहि कश्चित्सङ्गमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृद्।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

વિના કર્મ શણુ એક પણ, નહિ કદિ કોઈ
રહેજ, સ્વાભાવિક ગુણથી 'અવશ, થે સૌ
કર્મ કરેજ ॥ ૫ ॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा
स्मरन्। इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा
मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

'કર્મેન્દ્રિયને વશ કરી, વિષયોને મનમાથ,
કરી યાદ રહે મૂઢ જ, દંભી તે કહેવાય ॥૬॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ७

પણુ મનથી 'જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કરિ વશ આસક્ત
જેહ, કર્મેન્દ્રિયથી આચરે, કર્મ શ્રેષ્ઠ છે
તેહ ॥ ૭ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ८

કર્મ અકર્મથી શ્રેષ્ઠ છે, તું કર કર્મ હમેશ,
તુજ શરીર નિર્વાહ પણ, ને અકર્મથી
વેશ ॥ ૮ ॥

૧ જુલિડ્ગળમાં ઉત્પન્ન થયેલ. ૨ કહો. ૩ સાંખ્યશાસ્ત્ર જાણનાર ૪ આરંભ ન કરવો તે.
૫ ભાગ્ય. ૬ યોગીને વશ નહિ ॥ વાણી, હાથ, પગ, શ્રદ્ધ તથા ચૈતુનઈન્દ્રિય, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય
કહેવાયછે. ૮ જાન, ચામડા, આંખ, શ્રવણ, અને નાક, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાયછે.
૩

યજ્ઞાર્યાત્કર્મણોન્યન લોકોયં કર્મવંધનઃ ।
તદર્થં કર્મ(કૌતેય) મુક્તસંગઃ સમાચર ॥૧૧॥

છે બંધન આ લોકને, જેમં યજ્ઞ રીવાય,
તે અર્થે કર કર્મ તુ, લેખ સંગ વિણ
થાય ॥ ૮ ॥

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।
અનેન પ્રસવિપ્યધ્વમેપવોસ્તિષ્ટકામધુક્ ૧૦

કહ્યું સયજ્ઞ પ્રજા સૃષ્ટિ, બ્રહ્માર્થે સો પહેલ,
આણે પામે વૃદ્ધિ એ, હો તમ કળહ
સહેવ ॥ ૧૦ ॥

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।
પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ૧૧

આથિ વધારે દેવને, તમને તે નિરધાર,
એમ પરસ્પર પોપતા, શ્રેય પામરો સાર. ૧૧

ઇષ્ટાન્ભોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞંભાવિતાઃ ।
તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈભ્યો યો યુક્તે સ્તેન એવસઃ ૧૨

યજ્ઞે ભાનિત દેવ એ, દેશે તમ ઇચ્છીત,
પ્રાપ્ત એથિ એને ન દે, ખાય ચોર ખ
ચ્છીત ॥ ૧૨ ॥

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકલિપૈઃ ।
યુજંતે તે ત્વં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ૧૩

યજ્ઞ શિષ્ટ ખાનાર, સો પાપોથી મૂકાય,
શધે પોતા માટ તે, પાપી પાપજ
ખાય ॥ ૧૩ ॥

અજ્ઞાન્નવંતિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।
યજ્ઞાન્નવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ૧૪

થાય અજ્ઞથી પ્રાણિયો, વર્ષાદે તો અન્ન,
થશે વર્ષા કર્મથી, યજ્ઞ થાય ઉત્પન્ન ॥૧૪॥

કર્મ વ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ વ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।
તસ્માત્સર્વગતં વ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ૧૫

કર્મ વેદથી થાયછે, વેદ આક્ષરથી બાણ, માટે
આપજ બ્રહ્મ તુ, નિત્ય યજ્ઞમા માન ॥ ૧૫ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः । अ-
धायुरिद्रियारामो मोघ पार्थ स जीवति ૧૬

એમ વર્તતા ચક્રને, અનુસરે નહિ જેહ, રમે
ધદ્રિયે પાપિ તે, વૃથા પાર્થ જીવેહ ॥૧૬॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ૧૭

પણ જે હોયે આત્મરત, આત્મવૃત્ત પણ
સોય, આત્મામા સતુષ્ટ તો, તેને કર્મ ન
ટાય ॥ ૧૭ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्यव्यपाश्रयः ૧૮

તેને કર્મ અકર્મથી, પુણ્ય પાપ નહિ આર્થ,
મોક્ષાર્થે સૌમા નહીં, તેને આશ્રય કાઈ ૧૮

तस्मादसक्तः सततं कार्यं કર્મ સમાચર ।
અસક્તો દ્વાચરન્કર્મ પરમામોતિ પૂરુષઃ ૧૯

માટે નિત્ય અસક્ત રહિ, કાર્ય જેમ કર
સાર, કરતા કર્મ અસક્ત નર, પામે મો
ક્ષણ ધાર ॥ ૧૮ ॥

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।
લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપદ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥૨૦॥

કર્મથીજ જ્ઞાની થયા, જનકાદી જે રાખ,
લોકથે જોતાંજ તું, કરવા યોગ્યજ થાય ॥૨૦॥

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।
સ યત્પમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥૨૧॥

શ્રેષ્ઠ લોક જે આચરે, જન ખીજ પણ
તેજ, પ્રમાણ પણ તે જે કરે, કરે લોક
પણ એજ ॥ ૨૧ ॥

ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિપુલોકેષુ કિંચન ।
નાનવાત્મવાત્મ્યં વર્તેત્તદ્દેવ ચ કર્મણિ ॥૨૨॥

પાર્ય નથી ત્રણ લોકમાં, મુજને કે 'કર્ત-
વ્ય', તો પણ વર્તુ કર્મમાં, નહિ જે કે 'પ્રા-
પ્ત્ય' ॥ ૨૨ ॥

યદિ હૃદં ન વર્તેત્યં જાતુ કર્મણ્યતંદ્રિતઃ ।
મમ વર્તમાનુવર્તેત મનુષ્યાઃ પાર્યં સર્વજઃ ૨૩

કદિ વર્તુ નહિ કર્મમાં, સાવધાન હું સાર,
તો વર્તે મુજ રીત સૌ, મનુષ્ય સર્વ પ્ર-
કાર ॥ ૨૩ ॥

જત્સીદેયુરિમે લોકા ન કુર્યાં
કર્મ ચેદહમ્ । સંકરસ્ય ચ કર્તા
સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૪ ॥

જો હું કર્મ કરે નહીં, થાય લોક આ બધ,
હું સંકર કર્તા બનું, પ્રજા કરે આ નષ્ટજ

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વંતિ ભારત ।
કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તાશ્ચીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ૨૫

અસ, કર્મમાં સક્ત થે, કરેછ કર્મો જેમ,
લોકથેજ અસંગિ બનિ, કરે જ્ઞાનિ પણ
તેમ ॥ ૨૫ ॥

ન યુદ્ધિભેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસં-
ગિનામ્ । જોપયેત્સર્વકર્માણિ
વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥ ૨૬ ॥

કરાવેજ સૌ કર્મ, નહિ ભેદ બુદ્ધિ, ધાર,
કર્મસંગિ અજ્ઞાનિની, યુક્ત આચરી સાર. ૨૬

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણેઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।
અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ૨૭

કરાય સૌ, ઇદ્રિય વડે, કર્મો અર્જુન જેહ,
કર્તા તેનોહુંજઈમ, વિષ્ણુઢ માગી લેહ. ૨૭

તત્ત્વવિત્તુ મહાવાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।
ગુણાગુણેષુવર્તેતિતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥૨૮॥

પણ ગુણ કર્મથિ આત્મને, બિન્નજ જાણે
જેહ, ઇદ્રિય વર્તે વિષયમાં, માનિ અકર્તા
રેહ ॥ ૨૮ ॥

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જંતે ગુણકર્મસુ । તાનકુ-
ત્સવિદો મંદાન્કુત્સવિજ વિચાલયેત્ ૨૯

સજ્જ થાય 'ગુણકર્મમાં, 'પ્રકૃતીગુણથી
અસ, તે અજ્ઞાની મંદને, જેદે નહિ સર્વસ. ૨૯

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યા-
ત્મચેતસા । નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા
યુદ્ધસ્ય વિગતન્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

‘આધ્યાત્મ ચિત્ત વડે સહ, અર્પાં મુજને
કર્મ, ઇચ્છા મમતા તાપને, મૂકી કર યુધ
ધર્મ ॥ ૩૦ ॥

યે મે મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠંતિ માનવાઃ ।
શ્રદ્ધાવંતો ન સૂયંતો મુન્યંતે તેऽપિ કર્મભિઃ ૩૧

આ મુજ મતથી માનવો, સદાય વત્તે જોડ,
અનિદતા રાખી શ્રદ્ધા, છૂટે કર્મયિ તેહ. ૩૧

યે ત્વેતદભ્યસૂયંતો નાનુતિષ્ઠંતિ મે
મતમ્ । સર્વજ્ઞાનવિમૃદાંસ્તાન્વિદ્ધિ
નષ્ટાનચેતસઃ ॥ ૩૨ ॥

પણ જો આને નિદતાં, વત્તે નહિ મુજ રીત.
તે મૃદોને જાણુ તુ, નષ્ટ થિવેક રહીત. ૩૨

સદૃશં ચેષ્ટે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેજ્ઞાનવાનપિ । પ્રકૃ-
તિ યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ૩૩

પ્રકૃતીને સૌ અનુસરે, કરશે ‘નિગ્રહ કેમ,
પ્રકૃતી સરખુ આચરે, જ્ઞાનવાન પણ એમ. ૩૩

ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષો વ્યવસ્થિતો ।
તયોર્ન વશમાગચ્છેત્તૌ હ્યસ્ય પરિપંથિનો ૩૪

ઇન્દ્રિયના, વિષયો વિશે, રાગ દ્વેષ જો જોડ,
તેને વશ થાવુ નહીં, શત્રૂ ‘એના તેહ. ૩૪

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ૩૫

પર ધર્માચરવા થકી, શ્રેય વિગુણુ નિજ
ધર્મ, સ્વધર્મમા મરતુ ભવુ, ભય આપે
પર ધર્મ ॥ ૩૫ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

અર્જુન પૂછેછે.

અથ કેન પ્રયુક્તોયં પાપં ચરતિ
પૂરુષઃ । અનિચ્છન્નપિ વાર્ષ્ણેય
વલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૩૬ ॥

પણ બળથી થેજોલ વત, કૃષ્ણ, ન ઇચ્છે
તોય, પુરુષ આચરે પાપ, એ કેલે પ્રેરિત
હોય ॥ ૩૬ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

કામ એપ ક્રોધ એપ રજોગુણસમુદ્ભવઃ । મહા-
શનો મહાપાપ્મા વિદ્ધ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ૩૭

રજો શુભુથી થત, એ ક્રોધ, ક્રોધ મહુ જો
જ, મહા પાપિ બહુ આહારિ, આહિ, જાણુ
શત્રુ એનેજ ॥ ૩૭ ॥

ધૂમેનાત્રિયતે વન્હિર્હયાઽઽદર્શો મલેન ચ ।
યથોલ્લેનાદૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાદૃતમ્ ૩૮

છાદિત અગ્ની ધૂમયિ, ‘દર્શણુ મલથી જમ,
ગર્ભ ‘જરાયુવેં કરી, જ્ઞાનજ તેલે એમ. ૩૮

આદૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।
કામરૂપેણ કૌત્રેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

નિત્ય વેરિ એ જ્ઞાનિનો, કામ રૂપ દુષ્પૂર્ણ,
અગ્ની, તેલે ઢાકિયુ, જ્ઞાન પાર્થ સપૂર્ણ. ૩૯

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ४०

એને, મનમતિ ઇન્દ્રિયો, આશ્રય, તેણે સાર,
કરે જીવને મોહ એ, ઢાંકે જ્ઞાન નિર-
ધાર ॥ ૪૦ ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य
भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं
ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

માટે ઇન્દ્રિયને પ્રથમ, વશ કરિ એને મૂક,
ટળે જ્ઞાન વિજ્ઞાન, એ પાપીથીજ અ-
શૂંક ॥ ૪૧ ॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२

વિષય થકી પર ઇન્દ્રિયો, છે પર તેથી
મન, મનથી પર બુદ્ધીજ છે, પર તેથી
આત્મન ॥ ૪૨ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ४३

એમ જાણિ પર, બુદ્ધિથી, કરિ મન ધીરે
સ્થીર, જીત શૂરાસદ શત્રુ એ, કામરૂપ
રણધીર ॥ ૪૩ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे कर्मयोगोनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् हरेः.

इमं विस्मयते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । वि-
बन्धान्मनसो माहमनुरिक्ष्वाकुरेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

कथो श्रुत्वे योत्र आ, अजय, मे निरभार,
श्रुत्वे भवने तेभ्यो, धिक्साहने गार ॥ १ ॥

एवं परंपरामाप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो परंतपः ॥ २ ॥

गन्तुं लक्ष्म, धर्म, प्राप्त परंपर अह,
भवन कालना अहरे, नाश यथो छे जेह ॥ २ ॥

स एवायं मया तैऽद्य योगः प्रोक्तः
युगान्तः । भक्तोमि मे सया चेनि
रहस्यं व्रतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

तेन पुरातन योत्र आ, रहस्य ने उत्त-
म, कथो तने मे आह, तु, भक्त गभा
रहस्य ॥ ३ ॥

अर्जुनवाच ॥

अर्जुन पूछे.

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विस्मयतः ।
कथमेतद्दिनानीयां समादां प्रोक्तवानिति ॥

जन्म आपने आ भवय, श्रुत्वे तजो ते
पदेत, तुं अ लक्ष्म केम, ने, आने प्र-
भम हरेत ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् हरेः.

यद्वनि मे व्यतीतानि जन्मानि तत्र चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न तं वेत्स्य परंतपः ॥ ५ ॥

यथा जन्म भुज्ज गद वशी, तास पणु
हैतिय, लक्ष्म तुं ते गवने, तुं लक्ष्म नदि
वेय ॥ ५ ॥

अजोपि सन्नययात्मा भूतानामी-
श्वरोपि सन् । प्रकृतिं स्नामयिष्यामि
ममभ्यामात्ममायया ॥ ६ ॥

अह, अविनाशी, धर्म तुं, भूतानो, पणु
गार, श्चीकारी निह प्रकृति तां, छेजये
अवतार ॥ ६ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भव-
ति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य
तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

यापन लागी धर्मनी, ल्यादे भारत पीर,
वृद्धी थाय अधर्मनी, त्यादे धर्म शरीर ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

हरवा, रक्ष साधुनी, पापीयोने हार, धर्म
स्थापवा तुं धरुयुग युगभां अवतार ॥ ८ ॥

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।
ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુને ૯

જાણે તત્ત્વચિ દિવ્ય મુજ, જન્મ કર્મ ઇમ
જેહ, દેહ તત્ પામે મને, નહિ ફરિ જન્મે
તેહ ॥ ૯ ॥

વીતરાગભયક્રોધા મનમયા મામુપાશ્રિતાઃ ।
યદ્યવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦

મૂકિ રાગ ભય ક્રોધને, મુજ આશ્રિત 'મુ-
જ'પુરુષ, જાણુ પામ્યા મુજ ભાવને, જ્ઞાન તપે
અર્થ થયું ॥ ૧૦ ॥

યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ ।
મમ વર્તમાનુવર્તંતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ૧૧

જેમ નરો મુજને ભજે, તેમ ભજું હું સાર,
પાર્થ ભજે સૌ માનવો, મુજને સર્વ પ્રકાર. ૧૧

કાંસંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત ઇહ
દેવતાઃ । ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે
સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥ ૧૨ ॥

અહીંજ જોને ભજે, કર્મસિદ્ધિ ઇચ્છનાર,
યાય પાર્થ આ લોકમાં, કર્મસિદ્ધિ તત્કાળ. ૧૨

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં શુણકર્મવિભાગશઃ ।
તસ્ય કર્તારમપિમાંચિદ્ધચકર્તારમવ્યયમ્ ૧૩

શુણ કર્મોના બેદથી, સૃષ્ટ જાત મેં આર,
કર્તા તેના પણ મને, અકર્તા અવ્યય ધાર. ૧૩

ન માં કર્માણિ લિપંતિ ન મે કર્મફલે
સ્પૃહા । ઇતિ માં યોઽભિજાનાતિ
કર્મભિર્ન સ વદ્ધ્યતે ॥ ૧૪ ॥

કર્મ મને લેપે નહીં, નહિ ઇચ્છા ફલમાંય,
જાણે મુજને એ રિતે, નહિ કર્મે બંધાય. ૧૪

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्तं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥ १५

કર્મો પૂર્વે મુમુક્ષુએ, કર્મો જાણી એમ, માટે
તું પણ પૂર્વથી, અતઃ કર્મ કર તેમ ॥ ૧૫ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यन
मोहिताः । तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि
यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽश्रुभात् ॥ १६ ॥

શું અકર્મને કર્મ છે, કવિ પણ એમાં મોય,
તુજને કોં તે કર્મ, જો, જાણિ અશ્રુભને
જોય ॥ ૧૬ ॥ ૨૬ -

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः १७

કર્મ તથા વીકર્મનું, તત્ જાણવા ચો-
ગ્ય, અકર્મનું પણ એમ, એ, કર્મગતી
દુર્બોધ ॥ ૧૭ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स
बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

જે અકર્મ તો કર્મમાં, કર્મ અકર્મમાં જોય,
એથ યોગિ તે લોકમાં, સર્વ કર્મકૃત હોય. ૧૮

યસ્ય સર્વે સમારંભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ।
જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પંઢિતંબુધાઃ ૧૯

જેના સૌ આરંભ છે, કલ્પ સંકલ્પ રહીત,
જ્ઞાનવટે તે શુદ્ધને, જ્ઞાની કહે પડીત ॥૧૯॥

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો
નિરાશ્રયઃ । કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ
નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

મુક્તી કર્મ ફલ સંગ, વિષુ આશ્રય, તૃપ્ત હ-
મેશ, કર્મ કરે જો કે સદા, તોય કરે નહિ
લેશ ॥ ૨૦ ॥

નિરાશીર્યતચિચાત્મા ત્યક્તસ-
ર્વપરિગ્રહઃ । શારીરં કેવલં કર્મ
કુર્વન્નામોતિ કિલ્ચિપમ્ ॥ ૨૧ ॥

નિરાશન, આશા રહિત નર, મુક્તિ સર્વ સ-
માર, શરીર કર્મ કરતાજ, નહિ પામે પાપ
લગાર ॥ ૨૧ ॥

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિ-
મત્સરઃ । સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ
ચ કૃતાપિ ન નિવદ્યયતે ॥ ૨૨ ॥

અતુષ્ટ દૈવકૃત લાભધિ, વૈર દ્વંદ્વ વિષુ
જેહ, સમ વધિ સિદ્ધિ અસિદ્ધિ, તો, કરી
કર્મ છુટેહ ॥ ૨૨ ॥

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।
યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

જાની, મુક્ત, અસંગિ જે, યજ્ઞ માટે કર-
નાર, કર્મ બધા તો, તે તપુઃ, લય પામે
નિરંતર ॥ ૨૩ ॥

બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્નો બ્રહ્મણા હુતમ્
બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥ ૨૪ ॥

બ્રહ્માર્પણુ બ્રહ્માગ્નિમાં, હુત બ્રહ્મ, હ-
વિ બ્રહ્મ, બ્રહ્મકર્મ સમાધિયે, પમાય તેણે
બ્રહ્મ ॥ ૨૪ ॥

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।
બ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહતિ ॥ ૨૫ ॥

કરે દૈવ યજ્ઞ વળી, કર્મેયોગિ જે હોય,
બ્રહ્માગ્નીમા યજ્ઞને, યજ્ઞે હોમે હોય ॥ ૨૫ ॥

।નાદીર્નાદ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્રિપુ
જુહતિ । શબ્દાદીન્વિપયાન્ય
ઇન્દ્રિયાગ્રિપુ જુહતિ ॥ ૨૬ ॥

બીજના નિસ્રય અગ્નિમાં, હોમે નિસ્રોત્રા-
દીય, નિસ્રિયાગ્નિમાં અન્ય વળિ, હોમે
નિસ્રોત્રાદીય ॥ ૨૬ ॥

સર્વાર્ણાદ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।
આત્મસંયમયોગાગ્નો જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ૨૭

હદિ પ્રાણના, કર્મ સૌ, અન્યે હોમ કરા-
ય, આત્મસંયમ અગ્નિ જે, જ્ઞાન નિસ્રોત્રા
તેમાય ॥ ૨૭ ॥

૧ મન ૨ વશ કરનાર ૨ યજ્ઞ પાત્ર પણ બ્રહ્મરૂપ ૩ અગ્નિ પણ બ્રહ્મરૂપ ૪ હોમેણુ ૫ યજ્ઞમાનાદિ
હોમનાર પણ બ્રહ્મરૂપ ૬ હોમ કરવાના અગ્નિ પણ બ્રહ્મરૂપ ૭ કર્મ પણ બ્રહ્મરૂપ ૮ ચિત્તની એ
કામના ૯ ઇન્દ્રિય દેવનુ બ્રહ્મ બુદ્ધિવિના જેમા યજ્ઞન થાયછે તે ૧૦ હવર કહેલ બ્રહ્માર્પણાદિ બુ
દ્ધિયે ૧૧ હદ્રિયનિસ્રોત્ર ૧૨ જ્ઞાનદ્રિય ૧૩ ઇન્દ્રિયરૂપ અગ્નિ ૧૪ પાત્ર વિષય ૧૫ આત્મામા
એવાગ્રતા ૧૬ પ્રકાશમાન

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાઽપરે ।
સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચયતયઃસંશિતવ્રતાઃ૨૮

અપાને જુદાં પ્રાણં પ્રાણેઽપાનં
તથાઽપરે । પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા
પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ।
સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ૩૦

યજ્ઞશિષ્ટામૃતશ્રુજો યાંતિ વ્રહ્મ
સનાતનમ્ । નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય
ક્રુતોઽન્યઃ ક્રુત્સત્તમ ॥ ૩૧ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो
मुखे । कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं
ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાયજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।
સર્વં કર્માર્થિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે૩૩

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः૩४

યજ્ઞજ્ઞાતા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્ય-
સિ પાંડવ । યેન ભૂતાન્યશ્રેયેણ
દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યયો મયિ ॥ ૩૫ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः
पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्रवेनैव
वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

દ્રવ્ય, યોગ, તપ૩૫ વલિ, યજ્ઞ કરે બહુ
જાણુ, વેદજ્ઞાન ૩૫ યજ્ઞ તો, બીજા યતિ
વ્રતવાન ॥ ૨૮ ॥

વલિ દો પ્રાણુયામિયો, ૩૫ 'પ્રાણુ' અ-
પાન, અપાન હોમે પ્રાણુનાં, તેમ અ-
પાને પ્રાણુ ॥ ૨૯ ॥

નિયત અહારિ દો પ્રાણુમાં, પ્રાણુજ હોમી
દેય, યજ્ઞે યુદ્ધ થયેલ ગૌ, યજ્ઞવીર છે એય ૩૦

યજ્ઞશિષ્ટ અમૃત ભુજ, પામે શાશ્વત વ્રહ્મ,
અયજ્ઞિને આ લોક નહિ, કેમ અન્ય, સ-
ત્તમ ॥ ૩૧ ॥

કયા વેદના શુભ વિશે, બહુ વિધ યજ્ઞો
એમ, 'કર્મજ' સર્વે જાણુ તે, છુદિશ જાણી
તેમ ॥ ૩૨ ॥

પાર્થ દ્રવ્યમય યજ્ઞથી, જ્ઞાન યજ્ઞ વીશેષ,
સમાય સર્વે જ્ઞાનમાં, અર્જુન કર્મ અશેષ. ૩૩

કરિ સેવા 'પ્રણિપાત વલિ, પ્રશ્ન કરીને
જાણુ, 'તત્ત્વદર્શી જે જાણે તે, કહેશે જુ-
જને જ્ઞાન ॥ ૩૪ ॥

જે જાણી ઇમ મોહને, કરિ તું નહિ પા-
મીશ, જેણે 'નિજ ને 'શુભ વિશે, જ્ઞાન
માત્ર દેખીશ ॥ ૩૫ ॥

જો કે પાપી સર્વથી, અધિક પાપિ હોઈ-
શ, તોય જ્ઞાનરૂપ નરવથી, પાપ સમુદ્ર
તરીશ ॥ ૩૬ ॥

યયૈર્ધાસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્ભસ્મસાત્કુરુ-
તેર્જુન । જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ
ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

બળતો અગ્ની કાષ્ટને ભસ્મ કરેછે જમ,
સર્વ કર્મ, જ્ઞાનાગ્નિ પણ, ભસ્મ કરેછે તેમ. ૩૭

નદિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદ્
વિચતે । તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ
કાલેનાત્મનિ વિંદતિ ॥ ૩૮ ॥

પવિત્ર નદિ આ લોકમાં, અર્જુન જ્ઞાન-
સમાન, યોગી કાળે મેળવે, નિજમાં પોતે
જ્ઞાન ॥ ૩૮ ॥

શ્રદ્ધાવાલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતે-
દ્રિયઃ । જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમ-
ચિરેणाધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

શ્રદ્ધાથી, વશઈદ્રિ, વળિ, 'તત્પર પામે જ્ઞાન
પામિ જ્ઞાનતરતજ પછી, શાંતિ પામે મહાન.

અજ્ઞાથાશ્રદ્ધાધાનશ્ચ સંશયાત્મા
વિનश्यति । નાયં લોકોઽસ્તિ ન
પરો ન મુર્ખ સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

અજ્ઞ, અશ્રદ્ધાવાન વળિ, 'સંશયિ પામે
નાશ, સંશયિને આ લોક નહિ, નહિ પર,
નહિ મુખ આશ ॥ ૪૦ ॥

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।
આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવઘ્નન્તિ ધનંજય ૪૧

યોગે કર્મ ત્યજેલ વળિ, જ્ઞાને સંશય મુ-
ક્ત, આત્મજ્ઞાનિને કર્મ નહિ, કરે બાધ કે
પુક્ત ॥ ૪૧ ॥

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિ-
નાત્મનઃ । છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમા-
તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

માટે સંશય તદ્દયમાં, અજ્ઞાને થાનાર,
છેદી જ્ઞાનરૂપ અજ્ઞથી, ઉઠે યોગી થા સાર. ૪૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मब्रह्मार्पणयोगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ अथ पंचमोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं
च शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं
तन्मे ब्रूहि मुनिश्चितम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसक-
राद्युभौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात्क-
र्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न
द्वेष्टि न कांसति । निर्द्वंद्वो हि महा-
बाहो सुखं बंधात्ममुच्यते ॥ ३ ॥

सांख्ययोगी पृथग्बालाः प्रवदंति
न पंडिताः । एकमप्यास्थितः
सम्पद्युभयोर्विदते फलम् ॥ ४ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्यो-
गैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च
योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमा-
नुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म
न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा
जितेंद्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा
कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

अर्जुन કહેછે.

કર્મતણેા સંન્યાસ વળિ, કહેછેા તેનેા યોગ,
એક કહેા,એમાંયથી,ને નિશ્ચય શુભ લેગ. ૧

શ્રીભગવાન કહેછે.

કર્મયોગ, સંન્યાસ,એ,છેબન્ને શુભકાર, પણ
તેમાં સંન્યાસથી, અધિક યોગ છે સારા||૨||

સંન્યાસી તે બાણુવેા, ન ઇછે દ્વેષે નેહ, ધૂટે
બંધનથી શુષ્કે, દ્વંદ્વ વિનાનેા તેહ || ૩ ||

જ્ઞાન, યોગને કહે જુદા, નહિ પંડિત, પણ
'મૂર્ખ, પામે એક 'શુઆચરી, દેહ બેનુંજ
અમૂર્ખ || ૪ ||

પ્રમાય 'પદ ને જ્ઞાનિયે, યોગીયે પણ એ
જ, જ્ઞાન, યોગને એક ને, બાણે બાણે
તેજ || ૫ ||

યોગ વિના સંન્યાસ તેા, પામવાજ દુખ-
રૂપ, યોગયુક્ત પામે મુની, તરતજ બ્રહ્મ-
સ્વરૂપ || ૬ ||

શક્તિર અતિ, મન શુદ્ધ કરી, યોગી, ઇ-
ન્દ્રિય અત, સર્વે તણેા બુદ્ધિ આતમા, કર્તા
પણ નહિ 'લીપી || ૭ ||

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત
તત્ત્વવિત્ । પશ્યન્શૃણ્વસ્પૃશન્નિઘ્ન-
ન્નશ્નન્નાચ્છન્સ્વપન્શ્વસન્ ॥ ૮ ॥

મલપન્વિસૃજન્તુઋદ્ધુન્મિપન્નિમિ-
પન્નપિ । ઇન્દ્રિયાર્ણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તત
ઇતિ ધારયન્ ॥ ૯ ॥

ઋણ્યાધાય કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા
ત્રોતિ યઃ । લિપ્યતે ન સ પાપેન
પદ્મપત્રમિવાંભસા ॥ ૧૦ ॥

કયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિ-
યૈરપિ । યોગિનઃ કર્મ કુર્વતિ સંગં
ત્યક્ત્વાઽઽત્મશુદ્ધયે ॥ ૧૧ ॥

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમામ્નોતિ
નૈષ્ઠિકીમ્ । અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે
સક્તો નિમગ્નયતે ॥ ૧૨ ॥

સર્વર્થર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે
નૃત્વં વશી । નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ
કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય
સૃજતિ પ્રભુઃ । ન કર્મફલસંયોગં
સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ
સુકૃત વિદ્યુઃ । અજ્ઞાનેનાદૃતં જ્ઞાનં
તેન મુહ્યતિ જતવઃ ॥ ૧૫ ॥

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેપા નાશિ-
તમાત્મનઃ । તેપામાદિત્યવજ્જ્ઞાન
પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

લેઈ, શુષ્પી, સ્પૃશિ, સૂધિ વળિ, જમિ,
જઈ, સુઈ, લઈ પ્રાણ, માને યોગી ત-
ત્વવિત, “કેનહિ કર” ઇમ, જાણુ ॥૮॥

વદી, મૂકિ, અહિ, ખોવિ વળિ, વીચીને
પણુ સાર, વર્તે ડ્રિય, વિષયમા, ધારિ
એમ નિરધાર ॥ ૯ ॥

આપિ અહાને કર્મ જે, કરે સગ વિણુ પ્રા-
પિ, ન અડે તેને પાપ, જિમ, પદ્મપત્રને
પાણિ ॥ ૧૦ ॥

મન, બુદ્ધી, શરીરે, વળી, કેવળ ઇન્દ્રીયેજ,
મૂકિ સગ કર્મા કરે, યોગી શુ ધર્મેજ. ૧૧

યોગિ કર્મફલ ત્યાગિને, શાંત અતીશય થાપ
ફલમા સક્તઅયોગિ, તે કામવડેબધાય. ૧૨

મૂઢી કર્મ સૌ મનવડે, યોગી સુખથી રેહ,
નવ દ્વારના પુર વિષે, નહિ કરિ કરાવિ
તેહ ॥ ૧૩ ॥

લોકતણુ કર્તૃત્વ વળિ, કર્મ, કર્મ ફલ યોગ,
પ્રભુ, એ યો સૃજતા નથી, છે રામા-
નિક ભોજ ॥ ૧૪ ॥

પ્રભુ ધારે નહિ કોઈનૂ, પાપ પુણ્ય જે હોપ,
જાદિત જ્ઞાન અજ્ઞાનથી, જીવો તેજે મોય ૧૫

આત્મજ્ઞાનથી જેમનૂ, નાશ થયૂ અજ્ઞાન,
તેને જાણુવે સૂર્યવત, અદ્વૈત, તે જ્ઞાન ॥૧૬॥

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્ત-
ત્પરાયણાઃ । ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિ
જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ
હસ્તિનિ । શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ
પંડિતાઃ સમર્થાનઃ ॥ ૧૮ ॥

ઈદૈવ તૌજિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે
સ્થિતં મનઃ । નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ
તસ્માદ્બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ ॥ ૧૯ ॥

ન પ્રહૃષ્યેત્મિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય
ચાપ્રિયમ્ । સ્થિરચુદ્ધિરસંમૂઢો
બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિંદત્યાત્મનિ
યત્સુખમ્ । સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા
મુખમક્ષયમશ્રુતે ॥ ૨૧ ॥

યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃસ્વયો-
નય એવ તે । અદ્યંતવ્રંતઃ કૌંતેય
ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥ ૨૨ ॥

શક્નોતીદૈવ યઃ સોઢું પ્રાક્ શરીરવિ-
મોક્ષણાત્ । કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ
યુક્તઃ સ છુલી નરઃ ॥ ૨૩ ॥

યૌંડતઃમુલ્લૌંડતારારામસ્તયાંતર્જ્યૌ-
તિરેવ યઃ । સ યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણં
બ્રહ્મભૂતોડધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

લભંતે બ્રહ્મનિર્વાણમૃપયઃ ક્ષી-
ણકલ્મષાઃ । છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ
સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

મન યુદ્ધી 'તેમાં વળી, નિષ્ઠા આશ્રય 'તેજ,
જ્ઞાને શુદ્ધ થયેલ તે, પામે મોક્ષ પરેજ ॥ ૧૭ ॥

અધિકૃત જિનયિ બ્રાહ્મણ વિષે, જો હસ્તી-
માં સાર, 'સ્થિર તથા આંડાવગાં, પંડિત.
'સમ જોનાર ॥ ૧૮ ॥

છતી તેણે શ્રદ્ધિ અહિ, જેનું મન છે સંમ,
બ્રહ્મ વિષે સ્થિત તેજ છે, સમ 'નિર્દો-
ષજ બ્રહ્મ ॥ ૧૯ ॥

અપ્રિયથી ખેદે નહીં, પ્રિયથી નહિ હ-
ર્ષેહ, 'બ્રહ્મસ્થિત, 'અસંમૂઢ, સ્થિર યુદ્ધિ,
બ્રહ્મવિદ્ જેહ ॥ ૨૦ ॥

જે, અસક્ત 'બહિ વિષયમાં, અંતર પામે
સુખ, બ્રહ્મયોગિ તે, મેળવે, મુખ અવિ-
નાશિ અચુક ॥ ૨૧ ॥

વિષય ભોગ જે, તેજ છે, કારણ દુખના
સાર, તે 'આદ્યંતજવાનમાં, ન વિવેકી
રમનાર ॥ ૨૨ ॥

અહીંજ સહન કરી શકે, છપતાંજ નર જેહ,
કામક્રોધના વેગને, યોગી, મુખિયો તેહ ॥ ૨૩ ॥

અંતર મુખિ આરામિ જે, અંતર દૃષ્ટિ
સાર, બ્રહ્મસ્થિત તે મોક્ષને, પામે છે
નિરપાર ॥ ૨૪ ॥

'ક્ષીણપાપ, સંશય રહિત, વળિ મન વશ
કરનાર, ક્ષપિયો પામે મોક્ષને, સર્વ તપ્તા
હિતકાર ॥ ૨૫ ॥

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચે-
તસામ્ । અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં
વર્તેતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

મુક્ત કામ ક્રોધે, યતી, આત્મતત્વ માહેર,
વળિ મનવશ તેનેજ તો, ભોક્ષ મળે
ચોમેર ॥ ૨૬ ॥

સ્પર્શાન્કૃત્વા વદિર્વાહ્યાંશ્ચક્ષુર્થવાંતરે
શ્રુવોઃ । પ્રાણપાનો સમૌ કૃત્વા
નાંસામ્યંતરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

રાજિ ચક્ષુ રૂપમધ્ય વળિ, કરિ ત્રિપથોને
બહાર, સમ કરિ ગ્રાણુ આપાનને, જે નાકે
ચરનાર ॥ ૨૭ ॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરા-
યણઃ । વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ
સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

ઇન્દ્રિય મન, મતિ વશ કરી, ભોક્ષ પર-
યણુ મુક્ત, રાગ ક્રોધ ભય રહિત જે, સ-
દાય છે તે મુક્ત ॥ ૨૮ ॥

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વ-
રમ્ । મુહુદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં
જ્ઞાતિમૃચ્છતિ ॥ ૨૯ ॥

ભણિ મને, સૌ લોકનો, ઇશ મુહુદ વળિ
સાર, જોક્ષા તપ ને યજ્ઞનો, થાય જ્ઞાત
નિરધાર ॥ ૨૯ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे संन्यासयोगोनाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ अथ पष्ठोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म
करोति यः । स संन्यासी च योगी
च न निराग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि
पांडव । न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी
भवति कश्चन ॥ २ ॥

अरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारण-
मुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव
शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

यदा हि नैद्रिपार्येषु न कर्म-
स्यनुपज्जते । सर्वसंकल्पसं-
न्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मान-
मवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो
बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मै-
वात्मना जितः । अनात्मनस्तु
शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रज्ञांतस्य परमात्मा
समाहितः । शीतोष्णखटुःस्वेपु
तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

श्रीभगवान् कहेछे,

करे कर्म, इत्त भक्ति ते, संन्यासी, योगी,
अग्नि क्रिया विष्णु होय जे, नहि ने पा-
र्य कछेन ॥ १ ॥

जेने कहे संन्यास ते, योगी पांडव जे,
संकल्प त्याग बिना नहि, थाय योगि
अहे भान ॥ २ ॥

कहेछे योग ध्येनानरतुं, कारण कर्मन सार,
तेमन योगीतुं कहे, शम कारण निरधार ॥ ३ ॥

यदा विषय ने कर्मभां, कदि आसक्त न थाय,
भूके सौ संकल्पने, तदा योगि कहेवाय ॥ ४ ॥

जाते तारे आत्मने, नहि तेने आडेन,
निजबंधू जातेन छे, निज शत्रु पण
जातेन ॥ ५ ॥

जे अत्यो शरिरादिने, निजबंधू छे तेह,
पण निज शत्रु छेन ते, अतनार नहि
जेह ॥ ६ ॥

आत्मजित ते शांतनुं, मन निश्चय निर-
धार, शीत उष्ण सुख दुःखभां, भान आ-
पमाने सार ॥ ७ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૃટસ્થો
વિજિતેન્દ્રિયઃ । યુક્ત ઇત્યુચ્યતે
યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદે-
પ્યવંધુપુ । સાધુપ્ત્વપિ ચ પાપેષુ
સમવુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ
સ્થિતઃ । એકાકી યતચિત્તાત્મા
નિરાશીરપરિગ્રહઃ ॥ ૧૦ ॥

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનં-
માત્મનઃ । નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીચં
ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

તર્ત્રકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિ-
યક્રિયઃ । ઉપવિશ્યાસને યુંજ્યા-
યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં
સ્થિરઃ । સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં
દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે
સ્થિતઃ । મનઃ સંયમ્ય મચિત્તો
યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪ ॥

યુંજન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી
નિયતમાનસઃ । શાંતિં નિર્વાણ-
પરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

નિર્વિકાર, ઇન્દ્રીયજિત, ¹બને જ્ઞાનથી તૃપ્ત,
છે બને ²લોષ્ટાશ્મ સમ ³કાંચન, તે છે
યુક્ત ॥ ૮ ॥

⁴સુહૃદ્, મિત્ર, ⁵આરિ, ⁶મધ્ય ને, ⁷સાધુ ⁸ઉ-
દાસી ⁹દ્વેષ, બંધુ, પાપિ, એ સર્વમાં, ¹⁰સ-
મમતિ છેજ વિશેષ ॥ ૯ ॥

નિત્ય યોગિ મન સ્થિર કરે, કરિ એકાંતે
વાસ, ¹¹વપુ મન વશ કરિ એકલો, મુક્તિ
¹²પરિગ્રહ આશ ॥ ૧૦ ॥

દુર્લભ ¹³અર્થ ને વસ્તુનું, નિજ આમન કરિ
સ્થિર, શુચિ જગ્યામાં મુક્તિ, અતિ, નીચ
હત્ય નહિ, ધીર ॥ ૧૧ ॥

ત્માં જોમી મન સ્થિર કરી, કરે આત્મ શુ-
ધર્થ, કરિ વશ ¹⁴ચિત્તેન્દ્રિય ક્રિયા, યોગી,
યોગ, સમર્થ ॥ ૧૨ ॥

શિઃ, ¹⁵ગ્રીવા, વપુને અચ્ચય, કરિ સમ
સ્થિત રાખીજ, ¹⁶દિશુને નહિ જોતાજ, નિ-
જ, ¹⁷નાગિકાગ્ર જોઈજ ॥ ૧૩ ॥

અર્ધ શાંત ને ભય રહિત, પ્રભચારિ મત-
વાન, કરિ મન વશ મત્પર રહે, ¹⁸મતિય-
ત યોગી મહાન ॥ ૧૪ ॥

નિત્ય જોડતાં એમ મન, યોગી વશ કરિ
ચિત્ત, પરં શાંત ¹⁹મુન્ડપને, પામેહે
અન્વિત ॥ ૧૫ ॥

૧ જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન. ૨ લોષ્ટ એટલે માછીનાં ઢેરા અને નાશ એટલે પથ્થર. ૩ રોનું. ૪ રૂપ-
ભાવથીજ સ્નેહી. ૫ શત્રુ. ૬ મધ્યસ્થ. ⁷ સદાચારી. ⁸ ઉપેક્ષા કરનાર. ⁹ દ્વેષ કરતાતાપક.
૧૦ સમાન બુદ્ધિ રાખનાર. ૧૧ સગી. ૧૨ સમાર. ૧૩ કાળા મુખનું આમરું. ૧૪ મન નપા
ઉદ્વિગ્ન. ૧૫ જગ્યાને પાછો જામ. ૧૬ દિશાઓ. ૧૭ નાકની દોચ. ૧૮ આશ આત્મરૂપમાં
મન રાખનાર. ૧૯ આર આત્મરૂપક.

नात्यश्रस्तु योगोऽस्ति न चैकांत-
मनश्नतः । न चातिस्वप्नशीलस्य
जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य
कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य
योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवाव-
तिष्ठते । निःस्पृहः सर्वकायेभ्यो
युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा
स्मृता । योगिनो यतचित्तस्य
युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसे-
वया । यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं
पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

सुखमालयंति कं यत्तद्वुद्धिग्राह्यमती-
न्द्रियम् । वेत्ति यत्र न चैवायं
स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते ना-
धिकं ततः । यस्मिंस्थितो न
दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

तं विद्यादुःसंयोगवियोगं योग-
संज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो
योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वो-
नरोपतः । मनसैवेन्द्रियग्रामं विनि-
यम्य समततः ॥ २४ ॥

अति निद्रा, लग्नत अती, उपवासी आहु
अहारि, थाय योग नहि तेभने, कुंतीयुत
गजधारि ॥ १६ ॥

विहार कर्म चेष्टा वणि, अहार स्वनम
लग्न्यु, नियमित जेना तेभने, थाय योग
हुण्डल्यु ॥ १७ ॥

चित्त करेकुं वश यदा, स्थिर आत्माभां
थाय, निस्पृह सौ कामे यकी, तदा युक्त
कडेवाय ॥ १८ ॥

जेम वायु विण् स्थानभां, दीपे स्थिर
रहेवाय, आत्मयोगि वशचित्तने, उपमा
ते कडेवाय ॥ १९ ॥

जेभां योगावरणधी, वश मन शांतन
थाय, लेतां मनथी आत्मने, आत्माभां
तोपाय ॥ २० ॥

बुद्धिआल, अतीन्द्रिय मुभ, पामेछे अ-
त्यंत, रहि जेभां पसतो नथी, तत्त्वधीन
जे संत ॥ २१ ॥

जे पामी भाते न हैं, अधिक लाभ तेधीन,
जेभां स्थित तो थाय नहि, अक्षित भडा
हुण्धीन ॥ २२ ॥

पार्थ आलुवे योग ते, रहित दुःख सं-
योग, निश्चय निर्दुष्य चित्तधी, आयरवे
जे योग ॥ २३ ॥

संकल्पे यति कामना, भूकी सर्व अशेष,
इन्द्रिय गणुने सर्वेधी, करि वश मनधि
विशेष ॥ २४ ॥

શનૈઃશનૈરુપરમેહુદ્ધયા ધૃતિપૃહીતયા ।
આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદ-
પિ ચિતયેત્ ॥ ૨૫ ॥

ધીરે ધીરે આત્મમાં, ધીર બુદ્ધિયે સાર,
સ્થાપી મન, શાંત-૪ બને, ચિતે નહીં
લગાર ॥ ૨૫ ॥

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમ-
સ્થિરમ્ । તતસ્તતો નિયમ્યૈતદા-
ત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

જે જે પ્રલે બંધાયે, મન ચચલ અસ્થિર,
તેથી પાછું ખેંચિ, વશ કરે આત્મમાં,
ધીર ॥ ૨૬ ॥

મશાંતમનસં દ્યેનં યોગિનં સુખમુ-
ત્તમમ્ । ઉપૈતિ શાંતરજસં બ્રહ્મ-
ભૂતમકલમપમ્ ॥ ૨૭ ॥

૧અક્ષભૂત નિષ્પાપ વગિ, શાંત રત્નેશુભુ
મન, એ યોગીને તે મળે, મુખ ઉત્તમ
અર્જુન ॥ ૨૭ ॥

યુંજન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી વિ-
ગતકલમપઃ । સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શ-
મત્યંતં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

સદા જોડતાં એમ મન, યોગી પાપ ર-
હીત, સેજે પામે મુખ, અતી ૧અક્ષરપર
સહીત ॥ ૨૮ ॥

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ
ચાત્માનિ । ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા
સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

૧યોગીને સૌ ભૂતમાં, સૌને ૧નિજમાં સાર,
જુએ આત્મ યોગી મુની, સૌમાં સમ જો-
નાર ॥ ૨૯ ॥

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि
पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि
स च मे न प्रणश्यति ॥ ૩૦ ॥

જે મુજને સૌમાં જુએ, સૌને ૧મુજમાં
જોય, હુ તેને અળગો નથી, નહિ મુજથી
તે હોય ॥ ૩૦ ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येक-
त्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि
स योगी मयि वर्तते ॥ ૩૧ ॥

સર્વ ભૂતમાં સ્થિત મને, ભજે એકપથી
જેહ, વર્તતાંજ સૌ રીત પણ, મુજમાં વર્તે
તેહ ॥ ૩૧ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति
योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं
स योगी परमो मतः ॥ ૩૨ ॥

દેખે સૌમાં ૧આત્મવત, સમાન મુખ દુખ
સાર, અર્જુન યોગી શ્રેષ્ઠ તે, મુજ મનથી
નિરધાર ॥ ૩૨ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

યોડયં યોગસ્તયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન
મધુમૃદન । એતસ્યાહં ન પશ્યામિ
ચંચલતાત્સ્થિતિં સ્થિરામ્ ॥ ૩૩ ॥

ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાયિ
બલવદ્દૃઢમ્ । તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે
વાયોરિવ મૃદુપ્કરમ્ ॥ ૩૪ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

અસંશયં મહાવાહો મનો દુર્નિગ્રહં
ચલમ્ । અભ્યાસેન તુ કૌંતેય
વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પાપ ઇતિ
મે મતિઃ । વશ્યાત્મના તુ યતતા
શક્યોડવાત્સુખાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચલિત-
માનસઃ । અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં
કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

કચિન્નોભયવિશ્રદ્ધિશ્ચન્નાશ્રમિવ
નશ્યતિ । અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો
વિમૂઢો વ્રજ્જનઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

એતન્મે સંશયં કૃષ્ણ છેતુમર્હસ્યશેપતઃ ।
સદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેત્તા નહુપપચતે ૩૯

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

પાર્ય નૈવેહ નામુન વિનાશસ્તસ્ય
વિચતે । નહિ કલ્યાણકુત્ક-
શ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

અર્જુન કહેછે,

મધુમૃદન આ યોગ જે, આપે કયો સ-
માન, સ્થિતિ થિર તે તણિ દેખું નહિ,
મન અચલ ભગવાન ॥ ૩૩ ॥

મન ચંચલ, બળવાન, દૃઢ, 'વિશેષજ કર-
નાર, 'નિગ્રહ તેનો વાયુવત, 'દુર્ઘર માનું
સાર ॥ ૩૪ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે,

ચંચલ 'દુર્નિગ્રહજ મન, સશય કે ન લ-
ગાર, પણ અભ્યાસ વિરાગથી, કરાય વશ
નિરધાર ॥ ૩૫ ॥

'અનિર્ણયને મુજ મતે, છેજ યોગ 'અ-
પ્રાપ્ય, છતેદ્રિય ઉદ્યોગિને, ઉપાયથી છે
પ્રાપ્ય ॥ ૩૬ ॥

અર્જુન પૂછેછે,

'અયતી, શક્તિવાન, 'મનચલિત યોગથી,
જેહ, યોગ સિદ્ધિ પામીજ નહિ, શુ ગતિ
પામે તેહ ॥ ૩૭ ॥

શું બનેથી બ્રહ્મ થૈ, બ્રહ્મ માર્ગમાં મૂઢ,
'છિન્ન 'અશ્રમી પેઠ તે, પામે નાશ વિ-
મૂઢ ॥ ૩૮ ॥

એ મુજ સરાય મૂલથી, આપ છેદવા યોગ્ય,
છેદનાર બીજે નથી, કોઈ આપવિણુ
જોગ્ય ॥ ૩૯ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પાર્ય થાય નહિ તે તણો, અહિ 'પરલોકે
નાશ, 'શુભકૃત પામે કોઈ નહિ, 'દુર્ગતિ-
રૂપ વિનાશ ॥ ૪૦ ॥

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલોકાનુપિતા શાશ્વ-
તી સમાઃ । શુચીનાં શ્રીમતા મેહે
યોગમ્નષ્ટોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ
ધીમતામ્ । એતદ્ધિ દુર્લભતરં લોકે
જન્મ યદીદૃશમ્ ॥ ૪૨ ॥

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।
યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ૪૩

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્રિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।
જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ૪૪

મયત્રાઘતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધિકિ-
લ્વિપઃ । અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો
યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ
મતોઽધિકઃ । કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી
તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાંતરા
ત્મના । શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો મા
સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

પુણ્યયોગને પામિ, વગિ ધ્યાના વર્ષ ત્યા
સાર, લે 'શુચિ' પ્રાપ્તિના ધર વિરે, શો-
નમ્નષ્ટ અવતાર ॥ ૪૧ ॥

અથવા આથે જ્ઞાનિના, કુળમા એ ઉત્પન્ન,
લોકે વિરે એ જન્મ છે, દુર્લભ, દુર્લભ-
ન્મ ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વ દેહની બુદ્ધિનો, ત્યા પામે સયોગ,
તેથી દરિ સિદ્ધી વિરે, રૂરે થત બહુ
ભેગ ॥ ૪૩ ॥

અવગ, પૂર્વ અભ્યાસથી, થે તે પણ ખે
આથ, યોગ તરો 'જિજ્ઞાસુ' પણ, 'વેદ' ઉ-
લની ભથ ॥ ૪૪ ॥

અરભથી ઉદ્યોગિ જે, યોગી પાપથી 'શુદ્ધ',
પાથે શ્રેષ્ઠ ગતીજ તે, બહુ જન્મે થે
'સુદ્ધ' ॥ ૪૫ ॥

યોગી અધિક તપસ્વિની, અધિક રૂપિની,
સાર, અધિક કર્મિની મા' તુ, થા યોગી
નિરધાર ॥ ૪૬ ॥

સર્વે યોગિના મધ્યમા, 'સુજગત' મનથી
જેહ, શ્રદ્ધાવાન ભજે મને, યોગિ શ્રેષ્ઠ છે
તેહ ॥ ૪૭ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे आत्मसंयमयोगोनाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् કહેછે.

मध्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्म-
दाश्रयः । असंग्रयं समग्रं मां यथा
ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

મુજગત મન, મુજ આશ્રયી, કરતા થો-
મન એમ, જાણે તુ મુજ રૂપ સૌ, નિ-
શ્રય, આંખળ તેમ ॥ ૧ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्या-
म्यशेषतः । यज्ज्ञाता नेह भूयो-
न्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

સનિજ્ઞાન આ જ્ઞાન તો, જાં તુજનેજ અ-
શેષ, જાણી જે, અહિ જાણવા, કરિ નહિ
ગદે ^૧અવશેષ ॥ ૨ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति
सिद्धये । यततामपि सिद्धानां
कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

કોઈ હજારે ^૧મનુષ્યમાં, કદે યત્ ^૨સિદ્ધિ-
યે, મિધમા પણ, જાણે મને, ^૩તત્ત્વે કોઈ
સમર્થ ॥ ૩ ॥

भूमिरापोनलो वायुः खं मनो
बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे
भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

^૧ભૂ, જલ, અગ્ની, વાયુ, ^૨નભ, મન, બુ-
દ્ધિ અહકાર, એમ ^૩ભિન્ન મુજ જાણુવી,
પ્રકૃતી અષ્ટ પ્રકાર ॥ ૪ ॥

अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृतिं विद्धि
मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो
ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

પણ એ ^૧અપરા, એયિ મુજ, ^૨પરા ^૩અ-
ન્ય, તુ ધાર, જીવભૂત, મહાબાહુ, જે, જ-
હીને ધરનાર ॥ ૫ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युप
ધाराय । अहं कृत्स्नस्य जगतः
प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

^૧એ ^૨યોનીથી થાયછે, જાણુ ભૂત સૌ એમ,
કર્તા હુ સૌ પ્રણિનો, ^૩સકર્તા, પણ તેમ ૬

भूतः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ७

મુજથી પર જીભે નથી, ^૧હવે એનો
કોઈ, સૂત્રે મણિવત સરે આ, મુજમાં
રત્ન પરોઈ ॥ ૭ ॥

रसोऽहमप्सु कान्तेय प्रभाऽस्मि शशिमूर्ययोः ।
प्रणवः सर्वत्रेष्टु शब्दः खे पौरुषं नृप ॥ ८ ॥

હુ રસ જળમાં, હુ ^૧પ્રભા, ચંદ્ર સૂર્યની,
હજ, શબ્દ નભે વેદે ^૨પ્રણવ, ઉદય ન-
રમાં હુજ ॥ ૮ ॥

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસિ
વિભાવસૌ । જીવનં સર્વભૂતેષુ
તપશ્ચાસિ તપસ્વિષુ ॥ ૯ ॥

વીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ
સનાતનમ્ । બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસિ
તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

વલં વલવતામસિ કામરાગવિવર્જિતમ્ ।
ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોસ્મિ भरतर्षभ ११

યે ચૈવ સાચ્ચિકા ભાવા રાજસાસ્તા-
મસાથ્ર યે । મત્ત एवेति तान्विद्वि
न खहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરેભિઃ સર્વધિદં
જગત્ । મોહિતં નાભિજાનાતિ
મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

દૈવી હેપા ગુણમયી માત્ર માયા દુરત્યયા ।
મામેવ યે પ્રપચંતે માયામેતાં તરંતિ તે ॥ ૧૪ ॥

ન માં દુષ્કૃતિનો મૃદાઃ પ્રપચંતે
નરાધમાઃ । માયયાપહૃતજ્ઞાના
આમુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

ચતુર્વિંશ મનંતે માં જનાઃ સુકૃતિ-
નોર્જુને । આર્તો જિજ્ઞાસુર્યાર્યા
જ્ઞાની ચ भरतर्षभ ॥ १६ ॥ ૧ ૨ ૩

તેપાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિ-
વિશિષ્યતે । મિયો દિ જ્ઞાનિનોત્ય-
ર્થમહં સ ચ મમ મિયઃ ॥ ૧૭ ॥

પુણ્ય ગંધ છું ભૂમિમાં, તેજ અગ્નિમાં સાર,
જીવન સૌ ભૂતો ત્રિપે, તપસ્વિમાં તપ,
ધાર ॥ ૯ ॥

બીજ સનાતન સર્વતું, પાર્થ, મને તું જાણ,
બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિહું, તેજ તેજિતું, માન. ૧૦

હું હું બળ બળિયાતહું, 'કામ' 'રાગ' 'ધ-
ર્મ' ત, સર્વ ભૂતમાં કામ હું, અર્જુન, ધર્મ
સહીત ॥ ૧૧ ॥

જે સાત્વિક, રાજસ તથા, તામસ ભાવો
જેહ, હું તેમાં નહિ, બધુ તે મુજથી, મુ-
જમાં તેહ ॥ ૧૨ ॥

એ ગુણમય ત્રણ ભાવથી, રમુ જગત આ
મોહિ, બળે નહિ પર એથિ, જે હું અ-
વ્યય હું કોઈ ॥ ૧૩ ॥

માયા મુજ ગુણિ દૈવિ એ, દુઃખે દરી ત-
રાય, પણ બનેછ મુજનેજ જે, તે એને
તરિ લય ॥ ૧૪ ॥

અધમ, પરપિ ને મૂઢ વળિ, માયાએ 'હ-
તજ્ઞાન, અમુરભાવ આધીત નર, બને ન
મુજને, બધુ ॥ ૧૫ ॥

ચતુરવિંશ મુજને બને, ચાર લાતના જેહ,
રોગી, 'જિજ્ઞાસુ' વળી, 'આર્થી', જ્ઞાની તેહ. ૧૬

તેમાં પણ જ્ઞાની વધે, એક ભક્ત, 'નિત્ય-
યુક્ત, હું અતિ ત્રિય હું જ્ઞાનિને, મુજને છે
તે મુક્ત ॥ ૧૭ ॥

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે
મતમ્ । આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા
મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

વહનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપચ્ચતે ।
વામુદેવઃ સર્વમિતિ સમહાત્મા મુદુર્લભઃ ૧૯

કાર્મસ્તસ્તર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપચંતેડન્યદે-
વતાઃ । તેં તેં નિયમમાસ્થાય
પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥ ૨૦ ॥

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયા-
ર્ચિતુમિચ્છતિ । તસ્ય તસ્યાચલાં
શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારા-
ધનમીહતે । લભતે ચ તતઃ કામાન્મ-
યૈવ વિહિતાન્હિ તાન્ ॥ ૨૨ ॥

અંતવચ્ચુ ફલં તેપાં તદ્વલત્યલ્પમે-
ધસામ્ । દેવાન્દેવયજો યાંતિ
મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥ ૨૩ ॥

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યંતે મામબુદ્ધયઃ ।
પરં ભાવમજાનંતો મમાન્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસ-
માદૃતઃ । મૂઢોડ્યં નાભિજાનાતિ
લોકો મામજયજ્વલ્યમ્ ॥ ૨૫ ॥

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ
ચાર્જુન । ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ
માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥ ૨૬ ॥

ઈચ્છાદ્રેપસમુત્પન્નં દ્વંદ્વમોદેન ભારત ।
સર્વભૂતાનિ સંમોહં સર્ગે યાંતિ પરંતપા ॥ ૨૭ ॥

હૃદય સૌ એ, જ્ઞાનિ તે, માનું આત્મ-
સ્વરૂપ, આત્મ યુક્ત તે આશ્રયે, ઉત્તમ
ગતિ મુજ રૂપ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાનવાન પામે મને, બહુ જન્માન્તે સાર,
“સર્વ બ્રહ્મ” જોતાંજ, તે દુર્લભ છે નિ-
રધાર ॥ ૧૯ ॥

ઈચ્છાથી હૃતજ્ઞાન વળિ, નિજ પ્રકૃતી
વશ જોહ, બીજ દેવોને ભજે, નિયમ આ-
ચરી તેહ ॥ ૨૦ ॥

જે ભક્તો ભજવા ઇછે, શ્રદ્ધાએ જે દેવ,
તેની તે પ્રત્યે કંઈ, દહ શ્રદ્ધા, તતખેષ ૨૧

તે શ્રદ્ધાએ યુક્ત એ, ભજે દેવને સાર,
ઈચ્છિત પામે તે થકી, મુજ નિમિત્ત તે,
ધાર ॥ ૨૨ ॥

પણ તે અલ્પમતીજને, ફક્તો નાશી યાય,
મજે દેવયજિ દેવને, મુજ ભક્તો મુજ-
માંય ॥ ૨૩ ॥

અલ્પધિ, હું અવ્યક્તને, માને વ્યક્તજ
જેહ, અતિ ઉત્તમ, અભિનાશિ મુજ, રૂપ
ન જાણે તેહ ॥ ૨૪ ॥

જ્યાહું નહિ હું સર્વને, માયાએ ઢાંકિલા
જાણે મને, અનાશિ અજ, નહિ, જન
મૂઢ જનેહ ॥ ૨૫ ॥

શ્રુત, ભવિષ્ય ને આ સમય, અર્જુન નિ-
પજે જોહ, જાણું હું તે સર્વને, મુજને
નહિ કો તેહ ॥ ૨૬ ॥

રાગ દ્રેષથી દ્વંદ્વ જે મોહ, તેજે નિરધાર,
અણિ વિચે સૌ પ્રાણિયો, મોહ પામેછે
સાર ॥ ૨૭ ॥

યેષાં સંતગતં પાપં જનાનાં પુણ્યકર્મણામ્ ।
તે દ્વંદ્વમોહનિર્મુક્તા ભજંતે માં દદત્રતાઃ ॥૨૮॥

પણ જે પુણ્યજનોતણ, લય પામ્યું હું-
જૂત, યુક્ત દ્વંદ્વ મોહથીજ તે, મને મને
દદવૃત્ત ॥ ૨૮ ॥

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતંતિ
યે । તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્તમધ્યાત્મં
કર્મ ચાશ્વિલત્ ॥ ૨૯ ॥

જરા મરણ ટળના કરે, આશ્રિ મને જે
યલ, તે જાણે અધ્યાત્મ સૌ, બ્રહ્મ કર્મ
પણ કૃત્સ્ત ॥ ૨૯ ॥

સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયર્જં ચ
યે વિદુઃ । પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં
યે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥ ૩૦ ॥

અવિભૂત દૈવ યજે સહિત જાણે મુજને
જેહ, અંતે પણ જાણે મને, યોગિ વિ-
વેજી તેહ ॥ ૩૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म
रूपोत्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्त-
मधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्म-
धुसूदन । प्रयाणकाले च कथं
ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ १ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा
कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं
याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावमावितः ॥ ६ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध च ।
मध्यार्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यत्यसंशयम् ॥ ७ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्य-
गाभिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति
पार्थानुचितयन् ॥ ८ ॥

અર્જુન કહેછે.

શું તે બ્રહ્મ અધ્યાત્મ શું શું વળિ કર્મજ
સૌપ, શું અધિભૂત કહેલ છે, શું અધિદેવજ
હોય ॥ ૧ ॥

શું અધિયજ્ઞજ, કેમ એ, આ વપુમાં રહેનાર
અંતેતમને કેમવળિ, વશમન જાણે સારા ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પરં અક્ષર એ બ્રહ્મ છે, છે અધ્યાત્મ
સ્વભાવ, વિસર્ગને કહે કર્મ, જ, કરે સ-
જ્ઞિતો^૧ ભાવ ॥ ૩ ॥

અધિભૂતજ^૨ ક્ષરભાવ છે. 'પુરૂષજ' છે અ-
ધિદેવ, આ વપુમાં 'અધિયજ્ઞ' છું, નરવર
હુંજ 'તથૈવ' ॥ ૪ ॥

અંતસમય સ્મરતાં મને, દેહ મૂકિને જાપ,
પામે તે મુજ ભાવને^૩, તહિ સંશય તે-
માય ॥ ૫ ॥

સ્મરતાં જ જ 'ભાવને, ત્યજેછ અંતે દેહ,
પામે તે તે ભાવને, 'તદ્ભાવિત નિત છેહ. ૬

માટે સ્મર મુજને સદા, યુધ કર ને તું
સાર, મુજમાં મન મતિ આપિ તું મનિશ
મને નિરધાર ॥ ૭ ॥

મન અભ્યાસે યુક્ત જે, બીજે નાહ જાનાર,
પામે તેણે ચિતતાં, પરમ પુરૂષને સાર ॥ ૮ ॥

૧ નાશરહિત પરમાત્મા ૨ બ્રહ્મનું પ્રત્યેક શરીરમાં જીવરૂપે હોવું. ૩ યજ્ઞ ૪ વૃદ્ધ્યાદિદ્વારા હતપતિ.
૫ નાશાવંત પદાર્થ ૬ વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ ૭ સર્વવજ્રના અધિષ્ઠાતા, કર્મેકલ્પદાતા ૮ તેજ સીને.
૯ સ્વરૂપ. ૧૦ દેવતાવિશેષ ૧૧ તેનું સર્વજ્ઞ ચિંતન કરનાર

કર્વિં પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાં-
સમનુસરેઘઃ । સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિત્ય-
રૂપમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

મયાણકાલે મનસાઽચલેન ભક્ત્યા યુક્તો
યોગવલેન ચૈવ । ઋવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય
સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

યદક્ષરં વેદવિદો વદંતિ વિશંતિ યદ્યતયો
વીતરાગાઃ । યદિચ્છંતો વ્રહ્મચર્યં ચરંતિ
તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુદ્ધય
ચ । મૂર્ધ્યાધાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો
યોગધારણામ્ ॥ ૧૨ ॥

અમિત્યેકાક્ષરં વ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુ-
સરન્ । યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ
યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ
નિત્યશઃ । તસ્યાહં મુલમઃ પાર્થ
નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃસ્વાલયમશા-
શ્વતમ્ । નામુવંતિ મહાત્માનઃ
સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

આવ્રહ્મશ્રુવનાહ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।
મામુપેત્ય તુ કૌતેય પુનર્જન્મ ન વિચિન્તે ॥ ૧૬ ॥

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્ષ્યદ્રહ્મણો વિદુઃ । રાત્રિ
યુગસહસ્રાં તાં તેઽદ્દોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

ચિતેજ જો, એ ક્ષત્રિ, ને પુરાણ, શાસ્ત્ર
તથા મુદ્ધમ અતીજ જાણ, સૌનેજ ધાતા,
નહિ ચિત્પરૂપ, અજ્ઞાનથી દૂર રવિસ્વરૂપ. ૯

પ્રયાણકાળે સ્થિર ચિત્તથીજ, રૂડી રિતે
યોગ બળે કરીજ, તે ભક્ત, રાખી શ્રુવ-
ચેજ પ્રાણ, પામે પરપૂરૂપ દિવ્ય જાણ. ૧૦

જેને કહે શ્વેદવિદોજ બ્રહ્મ, જેમાં પ્રવેશે
યતિયોજ સંમ, જે ઈચ્છિ પાળે બ્રહ્મચર્ય
વ્રતા, હુંકે તને કૌં પદ તેજ સત્ત ॥ ૧૧ ॥

સર્વે દ્વારને વશ કરી, રૂધિ હૃદયમાં મન,
રાખિ પ્રાણ બ્રૂમધ્યમાં, ધરી રથેયે અર્જુન.

ઓ એકાક્ષર બ્રહ્મને, હચરી સ્મરિને જેહ,
મુકિ દેહને જાણજે, પરગતિ પામે તેહ. ॥ ૧૩ ॥

સ્મરે નિત્ય મુજને વળી, 'અનન્યમન' જે
સાર, નિત્ય યુક્ત તે યોગિને, હુંજ સુહૃદ
નિરધાર ॥ ૧૪ ॥

પામિ મને, ફરિ જન્મ જે, 'અનિત્ય ને
દુખયુક્ત, પામે તેને નહિ, મહા, સિદ્ધ
થયેલા મુક્ત ॥ ૧૫ ॥

લોક બ્રહ્મલોકે સહિત, પુનર્જન્મ દેનાર
પામિ મને, મુજ ભક્ત નહિ, ફરિ જન્મ
લેનાર ॥ ૧૬ ॥

જાણે 'દિન પ્રભાતભું, હજાર 'યુગતું જેહ,
રાત્રી પણ યુગ સહસ્રજિ, રાત્ર દિવસ
વિદ તેહ ॥ ૧૭ ॥

૧ સર્વજ્ઞ ૨ અનાદિસિદ્ધ ૩ નિચંતા, નિચમમાં રાખનાર. ૪ ઉત્પન્ન કરનાર. ૫ અંતકાળે.
૬ પ્રકાશમાન. ૭ વેદાર્થ જાણનાર. ૮ ઇચ્છિયાના દ્વાર. ૯ જીભમાં મન નહિ રાખનાર. ૧૦ નારાવળ.
૧૧ સાવન એટલે ૩૬૦ દિવસના વર્ષ પ્રમાણે ચાર અબજ જત્રીશ દશેઠ વર્ષનો બ્રહ્માનો દિવસ
યાજી, ને તેટલાજ પ્રમાણની તેની રાત્રિ સમજવી. ૧૨ નેનાચીસ લાખ નીચ દહાર વર્ષનો યુગ

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવંત્યહરાગમે ।
રાગ્યાગમે પ્રલીયંતે તૈર્જવાવ્યક્તસંજ્ઞકો ॥ ૧૮ ॥

ભૂતગ્રામઃ સ एवायं ભૂત્વા ભૂતા પ્રલીયતે ।
રાગ્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ૧૯
પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યોવ્યક્તો વ્યક્તો-
ત્સનાતનઃ । યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ
નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युક્તસ્તમાદ્યુઃ પરમા
ગતિમ્ । યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તેતે
તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૨૧ ॥

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્ય-
સ્ત્વનન્યયા । યસ્યાંતઃસ્થાનિ ભૂ-
તાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥ ૨૨ ॥

યત્ર કાલે ત્વનાટ્ટિમાટ્ટિતિ ચૈવ
યોગિનઃ । પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં
વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૩ ॥

અમિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ પન્માસા ઉત્તરા-
યણમ્ । તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ બ્રહ્મ
બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ ૨૪ ॥

ધ્રુમો રાત્રિસ્તયા કૃષ્ણઃ પન્માસા
દક્ષિણાયનમ્ । તત્ર ચાંદ્રમસં યયો-
તિર્યોંગી પ્રાપ્ય નિવર્તેતે ॥ ૨૫ ॥

શુક્લકૃષ્ણે ગતી દ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે
મતે । એકયા યાત્યનાટ્ટિ-
મન્યયાઽઽવર્તેતે પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

સૌ 'અકતો' ૨અવ્યક્તથી, ૩દિવસે ઉત્પન્ન
થાય, થાય લીન સૌ ૪રાત્રિયે, તે અવ્ય-
ક્તગ્રામમાં ॥ ૧૮ ॥

તેજ અશચર ભૂત આ, અવશજ કુરંદન.
દે સય પામે રાત્રિયે, યાચ દિને ઉત્પન્ન ૧૯
એ અવ્યક્તથી પર બિન્ને, ભાવ સનાતન
જેહ, નાશ થિયે સૌ ભૂત પણ, નાશ ન
પામે તેહ ॥ ૨૦ ॥

કહે અક્ષર અવ્યક્ત વણિ, પરગતિ તેને
કેહ, જેને પામિ ન જન્મ લે, મુજ સ્વ-
રૂપ પર તેહ ॥ ૨૧ ॥

થાયછેજ પર પુરુષ તે, એક ભક્તિયે પ્રાપ્ત,
જેમાં ભૂતો રહે, બધું, જેણે છે આ પંચામ. ૨૨

મરતાં યોગી જે સમય, ફરિ જન્મે નહિ
સાર, જન્મે ફરિ પણ જેમ, તે, સમય
કહું નિરધાર ॥ ૨૩ ॥

'આદિ, દિવસ, ૨શુક્રપક્ષને, ઉત્તરાયણમાં
સાર, જનાર બ્રહ્મજ થાય તે, 'બ્રહ્મવીદ
જન, ધાર ॥ ૨૪ ॥

ધ્રુમ, રાત્રિ, ૩વિષપક્ષ ને, દક્ષિણાયને
સાર, જાય, સ્વર્ગ પામી ફરે, કર્મ યોગિ
નિરધાર ॥ ૨૫ ॥

શુક્લ કૃષ્ણ, એ બે ગતી, શાશ્વત અહિજ
મનાય, એકે પામે એક્ષ, ફરિ, જન્મ અ-
ન્યથી થાય ॥ ૨૬ ॥

૧અશચર ભૂતગ્રામી. ૨ કારણરૂપ આયા. ૩ બ્રહ્મને દિવસ સમજવો. ૪ બ્રહ્માની રાત્રી
સમજવી ૫ આપેલું ૬ અમિ તથા ન્યોતિનો પ્રકાર. ૭ શુક્રવપક્ષ ૮ બ્રહ્મને ભણનાર.
૯ કૃષ્ણપક્ષ

નૈતે સ્તી પાર્થ જાનન્ યોગી મુહ્યતિ
કથન । તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ
યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥ ૨૭ ॥

પાર્થ જાણતાં માર્ગે એ, યોગી મોય ન દોય,
માટે તું યોગીજ, યા, સર્વ કાળમાં સોય. ૨૭

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ
દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ।
અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિતા
યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાઘમ્ ॥ ૨૮ ॥

વેદો વિષે, યજ્ઞતપો વિષે જે, દાનો વિષે
પુણ્ય ફલેલ છે જે, પામે બધું તે, મુનિ
જાણીએને, પામે વળી જે પદ આદિ તેને. ૨૮

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे अक्षरब्रह्मयोगोनाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान કહેછે.

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं
विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् १

શુદ્ધ તને અતિ ગુપ્ત આ, વિજ્ઞાનેજ સહીત, જ્ઞાન કહું જે બાધિને, યશે અશુભધિ રહીત ॥ ૧ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमन्ययम् ॥ २ ॥

છે એ વિધારાજ આતિ, 'શુદ્ધ, શુદ્ધ ને ધર્મ્ય, એ અન્યથ ઉત્તમ સુલભ, છે પ્રત્યક્ષે જામ્ય ॥ ૨ ॥

अथ्रद्धानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निर्वर्तेत मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

પણ પુરુષો એ ધર્મને, ન માનનારા જેહ, બકેમૃત્યુ સંસારમાં, પામિ મને નહિ, તેહ.૩

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तभू-
तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न
चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

એ અવ્યક્તે સર્વ આ, બાધ્યું જગતજ સાર, મુજમાં સર્વે બૃત એ, હું તેમાં ન લગાર ॥૪॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्-
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ५

વળિ મુજમાં નહિ બૃત એ, જે મુજ ઈશ્વરિ યોગ, 'ધર્મતાં પાળક હુંજ પણ, નહિ એમાં મુજ ભોગ ॥ ૫ ॥

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः
सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि
भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

જેમ રહે નભમાંજ નિત, વાયુ 'સર્વગત મહાન, સર્વે બૃત પણ તેમ છે, અર્જુન, મુજમાં બાધુ ॥ ૬ ॥

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति
मामिकाम् । कल्पसप्ते पुनस्तानि
कल्पादौ विस्मजाम्यहम् ॥ ७ ॥

સૌ પામે 'કલ્પસપ્તે, મુજ પ્રકૃતિને સાર, 'કલ્પારંભે હું સજી, ફરિ તેને નિરધાર ॥૭॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विस्मजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

સ્વીકારી નિજ પ્રકૃતિને, સજી ફરિ ફરિ આ બૃત, પૂર્વે કહેથી એ બધા, પરવશ પાડું સત ॥ ૮ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

પણ અસંગિ તે કર્મમાં, ઉદાસીન વત સાર, હું છું, આટે નહિ મને કર્મ બાધ કરનાર.૯

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ।
હેતુનાઽનેન કૌંતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥૧૦॥

અવજાનંતિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ।
પરં ભાવમજાનંતો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥૧૧॥

મોઘાંશા મોચકર્માણો મોઘજ્ઞાના
વિચેતસઃ । રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ
પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્ય દૈવીં પ્રકૃ-
તિમાશ્રિતાઃ । ભજંત્યનન્યમનસો
જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ
દૃઢવ્રતાઃ । નમસ્યંતશ્ચ માં મનસ્યા
નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥

જ્ઞાનપક્ષેન ચાપ્યન્યે યજંતો મામુપા-
સતે । એકત્વે ન પૃથક્ત્વેન વહુધા
વિશ્વતોમુલ્લમ્ ॥ ૧૫ ॥

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌપધમ્ ।
મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્ ॥૧૬॥

પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા
પિતામહઃ । વેદ્યં પવિત્રમૌંકાર
ઋક્ સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ
શરણં સુહૃત્ । પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં
નિધાનં વીજમવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

મુજ 'અધ્યક્ષપત્ને રમે, પ્રકૃતિ વિશ્વ નિરધાર
એજ હેતુયે થાયછે, જગતજ વારવાર ॥૧૦॥

મુજ ઈશ્વરિ પરભાવને, ન જાણનારા બેઠ,
મનુષ દેહિ ધારી મને, નિંદે મૂઢો તેહ ॥૧૧॥

૨૦૫થે 'આસિ ને કમિ તે, ૦૫થે જ્ઞાનિ
'વિશીમ, 'મોહિનિ, 'રાક્ષસિ, 'આસુરી,
'પ્રકૃતીને આશ્રીત ॥ ૧૨ ॥

પણ મહાતમા એકચિત, દૈવી પ્રકૃતી-
વાન, ભજે મને જાણી મને કારણ અ-
વ્યય મહાન ॥ ૧૩ ॥

કર્તા કિર્તન નિત્ય હો, દૃઢવ્રત યત્ને રક્ત,
નમતાં કંઈક ભજે મને, ભક્તિયે નિત
બક્ત ॥ ૧૪ ॥

અન્ય ભજે હો જાનથી, 'એકથે '૦પૃથક્ સાર,
હોઈવિશ્વરૂપે મને, દેખી બહુજ પ્રકાર ॥૧૫॥

હું 'ક્રતુ ને હું 'યજ્ઞ છું, 'સ્વધ્યાન, '૦ઔ-
પધ હુંજ, હુંજ, મંત્ર, હું 'આજ્ય છું, અગ્નિ
હવન હું છું જ ॥ ૧૬ ॥

પિતા પિતામહ જગતનો, માતા 'ધાતા
હુંજ, 'જ્ઞેય, શુદ્ધ ઔંકાર, 'ઋક્, 'સામ
'યજુ હું છુંજ ॥ ૧૭ ॥

ગતિ, 'મર્તા, પ્રભુ, સાક્ષિ (હું), 'શરણુ
સુહૃત 'શ્રીધાર, 'પ્રભવ, 'પ્રલય, આધાર
'સ્થ, કારણ હું અવિનાશ ॥ ૧૮ ॥

૧ અધિષ્ઠાતા પાસે હોવાથી. ૨ વ્રતા, ફેરફાર. ૩ આશાવાળો ૪ વિશેષ પામેલો ૫ બુદ્ધિ
બ્રહ્મા કરનાર ૬ દ્વિસાદિ કરાવનાર ૭ દશ ગર્વાદિ કરાવનાર ૮ સ્વભાવ ૯ એકપણાથી, અદ્વય
ઉપાસનાથી ૧૦ બુદ્ધાપણથી ૧૧ અગ્નિયોમાદિ યજ્ઞ ૧૨ નિત્ય પચયજ્ઞાદિ ૧૩ અહ્યાદિ ૧૪ અત વા
ઔપધિ. ૧૫ ધૃતાદિ. ૧૬ કર્મકેળ દેનાર ૧૭ જાણવા લાયક ૧૮, ૧૯, ૨૦ ત્રણે વેદોનાં નામ ૨૧ પોષણ
કરનાર. ૨૨ રક્ષક ૨૩ રહેવાનું સ્થાન ૨૪ સૃષ્ટિ કરનાર. ૨૫ નાશ કરનાર ૨૬ સચરચન

તપામ્યહમહં વર્ષં નિઘ્ન્યામ્યુત્સજામિ ચ ।
અમૃતં ચૈવ મૃત્યુથ સદસચાહમર્જુન ॥૧૯॥

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા
યજ્ઞેરિદ્ધા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયંતે ।
તે પુણ્યમાસાઘ સુરેન્દ્રલોક-
મશ્નંતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

તે તં શ્રુત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં
ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ।
એવં ત્રયી ધર્મમનુપ્રપન્ના
ગતાગતં કામકામા લભંતે ॥ ૨૧ ॥

અનન્યાશ્ચિત્યંતો માં યે જનાઃ
પર્યુપાસતે । તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં
યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૨૨ ॥

યેઽપ્યન્યદેવતાભક્તા યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
તેઽપિ મામેવ કૌંતેય યજંત્યવિધિપૂર્વકમ્ ૨૩
અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રથુરેવ ચ ।
ન તુ મામભિજાનંતિ તત્ત્વેનાતશ્યવંતિ તે ૨૪

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ
પિતૃવ્રતાઃ । શૂતાનિ યાંતિ શૂતેજ્યા
યાંતિ મધાજિનોઽપિ મામ્ ॥ ૨૫ ॥

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભવત્યા પ્રયચ્છતિ ।
તદહં ભવત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥૨૬॥

યત્કરોપિ યદશ્રાસિ યજ્ઞહોપિ
દદાસિ યત્ । યત્તપસ્પસિ કૌંતેય
તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષયસે કર્મવં-
ધનૈઃ । સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા
વિમુક્તો મામુપૈપ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

કરું તાપ વૃષ્ટી કરું, કદિ અવૃષ્ટી સાર, છ-
વન મૃત્યુ હુંજ છું, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ નિરધાર.

એકમથી સોમપિ શુદ્ધ છે ને, યજે પણ
સ્વર્ગ ગતી ઇછે તે, પામીજ તે પુણ્ય સુ-
રેન્દ્ર લોક, ત્યાં ભોગવે દિવ્યજ દેવભોગ. ૨૦

તે ભોગવી સ્વર્ગ પુરીજ મોટી, આવે
અહીં પુણ્યગિયેજ ખૂટી, એમ ત્રયીધર્મ
અનૂસરે છે, તે અર્ધજામી જઈને વળેછે. ૨૧

પણ કરઅનન્ય ભકતો મને, ચિંતી સેવે સાર,
જ્યોગક્ષેમ હું તે તણો, અલાયુંછ નિરધાર.

અન્ય દેવને ને ભજે, શ્રદ્ધા ભાવ સહીત.
ભજેછ તે સુજનેજ, પણ, વિધિથી છેજ
રહીત ॥ ૨૩ ॥

હું ભોક્તા સૌ યજ્ઞનો, પ્રભુ પણ હું નિરધાર.
ભણે મને ન તત્ત્વથી, ફરિ તે આવે સાર.

મળે દેવયજિ દેવને, પિતૃને પિતૃ ભક્ત,
શૂતયજિ શૂતોજને, સુજને સુજમાં સક્ત.

પત્ર પુષ્પ ફલ જલ મને, અર્પે પ્રીત્યે નેહ,
શ્રદ્ધણુ કરું તે શુદ્ધતું, પ્રીત્યે આર્પિત તેહ.

કરે, ખાવ, હોમે વળી, આપે પણ તું નેય,
તપ કરેજ, તે સૌ મને, અર્પા દે કૌંતેય.

એમ શુભાશુભ ફલયક્ષી, અર્જુન છૂટી જ-
ઈશ, સંન્યાસી ને સુક્ત થૈ, સુજને તુંજ
મળીશ ॥ ૨૮ ॥

૧ ૬૨૫ પદાર્થ. ૨ અદ૨૫ વસ્તુ. ૩ જન, સામ અને યજુર્વેદ બળનાર. ૪ સોમવહ્ની પીનાર.
૫ ત્રણે નેદે કહેલ કર્મભાજી. ૬ ખીલમાં મન નહિ રાખનાર. ૭ અપ્રાપ્તનું મેળવતું ને પ્રાપ્તનું રક્ષણ
કરવું. ૮ મોક્ષપ્રાપ્તિ વિધિ. ૯ શુદ્ધ દેવને યજ્ઞનાર. ૧૦ શુદ્ધ દેવ

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ
ન પ્રિયઃ । યે ભજંતિ તુ માં મક્ત્યા
મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥ ૨૯ ॥

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામન-
ન્યભાક્ । સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ
સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ ૩૦ ॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં
નિગચ્છતિ । કૌતેય પ્રતિજાનીહિ
ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૧ ॥

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ
પાપયોનયઃ । ક્ષિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રા-
સ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા રાજ-
ર્પયસ્તથા । અનિત્યમમુક્તં લોકમિમં
પ્રાપ્ય ભજસ્ય માસ્ ॥ ૩૩ ॥

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં
નમસ્કુરુ । મામેવૈષ્યસિ યુક્તૈવ-
માત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

હું હું સમ સૌ ભૂતમાં, પ્રિય અપ્રિય
નહિ કાંઈ, ભજે અને ભાવેજ, તે મુજમાં
હુ તેમાંઈ ॥ ૨૯ ॥

દુરાચારિ પણ હોય જે, ભક્ત અને ન-
જનાર, સાધુ તે વળી જાણુવો, સમ્યક્
નિશ્ચય સાર ॥ ૩૦ ॥

થાપ તુર્ત ધર્મજ, નિત, શાંતી પામે તેહ,
નાશ ન પામે ભક્ત મુજ, અર્જુન જાણી
લેહ ॥ ૩૧ ॥

શ્રી, વૈશ્યો, શૂદ્રો તથા, ચાંડાલો પણ જેહ,
અર્જુન મુજ આશ્રય કરી, પરગતિ પામે
તેહ ॥ ૩૨ ॥

તો પછિ બ્રાહ્મણુ ક્ષત્રિયો, પામે તેમાં
શુંજ, અમુખ, અનિત્યજ લોક આ, પામી
મને ભજ તુંજ ॥ ૩૩ ॥

થા મન્મન, મુજ જક્ત થા, મધનિ
નમ, મુજનેજ, યે મત્પર, મન જોડીને,
પામિશ તુંજ મનેજ ॥ ૩૪ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं
वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय
वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं
न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां
महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोक-
महेश्वरम् । असंमूढः स मर्त्येषु
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

बुद्धिर्हानमसंमोहः क्षमा सत्यं
दमः शमः । सुखं दुःखं भवो
भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं
यशोऽयशः । भवंति भावा भूता-
नां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनव-
स्तथा । मद्भावा मानसा जाता
ज्ञेयां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

एतां विभूर्तिं योगं च मम यो
वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकल्पेन योगेन
युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

श्रीभगवान् उवाचे,

शुभ्र इरीज् मङ्गलाहु तुं, अति उत्तम
मुजवाणु, जे, तुं प्रियने हुं कहुं, छित्ते-
च्छायें लणु ॥ १ ॥

लणु नहि मुज प्रभवने, मुनि देवो नहि
रधार, कारणु मुनि देवो तणु, छुं हुं सर्व
प्रकार ॥ २ ॥

अज, अनादि, धिं लोकनो, लणु मुजने
जेड, अनुष्यमां सो पापधी, छुं भोड-
विणु तेड ॥ ३ ॥

बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षम, क्षमा, सत्य,
शम सार, सुख दुःख, भवो, अभाव
वणि, भय अभाव निरधार ॥ ४ ॥

अहिंसा, समता तप वणि, तुष्टि, अ-
यश, यश, दान, धाय भाव सो प्राणिने,
मुजधी लणुविध मान ॥ ५ ॥

सप्त, चार इपि, मनु, प्रथम, मद्-
भावी ते सार, यथाज मनधी, जेनि आ,
प्रजा लोकमां धार ॥ ६ ॥

मुज विभूर्ति वणि योग्यो, लणु तत्त्वं
नेथ, जेडाय स्थिर योगमां, निःसंशय
अतेथ ॥ ७ ॥

१. उत्पत्ति. २ भोडरहितपणु. ३ लङ्कारणी छिद्रियानुं हभन. ४ अंतःकरणे वश्य करवुं
५ उत्पत्ति. ६ नाश. ७ समानपणु. ८ संतोष. ९ भुजुआदि साव ऋषि. १० सनकादि वरा ऋषि.
११ स्वायंभुआदि बौद्ध भगु १२ भासा प्रज्ञावपाना. १३ नैर्भय. १४ संशयरहित.

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।
ઇતિ મત્વા ભજંતે માં બુધા ભાવસમન્વિતાઃ

મચિત્તા મદ્રતપ્રાણા વોધયંતઃ પરસ્પરમ્ ।
કથયંતશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યંતિ ચ રમંતિ ચા ॥

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।
દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાંતિ તે ૧૦

તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં
તમઃ । નાશયામ્યાત્મભાવસ્યો
જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં
ભવાન્ । પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમા-
દિદેવમર્જં વિશ્નુમ્ ॥ ૧૨ ॥

આહુસ્ત્વામૃપયઃ સર્વે દેવર્ષિર્ના
રદસ્તથા । અસિતો દેવલો વ્યાસઃ
સ્વયં ચૈવ વ્રવીષિ મે ॥ ૧૩ ॥

સર્વમેતદ્દતં મન્યે યન્માં વદસિ
કૈશવ । નહિ તે ભગવન્વ્યક્તિ
વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

સ્વયમેવાત્મનાઽઽત્માનં વેત્ય ત્વ
પુરુષોત્તમ । ભૂતમાવન ભૂતેશ
દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

વક્તુર્મહસ્પશેષેણ દિવ્યા જ્ઞાત્મ-
વિભૂતયઃ । યાભિર્વિભૂતિભિર્લોકા-
નિમાસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬ ॥

નન્મ હેતુ હુ સર્વનો, યામ સર્વ મુજથીજ,
જાણી એમ ભજે મને, ભાવયુક્ત જાનીજ
રાખિ પ્રાણ મન મુજવિશે, જ્ઞાનિ પરસ્પર
સાર, રમે, મને ભજિ જાણિ નિત, ધરાય
પણ નિરધાર ॥ ૯ ॥

તે નિત પ્રીતિવડે મને, ભજનારાને એહ
વધિયોગ આપુ જેથિ તો, પામે મુજને તેહ

કર નાશ અજ્ઞાન તમ, કૃપાથિ તેતુ સાગ.
પ્રકાશિત જ્ઞાન દિપે કરિ, અતર રહિ નિરધાર

અર્જુન કહેછે.

આપ બ્રહ્મપર ધામ છે, પવિત્ર ને વીશેષ
આદિ દેવ અજ વિભુ વળી, દિવ્ય પુરુષ
હમેશ ॥ ૧૨ ॥

એમ આપને સૌ કહે, દેવર્ષિ નારદ, વ્યાસ,
દેવલ, અસિત, ઝપી બધા, આપ વહોછો
આસ ॥ ૧૩ ॥

માત્ર હુ એ સત્ય સૌ, આપ કહોછો જેહ,
જાણુ નહિ સુર અસુર પણ, વ્યક્તિ આ-
પની તેહ ॥ ૧૪ ॥

જાતાને જાતેજ તો, જાણુછો જૂતેશ,
જૂતોત્પાદક, જગપતી, પુરુષોત્તમદેવેશ. ૧૫

છો કહેવાને જોગ્ય નિજ, દિવ્ય નિબૃતિ
અશેષ, જેથિ આપ આ લોકને વ્યાપિ
રયા વિશેષ ॥ ૧૬ ॥

કથં વિદ્યામહં યોગિન્સ્ત્વાં સદા
પરિચિંતયન્ । કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ
ચિંત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥ ૧૭ ॥

વિસ્તરેનાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ
જનાર્દન । ભૂયઃ કથય વૃત્તિર્હિ શુ-
ષ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

હંત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મ-
વિભૂતયઃ । પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ
નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મે ॥ ૧૯ ॥

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વ-
ભૂતાશયસ્થિતઃ । અહમાદિશ્ચ
મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિ-
પાં રવિરંથુમાન્ । મરીચિર્મૃતા-
મસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાના-
મસ્મિ વાસવઃ । ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચા-
સ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૨૨ ॥

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો
યક્ષરક્ષસામ્ । વસૂનાં પાવકશ્ચા-
સ્મિ મેરુઃ શિખરિણામહમ્ ॥ ૨૩ ॥

પુરોષતાં ચ મુરુયં માં વિદ્ધિ
પાર્થ વૃહસ્પતિમ્ । સેનાનીનામહં
સ્કંદઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

મહર્ષીણાં ધૃગુરહં ગિરામસ્મ્યે-
કમક્ષરમ્ । યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞો-
ઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

અણ્ણિ શકું હું આપને, સદા ચિંતતાં કેમ,
કે કે ચીજો ચિંત્ય છે, આપ જનાર્દન તેમ.

કરી કહો વિસ્તારથી, યોગ વિભૂતી નીજ,
શુણ્ણતાં અમૃત થાય નહિ, મુજને હરિ
વૃક્ષીજ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

કહિશ વિભૂતી દિવ્ય મુજ, મુખ્ય પાર્થ
છે જોહ, મુજ વિભૂતિ વિસ્તારનો, લાગે
નહિ કેં છેહ ॥ ૧૯ ॥

હું આત્મા સૌ ભૂતમાં, રહેલ હું નિરધાર,
આદિ મધ્ય ને અંત પણ, ભૂતોનાં હું સાર.

હું વિષ્ણુ આદિત્યમાં, મરિચિ વાયુમાં
અણ્ણ, શશિ નક્ષત્રે, જ્યોતિમાં, હું રવિ
અંશુમાન ॥ ૨૧ ॥

સામવેદ વેદોવિષે, ઇંદ્ર દેવમાં ધાર.
મન ઇન્દ્રિયમાં હુંજ હું, ચેતન ભૂતે સાર. ૨૨

શકર હું શ્વેતોવિષે, વસુમાં એશી હુંજ,
કુબેર રાક્ષસ યક્ષમાં, મેરુ શિખરિમાં હુંજ.

મને પુરોહિતમાંજ તું, મુખ્ય વૃહસ્પતિ
અણ્ણ, સેનાપતિમાં સ્કંદ હું, અધિધ ત-
ળાવે માન ॥ ૨૪ ॥

મહર્ષિમાં ધૃગુ હુંજ હું, વાણીમાં ઑંકાર,
જિહ્વાદ્રિહું સ્થાવર વિષે, જપ યજ્ઞમાં ધાર.

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં
ચ નારદઃ । ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ
સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥ ૨૬ ॥

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ
મામમૃતોદ્ભવમ્ । એરાવતં ગર્જેદ્રાણાં
નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥ ૨૭ ॥

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનૂનામસ્મિ
કામધુક્ । પ્રજનશ્ચાસ્મિ કં-
ર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥ ૨૮ ॥

અનંતશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો
યાદસામહમ્ । પિતૃણામર્યમા
ષાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥ ૨૯ ॥

મૃદાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ
કલયતામહમ્ । મૃગાણાં ચ મૃગે-
ન્દ્રોઽહં વૈનતેપથ પક્ષિણામ્ ॥ ૩૦ ॥

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્ર-
શૃતામહમ્ । ક્ષપાણાં મકરશ્ચા-
સ્મિ સ્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥ ૩૧ ॥

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં
ચૈવાહમર્જુન । અધ્યાત્મવિદ્યા
વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥ ૩૨ ॥

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વંદ્વઃ સામા-
સિકસ્ય ચ । અહમેવાક્ષયઃ કાલો
ધાતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥ ૩૩ ॥

મૃત્યુઃ સર્વેહરશ્ચાદમુદ્ભવશ્ચ
ખવિષ્યતામ્ । કીર્તિઃ શ્રીર્વાચચ
નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥ ૩૪ ॥

હું નારદ દેવર્ષિમાં, પીપર વૃક્ષે હું, ગં-
ધર્વોમાં, ચિત્રરથ, કપિલ સિદ્ધમાં હું, ૨૬

^૧અમૃતોદ્ભવ ઉચ્ચૈશ્રવા, અશ્વોમાં હું, નાણુ.
^૨ગર્જેન્દ્રોમાં એરાવત, રાજા નરમાં માન

આયુધમાં હું વજ્ર હું, પ્રજા હેતુ ^૩કર્પ, કામધેનુ ધેનુવિષે, સર્પ વાસુકિ સર્પ ॥૨૮॥

હું નાગોમાં શેષ હું, વરુણ વ/ળચરોમાંય, અર્યમાજ પિતૃવિષે, ^૪સંયમિમાં યમરાય.

હું પ્રહ્લાદ દૈત્યો વિષે, ^૫ગણુકોમાં હું કાળ. સિદ્ધ ^૬મૃગોમાં, પક્ષિમાં, હું હું ^૭વિનતાખાળ.

વેગવાનમા વાયુ હું, શસ્ત્રધારિમાં રામ. ^૮મકર મત્સ્યમાં હું/હું, નદિમાં ગંગા નામ.

આદિ અત ને મધ્ય પણુ, અષ્ટીનો હું સાર, ^૯અક્ષવિદ્યા વિદ્યાવિષે, વાદ વાદિમા ધાર.

અકાર હું અક્ષર વિષે, ^{૧૦}દ્વંદ્વ ગમાતે ધાર, કાળ અનાસી છુ વળી, ^{૧૧}વાતા ગર્ભ પ્રકાર.

મૃત્યુ સર્વ હરનાર હું, ^{૧૨}ઉદ્ભવ યનારમાં, ગ્રીમાં વાણી, કીર્તિ, ^{૧૩}શ્રી, રમૃતિ, ધી, ^{૧૪}ધૃતી, ક્ષમા ૩૪

વૃહત્સામ તથા સાન્નાં ગાયત્રી
છંદસામહમ્ । માસાનાં માર્ગ-
શીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુમુમાકરઃ ॥ ૩૫ ॥

બૃહત્સામ છું સામમાં, ગાયત્રી, છંદોજ,
માર્ગશીર્ષ છું માસમાં, વસંત રૂપેજ ॥ ૩૫ ॥

ધૂતં છલયતામસિ તેજસ્તેજ-
સ્વિનામહમ્ । જયોઽસિ વ્યવ-
સાયોઽસિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥ ૩૬ ॥

છળ જનમાં છું ધૂત વળિ, તેજ તેજિમાં
ધાર, જય ઉદય પથુ હુંજ છું, સત્ત્વ
સાત્વિકે સાર ॥ ૩૬ ॥

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસિ પાંદ-
વાનાં ધનંજયઃ । મુનીનામપ્યહં
વ્યાસઃ કર્વીનામુશના કવિઃ ॥ ૩૭ ॥

વાસુદેવ યાદવવિષે, પાંડવામાં હું તુંજ,
મુનિમાં વેદવ્યાસ હું, શુકકવીમાં છુંજ ॥ ૩૭ ॥

દંડો દમયતામસિ નીતિરસિ
જિગીપતામ્ । મૌનં ચૈવાસિ શુ-
હ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥ ૩૮ ॥

દંડ દમન કરનારમાં, મૌન શુદ્ધમાં માન,
નીતી જય છીજનારમાં, જ્ઞાનવાનમાં જ્ઞાન

યદ્યાપિ સર્વભૂતાનાં વીજં તદ-
હમર્જુન । ન તદસ્તિ વિના
યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥ ૩૯ ॥

સર્વે જીવતું બીજ જ, તેહું હું હિરધાર,
યાય નહીં મુજવીણુ એ, જીવ ચરાચર સાર

નાંતોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિ-
ભૂતીનાં પરંતપ । એષ તૂદેશતઃ
પ્રોક્તો વિભૂતેર્વિસ્તરો મયા ॥ ૪૦ ॥

મુજ વિશ્વતિ દિવ્યજતણો, આવે અંત ન, ધાર
માટે મેં તેનો કયો, સંક્ષેપે વિસ્તાર ॥ ૪૦ ॥

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્જિ-
તમેવ વા । તત્તદેવાવગચ્છ તં
મમ તેજોઽશંસંભવમ્ ॥ ૪૧ ॥

વિભૂતિમત, શ્રીમંત વળી, શુભુચિ અતી-
શય જેહ, મુજ બુદ્ધઅંશે જાણુ તું, યદ્યદ્વિભૂતિ
ઉત્પન્ન તેહ ॥ ૪૧ ॥

અથવા વહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન
તવાર્જુન । વિષ્ટમ્પાહમિદં કૃત્સ્ન-
મેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥ ૪૨ ॥

અથવા અર્જુન બહુજ એ, જાણેથી છે
શુંજ, એક અંશથી સર્વ જગ, આપિ રચે
આ હુંજ ॥ ૪૨ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनीपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

अर्जुन કહેછે.

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्या-
त्मसंज्ञितम् । यच्चयोक्तं
वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

મુજ અર્થે આપેજ ને, કહિ 'આધ્યાત્મજ્ઞ' વાણિ, પરમ ગુહ્ય, તેણે કરી, મોહ પામ્યો મુજ હાણિ ॥ ૧ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ
विस्तरशो मया । त्वत्तः कमल-
पत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

ઉત્પત્તિ લય જૂતો તણું, 'મહત્ત્વ' અવ્યય સાર, કૃષ્ણ, શુભા મેં આપયિ, વિસ્તારે નિરધાર ॥ ૨ ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

આપ વહોછો તેમ છે, પરમેશ્વર નિજરૂપ તોપણ લેવા ચાહું, નિજ ઐશ્વર્ય સ્વરૂપ.

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया
द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर त-
तो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

જોઈ શકિશ હું રૂપ તે, પ્રભુ માનો જો સાર, તો અવ્યય નિજ રૂપને, બતાવોજ નિરધાર ॥ ૪ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

पश्य मे पार्थ रूपाणि शत-
शोऽथ सहस्रशः । नानाविधा-
नि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

અર્જુન મારું રૂપ જો, દિવ્ય હજાર પ્ર-કાર, અનેક 'વર્ણ'કૃતિ વર્ણી, 'નાના' વિધ નિરધાર ॥ ૫ ॥

पश्यादित्यान्वसृन्द्रानश्वि-
नौ मरुतस्तथा । यहन्यदृष्ट-
वर्णाणि पश्याश्चर्याणि मारुत ॥ ६ ॥

આદિત્ય, વસુ, રુદ્રો, મરુત, વણિ અશ્વિની-કુમાર, અદિક પૂર્વ આશ્ચર્ય બહુ, જો તું આણે ધર ॥ ૬ ॥

इहैकस्यं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य
सचराचरम् । मम देहे गुहा-
केश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

સકળ ચરાચર જગતને, મુજ વપુમાંજ રહેલ, જો તું હમણા જો વળી, ખીલું જે ઇચ્છેલ ॥ ૭ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव
स्वच्छुपा । दिव्यं ददामि ते
चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

આ નિજ ચક્ષુવડે મને, નયિ લેવા તું જોગ, દિવ્ય નેજ આપું તને, જો મુજ ઇ-શ્વરિ યોગ ॥ ૮ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा ततो राजन् महा-
योगेश्वरो हरिः । दर्शयामास
पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुत-
दर्शनम् । अनेकदिव्याभरणं
दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्य-
गंधानुलेपनम् । सर्वाश्चर्य-
मयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्यु-
गपटुत्थिता । यदि भाः सदृशी
सा स्यान्नासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाडवस्तदा ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरो-
मा धनंजयः । प्रणम्य शिरसा
देवं कृताञ्जलिर्भाषત ॥ १४ ॥

अર્जુन ઉવાચ ॥

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माण्मीशं कमलासनस्थ-
मूर्पींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

अनेकबाहૂदરવક્ત્રનેનં
પશ્યામિ તાં સર્વતોડ્નંતરૂપમ્ ।
નાતં ન મર્ત્યં ન પુનસ્તવાદિ
પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપમ્ ॥ ૧૬ ॥

સંજય કહેછે.

એમ કહી અર્જુનને, ઇશ્વરિ રૂપ મહન,
યોગેશ્વર હરિયે પછી, દેખાડ્યુ રાજન ॥૯॥

અનેક મુખ, નેત્રિ, બહુ, 'અદ્ભુત દર્શ-
નવાન, અનેક દિવ્યાભરણિ, બહુ, 'ઉદ્યુત
આયુધમાન ॥ ૧૦ ॥

દિવ્ય પુષ્પ ને વસ 'ધર, દિવ્ય ગંધ લે-
પત્ર, અનંત સૌ આશ્ચર્યમય, 'સૌંદરિશ મુખ
'સપત્ર ॥ ૧૧ ॥

જો 'દિવિ સૂર્ય હજારની, કાંતિ એકદમ
થાય, તોએ મહાત્મની કાંતિને મળતી કેક
જણાય ॥ ૧૨ ॥

ત્યાં જગ, ઇશ શરીરમાં, સકળજ એકસ્થાન,
નાના ભેદે અર્જુને, રહેલુ છીડું જાણુ ॥૧૩॥

પાખી વિસ્મય તે પછી, 'શ્રમહર્ષા થે, નાથ,
નમિ મસ્તકથી દેવને, જોડ્યો જોડી હાથ

અર્જુન કહેછે.

દેખુછ દેવો તમ દેવ દેહે, ખીજ બધાં
પ્રાણિ વિશેષ જોડે, બ્રહ્મા વળી જો કમળા-
સની તે, સર્પો બધા દિવ્ય ઋષી વળી જો.

અનેક બાહુ મુખ નેત્ર ચેટ, દેખુ તમોને
બહુ રૂપ નેટ, યોગેર વિશેષર વિશ્વરૂપ,
દેખુ ન આદી મન અંતરૂપ ॥ ૧૬ ॥

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ
તેજોરાગિં સર્વતો દીપ્તિમંતમ્ ।
પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમંતાદ્
દીપ્તાનલાર્કંદ્યુનિપ્રમેયમ્ ॥ ૧૭ ॥

તપઃપરં પરમં વેદિતવ્યં
તપસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિવાનમ્ ।
તપઃવ્યયઃ શાશ્વતયર્મગોષ્ઠા
સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

અનાદિમધ્યાંતમનંતવીર્યમનંતવાહું
શશિસૂર્યનેત્રમ્ । પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તકૃતા-
શ્વક્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપંતમ્ ॥ ૧૯ ॥

ધાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ
વ્યાસં લયંકેન દિગ્ધ્રુ સર્વાઃ ।
દ્વદ્વાડ્ઘ્રુતં રુપમ્મુગ્રં તવેદં
લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥ ૨૦ ॥

અમી હિ ત્વાં સુરસંધા વિશંતિ
કેચિદ્ગ્રીતાઃ પ્રાંજલયો ગૃણંતિ ।
સ્વસ્તીત્પુષ્તવા મહર્ષિસિદ્ધસંધાઃ
સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥ ૨૧ ॥

રુદ્રાદિત્યા વસયો યે ચ સાધ્યા
વિશ્વેડશ્વિર્ના મરુતશ્ચોષ્મપાથ ।
ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંધા
વીક્ષંતે ત્વાં વિસ્મિતાર્થવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

રૂપં મહત્તે વહુવક્રનેત્રં મહાવાહો વહુ-
વાહૂરુપાદમ્ । વહુદરં વહુદંદ્રાકરાલં
દ્વદ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાડ્ઘમ્ ॥ ૨૩ ॥

મદા વગી ચક્રં મુકુટવાન, ચોમેર તેડ બાહુ
કાંનિમાન, દેખું 'અનીરીક્ષ્ય વળી 'અમેય,
'પ્રલીપ અમી રવિષેક 'એય ॥ ૧૭ ॥

તમેજ છે પ્રપ્ત પર 'યુનનપ, આધાર
છે વિશ્વતપ્તાન માન્ય, અનાશિ ને શા-
શ્વત 'ધર્મગણ, પુરુષ છે મૂલમતે પુરાણ.

નેત્રો રાશી સૂર્ય અનંત હાથ, અનાદિ મ-
ધ્યાંત બળીજ નાથ, દેખું 'જ્વલિતામી મુ-
ખોજગણ, સ્વતેજથી વિશ્વ તપાવનારા.

આકાશ આ સર્વ દિશ્વ વળી ને, વ્યાપેત
દેખું તમ એકથી તે, અદ્ભુત ને આ તમ
ઉચ્છ્રવ, દેખી ત્રણે લોક બિહે 'અનૂપ. ૨૦

આ 'દેવસંધો તમ શાંતિ ગાયે, જોડી 'કરે
કો બિહિનેજ ગાય, શિદ્ધો મહર્ષી વદિ
શશ્વવાણી, 'સ્તવે તમેને અતિશે વખાણી.

આદિત્ય, રુદ્રો, વરુ, સાધ્ય આ ને, 'વિ-
શ્વેશ્વિર્ના વાયુ પિતૃ તથા ને, ગંધર્વ, યક્ષો,
સિદ્ધ, રૂપ, ને છે, આશ્વર્ય યે સંતમને જુવે છે.

અનેક નેત્રો મુખ પેટ હાથ, અનેક પાદો
'પ્રજે, હાંત સાથ, આ રૂપ મોટું બપકારિ
જોઈ, બિહેછ શો તમ બિહુંછ મોહી. ॥૨૩॥

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણ
વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।
દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા
ધૃતિં ન વિંદામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥ ૨૪ ॥

દંટાકરાલાનિ ચ તે મુસ્તાનિ
દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસંનિભાનિ ।
દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ
પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ
સર્વે સહૈવાવનિપાલસંયૈઃ ।
ભીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ
સહાસદીયૈરપિ યોધમુખ્યૈઃ ॥ ૨૬ ॥

વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશંતિ
દંટાકરાલાનિ ભયાનકાનિ ।
કેચિદ્વિલગ્ના દશનાંતરેષુ
સંદૃશ્યંતે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

યથા નદીનાં વહર્વોડનુવેગાઃ સમુદ્રમેવા-
ભિમુક્તા દ્રવંતિ । તથા તવામી નરલોક-
વીરા વિશંતિવક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥ ૨૮ ॥

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા
વિશંતિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।
તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકા-
સ્તવાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥

લેલિલસે ગ્રસમાનઃ સમંતા-
લોકાન્સમગ્રાન્વદનર્જ્યલદ્ધિઃ ।
તેજોભિરાપૂર્વ્ય જગત્સમગ્રં
ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

મહાદીપ્ત નેત્રી, નખને ચડેલા, અનેક વર્ણી-
મુખ ઉઘડેલા, તેજસ્વિ દેખી દુખી અં-
તરાત્મા, પાશું ન શાંતી ધૃતિને મહાત્મા.

કાળાગ્નિ જેવાં, ભયકારિ દાંતે, દેવેશ જેઈ
તમ મૂખ ખાંતે, દિશા ન જાણું, નહિ સૂખ
આશ, પ્રસન્ન થાજો જગના નિવાસ. ૨૫

આ સર્વે પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્રના તે, પૃથ્વી તણા
આ તૃપસંધ સાથે, આ ભીષ્મ ને કર્ણુ શુ-
રજ યોદ્ધા, સાથે અમારા પણ મુખ્ય જોદ્ધા.

દાંતે કરીને, ભયકારિ જે છે, મૂખેજ તેમાં
જલદી પડેછે, કો શ્રેષ્ઠ અંગે ધર્મનેજ ચૂકું,
દાંતો વિષે લાગિ દિસે અપૂર્ણ ॥ ૨૭ ॥

નદી જલોતા બહુ વેગ જેમ, સમુદ્ર પ્રત્યે
મળિ જાય, તેમ, મુખે તમારાં બળતાંજ
જે છે, તેમાંજ આ વીર નરો પડે છે. ૨૮

જેવીજ રીતે બળતાગ્નિમાંય, વેગે પતંગો
બળવાજ ધાય, તેવીજ રીતે તમ મૂખ-
માંય, વેગે જનો આ મરવાજ ધાય. ૨૯

તેજ મુખે લોક બધાજ આપ, ખાતાંજ
આખો અતિશે અમાપ, તેજે કરી લોક
સમગ્ર પૂરી, સંતાપ આપે તમ કાંતિ કરી.

આગ્યાદિ મે કો મયાનુગ્રસ્થો
નમોઽસ્તુ તે દેવસ્ય પ્રસીદ્ધ ।
વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ મયંતમાયં
ન હિ પ્રજાનામિ તત્ત્વ મટત્તિમ્ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

કાલોઽસ્મિ લોકસપ્તઋત્વટ્ટો
લોકાન્તમાર્હતુમિદ મટ્ત્વઃ ।
ઋત્વેઽપિ ત્વાં ન મતિષ્યંતિ સર્વે
યંઽવસ્થિતાઃ મત્વનીકેષુ યોધાઃ ॥ ૩૨ ॥

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ
નિત્યા ધૂન્નશ્ચ રાજ્યં મમૃદ્મ્ ।
મર્યંતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ
નિમિત્તમાત્રં મય સવ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

દ્રોણં ચ भीष्મં ચ જયદ્રથં ચ
કર્ણં તથાઽન્યાનપિ યોધસીરાન્ ।
મયા હતાંસ્તં જદિ મા વ્યથિષ્ઠા
યુધ્યન્વ જેતાઽસિ રણે સપત્તાન્ ॥ ૩૪ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचनं केनस्य
कृताञ्जलिर्निषमानः क्रिरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ૩૫ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ૩૬ ॥

પ્રસન્ન યાગ્ઞો, નમુ દેવસ્ય, છે દ્રોણ કહેા
આપ-૧ ઉત્ત ૩૫, છે જાણવાની તમને-૧
વૃત્તિ, જાણું નહીં આપતણી પ્રવૃત્તિ ॥૩૧॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

ધું ઉત્ત, લોક સપ્તઋત્વ ઠાળ, આહી મયેા
તે ધનુવા-૧ હાન, વિના-૧ તું મી મરશે-૧
આહી, જે છે ઉભેલા પ્રતિ રોન્યમાંહી ॥૩૨॥

મટે ઉઠી તું યશને-૧ પામ, શત્રુ નિતી
ભોગ્ય રાજ્ય રામ, હવ્યા-૧ છે પૂર્વે
મે-૧ આને, અનુન તું માત્ર નિમિત્ત પાને.

આ દ્રોણ ને જયદ્રથ બીશ્મધીરો, કર્ણોદિ
બીન્ન વળિ યુદ્ધવીરો, હવ્યાછ તેને દુષ્ટ
મૂકે છત, છતીશ શત્રુ રણમાં અછત ૩૪

સંજય કહેછે.

એવી શુણી દેશનની-૧ વાણી, રૂઝિગદિ વળી
વળિ જોડે આણી, જોક્ષોન મ્મ ૨૧૨થી,
નમીને, શ્રીકૃષ્ણપ્રત્યે અતિ બીહબીને. ૩૫

અર્જુન કહેછે.

છે યુક્ત, દેવા, તમ કીર્તને જે, રાજ-૧ પ્રેમી
જગ આ બને તે, બીધેલ જે રાક્ષસ ભાગિ
ભય, સિદ્ધો બધા જે નમતાન થાય. ૩૬

કસ્યાચ તે ન નમેન્મહાત્મન્
ગરીયસે વ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્રે ।
અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ
ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણ-
સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ
ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

વાયુર્યમોઽભિર્વરુણઃ શશાંકઃ
પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।
નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃતઃ
પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

નમઃ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠતસ્તે
નમોઽસ્તુ તે સર્વતઃ एव सर्व ।
અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં
સર્વં સમામોપિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

સત્ત્વેતિ મત્વા પ્રસન્નં યદુક્તં
હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સત્ત્વેતિ ।
અજાનતા મહિમાનં તવેદં
મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥ ૪૧ ॥

યથાવદ્દાસાર્થમસત્કૃનોઽસિ
વિદ્યારશ્મ્યાસનભોજનેષુ ।
एकोऽयवाप्यच्युत तत्समस्तं
तत्ક્ષામયે ત્વામદમપ્રમેયમ્ ॥ ૪૨ ॥

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય
ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્ ।
ન તત્સમોઽસ્ત્યભ્યધિકઃ કૃતોઽન્યો
લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥ ૪૩ ॥

બ્રહ્માતણા છે. શુરૂ આદિ કર્તા, નમે નમિ
તે તમનેજ મર્ત્તા, હો સત્ત્વસત્ત્વી પરબ્ર-
હ્મ આસ, અનંત, દેવેશ, જગન્નિવાસ. ૩૭

હો દેવ આદી પુરુષ પુરાણ, આ વિશ્વના
આપ પર નિધાન, હો જ્ઞેય, જ્ઞાતા પ
રધામ આપ, આપી રયા વિશ્વ તમે અમાપ

વરુણ, શશી, યમ મહો, પ્રજા-
પતી ને પ્રપિતામહ મહો, પ્રણામ છે મુજ
હજાર વાર, ફરી ફરી છે નમનો હજાર.

પ્રણામ છે સન્મુખ ને પિઠેથી, બોદિતથી
છે નમનો મુખેથી, પરાક્રમી ને બળિ હો
અનંત, આપી રયા સૌ, સહો મહતા ૪૦ ॥

માની સખા આ મહિમા ન જાણી, કલી-
છ મેં આ હઠથીજ વાણી, હે કૃષ્ણ, હે યાદવ,
હે સખા જે, પ્રમાદથી તે, પ્રણયેન વાતે.

કર્તા, શ્રુતા ભોજન આસને જે, મારું જ-
ગાડ્યું હસવાજને તે, એજાતમા તેમ જગ-
મક્ષ રો જે, ક્ષમા કરો આપ અમાપ મીતે,

તમેજ હો આ જગનાજ આપ, શુરૂતણા હો
શુરૂ, પૂજ્ય આપ, શ્રીયોકમાં છે નમિ કો-
સમાન, અધીક તો કપાય નિરૂપમાન ૪૩

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાર્યં
પ્રસાદયે ત્વામહ્મીગમીઢ્યમ્ ।
પિતૈવ પુત્રસ્ય સત્ત્વેવ સત્સ્યુઃ
મિયઃ મિયાયાર્હસિ દેવ સોઢુમ્ ॥ ૪૪ ॥

અદૃષ્ટપૂર્વે હૃપિતોઽસ્મિ દૃષ્ટા
ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।
તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં
પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥

કિરીદિનં ગદિનં ચક્રહસ્ત-
મિચ્છામિ ત્વાં દ્રુપદમ્ તથૈવ ।
તૈર્નૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન
સહસ્રવાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં
રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।
તેજોમયં વિશ્વમનંતમાયં
યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥
ન વેદયન્નાધ્યયર્નર્ન દાનૈ-
ર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિરુગ્રૈઃ ।
एवંરૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે
દ્રુપું ત્વદન્યેન કુરુપ્રવીર ॥ ૪૮ ॥

મા તે વ્યયા મા ચ વિમૂઢમાવો
દૃષ્ટા રૂપં ધોરમીદદ્ મમેદમ્ ।
વ્યપેતભીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં
તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥ ૪૯ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं
दर्शयामास भूयः । आश्वासयामास च
भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ५०

માટે હરી,^૧ કાચ નભાવિ હુંજ, પ્રસન્ન દેવા
તમને કહેજ, ક્ષમા કરો ભ્રમ પતિઃ પ્રિ-
યાને, પિતા યુતોનેજ સખા સખાને॥૪૮॥

રાજી યયો પૂર્વે અદૃષ્ટ ભેઈ, ભયે ચળેહું
મન મૂળ મોહી, માટે બતાવો હરિ તે સ્વ-
રૂપ, પ્રસન્ન થાઓ જગવાસરૂપ ॥ ૪૫ ॥

ગદા તથા ચક્ર મુકુટધારી, ભેવા તમોને
ઈહું હું મુશરી, માટે બનો બૂજ ચતુર્વ્ય-
રૂપ, સહસ્રબાહો જગમૂર્તિરૂપ ॥ ૪૬ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પ્રસન્ન થે મેં પરરૂપ આ ને, યોગે બતાવ્યું
તુજને, મહા તે, તેજ, અતી, વિશ્વતત્ત્વ,
અનાદિ, ભેધેજ ને કો તુજવીણ આદિ.૪૭

ન વેદ યજ્ઞે નહિ દાનધીજ, ક્રિયા તથા ઉગ્ર
તથે નહીજ, હું શક્ય ભેવા નરલોકમાંયે,
તારાવિના અર્જુન કો બિભર્ષે ॥ ૪૮ ॥

આ રૂપ માફે ભયકારિ ભેઈ, થા મા જ્ય-
થાવાન વિમૂઢ મોહી, પ્રસન્ન થે તું ભય
મૂકિનેજ, ફરીયિ ભે આ મુજરૂપ તેજ.

સંજય કહેછે.

દેવે કહી અર્જુનનેજ એમ, ફરી બતાવ્યું
નિજ રૂપ તેમ, યંડો કિધી તે બિહિનાર-
નેજ, બની ફરી શાંત વપુરૂપેજ ॥૫૦॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

દ્વેદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં
જનાર્દન । ઇદાનીમસ્મિ સદૃત્તઃ
સચેતાઃ પ્રકૃતિ ગતઃ ॥ ૫૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં ત દૃષ્ટવાનસિ
યન્મમ । દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય
નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥ ૫૨ ॥

નાહં વૈદર્ભ તપસા ન દાનેન ન
ચેજ્યયા । શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું
દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૫૩ ॥

મત્ત્યા ત્વનન્યથા શક્ય અહમેવં-
વિધોઽર્જુન । જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન
પ્રવેદું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

મત્કર્મેકૃન્મત્પરમો મદ્રક્તઃ
સગર્વજિતઃ । નિર્વેરઃ સર્વભૂ-
તેષુ યઃ સ મામેતિ પાઢવ ॥ ૫૫ ॥

અર્જુન કહેછે,

જેઈ શાત આતમતણુ મનુષરૂપ નિરધાર,
યથો સચેતજ હુ હવે, સ્વસ્થચિત્ત પણુ સાર.

શ્રીભગવાન કહેછે,

જેથુ તે આ રૂપ મુજ, દુર્લભ જોવા જેહ,
દેવો પણુ એ રૂપતુ, નિત દર્શન ઇચ્છેહ

વેદ તથે ને દાનથી, પૂજાથી પણુ તેમ,
નહિ દેખાવા શક્ય હુ, તે જોથુ છે જેમ

પણુ દેખાવા, તત્ત્વથી, યના પ્રવેશજ તેમ,
શક્ય જણાવા હુજ હુ, ભક્તિ અનન્યે એમ.

મત્કર્મીમત્પરમ, મુજ ભક્તસગનિણુ જેહ,
રહિત શ્વેર સૌ પ્રાણિમા, પામે મુજને તેહ

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपा-
सते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां
के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्य-
युक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेता-
स्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमर्चित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥
संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समयुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ता-
सक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गति-
र्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि
संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव
योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार-
सागरात् । भवामि न चिरा-
त्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

अर्जुन કહેછે,

એમ ભક્ત નિત યુક્ત ને, તમને છે ભ-
જનાર, વળિ ને અક્ષર બ્રહ્મને, શ્રેષ્ઠ યોગી
કે સાર ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે,

ભજે 'મને નિત યુક્ત ને, મન રાખી મુ-
જમાં, પરમ અધાથી યુક્ત તે, યોગી શ્રેષ્ઠ
મનાય ॥ ૨ ॥

પણ ^૨અર્ચિત્ય ^૩કૂટસ્થ ^૪ધ્રુવ, સ્થિર ^૫અ-
ક્ષર ^૬અવ્યક્ત, ^૭અવાચ્ય વ્યાપક બ્રહ્મને,
ભજનારા ને ભક્ત ॥ ૩ ॥

કરિવશ ઇન્દ્રિય 'વૃંદને, સૌમાં સમ 'ધીમાન,
^{૧૦}હિતેન્દ્ર સૌનાર તે, પામે મુજને જાણુ.

તે અવ્યક્તે સજાને, શ્રમ ^{૧૧}અધીકતર થાય,
^{૧૨}દેહ માનિયે દુઃખથી, ગતિ અવ્યક્ત પમાય.

સર્વ કર્મ અર્પાં મને, મત્પર ને રહેનાર,
ધર્તા ધ્યાન ભજે મને, અનન્ય યોગે સાર.

મુજમાં તત્પર તેમનો, ^{૧૩}ઉદ્ધર્તા હું સાર,
મૃત્યુ યુક્ત સંસારથી, તરત ખતું નિરધાર.

૧ મારા વિશ્વરૂપને. ૨ ચિત્તન કરવા અસાધ્ય. ૩ માયાનો અધિષ્ઠાતા. ૪ નિત્ય. ૫ નાસારહિત.
૬ ઉપાધિરહિત. ૭ કહેવાને અસાધ્ય. ૮ સમૂહ. ૯ શુદ્ધિયાળા. ૧૦ દિવિ હૃદયનાર. ૧૧ વધારે.
૧૨ દેહાભિમાનિ. ૧૩ ઉદ્ધાર કરનાર

મય્યેવ મન આશ્રમ્ય મયિ
મૃતિં નિવેશય । નિવર્તિષ્યસિ
મય્યેવ અતઃ કર્તૃ ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥

આદિ મુજમાં રાખ મન, કર પુણી મુ-
જમાં, રહેને મુજમાં આ પછી, નહિ
સંશય તેમાં ॥ ૮ ॥

અથ ત્રિસં સમાપાતું ન ગત્તોપિ
મયિ સ્થિરમ્ । અભ્યાગયોગેન
તતો મામિન્દ્રાતું ધરેન્નય ॥ ૯ ॥

રિપર મન મુજમાં રાખવા, તે તું નહીં
ગમ્ય, અભ્યાગ યોગે તે પછી, કરને યમ
મુજમાં ॥ ૯ ॥

અભ્યાસેડપ્યસમર્થોડગિ મત્કર્મ-
પરમો ભવ । મદ્યર્થમપિ કર્માણિ
કુર્વન્નિદ્દિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

કર તું કર્મ મુજમાં એ, અભ્યાસે અસમર્થ,
પામિશ સિદ્ધી એમ થાય, કર્તા કર્મ મુજમાં.

અર્થતદ્વ્યગત્તોડગિ કર્ન મર્થોગમા-
શ્રિતઃ । સર્વકર્મફલત્યાગં
તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥ ૧૧ ॥

એ કરવા અસમર્થ તે, કરિ આશ્રય મધોમ,
સાવધાન થી મુકિ દે, સર્વ કર્મ ફળ તેમ.

શ્રેયો દિ જ્ઞાનમભ્યાગાજ્ઞાના-
જ્ઞાનં વિશિષ્યતે । ધ્યાનાત્કર્મફલ-
ત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

શ્રેય જ્ઞાન અભ્યાસથી, તેથી ધ્યાનના શ્રેય,
ત્યાગ કર્મફળ તેણે પછિ, શાંતિ તેણે (શાંતિય.)

અદ્વૈષ્ટા મર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ
પ્રય ચ । નિર્મમો નિરંતકારઃ
સમદુઃસમુલ્લઃ સમી ॥ ૧૩ ॥

અદ્વૈષ્ટી શી બનને, મિત્ર કૃપાયુ સાર,
સમાવાન મુખ દુઃખ રમ, નિર્મમ નિ-
રંતકાર ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા
દૃઢનિશ્ચયઃ । મય્યર્પિતમનોબુ-
દ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

સંતોષી નિત યોગિ વળિ, વરામન નિશ્ચ-
યવાન, મય્યર્પિત-મનબુદ્ધિ; તે, પ્રીય
ભક્ત મુજ બળુ ॥ ૧૪ ॥

યસ્માન્નોદિજતે લોકો લોકાન્નો-
દિજતં ચ યઃ । હર્ષામર્ષમયો-
દ્વેર્ગર્ભુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

જેથી લોક તરે નહીં, લોકોથી પણ જોડ,
દોષ હર્ષ ભય તાપથી, મુક્ત પ્રીય મુજ તેડ.

૧ માસ વિશ્વરૂપમાં. ૨ માસ વિશ્વરૂપના છે સારણ જેમાં એવો યોગ. ૩ શેષ. ૪ અર્જુન.
૫ દ્વેષવગરનો. ૬ મનનાશરિત. ૭ અહંકારવગરનો. ૮ માસ વિશ્વરૂપમાં અર્પણ કરી છે
મનબુદ્ધિ જેણે

અનપેક્ષેઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।
સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્રક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

૧૬દાસીન, ૨શુચિ, ૩દક્ષ વળિ, ૪ગતવ્યથ
૫નિસ્પૃહ લેહ, ૬ત્યાગિ સર્વ આરંભનો,
પ્રીય ભક્ત મુજ તેહ ॥ ૧૬ ॥

યો ન હૃપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચ-
તિ ન કાંક્ષતિ । શુભાશુભપરિત્યાગી
ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

હૃપે દ્વેષે નહિ, નહીં, શોચ ઇચ્છે લેહ.
શુભાશુભ ચૂકીજ દે, ભક્તિમાન પ્રિય તેહ.

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા
માનાપમાનયોઃ । ગીતોષ્ણસુખ-
દુઃસ્વેષુ સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

રહિત સંગ સમ લે વળી, ૧માનઅપમાને
સાર, શત્રુ મિત્ર, ૨શીતોષ્ણમાં, સુખ દુઃખે,
નિરધાર ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્માની સંતુષ્ટો યેન
કેનચિત્ । અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભ-
ક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

સમ નિંદા સ્તુતિ, મૌનિ વળિ, સંતોષી શે-
લેહ, રહિત પાસગૃહ સ્થિરમતી, ભક્તિ-
માન પ્રિય તેહ ॥ ૧૯ ॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।
શ્રદ્ધધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥

આ અમૃતરૂપ ધર્મને, કયું તેમ મુજ લેહ,
ભક્તો પાળે પ્રીતિથી, મુજ અતિ પ્રિય
છે તેહ ॥ ૨૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीलगतान इहेछे.

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः १

क्षेत्र देह इहेवाय आ, ओने जले जेय,
तेने ज्ञानी तो वहे, क्षेत्रज्ञः कौं-तेय ॥ १ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

सर्व क्षेत्रमां पार्थ हुं, क्षेत्रज्ञ भूत जग्यु,
ओ जनेतुं ज्ञान ते, मुन भतथी छे ज्ञान.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि
यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च
तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

तेज क्षेत्र, जेवुंज, जे, विकारि ने थानार,
शक्तियुक्त क्षेत्रज्ञ ते, शृणु संक्षेपे सार ॥ ३ ॥

ऋषिभिर्वहुषा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक्
ब्रह्मसूत्रपदैश्च हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

गायुं ओ ऋषियेज गहु, छंद विविध प्र-
कार, ब्रह्मसूत्र निश्चित पदं, युक्तिपे नि-
रधार ॥ ४ ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ५

महाभूत अहंकार वणि, बुद्धी भाषा सार,
इंद्रिय-इंद्रियो ओक मन, विषय-पंच वणि
धार ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

सुખ दुःख, छच्छ, द्वेष, ने, धृति, मन-
वृत्ति, शरीर, सो भणि विकारी क्षेत्र ओ,
छुं संक्षेपे थीर ॥ ६ ॥

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७

क्षांति, अमंभ, १ अमानिता, १ शौच, १ श-
रणा, सार, १ स्थैर्य, अहिंसा, १ देहवश,
१ श्रद्धा निरधार ॥ ७ ॥

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ८

विषयोभां वैराग्य वणि, अनहंकारि श्वाय,
जन्म, मृत्यु, व्याधी, जरा, दुःख जेवुं
तेभां ॥ ८ ॥

असक्तिरनभिप्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९

असक्ति, १ असंगपानं वणि, पुत्र १ दार
गृहगांय, १ छ अनिष्टनि प्राप्तिभां, सम-
चित नित रडेवाय ॥ ९ ॥

१ क्षेत्रने जलनार २ वेदमां. ३ वेदांतसूत्र. ४ पांच महाभूत. ५ पांच इंद्रिय जने पाय
ज्ञानेन्द्रिय. ६ संहति पाय विषय. ७ धैर्य. ८ मननी वृत्ति. ९ क्षमा. १० पोतानां वपामु न
हर्यां ते. ११ पवित्रता. १२ सरवपल १३ स्थिरता. १४ शरीर वश्य हरवुं. १५ ब्रह्मविधा
कपटेशान्ती सेवा. १६ आसक्ति रदिनपलं १७ मनथी संगरदितपलं १८ स्त्री १९ छच्छुं.

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી
વિવિક્તદેશસેવિત્તમરતિર્જનસંસદિ ॥૧૦॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।
એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ।

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે ।
અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તત્ત્વાસદુચ્યતે ૧૦

સર્વતઃપાણિપાદં તત્સર્વતોક્ષિ-
શિરોમુખમ્ । સર્વતઃશ્રુતિમલ્લોકે
સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવાર્જિતમ્ ।
અસક્તં સર્વમૃદૈવ નિર્ગુણં ગુણમોક્તૃ ચ ૧૪

બહિરંતઃશ્ચ ભૂતાનામચર ચરમેવ ચ ।
સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાતિકે ચ તત્ ।

અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।
ભૂતભર્તૃ ચ તજ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ૧૬

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃપરમુચ્યતે ।
જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્ય હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્

इति क्षेत्र तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्त समासतः
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

પ્રકૃતિં પુરુષ ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉભાવપિ ।
વિકારાશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમવાન્

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखाना भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते २०

અનન્ય યોગ મુનિરિયે, દદ્ધ ભક્તી વળિ
મોઘ, જન પ્રમાદમા પ્રીતિ નહિ, નિ-
ર્જન વાસજ દોષ ॥ ૧૦ ॥

દર્શન મોક્ષતણૂ વળી, નિત અધ્યાત્મ-
જ્ઞાન, એ મી જ્ઞાન ક્યુજ છે, ઉલટું તે
અજ્ઞાન ॥ ૧૧ ॥

કદુ હરે તે જ્ઞેય બે, બાપી મોક્ષ પમાય,
પરમ અનાદી નદ્ય તે, સત્સત્યસત નહિ
હેવાય ॥ ૧૨ ॥

હસ્ત પાદ શિર આખ ને, જાનવાન ચોટ્ટ,
વીટિ રૂ સૌનેજ તે, મૂખવાન સૌમેર ૧૩

પ્રમશે છ સૌ વિષયને, અર્ન્દ્રિય વર્ણત, ગુણ
ભોખ્તા વળિ મરે ભૂત, નિર્ગુણ સગ ગહિત
અહિ અતર છે ભૂતમા, સર્વ ચરાચર
તેહ, મૂકમપણુધિ જણાય નહિ, પાસે
દૂરજ એહ ॥ ૧૫ ॥

અભિન્ન છે ભૂતો વિષે, અભિન્ન પેક રહે-
નાર, પોપક તે ભૂતો તણો, ઉત્પતિ બધ
કરનાર ॥ ૧ ॥

જ્યોતીમા તે જ્યોતિ છે, જ્ઞતમથી પર
હેવાય, જ્ઞાનગમ્ય, જ્ઞેય, જ્ઞાન એ, રહેલ
છે સૌમાય ॥ ૧૭ ॥

આ એમ સંક્ષેપથી, ક્ષેત્ર, જ્ઞાન ને જ્ઞેય
થાય યોગ્ય મુજ ભાનને, જાણી ભક્તો એય
પ્રકૃતિ પુરુષ, એ બેયને, પાર્ય અનાદી
જાણુ, થાય વિચર ગુણાદિ સૌ, પ્રકૃતીથી,
તુ જ્ઞાન ॥ ૧૮ ॥

ક્રિયા કાર્ય ૧૨પુતળી, પ્રકૃતીથી, હેવાય,
મુખ દુ ખ ભોગવવા વિષે, કારણ પુર
જવાન ॥ ૨૦ ॥

૧ સમૂહ ૨ મોક્ષના સાધનમા પ્રવૃત્તિ ૩ આત્મજ્ઞાન ૪ જાણવાલાયક ૫ દરય તથા
આદ્ય ૬ આધાર ૭ જાહાર ૮ અદર ૯ પર જગમ અને અચર દશાવર ૧૦ પ્રા પિમાત
૧૧ જુદો ૧૨ પ્રમાણકરતુ ૧૩ અજ્ઞાન અવાજ ૧૪ વાનેકરી જાણવા સકત ૧૧ ક્ષેત્ર જડ
પદાર્થ ૧૬ કોનક પૈતન્યરવર ૧૭ હેવાય

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્યો હિ મુક્તે પ્રકૃ-
તિજાનુગાન્ । કારણં ગુણસંગો-
ઽસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

પુરુષ ભોગ્યે પ્રકૃતિ શુણુ, પ્રકૃતીમાં રહિ
અંગ, એના સદઅસદ જન્મમાં, કારણુ-
શુણુનો સંગ ॥ ૨૧ ॥

ઉપદ્રાણુમંતા ચ ભર્તા મોક્તા મહેશ્વરઃ ।
પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસિન્પુરુષઃ પરઃ ।

પુરુષ કયો આ દેહમાં, પર પરમાત્મા બાણુ,
દ્રાણુ, અનુમંતા વળી, ભર્તા ભોક્તા,
મહાન ॥ ૨૨ ॥

ય एवं વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ।
સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સ ભૂયોઽભિજાયતે ।

બાણુ એમ પુરુષને, પ્રકૃતીને શુણુયુક્ત,
વર્તતાંજ સૌ રીત, તે, જન્મે નહિ ફરિ, બુક્ત.

ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યંતિ કેચિદા-
ત્માનમાત્મના । અન્યે સાંખ્યેન
યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

કોઈક મનથી આત્મને, નિજમાં ધ્યાને
બોધ, સાંખ્ય યોગથી અન્ય વળિ, કર્મયો-
ગથી કોય ॥ ૨૪ ॥

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે ।
તેઽપિ ચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥

હપાસે શુણુને અન્યથિ, એથિ અભણુયા
જેહ, તરી બધ સંસારને, શ્રવણુ પરા-
યણુ તેહ ॥ ૨૫ ॥

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।
ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥૨૬॥

સ્થાવર જંગમ વસ્તુજે, બનેછ ભારત વીર,
ક્ષેત્ર ક્ષત્રિના યોગથી, થાય, બાણુ તે, ધીર.

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠંતં પરમે-
શ્વરમ્ । વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યંતં
યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

સા નાશી ભૂતો વિયે, અવિનાશી, સમ, જેહ,
પરમ ઈશ, તેનેજ જે, બાણુ બાણુ તેહ. ૨૭

સમં પશ્યન્ હિ સર્વત્ર સમવ-
સ્થિતમીશ્વરમ્ । ન હિનસ્ત્યાત્મના-
ઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૨૮ ॥

ઈશ સ્થિત સમ સર્વમાં, બેતાં તેને સમ,
ન હણે પોતે આત્મને, પામે તે પરબ્રહ્મ.

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણા-
નિ સર્વશઃ । યઃ પશ્યતિ તયાત્મા-
નમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

પ્રકૃતિયાણુ કર્મોજ સૌ, થાય પ્રકૃતિથી એમ,
બાણુ જે, તે આત્મને, બુએ અકર્તા તેમ.

૧ અર્જુનનું સંજોગ છે. ૨ સદ્ દેવ મનુષ્યાદિ તથા અસદ્ પશુપક્ષ્યાદિ ૩ ભેનાર. ૪ આ પ્રવૃત્ત છતાં પ્રવૃત્તતા પેદા દેખાનાર. ૫ કારણુ કરનાર. ૬ પાલન કરનાર. ૭ તપસ. ૮ જડ પદાર્થ, પ્રકૃતિ. ૯ હૃદયને બાણુનાર આત્મા. ૧૦ સમાન. ૧૧ કસાવા.

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમ
નુપશ્યતિ । તત એવ ચ વિ-
સ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

^૧પૃથગ્ભાવ બૃતો તથો, ^૨યદા એકમા ભેદ, ^૩વિસ્તારં પશુ તેધત્રી, ^૪તદા બ્રહ્મ તે દેવ.

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમા
ત્માયમવ્યયઃ । શરીરસ્થોઽપિ
કાતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

અનાદિ નિર્ગુણ, તેથિઆ, પગ્માત્માઅનિ-
કારિ, ન કરે નહિ લેપાય એ, ાદિ ^૫વપુમા,
^૬નિર્ગુણાગિ ॥ ૩૧ ॥

યથા સર્વગતં સોક્ષ્મ્યાદાકા
શં નોપલિપ્યતે । સર્વત્રાવસ્થિ-
તો દેહ તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

^૧સર્વગપણાથી ^૨સર્વગત, ^૩નભ લેપાય ન
જેમ, રહિ સૌ વપુમા આત્મ પશુ, નહિ
લેપાયજ તેમ ॥ ૩૨ ॥

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોક
મિમં રવિઃ । ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા
કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

જેમ ^૧સજ્જ આલોકને, ^૨પ્રકાશેષ રવિ એક,
તેમ ક્ષેત્રિ સૌ ક્ષેત્રને, પ્રકાશ આપે છેક.૩૩

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમતરં જ્ઞા-
નચક્ષુષા । ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષ
ચ યે વિદુર્યાતિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષેત્ર ક્ષેત્રિનો ભેદ એ, ^૧પ્રકૃતિમોક્ષ વળિ જેહ,
જ્ઞાન ^૨ચક્ષુથી ભેય જે, પર પદ પામે તેહ.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् इदं उवाच,

परं धूयः परस्यामि ज्ञानानां
ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः
सर्वं परां सिद्धिमिनो गताः ॥ १ ॥

इदं इती ५२ मान ओ, जानोभां उत्तम, ने
नानी^१ अदिधीअथा, मुनि पाप्पा परअत्र.

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम माय-
म्यमागताः । ममोऽपि नोपजायं-
ते मलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

इदि आशय आ मनतो, अनि मुनइपे
मार, अदिअमय नदि थाय ते, अतये नदि
अथनार ॥ २ ॥

मम योनिर्महद्गुण तस्मिन् गर्भे
दयाम्यहम् । संभयः सर्व-
भूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

अहत अहम् अणु योनिभां, शयुं गर्भं
हुं मार, उत्पत्ति शै भूतो तणी, थाय तेयि
निरधार ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः
संभवन्ति याः । तासां ब्रह्म
महद्योनिरहं यीजमदः पिता ॥ ४ ॥

सर्व योनिभां कुतिमुत, अनेछ ने आकार,
अकृति योनि गद्व तेनी हुं पिता^५ जी-
न-अह, मार ॥ ४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्र-
कृतिसंभवाः । निगमन्ति महा-
बाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

गत्य रजो, तम, गुण ओ, अकृतीधी धानार,
ययुभां अव्यय देहिने, छ योअ देनार.५

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्मका-
नकमनामयम् । मुखसंगेन
यन्नाति ज्ञानसंगेन चानय ॥ ६ ॥

निर्भवतामि सत्त्व तो, सांत, अकाराक मार,
अनय, ज्ञान गुण संगभां जेउछे निरधार.

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णा-
संगसमुद्भवम् । तन्निरन्नाति
कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥

कारण, तृष्णु संगनुं, रागवान^{१०} रजो,
कर्मसंगभां देहिने, जेउछे मग मान ॥ ७ ॥

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં
સર્વદેહિનામ્ । પ્રમાદાલસ્ય-
નિદ્રાભિસ્તન્નિવધ્નાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

સત્ત્વં મુખે સંજયતિ રજઃ ક-
ર્મણિ ભારત । જ્ઞાનમાદૃશ્ય
તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૯ ॥

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં ભવ-
તિ ભારત । રજઃ સત્ત્વં તમ-
થૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્પ્રકાશ
ઉપજાયતે । જ્ઞાનં યદા ત-
દા વિદ્યાદ્વિદૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મ-
ણામશમઃ સ્પૃહા । રજસ્યેતા-
નિ જાયંતે વિદૃદ્ધે ભરતર્પણ ॥ ૧૨ ॥

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો
મોહ એવ ચ । તમસ્યેતાનિ
જાયંતે વિદૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં
યાતિ દેહધૃત્ । તદોત્તમવિ-
દાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

રજસિ પ્રલયં ગત્તા કર્મ-
સંગિણુ જાયતે । તથા પ્રલીનસ્ત-
મસિ મૃદ્યોનિણુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

^૧મોહજનક સૌ દેહિને, ^૨તમ અજ્ઞાને જાણુ,
આજસ ઊંધ ^૩પ્રમાદમાં, જોડેછે તે માન. ૮

મુખમાં જોડે ^૪સત્ત્વ વળિ, ^{૨૦} કર્મોમાં માન,
^૫પ્રમાદાદિમાં તમ ^૬તથા, જોડે ઢાકી જાન.

પાર્થ યાયછે સત્ત્વગુણુ, ^{૨૦} તમ ગુણુ હ-
ટાડિ, તેમ 'સત્ત્વ તમનેજ' ^{૨૦}, ^૧તમ
^{૨૦} સત્ત્વ-જ પાડિ ॥ ૧૦ ॥

આ વધુના સૌ દ્વારમાં, પ્રકાશરૂપજ્ઞાન,
યાય તદા ઇમ જાણુજું, વધેલ સત્ત્વ મુજાણુ.

પ્રવૃત્તિ લોભ ઇચ્છા વળી, ^૧નહિશમ, ^{૧૨}ક-
ર્મોરેશ, ^{૨૦} વધતાં એ યાય છે, ભરતર્પ-
ણના સ્તંભ ॥ ૧૨ ॥

^{૧૩}અપ્રવૃત્તી અવિવેક વળિ, પ્રમાદ મોહ
પણુ સાર, તમ વધતાં એ યાયછે, નિશ્ચય
પાંડુ કુમાર ॥ ૧૩ ॥

સત્ત્વ વધેલું હોય ને, મરે જીવ જો સાર,
^{૧૪}ઉત્તમવિદ્ મુખ લોકને, તે પામે નિરધાર,

^{૧૫}કર્મસંગિમાં જન્મ લે, મરેજ જો રજમાંય,
તમ વધતાંમાંજો મરે, ^{૧૫}મુદ્યોનિમાં યાય. ૧૫

૧ મોહ કરનાર ૨ તમોગુણુ ૩ અજ્ઞાનથી થયેલ. ૪ જાણતા ૫ સત્ત્વગુણુ ૬ પ્રમાદ.
આજસ ને ઉપ ૭ તેપ્રમાણે ૮ સત્ત્વ વધા તમોગુણુને દટાડિ ઉપરથી લેવું ૯ રજોગુણુ યાયછે.
ઉપરથી લેવું ૧૦ વમોગુણુ યાયછે ઉપરથી લેવું ૧૧ સકલ્પ વિકલ્પનું નહિ ટળે. ૧૨ કર્મોને
આરભ ૧૩ પ્રવૃત્તિ નહિ ૧૪ સચળુ જાણે જાણનારાના ૧૫ કર્મમાં આસક્તિવાળા મનુષ્યોમાં
૧૬ તથાદિ થાનિ

કર્મણઃ મુકૃતસ્યાદુઃ સાત્ત્વિકં
નિર્મલં ફલમ્ । રજસસ્તુ ફલં
દુઃસ્વપ્નજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

સત્તાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો
લોભ એવ ચ । મમાદમોર્હા
તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

ઊર્ધ્વં ગચ્છંતિ સત્ત્વસ્યા મધ્યે
તિષ્ઠંતિ રજસાઃ । જયન્ત્યુગુણ-
વૃત્તિસ્યા અધો ગચ્છંતિ તામસાઃ ॥ ૧૮ ॥

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા
દ્રષ્ટાનુપश्यति । ગુણેભ્યશ્ચ પરં
વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

ગુણાનેતાનતીત્ય બ્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।
જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્વૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્રુતે ૨૦

અર્જુન ઉવાચ ॥

કૈર્લિંગૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ।
કિમાચારઃ કર્યં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ૧

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

મકાશં ચ મટ્ટાંતિં ચ મોહમેવ ચ પાંઢવ ।
ન દ્વેષ્ટિ સંમટ્ટાંતાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥

ઉદાસીનવદાસીનો ગુર્ણયો ન વિચાલ્યતે ।
‘ગુણા વર્તેત ઇત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેંગતે ૨૨

સમદુઃસ્વસુઃસ્વઃ સ્વસ્થઃ સમલો-
પ્રાશ્મકાંચનઃ । તુલ્યમિયામિયો
ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

કહેછે સાત્ત્વિક કર્મનું, મુખ નિર્મલ ફલ, માન,
રાજસનું ફલ દુઃખ વળિ, તામસનું અજ્ઞાન.

રજથી લોભજ થાયછે, થાય સત્ત્વથી જ્ઞાન,
તમોગૂણથી થાયછે, પ્રમાદ, મોહ, અજ્ઞાન.

‘ઉચ્ચગતિ પામે સાત્ત્વિકો, ‘મધ્યગતિ રા-
જસ લોક, તામસ જન પામેજ છે, ‘ની-
ચગતી જે ફાક ॥ ૧૮ ॥

કર્તા ગુણથી અન્ય નહિ, જ્યારે ‘દેહા જોય,
‘જાણે ગુણથી ‘પર તદા, મુજ રૂપે તે હોય.

‘દેહબીજ ત્રણ ગૂણ એ, ઉદ્ધથી ચૈ મુક્ત,
મૃત્યુજરા દુખજન્મથી, પામે છવ ‘અમૃત.

અર્જુન કહેછે.

‘ત્રિગુણાતીત તણાજ તો, શું લક્ષણ આચાર,
ઉદ્ધવે ત્રણ ગૂણ એ, કે રીતે ત્રણ સાર. ૨૧

શ્રીભગવાન કહેછે.

‘પ્રકાશ ‘પ્રવૃત્તિ ને ‘મોહનિ, પ્રવૃત્તિ નિ-
વૃત્તિ નિરધાર, ચાતાં દ્વેષે નહિ, નહીં, ઇચ્છે,
પાંડુ કુમાર ॥ ૨૨ ॥

ઉદાસીનની પેઠ રહિ, ગુણધિ અલિત નહિ
જેહ, વર્તે ગુણ, ઇમ જાણિને, મોન અચલ
ચૈ રેહ ॥ ૨૩ ॥

સમ મુખ દુખ, ને સ્વસ્થ, સમ, ‘કાંચન
પશ્ચર ધૂલ, ત્રિય અત્રિય સમ, ધીર વળિ,
નિંદા સ્તુતિ સમવૃક્ષ ॥ ૨૪ ॥

૧ ઉચી ગતિ ૨ મધ્યમી ગતિ. ૩ હવેલી ગતિ. ૪ જોનાર. આત્મા ૫ પોતાને જાણે. ૬ શ્રેષ્ઠ.
૭ દેહની ઉત્પત્તિનાં કારણ. ૮ મોહા ૯ ત્રણે ગુણ ઉદ્ધથી જનાર ૧૦ સત્પણ્ડુનું કાર્ય જ્ઞાન. ૧૧ રમે-
ગણનું કાર્ય પ્રવૃત્તિ. ૧૨ તમોગૂણનું કાર્ય મોહ. ૧૩ સુવર્ણ.

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ
સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ડચ્યતે ॥

માન્યપમાને સમ વળી, ^૧અરિ મિત્રે સમ
જેહ ત્યાગિ સર્વ આરંભને, ^૨શુણાતીત છે
તેહ ॥ ૨૫ ॥

માં ચ યોઽવ્યંભિચારેણ ભક્તિ-
યોગેન સેવતે । સ ગુણાન્સમ-
તીર્ત્યતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

ભજેછ મુજને જે વળી, દહ ભક્તીયે સાર,
ઉદ્ધધી શુણ થાય તે, મોક્ષ યોગ્ય નિરધાર.

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યા-
વ્યયસ્ય ચ । શાશ્વતસ્ય ચ
ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાંતિકસ્ય ચ ॥ ૨૭ ॥

^૩પ્રતિષ્ઠા છુ હુ બ્રહ્મણિ, જે અમૃત નિત રૂપ,
અમૃત મુખ અમૃત વળી, છે જે ધર્મ સ્વરૂપ

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनीपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ अथ पंचदशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीशगवान કહેછે.

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमभ्युत्थं
प्राङ्मुख्ययम् । छंदांसि यस्य
पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

‘મૂલ’ છાંચૂ ‘આખા’ ‘નિચિ’, ‘નાશિ’ ‘અ-
નાશી’ દેહ, ‘વેદપાન’, બહુજ એ, ‘વૃક્ષ’
‘વેદવિદ’ તેહ ॥ ૧ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुवर्षीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

‘હાથ’ ‘નિચ’ ‘વિસ્તારિ’ એનિ ‘ડાળો’,
વધ્યા ‘ગુણથી’ ‘વિષયપ્રવાલો’, નીચે
હથ ‘મૂલ’ ‘અનિષ્ઠ’ છે રે, આ લોકમાં કર્મ
વિશેજ પ્રેરે ॥ ૨ ॥

न रूपमस्यैह तयोपलभ्यते
नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अभ्युत्थमेनं सुविरुद्धमूल-
मसंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

એનું આહી રૂપ નહીં જણાય, ‘આદ્યત’
તેમ ‘અસ્થિતિ’ ને ‘કળાય’, મહે ‘તર’ એ દૃઢ
છેજ માટે, ‘અસંગશસ્ત્રે’ અહિ છદિ ધાટે.

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्नाता न निवर्तति भूयः ।
तमेव चार्द्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

બાણીજ લેવું પછિ તેજ ‘ધામ’, જેમાં ગ-
ચેલા ન ફરેજ આમ, જેથી થઈ આ ‘પ્ર-
વૃત્તિઃ’ ‘પુરાણી’, તે આદિને શર્ણુ હું એમ
બાણી ॥ ૪ ॥

निर्मानमोहा जितसंगदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमृदाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

‘અમૃદ’ ને દુઃખ સુખેજ મુક્ત, ‘અધ્યા-
ત્મિ’ ને ‘કામ’ થકી ‘વિમુક્ત’, ‘નિર્માન-
મોહી’, અજિત સંગ જેઓ, પામે આનાશી
પદનેજ તેઓ ॥ ૫ ॥

૧ યદ, બીજ. ૨ માયાવિસિદ્ધ બહુ સર્વોત્તમ દોવાથી લેવું ૩ અહંકાર તથા પંચમદાભૂતાદિ-
રૂપ આખા. ૪ પ્રકૃતિ થકી પછી દોવાથી નીચી. ૫ આવતી કાલે દુરો કે નહિ, એનો નિશ્ચય નથી
માટે અશ્વત્થ એટલે નાશી. ૬ ધણી કાળથી ચાલતો આવેછે માટે આનાશિ. ૭ વેદરૂપ પાન. ૮ સં-
સારરૂપ વૃક્ષ. ૯ વેદને બહુનાર. ૧૦ મનુષ્યથી બહુપર્યત ૧૧ મનુષ્યથી રચાવરપર્યત. ૧૨ વિ-
સ્તાર પામી. ૧૩ પુણ્ય-પાપના ફળરૂપ દેહરૂપ ડાળો. ૧૪ સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણના નિકારથી.
૧૫ શબ્દાદિ વિષયરૂપ કુંપર. ૧૬ વિષયવાસના, કર્મવાસના. ૧૭ બ્રાહ્મ, પ્રવેશ થયેલ. ૧૮ આદિ
અને અત. ૧૯ વર્તમાન સ્થિતિ. ૨૦ જણાય. ૨૧ સંસારરૂપ વૃક્ષ. ૨૨ મનથી અસંગ રહેવારૂપ
સસ. ૨૩ સ્વરૂપ. ૨૪ સંસારની પ્રવૃત્તિ. ૨૫ ધણી કાળથી ચાલતી આવેલ. ૨૬ બહાવિધા,
વિવેક. ૨૭ જ્ઞાની. ૨૮ ઇચ્છાથી. ૨૯ સુકાયથી. ૩૦ માનમોહરહિત. ૩૧ છતેલ.

ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ । સૂર્ય ચદ્ર અગ્ની નહીં, તેને કરે પ્રકાશ,
યદ્વત્તા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥ ન્યાંજે કરિઆવે નહિ, તેજ ધામ મુજ આસ.

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ
સનાતનઃ । મનઃપટ્ટાની-
ન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્પતિ ॥ ૭ ॥ મૂજ અશ ચે જીવ નિત, ધંદ્રિય મનને સાર,
પ્રકૃતિ યજી, આ લોકમાં, ખેંચેછે નિરધાર

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્ચાપ્યુ-
ત્ક્રામતીશ્વરઃ । ઘૃહીત્વૈતાનિ
સંયાતિ વાયુર્મધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥ પામે જીવ શરીરને, મૂકે, ન્યારે તેમ,
લૈ ધંદ્રીયો જામ, વા, ગધ રથલથી જમ ॥૮॥

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ । કાન આંખ ને ચામડી, જભ, નાક, મન
અધિષ્ઠાય મનઃશાયં વિપયાનુપસેવતે ॥ ૯ ॥ જેહ, કરિ આશ્રય તે સર્વેનો, વિપય લો-
ગવે એહ^૧ ॥ ૯ ॥

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ મુંજાનં
વા ગુણાન્વિતમ્ । વિમૂઢા નાનુ-
પश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ૧૦ ॥ જામ, રહેને જોગવે, વળિ છેએ મુજુ જુકત,
દેખે એને મૂઢ નહિ, દેખે જ્ઞાની યુકત ॥૧૦॥

યતંતો યોગિનઃ સ્થિતઃ પશ્યન્ત્યા-
ત્મન્યવસ્થિતમ્ । યતંતોડપ્ય
કૃતાત્માનો નૈનં પશ્યન્ત્યચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥ દેખે એને નિજ વિષે, થોગી ઉઘોગીજ,
મદ મૂઢ દેખે નહીં, કરતાં પણ તજવીજ.

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્દાસયતેડલિલમ્ । પ્રકાશેષ સૌ જગતને, સૂર્યતેજ પણ જેહ,
યચ્ચંદ્રમસિ યચ્ચાગ્રી તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥ યદ્રાગ્રીમાં જે વળી, જાણુ તેજ મુજ તેહ
ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધાર-
યામ્યહમોજસા । પુણામિ ચૌ
પથીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥ ૧૩ ॥ ધર બળથી હુ જીત સૌ, રહિ પૃથ્વીમાં જાણુ,
પોણુ ઔષધિ સર્વ હુ, ચદ્ર બની રસવાન.

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં
દેહમાશ્રિતઃ । પ્રાણાપાનસમા-
યુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥ *ચદ્ર અજ પદ્મસૂત્ર હુ, પ્રાણ આપાન સ-
હીત, ચૈને જઠરાગ્રીજ હુ, પ્રાણિ દેહ આ-
શ્રીત ॥ ૧૪ ॥

સર્વસ્ય ચાહ હૃદિ સન્નિવિષ્ટો
મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ । હુ હુ બધાના હૃદયો વિષેજ, કુધી સ્મૃતી
સાન ચર્ધ ટળેજ, હુ પેદેશ હુ સૌ નિગ-
વેદેશ સંવેરહમેવ વેદ્યો
વેદાંતકૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫ ॥ એજ સાર, વેદાંત કૃત્વેદજ જાણુનાર ૧૫

દ્વાવિમાં પુરુષો લોકે સ્ત્ર-
શાસ્ત્ર એ ચ । સ્ત્ર: સર્વાણિ
ભૂતાનિ કૃતસ્યોઽસ્ત્ર ઇચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

ઉત્તમ: પુરુષસ્ત્વન્ય: પરમા-
ત્મેત્યુદાહૃત: । યો લોકત્રય-
માવિદ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईश्वर: ॥ ૧૭ ॥

યસ્માત્સ્ત્રમતીતોઽહમસ્ત્રાદ-
પિ ચોત્તમ: । અતોઽસ્મિ લો-
કે વેદે ચ પ્રથિત: પુરુષોત્તમ: ॥ ૧૮ ॥

યો મામેવમસંમૃદો જાનાતિ
પુરુષોત્તમમ્ । સ સર્વવિદ્-
જતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

ઇતિ શુદ્ધતમં શાસ્ત્રમિદમ્-
ક્તં મયાઽનય । एतद्व्या बु-
દ્ધિમાન સ્યાત્કૃતકૃત્યથ ભારત ॥ ૨૦ ॥

આ બે પુરુષજ લોકમાં, સ્ત્ર અસ્ત્ર કહે-
વાય, કહે 'અસ્ત્ર કૃતસ્થને, 'સ્ત્ર સૌ 'મૃત
વધાય ॥ ૧૬ ॥

પુરુષ અન્ય અવ્યય ઉત્તમ, પરમાત્મા પ-
રમેશ, પાળે જે ત્રણ લોકને, તેમાં કરી
પ્રવેશ ॥ ૧૭ ॥

ઉદ્ધૃતો સ્ત્રને વળી, અસ્ત્રથી ઉત્તમ,
લોક વેદમાં તેણે ધું, પ્રસિદ્ધ 'પુરુષોત્તમ' ૧૮

પુરુષોત્તમ મુળનેજ ઈમ, અમૂલ જાગે
જેહ, સર્વ ભાવથી મુળને, બને સર્વ 'વિદ
તેહ ॥ ૧૯ ॥

કયું 'અનય, જે શાસ્ત્ર આ, શુદ્ધ અતી નિ-
રધાર, યાપ જાણે એ બુદ્ધિમત, 'કૃતકૃત્ય
પણ સાર ॥ ૨૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ ૧૬ ॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीसगवान् कहेछे.

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोग-
व्यवस्थितिः । दानं दमश्च
यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अभय चित्त शुद्धी वणी, ज्ञानयोगमां
स्थीति, यज्ञ दान दम सस्त्रता, 'अभयज
तपरीति ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः
शांतिरपैशुनम् । दया भूतेष्व-
लोलुपं मार्दवं क्षीरचापलम् ॥ २ ॥

अहिंसा अहिंसा शांति अस्त, अरीस अ-
त्याडि मेज्, 'अभयपक्षता 'भृहुता लल,
अलोभ कृपा अर्तज ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो
नातिमानिता । भवंति संप-
दं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

अमानिता अद्रोह धृति, क्षमा तेज 'शुच-
योग, थापछ तेने होय ने, संपद दैवी जोग.

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः
पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभि-
जातस्य पार्थ संपदमाप्सुरीम् ॥ ४ ॥

दंभो 'दंभ' अभिमान दिस, कठोरता अ-
ज्ञान, थापछ तेने होय ने, अमुरी सं-
पतवान ॥ ४ ॥

दैवीसंपद्विमोक्षाय निबन्धा-
यामुरी मता । मा शुचः सं-
पदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥

'अंधनार्थ' अमुरी कही, दैवी तो मोक्षार्थ,
दैवि अर्थ नन्भेछे तुं, शोच करिश नहि
पार्थ ॥ ५ ॥

द्वौ भूतसर्गां लोकेऽस्मिन्दैव आ-
सुर एव च । देवो विस्तरशः
प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

देव सृष्टि आ लोकमां, दैवी आसुरी सार,
कहिदैवी विस्तारथी, आसुरि सुनथी धार.

प्रवृत्ति च निवृत्ति च जना न
विदुरासुराः । न शौचं नापि
चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

आसुरि जन नज्जे नहि, प्रवृत्ति निवृत्ति
निरधार, वणि तेज्जोमां होय नहि, 'शाच
सत्य 'आचार ॥ ७ ॥

१ वेदाभ्यास २ कठोरता ३ सत्य ४ दंभ ५ अथवा नहि ६ मननी केमलता ७ पौनानी
जराधीन करवापल्य ८ पवित्रता ९ पौतामा सङ्ग्रह न छता ते जतापवानो डोण धाववो
१० धन विधा निमित्त चित्तं उन्मत्तपल्लं ११ शास्त्रे कहेव आहार तथा अंदरनी प-
वित्रता १२ शास्त्रे कहेव आचार

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાદુરનીશ્વરમ્ ।
અપરસ્પરસંભૂતં કિંમન્યત્કામઘૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

વઢે ^૧અનીશ્વર તે જગત, ^૨મેથુનથી થાનાર
^૩અત્ય ^૪પ્રતિષ્ઠા વિષુ નળી, ^૫કામઘૈતુ
મત રાગ ॥ ૮ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मा-
नोऽल्पबुद्धयः । प्रभवंत्युग्रक-
र्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

આશ્રી એ મત બ્રહ્મ ને, ^૧જગઅરિ ^૨અ-
ત્પવિ સાર, જગ ક્ષયાર્થ તે થાયછે, ઉગ્ર
કર્મ કરનાર ॥ ૯ ॥

कामपाश्रित्य दुष्पूरं दंभमा-
नमदान्विताः । मोहाद्दृहीत्वा-
ऽसद्बाहान्ममर्ततेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

નિશ્ચય અશુભ કરિ મોહથી, આશ્રિ કામ
^૧દુષ્પૂર, વર્તે અશુચ વૃત્તીજ તે, દંભ માનિ
^૨મદ્પૂર ॥ ૧૦ ॥

चितामपरिमेयां च प्रलयां-
तामुपाश्रिताः । कामोपभो-
गपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

મરણુ લગી તે રેહ છે, ^૧ચિતામસ્ત અપાર,
કામ ભોગ ^૨પુરુષાર્થ છે, નિશ્ચય ઈમ ક-
રનાર ॥ ૧૧ ॥

आशापाशशतैर्नद्धाः काम-
क्रोधपरायणाः । ईहंते काम
भोगार्थमन्यानेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

^૧અદ્ધ ^૨શતાશા બળથી, કામ ક્રોધ આ-
શ્રિત, ભોગ અર્થ ઇચ્છેછ તે, અનીતિયે
પણ ^૩ચીત ॥ ૧૨ ॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् १३

આજ મળી આ વસ્તુ, આ મેળવીશ, પ્રિય
કાલ, ધન માફ આ છેજ, આ થાશે નરિ
તત્કાલ ॥ ૧૩ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये
चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं
भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥ १४ ॥

માલ્યો મેં આ શત્રુ વળિ, મારિશ બીજા
હુજ, સિદ્ધ સુખી બળવાન હુ, ઈશ્વર
ભોગી હુજ ॥ ૧૪ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोन्यो-
ऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्या-
मि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

હુજ કુલીન, ધનિ હુજ વળિ, સુજ મરખો
હો છેહ, દેશ યજમા, યેશ ખુશિ, ઈમ અ-
વિવેજી તેહ ॥ ૧૫ ॥

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजा-
लसमावृताः । प्रसक्ताः काम-
भोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

બ્રાંત અની બહુ ચિત્તથી, મોહ જાળે ^૧આ-
વૃત્ત, પડે ^૨દુઃખરૂપ નરકમાં, કામભોગમાં
સક્ર ॥ ૧૬ ॥

આન્મર્મભાવિતાઃ સ્તન્થા ધન-
માનમદાન્વિતાઃ । યજંતે નામ
યજ્ઞસ્તે દંધેનાયિધિર્વૈકમ્ ॥ ૧૭ ॥

અદંકારં ચન્દં દર્પં કામં
ક્રોધં ચ મંથિતાઃ । મામાત્મપ-
રદંદેષુ પ્રદિપંતોઽધ્યમૂયકાઃ ॥ ૧૮ ॥

તાનદં દિપતઃ કૂરાન્સંસા-
રેષુ નરાયમાન્ । સિપામ્યજ-
ન્મથુમાનામુરીખેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

આશુર્દાં યોનિમાપન્ના મૃદા
જન્મનિ જન્મનિ । મામપ્રાર્પ્ય
કાંતેય તનો યાંત્યધર્માં ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥

ત્રિવિધં નરકમ્યેદં દ્વારં નાગ-
નમાત્મનઃ । કામઃ ક્રોધસ્ત-
થા લોભસ્તસ્માદેતત્રયં ત્વજેત્ ॥ ૨૧ ॥

પૂર્તયિમુક્તઃ કાંતેય તમોદ્ધા-
રેન્નિર્ભિર્નરઃ । આચરત્યાત્મનઃ
શ્રેયસ્તનો યાતિ પગં ગતિમ્ ॥ ૨૨ ॥

યઃ શાસ્ત્રયિધિમુન્સુજ્ય વર્તેત
કામકારતઃ । ન સ સિદ્ધિમ-
વામેતિ ન શુરં ન પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૩ ॥

તસ્માચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યા-
કાર્યવ્યવસ્થિર્તા । જ્ઞાતા શાસ્ત્ર-
ધિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિદાર્દસિ ॥ ૨૪ ॥

તે અનન્ન મનથી વડા, ^૧નિન્નમાનમદ મુકા,
યજે ^૨નામયજે કરી, ^૩અયિધિ દંધાથી શુકા.

કામિ ક્રોધિ અદંકારિ બળિ, દર્પા નિદક
આર, તે, નિન્ પર ચયુગાં, મુન્, છેન્
દેસ કરનાર ॥ ૧૮ ॥

અશુભ દેથી કર તે, ^૪અધમોને નિરધાર,
અશુર યોનિમાં નિત્ય હું, નાથું આ રાસાર.

જન્મ જન્મમાં મૃદ તે, અશુર યોનિને
પ્રાપ્ત, પામેછે પછિ નીચ ગતિ, ^૫ય મુન્ને
અપ્રાપ્ત ॥ ૨૦ ॥

કામ ક્રોધ ને લોભ એ, નરક તણા ત્રણ
દ્વાર, નાશક આત્મતણુજ, એ, તાજવા
ત્રણ નિરધાર ॥ ૨૧ ॥

એ ત્રણ ^૬તમ દારો મધી, શુકા બળી,
નિન્ એવ, આચરેછ નર, પરમતી, પામે
પછિ કૈંતિય ॥ ૨૨ ॥

મકિ શાસ્ત્રવિધિ આચરે, કર્મ દહાપી લેડ,
પામે નહિ શુખ શિદ્ધિ પળિ, નહિ પર-
ગતિ પળુ તેડ ॥ ૨૩ ॥

ખાટે ^૭કાર્ય ^૮અકાર્યમાં, છે તુજ શાસ્ત્ર પ્ર-
માણ, નાણિ શાસ્ત્ર વિધ કર્મ હું, કરવા
યોગ્ય મુખણ ॥ ૨૪ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे देवाशुरसंघद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

ये नास्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते
श्रद्धयाऽन्विताः । तेषां निष्ठा तु
का कृष्ण मत्तमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां
सा स्वभायजा । सात्त्विकी राज-
सी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भव-
ति भारत । श्रद्धामयोऽयं पु-
रुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षर-
क्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूत-
गणाधान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते
ये तपो जनाः । दंभाहंका-
रसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्षयन्तः शरीरस्य भूतग्रा-
ममगेतसः मां चैवांतर्जरी-
रस्य तान्निद्धामुरनिधयान् ॥ ६ ॥

आहारस्तपि सर्वस्य त्रिवि-
धो भवति प्रियः । यज्ञस्त्वायम-
था दानं तेषां भद्रमिदं शृणु ॥ ७ ॥

अर्जुन કહેછે.

શ્રદ્ધિ શાસ્ત્રવિધિ કૃષ્ણુ જે, યજેછે અક્ષા-
લજ, સત્ય તથા રજ, તમ વિષે, 'નિષ્ઠા'
તેની શુંજ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

સ્વાભાવિક તપ દોષછે, અક્ષા ઝવેલીજ,
સાત્ત્વિક, રાજસિ, તામસી, શુભુ તે મુજ
ચક્રીજ ॥ ૨ ॥

મત્તપુત્ર સીની શ્રદ્ધા, પુરૂષ અધામય જાણુ,
જે, જે અક્ષાપુત્ર, તે, છે તે અક્ષાવાન. ૩

યજે દેવને સાત્ત્વિકો, રાજસ રાજાસ યજા,
પ્રેત બળને અન્ય યજિ, જે છે તામસ 'સાસ'.

અશાસ્ત્રીયભયકારિ તપ, આચરેછે જન દોષ,
અદેશારિ દંભીજ ને, કામિ રાગિ બળિ તેન.

કરતાં નિજ 'ચપુમન' 'કૃષા', મુજને પાતુ
'કૃષા' રાજ, અર્ચિત્રી તેનેજ તું, અમુર
નિમિત્તી ધાર ॥ ૬ ॥

અને તમે પ્રિય અહાર પાતુ, તપુ પ્રાણ
અન્નને. તેમ યજ તપ રાજ, આ: બેદ તે
અને શુભુ ॥ ૭ ॥

આયુઃસત્ત્વલારોગ્યસુખપ્રીતિ-
વિવર્ધનાઃ । સ્થ્યાઃ સ્તિગ્ધાઃ સ્થિ-
રા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

કદ્મલ્લલવળાત્યુણ્ણતીક્ષ્ણ-
ક્ષવિદાહિનઃ । આહારા રાજ-
સસ્યેષ્ટા દુઃખઃશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુ-
પિતં ચ યત્ । ડચ્છિષ્ટમપિ
ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિ-
દ્વષ્ટો ય ઇજ્યતે । યદ્વ્યવમેવેતિ
મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થ-
મપિ ચૈવ યત્ । ઇજ્યતે ભરત-
શ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મંત્રહી-
નમદક્ષિણમ્ । શ્રદ્ધાવિર-
હિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

દેવદ્વિજગુરુમાહપૂજનં શૌ-
ચમાર્જવમ્ । બ્રહ્મચર્યમર્હિ-
સા ચ શારીરં તપ ડચ્ચયતે ॥ ૧૪ ॥

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિ-
યહિતં ચ યત્ । સ્વાધ્યાયાભ્ય-
સનં ચૈવ વાઙ્મય તપ ડચ્ચયતે ॥ ૧૫ ॥

આયુઃ સત્ત્વ લારોગ્ય સુખ પ્રીતિ-
કર આહાર, સ્થિગ્ધ હૃદય રસવાન સ્થિર,
સાત્ત્વિક પ્રિય નિરધાર ॥ ૮ ॥

કદ્મલ ૧૦ લલવળ ૧૧ તીક્ષ્ણ, અતિ, ૧૨ તીક્ષ્ણ
૧૩ ક્ષ ૧૪ દાહકાર, શોક રોગ દુઃખ દેહ એ,
રોગ રોગ પ્રિય આહાર ॥ ૯ ॥

દુર્ગમ યુક્ત ૧૦ પ્રદરગત, ૧૧ ગતરસ ૧૨ વાસી
અન્ન, એહું ને અપવિત્ર એ, તામસ પ્રિય
ભોજન ॥ ૧૦ ॥

યજ્ઞવો, ઇમ મન સ્થિર કરી, ૧૨ નિષ્કામીયે
જેહ, યજ્ઞય સાસે ૧૩ વિહિત તો, સાત્ત્વિક
યજ્ઞ તેહ ॥ ૧૧ ॥

૧૪ દેશી ફલનેજ, જે, ભરતવંશમાં મહાન,
દંભાર્યજ યજ્ઞય તે, રાજસ યજ્ઞ જાણુ. ૧૨

અન્ન મંત્ર વિધિહીન વળિ, દક્ષીણા વિણુ જેહ,
હોય શ્રદ્ધા વિણુ તેહને, તામસ યજ્ઞ કેહ.

દેવ દ્વિજ ૧૩ ગુરુ ૧૪ પ્રાસનું, પૂજન વળિ શ્ર-
દાયયે, શૌચ આહિંસા નમ્રતા, શારિર તપ
કહે ૧૫ વર્થ ॥ ૧૪ ॥

અદુઃખકર હિતકારિ પ્રિય, વાક્યજ સત્ય
૧૬ વદાય, વેદતણુ અભ્યાય, એ, વાણી તપ
કહેવાય ॥ ૧૫ ॥

૧ આયુષ. ૨ હૃદયાહ. ૩ રાજસદિતપણુ ૪ સક્ષિ. ૫ રોગદુઃખ. વિશ્વતાપાણુ. ૬ મનોહર
જ મધુર રસવાળું. ૮ દેહમાં ધણુ દાળસુધી જેનું સાર રહેલે એવું. ૯ જાહે. ૧૦ ખાઈ ૧૧ કટણું.
૧૨ તીખું. ૧૩ તુર, રૂઝું ૧૪ દાહ કરનાર. ૧૫ એક પ્રદર થઈ ગયેલ. ૧૬ રસવિનાનું ૧૭ આ-
નવા દિવસનું રાધિયું. ૧૮ ફળની ઇચ્છાવગમનાએ. ૧૯ કહેલ. ૨૦ મનથી ધારીને. ૨૧ વાદવિવા
દેનાર વાચના માતાપિતાદિ જીવ. ૨૨ જાની. ૨૩ એક. અર્જુનનું સંબોધન છે. ૨૪ જોવાય.

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌ-
નમાત્મવિનિગ્રહઃ । ભાવસંશુ-
દ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસસુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

શ્રદ્ધયા પર્યા તપ્તે તપસ્ત-
ત્રિવિધં નરૈઃ । અફલાકાં-
ક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભે-
ન ચૈવ યત્ । ક્રિયતે તદિદં
પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવત્ ॥ ૧૮ ॥

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા
ક્રિયતે તપઃ । પરસ્યોત્તા-
દનાર્થં વા તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૧૯ ॥

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીય-
તેऽનુપકારિણે । દેશે કાલે ચ
પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિ-
શ્ય વા પુનઃ । દીયતે ચ પ-
રિક્ષિપ્તં તદાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

અદેશકાલે યદાનમપાત્રે-
ભ્યશ્ચ દીયતે । અસત્કૃત-
મવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણ-
ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ । બ્રાહ્મણાસ્તે-
ન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિદિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદા-
નતપઃક્રિયાઃ । મવર્તેતે વિદ્યા-
નોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

મન નિર્મળ, અકૂરતા મૌન આત્મવશ
સાર, અકપટતા, કહેવાય એ, માનસ તપ
નિરધાર ॥ ૧૬ ॥

આકાંક્ષી યુક્ત નરે કરે, તપ એ ત્રિવિધ
કરાય, શ્રદ્ધા પરમવડેજ તો, સાત્ત્વિક તપ
કહેવાય ॥ ૧૭ ॥

પૂજા સત્કારાર્થે વળિ, માન અર્થે તપ જેલ,
કરાય દંભે, ક્ષણિક ચળ, રાજસ તપ કહે
તેલ ॥ ૧૮ ॥

પીડી પીડક પુરુશશ્લે, તપ જે પાર્થ કરાય,
પરના વિનાશ માટે વા, તામસ તપ કહેવાય.

દેશ કાળ ને પાત્રમાં, આનુપકારિને જેલ,
હેતુ, એમ આપાય છે, સાત્ત્વિક દાનજ તેલ.

પ્રત્યુપકારાર્થેજ વા, ઉદ્દેશી ફળ જેલ,
આપાય ખેદે યુક્ત, તો, રાજસ દાનજ કહે. ૨૧

દાન અદેશ અકાળમાં, અપાત્રનેજ આપાય,
આદર ને સત્કાર વિણ, તામસ તે કહેવાય.

ઓત્સત, એ પ્રદાની, આત્મા કહિ ત્રણ
બેલ, નિર્મ્યાં તેણે પ્રથમ તો, બ્રાહ્મણ યજ્ઞો
વેલ ॥ ૨૩ ॥

માટે નિત બ્રહ્મવાદિની, એમ, ઉચરી થાય,
યજ્ઞ દાન તપની ક્રિયા, શાસ્ત્રે જેમ વધાય. ૨૪

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञ-
तपःक्रियाः । दानक्रियाश्च
विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांसिभिः ॥ २५ ॥

हजरी तत्पद छोडि कइ, मोक्षेच्छूये सार,
क्रिया यज्ञ तप दाननी, उगय विविध प्रकार.

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि
तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

^१साधु तथा ^२सद्भावभा, सत, जे पद यो-
न्य, तेम भांगविक कर्मभा, सत आर्जुन
नोडाय ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः
सदिति चोच्यते । कर्म चैव
तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञ तथा तप दानभां, स्थिति ते सत कहेवाय,
ते अर्थे जे कर्म ते, सत, शब्दें वहाय ॥ २७ ॥

अश्रद्धया हुते दत्ते तपस्तप्ते
कृतं च यत् । असदित्युच्यते
पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

हवन दान तप के वणी, अश्रद्धाये थाय,
असत, पार्थ कहेवाय ते, न इहे आदि
ने त्यांय ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
श्रद्धात्रयविभागयोगोनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ अथाष्टादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

अर्जुन पूछेछे,

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमि-
च्छामि वेदितुम् । त्यागस्य
च हृषीकेश पृथक्शेनिपूदन ॥ १ ॥

‘शेनिपूदन’ नाम्ना, ‘पृथक्’ भिन्न, ‘हृषीकेश’,
तत्त्व, त्याग संन्यासतुं, महाबाहु परमेश.

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् कहेछे,

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्या-
सं कवयो विदुः । सर्वकर्मफ-
लत्यागं ब्राह्मस्त्यागं विचक्षणः ॥ २ ॥

‘काम्य’ कर्मेना त्यागने, ‘कवि’ ज्ञाते संन्यास,
‘निपुण’ कहेछे त्याग, ‘सर्व’ कर्मक्षण ‘न्यास’.

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म
ब्राह्मर्षिणीपिणः । यज्ञदानतपः-
कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

‘युद्धिमान’ हो ‘धर्म’ कहे, ‘कर्म’ दोषवत् ‘त्याज्य’,
‘यज्ञ’ दान ‘तप’ कर्मेने, ‘अन्य’ कहे ‘आत्याज्य’.

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भ-
रतसत्तम । त्यागो हि पुरु-
षव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

‘निश्चय’ सुन, ‘ओ’ त्यागमां, ‘शृणु’ तुं भा-
रतधीर, ‘कहेछे’ ‘तत्र’ ‘वेदधी’, ‘त्याग’,
‘नरमां’ ‘वीर’ ॥ ४ ॥

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं
कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तप-
श्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

‘नहि’ ‘तत्त्वमां’, ‘करमां’ ‘ओ’, ‘यज्ञ’ दान ‘तप’ कर्म,
‘युद्धिमान’ने ‘ओ’ ‘छे’, ‘पावन’ ‘कर्त्ता’ ‘धर्म’.

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्य-
क्त्वा फलानि च । कर्तव्यानी-
ति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

‘संग’ ‘तथा’ ‘इह’ ‘भू’ ‘ओ’, ‘कर्म’ ‘भरतसत्तम’,
‘आचरमां’ ‘धर्म’ ‘उत्त’ ‘सुन’, ‘निश्चित’ ‘मत’
‘उत्तम’ ॥ ६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः क-
र्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य
परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

‘नियत’ कर्मेना त्याग तो, ‘योग्य’ ‘नहीं’ ‘कहे-
वाय’, ‘भो’ ‘छि’ ‘तेना’ त्याग, ‘ओ’, ‘तामस’
‘त्याग’ ‘वदय’ ॥ ७ ॥

१ देशी नामना देलने भारनार. २ सुकाय. ३ विद्वान. ४ शास्त्रा, चरित. ५ भनधी त्याग.
६ त्याग करवावायक. ७ पवित्र. ८ निगेवां नित्यकर्म.

દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયકેશ-
ભયાત્યજેમ્ । સ કૃત્વા રાજસં
ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં
ક્રિયતેઽર્જુન । સંગં ત્યક્ત્વા
ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥ ૯ ॥

ન દ્વેષ્યકુશલં કર્મ કુશલેના-
નુપજ્યતે । ત્યાગી સત્ત્વ-
માવિષ્ઠો મૈથાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

ન હિ દેહશૃતા શક્યં ત્યક્તું ક-
ર્માણ્યશેષતઃ । યસ્તુ કર્મફલ-
ત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

અનિષ્ટમિષ્ટં મિથ્યં ચ ત્રિવિધં ક-
ર્મણઃ ફલમ્ । ભવત્યત્યાગિનાં
મેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં કચિત્ ॥ ૧૨ ॥

પર્વતાનિ મહાવાહો કારણાનિ
નિવોધ મે । સાંખ્યે કૃતાંતે પ્રો-
ક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં
ચ પૃથગ્વિધમ્ । વિવિધાશ્ચ વૃ-
થક્ષ્ણ ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥ ૧૪ ॥

શરીરવાદ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રાર-
ભતે નરઃ । ન્યાય્યં વા વિપિ-
રીતં વા પર્ચતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં
કેવલં તુ યઃ । પદ્મત્યકૃત-
બુદ્ધિસાગ્ર સ પश्यति दुर्मतिः ॥ ૧૬ ॥

કાયકલેશના ભયથી, ત્યજે કર્મ દુષ્ણ બાણિ
રાજસત્યાગ કરી, ન તે, ફલને પામે પ્રાણિ.

નિયતકર્મ કરવાંજ ઇમ, અર્જુન કર્મ કરાય,
સંગ તથા ફલ ચૂકિ, એ, સાત્ત્વિક ત્યાગ
મનાય ॥ ૯ ॥

૧૦૫૬ કર્મ દ્વેષે નહીં, કુશલે નહિ રહેહ,
બુદ્ધિમાનસંશય રહિત, સાત્ત્વિક ત્યાગી તેહ.

દેહધારિયે કર્મ શૌ, ત્યાગ કરી ન શકાય,
કર્મતણુ ફળ ત્યાગિ જે, ત્યાગી તે કહેવાય.

૩૩૩૩૩, ઇષ્ટ અનિષ્ટ, એ, ત્રિવિધ કર્મ-
ફળ યાય, મરણ પછી અત્યાગિને, ત્યા-
ગીને ન કદાય ॥ ૧૨ ॥

સર્વ કર્મ સિદ્ધ્યર્થે તેા, સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં સાર,
કારણ પંચ કયાંજ આ, અર્જુન મુશ્કી ધાર.

જુદી જુદી ઇન્દ્રિય વળી, દેહ તથા અહંકાર,
પ્રાણાદી ૫૩૩૩, દૈવ પાંચમું સાર.

મન વાણી દેહે કરી, ધર્મ અધર્મના જેહ,
કરે કર્મ નર, તે તણાં, કારણ પંચમ એહ.

એમ છતાં પણ જોય છે, ૧૦૫૬૬ બુદ્ધિથી
જેહ, કર્તા ૧૦૫૬૬માનને, જુએ ન ૧૦-
ર્મતિ તેહ ॥ ૧૬ ॥

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્પ-
ત્ય ન લિપ્યતે । હતાપિ સ ઇમાં-
લોકાન્ન હંતિ ન નિવદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા
કર્મચોદના । કરણં કર્મ
કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિર્ધ-
વ ગુણભેદતઃ । પ્રોચ્યતે ગુણ-
સંસ્થાને યથાવચ્છૃણુ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

સર્વભૂતેષુ યૈનંકં ભાવમવ્યય-
મીક્ષતે । અવિભક્તં વિભક્તે-
ષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્તિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

પૃથક્તેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભા-
વાન્પૃથગ્વિધાન્ । વેત્તિ સર્વેષુ ભૂ-
તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

યત્તુ કૃત્સ્તવદેકસિન્ કાર્યે
સક્તમર્હતુકમ્ । અતત્ત્વાર્થવ-
દલ્પં ચ તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ
કૃતમ્ । અફલમેષ્ણુના
કર્મ યત્તત્સાત્તિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

યત્તુ કામેષ્ણુના કર્મ સાહંકા-
રેણ વા પુનઃ । ક્રિયતે વહુલા-
યાસં તદ્રાજસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥

અનુવંધં ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય
ચ પૌરુષમ્ । મોહાદારમ્બ્યતે
કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

અહંકૃતપણું જેને નહિ, જેનું ન મન લેવાય,
હણિ આ લોકોનેજ તે, ન હણે નહિ બંધાય.

જ્ઞેય જ્ઞાન જ્ઞાતાજ, ત્રણ કર્મ પ્રેરણા એક,
૧ કરણ ૨ કર્મ કર્તાજ, એ, ૩ કર્મોત્તર ત્રણ છેક.

જ્ઞાન કર્મ કર્તા વર્ગી, ગુણ ભેદે ત્રણ પાર્થ,
સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં એ ક્યાં, ગુણ તું તેજ
યથાર્થ ॥ ૧૯ ॥

જેમી જુદા સૌ ભૂતમાં, અજુદો અમ્યય
ભાવ. એકજ દેખે જાણુ તે, આત્મિક જા-
નજ સાવ ॥ ૨૦ ॥

૧ પૃથક્કપણે, સૌ ભૂતમાં, ૨ પૃથક્કભાવ બાદુ
સાર, જાણે જેણે, પાર્થ તે, રાજસ સા-
નજ ધાર ॥ ૨૧ ॥

એક ૧ કર્મમાં માનિ સૌ, ૨ સક્ત ૩ હેતુ વિણ
જેક, ૪ તત્ત્વ શૂન્ય ને ૧ અલ્પ, ક્યું, તા-
મસ જાનજ તેક ॥ ૨૨ ॥

રાગ દ્વેષ સંગે રહિત, નિત્યજ કર્મ કરાય,
નિઃકામીયે, પાર્થ જે, સાત્તિક તે કહેવાય.

સક્તામિ વા અહંકારિયે, કર્મ કરાયે જેક,
બાહુ ૧ પ્રયાસથી યુક્ત, ક્યું, રાજસ કર્મજ તેક.

હિંસા ક્ષય સામર્થ્ય વળિ, ભાવી નહિ જોવાય,
મોહયિ આરંભાય તે, તામસ કર્મ વદાય.

૧ સર્વે ઉદ્ધિય. ૨ કર્તાયે ઇચ્છુ. ૩ કર્મ જેથી થાયછે. ૪ જુદાપણે. ૫ જુદો ભાવ.
૬ બનાવેલા પદાર્થમાં. ૭ આસક્ત. ૮ કારણ. ૯ જ્ઞાતાજાની શૂન્ય. ૧૦ તુચ્છ. ૧૧ મહેનત.

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સા-
હસમન્વિતઃ । સિદ્ધચસિદ્ધચોર્નિ-
ર્વિકારઃ કર્તા સાત્વિક ઉચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

રાગી કર્મફલમેષુર્લુબ્ધો હિંસા-
ત્મકોઽશુચિઃ । હર્ષશોકાન્વિતઃ
કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિઃ ॥ ૨૭ ॥

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃ-
તિકોઽલસઃ । વિપાદી દીર્ઘમૂ-
ત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

બુદ્ધેર્મેદં ધૃતેષ્વૈવ ગુણત-
સ્ત્રિવિધં શૃણુ । પ્રોચ્યમાન-
મશેષેણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥ ૨૯ ॥

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે
ભયાભયે । વંધં મોક્ષં ચ યા
વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્વિકી ॥ ૩૦ ॥

યયા ધર્મમધર્મે ચ કાર્યં ચાકા-
ર્યમેવ ચ । અયથાવત્પ્રજાના-
તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૧ ॥

અધર્મે ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમ-
સા વૃતા । સર્વાર્થાન્ વિચરીતાં-
શ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨ ॥

ઘૃત્સા યયા ધારયતે મનઃ પ્રાણે-
દ્રિયક્રિયાઃ । યોગેનાવ્યભિચા-
રિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્વિકી ॥ ૩૩ ॥

મુક્ત સંગ, 'અવૉક્તિ વિષ્ણુ, ધૃતિ ઉત્સાહે
યુક્ત, સિદ્ધિ અસિદ્ધીમાંજ સમ, કર્તા
સાત્વિક ઉક્ત ॥ ૨૬ ॥

કર્મ 'ફલેશ્ચ' 'રાગિ વળિ, અશુદ્ધ હિંસક
લોભિ, હર્ષ શોકથી યુક્ત, કહે, રાજસ કર્તા
'ક્ષોભિ ॥ ૨૭ ॥

'નૈષ્કૃતિક, શક, આળસુ વળિ, 'પ્રાકૃત,
'સ્તબ્ધ 'અયુક્ત, 'દીર્ઘમુત્રિ ને ખેદિ તે,
કર્તા તામસ ઉક્ત ॥ ૨૮ ॥

શુભ્રથી ધૃતિ ને બુદ્ધિનો, ભેદન નહુ વિધ
સાર, કહે અશેષ વિવેકથી, અર્જુન તું 'હર
ધાર ॥ ૨૯ ॥

પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ભય ને અભય, કાર્ય અકા-
ર્યન ભેદ, બંધ મોક્ષ બાણે વળી, સાત્વિક
બુદ્ધિ તેહ ॥ ૩૦ ॥

બેણે ધર્મ અધર્મ વળિ, કાર્ય અકાર્ય યથાર્થ,
બાણે નહિ, તે બુદ્ધિ છે, રાજસિ બુદ્ધિ પાર્થ.

ધર્મનિ પેઠ અધર્મવળિ, 'વિચરીતન સ'
સંકે, માને, 'તમ 'છાકીત તે, તામસિ
બુદ્ધિ પાર્થ ॥ ૩૨ ॥

'ધ્યાન 'અઅભિચારિણી, 'ધૃતિયે પાર્થ
કરાય, ક્રિયા, પ્રાણ મન ઇન્દ્રિયનિ, સાત્વિક
ધૃતિ કહેવાય ॥ ૩૩ ॥

૧ અદ્વંદ્યવાણી વાણી. ૨ ઉધમે. ૩ કહેવ છે. ૪ કુળની ઇચ્છા રાખનાર. ૫ પ્રીતિમાન.
૬ ક્ષોભ પામનાર. વિશ્લેષ. ૭ પારકાનું અપમાન કરનાર. ૮ અવિવેકી. ૯ અનમ. ૧૦ અચોગ્ય.
૧૧ મનગુણી. ૧૨ કહેવ ૧૩ ઉલ્લાસ ૧૪ અજ્ઞાને. ૧૫ દોકિલ. ૧૬ ચિત્તની એકાગ્રતાવટે ૧૭ નિમગ્ન-
વાણી. ૧૮ ધર્મ-સી

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ ધૃત્યા
ધારયતેઽર્જુન । પ્રસંગેન ફલા-
કાંક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્ય રાજેસી ॥ ૩૪ ॥

યયા સ્વમ્ ભયં શોકં વિપદાં
મદમેવ ચ । ન વિમુંચતિ દુર્મે-
ધા ધૃતિઃ સા પાર્ય તામસી ॥ ૩૫ ॥

સુखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु
मे भरतर्षभ । अभ्यासाद्रपते
यत्र दुःखांतं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

યત્તદગ્રે વિપમિત્ર પરિણામે-
ઽમૃતોપમમ્ । તત્સુખં સાત્વિ-
કં પ્રોક્તમાત્મયુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ ૩૭ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रे-
ऽमृतोपमम् । परिणामे विप-
मिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

યદગ્રે ચાનુવંધે ચ સુખં મો-
હનમાત્મનઃ । નિદ્રાલસ્યપ્રમા-
દોત્પન્નં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૩૯ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि दे-
वेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मु-
क्तं यदेभिः स्याद्विभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં
ચ પરંતપ । કર્માણિ પ્રવિભ-
ક્તાનિ સ્વભાવપ્રભૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

शमो दमस्तपः शौचं सांतिरा-
जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्ति-
क्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

જેભૂ ધારણુ થાયછે, ધર્મ અર્થ ને કામ,
પ્રસંગપર ફલ પ્રશ્નું જે, ધૃતિ તે રાજસિ
નામ ॥ ૩૪ ॥

સ્વપ્ન મોક ભય દુઃખ વળિ, મદ પાંગુ નહિ
મુકાય, દુષ્ટ બુદ્ધિયે જેમિ, તે, ધૃતિ તામસી
મનાય ॥ ૩૫ ॥

અર્જુન શુભ મુશ્કી હવે, શુભ પણ ત્રણ
વિધ સાર, અભ્યારે જેમાં રમે, પામે દુ-
ખનો પાર ॥ ૩૬ ॥

લાગે વિપસમ પ્રથમ જે, અંતે અમૃત થાય,
આત્મયુદ્ધિથી પ્રાપ્ત તે, મુખ સાત્વિક
કહેવાય ॥ ૩૭ ॥

વિષયેન્દ્રિય સંયોગથી, અમૃત પ્રથમ જ-
ણાય, પરિણામે વિષરૂપ તે, રાજસ સ્થૂળ
વદાય ॥ ૩૮ ॥

પ્રમાદ આળસ હાંધથી, યતાર ને વળિ
જેહ, ચિત્તમોહક પછિ ને પ્રથમ, તામસ
મુખ કયું તેહ ॥ ૩૯ ॥

એ ત્રણ પ્રકૃતિ ગુણો થકી, રહિતજ એકું કાંઈ,
નહિ સ્વર્ગ દેવો વિષે, નહિ ફરિ બ્રહ્માર્માંઈ.

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય ને, શૂદ્રોના અર્જુન,
સ્વાભાવિક ગુણથી ક્યાં, કર્મ જુદાં તે શૂળ.

શમ દમ તપ ને શૌચ વળિ, આર્જવ આ-
સ્તિક ધર્મ, જ્ઞાના જ્ઞાન વિજ્ઞાન એ, સહજ
બ્રહ્મનાં કર્મ ॥ ૪૨ ॥

શૌર્ય તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચા-
પ્યપલાયનમ્ । માનસીશ્વરભાવશ્ચ
ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩ ॥

કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ
સ્વભાવજમ્ । પરિચર્યાત્મિકં
કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિ-
દ્ધિ લભતે નરઃ । સ્વકર્મનિર-
તઃ સિદ્ધિ યથા વિંદતિ તત્કૃણુ ॥ ૪૫ ॥

યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૂતાનાં યેન સ-
ર્વમિદં તતમ્ । સ્વકર્મણા તમભ્ય-
ર્ચ્ય સિદ્ધિ વિંદતિ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધ-
ર્માત્સ્યનુષ્ઠિતાત્ । સ્વભાવનિય-
તં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૪૭ ॥

સહજં કર્મ કૌતેય સદોપમ-
પિ ન ત્યજેત્ । સર્વાંરંભા હિ
દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાદૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

અસક્તશુદ્ધિઃ સર્વેન જિતાત્મા
વિગતસ્પૃહઃ । નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ
પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધિ પ્રાપ્નો યથા વ્રહ્મ તથાપ્રો-
તિ નિવોધ મે । સમાસેનૈવ કૌ-
તેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

યુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તો ધૃત્યાત્મા-
નં નિયમ્ય ચ । શબ્દાદીન્વિપયાં-
સ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

શૌર્ય^૧ તેજ^૨ ધૃતિ^૩ નિયુષ્ઠતા, ઉદારતા^૩ પ્રભુ
ધર્મે, યુધ્ધથી નહિ હઠવુંજ, એ, સહજ રા-
ત્રિનાં કર્મ ॥ ૪૩ ॥

^૪ગોરક્ષા, ^૫વાણિજ્ય ^૬કૃપિ, સહજ વેશ્યનાં
કર્મ, સહજ શૂદ્રતું કર્મ તે, જે એવારૂપ ધર્મ.

^૭અભિરત નિજ નિજ કર્મમાં, નર પામે
સંસિદ્ધિ, શુષ્ઠ તું તે પામેછ એ, 'સ્વક-
ર્મરત નિજ સિદ્ધિ ॥ ૪૫ ॥

જેથી પ્રવૃત્તિ ભૂતો તપ્થી, જેણે સૌઆ વ્યાપ્ત,
પામે સિદ્ધી પૂર્ણ તે, સ્વકર્મથી નર 'આત્મ.

૫૦ ॥ નિમિ - ગુરુત્વ ને
પર ધર્માચરવા યશ્ચ, શ્રેય વિશુષ્ઠ નિજ ધર્મે,
પાપ ન પામે આચરી, સ્વાભાવિક નિત કર્મ.

સહજ કર્મ તજવાં નહીં, જોકે પાર્થ સંજોષ,
ધૂમે અગ્ની પેઠ સો, કર્મો નહિજ અદ્વાય. ૪૮

શુદ્ધિ અસંગ, ઇન્દ્રિય રહિત, સૌમાં નિત
મન જેહ, સંન્યાસે પામે પરમ, ^{૧૦}નૈષ્કર્મ્ય
સિદ્ધી તેહ ॥ ૪૯ ॥

પામે સિદ્ધી પ્રાપ્ત નિમ, બ્રહ્મજ, મુ-
ળથી શુષ્ઠ, સંજોષ, જે જ્ઞાનની, નિષ્ઠા પર
અર્જુન ॥ ૫૦ ॥

રાગ દ્વેષ મૂઝી, ત્યજી, વિપયો શબ્દાદીય,
ધૃતિયે મન નિશ્ચય કરી, યોગી^{૧૧} વિશુદ્ધ
ધૈર્યીય ॥ ૫૧ ॥

૧ પ્રોડતા. ૨ હતાપલ ૩ પ્રભુ નિયમમા રાજવારૂપ ધર્મ ૪ ગાયોની રક્ષા ૫ વ્યાપાર.
૬ ખેતી ૭ પ્રીતિમાન, લાગેલો. ૮ થોવાના કર્મમા લાગેલો ૯ ઇન્દ્રિય પુરી થયેલો, ધરાયેલો
૧૦ મનથી સર્વ કર્મની નિવૃત્તિરૂપ. ૧૧ શુદ્ધ. ૧૨ શુદ્ધિવાળો.

વિવિક્તસેવી લઘ્વામી યતવા-
કાયમાનસઃ । ધ્યાનયોગપરો
નિત્યં ચૈરાગ્યં મમુપાશ્રિતઃ ॥ ૫૨ ॥

અહંકારં ચલં દર્પ કામં ક્રો-
ધં પરિગ્રહમ્ । વિમુચ્ય નિર્મ-
મઃ શાંતો વ્રત્યભૂયાય કલ્પતે ॥ ૫૩ ॥

વ્રત્યભૂતઃ પ્રમત્તાત્મા ન શો-
ચતિ ન કાંસતિ સમઃ સર્વેષુ
ભૂતેષુ મદ્ગત્કિં લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

મત્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્ય-
શ્વાસિ તત્ચતઃ । તનો માં તત્ચતો
શાન્ત્યા વિગતે તદનંતરમ્ ॥ ૫૫ ॥

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણે
મદ્ગપાશ્રયઃ । મત્તસાદા
યામોતિ શાશ્વતં પદમ્ ॥ ૫૬ ॥

ચેતસા સર્વકર્માણિ નિઃસંન્ય-
સ્ય મન્યરઃ । શુનિઃ, ગમુપા-
શ્રિત્ય મચિત્ શાશ્વતં ભવ ॥ ૫૭ ॥

મચિત્તુઃ, અધ્યણિ મત્તસા-
દાત્તરિપ્યસિ । અથ ચેત્ત્વમહં-
કારાન્ન શ્રોણ્યસિ વિનંદ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

પદહંકારમાશ્રિત્ય ન ચોત્સ્ય ક-
તિ મન્યસે । મિત્યપ વ્યવસા-
યસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોદ્યતિ ॥ ૫૯ ॥

સ્વયંયજેન કાંતેય નિવદ્ધઃ સ્વે-
ન્ન કર્મેણા । કર્તુ નેચ્છસિ ય-
મોદાત્કરિપ્યસ્વવશોઽપિ તત્ ॥ ૬૦ ॥

એકાંતી મિત યોગિ વળિ, વશ મન
વાણી દેહ, આશ્રિત નિત ચૈરાગ્યને, ધ્યાન
યોગ પર જેહ ॥ ૫૨ ॥

ક્રોધ પરિગ્રહ દર્પ બળ, અહંકાર ને કામ
મૂઝી, અદાન થાય તે, નિર્મમ શાંત અદામ.

વ્રત્યભૂત આનંદિ નહિ, શોચે છમ્મે કાંઈ,
પામે હિતમ ભક્તિ મુજ, સમ ચે સૌમી માંઈ.

જેવો જે હું, તેહને, ભક્તીયેન યથાર્થ,
બળે, બળી એમ પછી, પામે મુજને પાર્થ.

કર્તા નિત સૌ કર્મ પામ, જન એ મુજ આ-
શ્રીત, મુજ પ્રસાદથી મેળવે, નિતપદ નાશ
રહીત ॥ ૫૬ ॥

અર્પિ મને સૌ કર્મે તું, મનથી, મત્પર સાર,
શુદ્ધિયોગ આશ્રીત નિત, મત્તિયત યા
નિરધાર ॥ ૫૭ ॥

મુજ પ્રસાદથી દુઃખ સૌ, મત્તિયત યેન ત-
રીશ, પણ મને ન શુણીશ તો, વિનાશને
પામીશ ॥ ૫૮ ॥

નહિ લહું કદિ છમ અર્થથી, એ તું આજિશ
સાર, એ નિશ્ચય મિત્યા, તને, પ્રકૃતિ
જાણશે, ધાર ॥ ૫૯ ॥

સ્વાભાવિક નિજ કર્મથી, બાંધેલો તું, જેહ,
ન છો કરવા મોહથી, કરિશ અવશ ચે તેહ.

૧ એકાંતવાસી. ૨ થોડું ખાનાર. ૩ તત્પર. ૪ સંસાર. ૫ ઉન્નતપણું. ૬ છમ્મા. ૭ મમતા-
દિત. ૮ છમ્માવશરનો. ૯ બલનિષ્ઠ. ૧૦ શાનયોગ. ૧૧ મારા આત્મસ્વરૂપમાં વિત રાખનાર.
૧૨ સ્વશાવ. ૧૩ નેહરો.

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેડર્જુ-
ન તિષ્ઠતિ । ભ્રામયન્સર્વભૂ-
તાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા ॥ ૬૧ ॥

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।
તત્પ્રસાદાત્પરાં શાંતિ
સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥ ૬૨ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गु-
ह्यतरं मया । विमृश्यैतद्देशे-
षेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શૃણુ મે પરમં
વચઃ । ઇષ્ટોડસિ મે દૃઢમ-
તિસ્તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી
માં નમસ્કુરુ । મામેવૈષ્યસિ સત્યં
તે પ્રતિજાને પ્રિયોડસિ મે ॥ ૬૫ ॥

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં જ્ઞ-
રણં વ્રજ । અહં ત્વા સર્વપાપે-
ભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ ૬૬ ॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय
कदाचन । न चाशुश्रूषवे
वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

ય ઇદં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેષ્વ-
ભિધાસ્યતિ । ભક્તિં મયિ
પરાં કૃત્વા મામેવૈષ્યત્યસંગ્રયઃ ॥ ૬૮ ॥

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કથિન્મે
પ્રિયકૃત્તમઃ । ભવિતા ન ચ મે
તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥ ૬૯ ॥

ઈશ્વર સોના હૃદયમાં, રહેછે કુ
ભગવાતાં માયા વડે, યંત્રારૂઢ સો

કર આશ્રય સૌ ભાવથી, તેનો કુર
પ્રાપ્તિશ તેની કૃપાવડે, નિતપદ થુ

કથુ ગુપ્તથી ગુપ્ત મેં, જાનજી તુજ
અશેષ વિચારી તે, પછિ, કર તું ઈ

સર્વ ગુપ્તમાં ગુપ્ત કરિ, પરમ વચ
શુભ, મુજ અતિ પ્રિય તું, તેથી
તુજ હિત મર્જીત ॥ ૬૪ ॥

નમ મુજને કરી ભક્ત થા, મ
મત્પ્રિય, પ્રાપ્તિ મુજને સત્ય
પ્રિય મુજ અતિ પ્રિય ॥ ૬૫ ॥

સર્વ ધર્મને ત્યાજીને, આશ્રય કે
શેષ મકર હું છોડિશી, સર્વ પાપ

મુજ નિહક, એવા રહિ
ભક્ત જેહ, હોયે તેને નહિ
કંતેષ ॥ ૬૭ ॥

પણ હૃદયે મુજ ભક્તને, પરમ
જેહ, કરિ મુજ ભક્તિ આસંગ્રહ
મુજને તેહ ॥ ૬૮ ॥

મનુષ્યમાં તેથી ભવિક, નથી મુજ
કરનાર, મુજમાં તેથી અન્ય નથી,
અતિ પ્રિય થાનાર ॥ ૬૯ ॥

તે ચ ઇમં ધર્મ્યં સંવા-
: । જ્ઞાનયજ્ઞેન તેના-
સ્વામિતિ મે મતિઃ ॥ ૭૦ ॥

નનમૂયથ શૃણુયા-
: નરઃ । સોઽપિ મુક્તઃ શુ-
ભાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥ ૭૧ ॥

તચ્છ્રુતં પાર્થ સયૈકા-
તસા । કચિદજ્ઞાન-
: પ્રણવસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥
મોહઃ સ્મૃતિર્લગ્ધા ત્વત્પ્રસા-
યાચ્યુત । સ્થિતોઽસ્મિ ગત-
: કરિષ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

સંજય ઉવાચ ॥
હં વાસુદેવસ્ય પાર્થસ્ય ચ મહાત્મનઃ ।
દમિમમશ્રૌપમદ્ધુતં રોમહર્ષણમ્ ॥ ૭૪ ॥

સપ્રસાદાચ્છ્રુતવાનેતદ્બ્રુવમહં
મ્ । યોગં યોગેશ્વરાત્કૃ-
ત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥ ૭૫ ॥

સ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિ-
ત્ત્વમ્ । કેશવાર્જુનયોઃ
પ્રિયમિદં ॥ ૭૬ ॥

સ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્ધુતં દેરઃ ।
સેવ્યો મે મહાન્ રા-
જા ॥ ૭૭ ॥

યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પા-
ર્થ ધનુર્ધરઃ । તત્ર શ્રીર્વિજયો
ધૃતિર્ધૃવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

ધર્મ્યવાદ આ આપણો, મનુષ્ય ભણશે બેઠ,
જ્ઞાનપત્રથી ઇષ્ટ હું, તેણે, મુજ મતિ એક.

શુભે અનિદક નર કદી, જ્યેને શ્રદ્ધા મુક્ત,
પુણ્યવાનના લોક શુભ, પામે થે તે મુક્ત.

શું તે આ સ્થિત ચિત્તધિ, સાંભળિયું જ ય-
થાર્થ, શું અજ્ઞાની મોહ તુજ, પામ્યો ના-
શન પાર્થ ॥ ૭૨ ॥

અર્જુન કહેછે.

દગ્યો મોહ સ્મૃતિ મેળવિ, આપ પ્રસાદે ઈશ,
નિઃસંદેહ હિમોજ હું, આપ વચનજ કરીશ-

સંજય કહેછે.

મહા કૃષ્ણ ને પાર્થનો, રોમ હર્ષેશ અદ્-
ભુત, શુભો મેજ સંવાદ આ, એમ અં-
ખિકા મૂત ॥ ૭૪ ॥

પરમ શુભ આ જ્ઞાન મેં, વ્યાસ પ્રસાદે શુભું.
યોગેશ્વર હરિધીજ, જો, સાક્ષાત્પાતે ભણું.

કૃષ્ણ પાર્થનો વાદ આ, અદ્ભુત પુણ્યજરૂપ,
સંભારી સંભારિ હું, હર્ષે ફરિ ફરિ જીવ, ૭૫

સંભારી તે રૂપ, અતિ, અદ્ભુત હરિતું, રાય,
હર્ષે ફરિ ફરિ ને મને, વિરમય મોટા
થાય ॥ ૭૭ ॥

ત્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ ને, પાર્થ ધનુર્ધર ત્યાંય,
વિજય મૂલતિ પત્રી નીતિ મુજ, મુજ મ-
તિયે છે ત્યાંય ॥ ૭૮ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासोपदेशयोगो
नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥